

Stephanus noster

Tanulmányok
Bartók István 60. születésnapjára

Szerkesztette

JANKOVICS JÓZSEF
JANKOVITS LÁSZLÓ
SZILÁGYI EMŐKE RITA
ZÁSZKALICZKY MÁRTON

reciti

Budapest, 2015

A kötet megjelenését támogatták

Fodor Pál, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont főigazgatója
MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének
munkatársai
A szerzők

A borítón: Leonardo da Vinci *Ginevra de' Benci*-portréjának hátoldala
(1474, részlet), National Gallery of Art, Washington

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
Köteteink a r e c i t i honlapjáról letölthetők.
Éljen jogaival!

ISBN 978-615-5478-16-1

Kiadja a r e c i t i,
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
tartalomszolgáltató portálja ► <http://www.reciti.hu>
Borító és tördelés: Szilágyi N. Zsuzsa
Linux Libertine, Liberation Sans Narrow

Tabula gratulatoria

A. Molnár Ferenc	Lengyel Réka
Angyalosi Gergely	Lőrinczi Réka
Ács Pál	Máté Ágnes Klára
Balogh Magdolna	Medgyesy S. Norbert
Báthory Orsolya	Mohl Györgyi
Békés Enikő	Nagy Csilla
Bene Sándor	Németh S. Katalin
Berkes Tamás	Orlovsky Géza
Bessenyei József	Pajorin Klára
Bíró Csilla	Pálffy Géza
Bitskey István	Pálffy Eszter
Bogár Judit	Papp Ingrid
Deczki Sarolta	Sántha Teréz
Debreczeni Attila	Sarankó Márta
Domonkos Gyöngyi	Schelhammer Zsófi
Etlinger Mihály	Stauder Mária
F. Molnár Mónika	Szabados György
Fodor Pál	Szatmári Áron
Földes Györgyi	Széchenyi Ágnes
Gábor Csilla	Szénási Zoltán
Gulyás Bori	Szentpéteri Márton
Hajdu Péter	Takács László
Hites Sándor	Tamás Zsuzsanna
Hubert Ildikó	Tóth Zsombor
Jenei Éva	Tüskés Anna
Kálmán C. György	Varga Réka
Kappanyos András	Veres András
Kecskeméti Gábor	Verók Attila
Kiss Margit	Zsupán Edina
Korompay H. János	és a kötet szerzői, szerkesztői

Mennyi minden még: Bartók István köszöntése

„Semmi egyéb, hanem” – amint Bartók Istvántól tudjuk, ez Sylvester Jánosnál az azonosság megfogalmazása, s ugyanő világított rá, hogy ennek ismerete fontos ahhoz, hogy megértsük azt a részt Sylvester Újszövetség-fordítás függelékében, amelyben a magyar poézisről először esik szó. (A megfogalmazás viszsztatér Balassi szerelem-meghatározásában, a *Szép magyar comoedia* előszavában. Íme, egy régi Bartók-olvasó.)

Ha az ünnepelt életművét tekintjük, és egy hasonló meghatározást adunk, alighanem a kritikátörténeti munkásság kerülne oda. A tárgyalt munkák időrendjében először a példászerű szövegkiadásra épülő Sylvester-monográfia, amely a nemzeti nyelvek grammatikai irodalmától a magyar nyelvvtani irodalom kezdeteinek áttekintésén át vezet el Sylvester *Grammatica Hungarolatinája* forrásainak, valamint Sylvester saját „leléseinek” tárgyalásához, illetve a fent említett, az átvitt értelmű kifejezéseket értelmező rész értelmezéséhez, s a korábban önállóan is megjelent szövegkiadás javított változatával zárul. Azután a magyar kritikátörténetben alapvető monográfia, amely az 1630–1700 közötti hazai grammatikai, poétikai, logikai, retorikai, homiletikai munkák művek áttekintésével, korábban értelmezetlen források tömegén alapuló összefoglalásával biztos támpontot ad a korszak és a téma kutatásához.

Mindez azonban csak egy része a sokszínű életműnek.

Vegyünk mindjárt egy szemmel láthatóan színes és mozgalmas területet: az animációs filmeket. Számos stáblistán olvashatjuk nevét – Bartók István, a dramaturg dicséretére említsünk itt csak egyet: azt az animációs filmet, amely Heltai Gáspár fabuláit adaptálja. Aki aztán kezébe veszi a Szűz Mária-tiszteletéről írt könyvét, a *Mennye királynőjét*, amelyet ő szerényen a tudományos ismeretterjesztés körébe utal, ám a témában tudós is elcsodálkozhat adatgazdagságán és színpompáján. És tekintsünk a jövőbe: az új irodalomtörténeti összefoglalás már megírt Sylvester-portréja után most készül a Kosztolányi kritikai kiadás egy része kollégánk műhelyében.

Essék szó a tanárról is. Sokan emlékezhetnek vissza erre, Szegeden, Piliscsabán, Pécsen, másutt az egyetemi világban. Nemcsak az előadások, szemináriumok, megbeszélések során kapott információkra, hanem a bartóki humorra, amely a cizellált megfogalmazásokban megcsillan – a szónoki *urbanitas* felejtetetlen példáira. Ebben szerencsére részesülhetett egy szélesebb kör is: a régi magyaros közösség a szakmai beszélgetések, a konferencia-előadások és a hozzászólások során. A finoman szőtt bartóki előadásmód a tudomány mellett mindig tartogat valamilyen meglepetést, attikai sőt. Ez a stílus imitációra csábít: bevallva-bevallatlanul számos pályatárs próbálja utánozni.

Térjünk vissza a könyvekhez, ehhez a könyvhöz is. Bartók István barátunk kritikus olvasó, holott a nyílt polémia tudósi énjétől idegen. Ám amikor áttekinti a választott tárgykör szakirodalmát, abból kiindulva olyan összefüggéseket fedez fel, amelyek felett, amikor értesül róluk szóban, írásban, az olvasott szakmunka szerzője is örvendezik. Reméljük, hogy ezt a kötetet is így olvassa majd.

Boldog születésnapot kívánunk!

„Suos characteres litterarum quos adinvenit, ita distinxit”¹

Aethicus Ister írásrendszerének középkori interpretációi

Aethicus Ister ábécéje főleg azért kerül az érdeklődés horizontjába újra és újra, mert több, még mindig vagy korábban használatban lévő írásrendszer forrását, vagy annak egy nagyon korai lejegyzését vélik benne felfedezni. A középkorig visszamenő tradíciója van a szláv-glagolita ábécé eredetét Szent Jeromoshoz kötni, akit sokáig az aethicus *Cosmographia* szerzőjének is vélték, sőt a glagolita szerzetesek betűiket az egyháztanítótól eredeztették. A hiedelem széles körben való elterjedésével Jeromos lett a szláv ábécé feltalálója és a mise fordítója szlávra.² Ezzel a hagyománnyal tudományos szinten Karl Pertz,³ majd később Julia Verkholtantsev⁴ foglalkozott elmélyültebben. Verkholtantsev 2014-es könyvének címválasztásban is nagy szerepet játszhatott a téma máig tartó népszerűsége és eladhatósága, ugyanis a címben felvetett álláspontot, mely szerint Szent Jeromosnak szláv betűi lettek volna, a könyvben cáfolja. Heinz Löwe 1976-os *Aethicus Ister und das alttürkische Runenalphabet*⁵ című tanulmányában Aethicus betűit az ötörök és magyar rovásírással állította párhuzamba, Vékony Gábor 2004-es könyvében pedig a Kárpát-medenceivel.⁶ Az említett tanulmányokat figyelembe véve úgy vélem, sokat nyerhet az irodalom- és nyelvtörténetírás azazal, ha végigtekintünk Aethicus Ister ábécéjének középkori befogadástörténetén.

* A szerző az ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola Európai és magyar reneszánsz doktorjelöltje.

1 *Die Kosmographie des Istrier Aithikos im lateinischen Auszuge des Hieronymus aus einer Leipziger Handschrift zum erstenmale besonders herausgegeben* von Heinrich WUTTKE, Leipzig, 1853, 84.

2 Julia VERKHOLANTSEV, *The Slavic Letters of St. Jerome. The History of the Legend and its Legacy or, How the Translator of the Vulgate became an Apostle of the Slavs*, 2014, 60.

3 Karl August Friedrich PERTZ, *De cosmographia Ethici libri tres*, 1853.

4 VERKHOLANTSEV, *i. m.*

5 Heinz LÖWE, *Aethicus Ister und alttürkische Runenalphabet*, *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 32(1976), 1–22.

6 VÉKONY Gábor, *A székely írás emlékei, kapcsolatai, története*, Bp., 2004.

Az első kéziratos említésektől kezdve hogyan alakul a kozmográfia és azon belül az írásrendszer megítélése és említése? Milyen kontextust kap a fiktív vagy valós szerző az évszázadok során, illetve mi befolyásolta azt?

A jelenleg rendelkezésre álló és ismert ábécére való utalások és idézések köre napról napra bővül a digitalizálás és online hozzáférhetőség szerencsés együttállásával. Alapvetően kétféle utalással találkozhatunk: egyrészt olyanokkal, melyek az eredeti kontextust mellőzik, tehát függetlenek a kozmográfiától (szekunder), illetve olyanokkal, amelyek az autentikus szövegkörnyezetből indulnak ki, az írásrendszert a *Cosmographia* részeként tanulmányozzák (primer).

Az aethicus ábécé a legkorábbi *Cosmographiák* kézirátának végén található, így az oxfordiban,⁷ a lipcseiben,⁸ a 9. századi tours-i, jelenleg Leidenben őrzött kézirátban⁹ vagy a francia nemzeti könyvtárban őrzött 11. századi kézirátban,¹⁰ illetve a szintén 11. századi talán galliai eredetű, jelenleg szintén Leidenben őrzött kézirátban.¹¹ Az ábécére a főszövegben is vannak utalások, minden kutató egyetért abban, hogy az írásrendszer eredetileg a kozmográfia szerves része volt.¹² Josias Simmler nyomtatott kiadásából¹³ hiányzik az írásrendszer, és ennek nyomán a későbbiekből is, viszont az arra való utalások a főszövegben megmaradtak.

A *Cosmographia*, de még inkább a kéziratok végén található betűk élénken éltek a köztudatban megírásától kezdve. Rabanus Maurus a 9. század első felében *De inventione linguarum* című művében tesz említést Aethicus kozmográfijáról, illetve elsősorban a benne található írásrendszerről.¹⁴ Aethicus ábécéjét

7 Oxford, Bodleian Library, Junius, 25.

8 Leipzig, UB, Repos. I. 4o, 72r

9 Leiden, MS. VLF 113, 30r.

10 Paris, Bibliothèque nationale de France, Département des manuscrits, Latin 4871, 142r.

11 Leiden, MS. VLQ 29, 66v.

12 „Eius abecedarii insequentis caracteres notavimus, quia nostris caracteribus nullatinus convenit hebraicis, graecis, latinis, chaldaicis, siriis atque aegyptiis quae nobis ex parte vicinae sunt. Hic vero suam litterationem et interpretationem inter reliquos philosophos per semet ipsum nisus est, quae aliqui et quamplures gentilium scriptores in usus varios scribunt(ur) lineam in diversa ponentes.” WУТТКЕ, *i. m.*, 47. „Modulato inchoatoque carmine gemellis versibus unam celebre conlaudavit numquam deserendo artem, qua(m) suo ingenio fieri in ipso mare nostro pontem a Ionia Africam transeuntem et in aevum iugiter permanentem; ipsoque carmine talibus caracteribus distinxit, ut null(i)us hominum legere vel deserere nodos possit ebraeos caracteres resupinatos, graecos incurvatos, latinis duplicatos in similitudinem circi, suosque apices in medium positos, metrico more conpostios. Sua laude sibimet solus sciebat.” *Uo.*, 56. „Suos caracteres litterarum quos adinvenit, ita distinxit: Explicit liber Aethici philosophi chosmografi natione schitica nobile prosapia parentum. Ab eo enim Ethica philosophia a reliquis sapeientibus originem traxit.” *Uo.*, 84.

13 JOSIAS SIMMLER, *Aethici cosmographia: Antonii Augusti Itinerarium provinciarum*, Basileae, 1575.

14 „Litteras etiam Aethici philosophi cosmographi natione Scythica, nobili prosapia, invenimus, quas venerabilis Hieronymus presbyter ad nos usque cum suis dictis explanando perduxit, quia magnifice ipsius scientiam atque industriam duxit; ideo et ejus litteras maluit promulgare. Si in istis adhuc litteris fallimur, et in aliquibus vitium agemus, vos emendate.” Soeculum IX. B. Rabani MAURI... *Opera omnia*, juxta editionem Georgii COLVENERII anno 1617 Coloniae

a három szent nyelv, a héber, a görög és a latin előzi meg, és az ónémet rúnák követik, ebbe a díszes társaságba kerül be az akkor még Szent Jeromosnak tulajdonított írásrendszer. Rabanus Maurus érdeklődése az írásrendszerek, nyelvek iránt életművét figyelembe véve nem meglepő, a *De inventione linguarum* megírásában egyértelmű szerepet játszhatott feltétlen tisztelete és szeretete Sevillai Izidór és Szent Jeromos iránt. Az általam tanulmányozott kéziratok kontextusa és lelőhelye is ezt bizonyított alátámasztani.

A St. Gallen-i Stiftsbibliothekenben őrzött latin, német és ófélnémet nyelvű Cod. Sang. 876-os jelzetű kézirat¹⁵ a St. Gallen-i kolostorban keletkezhetett a 800-as években. A pergamenre írt kódex főleg grammatikai szövegeket tartalmaz, és kitüntetett szerepe van a filológiai kutatásokban, ugyanis itt található meg a legkorábbi, vagy több szövegnek a jelenleg ismert egyetlen fennmaradt változata, így például az ismeretlen szerzőjű *De scansione heroyci versus et specie eorum*nak is. A kódexben Donatus *Ars majorja* és *Ars minorja* Petrus Pisanus kompilációja a két Donatus-munkából, Mallius Theodorus *De metrise*, Diomedes *Ars grammaticája* és Beda Venerabilis *De arte metricája* és *De schematibus et tropis*a is olvasható. A kódex egyértelműen párhuzamba állítható a vele egykorú Cod. Sang. 878-cal, mely Bernhard Bischoff szerint¹⁶ Walahfrid Strabo, Rabanus Maurus fuldai diákjának, későbbi reichenauai apátnak a személyes, valószínűleg autográf gyűjteménye.¹⁷ Strabo vademecumja tartalmazza Donatus *Ars minorját*, akárcsak a Cod. Sang. 876, Beda Venerabilis *De arte metricáját* és *De natura rerum*át, Priscianus Caesariensis *De nomine, pronomine, et verbó*ját, Sevillai Izidór grammatikai megjegyzéseit, a 178–240. lapig terjedő oldalakon Rabanus Maurus *computus*át, valamint Maurus mesterének, Albinus Alcuinusnak a grammatikáját. A 320–321. fóliókon a *De inventione linguarum* szellemében írásrendszereket találunk: hébert, görögöt, angolszász rúnákat és az *Abecedarium Nordmannicum*ot. Ez utóbbi a rúnák memorizálását támogató vers, mely azonban sajnos a 19. században jelentősen megsérült a kódex gondatlan vegyi kezelése közben, viszont szerencsére Wilhelm Grimm 1828-as másolatában fennmaradt. E két oldal évszázadok óta tartja izgalomban a nyelvés irodalomtörténészeket, jelentős szakirodalma van.

Számomra különleges jelentőségű a Cod. Sang. 876-nak a 278–281. oldalig terjedő szakasza, ugyanis itt található Rabanus Maurus korábban említett művének egy nagyon korai lejegyzése. A négy oldal szorosan összefügg egymás-

Agrippinae datum, mendis quibus scatebat innumeris cura qua par erat expurgatum, novissime ad prelum revocata et novo ordine, chronologico scilicet, digesta. J. P. Migne (Parisiis), 1851–52, 1579–80.

15 St. Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. Sang. 876.

16 Bernhard Bischoff, *Die südstdeutschen Schreibschulen und Bibliotheken in der Karolingerzeit*, Wiesbaden, 1980.

17 Walahfrid Strabo és Rabanus Maurus kapcsolatáról bővebben ld.: Georg Baesecke, *Hrabans Isidorglossierung, Walahfrid Strabus und das althochdeutsche Schrifttum*, Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur, 58(1921), 3./4. H., 241–279.

sal, s mivel a betűk igen nagy területet foglalnak el, egy-egy írásrendszer nem fér ki egy oldalra, a héber jobbról balra való haladása miatt, először visszafelé kell lapoznunk a kódexben. A szöveg nagyon kifakult, így nehezen olvasható. Először egy régi sémi írásrendszer betűit olvashatjuk, utána a görög, a latin és végül Aethicus ábécéjét. A 281. oldal tetején láthatóak szövegfoszlányok, melyek valószínűleg a normann írásrendszer korábban szintén olvasható maradványai. Ezen az oldalon találunk még monogramokat és rövidítéseket. Úgy vélem, mivel ez a négy oldal jóval fakóbb, mint a kódex többi része, talán ez lehet az egyik legrégebb szöveg benne, a kézírás is különbözik a többitől. Megkockáztatom a felvetést, hogy a szöveg Rabanus Maurus által jóváhagyott vagy általa jegyzett kézirat, a *De inventione linguarum*nak egy korai, még nem véglegesített változata. A lapokat később is köthették egybe a kódex többi részével, hiszen a grammatikai kontextus megengedte azt. A St. Gallen-i könyvtár történetén végigtekintve, úgy vélem, lehetséges, hogy annak nagy földrajzi területet magába foglaló szellemi és materiális körforgásába bekapcsolódott ez a szöveg is, talán maga Strabo közvetítésével.

A *De inventione linguarum*ot három üresen maradt oldal követi, amelyekre valaki rajzolni kezdett. A 282–283. oldalon véleményem szerint a rajzoló a középkorban népszerű tizenkét hónap munkáját felvonultató illusztrációból idézett részleteket, az első, kevésbé homályos, jobban kivehető alak „májusra” emlékeztet. A salzburgi könyvtárban található természettudományos, asztrológiai írásokat tartalmazó kódex¹⁸ 91v-ján tollal és tintával illusztrált rajzon a tizenkét hónap elevenedik meg és az azokat szimbolizáló, abban a hónapban időszerű munkák. A 92r-ön a másoló végigtekint a hónapokon, májusról például ezt írja: „Maius agenorei miratur cornua tauri.”¹⁹ A salzburgi és St. Gallen-i rajzolt alakok ugyanazt tartják a kezükben: az egyikben virágot, a másikban pedig valamilyen fonatot vagy gyökeret, a ruházatuk is hasonló. Úgy vélem, amennyiben helytálló a feltételezésem, az üresen maradt oldalakra a rajz korábban kerülhetett, mint a főszöveg, ugyanis tartalmilag nem illeszkedik egyetlen szöveghez sem, inkább Rabanus Maurus *Liber de Computojával*²⁰ rokonítható. Könnyebb lehetne azonosítani az illusztrátor szándékát, ha a rajz fölött található jegyzet nem fakult volna ki és olvasható lenne.

Szintén a St. Gallen-i Stiftsbibliotheken található a Cod. Sang. 237 jelzetű kézirat.²¹ A pergamen kódex 800 után keletkezett, valószínűleg nem a St. Gallen-i kolostorban. Rabanus Maurus nagy tiszteletnek és ismertségnek örvendett St. Gallenben, ahogy azt ez a kézirat is alátámasztja, több művének másolatát is őrzik ott vagy hivatkoznak rá más opusokban. Maurus St. Gallen-i ismeretségéhez feltehetően nagyban járult hozzá Strabón kívül másik fuldai

18 München, BSB, Clm 210, Umkreis Salzburg, 818, 91v.

19 *Uo.*, 92r.

20 MAURI, *i. m.*, 670–724.

21 St. Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. Sang. 237.

tanítványa, Hartmut von St. Gallen, későbbi St. Gallen-i bencés apát közvetítő szerepe. A Cod. Sang. 237 a középkor egyik legtöbbet idézett művét, Sevillai Izidór *Etymologiájának* latin és ógörög nyelvű másolatát tartalmazza, illetve ez első oldalon egy sokat tanulmányozott kora középkori világtérképet. A kódex utolsó oldalára jegyezték fel Rabanus Maurus *De inventione linguarumjának* egy részét.²² A másolat szinte minden kontextust mellőz az eredeti szövegből, csupán a betűket jegyzi le. A héber karaktereket latin betűkkel oldja fel, de kiejtésüket nem jegyzi le, ellenben a görögét igen. Aethicus ábécéjét a betűk nevével együtt közli. Az írásjegyek fölött meglepő módon nem Maurusra, Aethicusra vagy Szent Jeromosra találunk utalást, hanem nehezen olvashatóan, de a következő szöveget vehetjük ki: „ecce nomen domini emmanuel”. A felirat egyértelműen a középkorban rendkívül népszerű ének első sorára utal: „Ecce nomen Domini Emmanuel, quod annuntiatum est per Gabrielem, hodie apparuit in Israel per Mariam Virginem magnus rex.”²³ A 10. századtól kezdve a 16. századig a dal sok énekeskönyvben felbukkan, St. Gallenben pedig kifejezetten népszerű volt, három helyen is fennmaradt, ebből kétszer ugyanabban a kódexben, több oldalra is lejegyezve.²⁴ A betűk után az arkangyalok vannak felsorolva, Gabriel, Mihály, Rafael, Raguel, Barachiel. Ez utóbbi kettőt a katolikus hagyomány szerint zsidónak tartja a lejegyző.

A betűk forrását mindenképp Maurushoz kell visszavezetnünk, de lehetséges, hogy másolatból dolgozott e kéz, hiszen vannak eltérések a betűk között. Az 'agathot' és 'req.' betűknek elfelejti lejegyezni a nevét, a 'zetat' 'zodochi'-nak írja, amely inkább a primer kontextusra utal. A 'req.' egyik korai *Cosmographia*-kéziratban sem található meg, jelenleg ismert egyetlen lelőhelye Maurus *De inventione linguaruma*. Maurusnak vagy birtokában volt egy olyan kézirat, amely tartalmazta ezt a jelet is, vagy saját maga találta azt ki. A 'req.' megléte vagy hiánya könnyűvé teszi a kódexekben a források azonosítását, amennyiben egy másoló lejegyezte, úgy nagy valószínűséggel Rabanus Maurus művét vette alapul.

A 9. század második felére datálható az a Biblia Latina,²⁵ melynek a 117. oldalán János evangéliumának prologusában a másoló titkosírással rejtett el néhány szót. A kódex bretagne-i eredetű, tartalmazza a négy evangéliumot, a prologusokat, valamint fejezetmutatót Márk, Lukács és János könyvéhez. Az evangéliumokat pergamenre írta több kéz Karoling minuszskulával. Az aethicusi ábécével elrejtett szöveg feloldása: „Amen. Explicit prolocus.”²⁶ Vajon miért

22 *Uo.*, 327r.

23 St. Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. Sang. 390, 76. és Cambrai, Bibliothèque municipale, 0075 (0076), 46v– 47r.

24 Vö. St. Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. Sang. 390, 76; St. Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. Sang. 388, 75 és 81.

25 Bern, Burgerbibliothek, Cod. 85.

26 *Uo.*, 117r.

érezte szükségét a lejegyző ezt az unikális tartalommal nem bíró szöveget titkosítani? Rögtön a szöveg alatt olvasható a titkosított szöveg második részének feloldása is. Vajon melyik volt előbb: az aethicus írásrendszerbe rejtett szöveg vagy a latin betűs rész? A kriptografikus szöveg ugyanazzal a színnel van lejegyezve, mint a főszöveg, szemben a piros színű átirattal, mely lejegyzés két oldalon olvasható a 116v-ón és a 117r-ón áthaladva: „Incipit prologus sancti Hieronimi in Johannem. Incipiunt capitula sancti Evangelii secundum Johannem.”²⁷ A szövegben ettől a kéztől ilyen jellegű több megjegyzést nem találunk, csupán erre a két oldalra korlátozódik, míg a titkosított rész „amen”-je nem különül el jelentősen térben a főszövegtől, az „Explicit prolocus” már távolabb van. Vajon a lejegyző a Rabanus Maurus-féle írásrendszert használta vagy ismerhette a kozmográfia egyik korabeli másolatát? A karaktereknek csupán egy része feleltethető meg az eredeti aethicus betűknek, viszont a többi forrásának is könnyű utánajárnunk, ugyanis a *De inventione linguarum*ban Aethicus írásrendszerét követő rúna jegyeket találunk, melyek megegyeznek a tárgyalt kódexben található írásjegyekkel, tehát a lejegyző a két írásrendszer betűit keverte egy szövegben. A titkosítás indítékát én abban látom, hogy minden bizonnyal a lejegyző találkozhatott Rabanus Maurus *De inventione linguarum*ával, talán megtalálható volt egy példány a kolostorban. A Szent Jeromosnak tulajdonított jegyeket érdemesnek találta megörökíteni a Vulgatában, gyakorlásképpen a szentnek tisztelegve jegyezte le a nem különösebb tartalommal rendelkező szöveget.

A 12. század elejére datálható az oxfordi St. John's College könyvtár MS17-es jelzésű kézírata.²⁸ Nem túlzás azt állítani, hogy a kódex gyönyörű, gazdagon illusztrált és nagy szerencsénkre igen jó állapotban maradt ránk. A kódex pergaménre íródott latin és néhol óangol nyelven a Thorney apátságban, Cambridgeshire-ben. A kézirat kozmológiával, matematikával, medicinával, grammatikával foglalkozik és nem meglepő módon megtalálhatók benne Sevillai Izidórtól, Fleuryi Szent Abbótól és Macrobiustól is kivonatok. Az oxfordi kézirat mintha összegezné a korszakban népszerű témákat, érdeklődési köröket. Kitűnően tükröződik benne a középkor és reneszánsz közti átmeneti érárt jellemző gondolkodás, világ működéséről való elmélkedés. A kéziratot bárhol is lapozzuk fel, az gazdag témaforrásul szolgálja a korszak iránt érdeklődő filológusokat, engem az ötödik lapja érdekel elsősorban. Az 5v-ön található írásrendszerek balról jobbra, felülről lefelé haladva a kézirat digitális kiadásának²⁹ szerkesztői szerint a következők.

27 Uo., 116v–117r.

28 Oxford, St. John's College, MS 17; fol. 27v. *The Calendar and the Cloister: Oxford, St John's College MS17*, McGill University Library, Digital Collections Program, 2007. <http://digital.library.mcgill.ca/ms-17> [2007. 08. 20.]

29 Faith WALLIS, 8. *Mathematics: 3. Fraction and Abacus Tables = The Calendar ... i. m.* [2007. 08. 20.]

1. Északi, dán *futhorc* 16 jegyű rúnák nevükkel és latin megfelelőjükkel.
 2. Mesterséges ábécé 'r' betűig.
 3. *Notae sancti Bonifacii*, olyan titkosírás, melyben a magánhangzókat pontokkal helyettesítik.³⁰ Rabanus Maurus *De inventione linguarum*ában is találunk erről a módszerről leírást.³¹
 4. Betű helyettesítéses kriptográfiai módszer, melynél a latin ábécé betűit a sorban következő helyettesíti, tehát 'z'-t 'aa', 'c'-t 'b' és így tovább. A jegyző a kódot rögtön ezen a lapon alkalmazta is, és Byrhtferth, a Ramsey apátság szerzetese, aki feltételezhetőleg a kézirat egyik másolója is volt, használhatta a 7v-on található diagrammában.
 5. Magánhangzó helyettesítéses kriptográfiai módszer, hasonló a negyedikhez, csak itt kizárólag a magánhangzókat helyettesíti a latin ábécében utána következő mássalhangzó, tehát az 'a'-t 'b' helyettesít, az 'e'-t 'f'.
 6. A magánhangzókat egy, kettő, három etc. szimbólum helyettesíti, ebben az esetben 'G', 'GG', 'GGG' és így tovább. Byrhtferth ezt a módszert is alkalmazhatta.
 7. Angol *futhorc* rúnáírás, 43 rúnával és annak latin betűs, helytelen, zavaros átírásával.
 8. Északi, dán *futhorc* rúnák, az első 16 jegy névvel, 7 pedig csak értékkel.
 9. Nennius, walesi szerzetes ábécéje latin megfelelőivel.
 10. Angol *futhorc* néhány nenniusi jeggyel kiegészítve.
 11. Rúna ábécé, amely főleg az angol *futhorcon* alapszik, de emlékeztet Rabanus Maurus „markommaniai” írásrendszerére is.³²
 12. 22 karaktert tartalmazó egzotikus ábécé latin megfelelőikkel.
 13. Aethicus Ister ábécéje.
- Mivel az aethicus ábécé több eleme is duplikálódik, többféleképpen is lejegyez egy-egy jelet, feltehetőleg legalább két forrásból dolgozhatott a másoló. A 'req.' hiányzik, tehát minden bizonyonnyal olyan kéziratokat vett alapul a lejegyző, melyek nem a maurusi hagyományt követték, viszont a fólión megtalálható több írásrendszerre is van utalás a *De inventione linguarum*ban. Az apátsági szerző jó kritikai érzékkel bírt, tudta, hogy az ábécé primer és szekunder módon is hagyományozódott, teljes, használható változatot kívánt adni az olvasónak, mely az eredeti tradíciót követi. Erre utal az is, ahogy a 'chorit(/z) ech'-nél jelöli az általa láthatott kéziratokban kétféle módon olvasható betűk-

30 „Since only the vowels are involved, a comparison with the notae Sandi Bonifacii seems obvious. In this type of secret writing the place of the vowels is taken by one, two, etc. dots, or by the consonant immediately following the vowel.” René DEROLEZ, *Ogam*, „Egyptian”, „African” and „Gothic” alphabets = Scriptorium, 5(1951), 3–19, idézett részt *i. m.*, 9.

31 „Genus vero hujus descriptionis tam quod supra cum punctis V et vocalibus, quam subtus cum aliis vocalibus quam solitus est, informatum continetur, fertur quod sanctus Bonifacius archiepiscopus ac martyr, ab Angulsaxis veniens, hoc antecessoribus nostris demonstravit: quod tamen non ab illo in primis coeptum est, sed ab antiquis istiusmodi usum crevisse comperimus.” MAURI, *i. m.*, 1582.

32 MAURI, *i. m.*, 1582.

nél a 'z'-s és 't'-s változatot is, a döntést a befogadóra bízta. Az 'at/(z)atoth' esetében ugyanez az analógia figyelhető meg. Aethicus Ister kozmográfiája a német nyelvterületen túlmenően az angolszász világban is széles ismertségnek örvendett, jól tükrözi ezt az oxfordi kézirat is. Több, eltérő másolat is elérhető lehetett, ezek különbözőségei pedig ismeretesebbek voltak az olvasóközönség előtt. Roger Bacon feljegyzései³³ is arról tanúskodnak, hogy előszeretettel használták a kozmográfiát. John Dee naplójában feljegyezte, hogy könyvtárában megtalálható volt Aethicus kozmográfiája, talán két példányban is.³⁴

Az általam elemzett négy kéziraton végigtekintve úgy vélem, közelebb kerülhetünk a korszak megítéléséhez, azaz hogy a mű keletkezéséhez közelebb eső évszázadokban miként értelmezték az aethicusit ábécét. A tanulmány elején felvetett kérdésre, tehát hogy milyen kontextusba ágyazva hivatkozni Aethicus Ister írásrendszerére a középkorban, összegezve a következő megállapításokat adhatjuk. A 9.-től a 12. évszázadig az ábécé elsősorban szekunder kontextusban, tehát Rabanus Maurus *De inventione linguarum*ának köszönhetően élt oly élen a köztudatban. A kódexek datálását figyelembe véve, Maurus nézetei az írásrendszerről német nyelvterületen még halála előtt terjedni kezdtek és hamar meghódították az angolszász területeket is. Négyből egy kéziratban Szent Jeromossal kerül összefüggésbe az ábécé lejegyzése és négyből két kódexben mint titkosírást használják, vagy legalábbis a lejegyző kriptográfiai alkalmazásra javasolja azt. Érdemes-e a fentiek figyelembe véve azon igyekeznie az irodalom- és nyelvtörténetnek, hogy egy valós, működésben lévő nyelv írásrendszerének forrását fedezzük fel benne? Véleményem szerint a válasz komplex: lehet kísérleteket tenni ilyesfajta rekonstrukcióra, de azok jóval tovább visznek, mint ahová maga a primer szöveg pozicionálja magát. Az aethicusit kozmográfia megírásához legközelebb eső évszázadok közvetett reflexiója sem támasztja ezt alá, a sokféle interpretáció azonban színesíti és erősíti a művet megírásától kezdve körülvevő misztériumot. Rabanus Maurus és a messze földön híres fuldai könyvtár³⁵ hírnevének terjedésével,³⁶ a *De inventione linguarum* olvasóközönségének bővülésével és ezzel a Szent Jeromosnak tulajdonított ábécé feltalálásával az aethicusit írásrendszer diadalmenete a mai napig megállíthatatlannak bizonyul.

33 Roger BACON, John DEE, *De secretis operibus artis at naturae, et de nullitate magiae*, Hamburg, 1618, 58.

34 „Ethici Histri cosmographia, ex versione Latina D. Hieronymi. 4o pergamenno. One I had with me, and one I left here, which is noted after.” John Dee, *The Private Diary of Dr. John Dee*, ed. James Orchard HALLIWELL, 2006, 66.

35 M. Dorothy NEUHOFER, *In the Benedictine Tradition: The Origins and Early Development of Two College Libraries*, 1999, 36–37.

36 Erről részletesen l. Wilhelm WEBER, *Rabanus Maurus in seiner Zeit 780–1980*, Mainz am Rhein, 1980.

A meditáció fogalma és gyakorlata a késő középkori magyar nyelvű kódexirodalomban

A meditáció az egyházi irodalom egyik jelentős szövegtípusa, amely azonban csak az utóbbi évtizedekben képezte jelentősebb magyar irodalomtörténeti kutatások tárgyát. Gábor Csilla, a több intézmény összefogásával működő, a Kárpát-medence 1800 előtti lelkiségi irodalmának feltárásával foglalkozó Lelkiségtörténeti Műhely első konferenciáján, a magyar meditációkutatás helyzetét elemezve rámutatott a korábbi szakirodalomban a terminológia terén mutatkozó bizonytalanságokra, hiányosságokra, bemutatva ugyanakkor az 1990-es évektől elinduló kutatások fontosabb eredményeit.¹ Áttekintéséből kiderül, hogy az újabb vizsgálatok nagyrészt a kora újkori elméletekre összpontosítanak, s próbálják ezt a korpuszt visszahelyezni az irodalomtörténeti köztudatba. Erdei Klára a 16. századi európai elméleti irodalmat áttekintő, német nyelvű monográfiájának² eredményeit továbbgondolva, valamint azokkal esetenként vitába szállva a műfajjal olyan elismert irodalomtörténészek mellett, mint Gábor Csilla,³ Tüskés Gábor⁴ és

* A szerző a kolozsvári Res Litteraria Transylvaniae Vetus Irodalom- és Művelődéstörténeti Műhely tagja.

1 GÁBOR Csilla, *Elmélet, meditáció: A kutatás állása, feladatok, tervek = Lelkiségtörténeti számvetés*, szerk. SZELESTEI N. László, Piliscsaba, 2008 (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok, 1), 55–62.

2 ERDEI Klára, *Auf dem Wege zu sich selbst: Die Meditation im 16. Jahrhundert: Eine funktionsanalytische Gattungsbeschreibung*, Wiesbaden, 1990 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 8).

3 GÁBOR Csilla, *A meditáció a hitgyakorlásban és az irodalomban = Uő, Religió és retorika: Tanulmányok a középkori, reneszánsz, barokk irodalomról*, Kolozsvár, 2002, 257–277; Uő, „Religiosa actio mentis”: *Meditációelmélet és meditációtípusok a kora újkorban Európában és Magyarországon = Devóciók, történelmek, identitások*, szerk. Uő, Kolozsvár, 2004, 9–60; Uő, *Doctrine – Virtue – Memory: Seventeenth-century Hungarian Devotional Literature in European Context*, Cluj, 2007; Uő, *Emlékezet, értelem, akarat – a kora újkori egyházi és áhitati irodalom motívumszerkezete és használati rendje: Bolyai János kutatói ösztöndíj, 2007–2008, Zárótanulmány, kézirat.* (Köszönöm szépen Gábor Csillának, hogy rendelkezésemre bocsátotta e szöveget.)

4 Lásd pl.: Tüskés Gábor, *A XVII. századi egyházi elbeszélő irodalom európai kapcsolatai*

Knapp Éva,⁵ ifjú kutatók is foglalkoztak.⁶ Ezek a szakirodalmi munkák elsősorban kora újkori szövegeket vizsgálnak, azonban az általuk jelzett műfaji problémák nagyrészt a késő középkori kódexirodalom elmékedéseivel kapcsolatosan is fennállnak. Ezeknek a szövegeknek a kora újkoriaknál jóval kevesebb figyelmet szentelt a magyar szakirodalom. Az egy-egy szöveggel foglalkozó, főként forrásfeltáró munkákon kívül eddig egyetlen áttekintő mű olvasható a témáról, Pusch Ödön több mint százéves *Vallásos elmékedések kódexeinkben* című összefoglalója.⁷ Ezeket a szakirodalmi írásokat olvasva nyilvánvalóvá válik, hogy a középkori korpussszal kapcsolatosan is égetően fontos az *elmékedés* fogalmának tisztázása. Ugyanis mind a primér, mind a szekundér szövegekben nagyfokú bizonytalanság és zavar tapasztalható ezen a téren.

Jelen tanulmányban az említett szövegegyüttes vonatkozásában kívánom megvizsgálni, mit értenek különböző, a kódexirodalommal foglalkozó szakirodalmi munkák az *elmékedés* terminuson, illetve hogyan használják ezt a fogalmat maguk a kódexírók. Vizsgálódásaim a következő kérdések mentén helyezhetők el: milyen szövegeket tekintett az eddigi magyar szakirodalom elmékedésnek? A kódexirodalom mely szövegeit és milyen ismérvek alapján sorolták ebbe a kategóriába? Elhatároltak-e bizonyos vonások alapján ilyen szövegcsoportot a kódexek készítői, s ha igen, milyen sajátosságok alapján? Mennyiben van szó műfaji kategóriáról, és milyen viszonyban áll ez egyéb műfajokkal, szövegtípusokkal, például az imádsággal? Van-e pontos *terminus technicus* a kódexirodalomban erre a szövegcsoportra?

Vessünk először egy pillantást a nem túl bőséges magyar szakirodalomra megvizsgálva, mit értettek e szakszövegek szerzői az *elmékedés* terminuson. Pusch Ödön Damaszkuszi Szent Jánost idézve igencsak tág meghatározást adott az *elmékedés*ről: „A léleknek Istenhez való felemelkedése, vagy valamely kegyelem elérésére szolgáló könyörgés.”⁸ Kiemelte az *elmékedés* és az ima közeli rokonságát is. Az *elmékedés*nek két fajtáját különítette el, a *meditatiót* és *contemplatiót*. Hangsúlyozta, hogy a kettő olykor nehezen különíthető el, s hogy a magyar *elmékedés* szóban mindkettő benne van. Művében nagyrészt tematikus csoportosításban tárgyalta a magyar kódexek *elmékedés*anyagát: passiók, Mária-*elmékedések*, a halálról és a végső dolgokról szóló szövegek, csoportos *elmékedések* (ez az egyetlen nem tematikus kategória, ide tartoznak szerinte a hosszabb terjedelmű, több részből álló munkák) és a tökéletesség elérésére irányuló *elmékedések*. Az öt fejezetben vizsgált művek sora

(Nádasdi János), Bp., 1997 (Historia Litteraria, 3).

5 Pl.: KNAPP Éva, *Pietás és literatúra: Irodalomkinálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, Bp., 2001 (Historia Litteraria, 9).

6 Többen közülük Gábor Csilla tanítványai. Pl. KÓNYA Franciska, *A 17. századi magyar nyelvű lelkiségi irodalom: Tarnóczy István „esete”*, [PhD dolgozat], Kolozsvár, BBTE BTK, 2012.

7 PUSCH Ödön, *Vallásos elmékedések kódexeinkben*, Kolozsvár, 1910.

8 Uo., 5.

bizonyítja, mennyire tág értelemben használta Pusch az *elmélkedés* fogalmát. A passiókról szóló fejezetben például három alcsoportot különített el: evangéliumi passiók, passiók a prédikációkban, passióról szóló elmélkedések. Az első csoporttal nem kívánt foglalkozni, mivel „ezek csak az elmélkedésre való anyagot ölelik fel”.⁹ Viszont úgy vélte, „a prédikációkban levő passiókat mellőznünk lehetetlen, mivel gazdag elmélkedés-részletekkel találkozunk bennök.”¹⁰ A további fejezetekben elmélkedéseként tárgyalt másutt traktátusoknak, reguláknak, katekizmusnak és *ars moriendinek* nevezett szövegeket. Bár nem tagadhatjuk, hogy mindezek a szövegek alkalmas kiindulópontot szolgáltathattak az általuk tárgyalt téma elmélyült átgondolásához, azaz elmélkedéshez, s gyakran tartalmaznak meditatív részleteket, esetleg a kérdés mélyebb megfontolására szólítják fel az olvasót, ilyen alapon az épületes irodalom szövegeinek igencsak jelentős részét az elmélkedések közé sorolhatnánk. Mindez arról árulkodik, hogy Pusch az elmélkedés műszót egyszerre használta egy mentális-lelki folyamat (valamint az ahhoz kiindulási pontot nyújtó szövegek) és egy irodalmi műfaj vagy szövegtípus jelölésére anélkül, hogy világosan elhatárolta volna a kettőt egymástól.

Érdemes Pusch elmélkedés-koncepcióját összevetnünk annak a csoportosításnak a tanulságaival, amelyet Horváth János vázolt fel *A magyar irodalmi műveltség kezdeteiben* a kódexirodalom szövegeivel kapcsolatosan.¹¹ Az ő csoportosítása szerint több, Pusch által elmélkedésnek tekintett szöveg az előírások közé kerül (pl. Bonaventura *De perfectione vitae ad sorores* című művének fordításai), nem pedig az elmélkedéseket tartalmazó szabad olvasmányok típusába. Horváth rendszerezésében nem dolgozott szigorú kategóriákkal, láthatólag nem kívánt pontos elhatárolásokat létrehozni, inkább a korpusz műfaji képlékenységét próbálta tükrözni, hiszen tisztában volt a műfaji határok elmosódottságával, átjárhatóságával:

Az értekezés, elmélkedés műfaja nem mindig különböztethető meg határozottan a prédikációtól. [...] A már tárgyalt műfajok keretében is vannak idevonhatók: a szerzetesek számára való oktatások, a passiót elmélkedésszerűleg tárgyaló darabok (a passio meggondolásának használatos voltáról); a Pater noster magyarázata, hét kérésének részletes kifejtése, a Tízparancsolat magyarázata; a legenda-műfajból a Virginia-kódex imént említett traktátusa.¹²

Horváth tehát az elmélkedést egy laza határokkal operáló értekező műfajnak tekintette. Bár Puschhoz képest jobban körülhatárolta a fogalmat, az ő megfo-

9 Uo., 9

10 Uo., 9–10.

11 HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei: Szent Istvántól Mohácsig*, Bp., 1944² (A Magyar Szemle Könyvei, 4), 159–160.

12 Uo., 173.

galmozásai is lehetőséget nyújtanak arra, hogy a meditációt valamiféle viszonylag homályos gyűjtőkategóriának tekintsük. Az irodalomtörténeti összefoglalók kapcsán érdemes megemlíteni az akadémiai irodalomtörténet a kódexirodalom elmélkedéseire vonatkozó alfejezetét is. Ennek a műfaj sajátosságait taglaló passzusai¹³ világosan elárulják, hogy szerzőjük, V. Kovács Sándor az *elmélkedést* értekező szövegnek, a *traktátussal* szinonim fogalomnak tekinti.

Ha a kódexirodalom elmélkedéseire vonatkozó igencsak gyér számú egyéb munkákat vesszük görcső alá, a kérdés nem válik világosabbá. A kódexirodalom szövegeit hasonmás és betűhű átírásban megjelentető *Régi magyar kódexek*-sorozat bevezető tanulmányai is ezt a műfaji tisztázatlanságot tükrözik. Nem sorolom fel az összes bizonytalanságot, az elmélkedéssel kapcsolatos, itt-ott homályosnak látszó passzusokat, csupán egy példára hivatkozom. A *Bod-kódex* Pusztai István által jegyzett előszava a kódex tartalmát ismertetve szinonimaként használja az *elmélkedés* és a *traktátus* fogalmakat az ember három fő ellenségéről, a világról, a testről és az ördögről szóló szöveg műfajára utalva.¹⁴

A kódexirodalom elmélkedő szövegei műfajiságával kapcsolatos zavarok kiváltó oka világosabbá válik, ha körüljárjuk kissé az *elmélkedés* szó középkori (és korábbi) jelentéseit, meghatározásait. A magyar *elmélkedés* szó a latin *meditatio*, *-onis* főnév megfelelője, jelentései: elmélkedés, gondolkodás valamin, elgondolása valaminek; készülés, készület valamire; valamint mindenemű előgyakorlat.¹⁵ A latin szó mögött a gyakorlás tágabb jelentését még nem tartalmazó görög *meletan* terminus áll. Az Ószövetségben a meditáció folyamatát a héber *haga* töből képzett szavakkal fejezték ki. A *haga* jelentése 'félhangosan mormolni'. A Bibliában vallásos értelemben ez a szó az Isten törvényének, a szent szövegeknek félhangos ismételtetését, s az ezáltal interiorizációját fejeje.¹⁶ Az egyházatyák és a korai szerzetesség korában a meditáció a szentírási szövegek felidézését és ismételtetését, kérődzését (*ruminatio*) jelentette és a *lectio*, *meditatio*, *oratio* hármásának középső pillérét képezte.¹⁷ Az olvasás általában hangosan vagy félhangosan történt, a szavak megformálása, kiejtése és hallgatása nem pusztán mentális, hanem testi tevékenység is volt, ami által az olvasottak bevésődhettek az emlékezetbe. Az elmélkedésen ennek elmélyítését, végiggondolását értették, előkészülést az olvasott erkölcsi-lelki tanítás gyakorlatba ültetésére, annak emlékezetbe vésését, gyakorlását.¹⁸ Mary Carruthers

13 *A magyar irodalom története*, I, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964, 148.

14 *Bod-kódex: XVI. század első negyede*, bev. PUSZTAI István, Bp., 1987 (Régi Magyar Kódexek, 2), 15–20.

15 FINÁLY Henrik, *A latin nyelv szótára*, Bp., 1884, 1208–1209.

16 *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique*, X, éd. M. VILLER ET ALII, Paris, 1980, 907.

17 *Uo.*, 908–911.

18 Jean LECLERCQ, *The Love of Learning and the Desire for God: A Study of Monastic Culture*, transl. Catharine MISRAHI, New York, 1996, 15–17, 72–73. [Eredeti kiadása: Jean LECLERCQ, *L'Amour des lettres et le désir de Dieu: Initiation aux auteurs monastiques du Moyen Âge*, Paris, 1957.]

könyveiben¹⁹ rámutat arra, hogy az emlékezet és annak technikái milyen óriási szerepet játszottak a középkori szerzetesi kultúrában, hiszen nemcsak a gondolkodást, hanem a szövegalkotást is meghatározták. Bőséges szöveganyag alapján, a kor orvosi-filozófiai elméleteit is alaposan megvizsgálva mutatja be az emlékezet működését. A *memoria* és a meditáció,²⁰ amit Carruthers a gondolkodás mesterségének nevez,²¹ egyaránt a mentális képalkotáson alapszik, s a kor elképzelései szerint konkrét testi vonatkozásai vannak. Az emlékezetre bízott tárgy képét ezen elméletek szerint az ember beírja, bevési a gondolkodás és emlékezet helyéül szolgáló szívbe, vagy mások szerint az agyba. E bevésést nem pusztán metaforikusan, hanem konkrét fizikai formában képzelték el.²²

A meditáció szerzetesi gyakorlata mellett az elmélkedés szövegtípusként is feltűnt a középkor folyamán. Szent Anzelm 11. és a 12. század fordulóján keletkezett *Orationes et meditationes* a két rokon műfaj történetében jeletős fordulatot jelentett,²³ s számos pszeudo-szöveget vonzott a canterbury-i szerző neve alatt terjedő népszerű gyűjteményéhez. A csupán neki tulajdonított írásokat André Wilmart különítette el az autentikus művektől.²⁴ Az első elméleti írások a meditációs gyakorlatról szintén a 12. században születtek. Érdeemes pár ekkori meghatározást idéznünk. Szentviktori Hugó *De meditatione* című rendszerezésében az elmélkedést a következőképpen határozta meg: „frequens cogitatio modum, et causam et rationem uniuscujusque rei investigans”.²⁵ Három típusát különítette el: a teremtményekre, az írásokra és az erkölcsökre vonatkozót. Más műveiben a tudás gyakorlatba ültetésének, a *contemplatio* előkészítő szakaszának nevezte.²⁶ A karthauzi II. Guigo *Epistola de vita contemplativa* című, sokáig Szent Bernátnak vagy Szent Ágostonnak tulajdonított művében a medi-

19 Mary CARRUTHERS, *The Book of Memory: A Study of Memory in Medieval Culture*, Cambridge, 1993; Uő, *The Craft of Thought: Meditation, Rhetoric, and the Making of Images, 400–1200*, Cambridge, 1998.

20 A meditációról l. különösen: Uo.

21 Uo., 4.

22 Uő, *The Book of Memory...*, i. m., 56–98.

23 Benedicta WARD, *The Place of St Anselm in the Development of Christian Prayer* = Uő, *Signs and Wonders: Saints, Miracles and Prayers from the 4th Century to the 14th*, Aldershot, 1992, XVI (72–81); Jean François COTTIER, „Anima mea”: *Prière privées et textes de devotion du Moyen Age latin: Autour des prières ou méditations attribuées à saint Anselme de Cantorbéry (XIe-XIIe siècle)*, Turnhout, 2001.

24 André WILMART, *Auteurs spirituels et textes dévots du Moyen Age latin*, Paris, 1971, 145–216.

25 HUGO DE SANCTO VICTORE, *De meditando seu meditando artificio opusculum aureum* = Uő, *Opera omnia*, ed. Jacques Paul MIGNE, Paris, 1854 (Patrologia Cursus Completus: Series Latina, 76), coll. 993. Magyarul: „Az elmélkedés tárgyhöz vissza-visszatérő gondolkodás, amely valamely dolognak módját, okát és elvét kutatja.” NÉMETH Csaba, *Hugo de Sancto Victore: De meditatione = Magistrae discipuli: Tanulmányok Madas Edit tiszteletére*, szerk. NEMERKÉNYI Előd, Bp., 2009, 239.

26 *Dictionnaire de spiritualité...*, i. m., 911–912. Róla és műveiről l. még: Kurt RUH, *A nyugati misztika története I: A patrisztikus alapok és a 12. század szerzetesi teológiája*, Bp., 2006, 397–424.

táció funkcióit részletezte a *scala claustralium* szorosán összefüggő négy fokát (*lectio, meditatio, oratio, contemplatio*) különítve el:²⁷

Est autem lectio sedula scripturarum cum animi intentione inspectio. Meditatio est studiosa mentis actio, occultae veritatis notitiam ductu propriae rationis investigans. Oratio est devota cordis in Deum intentio pro malis removendis vel bonis adipiscendis. Contemplatio est mentis in Deum suspensae quaedam supra se elevatio, eternae dulcedinis gaudia degustans.²⁸

A *devotio moderna* szerzői (pl. Wessel Gansfort, Jan Mombaer) továbbfejlesztették a 12. századi teológusok meditációval kapcsolatos tanításait, s részletes elmélkedési módszereket dolgoztak ki. Részletekbe menően meghatározták, milyen témái, szakaszai lehetnek az elmélkedéseknek, illetve hogy melyik szakasz melyik lelki képességet működteti.²⁹

Az eddigiekből kiderült, hogy a meditáció vagy elmélkedés terminus alapértelmenben egy mentális-spirituális folyamatnak, cselekvésnek a megjelölésére szolgált. E gyakorlat célja a valamilyen témában való elmélyülés útján az Istenhez való közeledés. Ebből az elsődleges értelemről kezdett önállósodni a kifejezés másik jelentése, amely szerint a meditáció a vallásos irodalom egyik műfaja. Megvizsgálva a késő középkori magyar nyelvű kódexek anyagát, a forrásaikul szolgáló latin szövegek közül több már a címében műfajmegjelölésként szerepelteti a *meditatio* vagy *meditationes* szót, például a műfaj alakulása szempontjából mérföldkőnek tekinthető *Meditationes vitae Christi*.³⁰ De tartalmazza címében a terminust – még hozzá az anzelmi minta szerinti párosításban – Nicolaus Salicetus a magyar kódexek imádságainak egyik fő forrásául szolgáló, népszerű gyűjteménye is: *Liber meditationum ac orationum devotarum qui Anthidotarius anime dicitur*.³¹

27 Uo., 247–252.

28 GUIGUES II LE CHARTREUX, *Lettre sur la vie contemplative (L'échelle des moines)*, Douze méditations, intr., éd. Edmund COLLEDGE, James WALSH, Paris, 1970 (Sources Chrésiennes, 163), 84. Az idézet magyar fordítását I. RUH, *i. m.*, 248: „Az olvasás során az ember feszült figyelemmel és szorgalmasan tanulmányozza a Szentírást. Az elmélkedés a rejtett igazságot kereső léleknek az értelem segítségével végzett buzgó tevékenysége. Az imádság során a szív odaadóan törekszik Isten felé, hogy távol tartsa magától a rosszat és elnyerje a jót. A szemlélődés során a szellem Istenhez kötődik (*mentis in Deum suspensae*), bizonyos szempontból önmagán túlra emelkedik, és megízleli a mennyei édesség örömeit.”

29 *Dictionnaire de spiritualité...*, *i. m.*, 914–919; Regnerus Richardus POST, *The Modern Devotion: Confrontation with Reformation and Humanism*, Leiden, 1968, 536–549.

30 Erről I. TÓTH Péter, FALVAY Dávid, *Jakab Apostoltól Bonaventuráig: Egy ál-apokrif a Sermones dominicales passióis beszédében = Magistrae discipuli...*, *i. m.*, 326–339; UŐK, *New Light on the Date and Authorship of the Meditationes Vitae Christi = 'Diverse Imaginacions of Cristes Life': Devotional Culture in England and Beyond, 1300–1560*, ed. Stephen KELLY, Ryan PERRY, Turnhout, 17–105; Michelle KARNES, *Imagination, Meditation, and Cognition in the Middle Ages*, Chicago–London, 2011, 144–146, 166–178.

31 Nicolaus SALICETUS, *Liber meditationum ac orationum deuotarum Qui Anthidotari[us] anime dicitur Cu[m] tabula insertus*, Argen[tinae], Grunynger, 1494.

A magyar szövegekben azonban az ilyen műfajjelölő címek helyett általánosabb kifejezések állnak. A *Debreceni Kódex* több részletet is hoz a *Meditationes vitae Christiból*. Az egyik Bonaventura *De perfectione vitae ad sorores* című műve passiómeditációról szóló fejezetének fordításába építve szerepel, a másik a következő felvezetéssel jelenik meg: „Oluastatic Az iras Azzvívnc marianac : q eletervl es het keremeservl:– ihüs.”³² A *Nagyszombati Kódex* Suso-fordítását, amelyet Pusch a passióelmékedések közé sorolt,³³ a bevezető rubrika egyszerűen könyvnek nevezi: „Kezdetik zent Ansemus keñve telyes bolL esegrol.”³⁴ A több kódexben is szereplő Kempis-fordítás³⁵ egyes fejezetei általában írásként, könyvként szerepelnek. Például a szöveget Szent Bernátnak tulajdonító *Lobkowicz-kódex*ben a cím: *Urnak : Neuebe : kezdetjyc : Az Ajtatos : zent : Bernardnac · kqñueez : vilagnac : meg : vталasarol : es Lristosnak : kqñueteservl : ekkeppen.*³⁶ Az első könyv huszonharmadik fejezetének³⁷ címe külön figyelmet érdemel, hiszen előfordul benne a *meditatio* szó (*De meditatione mortis*). A fejezetet magyarul tartalmazó három kódex közül kettő ezt *meggondolásnak*, míg a harmadik *emléközetnek* fordítja,³⁸ ami a meditáció és emlékezet fentebb említett szoros kapcsolatát húzza alá. Az *Érsekújvári Kódex* egyik szövege – amely Pszeudo-Beda *De meditatione passionis Christi per septem diei horas* című, a zsolozsma hét kánoni órája szerinti passióelmékedését fejezetenként egy prózai passióval, majd a *Speculum humanae salvationis* hóraimádságaival egészíti ki –³⁹ a *tanúságok* szót használja, majd a *gondolkodni* és *édeskedni* igékkel írja körül az ajánlott cselekvést.⁴⁰ Mindezek a címek azt mutatják, hogy a szövegek fordítói a meditációt nem egy önálló, többé-kevésbé körülhatárolható szövegtípusnak, hanem egy kognitív művelletnek, mentális kegyességi gyakorlatnak tekintették.

A címekből, bevezető rubrikákból leszűrhető következtetést az alattuk olvasható szövegek is megerősítik. A meditációra mint szövegtípusra vonatkozó utalásokat nem találtam bennük, viszont az elmékedésre mint tevékenységre

32 *Debreceni Kódex: 1519*, bev. MADAS Edit, REMÉNYI Andrea, Bp., 1997 (Régi Magyar Kódexek, 21), 265. – Azonban a rubrika után rögtön feltűnik az *elmékedni* ige: „AAz dilheseges zizmarianac q eletehes ez kepen elmelkqthetvnc.” *Uo*.

33 PUSCH, *i. m.*, 38–39.

34 *Nagyszombati Kódex: 1512–1513*, kiad., bev., jegyz. T. SZABÓ Csilla, Bp., 2000 (Régi Magyar Kódexek, 24), 1.

35 A latin eredetit az alábbi kiadásban használok: THOMAS HEMERKEN A KEMPIS, *De Imitatione Christi* = *Uő, Opera omnia*, II, ed. Michael Iosephus POHL, Freiburg, 1904, 3–263. A magyar fordításokról l. MIKLÓS Rafael, *A Krisztus követése magyar fordításai*, Szombathely, 1935.

36 *Lobkowicz-kódex: 1514*, kiad., bev., jegyz. REMÉNYI Andrea, Bp., 1999 (Régi Magyar Kódexek, 22), 31.

37 KEMPIS, *i. m.*, 44–48.

38 *Lázár Zelma-kódex: XVI. század első negyede*, kiad. N. ABAFFY Csilla, Bp., 1992 (Régi Magyar Kódexek, 14), 120, 239; *Debreceni Kódex, i. m.*, 238; *Lobkowicz-kódex, i. m.*, 38.

39 A latin források kérdését Vargha Damján és Timár Kálmán eredményeit pontosítva Madas Edit tisztázta a kódex bevezetőjében: *Érsekújvári Kódex: 1529–1531*, kiad. HAADER Lea, bev. MADAS Edit, H. L., Bp., 2012 (Régi Magyar Kódexek, 32), 21–22.

40 *Érsekújvári Kódex, i. m.*, 26.

vonatkozó részek a teljes kódexirodalomban szerepelnek. Az *elmélkedés*, *elmélkedni* kifejezések, illetve az ezek szinonimájaként használt *meggondolni*, *emlékezni* igék viszonylag gyakran felbukkannak.

A prédikációk és legendák le-leírják egyik-másik szentről, hogy elmélkedett. Például Szent Ferenc „foglalna wmagat *ymatsagba es isteny gondolatokba*”;⁴¹ majd pár lappal később: Ferenc megy „az kyetlen puztala. hogi ot az *isteni gondolatokba es ymatsagokba* edesben mulathatna.”⁴² A kódexirodalom egyik nagy elmélkedője Szűz Mária, akiről több szöveg is állítja, hogy élete fontos pillanataiban elmélkedett. A *Debreceni Kódex* egyik ismeretlen forrású szövege az Erzsébet látogatására induló Szűzről írja, aláhúzendó kegyes buzgalmát, hogy az elmélkedésből és imádságból kelt fel, nem pedig alvásból.⁴³ A *Horvát-kódex* Temesvári Pelbárt *Stellarium*ából fordított,⁴⁴ Isten Fiának megtestesüléséről szóló prédikációja kifejti, hogy Mária mind az angyali üdvözet, mind halála pillanatában éppen elmélkedett, sőt egyfajta misztikus elragadtatásban, *unio mysticában* volt része.⁴⁵ Az *elmélkedés* szó itt nem a latin *meditatio* fordítása, hanem a *contemplatióé*, ami, ahogy azt a fentebb idézett karthauzi II. Guigo meghatározta, a négylépcsős szerzetesi gyakorlat legfelső foka, az isteni jelenlét édességének megízlése. Mária kivételes szerepének, tökéletességének és malaszttal teljességének jele, hogy ebben részesült.

A kiválasztottak példája mellett egy olyan szövegcsoport buzdítja sűrűn a kódexolvasókat hasonló kegyességi gyakorlatokra, amelynek darabjai Pusich művében az elmélkedések között kaptak helyet, azonban olykor meditatív, elmélkedéshez jó kiindulópontot nyújtó részeik ellenére is elsősorban normatív

41 *Virginia-kódex: XVI. század eleje*, kiad., bev., jegyz. Kovács Zsuzsa, Bp., 1990 (Régi Magyar Kódexek, 11), 40. (Az elmélkedés terminusainak kiemelése itt és a további idézetekben tőlem: K. Á.)

42 *Uo.*, 45.

43 *Debreceni Kódex, i. m.*, 344–345.

44 A magyar és a latin szöveg viszonyáról I. BOROS Katalin, *A Horvát-kódex mondatnyi terjedelmű latin szövegdarabjai = Nyelv, nemzet, identitás: A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. augusztus 22–26.) nyelvészeti előadásai*, II, szerk. MATICSÁK Sándor, JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp.–Debrecen, 2007, 328–329; Uő, *A szövegahagyományozás kérdései a Horvát-kódexben*, Magyar Nyelvjárások: A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Évkönyve, 2008, 125–134; Uő, *Fordítás és forrás viszonya a Horvát-kódexben = LingDok 8: Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*, szerk. SINKOVICS Balázs, Szeged, 2009, 7–26.

45 *Horvát-kódex: 1522*, kiad., bev., jegyz. HAADER Lea, PAPP Zsuzsanna, Bp., 1994 (Régi Magyar Kódexek, 17), 95–96, 152–153. – Mária meditációja itt a *lectio, meditatio, oratio* többretű gyakorlatába illeszkedik: „azzonyonk maria az idevbe vala foglaltatuan · neegy fele myelkevdetben · Elevzer *oluas vala zent irast* · Masodzer al vala *isteny elmeelkevdesevkben* · – Harmadzer syruan *fazkodyk ohayt vala* · Negyed zer aytatosson *imadkozyk vala*”. – *Horvát-kódex, i. m.*, 94. – A latin forrás: „...quaduplici actu erat occupata. Primo *legebat*. Secundo *contemplationi insistebat*. Tertio *lacrimando suspirabat*. Quarto *devotissime orabat*.” – [Pelbartus DE THEMESWAR], *Stellarium coronae beatae virginis Mariae*, Basel, c. 1497–1500, elektronikus kiadás: http://sermones.elte.hu/pelbart/index.php?file=st_index [2014. 06. 22.], Lib. I. pars III. art. II. cap. 2.

szövegek, útmutatások, regulák. Jellegüknel fogva természetes, hogy itt található a legtöbb, meditációra buzdító, illetve az elmélkedés mikéntjére vonatkozó utasítás, tanács. A *Lobkowicz-kódex* Bonaventura-fordításának önismeretről szóló fejezete például a szó egyik bibliai előfordulását tartalmazó zoltárversből kiindulva biztatja olvasóit az elmélkedésre:

haliad meg es þaz dauid profetat en zeretõ hvgom mikepen y magat peldaiu
veti te neked mondvan · *elmel'kõtem* napal es eiel az vr istenbe zivem zerent es
meg thiztitom vala az en lelkemet · þNo azert *elmelkõdic* vala õ · *elmél'kõgiel'* te
is · thiztitia vala õ az õ lelket · thiztiL meg te is az zent gonasnak mýatta · Avag
az *cristos iesusnac kenzenvedesenec gondolasanac* mýatta.⁴⁶

A latin *meditari* igét az *elmélkõdni* igével adta vissza a fordító. A forrásszövegtõl eltérõen konkretizálta is az elmélkedés tárgyát (passiómeditáció) és a megtisztulás módját (gyónás). Ilyen kiegészítést a *Weszprémi-kódex* párhuzamos szövegrésze nem tartalmaz, a *meditari* magyar megfelelője itt az *elmélkedni* mellett szintén a *gondolkodni*.⁴⁷ Hasonló felszólítást fogalmaz meg a *Virginia-kódex* jeromosí *Regula monachorum*-fordítása:

Ez vylagý dolgokat vgý zýuetekbewl ký wzzetek. hog semikepen hozatok ne
ýsson. amýt mýelnek ez vylag()ban. Czak az tý wõleghentek xpus. az tý erws
wlelgetestekuel gýewnyewrkwgýek. Czak týmagatok az tý iegýestekuel auag
zent leccze oluassasokban. auagý *zent gondolatokban*. vele egýetembe bezelyetek.
es w tý veletek.⁴⁸

Az elmélkedés itt jegyesmisztikával kombinálva mint a szentírásolvasás alternatívája bukkan fel, ami a *lectio, meditatio, oratio* fentebb emlegetett szerzetesi gyakorlatát idézi fel. E hármás más kódexekben is megjelenik az ajánlott tevékenységek sorában. A *Vitkovics-kódex* ál-bonaventurai novíciusregulája az imádságról szóló fejezetében *jó gondolatról (bona meditatio)* beszél: „Annac okaert enLelkegel ýdodet el kõltened, auag *imalagban*, auag *iras oluassasban*, auag *io gondolatban*, auag *zolgalatban*.⁴⁹ E regula további fejezeteiben a *lectio,*

46 *Lobkowicz-kódex, i. m.*, 118. – A latin szöveg: „Audi adhuc, mater, audi prophetam David, quomodo se tibi in exemplum proponat: *Meditatus sum*, inquit, nocte cum corde meo, exercitabar, et scopebam spiritum meum. *Meditabatur* ille cum corde suo; *meditare* et tu cum corde tuo. Scopebat ille spiritum suum; scopa et tu spiritum tuum; exerce agrum istum, attende ad temetipsa.” – Sanctus BONAVENTURA, *De perfectione vitae ad sorores* = Uő, *Opera omnia, VIII: Opuscula varia ad theologiam mysticam et res ordinis fratrum minorum spectantia*, Ad Claras Aquas (Quaracchi), 1898, 109.

47 *Weszprémi-kódex: A XVI. század első negyede*, bev., jegyz. PUSZTAI István, Bp., 1988 (Régi Magyar Kódexek, 8), 128.

48 *Virginia-kódex, i. m.*, 138–139. – A latin forrásszöveg: PL 30, 425.

49 *Vitkovics-kódex: 1525*, kiad., jegyz. PAPP Zsuzsanna, bev. PUSZTAI István, Bp., 1991 (Régi Magyar Kódexek, 12), 2–3. – A latin: „...stude semper expendere tempus tuum, aut in

meditatio, oratio újabb alkalmi bukkannak fel, az áldozás,⁵⁰ az étkezés,⁵¹ valamint az elalvás előtti időszak.⁵² Az egész napot átszövő, megszentelő kegyességi gyakorlat képe rajzolódik ki ezekből a szövegekből. Így őrizheti meg a szerzetes szinte állandóan az áhítati állapotot, amint azt a *Horvát-kódex* regulájának hasonló rendelkezése is hangsúlyozza.⁵³

Ugyanez az ál-bernáti regula az imádság és elmélkedés szoros összetartozására, akár felcserélhetőségére ad példát. Ugyanis míg a latin forrás azt tanácsolja a novícius-olvasóknak, hogy hajnalban, a matutinum előtt gondolataikat imádságban ajánlják Istennek, a magyar szöveg szinonimaként teszi mellé az elmélkedést, mintha a kettő ugyanaz a tevékenység lenne:

Zokjad meg mykoron alkalmas leend veternyenek elevtte keusse vigyaznod · hog az te lelked *jmadsagban* emelkevgyek vagy vezerlesseek vr istenhez · vgyhog jg jnkab jozan es aytatosb leg istennek zolgalatyaba es ev dychyretyben · Es mykoron fel serkenz legottan mynden gondolatydát es almaydat el vessed · kykkel akarna tegedet evrdevg meg foglalnyá · Te *gondolatyd*nak es keuansagydnak es te myelkevdetydnek eleýt vagy kezdetýt · te *jmadsagydba* vagy *egyeb jo gondolatotba* ayanlyad istennek · Vagy testednek fel jgyenesevleseuel · vagy terdre esssel · vagy fevldre haylassal · mynd addeg myg aytatossagnak jo keuanatyat fogadot vagy vezeed erzed · Es te lelked meg hevevlyevn vagy meg melegevlyen istenhez valo zerelmbe · es ezbevl leez aytatosb es alkalmasb vagy gyorsab mynd az napon.⁵⁴

A kettő szoros kapcsolatát mutatja a *Vitkovics-kódex* imént idézett regulájának imádkozásról szóló fejezete is, amely szerint az imádkozásra elmélkedéssel kell előkészülni.⁵⁵ A szöveg folytatása szerint a Krisztus szenvedései feletti meditáció után az apácának saját vétkeire kell gondolnia, arra, hogy ezáltal hálátlannak mutatkozott a Megváltó iránt, meg kell bánnia bűneit, majd Isten irgalmasságában bízva alázatosan imádkoznia kell. Az elmélkedés szó itt sem a magyar, sem a latin szövegben nem szerepel, helyette a *gondoljad (recogita)* ige áll. Ez csupán

oratione, aut in lectione, aut in bona meditatione, aut in servitiis...” – BONAVENTURA, *Regula novitiorum* = Uő, *Opera omnia, i. m., VIII, 476.*

50 *Vitkovics-kódex, i. m., 40–41.*

51 *Uo., 47.*

52 *Uo., 58–59.*

53 *Horvát-kódex, i. m., 256.*

54 *Horvát-kódex, i. m., 248–249.* – A latin szöveg: „Consuesce, quod opportunum est, parum ante matutinas vigilare, ut spiritus tuus dirigatur ad Dominum in *oratione*, et postea magis sobrius sis atque devotus in servitio Dei et laudibus ejus: et evigilans statim omnes cogitationes et somnia abige, quibus diabolus te occupare volebat: et primitias *cogitationum* tuarum offeras Deo, in *oratione* corde erecto vel genu flexo, donec aliquem affectum devotionis concipias, et incalescat spiritus tuus, et ex hoc tota die eris devotior et ferventior.” – PL 184, 1191B.

55 *Vitkovics-kódex, i. m., 17–18.* – A latin: BONAVENTURA, *Regula novitiorum, i. m., 478.*

egyike azon szinonimáknak, amelyekkel az elmélkedésre, valaminek a meggondolására buzdító szövegekben találkozhatunk. Jó példákat olvashatunk ilyen rokonértelmű kifejezésekre a *Debreceni Kódex De perfectione vitae ad sorores* fordításában, az alázatosságról szóló fejezetben („az vr istennec meg gondolasa”,⁵⁶ „cristos Iesusnac meg emlékezeti”,⁵⁷ „tenon magadnac meg · nezese gondolasa”, „meg gondolod”, „gondoliad meg”⁵⁸). A latin változatban szereplő *consideratio, rememoratio, circumspectio, recogitatio* a kognitív tevékenység elmélkedési témához alkalmazott finom árnyalatait jelölő szinonimasora (pl. *rememoratio*: ‘az emberiség múltjának, emlékezetének részesévé lett Krisztus életeseményeinek ismételt felidézése’; *circumspectio*: ‘az ember maga körül tekintése értékének, milyenségének felmérése céljából’) magyarul kissé egyhangúbb: a *meggondolás* a kulcsterminus, bár az *emlékezet*, mint már fentebb is láttuk, szintén előfordul.

Az elmélkedést e szinonimák mellett gyakran metaforikus kifejezések jelölik. Például az imént idézett Bonaventura-szövegnek a passiómeditácóról szóló fejezetében a szív szemével nézés helyettesíti:

valamel’ ember az meg othatatlan aitatatossagnac bvzgosagat akaria o magaba meg tartani : Tehat zykseg hog minden koron az o zyvenec zomeivel az cristos iesusth ol’ mint az magas kereztfan meg hotat nezies es tekin_Le.⁵⁹

Ilyen képes kifejezések a kifejezetten meditációs alapanyagoknak szánt szövegekben még sűrűbben előfordulnak, mint a regulákban. Az *Érsekújvári Kódex* fentebb már említett Pseudo-Beda órás áhítatossága azt javasolja a passióról elmélkedőnek, hogy gondolatban legyen jelen Krisztus szenvedésénél:

kellemethes azerth en zerelmes attyamfya teneeked az the yggyekzetqdben mykoron Wagÿ Hogÿ ezeket Mykoron gondolod olyha az ydqbem mykoron crÿstus kenzatthatek the eerqthed ha ylen wolthal wolna Es wgy latnad awagÿ wallanad thennen maghadath bezedqdben Ee eeletqdbem qlÿha az te zemeÿd elqot wolna athee ystened zenwedwen az kenokat Es wgyÿ mynthaz ew gyqtrelmÿt lathnad az the gondolatodban mykepen ylen wolthanak Es thahat wr iesus ylen lezqon Mykenth lenny gondoltathek Es the aythatosagodat wezÿ Es the mywelkqdetÿdeth faghaagÿa.⁶⁰

56 *Debreceni Kódex, i. m.*, 252. – Latinul: „*consideratio Dei*”. – BONAVENTURA, *De perfectione vitae...*, i. m., 110.

57 *Debreceni Kódex, i. m.*, 255. – Latinul: „*rememoratio Christi*”. – BONAVENTURA, *De perfectione vitae...*, i. m., 111.

58 *Debreceni Kódex, i. m.*, 258. – Latinul: „*circumspectio tui*”, „*recogitas*”, „*Considera*”. – BONAVENTURA, *De perfectione vitae...*, i. m., 111.

59 *Lobkovicz-kódex, i. m.*, 154. – Latinul: „...ideo necesse est, ut frequenter, ut semper oculis cordis sui Christum in cruce tanquam morientem videat qui devotionem in se vult inextinguibilem conservare.” – BONAVENTURA, *De perfectione vitae...*, i. m., 120.

60 *Érsekújvári Kódex, i. m.*, 26. – A latin forrás: „Necessarium etiam esse, ut aliquando ista

A *Nagyszombati Kódex* Suso-fordításában a Tanítvány arról vall, hogy Krisztus szenvedő alakját és Mária nagy szenvedését nem tudja kellőképpen átérezni, lelki szemei elé idézni, s a Szűzanyát kéri, hogy testi vagy lelki látomásban részesítse.⁶¹ A *szív szeme, a lélek szeme, a lélek vagy emlékezet szerint látás* meg a hasonló kifejezések jól tükrözik azt, amit fentebb Mary Carruthersre hivatkozva írtunk, hogy a középkori elképzelések szerint a meditáció az emlékezet működésén alapul, s ennek helye egyes elképzelések szerint a szív. (Más kódexszövegekben, mint az eddigi idézetekben is láthatuk, a meditáció helye az elme.)

A meditáció esetenként az ilyen lelki szemlélődésen, látáson túl is léphet, az elmélkedő részévé válik az eseményeknek. Máriával együtt Erzsébet látogatására indul, s találkozásukkor eléjük borul könyörögni a születendő Jézushoz és Jánoshoz,⁶² odajárul a betlehemi istállóban a csecsemő Jézushoz,⁶³ vagy segíteni kíván Krisztusnak vinni a keresztet.⁶⁴ A már többször idézett Pszeudo-Bedaszöveg fordításai különösen gazdagok az ilyen részletekben. Az egykor a *Vitkovics-kódex*hez tartozó *Miskolci töredék*ben a lelkigyakorlatozó számára ajánlott, lélekben végzendő cselekvéseknek egész forgatókönyvét olvashatjuk:

Enne vtanna a sido feiedelmec, es az kegetlenseg nec zolgai, es az tøj sidooc oloñi mennec, es vrad iesus az qrizoqknel meg koqzqtetuen haqatatic, es netalantan az haznac valamel' zegebe vetetuen, igen meg goqtretuen, hidegel es munkaual, mert hideg vala, es az eih hoqz q vala, Azert te lelkedben meñ q hoza'a, es naq sirással, es keserqsegel, vl' q zentseges labainac eleibe, es aihatossagal apolgasd meg, Zentseges kezet labat, es kemeñseges koqtelit, es azt monqad, Oh vram iesus cristus, miert tegedet meg nem zabadihthatlac, auaq l ac, ñoqogec meg ez en mel'emem a te zentseges feied, Es aihatossagal neki aian'ad magadat, es mend fele baratidat, Es ketseg nélköl mendeneket, valamit tøj kerendez, meg aqa teneket, Es monqad neki, hoq holda kelue, ezeket meg mondod az q keserues ananac, Es ezenkepen az q bodog labainal, es diqseges mel'e mellett el ñuqogal, es el zuñaq il'en allapatban latuan vradat iesust ha lehet.⁶⁵

cogites in contemplatione tua, ac si praesens tum temporis fuisses, quando passus fuit. Et ita te habeas in dolendo, ac si Dominum tuum coram oculis tuis haberes patientem, et ita ipse Dominus praesens erit, et accipiet tua vota.” – PL 94, 561D–562C.

61 *Nagyszombati Kódex, i. m.*, 154–155.

62 *Uo.*, 352.

63 *Debreceni Kódex, i. m.*, 342–343.

64 *Vitkovics-kódex, i. m.*, 85–86.

65 *Miskolci töredék: 1525, kiad., bev., jegyz. Kovács Zsuzsa, Bp., 1991 (Régi Magyar Kódexek, 13), 10–12.* –A latin szöveg: „Postea fatigati principes Iudaeorum, et miserati sunt iniquitatis, et caeteri vadunt ad dormiendum, et Dominus relinquitur ligatus cum custodibus, et fortassis penitus in uno angulo domus separatus, afflictus nimio frigore et labore, quia hyems erat, et maxime noctes longae nimis. Tu ergo ibis ad eum, et sedebis ad pedes, dolens

Az eddigiek alapján láthatjuk, hogy a kódexirodalom szövegei mögött elég jól körvonalazható az olvasóknak ajánlott meditációs praxis. Ám a szövegek, amelyekben erről olvashatunk, nem különülnek el élesen más szövegektől, nem alkotnak külön szövegtípust. Elmélkedésre, a probléma meggondolására biztató, vagy Krisztussal, Máriával érzelmi azonosulásra serkentő részek a száraz, pontokba szedett értekező traktátusokban és a prédikációkban is előfordulnak, az imádságról nem is beszélve. A *Horvát-kódex* már idézett Pelbárt-prédikációjának egyik *divisiójában elmélkedéseket* említ, de egyértelműen nem meditációs gyakorlat, hanem általában *gondolkodás* értelemben használja a szót:

Masod reze tanolsagonknak mondatyk · mynemev abrazban valo ieleneesnek · Az az · mynemev legen auagy volt gabriel archangelnak ielenety · azzonyonk mariahoz · Kyrevl lehetnek neegy *elmeelkevdesevk* auagy *gondolatok* · Elsev *elmeelkevdees* · az angelnak be meneserevl · Masod *elmeelkevdees* · az zvvz marianak foglalatossagarol · Harmad *elmeelkevdees* az zvvznek allasarol · Negyed *elmeelkevdees* · az angelnak latasarol.⁶⁶

Fokozott érzelmi intenzitású szövegrészekre, affektív beszédmódra, amit sokszor az elmélkedések egyik ismérvének tekintenek, prédikációszövegekben is gyakran találunk példát, különösen a koldulórendiek által elterjesztett, az érzelmek, az áhítat, a devóció felkeltésére törekvő, a nagypénteki passiók beszédeknel előszeretettel alkalmazott ún. féldrámái prédikációkban.⁶⁷ Ez a prédikációtípus Magyarországon is ismert volt a késő középkor nagy ferences prédikációszerzőinek, Temesvári Pelbártnak és Laskai Osvátnak köszönhetően, s műveiken keresztül a kódexirodalomba is bekerültek elemei. Így a *Horvát-kódex* többször idézett Pelbárt-prédikációjának zárlata tele van indulatszókkal, aposztrofékkal; a beszélő előbb saját lelkét biztatja, hogy

et lugens, et tunc devotissime osculaberis manus et pedes ejus venerabiles, et vincula illa diversissima, et dices: O Domine, saltem requiescat caput tuum sanctissimum super humerum meum, ex quo te non possu liberare. Et tunc recommendabis te ei devotissime, et omnes amicos tuos, et totum absque dubio concedet tibi, quidquid rogaveris et petieris ab eo, et dices ei quod in crastinum nuntiabis matri ei dignissimae, et sic ad pedes ejus sanctissimos et beatissimos, vel juxta pectus ejus gloriosissimum aliquantum dormitabis et quiesces, et tum dormire potes in tali statu videns Dominum tuum.” – PL 94, 164B–C.

66 *Horvát-kódex*, i. m., 92. – „Secundum mysterium declarandum, dicitur, qualifce apparationis, id est qualiter facta sit apparatio angeli Gabrielis circa beatam Virginem. Circa quod quattuor *considerationes* occurrunt: Prima de angeli ingressione; Secunda de virginis occupatione; Tertia de eiusdem virginis situatione; Quarta de angeli visione.” [PELBARTUS DE THEMESWAR], *Stellarium...*, i. m., Lib I. pars III. art. II. cap. 1.

67 L. TÓTH Péter, „Némely alázatos doktor Szíz Mária képében”: 1506: Drámai szövegeink a középkorban = *A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., 2008², 191–192.

menjen be Mária szívébe, érezze meg, mit érzett a Szűz az angyali üdvözlés pillanatában, majd Máriához fordul, emelkedett és érzelmenteli stílusban dicséri őt, s pártfogásáért könyörögve imával zárja a beszédet.⁶⁸ A *Weszprémi-kódex* passiója címfelirata és forrása (Iohannes Herolt egyik *sermója*)⁶⁹ alapján egyaránt prédikációnak tekinthető, de helyenként ugyanolyan elmélkedésre, sőt a passió eseményeiben való részvételre buzdító passzusokat találunk benne, mint az imént idézettek.⁷⁰

Ahhoz nem fér kétség, hogy a korabeli olvasó számára ezek a gyakran magánolvasmánynak szánt prédikációk és traktátusok, valamint a regulaszövegek szolgálhattak az elmélkedés kiindulási pontjául. Ezt egyrészt a kódexekből kirajzolódó meditációfogalom tette lehetővé. Eszerint, amint azt remélhetőleg meggyőzően bizonyítottuk, az elmélkedés lelki-mentális gyakorlat volt, amelyhez a szöveg csak kiindulópontot szolgáltatott, a tevékenység maga az olvasó lelkében/szívében/elméjében valósult meg igazából. Másrészt azonban figyelembe kell vennünk, hogy a magyar nyelvű kódexirodalom laza műfaji szabályokkal operáló devocionális korpusz, amelyben a műveket nagymértékben alakította a szerzetesi élet keretei által megszabott szöveghasználat. Ennek fényében beszélhetünk ugyan a magyar kódexirodalom meditációs szövegeiről, de tudatában kell lennünk annak, hogy ez a szövegtípus, műfaji kategória a szövegek első használói számára még nemigen létezett.

68 *Horvát-kódex*, 100–103.

69 A forrásazonosításról l. PUSCH, *i. m.*, 12–26.

70 Pl. *Weszprémi-kódex*, *i. m.*, 69–70.

„More vulgi dicere”

Janus Pannonius a nép között Itáliában

Jól ismert, és éppen a magyar költő Guarinóról írt dicsőítő énekéből van tudomásunk arról, hogy hogyan éltek tanítómesterük környezetében a ferrarai diákok. Napirendjüket tanulmányaik szigorú rendje kora reggeltől késő estig szabályozta. Zárt világról, az ott folyó életről levelek és más írásművek is tanúskodnak. Vajon van-e ismeretünk arról, hogy ebből az elefántcsont-toronyból kiszabadulva elvegyülhettek-e a városi nép között. A soknemzetiségű diáksereg vajon hogyan értett szót Ferrara egynyelvű polgáraival? Guarino gondoskodása, figyelme a rábízottakat illetően mindenre kiterjedt. Megoldotta ezt a kérdést is. Már akkor ugyanúgy, ahogyan az ma is történik. Az idegenből jött diákoknak először a helyi, beszélt nyelvet kellett megtanulniuk. Ezt éppen a mester egy leveléből tudjuk. 1438-ban tájékoztatta a lengyel Nicolaus Lasockit nála tanuló unokaöccsei hogylétéről. A kisebbikről azt írta, hogy már pöntyögi, nyögdécseli az itáliai nyelvet, és már majdnem mindent ért is.¹ Lasocki közvetítette és talán kísérté is az akkor még igencsak ifjú Johannest is Magyarországról Guarinóhoz. Tanulmányait biztosan ő is így kezdte Ferrarában. Vajon később, a költő Janus Pannonius verseiben találjuk-e nyomát a kinti világban hallottaknak? Beemelte-e verseibe azt, amit látott és hallott a nép között legendásan hosszú itáliai tanulmányai idején, vagy második, jóval rövidebb útja során? Valóban, ha nem is sokszor, de itt-ott rábukkanhatunk az utca népe között szerzett tapasztalatára. Ezekből következik itt néhány.

* A szerző irodalomtörténész (Budapest).

1 „Nepotes studiis incumbens, minor Italicam linguam balbutit et exprimit, cuncta ferme intelligit.” *Epistolario* di Guarino VERONESE, II, racc. da Remigio SABBADINI, Venezia, 1916, 326.

„*More vulgi dicere*”

Janus ferrarai ismerősei között volt egy számunkra közelebből nem ismert Pál, akit több versében is említ, nem nagyon barátságosan. Ez akárhányszor meglátta az ablakban időző költőt, lelkesen üdvözölte. Tette ezt azért, hogy a városban, bizonyos körökben legalábbis már ismert Janust visszaköszönésre bírja. A gondolataiban megzavart, bosszús költő az utcán kószáló alkalmatlankodónak az utcai nyelv fordulatát tanácsolja. Azaz, ha mindenáron ragaszkodik a nagy számokhoz, akkor itteni szokás szerint tegye a „mille” szót köszöntéséhez:

Occurris quotiens, totiens me, Paule, salutas,
ut resaluteris, scilicet ista facis. [...]
Quodsi forte placet numero certare salutem,
more potest vulgi dicere mille semel.²

Az olasz nyelv tanulása során a „mille grazie” és társai formula megismerése Janus első élményei közé tartozhatott. Hogy meg is maradt emlékezetében a neki szokatlan szóhasználat, arról e verse tanúskodik. Úgy volt ezzel, ahogyan az utcai forgatagban sűrűn hallható sok „mille” ma is kellemesen cseng, és hazaviszi magával az Itáliába látogató idegen.

„*Siculus iocus*”

A Jacopo Antonio Marcellónak írt panegyricus Janus leghosszabb epikus alkotása. A velencei nagyrúr a 15. század derekán részt vett az itáliai városok között dúló háborúban. Mint provisor a köztársaság hadseregének ellátásáért volt felelős, de olykor a hadszíntéren is szerepet vállalt. Viselt dolgait maga mesélte el Janusnak, innen a részletek alapos ismerete és a nagy terjedelem. A költő, akit Marcello méltányolt és támogatott, ezért hű krónikása a nem régen történt eseményeknek.³ Az elbeszélésben, eljutva 1447 őszéig, olvashatjuk a háború során rossz oldalra állt Piacensa földdúlását. A győztes katonák garázdálkodásának és kegyeletstértő tetteinek drámai részletezése során kerít sort a templomok kifosztásának részletes leírására. Majd, váratlanul, a cselekményt megszakító néhány sort iktat az elbeszélésbe:

2 Iani PANNONII *opera quae manserunt omnia*, I, *Epigrammata*, edd. Iulius MAIER, Ladislaus TÖRÖK, Bp., 2006, *Epigr.*, 107M. Az epigrammákra hivatkozás a továbbiakban e kiadás szerint: *Epigr.*

3 Margaret L. KING, *The death of the child Valerio Marcello*, Chicago–London, 1994; Janus és Marcello kapcsolatáról passim. Uő, *Jacopo Antonio Marcello and the war for Lombard plan = Continuita e discontinuita nella storia politica, economica e religiosa: Studi in onore di Aldo Stella*, raccolti da Paolo PECORARI, Giovanni SILVANO, Vicenza, 1995, 63–85. Janus mint forrás: 73.

Nec Siculo detracta ioco, vel palla Tonanti
aurea, vel posita genitorem reddere iussus
Aemonius barba iuvenis; [...] ⁴

Azaz: „És nem szicíliai tréfából történt, hogy akár a Mennydörgőről lehúzták arany palástját, akár az aemoni ifjút utasították, hogy szakállát letéve adja vissza apját.” Ha jól értem a szöveget, akkor a költőnek a valóságos drámai események leírása során egy színpadon, méghozzá szicíliai színpadon megjelenített cselekmény jutott az eszébe.

Janus szicíliai színjátékot (*Siculus iocus*) említ. Nem tudunk arról, hogy ő valaha is járt volna azon a vidéken, ahol ilyen előadást láthatott volna. Ezekről csak hallhatott. Hogy kitől, azt nem érdemes kutatni. Guarino otthona a humanisták számára nyitott volt, a látogatók, sőt a Ferrarában hosszabb ideig tartózkodók között is sok volt a szicíliai. A panegyricus írásakor Janus már Padovában tartózkodott. Ott ugyanúgy hallhatott a mitológiai játékról. A téma miatt maradhatott meg a közlés az emlékezetében. Azért, mert akkor még világi, vagy éppen ókori szereplők és históriák színrevitele merész újítás volt. Itáliában is, mint ahogy Európa-szerte az egész középkoron át a színjátékok az egyházi ünnepkörökhöz kapcsolódtak. A templomon kívül szolgálták a templomban hallottak elmélyítését. Csak a 15. századtól értesülünk arról, hogy a szereplők új jelmezbe bújtak. Megjelenítették az ókori mitológia alakjait, színre vitték az onnan megismert jeleneteket. Az új műfaj – bátran nevezhetjük annak – szülőhazája Szicília volt. Az ilyen játékokról a 16. századtól kezdve már nagyon sok forrásunk van.⁵ De létrejöttük idején, a 15. században még alig akad tanúság. Az egyik legkorábbi, és máig méltán a legtöbbet hivatkozott előadás a Ferrarában 1433 hamvazó szerdáján megrendezett látványosság. Ennek szellemi atyja, rendezője és színpadi szereplője is a szicíliai humanista Giovanni Marrasio volt. A „mascherata mitologica” vagy „le maschere carnevalesche” néven említett színjátékról több leírással is rendelkezünk. Esemény voltát bizonyítja, hogy igen gazdag a kéziratos hagyománya és változatos a vele foglalkozó legújabb irodalom is.⁶ Az előadást

4 *Panegyricus ad Jacobum Antonium Marcellum Venetum* = Iani PANNONII *Poemata*, I, Traiecti ad Rhenum, 1784, 180, vv. 2285–2287. A folytatás vv. 2287–2290:

simulacra deorum

tota liquefacto, penitus conflata, metallo

Cetera formarum discussa sacrarum

materies, latebris dum vestigatur et illis

thesaurus.

5 Raimondo GUARINO, *Storiografia umanistica e spettacolo di Rinascimento*, Teatro e storia 12(1997), 271–291.

6 Marco VILLARESI, *Da Guarino a Boiardo. La cultura teatrale a Ferrara nel Quattrocento*, Roma, 1994. Lucia GUALDO ROSA, *La mascherata mitologica di Ferrara (1433): Una nuova edizione della lettera di Nicolò Loschi*, Schede umanistiche, 22(2008), 5–16. Domenico Giuseppe LIPANI, *La lingua letteraria di Guarino Veronese e la cultura teatrale a Ferrara nelle prima metà del XV*

egy verses levélváltás kísérte – ez ott a színen el is hangzott – az akkor már Ferrarában tanító Guarino Veronese és a rendező, a szicíliai Giovanni Marrasio között.⁷ A Niccolo Marchióhoz intézett ajánlásban mind a két humanista mentegeti a merész vállalkozást, a „larvati” színrevitelét. A megfelelőbbnek tekintély természetesen az ókor. Horatius szerint (bár az ő neve nem hangzik el) a műfaj Thespis óta ismeretes, és már Aeschylusnál cothurnust, álarcot és pallát viseltek a szereplők.⁸ A rövid életű vidámságot pedig úgyis szigorú böjt követi majd, a szent próféták megindító szavának hallgatása, a cothurnus helyett pedig a mezítlás bevonulás a templomba.⁹ Igazi szerencséjére az itáliai színháztörténetnek, a ferrarai előadásról egykorú leírás is maradt ránk. Guarino tanítványa, Niccolo Loschi jelen volt az eseményen. Egy levelében beszámolt a látottakról. Azt írja, hogy a Megváltó helyett fölvonult ott a mennybéliek és az alvilág minden rendje. Elöl a ragyogó Apollo jött tetőtől talpig arany „pallában”. A leírás annyira fontos a továbbiak szempontjából, hogy idézzük: „In Salvatore locum accedere nunc superiorum et inferiorum cernes ordines. Procebat ante alios radiis Apollo refulgens, aurata usque ad calcem palla satis erat ipsi deo conveniens.”¹⁰ Vagyis a Megváltó, értsd a húsvéti ünnepkör, megszokott szereplői helyébe az ókori világot reprezentálók léptek, élükön az aranypallával ékesített Apollóval. A látványosság új volt a szemlélőknek, és hogy miért volt szokatlan, azt a beszámoló ki is emelte.

secolo, Annali Online di Ferrara – Lettere 2(2009), 225–256.

7 GUARINO, *Epistolario*, i. m., 149–154. Nr. 611, 612, 613.

8 HORATIUS, *A. P.*, 275–280:

Ignotum tragicae genus invenisse Camenae
dicitur et plaustris vexisse poemata Thespis,
quae canerent agerentque peruncti faecibus ora.
Post hunc personae pallaeque repertor honestae
Aeschylus et modicis instravit pulpita tignis,
et docuit magnumque loqui nitique cothurno.

Marrasius = Guarino, *Epistolario*, i. m., 153–154, vv. 13–16.

Si primos ortus primeva ab origine vellem
scribere, principium tum mihi Thespis erat.
Post Thespin palla cum mimis atque cothurno
Eschylus ad nostri tecta secundus erat.

9 GUARINO, *Epistolario*, i. m., 152, 41–50:

Dum sinit ipsa dies, dum vestra decentius aetas,
carpite iocundo gaudia plena sinu.
Aspicite ut celeres serpant ad tempora cani,
quis modo caesaries flava nimis fuerat.
Aspera mox veniet dapibus regina severis,
quae luxum frangat, corpora tota domet,
urgeat edicto sensus frenare petulcos,
ferre sitim et duram viscera nostra famem,
post cantus lacrimis sanctos audire prophetas
et nudo ad templa saepius ire pede.

10 GUARINO, *Epistolario*, i. m., III, Venezia, 1919, 295.

Térjünk most vissza Janushoz, a szicíliai tréfa leírásához. Ott arról volt épen szó, hogy a vesztesek templomainak földülése során a fosztogatók lefeszetik a szobrokról az arany tartozékokat. Ekkor jut eszébe a költőnek a *iocus*, ahol először egy, a Menydörgőről levont aranypalástban fellépő szereplőt említ: „*detracta ... palla Tonanti aurea*”.¹¹ A ferrarai mascheratát is egy aranypalástos istenség vezette. Ebből talán arra következtethetünk, hogy ezeknek a szicíliai játékoknak hamar kialakult a koreográfiája. A látványosság fölvonulással indult, ezt egy ragyogó palástos istenséget megszemélyesítő szereplő vezette. Ezután jött maga a történet színrevitele. Janus röviden utal erre: „*posita genitorem reddere iussus aemonius barba iuvenis*”. A jelenet könnyen azonosítható. A *(H)aeemonius iuvenis*ben Iasont ismerjük föl, aki közreműködik abban, hogy apja ősz szakállát letéve visszanyerje fiatalságát. Ovidius a forrás, a *Metamorphoses*ben meséli el Medea történetét.¹² A haemoni (thesszáliai) Iason lekaszabolja a sárkányfog-veteményt, és Medea segítségével az aranygyapjút őrző sárkányt is megöli. Ezután hazaindul feleségével, akit arra kér, hogy agg (negyvenéves) apját ifjítsa meg varázstudományával. Hogy ez hogyan történt, annak részletező, színpadra kívánczó leírását is olvashatjuk Ovidiusnál. Éjszaka teleholdnál gyűjti Medea a gyógyfüveket. A kotyvalékba állati alkatrészek is kerülnek. Áldoz az alvilági isteneknek. Közben háromszoros fordulatok és ráolvasások kísérik a cselekményeket. Majd fölvégja az elkábított agg torkát, és beletölti a varázsitalt. Ez annyira hatásos, hogy a kifröccsenő cseppektől még a növényzet is kisarjad. Mindezt követően Iason apja, ősz haját levetve, megifjodva tér magához. Ovidius az egész praktikát igen hosszan, és úgy tűnik, élvezettel részletezi. A kivonatos ismertetésből is látszik, hogy a történet a rémisztő sárkánytól az ősz szakállát levető hősig színpadon megjeleníthető sikertörténet. Ezt valahol, valamikor Szicíliában elő is adhatták. Az itáliai színjátszás történetével foglalkozók, ha egyszer rábukkannak Janus rövid közlésére, további kiaknázható forrást találnak benne.

Hivatkozott szövegeink ugyan bőségesen tudósítanak a ferrarai maskaráról, de ugyanannyi megválaszolatlan kérdést hagynak ránk. Marrasio és Guarino, terjedelmesen ugyan, de csak a merész kezdeményezés mentegetésével foglalkoznak, amit *iocus*nak vagy *ludus*nak neveznek. Loschi részleteket is közöl. Leírja a mennybéli és alvilági istenek fölvonulását. A menet élén jött az aranypalástos Apollo, majd Bacchus a tyrsussal, őt állítólag Marrasio jelenítette meg. Ez után jött az ősz szakállú Aesculapius, kivont karddal a dühöngő Mars és Bellona, szárnyas lábbal Mercurius, Priapus, aki előtt menekültek a

11 Az ókori Rómában Iuppiter egyik jelzője volt a Tonans, az írók gyakran használták az isten megnevezésére. A keresztény irodalomban Beda Venerabilistól kezdve az Atyaistent is jelentheti. A velencei Marc Antonio Sabellico, Janus kortársa, Szűz Máriáról írt eclogáiban rendszeresen így említi az Atyát. Janus szicíliai színjátékában a mitológiai környezet miatt, valószínűbbnek tűnik, hogy az ókori istenről van szó.

12 *Met.* 7, 132: „*Haemonius iuvenis*”, 288–289: „*barba comaeque posita nigrum rapuere colorem*”.

madarak, a csinos Venus arany almával, anyját nyilaival követte Cupido, majd az őrző Furiák, Clotho, Lachesis és Atropos, oroszlánbőrben Hercules, kezében a dorong, a háromfejű Cerberus és még mások (ezeket Loschi nem említi). Következett a tánc „chorea saltantes, larvati saltantes”, meg Marrasio és Guarino versei. Loschi szerint „actus antiquitatis, iocunditates, res iocunda” élvezői voltak az ott jelenlévő nézők. Figyelemre méltók Marrasio sorai, amelyekkel a már idézett Thespisre és Aeschylusra vonatkozó sorait folytatja:

Tunc me oblectarent dicentem hec omnia, sed nunc
fece nihil calamos ora peruncta iuvant.
Idcirco mimos scenam grandemque cothurnum
preterii, non hos fabula nostra colit.¹³

Ezzel azt mondja, amint arról a Loschi-féle beszámoló is pontosan tudósít, hogy az ő rendezvénye – „fabula nostra” – csak ünnepi, táncos fölvonulás volt, cothurnusos „scena”-ra, tehát igazi színházi előadásra nem került sor. Ezért nem valószínű, hogy Janus hivatkozása erre a ferrarai iocusra utalna, mert az övében Medea praktikái voltak láthatók.

Azért nekünk az mégiscsak magyarázatra szorul, hogy a háborúskodás részletes leírásakor, éppen a brutális cselekmények sorát megszakítva, annak közepébe beleilleszti, mint valami finoman vésett gemmát, ezt az oda nem illő történetet. A megértéshez talán az indító „Nec”, azaz „és nem” tagadószóra kell figyelni. A költő ezzel a váratlan képpel azt akarja mondani, hogy ami akkor ott történt, az egyáltalán nem tréfadolog, nem olyan, mint az a szicíliai alakoskodásban történik, ahol a Mennydörgőről levont aranypalást látható. Ha ez volt a szándéka, akkor egy retorikai fogással élt. Az ő korában a még Cicerónak tulajdonított tankönyv, az *Ad Herennium* ajánlja az előadás szemléletesebbé tételére a „conlatiót”, azaz az „összevetést”. Példát is hoz, hogy ez olyan, mint mikor a zenész díszes öltözékben, aranypalástban, méltóságteljesen lép a közönség elé. De utóbb mozdulatai, otromba zenei teljesítménye megjelenéséhez, a várakozáshoz képest még nagyobb csalódást kelt.¹⁴ A kontraszt, a meghökkentés az, amit Janus itt, mint retorikai eszközt a leírás folyamatába illesztett képpel igyekezett elérni. Ha következtetésünk helytálló (és nem csábított mind a kettőnket tévútra a „pallas inaurata”), akkor Janus, a mintadiák, hűen követte itt is mestere, Guarino tanítását, aki az ókori orátorok példáját mindenkor követendőnek tartotta.

13 Marrasius = GUARINO, *Epistolario*, i. m., 154, vv. 17–20.

14 *Ad Herennium* 4, 47, 60: „Uti citharoedus optime vestitus, palla inaurata inductus [...] cum corona aurea [...] ipse praeterea forma et specie sit ad dignitatem: si, cum magna populo commorit iis rebus expectationem, repente, silentio facto, vocem mittat acerbissimam cum turpissimo corporis motu, quo melius ornatus et magis fuerit expectatus, eo magis derisus et contemptus eicitur”.

„Ianus bifrons”

Már mint pécsi püspök járt 1465 májusban Janus második alkalommal Rómában. Az ország és Mátyás király követeként teljesített diplomáciai szolgálatot. Odafele útjában kikérte a Bolognai Tanácstól régi barátját, az ott tanító Galeotto Marziót. Együtt jöttek azután haza nyár elején. Janus a hivatalos jelentés után Pécsre ment. Galeotto a királyi udvarban maradt, hogy a maga módján tartson beszámolót az út eseményeiről, azokról, amik a követi jelentésből kimaradtak. Hogy ez így történt, azt Janus barátjának címzett bosszús leveléből tudjuk:

Hogy követségemről a király tőled kérdezősködik, annak nem nagyon örülök. Tudom, hogy az elvégzett dolgok és az események sora nincs annyira kedvére, mint a te tréfáid. Nincs kétségem afelől, hogy ő jobban élvezi a te elbeszéléseidet, mint az én tetteimet.¹⁵

Janus „sales tuos” és „narratis tuis” szavai, és az informátor személyének ismerete nem hagy kétséget afelől, hogy ezek a beszámolók nem arról szóltak, amit a diplomáciai tárgyalások ismertetése során a követ esetleg kifelejtett. Hogy min is szórakozhatott a budai udvar Janus háta mögött, annak írásos emlékezete nem maradt. Hacsak nem éppen magának Janusnak versei között bukkanunk a nyomára.

A Róma és Buda közötti hosszú utat többször megszakították. Így megálltak Ferrarában is. Ott a régen ismert költő, most már dúsgazdag főpap élvezte az őt körülvevő népszerűséget. A körüludvarlók között volt a költő Gaspere Tribraço is. Modenából nem régen települt át Ferrarába, ahol a Studio poézistánára lett.¹⁶ Termékeny költő volt, aki ezzel a képességével igyekezett pályáját egyengetni. Alig tizenévesen már verssel köszöntötte a Frigyes császár környezetében Itáliában föltűnő királyi nepost, a kis Lászlót. Eclogái gyűjteményével megajándékozta Vitéz János esztergomi érseket. Az ajánlóvers leplezetlenül céloz a főpap mesés gazdagságára.¹⁷ Utóbb ugyanezt a művét Borso hercegnek adta át. Ez megszokott cselekedet volt a szellemi termékeikkel takarékosan bánó humanisták körében. Janusszal nagylelkű volt, mert ennek akárcsak két versét is százszal viszonozta.¹⁸ A gyűjteményből egyet ismerünk:

15 „Quod legationem meam ex te quaeritat rex, mediocriter laetor. Scio voluptati sibi esse non tam facta ipsa et rerum ordinem, quam sales tuos, nec dubito cum magis delectari narratis tuis, quam gestis nostris.” Iani PANNONII *Opusculorum*, II, Traiecti ad Rhenum, 1784, 98.

16 Giuseppe VENTURINI, *Un umanista modenese nella Ferrara di Borso d’Este: Gaspere Tribraço*, Ravenna, 1970.

17 A kézirat: Bp., OSZK Cod. Lat. 416. A szöveg: Ábel Jenő, *Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon*, Bp.–Lipsiae, 1880, 178–200. SIMON Lajos Zoltán, *Die Eklogen des Caspar Tribraachus und die neue Blütezeit der Bukolik = Pietas non sola Romana, Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata*, Bp., 2010, 632–647.

18 „Cum duo mitto tibi, reddis mihi carmina centum”. *Epigr.*, i. m., 405M.

Scire libens, o Iane, velim, si lumina frontis
Ianus habet geminae, cum sit imago bifrons.
Nam mihi nequaquam verum cecinisse videntur,
qui dant posticis, quod caret ille dolis.
Ianus es, et taciti Iano tamen improba furis
vis nocuit, fictum ni nova fama sonat.
Falsane sic igitur de Iano fabula cantet,
scire cupido mihi est, dirige, Iane, velim.¹⁹

Tribraco ebben a versében azt tudakolta Janustól, hogy a kettősarcú Ianus istennek van-e két-két szeme is. Mert – ha ez igaz – akkor hátulról nem érheti csalárdság. Akkor hogy van, hogy neki Janus/Ianusnak mégis kárt okozott a settenkedő tolvaj, ha igaz az új keletű fáma. Vajon hamis-e a szóbeszéd, erre vár választ. Ezt Janustól meg is kapta:

Centum luminibus cinctum caput Argos habebat,
sed tamen alipedis concidit ense dei,
nec tibi sit mirum bifrontis lumina Iani
non expectatis succubuisse dolis.
Quin etiam nobis damnum fortuna redemit,
at nunquam fieri viribus ipse potest.²⁰

Az Ovidiustól jól ismert történettel válaszolt a költő. Argost, noha száz szeme volt, mégis sikerült Mercuriusnak kicseleznie.²¹ A váratlan támadásnak ugyan ő is áldozatul esett, de Fortuna megőrizte attól, hogy kárt szenvedjen. Tribraco „nova famát” ír, tehát az esemény, vagy elbeszélése, új keletű volt. Janusszal az történt, mint azóta is a nagyvárosban bámészkodó idegenekkel, tolvajok cél-táblájává vált. A nagyobb kárt ugyan, úgy látszik, sikerült megúsznia. A történetet valószínűleg az ott vele lévő Galeotto mesélte el Ferrarában, és talán Budán is. Ilyenfélék lehettek azok a beszámolók, amelyeket a király, Janus távollétében, olyan szívesen hallgatott.

A ferrarai tartózkodás alkalmával Janusnak ismét lehetősége volt arra, hogy humanista névadó istenének képmásával találkozzék. A ferrarai dómnak a középkorban volt egy oldalkapuja a déli oldalon is. Ott, ahol akkor is, most is piaci árusok nyüzsgő forgataga foglalja el a helyet. Ezt a kaput Porta dei Pellegrininek vagy Porta dei Mesinek nevezték. Az utóbbi, a Hónapok Kapuja nevet azért kapta, mert a bejárati csarnok bal és jobb oldalán hónapábrázolások voltak. Ezeket az 1×0,5 m-es, márványból lévő keretezett táblákat (*formelle*) egymás fölött he-

19 *Uo.*, Appendix 6M.

20 *Uo.*, 406M.

21 OVIDIUS, *Met.* 2, 625–723.

lyezték el. Mindegyik oldalon, két sorban három-három lapon az egyes hónapokat megjelenítő ábrázolások voltak láthatók. A bemélyített alpból kiemelkedő domborművek a hónapra jellemző mezőgazdasági munkákra utaltak. Januárt az ó- és újbort tartó kétarcú Janus jeleníti meg. Ezzel kezdődött a naptári év hónapjainak rendjét követő sorozat. Ez baloldalt a felső sorban volt az első tábla. A belépőnek éppen szemmagasságba esett.²² Guarino mester tanítványainak is otthont adó háza az út túlsó oldalán, a via San Michelén volt, éppen átellenében a Porta dei Mesinek. Tudjuk, éppen Janustól, hogy a diákok a napot istentisztelettel kezdték. A templomba belépő Janusnak minden reggel névadójára eshetett a tekintete. De jövet is, menet is, amikor átvágott a piac forgatagán, sűrűn hallhatta a barátságos, versében is megőrzött „mille saluti” köszöntést.

22 A Porta dei Mesit a 18. században befalazták, hogy fedett, boltíves árkádsort alakítsanak ki az árusoknak. A hónapokat ábrázoló márványtáblák ma a Museo della Cattedraléban láthatók. Marta BOSCOLO MARCHI, *La cattedrale di Ferrara in età medievale: fasi costruttive e questioni iconografiche*, Diss., Padova, 2011. A Porta dei Mesi: 172–208, Giano bifronte: 185–186.

Báthory Miklós váci püspök filozófiai műveltségének lehetséges nyomai egy Ficino fordításában megjelent 1497-es Iamblikhosz-kiadásban

Báthory Miklós váci püspököt kortársai nagy műveltségű, a görög és latin nyelvben is jártas humanistaként jellemezték,¹ és habár semmi írás sem maradt fent tőle, amely alapján mindezt megítélhetnénk, most mégis megpróbálok közvetett források alapján rámutatni Báthory platonikus filozófiai érdeklődésére. Két dokumentumból indulok ki, először röviden szót ejtek egy neki címzett Ficino-levelelről, majd részletesebben is megvizsgálom azt a Ficino fordításában megjelent filozófiai szöveggyűjteményt, amely nagy valószínűséggel Báthory könyvtárából származik. Végül pedig amellett érvelek, hogy a fennmaradt lehetséges források tökéletesen illeszkednek Báthory budai – később esetleg váci – platonikus iskolaszervező tevékenységéhez.

A váci püspöknek három levelet írt Ficino,² amelyek közül az egyik valójában egy rövid ontológiai munka, amelyet neki és Francesco Bandininek közösen ajánlott (*Op.* 688, 2). Ez az ajánlás még úgy is különösen értékes, hogy Bandinivel kellett osztoznia rajta, hiszen Báthoryn kívül egyetlen magyar sem dicsekedhetett Ficino hivatalos ajánlásával.³ A felajánlott mű végül Ficino má-

* A szerző irodalomtörténész és műfordító (Pécs).

1 Marsilio FICINO, *Opera omnia*, I–II, Basileae, 1576, 859, 3; *Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából, 1458–1490*, IV, szerk. NAGY I., B. NYÁRY A., Bp., 1878, 221; Galeottus MARTIUS Narniensis, *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae: ad ducem Iohannem eius filium liber*, ed. Ladislaus JUHÁSZ, Lipsiae, 1934, 31.8; Antonius de BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*, ed. Iosephus FÖGEL, Bela IVÁNYI, Ladislaus JUHÁSZ, Lipsiae, 1936–1972, 1.1.72–74; Petrus RANSANUS, *Epithoma rerum hungarorum: Id est annalium omnium temporum liber primus et sexagesimus*, ed. Petrus KULCSÁR, Bp., 1977, 3.79; RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Báthory Miklós váci püspök (1474–1506) epitáfuma = Báthory Miklós váci püspök (1474–1506) emlékezete*, szerk. HORVÁTH Alice, Vác, 2007, 157–167; PAJORIN Klára, *Mátyás király és Marsilio Ficino magyar hívei az 1472. évi összeesküvés után = Arcana tabularii: Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*, II, szerk. BÁRÁNY Attila, DRESKA Gábor, SZOVÁK KORNÉL, Bp.–Debrecen, 2014, 593–606.

2 FICINO, *i. m.*, 688, 2; 782, 3; 884, 2.

3 A Janus Pannoniusnak szóló *De amore*-ajánlás, és a Váradi Péternek szóló *Disputatio*-ajánlás sem került végül kinyomtatásra. Az előbbinek egy átírt verzióját először a *Platonis*

sodik leveleskönyvében kapott helyet, amelynek a címe: *Forma corporea dividitur et movetur ab alio. Anima rationalis non dividitur, sed ex se ipsa movetur. Angelus neque dividitur neque movetur, sed aliunde impletur. Deus est plenitudo una simplex immensa.*⁴ A levél eredetileg az 1477 elején íródott, és a majd 1482-ben megjelenő *Theologia platonica* tömör összefoglalójának tűnő *Quinque claves Platonicae sapientiae* egy részlete: a *Platonikus bölcsesség második kulcsa (Secunda clavis Platonicae sapientiae)*.⁵

Az biztos, hogy ez a kis munka – levél formájában – már 1479 nyarán Magyarországra érkezett. Ábel Jenő nem tartotta fontosnak közölni a levelet,⁶ pedig ez a rövid munka tömör kifejtése miatt Ficino platonikus ontológiai rendszerének akár tankönyve is lehetne, amelyben a test-lélek-szellem-isten négy szintjét magyarázza el vázlatosan. Talán Báthory filozófiai érdeklődéséről is sokat elárul, ha a tartalmát röviden összefoglaljuk:

Először a testi formát (*forma corporea*) vázolja fel, amely olyan anyaggal és kiterjedéssel (*dimensio*) bíró forma, amely más formáknál tökéletlenebb, mert felosztható és megváltoztatható. Minden testi formaként megjelenő létező osztható formával bír. A forma kiterjedésének és szubjektumának szüksége van egy hordozóra, amely nélkül nem létezhet. De a forma nem is saját szubjektumából születik, amely természete szerint formátlan és nem is valami mennyiségből, amely önmagától semmire sem képes, csak valamilyen minőség segítségével. A testi forma a kiterjedés és a pusztulás miatt erőtlenedik el (*debilis*) annyira, hogy végül szükségessé válik, hogy átalakuljon. Saját erejéből semmit sem tud mozgatni, és semmire sem tud hatást kifejteni és nincs olyan saját, belső ereje sem, amivel birtokolhatna valamit. Ugyanígy saját erejéből semmit sem tud fenntartani, és semminek sem tud ellenállni. A testi formát valójában egy másik, nemesebb forma tartja fent: a lélek (*anima*), amely szubjektum és kiterjedés nélkül létezik önmagában és valahogy önmagától is mozog. Habár a lélek a testi minőségeket is előre meghatározza, mégsem osztható se anyag, se mennyiség szerint. Egyértelműen elválasztja az oszthatatlan formákat (*formae individuae*) az oszthatóktól (*dividuae*), amelyeket összeköt (*coniungit*) magával. A lélek fölött található a mozdulatlan angyal (*angelus immobilis*), ami az angyali értelemre (*mens angelica*) vonatkozik. *Mozdulatlan*

opera-ban adta ki 1484-ben Firenzében, ahol az egész könyvet Lorenzo de' Medicinek ajánlotta (FICINO, *i. m.*, 1128). Az utóbbit pedig már Francesco Giovanni Ippolitinek, Gazoldo grófjának dedikálta az 1495-ös velencei *Epistolae* kiadásában (FICINO, *i. m.*, 781, 2).

4 FICINO, *i. m.*, 688–690. Magyarul: *A testi forma osztható és más által mozog. A lélek nem osztható, viszont önmagától mozog. Az angyal se nem osztható, se nem mozog, hanem máshonnan teljesedik ki. Isten végtelen egyszerűséggel teljes.*

5 Később Ficino szétdarabolta az Öt kulcsot és öt levélbe rendezte. 1. kulcs: FICINO, *i. m.*, 686, 2; 2. kulcs: *Uo.*, 688, 2; 3. kulcs: *Uo.*, 682, 3; 4. kulcs: *Uo.*, 690, 2; 5. kulcs: *Uo.*, 675. *Supplementum ficinianum*, I, ed. Paul Oskar KRISTELLER, Florentiae, 1973, XCVI.

6 *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, ed. Eugenius ÁBEL, Stephanus HEGEDÜS, Budapestini, 1903.

mondja, mert teljes és tökéletes. Az angyalt már nem akadályozza semmiféle testi szolgálat. A legfelsőbb szint isten szintje, amely a legtökéletesebb. (Itt pár mondatban összefoglalva különbséget tesz a *creatio* és a *generatio* között.) A tökéletesség *egyedüliséget* (*unica*), *oszthatatlanságot* (*individua*) és *végtelességet* (*infinita*) jelent. Tehát isten tökéletes egyszerűségében (*simplex*) nem is lehet más mint *egy* (*nisi una esse non potest*). A végtelesség határtalanságot jelent, vagyis semmi sem korlátozza (*terminus*) létezése teljességét, viszont minden más létszintnek valamiképp korlátozva van, vagyis be van határolva a tökéletessége. A legtökéletlenebb szint a *materia prima* szintje, amelynek paradox módon végtelen potencialitása jelenti tökéletességének legnagyobb korlátozását is. Mindezek mellett azonban a teremtett világ gépezetének (*machina mundi*) egésze mégis a lehető legtökéletesebben működik.

Báthory Ficínóval valószínűleg 1499-es haláláig tartotta a kapcsolatot. A váci püspök élete végéig megmaradt platonikus érdeklődésére lehet bizonyíték könyvtárának az a morzsányi – talán négy kötetes – maradványa, amelyet sikerült meghatározni. Nem csak a Galeotto híres anekdotájában⁷ megemlített *Tusculanae disputationes* maradt fenn (OSZK, *cod. lat. 150*), hanem három másik könyve is. Az egyik Ficino 1496-ban, Firenzében kiadott Platón-kommentárjait tartalmazza (*Commentaria in Platonem*), amely ma az oxfordi Keble College-ban található (*Hatchett Jackson 85*). A másik pedig a szintén Ficino fordításában és átírásában, Aldus Manutius műhelyében megjelent Iamblikhosz-kötet: a *De mysteriis Aegyptiorum* (MTAK, *Ráth F 1493*).⁸ És végül a Modenában fennmaradt, bizonytalan Alberti-kötet (*De re aedificatoria*, *Bibl. Estense, Cod. Lat. 419*).⁹

Az Akadémiai Könyvtárban őrzött példány azért különösen érdekes, mert feltételezhető, hogy Báthory lapszéli jegyzeteit is tartalmazza, amelyek közül az egyik arra utal, hogy talán megvolt neki a Ficino-féle Plótinosz-fordítás is. Ficino egy korai művén, a *De voluptatē*n kívül a következő platonikus munkák vannak még a kötetben: Proklosztól a *Commentaria in Alcibiadem Platonis primum: De anima et daemone* (kivonat) és a *De sacrificio et magia*, Porphüriosztól a *De occasionibus* és a *De abstinentia*, Szünesziosztól a *De somniis*, Mikhaél Psellosztól a *De daemonibus*, Priszkianosztól a *Theophrastum de intellectu et phantasia*, Alkinoosztól a *De doctrina Platonis*,¹⁰ Szpeuszipposztól a *De Platonis definitionibus*, Xenokratésztől a *De morte*, valamint két munka Püthagorásztól: az *Aurea verba* és a *Symbola*.

Rozsondai hívta fel a figyelmet az egykor Báthory tulajdonában lévő Cicero-kötet és a *Ráth F 1493*-as Iamblikhosz-kötet *nota*-jelöléseinek az azonosságára.¹¹

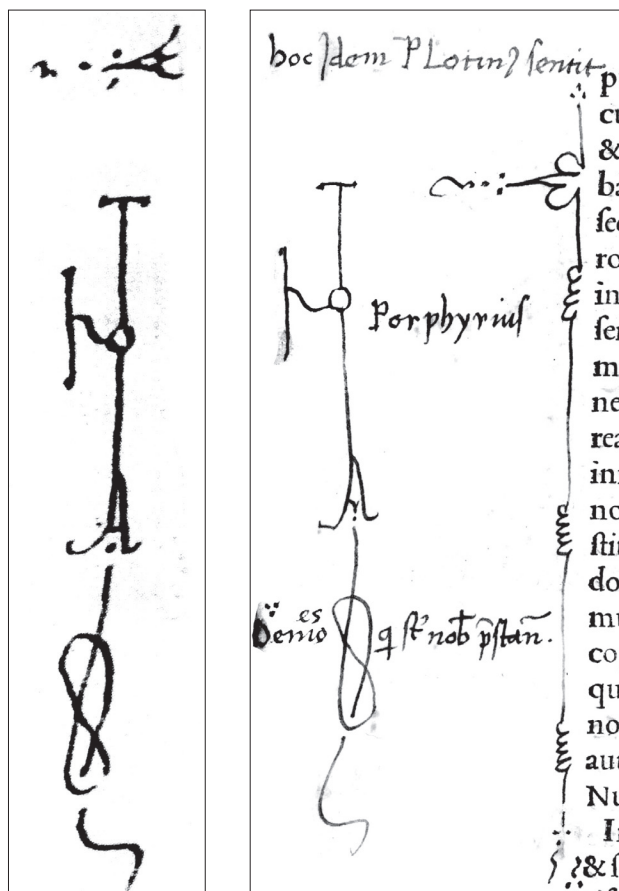
7 MARTIUS, *i. m.*, 31.9–10.

8 IAMBlichus, *De mysteriis Aegyptiorum: cum aliis aliorum Neoplatonicorum tractatibus*, tr. M. FICINUS, Venezia, 1497.

9 ROZSONDAI Marianne, *Báthory Miklós váci püspök könyvtárának feltételezhető darabjai = Báthory Miklós ..., i. m.*, 131–144.

10 ALKINOOSZ, *Platón tanítása*, ford. SOMOS Róbert = *Középső platonizmus*, szerk. Uő, Bp., 2005, 47–92.

11 ROZSONDAI, *i. m.*, 137.

1. ábra. Az OSZK, Cod. Lat. 150 nota-jelölése

2. ábra. A Ráth F 1493 nota-jelölése

A Ráth F 1493 bejegyzései több *possessor*tól is származhatnak, ezért majd alaposabban is meg kellene vizsgálni a kötetet, az mindenestre első ránézésre is jól látszik, hogy a jegyzetek értő olvasóra utalnak és a bejegyzések alapján az egykori tulajdonos(ok) érdeklődési köréről is határozott képet kapunk. Alkinoosz *De doctrina Platonisa* és Iamblikhosz munkája mellett találjuk a legsűrűbb jegyzeteket, azonban míg Alkinoosz műve végig van jegyzetelve, addig Iamblikhosznál csak az első 28 oldalon találunk bejegyzéseket. A kisebb munkák közül Xenokratészt és Püthagoraszt látták el végig lapszéli bejegyzésekkel. Ezekon kívül pár hosszabb jegyzetet találunk Porphüriosz *De occasionibus*ában is.

A bejegyzések közül nagyjából háromfélét különíthetünk el egymástól. A jegyzetek legnagyobb része *nota bene*, amelyekre a fenti képeken bemutatott jelzés és/vagy – pontosítva a helyet – egy megnyújtott mutatóujjú kéz jellegzetes ábrája hívja fel a figyelmet. A másik szintén *nota bene*, azonban ennél a

fajta bejegyzésnél margóra írt, szövegből kiemelt részletekkel találkozunk. Ezeket vagy szó szerint idézik vagy kicsit átírva, tömörítve írják le ugyanazt a gondolatot. Ezek közül érdekesebbek lehetnek azok a sorok közé írt apró megjegyzések, amelyek a szöveg értelmezését könnyítették meg az olvasó számára. Ezekből is jól látszik, hogy a jegyzetelők nemcsak olvasta, hanem értette is a szöveget. Viszont a legérdekesebbek azok a kommentárok lehetnek, amelyekből sajnos csak nagyon kevés van, és amelyek az egykori tulajdonos általános érdeklődési körére utalnak vagy a szöveg kapcsán konkrét művekre hívják fel a figyelmet.

Konkrét művekre két utalást sikerült beazonosítanom. Az első a már említett „hoc idem Plotinus sentit” bejegyzés a Iamblikhosz-mű egyik sora mellett, amely alatt megtalálható a Cicero-kódex ábrája is. Talán nem is annyira merészen azt feltételezem, hogy van valami köze Báthorynak ehhez a bejegyzéséhez. Ha igen, akkor egyértelműen közelebről is ismerte Plótinosz művét, amely nagy valószínűséggel az 1492-es firenzei *editio princeps* lehetett Ficino fordításában. Ez alapján pedig – ha csak feltételesen is – felvehetjük Báthory lehetséges könyveinek a listájára ezt a Plótinosz-kiadást is.

A kérdés, hogy pontosan melyik Plótinosz-részre utalhatott Báthory? E kérdés megválaszolását az teszi nehezebbé, hogy Iamblikhosz könyvét Ficino nem lefordította, hanem csak összefoglalta és sok esetben saját értelmezésével ki is egészítette. A Plótinoszra vonatkozó jegyzet a Ficino-szöveg *Loquitur de anima separata a corpore* című részének az elején található. Ez az egyoldalas összefoglalás viszont az eredeti Iamblikhosz műben három rövidebb fejezetet tesz ki.¹² Ha megpróbáljuk behatárolni azt az eredeti Iamblikhosz szöveget, amit Ficino összefoglalt, akkor épp Báthory feltételezett jegyzeténél egy nagyon felületes átirással találkozunk.

Iamblikhosz görög szövege:¹³

Ἄλλ' οὐδ' ὅταν εἰς τὸ σῶμά ποτε παραγένηται, οὔτε αὐτὴ πάσχει οὔτε οἱ λόγοι οὐς δίδωσι τῷ σώματι· εἶδη γάρ εἰσι καὶ οὗτοι ἀπλοῖ καὶ μονοειδεῖς, ταραχὴν οὐδεμίαν οὐδ' ἔκστασιν ἀφ' ἑαυτῶν εἰσδεχόμενοι. Αἰτία δὴ οὖν τὸ λοιπὸν γίγνεται τῷ συνθέτῳ τοῦ πάσχειν· τὸ δ' αἴτιον οὐκ ἔστι δῆπου τὸ αὐτὸ ὅπερ τὸ ἀποτελούμενον. Ὡσπερ οὖν γιγνομένων τε καὶ φθειρομένων τῶν συνθέτων ζώων γενεσις οὐσα πρώτη ἢ ψυχὴ αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἔστιν ἀγέννητος καὶ

12 IAMBlichus, *i. m.*, 1.10–12. Ficino latin szövegrészének a címe (*Loquitur de anima separata a corpore*) egyértelműen Iamblikhosz 1.10.15–16. sorára utal: „Ἴδε γὰρ εἰ βούλει τὸ ἔσχατον τῶν θεῶν, τὴν καθαρὰν τῶν σωμάτων ψυχὴν.” Ugyanennek a Ficino fejezetnek a legutolsó mondata pedig a görög szöveg utolsó mondatának átirata. Latinul így hangzik: „Supplicationes animum influxui deorum aptum efficiunt, qui & ultro facile pervenit propter divinam amicitiam omnia connectentem.” Ugyanez Iamblikhosznál: „Ὅθεν δὴ καὶ ὀνόματα θεῶν ἱεροπρεπῆ καὶ τᾶλλα θεία συνθήματα ἀναγωγὰ ὄντα πρὸς τοὺς θεοὺς συνάπτειν αὐτὰς δύναται.” *Uo.*, 1.12.39–41.

13 *Uo.*, 1.10.33–48.

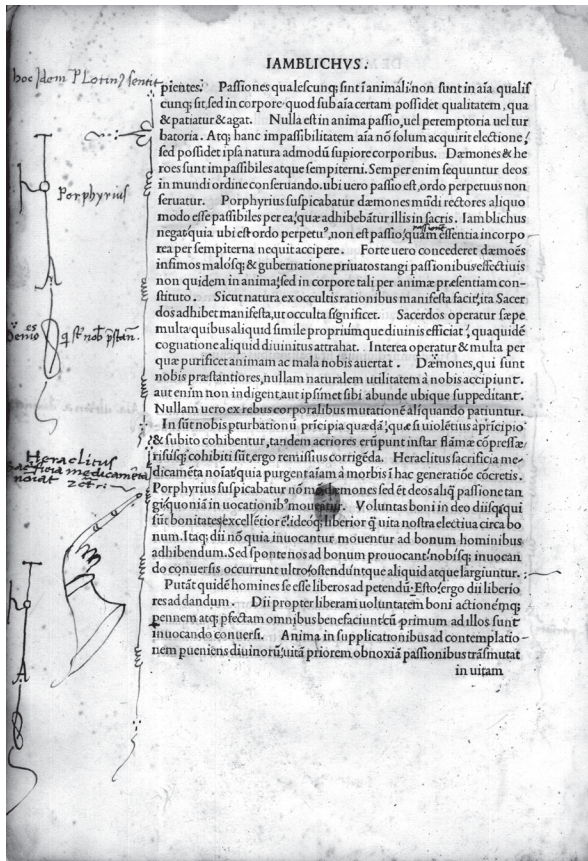
ἄφθαρτος, οὕτω καὶ πασχόντων τῶν μετεχόντων τῆς ψυχῆς καὶ μὴ καθόλου ἔχόντων τὸ ζῆν καὶ τὸ εἶναι, συμπλακέντων δὲ πρὸς τὸ ἀόριστον καὶ τὴν ἑτερότητα τῆς ὕλης, αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἐστὶν ἄτρεπτος, ὡς κρείττων οὕσα κατ' οὐσίαν τοῦ πάσχειν, ἀλλ' οὐχ ὡς ἐν προαιρέσει τινὶ τῇ ρεπούση πρὸς ἀμφοτέρα τὸ ἐμπαθῆς, οὐδ' ὡς ἐν μετουσίᾳ ἕξεως ἢ δυνάμεως προσλαβοῦσα ἐπίκτητον τὸ ἄτρεπτον.

Ezt Ficino így foglalta össze röviden:

Anima neque etiam dum adest corpori patitur uel ipsa quicquam uel rationes seminales, quas ipsa corpori tradit. Species enim sunt, simplices uniformesque nullam turbationem uel exitum a se ipsis suscipientes. Passiones qualescunque sint in animali non sunt in anima qualiscunque sit, sed in corpore quod sub anima certam possidet qualitatem, qua & patiatur & agat. Nulla est in anima passio, uel peremptoria uel turbatoria.

A „hoc idem Plotinus sentit” mondat a következő részre utal (a lapszéli jegyzetek mindig következetesen abban a sorban vannak, amire vonatkoznak): „Passiones qualescunque sint in animali, non sunt in anima qualiscunque sit, sed in corpore quod sub anima certam possidet qualitatem, qua & patiatur & agat”. Ez a mondat tömör összefoglalója az eredeti 1.10.36–48 – „Αἰτία δὴ οὖν” kezdetű – Iamblikhosz-résznek. Itt Iamblikhosz egy bonyolult összetett mondatban arról ír, hogy habár a lélek az oka a testi létben megtapasztalható szenvedéseknek és szenvedélyeknek (πάσχειν), azonban rá mégsem hat. A testi létre az ’összetétel’ jelentésű σύνθετον szót használja, amely a ’test és lélek összetételeként létező-re utal. Ez a bizonyos szünθηton megszülethet és elpusztulhat, azonban ez valójában a léleknek az anyagtól való elszakadását jelenti. A szünθηton elpusztulásakor az anyag elveszíti formáját, ami azt jelenti, hogy elveszít mindent, míg a lélek „sértetlenül” tovaszáll. Habár a szenvedés az anyaghoz köthető, de mégis a lélek az, amely olyan minőségekkel és képességekkel ruházza fel, hogy az anyag „megélhesse” a gyönyört és a fájdalmakat. Ezért tömöríti Ficino Iamblikhosz gondolatmenetét egyetlen mondatba: az élőlényekben egyetlen szenvedély sem köthető a lélekhez, hanem csak a testhez, amely a lélek irányítása alatt bizonyos minőségekkel rendelkezve érez és mozog. Magában a lélekben tehát semmiféle pusztító vagy háborgó szenvedély nincs, ezek csak a testtel való összetételben jelennek meg.

A legvalószínűbb, hogy a bejegyzés a Plótinosz 1.1-re vonatkozik. Ennél pontosabban pedig az 1.1.1–6. részekre gondolhatott, mert Plótinosz itt foglalkozik a lélek–test összetétellel (σύνθετον) mint élőlényvel (ζῶον) és annak szenvedélyeivel (πάθη). Itt Plótinosz arra a kérdésre keresi a választ, hogy az olyan érzelmek, mint a gyönyör, a fájdalom, a félelem, a bátorság, a vágyak és idegenkedések az ember melyik részéhez tartoznak: a lélekhez, a testet használó

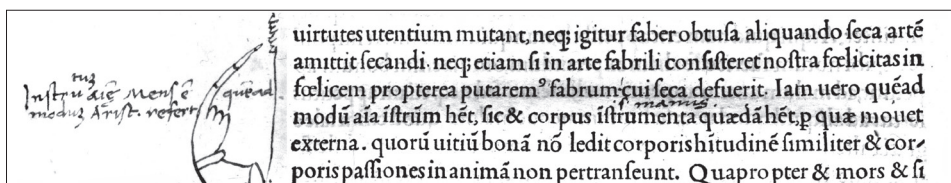

3. ábra. A „hoc idem Plotinus sentit” széljegyzet oldala (Iamblikhosz, *De mysteriis*)

lélekhez vagy valami ebből a kettőből származó harmadik fajta „összetételhez”. Ha viszont ez utóbbihoz tartoznak, akkor azt is el kell dönteni, vajon a test és lélek keverékéről vagy pedig valami másról van-e szó.¹⁴

Ha feltételezzük, hogy ez Báthory bejegyzése, akkor biztos, hogy eljutott Plótinosz könyvének az olvasásában legalább az 1.1.6. részig, mivel az imént említett kérdésekre ad tömör választ Iamblikhosz-fordításában Ficino és e tömör válaszban ismeri fel Báthory a fent valószínűsített Plótinosz-részt. Ebből persze az is kiderül, hogy Báthory nem csak olvasott Plótinoszt, hanem olyannyira meg is értette, hogy felismerni vélte a Iamblikhosz-szövegben. Ha viszont olvasta, ak-

14 „Ἡδοναὶ καὶ λῦπαι φόβοι τε καὶ θάρρη ἐπιθυμίαι τε καὶ ἀποστροφαὶ καὶ τὸ ἀλγεῖν τίνος ἂν εἶεν; Ἡ γὰρ ψυχῆς, ἢ χρωμένης ψυχῆς σώματι, ἢ τρίτου τινὸς ἐξ ἄμφοιν. Διχῶς δὲ καὶ τοῦτο ἢ γὰρ τὸ μίγμα, ἢ ἄλλο ἕτερον ἐκ τοῦ μίγματος.” PLOTINI *Opera: Enneades*, I, ed. Paul HENRY, Hans-Rudolf SCHWYZER, Leiden, 1973, 1.1.1. „Voluptates et dolores timores item atque audaciae cupiditates & fugae atque cruciatus cuius nam sunt? Nunquid ipsius animae tantum? an animae potius utentis corpore? an tertii cuiusdam ex utrisque compositi? Dupliciter autem & hoc accipi potest. Aut enim ipsum quod est mixtum: sive mistura: aut aliud quiddam ex ipsa mixtione proveniens.” PLOTINUS, *Opera*, tr. Marsilius FICINUS, Florenza, 1492, 6v.

4. ábra. Arisztotelész-utalás (Proklosz, In Platonis Alcibiadem I).

kor az is valószínűsíthető, hogy Ficinónak az ehhez a Plótinosz-részhez írt argumentumait is olvasta, amelyeket Ficino a Plótinosz-szövegbe szűrt bele.

A második olyan bejegyzés, amely a jegyzetelő filozófiai ismereteire enged következtetni, a platonizmus szempontjából nem ennyire izgalmas, azonban érdemes erre is vetnünk egy pillantást. Egy Proklosz *Alkibiadész-kommentárjához* írt széljegyzet Arisztotelészre utal. A következő mondatot olvasható a margón: „Instrumentum animae mens est quemadmodum Arist. refert.”

Ez a bejegyzés azért lehet érdekes, mert ebben a Proklosz-műben szinte nem is található más jegyzet, csak ez az Arisztotelész-utalás, ahol Proklosz a lélek szenvedélyeivel foglalkozik. Az idézet szépséghibája, hogy nem található meg mellette a Cicero-kódex *nota*-ábrája. Annyiban viszont kapcsolódik a Iamblikhosz-jegyzetekhez, hogy ez is a lélek szenvedélyeivel foglalkozik. Ficino ezt a művet (*In Platonis Alcibiadem I*) sem fordította le, hanem csak kivonatolta latinul és a *De anima et daemone* címmel látta el. A következő szövegrészre mutat az ujj:

Falso plerique putant vulnera mortemque mala quid enim horum nobis est malum? Si quidem non transit in animam, quae nos ipsi sumus, Neque enim passiones instrumentorum virtutes utentium mutant, neque igitur faber, obtusa aliquando seca artem amittit secandi. neque etiam si in arte fabrili consisteret nostra foelicitas in foelicem propterea putaremus fabrum, cui seca defuerit. Iam vero quemadmodum anima instrumentum habet, sic & corpus instrumenta¹⁵ quaedam habet per quae mouet externa. quorum vitium bonam non ledit corporis habitudinem similiter & corporis passiones in animam non pertranseunt. Quapropter & mors & si corporis malum est, non tamen est animae malum. Si igitur pulchrum quidem actionis est in anima, malum vero interim fit in alio, nondum ostensum est idem aliquando pulchrum esse simulque malum.

Ficino az eredeti Proklosz-szövegből tömörítette azt a címet, amellyel a szövegrészt ellátta:¹⁶

15 A szó fölé beszurva: *manus*.

16 „ἐπει ὡσπερ ἡ ψυχὴ τὸ ὄργανον ἔχει, οὕτω καὶ τοῦ σώματος ἄλλα ἂν ἴδοι τις ὄργανα, δι’ ὧν τὸ σῶμα κινεῖ τὰ ἐκτός, ὧν ἡ κακία τὴν τοῦ σώματος εὐεξίαν οὐ λυμαίνεται. κατὰ ταῦτα δὴ οὖν καὶ τὰ πάθη τοῦ σώματος οὐ διαβαίνει καὶ μέχρι ψυχῆς, ὥστε καὶ ὁ θάνατος, εἰ καὶ σώματος ἔστι κακόν, ἀλλ’ οὐτὶ γε ψυχῆς. εἰ τοίνυν τὸ μὲν καλὸν τῆς πράξεως ἐν ψυχῇ ἔστί,

Homo est anima utens corpore, ut instrumento. Mala ergo corporis non pertinent ad animam hominemque, sicut neque mala instrumentorum ad artificem atque artem.

A feltételezett Báthory jegyzet értéke csorbul kicsit, ha figyelembe vesszük, hogy a szöveg utal később Arisztotelészre,¹⁷ azonban a bejegyzés nem egyszerűen figyelemfelkeltő, mert – precíz szokásával ellentétben – nem ott található, ahol a szöveg megemlíti Arisztotelészt. Ezért egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy a jegyzet készítőjének – még ha kapott is később némi segítséget – rémlett valami homályosan Arisztotelésztől, ami erre a részre vonatkozhat.

A lehetséges szövegrész meghatározásához a széljegyzet segítségével sikerült közelebb jutnom, amely szerint Arisztotelész „refert quemadmodum” arról, hogy a léleknek a szellem az (egyik) eszköze. Erről egyértelműen ír a *Problematában*, ahol azt a kérdést teszi fel, hogy miért van az, hogy habár időszövedve egyre bölcsebbé válunk, fiatalabb korban mégis könnyebben tanulunk. A válasz az, hogy isten két olyan eszközt is adott nekünk, amellyel képesek vagyunk külső eszközöket használni: az egyik a testünk, amely kezet, a másik pedig a lelkünk, amely szellemet (*nusz*) kapott; ezeknek a természetét fejtegeti. A *Ráth F 1493* utalásával kapcsolatban ezt a rövid, idevágó passzust idézném Arisztotelésztől:¹⁸

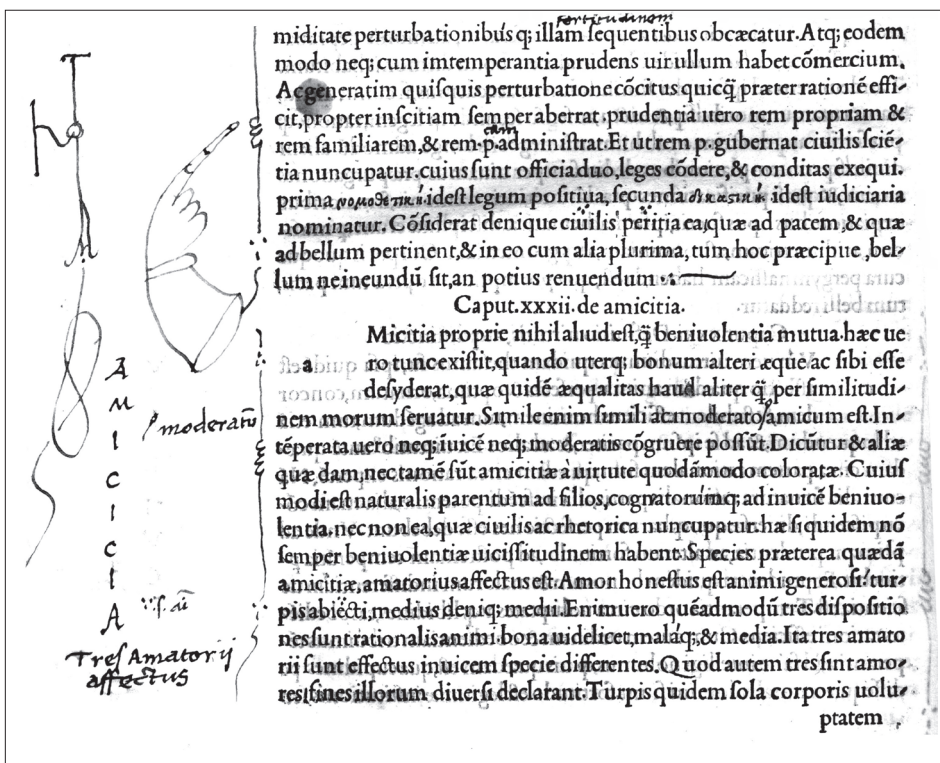
Διὰ τί πρεσβύτεροι μὲν γινόμενοι μᾶλλον νοῦν ἔχομεν, νεώτεροι δὲ ὄντες θᾶπτον μαθάνομεν; ἢ ὅτι ὁ θεὸς ὄργανα ἐν ἑαυτοῖς ἡμῖν δέδωκε δύο, ἐν οἷς χρῆσόμεθα τοῖς ἐκτὸς ὀργανοῖς, σῶματι μὲν χεῖρα, ψυχῇ δὲ νοῦν.¹⁹

τὸ δὲ κακὸν ἐν ἄλλῳ, οὕτω δέδεικται τὸ αὐτὸ καλὸν καὶ κακόν.” PROCLUS, *In Platonis Alcibiadem I*, ed. Leendert Gerrit WESTERINK, Amsterdam, 1954, 333.4–10.

17 Latin átíratában Ficino is megtartja Proklosz Arisztotelész-hivatkozását. *Uo.*, 338.7, 339.11–12.

18 ARISTOTELES (PSEUDO), *Problemata = ARISTOTELIS Opera*, hg. Immanuel BEKKER, Berlin, I–II, 1831, 955b22–26. Részletesebben lásd: *Uo.*, 955b21–956a11.

19 Ha figyelembe vesszük azt a sort is, ahol a jegyzet található („neque enim passiones instrumentorum virtutes utentium mutant...”), akkor esetleg szóba jöhet még az *Eudémoszti etikának* az a része, amely szerint az erény a szellem eszköze. Itt Arisztotelész azt a kérdést teszi fel, hogy vajon istenen kívül lehet-e valami hatalmasabb a tudásnál és a szellemnél. Ha valaki az erényre gondolna, az nem lehet, mert az erény csupán a szellem (*nusz*) eszköze: „κινεῖ γὰρ πῶς πάντα τὸ ἐν ἡμῖν θεῖον· λόγος δ’ ἀρχὴ οὐ λόγος, ἀλλὰ τι κρείττον· τί οὖν ἂν κρείττον καὶ ἐπιστήμης εἴη καὶ νοῦ πλην θεός; ἢ γὰρ ἀρετὴ τοῦ νοῦ ὄργανον· καὶ διὰ τοῦτο, ὃ οἱ πάλοι ἔλεγον, εὐτυχεῖς καλοῦνται οἱ ἂν ὀρμησῶσι, κατορθοῦσιν ἄλογοι ὄντες, καὶ βουλευέσθαι οὐ συμφέρει αὐτοῖς.” ARISTOTELES, *Ethica Eudemia*, ed. Franz SUSEMIHL, Leipzig, 1884, 1248a28–29. Steiger Kornél fordításában: „Ugyanis mindent a bennünk levő isteni mozgat valamiképpen: az értelemnek a kezdőpontja nem az értelem, hanem valami nálá erősebb. De az istenségen kívül mi van, ami erősebb a tudásnál és az észnél? Hiszen az erény: az ész eszköze. És amint az őseink mondták, emiatt szokták boldognak nevezni azokat, akik vágyaikat követve sikert érnek el, bár nem gondolták meg a dolgot.” ARISZTOTELÉSZ, *Eudémoszti etika*, ford. STEIGER Kornél, Bp., 1975. Ide kapcsolódik a fent idézett *Problemata* rész is (955b36–37), ahol ugyanígy utal Arisztotelész a tudásra (*episztémé*) mint a szellem eszközére (*nu organon*).

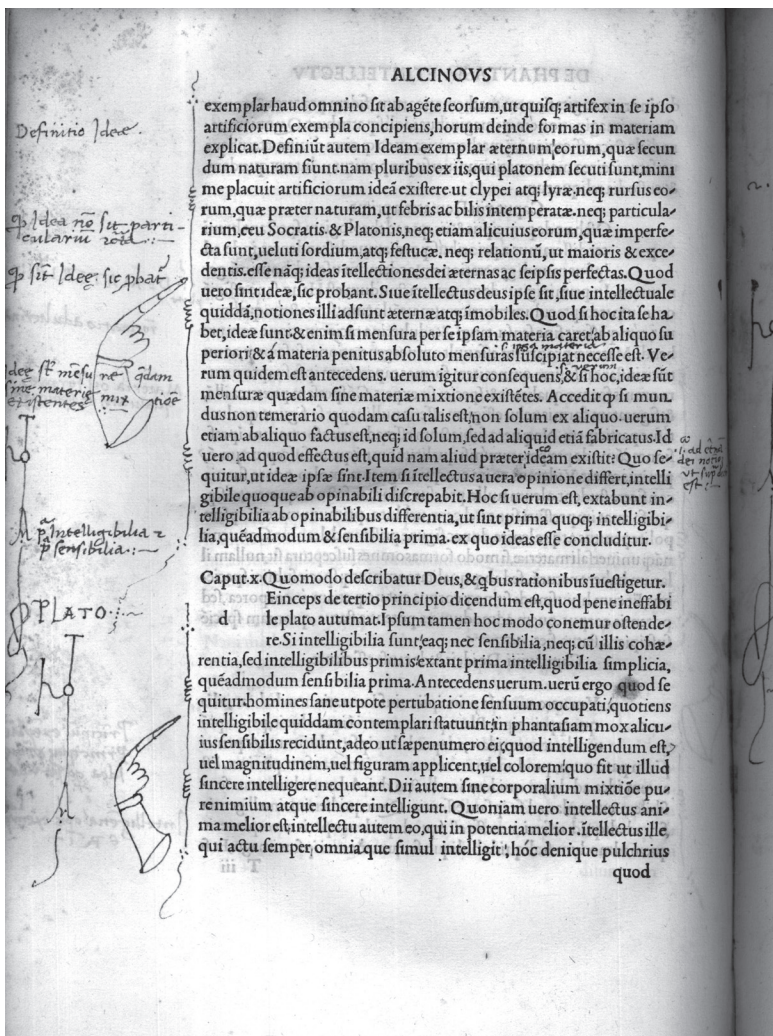

7. ábra. Alkinoosz, *De doctrina Platonis*, 32. fejezet

Alkinoosz 32. fejezetéhez írt bejegyzés jól mutatja, hogy a jegyzetelõt a szerelem és barátság témája is érdekli (lásd a 7. ábrát).

Ha mindezt összevetjük Báthory folytonosan kudarcot valló törekvésével, amely egy platonikus szellemű tanár Magyarországra csábítását célozta és mindehhez hozzávesszük iskolaszervezési törekvéseit, valamint Pescennius Nigernek a váci gimnáziumról szóló beszámolóját is, akkor különösen izgalmasak lehetnek az Alkinoosz művénel található sűrű jegyzetelések. Azt is érdemes megjegyezni, hogy a Báthory által használt könyv kiadásának 1497-es dátuma tökéletesen illeszkedik Niger magyarországi tartózkodásának az időpontjához, aki valamikor 1497 és 1503 között taníthatott a „jeles művészetek nyilvános gimnáziumában” Vácon „az artes teljes fakultásában”.²⁰ Talán nem annyira légből kapott feltételezés, hogy Báthory is a váci gimnázium miatt merült el ilyen mélyen Alkinoosz és Iamblikhosz munkájában.

20 Kiss Farkas Gábor, *Franciscus Pescennius Niger Báthory Miklós váci püspök udvarában és a Scholasticum Orosianae iuuentutis dramma*, MKSz., 123(2013), 272–273. Ezzel kapcsolatban lásd még Niger leírását a magyar szümposzionokról, amelyeket Platónnak szenteltek: PAJORIN Klára, *Bonfini Symposionja*, ItK, 85(1981), 513–514.

8. ábra. Egy sűrűn jegyzetelt oldal (Alkinoosz, *De doctrina Platonis*)

A váci püspök esetleges érdeklődésére utaló fenti források mind platonikus kivonatok vagy tankönyvek. Talán már a *Platonikus bölcsesség második kulcsát* (Op. 688, 2) sem véletlenül küldte el Ficino Báthorynak, amely rövid összefoglalása a platonikus ontológiának, míg a *Ráth F 1493*-ban a két legtöbb jegyzettel ellátott mű közül Alkinoosz könyve – még ha erőteljesen hatott is rá Arisztotelész – az egyetlen fennmaradt tankönyv a középső platonizmus korából,²¹ míg Iamblikhosz munkája épp Ficino tankönyvszerűen tömör, latin kivonatában lett a platonikus tanok összefoglalója. Épp e források tankönyv-jellege miatt érdemes tehát átfutni a platonikus iskola megszervezésére irányuló terveit Báthorynak.

21 Lásd Somos Róbert bevezetését: ALKINOOSZ, *i. m.*, 34–36.

A legelső ilyen forrás egy 1479. májusi Ficino-levél (*Op.* 782, 3), amely arra utal, hogy nem sokkal korábban Báthory és Bandini – Mátyás király nevében – Budára hívta Ficinót, hogy Platón tanait oktassa. Így tehát Ficino ajánlása sem lehet véletlen, amely ezek után épp ezt a kis platonikus ontológiai összefoglalót bízta Báthoryra és Bandinire.²² Így hangzik Ficino levele:

Cum accepi tuas Bandinique litteras, quibus vehementer suadetis, ut in Pannoniam proficiscar, gratissimus Mathiae serenissimo Pannoniae regi futurus, perfeceram iam quinque Platonicae sapientiae claves quarum una caeteris brevior ad vos venit. Venire autem me difficile est. Vivere deinde sub isto caelo forsitan difficilior. Verum, ut rectius loquar, si venturus sim ad vos, discedam a vobis prius oportet, quam redeam. Fieri vero nequit ut ab his discedam, quibuscum mihi conciliante Musa, unus iamdiu factus est animus. Ama, precor, ut facis, Marsilium tuum, te ob egregias virtutes tuas ardentem amantem. Ama similiter Franciscum Bandinum nostrum virum ingenio magnificentiaque praestantem; commenda utrumque, si decet, Matthiae felicissimo regi; huic nonnihilo ex officina nostra brevi tempore proditurum nos utcunque poterit commendabit. Valet felices animi atque vivite mecum, invitis montibus, qui nos separare videntur; vivite mecum felices animi vel altissimis montibus admodum altiores. Hoc ego sum vobis, unus sibi quisque quid ipse est. Hoc mihi vos estis, quod duo sunt oculi. Octavo Kalendas Junias MCCCCLXXIX. Florentiae.²³

Tehát Ficino nem érkezik meg Magyarországra, viszont maga helyett azért mégis csak elküldene valakit. Egy 1482. szeptember 20-ai, Bandininek címzett levelében (*Op.* 857, 4) mentegetőzve írja, hogy maga helyett unokatestvérét,

22 Ficino újraszerkesztései miatt a levelek sorrendje nem mindig tükrözi a megírásuk idejét. A tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy külön is kifejtsem, de ezt a kis ontológiai munkát 1479 nyarán, valószínűleg június 8-a után küldte el Ficino Budára.

23 Huszti József fordítását felhasználva. HUSZTI József, *Platonista törekvések Mátyás király udvarában*, Pécs, 1925, 63, 91: „Amikor megkaptam a te leveledet és Bandini levelét, amelyekben hevesen győzködtök, hogy keljek útra Pannóniába, mert Pannónia felséges királya, Mátyás előtt a legnagyobb becsben lennék, már befejeztem a platonikus bölcsesség öt kulcsát, amelyek közül az egyik rövidebb érkezik is hozzátok. Nekem nehéz odamennem. Azután még nehezebb lenne az alatt az éghajlat alatt élnem. Hogy helyesebben szóljak: ha hozzátok mennék, előbb el kellene tőletek válnom, hogy visszatérhessek. Az nem történhet meg, hogy elszakadjak azoktól, akikkel összeköt a tudomány, és akikkel már oly régóta egygyé lett a lelkem. Szeresd kérlek, amint ezt teszed is, a te Marsiliusodat, ki téged kiváló erényeid miatt forrón szeret. Szeresd hasonló módon a mi Bandininket is, ezt a kiváló elméjű és nagyszerű embert! Pártfogj mindkettőnk, ha helyesnek látod, a boldog Mátyás királynál, mert valami a mi műhelyünkől kikerülve nemsokára közzé lesz téve, hogy majd az dicsérjen minket inkább. Ég áldjon benneteket boldog lelkek, s dacolva a hegyekkel, amik látszólag elválasztanak bennünket, éljetelem velem együtt; éljetelem velem együtt ti boldog és a legmagasabb hegyeknél is kimagaslóbb lelkek! Az vagyok nektek, mint ti saját magatoknak. Olyanok vagytok nekem, mint a két szemem. 1479. május hó 25. Firenze.”

Sebastiano Salvini mint másik énjét („alter ego Sebastianus”) küldené el. Azonban úgy tűnik, végül Salvini sem érkezik meg Magyarországra, habár 1482 második felében (valószínűleg a fenti, szeptember 20-ai levél után) Báthory Bandinivel íratott levelében jó hivatalt és adományokat ígért neki. Huszti szerint több forrás is arra utal, hogy ezt Salvini elfogadta és készülődött Magyarországra, még Mátyás királynak is írt egy „hízelt hangú” levelet.²⁴ Aztán egy 1487-es levélből (*Op.* 884, 2) arra következtethetünk, hogy még ennyi év után sem érkezett Budára olyasvalaki, aki Platón tanait oktathatná, miközben Báthory még mindig nem adta fel egy „doctor platonicus” Budára csábításának a reményét. Ficino levelének címzettje ismét a váci püspök:

Scribis Mathiam invictum Pannoniae regem praesentiam nostram desiderare, quod et tu valde desideres aliique nonnulli Platonicae mentis explicandae gratia. Rogas si minus ipse venire valeam, ut aliquem saltem mittam ad vos meorum, qui vestro hac in re satis desiderio faciat. Ego vero curabo pro viribus, ut ad vos Sebastianus noster Amitinus accedat, aut si per occupationes suas ipse non possit, iter ad vos meorum alius agat, me vero patrias mutare sedes mirum fuerit, sive mutationem prohibeat Saturnus in Aquario nobis ascendens, quod forte indicabit Astrologus seu vetet aliquis eiusmodi genius, quod Magus forsitan opinabitur, sive corpusculum ineptum laboribus impediatur iter, seu mens contemplationi semper intenta quiescere iubeat. Ambiguas equidem hac de re causas assignavi. Nam Platonicus putant humanos eventus a stellis quidem interdum significari, incitari vero frequenter a daemonibus stellarum, quasi pedissequis, peragi denique ab hominibus pro conditione rerum nobis propinquiorum. Vale.²⁵

24 Ezt Huszti több levéllel és forrással is alátámasztja. *Uo.*, 92–94. Ehhez lásd még: Arnaldo DELLA TORRE, *Storia dell'Accademia Platonica di Firenze*, Firenze, 1902, 100–101.

25 Huszti József fordítását felhasználva. HUSZTI, *i. m.*, 93–94. A levél vége tartalmilag kapcsolódik az isteni gondviseléssel és szabad akarattal összefüggő nem sokkal korábbi vitájához Ioannes Pannoniusszal. Magyarul: „Írod, hogy a győzhetetlen magyar király Platón filozófiájának magyarázása céljából az én jelenléteket óhajtja, amit te is nagyon kívánsz és még néhányan mások. Kéred, hogy ha én magam kevésbé tudnék útrakelni, legalább enyéim közül küldjek hozzátok valakit, aki ebben az ügyben a ti kívánságotoknak eleget tenne. Én minden erőmmel rajta leszek, hogy atyámfia, a mi Sebastianónk, vagy ha ő elfoglaltsága miatt nem tehetné, az enyéim közül más valaki hozzátok menjen. Valójában kész csoda lenne, ha elhagynám a szülőföldemet, vagy azért mert – ahogy az asztrológus mondaná – a Saturnus a Vízöntő aszcendenssel tiltja nekünk a változtatást, vagy – ahogy talán a mágus vélné – a Saturnusnak valami geniusa akadályozza meg, vagy a munkára alkalmatlan, gyöngé test gátolja az utazást, vagy az örökké elmélkedésre hajló szellemem parancsol nyugalomra. Néhány bizonytalan okot hoztam most fel erre. Ugyanis a platonikusok úgy vélik, hogy az emberi sorseseményeket előjelezik néha a csillagok, de igazából [ezeket] gyakran a csillagok démonjai – mint ezek szolgálai – hozzák mozgásba, hogy végül mi, emberek hajtsuk végre a földi körülményeknek megfelelően. Éljen boldogul!”

Két évvel később ismét felbukkan egy lehetséges platonikus tanító: Filippo Valori. Talán az „enyém közül valaki más” megnevezéssel épp órá utal a fenti levelében Ficino. A *De vita coelitus comparanda* 1489. július 10-ei ajánlásából tudjuk, hogy Valori Magyarországra készülődik. Ficino a *valeo* igét felhasználó, nehezen fordítható szójátékkal fejezi be az előszavát, amelyben arra utal, hogy ha nem fogadja be Mátyás Valorit (akit már csak a neve miatt is érdemes lenne), akkor még maga Valori sem tudja a könyvajándék segítségével hatalmasabbá tenni a királyt.²⁶

Atque ut valetudini prosperitatie regiae validius haec nostra prodessent, per Valorem ipsum mittenda putavi. Hunc tu igitur Valorem nostrum, clementissime rex, complectere, precor. Tantum enim natura, virtus, auctoritas tua valet, ut absque te nequeat vel Valor ipse valere.²⁷

Aztán egy 1490. február 6-ai levél (*Op.* 896, 2) arra utal, hogy Valori még mindig nem érkezett meg Magyarországra.²⁸ Ficino itt már egyenesen úgy ajánlja maga helyett Valorit, mint akiben az ő lelke lakozik:

Si mira potest amicitiae virtus efficere, quod Pythagorici pollicentur, ut sit amici animus in amico, certe nunc meus animus est in Philippo Valore, qui nuper in Pannoniam inprimis maiestatem tuam salutaturus accedit, ut cum istum audiveris suppliciter salutantem, Marsilium ipsum audivisse te putes.²⁹

Mivel Valorit 1490. november 12-én újra Firenzében találjuk, ezért ha meg is érkezett Magyarországra, Mátyás halála miatt végül nem sokáig tartózkodhatott itt.³⁰

A következő adatunk pedig a már említett váci iskola terve Pescennio Negróval, aki valamikor 1497 és 1503 között taníthatott Magyarországon, és amely adathoz tökéletesen illeszkedik az 1497-es kiadású, telejegyzetelt *Ráth F 1493* példány is.

26 Marsilio FICINO, *Three Books on Life*, tr. Carol V. KASKE, John R. CLARK, Tempe, Arizona, 1998, 236–239.

27 „És hogy ez a mi munkánk a király egészségére és szerencséjére még nagyobb hatással [*validus*] legyen, úgy gondoltam, hogy magával Valorival küldetem ezt el. Kérlek tehát kegyelmes királyom, öleld magadhoz a mi Valorinkat, hiszen természeted, erényed és tekintélyed oly hatalmas [*valet*], hogy nélküled még magának Valorinak sem lehet hatalma [*valere*].”

28 Ezt támasztja alá az az 1490. január 20-ai rövid levél is (FICINO, *Opera omnia*, i. m., 919), amelyben Ficino homályos, asztrológiai nyelven gratulál Valorinak egy firenzei hivatali tisztség elnyerése miatt.

29 „Ha a barátság csodálatos ereje képes elérni, amint a püthagoreusok mondják, hogy egy barát lelke a másikban legyen, akkor biztos, hogy az én lelkem Filippo Valoriban van, aki legelőször is Felsegedet megy most üdvözölni Pannóniába. Így amikor majd meghallod az alázatos üdvözlést, akkor majd azt hiszed, magát Marsiliót hallottad.”

30 DELLA TORRE, i. m., 625.

CSEHY ZOLTÁN

Augustinus noster

Augustinus Olomucensis

Bohuslaus Hassensteinus a Lobkowicz verseiben

Augustinus Moravus Olomucensis irodalmi, illetve tudományos környezete mindig igen gazdag, sokrétű és tarka volt: így lehetett ez krakkói, padovai és ferrarai tanulmányai idején, s így volt ez Budán is, ahol 1496-tól 1511-ig élt Ulászló király cseh kancelláriájának tagjaként. A budai – Klaniczay Tibor találó elnevezésével élve – *contubernium* vonzáskörébe tartozott egy időben a kor két különösen nagyra becsült költője, Girolamo Balbi, illetve Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic is.¹ A „cseh patriotizmus kis szigete a humanizmus kozmopolita tengerében”, ahogy Főgel József e budai kört patetikusan és saját kora szemszögéből jellemezte,² a metafora ellenére mégsem volt elszigetelt, bár kétségtelen, hogy a tagok közti kapcsolatok nem korlátozódtak csak az együttlét idejére, hanem a humanista társas érintkezés olyan elemi formájában éltek tovább, mint például a levelezés.

Augustinus Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic közeli barátai közé tartozott, s lényegében költői karrierjük is helyenként párhuzamos, annak ellenére, hogy míg Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic a cseh humanizmus legragyogóbb poétájává ért, Augustinus Moravus Olomucensis költői pályája a feledés homályába merült, s alig pár költeménye bukkan fel időnként egy-egy váratlan helyen, pl. Galeotto Marzio *De incognitis vulgo* című művének előverseként, illetve a *De modo epistolandi* zárlatában (*Ad librum*),³ vagy az *Episcoporum Olomucensium*

* A szerző a pozsonyi Comenius Egyetem docense.

1 KLANICZAY Tibor, *A Sodalitas Litteraria Danubiana* = Uő., *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, Bp., 1993, 50–77.

2 FŐGEL József, *Hasišteini Lobkovic Bohuslav a magyarországi humanisták között = Dolgozatok Békefi Remig egyetemi tanári működésének emlékére*, Bp., 1912, 212–221. Idézet helye: *i. m.*, 218.

3 EKLER Péter, „*Epistolaris itaque formula attenuato stilo ducetur potissimum...*”: *Az ideális stílusnem kérdése Augustinus Moravus Olomucensis De modo epistolandiájában = Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*, szerk. BÉKÉS Enikő, TEGYES Imre, Bp.–Debrecen, 2012 (Classica – mediaevalia – neolatina, VI), 75–81.

seriesben.⁴ Fögel 1497-re teszi megismerkedésüket, a közvetítő szerepét Jan Šlechtában látja.⁵ Hassensteinius Budára Martínek szerint 1502. május 13-án ment, és 1503. május 11-ig időzött ott: e korszak és élményanyag verses feldolgozása átnyúlik a csehországi hazatérés periódusába is.⁶

Ha átolvassuk Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic levelezését, és az abban a költészetre történő utalásokat számba vesszük, meglepődve tapasztaljuk, hogy milyen kevés olyan szöveg maradt ránk, melyek a költészet nyelvén szólnak e termékeny barátságról, s e szövegek is rövid versek, szinte kivétel nélkül epigrammák. Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic 1497. április 22-én írt levelében a lehető legmelegebb szavakkal és legnagyobb lelkesedéssel szól Augustinus nyilván sokrétű költészetéről:

Legi opuscula tua, Augustine suavissime, partim heroo partim elego versu scripta, et ingenio tuo mirum in modum delectatus sum. Nihil enim plebeium, nihil triviale, et quod communi vena editum dici possit, sapis: sed ita tecum, nescio quomodo, certas, ut haud facile discerni queat, utro in scribendi genere sis melior. Assumis interdum tragicam gravitatem, rursus, ubi res expostulat, molliter fluis. Quotiens bellicum canis, militaribus mihi castris interesse videor. Ubi ludis amores, nihil te concinnius, lepidius festiviusque est.⁷

Tanulmányom célja azonban nem Augustinus költői teljesítményének méltatása vagy rekonstruálása. Mindössze Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic azon epigrammáinak poétikai, költészetesztetikai aspektusait vizsgálom, melyek Augustinusról szólnak, illetve a versekből kirajzolódó kanonizációs törekvésekre és intertextuális utalásokra figyelek.

A kritikai kiadás szerint Augustinushoz mindössze négy vers szól közvetlenül, és további kettőben említődik a neve.⁸

A *De doctore Augustino Olomucensi* című epigramma a klasszikus komparatív epigramma példája. A szöveg poétikai ereje a névazonosságból és a hozzárendelésekből bontakozik ki. Az exoziciós szakasz a párhuzamokra fókuszál, a vers közepe megfordítja a hierarchiát, a konklúzió pedig a központi tétel indoklása lesz:

4 Augustini OLOMUCENSIS *Episcoporum Olomucensium series*, quam recensuit, continuavit, notisque historico-chronologicis illustravit Franciscus Xav. RICHTER, Olomucii, 1831, XIV.

5 FÖGEL, *i. m.*, 212.

6 Jan MARTÍNEK, *Ke kritice a datovaní básnického díla Bohuslava z Lobkovic*, Listy Filologické 103(1980), 235.

7 Bohuslaus HASENSTEINIUS BARO A LOBKOWICZ, *Epistolae*, ed. Augustinus POTUČEK, Bp., 1946, 50.

8 Bohuslaus HASENSTEINIUS A LOBKOWICZ, *Opera poetica*, ed. M. A. VACULÍNOVÁ, Monachii et Lipsiae, 2006, 303.

Quanta Augustini veteris, qua Bagrada manat,
hic Augustini gloria tanta novi est.
Sed tamen hic noster, genuit quem vitreus Albis,
iudicibus nobis anteferendus erit.
Praestitit ille suis libros, convivia nulla
praestitit, iste suis praestat utrumque simul.

A feszültség természetesen nem csak az arányosan gyorsuló dinamikából fakad, hanem a csattanó finom humorából is. Augustinus és Szent Ágoston tudós mivolta és névazonossága hozza létre a közös szemantikai terepet. A tudós létesztétika evidenciáján játékosan felülkerekedik a társasági élet igénye. Természetesen a lakoma használható metaforikus értelemben a szellemi táplálék megfelelőjeként is. Az ételmetaforát egyébként maga Szent Ágoston is alkalmazza, *De doctrina christiana* című művében pl. így fogalmaz: „inter se habent nonnullam similitudinem vescentes atque dicentes, propter fastidia plurimorum etiam ipsa, sine quibus vivi non potest, alimenta condienda sunt”.⁹ Szent Ágoston összefüggést teremt beszéd és evés közt: sőtlanul egyik sem jó vagy tápláló. Ernst Robert Curtius összegzi Ágoston egyéb ételmetaforáit: az Isten lehet belső táplálék (*interior cibus*), s az igazság is lehet étel.¹⁰ A költő nem aknázza ki ezeket a metaforikus lehetőségeket, ugyanakkor a vers értelmezéséből nem zárható ki a humanista szimpóziumokra vonatkozó szellemi feltöltekedés, lakoma képzete sem. Augustinus Moravus egy humanista közösség lelkeként, támogatójaként mutatkozik meg, s ebben a gesztusban talán nem csak a szellemi hedonizmus jegyeit lehet felfedezni.

Az epigrammában folyók kerülnek lokalizációs pozícióba: a Szent Ágostonra utaló észak-afrikai Bagrada és a kristályos Elba. Ebben a gesztusba a peremről a központba kerülő intellektus kalandos útja is beleérthető, ahogy az adott táj is emblematizálódik, és önnön készülő mítoszába zárja e speciális mitológia alapozó atyját.

Az epigramma nyelvi megformálásában, ahogy a kritikai kiadás apparátusa is jelezte, szerepet játszott Ovidius 16. heroidájának 205–206. szakasza:

Nec, puto, collatis forma Menelaus et annis
Iudice te nobis anteferendus erit.

Sed tamen hic noster, genuit quem vitreus Albis,
iudicibus nobis anteferendus erit.” (Hassensteinus)

Érdeemes eltűnődni azon, hogy vajon itt is csak nyelvi-stilisztikai, illetve vers-tani protézisről van-e szó, vagy netán észlelhető-e az intertextualitás rendsze-

9 IV, 11, 26.

10 Ernst Robert CURTIUS, *Europská literatura a latinský středověk*, Praha, 1998, 152–153.

rében kibomló párbeszéd is a két szöveg közt. Van-e megidéző funkciója e szöveg helynek? A költő itt csupán egy megfelelő nyelvi panelt emel ki a versből. Humanista szerzőnél is találkozunk hasonló protézis-pentameterrel:

Margara, siquis erit merito tibi dignus amari,
Fabritius cunctis **anteferendus erit.**¹¹

Augustinus verszárlatának nyelvi megformálásához hasonlít Landino *Xandrán*ának egy részlete (2, 6):

Praestitit ille suis libros, convivia nulla
praestitit, iste suis **praestat utrumque** simul.

Nec vos materies nec merces carminis unquam
Deseret: hoc virtus **praestat utrumque** Petri.

Itt, ezekben az esetekben minden további nélkül csak nyelvi rokonságról van szó, a szövegek párbeszédigényének még a jelzése sem merül fel.

A komparatív struktúra Ágoston és Gregorius összevetésén alapulva jelenik meg Isidorus Hispalensis 12. költeményében, az összevetés azonban itt nem fokozó vagy áthierarchizáló, hanem kiegyenlítő, a szövegek párbeszéde pedig a konstrukció tekintetében releváns:

Quantum Augustino clares tu, Hippone, magistro,
Tantum Roma suo praesule Gregorio.

Ugyanezen szerző 6. költeménye Szent Ágoston könyveinek megszámlálhatatlan sokaságát is kiemeli, sőt szinte lehetetlennek tartja Ágoston végigolvasását, vagyis életművét az enciklopédikus tudás manifesztálódásának gondolja:

Mentitur, qui te totum legisse fatetur;
Aut quis cuncta tua lector habere potest?
Namque uoluminibus mille, Augustine, refulges;
Testantur libri quod loquor ipse tui.
Quamuis multorum placeat praesentia libris,
Si Augustinus adest, sufficit ipse tibi.

Hassensteinius nyilván jól ismerhette a humanisták tollából ránk maradt Szent Ágoston-magasztlásokat is, erről a rövid epigramma nem egy vonása árulkodik.

¹¹ Giovanni MARRASIO, 6, 1–2, ad Margaram ut Fabritium redamet et Grifo Siculo in amore non respondeat.

Enea Silvio Piccolomini *Ad laudem Augustini* című verse (Carmina varia 20.) egy káprázatosan frappáns és arányos portrévers és fohász, mely a barbár környezet és az isteni titkos tudásba való beavatás káprázata közt von párhuzamot:

Barbarice gentis decus, Augustine, perenne,
Horrida quem nobis Africa terra tulit,
Qui scripturarum profers arcana sacrarum
Eloquiis reserans abdita cuncta tuis,
Doctior ingenuaque omni cultissimus arte
Et studio prestans ingenioque nitens,
Quem nihil obscurum latuit, sed et omnia clarent
Atque humana simul dogmata et alma patent,
Cuius et instruimur doctrinis atque monemur,
Exemplis probitas cuius in orbe micat,
Milia librorum per te, pater alme, leguntur
Edita que promunt quicquid ubique latet.
Sis fautor nobis pius, o sanctissime presul,
Atque deo nostras offer ad alta preces.

Az Augustinus-féle „Praestitit ille suis libros” fordulat nagy valószínűséggel a „Milia librorum per te, pater alme, leguntur / Edita que promunt quicquid ubique latet” típusú magasztalások tömör összefoglalása.

Pontano *De laudibus divinis* címen ismert versciklusának 13. darabja, a *Hymnus ad Divum Augustinum Carthaginensem* hasonlóan kitér a barbár származásra, az utólérhetetlen műveltségre, és a fohász sem marad el:

Det monstra infelix tellus massyla, det angues,
Et libycas pariat punica terra leas,
Arescant sitiente solo nasamonica tesqua,
Funditet et nullas gleba libystis aquas,
Dum tamen, Augustine, tuos non deneget ortus,
Laeta sit et partu cinyphis ora tuo;
Unde illi invideant et felix Lydia, et arva
Quae rigat auriferis lucidus Hermus aquis,
Invideat latis audax Germania terris
Dives aquis, populis dives et ipsa suis.
Nil etenim, Augustine, tulit tete Africa maius,
Cuius ab ingenio creverit alma fides.
Per te relligio Christi stetit integra, per te
Divinae legis mystica operta patent;
Tu secreta Dei pandis, tu tradita patrum,
Et verum et pietas manat ab ore tuo.

Et pater et patriae princeps, et maxime rector,
Accipias voces, dive benigne, meas.

Az „Et verum et pietas manat ab ore tuo” fordulatot mintha a szokatlan „qua Bagrada manat” foszlány lenne hivatott allegorikus értelemben felidézni. Kétségtelennek látszik, hogy Hassensteinus ismerte ezeket a szövegeket, és komikussá formált epigrammája e tudós műveket is játékba vonja.

Hassensteinus *De Augusto Moravo decretorum doctore* című, ugyancsak a névrokonság apropóján kibontakozó komparatív verse (103.) még közelebb áll Enea Silvio Piccolomini és Pontano Szent Ágoston-verseinek lokalizációs sémaíhoz:

Hic Augustinus nostrae est splendorque decusque¹²
priscus erat Libycae gloria barbariae.

Hassensteinus azonban nem pusztán az Augustinusban lakozó kettősséget, a szakrális tudás és az életöröm iránti lelkesedést jeleníti meg, hanem megkísérli mintegy kijelölni Augustinus helyét kora költői porondján. A 430., Ioannes Sturnushoz írt költemény Janus Pannonius saját vizionált sírversének paneljével emeli ki Augustinus költői erényeit.

Qui primus gelidum Musas deduxit ad Albim,
haec mittit Sturno munera parva suo.
Vatis erat donum, vatis monumenta tulisti,
nempe Augustinus quae dedit, ipse capis.

Janus Pannonius szerepére a cseh humanista környezet önkanonizációs gesztusait illetően érdemes jobban odafigyelni. Hassensteinus *Comparatio Bohemiae et Pannoniae* című komparatív epigrammájában Magyarország és Csehország összehozására vállalkozott: kiemeli a csehek kulturális-műveltségi fölényét („*cultior est multo Boemia Pannonia*”, 4) és túlzó módon Janus Pannoniusszal egy rangra emeli Ján Šlechtát: „Nos dedimus Sschlechta, Ianum dedit illa poetam” (7). Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic egy Ján Šlechtához írt versében viszont Girolamo Balbit magasztalja Janus Pannonius párjaként, Janus Pannonius elképzelt sírversét megidézve modorban, illetve a Janus-kultusz kanonizációs konvencióihoz igazodva, gyakorlatilag az első és alapozó csehországi neolatin költőnek állítva be őt: „...Janus, patrium qui primus ad Histrum, / Duxit laurigeras, ex Helicone, Deas.” (*De se aegrotante in castris*, 117–118). „...debemus Balbo, qui mores, carmina, linguam / Albigenas primus detulit ad populos.” (Bohuslav Hasištejnský

12 Hasonló nyelvi megoldás: „Tecum arma et paces, tecum *splendorque decusque*” (Marullus, Ep., 2, 11, 3).

z Lobkovic, *Ad Ioannem Sslechtam*, 5–6). Janus először hozta a Dunához Helikon szüzeit, Balbi pedig először hozta az Elba-parti néphez el a költészetet. Megállapítható tehát, hogy Balbi janusi egójának kialakítása átlépte Magyarország határát, és a dicsőítő költészetben legalábbis közép-európai érvénnyel bírt. Balbi maga is második Janus Pannoniusként tüntette fel magát egy közép-európai karrier reményében, miközben Itália felé a száműzetésben tengődő Ovidius modorában kommunikált. Ez a kettős énformalási stratégia kettős retorikai-poétikai otthonosságot adott a költőnek. Hassensteinius a janusi sémát Janus Pannonius nevének említése nélkül alkalmazza a költő Augustinusra, s akárcsak Balbit, első, alapító költőként ünnepli. Ő csalta tehát a múzsákat a jeges Elbához, ahogy egykor Janus a Dunához. A vers rejtvényyszerű magaslattól indul, és Augustinus nevének berobbanása oldja fel ezt az enigmatikusságot. A költő ragyogóan bánik az ellentételéssel, az apró ajándékok és a monumentumszerű irodalmi teljesítmények így válnak az epigramma központi mozzanataivá. Girolamo Balbi *Ad Pomponium Laetum, praeceptorem suum epistola* című versében hasonló leírását találjuk a versajándékozás gesztusának, ráadásul szövegformálási azonosságokra is felfigyelhetünk:

Et tibi *dona feram gelida collecta sub Arcto;*
Dicam, Pomponi, *munera parva cape.*

A korabeli latin költészet közép-európai vonulatában Janus Pannonius életműve és itáliai sikere etalonnak számíthatott, s az önmeghatározás éppúgy, mint a mások verseiben felbukkanó kanonizációs gesztus önkéntelenül is e személyes költői mitológiák hőségé avatta őt.

Hassensteinius Augustinusszal kapcsolatos epigrammái közt kettő is céloz Augustinus szerelmi életére, illetve vonzódására az erotikus költészethez (105, 112). Maga is írt erotikus verseket,¹³ és befejezte, illetve kiadta egykori tanára, Girolamo Avanzi Catullus- és Priapea-emendációit is.¹⁴

Ahogy a kritikai kiadás is jelzi, az Ovidius *Ars amatoria* című műve egy sorának (3, 547: „*Vatibus Aoniis faciles estote, puellae:*”) parafrázisával induló 105. epigramma Augustinus változatos szerelmi kalandjaira utal:

Vati Augustino faciles estote, puellae,
quippe nec infirmas deserere ille solet.

Neolatin hatás itt is feltételezhető, Pontano *De Hortis Hesperidum* című művében ugyancsak szerepel (2, 11–12) hasonló fordulat:

13 KLANICZAY, *i. m.*, 66–67.

14 *Catalogus Translationum et Commentariorum*, VIII, ed. Virginia BROWN, Washington, 1992, 232.

Vos quoque adeste simul *facilesque estote, puellae*
Hortorum memores.

Girolamo Carbo pedig a Múzsákhoz fordul hasonló módon (Carm., 1, 9–10):

Nunc mihi (si quando) *faciles estote* roganti,
Nunc mea pierius irriget ora liquor.

A múzsák és szeretők összekapcsolása, illetve a költészetesztetikai folyamatok erotikus metaforizálása a humanista költészet gyakori tükörjátékai közé tartozik. A *vates* szó komolysága is erre a komikus feszültséggócra utal.

A 112., szintén erotikus töltetű epigramma szenteciózusan zárul:

Prodigia haec nobis quid tandem, Sslechte, minatur?
Nam Veneris caluit qui face, febre calet.

A „febre calet” iuvenalisi eredetű (Sat., 10, 218), ezt a kritikai kiadás is érzékeli, ám a szentencia első felének nyelvi megformálását illető ősképei közé odakívánkozik Seneca *Hercules Oetaeus* című drámájának 377. sora is:

Vbique caluit, sed leui caluit face.

Az a szerelemeszmény, mely e versből kirajzolódik, enyhén szólva is hedonista karakterű, ugyanakkor a fáklyás Amor képzeletével ugyanúgy eljátszik, mint a szerelem–betegség metaforarendszer elemeivel.

Augustinus szerepel még a *De libris Georgii Trapezuntii contra Platonem* című (121.) epigrammában is. Hassensteinus Trapezuntius közismert művét kéri Augustinustól: a vers az előítéletet magát fogalmazza meg: a Platón-t bíráló szerző tudományát eleve a „novi dementia monstri” fordulattal kicsinyli el. A fordulat vélhetőleg Claudianustól eredeztethető (*In Rufinum*, 2, 99: „Languescit auidique cadet dementia monstri”). Ez az eltökélt és megingathatatlan platonizmus hatja át a vers egészét.

Összegezve elmondható, hogy Hassensteinus epigrammáiból Augustinus kettős karakterű betájolása bontakozik ki: részint a klasszikussá váló, Janus Pannonius nevével fémjelezhető humanista hagyomány letéteményeseként jelenik meg, részint pedig egy tréfás kedvű humanista társaság hús-vér, eleven figurájaként, aki mindenekelőtt emberi gyarlóságoktól sem mentes társasági lény. Hassensteinus költő technikája mind az antik, mind a kortárs vagy neolatin horizonton érvényesíti az imitáció elvét, mely azonban, e versek tanúsága szerint legalábbis, ritkán él az intertextualitás felidéző funkciójával, sokkal inkább törekszik arra, hogy a nyelvi panelként megismert antik sémát kikölkentse abból a környezetből, melyben megszokottá és otthonossá vált.

BOGNÁR PÉTER

„Udvarló módra”
– a *Horvát-kódex* apácaregulájának
az éneklésre vonatkozó szöveghelyéhez

Balassi-könyvében Horváth Iván – többek között – a *Horvát-kódex* apácaregulájának az éneklésre vonatkozó részletét is idézi azzal kapcsolatban, hogy jóval Balassi előtt „esetleg léteztek magyar nyelven is a trubadúrdalokra emlékeztető szórványok, melyeknek emlékét az eleve fejletlen udvari élet hanyatlása, a török és a reformáció elsöpörte”. Az idézett részletek a következők:

1) „Éneklésedben te szódat udvarló módra ne tördeljed, mert ha akarsz Istennek kelletned vagy kedvesnek lenned.” 2) „Lelki értelmet végy és ájtatosságnak kívánságát, hogy nem mint udvarló képpen éneklésnek módját tegyed.” 3) „Elég tenéked szódnak udvarlóságára, beszédidnek, öltözetidnek, erkölcsidnek ékességére, hogy te benned semmi ne legyen [...] hogy ki meg bántanája vagy megbotránkoztatnája az te reád nézőket.”¹

A könyv megjelenését követő vitában² a szöveghely újra és újra előkerül, a regula tiltásainak értelmezésében a vitapartnerek mindvégig egyetértenek, az *udvarló módra tördelt ének* kifejezés mögött szerelmi témájú, talán udvari típusú költészetet sejtnek.³ A szöveghely kontextusa ezt az értelmezést ugyanakkor nem támasztja alá. A kódex vonatkozó fejezetének teljes szövege a következő:

* A szerző az ELTE BTK tudományos munkatársa. A dolgozat az OTKA 109127-es munkaszámú projektjének támogatásával készült.

1 HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., 2004² [1984], 260.

2 Az ún. *virágénekvita* összefoglalását ld.: TÓTH Tünde, *A virágénekvita = A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., 2007, 133–145.

3 KŐSZEGHY Péter, *Horváth Iván: Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, ItK, 91/92(1987/1988), 329; HORVÁTH Iván, *Egy vita elhárítása: Kőszeghy Péter cikke a „Vita”-rovatban*, ItK, 91/92(1987/1988), 662; KŐSZEGHY Péter, *Elhárítva: Megjegyzések Horváth Iván Egy vita elhárítása című cikkéhez*, ItK, 93(1989), 603.

*Éneklésedben te szódat udvarló módra ne tördeljed, mert ha akarsz Istennek kelletned vagy kedvesnek lenned, akkoron míg tisztábban és együgyűbben éneklepsz, annyival inkább kedves lész öneki. Ha kívánsz hallgatónak kellemetes lenned, tehát ez hív dicsőség. Ha pedig tennen magadnak kívánsz kellemetes lenned, ez hívságos vigadalom. Ha pedig egyebeknek épülésüket kívánod, tehát mennyivel inkább hívságot távoztatsz éneklésedben, annyival nagyobbban ő szíveknek áhítatját és tisztaságát Isten meghallgatja. Inkább, hogy mint az szónak zengését, miként némely ájtatos mondja. Nem az üvöltés, de inkább az szerelem zeng Istennek fülében, és így könnyen üvöltözz Istenre, mert közel vagyon Isten, mindeneknek kik őtet hívják bizonyásban. Te igyekezeted az Isteni szolgálatban inkább legyen arra, hogy az Szentírásnak ügyéből *lelki értelmet végy és ájtatosságnak kívánságát, hogy nem mint udvarló képpen éneklésnek módját tegyed*, és szódat üvöltvén felmagasztassad. Jóllehet némely szerzetesek hiába alejcsák őmagukat ilyen módon Istennek szolgálatot tenni. Mert ha Istent szónak zengése gyönyörködtetnéje, tehát az madarak és kintornáló szerszámok kedvesbek volnának Istennek, hogynem mint az emberi éneklések. Szívnek tisztasága és elmének ájtatossága, ezek azok, kikben Isten gyönyörködik. Valami vagyon, aki Istenről nincsen, azzal sokat ne gondoljon Istennek szolgálja. *Elég tenéked szódnak udvarlóságára, beszédidnek, öltözetidnek, erkölcsidnek ékességére, hogy te benned semmi ne legyen ne jelenjék, hogy ki meg bántanája vagy megbotránkoztatnája az te reád nézőket*. Ha semmi kevélységnek, semmi vásottságnak, semmi háborúságnak, semmi békétlenségnek, semmi feslettségnek, semmi kiváltképpen való válás avagy ékeskedésnek színe vagy képe tebenned ne láttassék.⁴*

A fejezet forrását – a 13. század közepén élt David de Augusta *Formula novitiorum*ának 33., az elkerülendő magamutogatásról (*De ostentatione vitanda*) szóló fejezetét – Tímár Kálmán azonosította.⁵ A mintául felhasznált munka első másfél mondatát („Mindenben, amit teszel, óvakodj a magamutogatás és a kérkedés bűnétől, legyél egyszerű mindenben, ahogyan hívőhöz és szegényhez illik. Ne járj udvari módon és ne tégy udvari taglejtéseket...”) a magyar szöveg elhagyja, a második mondat közepétől viszont hűségesen követi a latin textust.⁶

4 *Horvát-kódex*, OSZK, MNy 7, 138v–139v. Kiemelés tőlem: B. P.

5 Tímár Kálmán, *Adalékok kódexeink forrásaihoz* 1, ItK, (36)1926, 51–53.

6 Megjegyzendő, hogy a magyar szöveg másolat benyomását kelti. Az eredeti szöveg harmadik mondatának állítmánya („tanto magis eos edificas” [annyival inkább építed őket]), kimarad a magyar változatból, a hiányzó mondatrészt a Horvát-kódex a következő mondat anyagával igyekszik feltölteni („Cordis devotionem et puritatem Deus attendit magis...” [„annyival nagyobbban ő szíveknek áhítatját és tisztaságát Isten meghallgatja”). A megoldás arra utal, hogy a Horvát-kódex összeállítója nem a latin, hanem egy olykor kevésbé érthető, magyar szövegből dolgozott.

In omnibus quae facis cave vitium ostentationis et iactantiae, esto planus in omnibus sicut decet religiosum et pauperem. Non cures curialem incessum vel gestus curiales, *nec vocem curialiter frangas in cantando, quia si Deo cupis placere in cantando*, tunc quanto purius cantaveris et simplicius, tanto ei magis places, si quaeris auditoribus placere, inanis gloria est, si tibi ipsi placeas, levitas est: Si aedificationem auditorum in cantando quaeris, quanto magis fugis vanitatem, tanto magis eos edificas. Cordis devotionem et puritatem Deus attendit magis quam vocis sonoritatem, facile enim clamabis ad Deum, prope est dominus omnibus invocatibus eum in veritate. Intetio tua in divinis officiis magis debet esse ad hoc, ut *ex verbis sacrae scripturae elicias spiritualem intellectum et devotionis effectum, quam ut curialiter exprimas notas cantus*, vel vocem tubando exaltes, licet quidam religiosi frustra in hoc se arbitrentur obsequium praestare Deo. Quia si delectaret Deum vocum sonoritas, tunc et ipsa musicalia instrumenta, vel avium cantus eum demulcerent, quae satis dulcia sunt suo modo. Puritas cordis et mentis devotio, illa sunt in quibus Deus delectatur: de quo non est Deo curae, de hoc et servo eius non debet esse multum curae. *Sufficit tibi ad omnem curialitatem morum et vocis, et verborum et vestium, si nihil in te appareat quod offendat vel scandalizet intuentes*, si nihil elatum, nihil lascivum, nihil dissolutum, nihil turbidum in te appareat, vel singularitas in colore notabiliter in te videatur.⁷

A szövegekörnyezetet figyelembe véve a *Horvát-kódex* regularészlete nem annyira tartalmi, mint inkább formai, az éneklés módjára vonatkozó utasításnak tűnik. A 17. századi fordítóknak a stílusról vallott nézeteit vizsgálva Bartók István külön alcsoportba sorolja azokat a szerzőket, akik szerint „a tartalom fontosabb, mint a stílus”. Madarász Márton, Szentgyörgyi Gergely, Debreceni K. János vagy Szenci Fekete István szerint az egyházi szövegek fordításának elsődleges célja a tartalom pontos visszaadása, a stiláris megformáltságot másodlagos szempontként kezelik. A legvilágosabban Szentgyörgyi fogalmaz, aki szerint a mennyország keresése közben egészen egyszerűen nem illik stiláris kérdésekkel foglalkozni.⁸

Az idézett regularészlet hasonló gondolatkörön belül mozog. A „udvarló módra tördelt” ének szinonimája az „üvöltés”, ellentéte a „tisztá”, „együgyű”

7 David DE AUGUSTA, *Formula novitiorum*, Augsburg, 1596, 65–66. Kiemelés tőlem: B. P.

8 BARTÓK István, „Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., 1998, 262. „[...] e’ Könyvecskének fordításában, kiváltképpen az elein, és a’ Sz. Atyák szavaiban, inkább vigyáztunk a’ dolog mi-voltára, hogysen a’ Magyar-nyelvnek folyására: mert itt, nem a’ nyelveket akartuk ékesen-szóllásra köszörülni; sem a’ füleket viszkettetni: hanem a’ Szívet gyulasztani, és az elme-eleibe oly vastag falatokat szegdelni, melyeken nagy üdvösségesen rágódhatik, és ugyan kérődhetik. Nem is illik, hogy ott a’ beszédnek chinyosságáról fölöttébb tördögyünk, a’ hol Menyországot keressük [...] Más dologban meg-lehet a’ tréfa, meg-lehet a’ kényesség: itt, valami vagy, chupa Valóság. Azért senki elégségesen itt nem vigyázhat; annál-is inkább, senki fölöttébb szemes itt nem lehet.” SZENTGYÖRGYI Gergely, *Elmélkedések az Örökkévalóságrol*, Pozsony, 1643 (RMK I. 747), 9v–10r. Idézi: BARTÓK, i. m., 275.

éneklés. A regula tehát nem arra utasítja az apácákat, hogy ne énekeljenek szerelmi témájú énekeket (ennek lehetősége fel se merül), hanem arra, hogy a megszokott énekek előadása közben egyszerűsége törekedjenek. (Indoklás: „Ha kívánsz hallgatónak kellemetes lenned, tehát ez hív dicsőség. Ha pedig tennen magadnak kívánsz kellemetes lenned, ez hívságos vigadalom.”)

A *Horvát-kódex* regulájának felfogása a korszak keresztény egyházainak felekezetektől független álláspontja, az éneklés módját az ének tartalmának alárendelő vélemények a 16–17. századi protestáns gyülekezeti éneklésben is kimutathatók. A hasonló megnyilatkozásokat tematikai alapon csoportokba soroló H. Hubert Gabriella a következő véleményeket különbözteti meg: „A buzgó szív, lélek s nem a külső zengés a fontos” (7 forrás). „Csendes, érthető beszéddel, értelemmel, szívből énekeljenek” (6). „Ne a torok szakadtáig való kiáltásokkal, a testnek indulatából, hanem gyönyörűséges, mértékletes és mesterséges zöngésekkel, a szív áhítatosságából” (1). „Halkan, tisztán érthetően ejtsék ki a szavakat; szép, tiszta, vékony szóval és jó kedvvel, víg elmével” (1). „Halkan, ne illetlen nagy zengéssel legyen; nem üvöltésekkel, ordítással, értelem nélkül” (4). „»Nagy szóval való kintornálást nem javallyuk a' nagy torkú Cantorokban«, (1). „A kántorok rendetlenül és mértéktelenül ne kiáltozzanak” (1). „Mértékletesen” (3). „Az éneklés ne legyen széttördelt, összevissza, hogy a jelenlevők érthessék a szöveget” (2). „Az énekhangnak ne szenteljenek nagyobb figyelmet, mint az énekekben lévő isteni ígének vagy a prédikációnak” (2).⁹

Az *udvarló módra tördelt ének* tehát 'udvari környezetben szokásos, gyönyörködtetés céljából művelt énekstílus' értelemben szerepel a *Horvát-kódex* apácaregulájában, szerelmi tematika ismeretére a szövegből nem következtethetünk. A szöveg értelmét és tanító funkcióját elhomályosító, az esztétikai élvezetszerzésre koncentráló énekstílus tiltása jól illeszkedik a korszaknak az egyházi típusú énekek előadásáról vallott felfogásához. Azt a kérdést, hogy létezett-e a 16. század eleji magyar énekkultúrában egy hasonló, az udvarhoz kötődő, a gyönyörködtetést előtérbe helyező előadásmód (és ha igen, milyen jellegzetességekkel bírt), a zenetörténetnek kell megválaszolnia. Egyelőre azt sem zárhatjuk ki, hogy az udvari előadásmódra történő, meglepő utalás valószínűleg referencia nélkül, a forrásszöveg szó szerinti fordításaként került át a magyar kontextusba.

9 H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Bp., 2004 (Historia Litteraria, 17), 68.

KASZA PÉTER

Lupus in elegia

Verancsics Mihály *Querelájának* egyik motívumáról

Az 1526. augusztus 29-i mohácsi vereség és II. Lajos magyar és cseh király halálának következményei jól ismertek a korszak valamennyi kutatója előtt, legyenek történészek, irodalom- vagy művelődéstörténészek. Pár hónappal a sorsdöntő vereség után az országnak már két, legitim módon megválasztott, illetve Szapolyai esetében meg is koronázott, ám egymást makacsul el nem ismerő királya volt.¹ A török fenyegetés árnyékában pedig minden addiginál veszedelmesebbnek ígérkezett a kettős királyválasztásból következő trónviszály. A két ellenkirály, Szapolyai János egykori erdélyi vajda, illetve Habsburg Ferdinánd osztrák főherceg, a néhai II. Lajos sógora 1527 kora nyarán jórészt lengyel nyomásra megkísérelték ugyan tárgyalóasztal mellett rendezni a vitájukat, de az álláspontok olyan messze voltak egymástól, hogy ha szándékukban is állt a valódi egyezkedés, eredményre nem vezethetett. Az olmützi tárgyalások kudarcra után néhány héttel Ferdinánd csapatai megindultak Magyarország ellen. A jól szervezett, itáliai hadszíntereken edzett zsoldosok néhány hónap alatt két csatában is megverték Szapolyai csapatait, így 1528 márciusában János király kénytelen volt elmenekülni az országból. De hiába tűnt úgy, hogy a szinai diadallal és János menekülésével Ferdinánd megnyerte a háborút. A tarnóvi száműzetés hónapjai alatt János király aláírta a törökkel kötött szövetséget, és 1529-re részben saját erőből, részben török csapatok támogatásával sikerült az ország nagyobbik felében restaurálnia a hatalmát. A következő években az ország a két ellenkirály és szövetségeseik hadszíntérévé, frontországággá vált és polgárháborúba süllyedt.

A küzdelem azonban nem korlátozódott kizárólag a harcterekre. A kora újkor viszonyai között, a nyomdászat rohamos terjedésével egyre inkább lehető-

* A szerző a SZTE BTK Klasszika-Filológia és Neolatin Tanszék egyetemi adjunktusa.

1 A kérdésről újabban a korábbi szakirodalmat is bőven idézve: PÁLFFY Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*, Bp., 2010, 13–77.

vé vált, hogy az egyik vagy másik hadviselő fél érdekében született írások publikálásával a szélesebb közönséget is megpróbálják befolyásolni. Természetesen nem beszélhetünk százezres nagyságú olvasótáborról, de a részben latinul, részben népnyelven nyomtatott, vagy éppen kéziratban terjesztett röplapok, újságok (Neue Zeitungen), beszédek, versek mégis minden addiginál szélesebb körben tudták képviselni egy-egy ország vagy uralkodó álláspontját. Mi több: bizvást mondhatjuk, hogy az adott hadviselők szolgálatában álló tollforgatók ismerték egymás műveit és adott esetben reagáltak is azokra. Az alábbiakban erre szeretnék egy példát bemutatni, a fiatal dalmát humanista, Verancsics Mihály versének egyik motívumát véve szemügyre közelebbről.

Verancsics Mihály 1514-ben, tíz évvel híres bátyja, Verancsics Antal után született, és testvéréhez hasonlóan ő is nagybátyjuk, Statileo János püspök² támogatását élvezte. Mivel Mohácsot követően Statileo Szapolyaihoz csatlakozott és mellette következetesen kitartott, unokaöccsei is értelemszerűen a Szapolyai-udvartartás tagjai lettek, majd 1528 márciusában urukkal együtt menekültek Lengyelországba. Adataink azt mutatják, hogy az ekkor még csak 14 éves Mihály remekül kihasználta a lengyel főváros közelségét, és Krakóban a neves lengyel humanista, Stanislaus Hosius tanítványául szegődött. 1528-ban Hosius alumnusaként írta azt a két *Querelát*, ami nem csupán amiatt érdemel különös figyelmet, mivel Verancsics első költői művei közé számít, de még inkább azért, mert az első két darabját képezik a később nagy karriert befutó *Querela Hungariae* műfajnak.³

Bár a versek szerzője egy alig 15 éves iskolás fiú, és szinte bizonyosra vehetjük, hogy a két vers eredetileg iskolai gyakorlatként készült, felsorakoztatva a querela műfajának klasszikus szituációit és toposzait, két tényező mindenképpen az átlagos iskolai gyakorlat fölé emeli őket. Egyrészt Verancsics Mihály versei nem csupán egyszerű querelákként, hanem a kor politikai publicisztikájába illeszkedő invektívákként is olvashatók, ugyanakkor érzékenyen reagálnak a kortárs költők legfrissebb alkotásaira is. A két elégia részletes elemzésére itt nincs mód, de részben szükségtelen is, mivel Palotás György kiváló tanulmányban dolgozta fel őket,⁴ az alábbiakban csupán egy sajátos motívum vizsgálatára fogok szorítkozni.

2 Statileo életéről bővebben: Sörös Pongrác, *Statileo János életéhez*, A pannonhalmi szt. benedekrendi főiskola évkönyve, Pannonhalma, 1916, 3–56.; diplomáciai tevékenységéről újabban: BOTLIK Richárd, *Statileo János diplomáciai küldetési János király (1526–1540) uralkodásának idejéből*, Századok, 147(2013), 813–854.

3 A műfaj magyarországi és közép-európai történetének részletes és átfogó ismertetését lásd: IMRE Mihály, „Magyarország panasza”. A *Querela Hungariae* toposz a XVI–XVII. századi irodalomban, Debrecen, 1995. Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy Imre nem ismeri és ilyenformán nem is említi Verancsics két quereláját.

4 PALOTÁS György, „Őt, sarjam, őt emeld magatokhoz királynak!” Szapolyai Jánost dicsőítő querelák a 16. század első feléből, ItK, 117(2013), 437–464.

Verancsics első querelájának⁵ végén olvashatjuk a következő disztichont:

Est lupus, est nostris in ovilibus impia, qui iam
teque gregesque tuos cumque leone feret.

(67–68)

A költeményben itt Hungaria a kegyetlen (*impia*) Ausztria felé fordul, és azzal fenyegeti meg, hogy van nála az akolban (*in ovilibus*) egy farkas (*lupus*), aki elragadja (*feret*), kvázi széttépi majd Ausztriát szövetségesével, az oroszlánál (*leo*) együtt. A továbbiakban pedig azt olvashatjuk, hogy Magyarország ennek a farkasnak a segítségével szövetségre fog lépni az egykori ősellenséggel, azaz a törökkel, és ennek az új barátnak a támogatásával nemcsak minden ellenséget távol tud majd tartani határaitól,

Hoc duce, quos hostes habui, nunc utor amicis.
Iuncta quibus, nemo est, qui mea Regna petat,

(71–72)

de ismét leigázza majd Ausztriát is:

Hoc duce tu nostrum decorabis maesta triumphum.

(73)

A kép, farkas az istállóban, a juhakolban vagy egyáltalán házi állatok között, többször előfordul az antik irodalomban. Az a mód azonban, ahogy Verancsics alkalmazza, mégis elég merész, de legalábbis felettébb szokatlan. Ha ugyanis egy antik auctor farkast enged a juhok közé, annak ritkán van pozitív következménye. Két vergiliusi idézettel kiválóan szemléltethető, hogyan látta a farkas szerepét a klasszikus hagyomány. A III. eclogában ezt olvashatjuk:

Triste lupus stabulis, maturis frugibus imbres,
Arboribus venti, nobis Amaryllidis irae.

(*Ecl.* III, 80–81)

5 A költemények kéziratát az Acta Tomiciana őrizte meg számunkra. A két elégiát csak a 19. században nyomtatták ki első ízben, amikor az AT megfelelő kötete nyomtatásban is megjelent. Vö.: *Acta Tomiciana*, IX, 199–200 és 200–203. Ez a kiadás azonban tartalmaz kisebb hibákat, elírásokat, melyeket a krakkói Biblioteka Jagiellónskában őrzött kézirat (Ms 6551 III, fol. 890–897) alapján Palotás György korrigált és fentebb idézett tanulmányának végén függelékben közölt. Cikkemben az ő szövegváltozatát követem, a sorszámok is erre a közlésre vonatkoznak.

Vagyis ha a farkas az istállóban van, az éppoly szomorú, mint mikor vihar pusztítja el a termést, vagy Amaryllis haragszik ránk. Vagy egy másik hely az *Aeneis*ből:

ac veluti pleno lupus insidiatus ovili
cum fremit ad caulas ventos perpessus et imbris
nocte super media: tuti sub matribus agni
balatum exercent, ille asper et improbus ira
saevit in absentis.

(*Aen.* IX, 59–63)

Itt konkrétan látjuk, amint az éhes ordas próbál bejutni a juhakolba, hogy mérszárlást végezzen a bárányok között. De a sort folytathatnánk phaedrusi példákkal, ahol egy farkas–bárány találkozó többnyire tragédiába torkollik.⁶ A fiatal Verancsics tehát, amikor a farkast pozitív szereplőnek tünteti fel, merészen szembe megy az antik hagyománnyal. Mivel humanista szerzőtől nem ezt várna az ember, az a kérdés, hogy kerül a merész kép az elégiába, vagyis egy jól nevelt farkas a bárányok közé.

Az elégiában a farkas eléggé nyilvánvalóan Szapolyait szimbolizálja, az oroszlán pedig minden bizonnyal Ferdinándot. Az ilyen azonosításnak alapvetően heraldikai gyökerei vannak. Közismert, hogy a címerkép még a kora újkorban is fontos reprezentációs jelentőséggel bírt, szimbolizálta s egyben azonosította, megjelenítette az adott címert használó családot. A Habsburgok címere persze nem az oroszlán, hanem a kétfejű sas, viszont a költemény adott helyén, az oroszlán nem is a Habsburg Ausztriát jelenti, hanem annak szövetségesét. Mivel pedig 1528-ban Ferdinánd osztrák főherceg már egy éve cseh király is volt, Ausztria cseh szövetségben lépett fel Magyarország ellen. Márpedig a cseh címerállat az oroszlán, ami tehát itt Ferdinándot mint cseh királyt szimbolizálja. Hasonló heraldikai okai vannak a Szapolyai–farkas azonosításnak is. A Szapolyai-család esetében ugyan kettős címerhasználatról beszélhetünk, amennyiben Szapolyai János apja, István és nagybátyja, Imre címerképein a farkas mellett egy egyszarvú is feltűnik, Gyulai Éva tanulmánya azonban egyértelműen kimutatta, hogy az ősbib, az eredeti címerállat a farkas volt. Szapolyai János pedig az egyszarvú mellőzésével szinte kizárólag a farkast használta.⁷

Azzal, hogy Szapolyai Jánost 1526-ban magyar királlyá koronázták, a címerkép szimbolikája még hangsúlyosabbá vált, hiszen sírkövek és pecsétek mellett a Szapolyai-farkas megjelent János király hivatalos pecsétjein, illetve pénzein is, vagyis a címerkép néhány év alatt a lehető legszélesebb körben vált

6 Phaedrus I, 1.

7 A címerek szerepéről a Szapolyai-család önreprezentációjában lásd: GYULAI Éva, *Farkas vagy egyszarvú. Politika és presztízs megjelenése a Szapolyai-címer változataiban = Tanulmányok Szapolyai Jánosról és kora újkori Erdélyről*, szerk. HORVÁTH Zita, Miskolc, 2008, 125–163.

ismertté.⁸ Amikor tehát Verancsics farkast emlegetett, biztosra vehette, hogy a célzást olvasói könnyedén dekódolják majd. De vajon kizárólag a jól ismert címerállat indította arra, hogy versében ilyen szokatlan szerepben tüntesse fel a farkast? Korántsem.

Mint fentebb utaltam rá, az 1527-ben induló háborúba a kardforgatók mellett hamar beszálltak a tollforgatók is. A húszas évek végéről számos adatunk van arra vonatkozóan, hogyan próbálták lejártni, rossz színben feltüntetni Szapolyai Jánost a Habsburg-táborhoz tartozó humanisták.

Az első példa, amit idézek, mind időben, mind térben kissé távoli ugyan, mégis fontos nyomnak tekinthető. A lengyel humanista és diplomata Joannes Dantiscus (Jan Dantyszek) egyik költeményéről van szó, melynek címe: *Ad Clementem VII. Pontificem Maximum et Carolum V. Imperatorem Augustum de nostrorum temporum calamitatibus Sylva*.⁹ A hosszú, elégikus disztichonokban írott műben a szerző arra buzdítja a pápát és V. Károly császárt, hogy béküljenek ki és együtt nézzenek szembe a keresztény Európát fenyegető két legsúlyosabb veszedelemmel, vagyis a Németországban terjedő reformációval és az oszmán fenyegetéssel. A pápa meggyőzése érdekében a lengyel poéta közkeletű metaforákat használ. Mint a megtépzott aklot vezető jó pásztor (*bone pastor laceri ovilis*) szólítja meg az egyházfőt, akinek a császárral együtt az a kötelessége, hogy helyreállítsa a megroggyant aklot (*corruptas caulas*) és juhait termékeny mezőkre vezesse:

Haec reputa laceri, Claemens, bone pastor ovilis,
Qui nunc cum magno Caesare iunctus ades. [...]
Corruptasque novo repara munimine caulas
Et duc palantes ad sata laeta greges.
(225–226; 231–232)

A nyáj egysége különösen fontos, hiszen ha ez megvalósul, nincs az a hatalmas farkas, ami megmenekülhetne előlük:

Non Lupus est tanti, modo sit gregis una voluntas,
Incidet in casses bestia crassa tuos.
(233–234)

8 A farkas-ábrázolás sokszor ad kulcsot műemlékek attribúálásához is. Újabban Ritoókné Szalay Ágnes igazolta az egyik címerpajzson található farkas-ábrázolás alapján, hogy a gyulafehérvári katedrális Hunyadi-síremlékei Szapolyai János megbízásából készültek. Vö.: RITOÓKNÉ Szalay Ágnes, *Üzenet a kövön. A gyulafehérvári Hunyadi-síremlék mint politikai manifesztum* = Uő, *Kutak: Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., 2012 (Humanizmus és Reformáció, 33), 166–174.

9 Lásd Dantiscus műveinek digitális kiadását: Anna SKOLIMOWSKA, Magdalena TURSKA, Katarzyna JASIŃSKA-ZDUN, *Internet publication of Corpus of Ioannes Dantiscus Texts and Correspondence*, <http://dantiscus.al.uw.edu.pl> [2015. 05. 08.]

Bár a farkas már ebben a képben feltűnik, mivel a metaforának nyilvánvalóan biblikus gyökerei vannak, ez a farkas itt inkább egy általános, mitikus-biblikus Gonosz, mint Szapolyai. Néhány sorral lentebb azonban a költő a császárhoz fordul, akit arról igyekszik meggyőzni, hogy ne siessen még vissza Spanyolországba, ami ugyan régóta várja már őt, de mivel a császárnak már van két fia, Spanyolország jövője biztosított.

Non te detineat quod Iberia tam procul absit:
Quodque tuum reditum, vota per ampla petat!
Te poterit levius nunc quam prius illa carere,
Quum natos habeat, pignora cara, duos.
(473–476)

Károly különben is adósa Istennek, aki azért ajándékozta meg fiúörökössel, hogy módja legyen figyelme a dühös *Farkas* megzabolázására fordítani.

Hos deus ergo tibi viridi concessit in aevo
Ut per te rabidi frangeret ora Lupi.
(477–478)

Ebben az esetben már nagyobb biztonsággal tételezhetjük fel, hogy az itt említett farkas Szapolyaira vonatkozik.

A költeményt első ízben 1529 decemberében nyomtatták ki Bolognában, majd pár hónappal később, 1530 februárjában Krakkóban is megjelent. Az időzítés alapján a lengyel humanista céljai elég világosan kirajzolódnak. A költeményt ugyanis pár hónappal Bécs egész Európát rémületbe ejtő, mindazonáltal sikertelen török ostroma, illetve pár hónappal V. Károly császárrá koronázása előtt adták ki. 1529 végén Dantiscus esélyt látott Európa világi és spirituális vezetőjének olyannyira várt kiegyezésére, ami lehetőséget biztosíthatott az egész Közép-Európát elnyeléssel fenyegető törökkel szembeni közös fellépésre. A török elleni harc pedig az adott körülmények között egyet jelentett a Magyarország feletti Habsburg-uralom helyreállításával és a *Farkassal*, vagyis Szapolyaival való leszámolással.

Hiába jelenik meg azonban Dantiscusnál is a Verancsics elégiából ismert kép két eleme, tudniillik az akol és a farkas, ezek egyrészt nincsenek egymással közvetlen kapcsolatban, másrészt nyilvánvaló, hogy Dantiscus 1529-ben publikált költeménye nem szolgálhatott mintául Verancsics 1528-ben írt verséhez. Dantiscus példájával csupán azt kívántam igazolni, milyen elterjedt volt a korban a farkas-szimbólika, ha egyszer egy lengyel költő, aki évek óta a császári udvarban, vagyis a magyarországi eseményektől jelentős távolságban élt, joggal remélhette, hogy ha farkasként utal a közös ellenségre, olvasói képesek lesznek értelmezni az üzenetet.

Jóval közelebb kerülünk a fiatal Verancsics lehetséges mintáihoz, ha a sziléziai költő, Georgius Logus némely költeményeit vesszük szemügyre. Logus négy gúnyverset is írt Szapolyai ellen. Az első Catullus 29. carmenjét imitálta, és a Rómát hatalmi gőgből romlásba döntő Caesarral és Pompeiusszal állította párhuzamba a magyar királyt cserben hagyó és az országot elveszejtő Szapolyai-családot. A második vers Szapolyai 1527-es tokaji vereségén gúnyolódik, a harmadik a Szapolyai-család bűnlajstromát adja.¹⁰ A maguk módján mind figyelemre méltó alkotásai a politikai költészetnek, de számunkra most a negyedik az igazán fontos. A versben sem Szapolyai neve, sem semmilyen titulusa nem hangzik el, mégis egyértelműen ő a célpont. A költemény ugyanis egy ragadozó farkasról (*raptor lupus*) szól, aki hegyek közt él és hitvány istállókat fosztogat,

Praedam agere assuetus raptor lupus et stabula alta
Lustrorum, et solitus densum habitare nemus,
(1–2)

de most ez a tolvaj (*fur*) a nemes oroszlán birtokára tört be és az ő juhait hajtotta el.

Debita magnanimo invasit fur regna leoni,
Et pecus in praedam verterat omne suam.
(3–4)

Ezzel kihívta az oroszlán jogos haragját, aki fegyvert fogott ellene.

Indignum ob facinus generosa percitus ira
Obvia magnanimus cui tulit arma leo,
(5–6)

A farkas pedig nem tagadta meg természetét, és gyáván megfutott az oroszlán elől:

At non ipse sui solitae est oblitus et artis,
Sed celer in silvas fugit et antra lupus.
(9–10)

10 A költemények 1529 májusában jelentek meg a szerző verseinek gyűjteményes kötetében. Vö.: Georgi LOGI SILESII, *Ad inclytum regem Ferdinandum hendecasyllabi, elegiae et epigrammata*, Viennae, mense Maio 1529. Excudebat Hieronymus Vietor. Logus életéről bővebben: Gustav BAUCH, *Der humanistische Dichter George [!] von Logau*, Jahresbericht der Schlesischen Gesellschaft für Vaterländische Cultur, 83(1895), 5–33.

A vers végén a szerző kijelenti, hogy ha valaki azt gondolná, a futás szégyenletes, igaz van: szégyen lenne az oroszlán számára, de a farkas erénye csupán ez: rabol, majd gyáván menekül.

Turpe putas factum, turpis fuga foeda leoni est,
Ista lupi est virtus, quod rapit atque fugit.

(11–12)

Tekintettel a farkas ellen hadat vezető oroszlánra, illetve hogy a vers szerint a farkas gyáván elmenekült, a vers valószínűleg az 1527 őszi, Szapolyai vereségével végződő tokaji, vagy az 1528 márciusi szinai csatavesztés után íródhatott. A farkas pedig az antikvitásból ismert közönséges, gyáva rablóként jelenik meg a szövegben.

Logus azonban nem csupán a kifejezetten Szapolyai ellen írt versekben használta a farkas-szimbolikát: egy szintén Catullust imitáló költeményében, melyben két barátja, Georg Wernher és Valentin Eck kiválóságát méltatja, szintén felbukkan az ádáz farkas. Wernher és Eck mindketten a Szapolyai hadai által fenyegetett Felvidéken, Eperjesen, illetve Bártfán éltek. A vers fő érdemüknek azt tartja, hogy bár a farkas mint hóhér (*carnifex*) számtalanszor zaklatta őket és városaikat,

Ecquid vos lupus ille, carnifexque
Ille erro figitivus et scelestus
Vexat

(6–8)

az ő közreműködésük révén sem Eperjes, sem Bártfa nem hódolt be a gyáva farkasnak.

Sed laus haec erit urbium perennis
Vestrarum, [...] .
Vestra namque opera, et pio labore
Ausu, et consilio, et pio favore
[...]
Lupo fortiter obstitere et hosti
Fugaci trepidoque perditoque.

(13–14; 16–17; 19–20)

Hogy Szapolyait farkasként gúnyolni ebben az időszakban cseppet sem volt ritka dolog, azt épp az előbbi vers egyik címzettjének, Valentin Ecknek a példája mutatja. Eck Krakóban járt egyetemre, majd Bártfa városában lett iskolamester. Tanulmányait a Thurzó-család finanszírozta, Eck ennek megfelelően

élete végéig hűséges híve volt az alapvetően Habsburg-párti famíliának.¹¹ Több költeményét is a család legtekintélyesebb magyarországi tagjának, Thurzó Eleknek ajánlotta. Neki szóló ajánlással látta el azt az *Exhortatiót* is, amit Magyarország főuraihoz írt. A költemény lényegében Ferdinánd 1527. novemberi fehérvári koronázásának alkalmából íródott, és a költő arra buzdítja a magyar urakat, hogy fogadják el és támogassák törvényes urukat, Habsburg Ferdinándot. Az *Exhortatio* lényegében egyfajta panegyricus, mely úgy igyekszik meggyőzni az olvasót, hogy egyrészt felsorolja Ferdinándnak, Ausztria virágának (*Austriacae stirpis flos*), a Német-római Birodalom örökösének (*inclytus haeres Romani Imperii*) érdemeit és erényeit, aki egyesíti magában Akhilleusz bátorságát, Titus jóságát, Cato szigorát, Fabius megfontoltságát stb.

[...] Achillem

Corde refert magnum, tetrica gravitate Cathonem,
Consilio Fabium, prudenter rebus agendis
Pompeium, bonitate Titum, rectum statuendo
Traianum.

(55–59)

Majd ezekkel ellentétbe állítja Ferdinánd ellenfelének, Szapolyai Jánosnak rossz tulajdonságait. Szapolyai (itt a neve is elhangzik!) testesíti meg a haza romlását, aki veszedelembé taszítja polgártársait:

illa lues patriae, quae tempore longo
Protrusit miseros in aperta pericula cives

(28–29)

De ez a vadállat (*Zapola belua*) hiába tört a trónra, amire sem származása, sem érdemei nem tették méltóvá, Ferdinánd elkergette őt:

iacet regali pulsus ab aula.

(46)

Az első két versszak egyértelmű megfogalmazásai után a hatodik strófában Eck szimbolikusan is megfogalmazza Ferdinánd győzelmét Szapolyai fölött. Itt a következőt olvashatjuk: van ok az örömré, hiszen az oroszán végre megindult a hercyniai mezőkről,

11 Eck életéről bővebben: KLENNER Aladár, *Eck Bálint, Thurzó Elek humanista pártfogoltja, Pestszenterzsébet*, 1939; illetve Jacqueline GLOMSKI, *Patronage and Humanist Literature in the Age of the Jagiellons. Court and Career in the Writings of Rudolf Agricola Junior, Valentin Eck and Leonard Cox*, Toronto, 2007.

ille leo nuper digressus ab arvis
Hercinnis

(101–102)

és győztes fegyverei kikergették a vad farkast a magyar akolból.

Horrendum feritate lupum victricibus armis
Fortiter Hungaricis ab ovilibus expulit.

(103–104)

Míg az éber oroszlán őrt áll, senkinek nem kell többé a farkastól félnie.

Nemo lupos metuat vigili vigilante leone.

109)

(

Eck más alkalommal¹² is élt a Szapolyai–farkas azonosítással. Egy Thurzó Eleknek címzett verses episztolájában azon kesereg, hogy Magyarországot újra háború fenyegeti, mert Szapolyai, a farkas visszatér Lengyelországból, a vakmerő szakadárok pedig még örömmel is fogadják a vad farkast.

Nec minus adverso torquet nos turbine bellum,
Quod Lupus his miscet Zapolitanus agris.
Illum crudelem nobis Arctoa remisit
Sarmatia, Hungarico proxima terra solo. [...]
Hic saevum feritate Lupum fera factio gaudens
Excipit, hic opibus consilioque iuvat.
Sic ferus arrectus subito piscosa Tibisci
Flumina non multo milite transit, abit.

(35–38; 45–48)

Láthatjuk tehát, hogy a Ferdinánd–oroszlán, Szapolyai–farkas azonosítás több helyütt megjelenik a kor költőinél, sőt Valentin Ecknél még a juhakol képe is társul ezekhez, nála tehát a Verancsics által használt motívum mindhárom eleme megtalálható.

Azt kell még tisztáznunk, ismerhette-e Verancsics Mihály a fentebb hivatkozott költeményeket. Dantiscus műve esetében ezt bízvást kizárhattuk, ami

12 A költeménynek tudomásom szerint nincs modern kiadása. Egy gyűjteményes kötet második darabjaként jelent meg 1530-ban, Klenner Aladár monográfiája szerint Bécsben, Vietornál. Vietor említése inkább krakkói megjelenést feltételezne, amit az is valószínűsít, hogy Eck szinte kizárólag Krakkóban adatta ki műveit, a bécsi Nationalbibliothekban pedig nincs is nyoma a szövegnek. A nyomtatvány másolatát Varsóból sikerült megszereznem Máté Ágnes segítségével, akinek ezúton is köszönetet mondok.

azonban Logus, illetve Eck műveit illeti, más a helyzet. Logus versei gyűjteményes kiadásban ugyan csak 1529 májusában jelentek meg, bizonyos adatok azt mutatják azonban, hogy egyes költeményei röplap formában, egyedi nyomtatványként is terjedtek. A Catullus 29. carmenjét imitáló gúnyvers esetében ez szinte bizonyos,¹³ így feltételezhető a többi Szapolyai-ellenes vers esetében is, így azokhoz az ellentáborhoz tartozó Verancsics is hozzájuthatott. Eck *Epistolája* ugyan csak 1528 végén íródott, és 1530-ban jelent meg, így szintén kizárhatjuk Verancsics mintái közül, *Exhortatiója* azonban bizonyosan járt Verancsics kezében. A Ferdinánd koronázására készült költemény ugyanis Krakkóban kétszer is megjelent, először 1527-ben, majd 1528-ban ismét. Az 1528-ban szintén Krakkóban időző Verancsics bízvást olvashatta Eck szövegét, amit az is alátámasztani látszik, hogy az oroszlán-farkas-juhakol kép egyszerre éppen Eck művében fordul elő.

Az tehát, hogy a fiatal Verancsics az antikvitás farkas-képét merőben átértelmezve pozitív szerepben, védelmezőként ábrázolja a farkast, nem egyszerűen heraldikai okokra visszavezethető merész újítás. Hogy Verancsics szakít az antik irodalom hagyományos farkas-képével, lényegében a kor Szapolyai-ellenes gúnyverseire történő reakcióként értelmezhető. A farkas-szimbolika ilyen használata erősen polemikus színben tünteti fel azt a verset, amiben előfordul, így alapvető lehet a Verancsics-querela helyes értelmezéséhez.

Végezetül egy utolsó adalék a farkas-szimbolika továbbéléséhez. Paolo Giovio 1559-ben publikálta emblémáskönyvét, mely a kor fontos szereplőinek emblémáit tartalmazta.¹⁴ Ebben megtalálható Szapolyai emblémája is.¹⁵ Az embléma egy anyafarkast ábrázol a következő mottóval: *Sua alienaqe pignora nutrit*. Vagyis saját és mások gyermekeit is táplálja. Szapolyainak eredetileg nem volt emblémája. Gioviótól tudjuk, hogy a kötet számára Szapolyai egyik leghűségesebb híve, Brodarics István szerkesztette meg a Szapolyai-címer fel-

13 Catullust imitáló gúnyversének szövegét 1903-ban Kretschmayr Henrik közölte a *Történelmi Tár* hasábjain (vö.: KRETSCHMAYR Henrik, *Adalékok Szapolyai János király történetéhez*, *Történelmi Tár*, 4(1903), 34–66 és 198–229.). A versre a K. u. K. Belügyminisztérium azóta elpusztult archívumában bukkant rá, de nem tudta azonosítani a szerzőjét, ami arra enged következtetni, hogy nem a Logus neve alatt megjelent 1529-es gyűjteményes kötet egyik példányát találta meg. Az 1529-es kiadás és a Kretschmayr-féle szöveg több ponton is eltér egymástól, ami esetleg abból fakadhat, hogy Logus külön is megjelentette a verset, majd pár évvel később, némileg csiszolva tette bele gyűjteményes kötetébe. Logus verséről bővebben: KASZA Péter, „Összeillik e két parázna szépen.” *Néhány észrevétel egy Szapolyai János ellen írt gúnyvers kapcsán = Szolgáltatokat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit, Bp., 2009, 169–179.

14 Paolo GIOVIO, *Dialogo dell'Imprese Militari et Amoroze*, Lyon, 1559.

15 Szapolyai személyesen soha nem találkozott az olasz humanistával, de hogy nemcsak udvartartásának tagjai, mint Brodarics István vagy Verancsics Antal, hanem maga a király is kapcsolatban állt az itáliai történetíróval, azt a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Tárában őrzött autográf aláírású Szapolyai-levél bizonyítja. Vö.: SZENDE László, SZVITK Róbert, *Szapolyai János levele a Magyar Nemzeti Múzeumban*, *Történelmi Muzeológiai Szemle*, 7(2007), 265–270.

használásával. Az embléma egy anyafarkast ábrázol, ami igen ügyes megoldás. Utal a Szapolyaiak címerállatára, de olyan formában, ami az európai közvéleményben is jól ismert, ráadásul az anyafarkashoz pozitív képzetek társultak: ő táplálta Romulust és Remust, nélkülük nincs római világbirodalom. Az anyafarkas képe mintegy azt sugallja az olvasónak, hogy Szapolyai nélkül nincs Magyarország és nincs keresztény Európa. Az embléma tudomásunk szerint csak Szapolyai halála után jelent meg nyomtatásban. De létezése jól mutatja, hogy János király humanistái mind szóban, mind képben milyen sokat próbáltak tenni azért, hogy urukat a reprezentáció szintjén is kedvező színben tüntessék föl a magyar és európai közvélemény előtt.

Oláh Miklós mint szerkesztő

Szerkesztési eljárások és cenzúra-típusok az *Epistolae familiares*ban¹

A magyar humanista levélírás klasszikus hagyományainak utolsó őrzője Oláh Miklós volt. [...] Oláh volt az utolsó, aki még leveleskönyvet szerkesztett a Hunyadi-kori nemzedék mintájára. Ókori klasszikusokra emlékeztető nevet is adott neki, „*Epistolae familiares*”-nek (Baráti levelek) nevezve el gyűjteményét, nyilván Cicero nyomán.

– írja a 15–16. századi magyar(országi) humanisták leveleiből készült magyar fordításkiadásának előszavában V. Kovács Sándor.² Oláh Miklós (1493–1568) nemcsak az utolsó a Hunyadi–Jagelló-kori nagy leveleskönyv-összeállítók (Vitéz János, Váradai Péter) sorában, de egyúttal minden bizonnyal a legtermékenyebb szerző is mind közül: saját kezűleg összeállított levélgyűjteménye³ 582 oldalnyi terjedelmével csupán az 1527–1538 közötti (ún. brüsszeli) időszak válogatott anyagát tartalmazza, így joggal feltételezhetjük, hogy élete hátralevő 30 évében legalább ekkora levélváltást tartalmazó korpusszal kell számolnunk.⁴

Az *Epistolae familiares*, vagy ahogyan emlegetni szokás: a *Leveleskönyv* 1875-ben Ipolyi Arnold gondozásában látott nyomtatásban napvilágot, s modern, kritikai kiadás híján ma is ezt a kiadást szokás használni.⁵ Ipolyi edíciójának köszönhetően megkezdődhetett Oláh levelezésének az értelmező

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet fiatal kutatója.

1 Jelen tanulmány egy nagyobb kutatás jelenlegi fázisának rövid összefoglalása. Az itt ismertetett felismerésekben nagy szerepe volt a szegedi Neolatin Csütörtök és a pécsi Csütörtökeste című programsorozatokra való meghívásoknak, így ezúton az ünnepeltnek is köszönöm a segítő kérdéseit. Köszönöm továbbá Jankovits László és Kasza Péter javaslatait, észrevételeit.

2 *Magyar humanisták levelei, XV–XVI. század*, közreadja V. Kovács Sándor, Bp., 1971, 39.

3 Budapest, MNL-OL, P 108 Rep. 71, Fasc. 23. A későbbiekben: Ms.

4 A kutatás mai állása szerint közel ezer olyan misszilis ismert, melyet vagy Oláh írt, vagy hozzá címeztek.

5 OLÁH Miklós *Levelezése*, közli IPOLYI Arnold, Bp., 1875 (Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria, XXV).

olvasása és kapcsolatainak feltárása, amennyire ezt a kiadvány lehetővé tette. A kiadás korabeli sajátosságai, illetve az eddig fel nem tárt későbbi időszak anyagának nem-ismerete azonban sokszor téves benyomást kelt(h)ettek az olvasóban. Az alábbiakban e lehetséges tévutak közül ismertetek párat, s a végén arra a kérdésre próbálok választ találni, hogy ezek ismeretében milyen szerzői-szerkesztői intenciókat fedezhetünk fel a *Leveleskönyv* szerkezetében.

*

A *Leveleskönyv* anyagát Oláh előbb összeválogatta a kéznél levő levelezéseiből, majd több másolóval összemásoltatta, végül az így létrejött gyűjteményt elkezdte saját kezűleg emendálni. Amennyiben az olvasónak csupán Ipolyi kiadása áll rendelkezésére és nincs módja a kéziratot kézbe venni, valószínűleg sosem tudja meg, hogy Oláh mint szerkesztő jelentős változtatásokat hajtott végre a szövegen, s ezeknek a változtatásoknak csak egy része grammatikai-stiláris javítás, komoly számú „javítás” azonban a szöveg értelmét hivatott megváltoztatni, módosítani, olykor az egész szövegrészletet kitörölni, cenzúrázni. Három plasztikus példával igyekszem bemutatni a szöveg különböző szintjein Oláh szerkesztői eljárását: először a szintaxis szintjén, majd a válogatás és elrendezés (*dispositio*) és végül a levél létezése, megléte szintjén.

1. Átszerkesztés

Az első választott példa a mondat szintjéről való. Kálnay Imre 1527. november 13-án kelt, Oláhhoz intézett levelének végén megemlíti azt a régi tervét, hogy szeretne a Szentföldre eljutni.⁶ Ezt a tervet azonban egyesek kinevetik. A másoló által lejegyzett, tehát a feltehetőleg eredeti mondat így hangzik: „Quod vos Lutherani quamvis irrideatis.” – azaz: „Jóllehet ezt [ti. a tervet] ti, lutheránusok kinevetitek.” A kéziratban azonban Oláh a következő módon változtatta meg a mondatot: „Quod Lutherani quamvis irrideant.” – azaz: „Jóllehet ezt a lutheránusok kinevetik.” Oláh tehát a *Leveleskönyv* összeállítása idején, 1538 körül minden valószínűség szerint még ezt a baráti kiszólást sem tartotta vállalhatónak, (egyház)politikai terveivel összefüggőnek, ezért a lutheránus bélyeget igyekezett eltávolítani magáról. Szerzőnk terve egyébként majdnem teljes sikerrel járt: Ipolyi ugyanis a kiadásában az *ultima manus* elve alapján mindig csupán a legvégső változatot hozza, s jegyzetben nem jelöli az ilyes szerkesztési módosításokat; így aki eddig csak az Ipolyi-féle szövegkiadást forgatta, az előtt rejtve maradt Oláh eltávolítani vágyott lutheránus bélyege.

6 Ms. 178. Kiadása: OLÁH, *i. m.*, 2.

2. Kiszervezés; a válogatás elve

A második példa a kötet szerkesztés szintjén mutat rá Oláh szerkesztői habitusának jellemzőire. A *Leveleskönyv* az Ipolyi-kiadás leírásai szerint 611 levelet tartalmaz, azonban ez a szám nem pontos: a levelek közé ugyanis be szokták sorolni azt a pár beszédet is, melyeket Oláh a gyűjteményébe felvett,⁷ de akad egy olyan levele is, mely kétszer is bemásolásra került a gyűjtemény két különböző pontján, két különböző kéz által,⁸ és nem utolsósorban Ipolyi is egy levelet véletlenül kihagyott az edíciójából.⁹ Sőt: a *Leveleskönyv* tartalmaz néhány olyan levelet is, melyeknek Oláh sem nem szerzője, sem nem címzettje, csupán ezek valamelyike számára fontos, tisztelt barát: Cornelius Scepperus¹⁰ vagy Rotterdami Erasmus.¹¹ Összességében azonban a szorosabb értelemben vett Oláh-levelek száma így is meghaladja a 600-at. A szerzők és címzettek személyei többnyire jól beazonosíthatók, csak olyankor van zavarban az olvasó, mikor *Ad Amicum* vagy *Ad Johannem* címzéseket találni. A legintenzívebb levélváltást a *Leveleskönyv* tanúsága szerint Rotterdami Erasmusszal (29), Cornelius Scepperusszal (47), s a magyarok közül Szalaházy Tamással (36) és Kálnay Imrével (16) folytatta. A soron végigtekintve az olyan híres magyar humanisták, akikről azt feltételezhetnénk, hogy Oláh közeli barátai vagy bajtársai lehettek, csak a lista végén szerepelnek: Brodarics István (8) és Nádasdy Tamás (2).

Ne tévesszenek meg azonban minket ezek a számok és arányaik, ugyanis nem a levelezések valódi intenzitását és/vagy barátságok mélységét mutatják meg. Erasmusszal levelezésben állni rangot jelentett, nem különben Cornelius Scepperusszal, aki V. Károly német király, illetve német-római császár követe volt ekkor I. Ferdinándnál. Ugyanígy Szalaházy Tamás egri püspök Ferdinánd magyar király kancellárja volt, a Kálnay Imrével¹² váltott levelezés közlése pedig – bár Kálnay a másik táborba tartozott, lévén Szapolyai János egyik leghűségesebb embere – könnyen megindokolható: Oláh a *Leveleskönyv*be egy, az elébb említett Kálnay-levélen kívül csak saját Kálnayhoz írt leveleit válogatta

7 Lásd például: Nicolai Olahi Oratio extemporaria ad Caesarem Carolum Quintum nomine Status Hungariae et Slavoniae, Augsburg, 1530. 10. 01. Ms. 104–108. Kiadása: OLÁH, *i. m.*, 75–79. Illetve: Olahus ad Principes, Augsburg, 1530. 10. 01. Ms. 108–110. Kiadása: OLÁH, *i. m.*, 79–82.

8 Olahus ad Amicum, Gent, 1531. 05. 21. Ms. 044. és Ms. 227–228. Kiadása: OLÁH, *i. m.*, 130.

9 Olahus ad Amicum, Brüsszel, 1533. 07. 23. Ms. 422–423.

10 Lásd pl. Cornelius Scepperus ad Reginam Mariam, 1533. 02. 18. Ms. 139–140. OLÁH, *i. m.*, 293.

11 Érdekes módon a *Leveleskönyv*ből szándékosan vagy véletlenül kifelejtett még (legalább) egy olyan levelet is, amelyet Erasmushoz írt, lásd Imrich NAGY, *Mikulás Oláh a Erasmus Rotterdamský – osudy jedného nenaplneného priateľstva = Decus Sapientiae: Sambucus Supplementum*, III, Trnava, 2011, 140.

12 V. Kovács Sándor, *Egy magyar humanista a mohácsi vész korában (Kálnai Imre)*, ItK, 74(1970), 667.

bele a gyűjteménybe, melyek mindegyikében Kálnayt ostorozza és a helyes útra való térésre buzdítja.¹³

Ugyanennek a válogatási elvnek köszönhető, hogy Nádasdy Tamás és Oláh levélváltásából csupán 2 (!) ismert a brüsszeli 11 év anyagából. Lehetséges, hogy ebben az időszakban nem váltottak leveleket, mivel Nádasdyt 1528–1534 közt Szapolyainak – úgymond kényszerből – tett hűségesküje az ellenséges táborhoz kötötte. Azonban sokkal inkább valószínű az, hogy Oláh és Nádasdy igenis tartották a kapcsolatot levelezés útján, illetve más kommunikációs csatornán keresztül, ami a következő pontban kerül kifejtésre. Mindenesetre a *Leveleskönyvet* követő 30 év anyagából jól látszik, hogy Oláh és Nádasdy az utóbbi 1562-ben bekövetkezett haláláig intenzív levelezést folytattak, mely hangneme igazi őszinte barátságról tanúskodik: a Nádasdy-levéltárban több mint 110 olyan misszilis található, melyet Oláh írt Nádasdyhoz vagy Nádasdy feleségéhez, Kanizsai Orsolyához,¹⁴ s ezeknek a leveleknek a párjai is részben fellelhetők az Oláh családi levéltárban.¹⁵

Nagyon olybá tűnik tehát, hogy Oláh *Leveleskönyve* szerkesztésekor nemcsak a levelekben előforduló mondatokat csiszolta politikai ambícióinak megfelelően, hanem már az eleve a keze ügyébe kerülő leveleket is megrostálta – tartalmuk vagy szerzőjük/címzettjük személye okán. Egy Ferdinánd-párti levelezőtárstól bármennyi levél bekerülhetett, akkor is, ha amúgy nem volt túl közeli ismerős; azonban a politikailag gyanús, vagy még nem teljesen tisztázott megítélésű személyek levelei Oláh öncenzúrájának áldozataivá váltak.

3. Mandátumlevelek és a soha meg nem írt levelek

A *Leveleskönyv*ben található két darab Nádasdyval váltott levél egyike komoly segítség annak megértésében, miért találni közeli ismerősöktől sokszor igen kevés levelet. Az 1530. január 7-i levélben Oláh így ír:

De tabellario quid mihi scribas non satis intelligo. Scribe ad me de eo certius; si quem tuorum ad me mittere voles, gratanter eum expectabo, vel si neminem mittere volueris significa mihi cuius sis voluntatis et in quam partem mihi litteris tuis scripseris de Tabellario, nam eas non possum intelligere. Joannes noster quid tibi retulerit, scire cupio, potuit enim talia dixisse, quae a me non habuit in mandatis; vidi eum esse varium et in rebus quae ei demandatur, plerumque negligentem, vereor ne ea tibi dixerit, quae a me non acceperit; facies igitur mihi gratum, si ipsius verba mihi significaris, ut si legationem ei

13 *Uo.*, különösen *i. m.*, 665.

14 Budapest, MNL-OL, E 185 (Archivum familiae Nádasdy), Fasc. 26.

15 Budapest, MNL-OL, P 184 (Oláh család)

commissam fideliter peregerit, possim eum de diligentia et fidelitate commendare; sin secus mentem meam, quam per eum tibi significaram, aperte declarare et errorem ab eo commissum reformare.¹⁶

A részletből két fontos dologra derül fény: 1. Oláh, mint általában a kézbesítő útján küldött levelek esetében, nemcsak levél, sőt elsősorban nem levél útján üzent meg az igazán fontos, érzékeny témákat érintő mondanivalóját; 2. a levélvivő, aki olykor csak futár, olykor mandátumlevél kézbesítő, olykor pedig követi funkciókat lát el, ebben az esetben nem volt teljesen megbízható. Hogy ebben az esetben mi lett a végeredmény? Természetesen a válasz, melyben Nádasdy leírta a neki elmondottakat, ugyanúgy nem ismert, mint a többi e korszakból származó Nádasdy-levél – Oláh minden bizonnyal túlságosan magánjellegűnek ítélhette meg ezeket a leveleket, s ezért nem válogatta be a gyűjteményébe, vagy úgy ítélhette meg, hogy nem volna rá nézve kedvező Nádasdyt többször szerepeltetni a *Leveleskönyv*ben.

Az idézett passzus azonban jól illusztrálja, hogy az igazán fontos, sokszor személyes, vagy – politikáról lévén szó – mások előtt szigorúan titkolni való témákat Oláh sokszor csak burkoltan, mandátumlevelek révén közölte, vagy egyáltalán nem írta meg. Nem újdonság ez sem, elég Vitéz János *Epistolariumára* gondolni, mely szintén bővelkedik a hasonló, mandátumlevelekre való utalásokban.¹⁷ Érdekes azonban szem előtt tartani, hogy Oláh is viszonylag gyakran írt mandátumleveleket vagy küldött követet fontos ügyekben, így kapcsolati hálózatának feltérképezésekor nem elégedhetünk meg a valóban megírt és ismert levelek adataival, érdemes az ilyes utalásokat is megvizsgálni.

*

A három itt bemutatott szerkesztési mód, amellyel Oláh élt *Leveleskönyve* összeállításakor, azt mutatja, hogy szerzőnk nagyon is tudatos szerkesztőként válogatta össze és „javította” a gyűjtemény darabjait. A cél nyilvánvaló: 1538-

16 Ms. 20. Kiadása: OLÁH, *i. m.*, 23–24. Magyarul: *Magyar humanisták levelei, i. m.*, 605 (HEGYI György fordítása): „Nem értem egészen, amit a levélvivőről írtál. Írj róla érthetőbben; ha a tiéd közül kívánsz küldeni valakit, örömmel várom, ha pedig senkit nem akarsz küldeni, akkor írd meg, mi a szándékod, s mit jelent az, amit a levélvivőről írsz leveledben, ennek ugyanis nem tudom kivenni az értelmét. – Szeretném tudni, hogyan számolt be neked az én Jánosom, mert mondhatott olyasmit, amit én nem bíztam rá; tapasztaltam ugyanis, hogy szellelbélelt és gyakran hanyag a rábízott dolgokban. Félő hát, olyat is talált mondani neked, amit nem hallott tőlem, úgyhogy leköteleznél, ha tudatnád velem az ő szavait, hogy ha a rábízott követségben hüen járt el, akkor szorgalmát és megbízhatóságát figyelmedbe ajánlhassam, ha pedig nem, akkor kitisztázhassam általa megvitt üzenetemet, s ami hibát elkövetett, kiigazíthassam.”

17 Bővebben lásd az erről szóló írásom: *Vitéz János és Enea Silvio Piccolomini levelezése az 1450-es években = Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*, szerk. BÉKÉS Enikő, TEGYEY Imre, Bp.–Debrecen, 2012 (Classica – Mediaevalia – Neolatina, 6), 202–203.

ban Oláh már elkezdte előkészíteni hazatérését, egyrészt Ferdinánd melletti szolgálatának alapját egyengette a hazai levelezőtársak kiválogatásával, másrészt az itthon maradt barátok, társak, vagy akár politikai ellenfelek előtt azt kívánta bemutatni, hogy milyen rangos társaság tagjává vált a brüsszeli évek alatt. A *Leveleskönyv*ben ezért a személyesebb és őszintébb hangnemet olykor háttérbe szorítva¹⁸ azokat a leveleket és levelezőpartnereket helyezi előtérbe, akik Oláhnak a Habsburgokhoz való lojalitását, hitbeli megkérdőjelezhetetlenségét és elkötelezettségét, valamint társasági emberként való jártasságát hivatott bemutatni. Az *epistolae familiares* műfajától sosem állt távol, hogy a kötet révén a szerző önmagát a leendő olvasók előtt reprezentálja, azonban úgy tűnik, némi elmozdulás történt a publicitás irányában e tekintetben is. Jóllehet Oláh nem jelentette meg leveleit kiadásban, az elrendezés és az emendálás arra enged következtetni, hogy gyűjteményét mások általi olvasásra szánta. A címválasztással meg is jelölte, milyen szerzői hagyomány folytatója kíván lenni: Cicero és Petrarca nyomán halad, azonban tőlük számos ponton eltér. Ezek közül a legfontosabb, hogy a levelek minden esetben valódi misszilis levelek, illetve ezek utószerkesztett változatai. A másik fontos különbség, hogy a baráti és rokoni levelekről a hangsúly eltolódik a reprezentatív jellegű ismeretségek felé: a *Leveleskönyv* tehát nem annyira *Baráti levelek* ahogyan Oláh maga nevezte, hanem, ahogyan ma mondanánk, sokkal inkább egy kezdődő karrier reményében összeállított politikai portfólió.

18 Ehhez lásd a legutóbbi írásom: *Oláh Miklós epitaphiuma Brodaries István halálára*, *Lymbus* 11(2014), 7–16.

A humanizmus jellegzetességei a Magyar Királyságban és Erdélyben

Szívesen kezdeném írásomat azzal, hogy 1949-ben jelent meg Kardos Tibor kismonográfiája Párizsban, a Boivin Kiadónál *La Hongrie latine* címmel, és ez a könyv meghatározta a magyarországi humanizmus megítélését Franciaországban. Kardos Tibor ugyanis a humanizmus kutatásának nemzetközileg ismert, és Itáliában biztosan elismert alakja volt. Ráadásul a két világháború között indult el két könyvsorozat, amely a Magyar Királyságban, a 14–16. században keletkezett latin szövegeket kritikai kiadásban kezdte el kiadni. A sorozatok – *Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum* és a *Monumenta Latina litteraturam Hungaricam illustrantia*, mindkettőt a Szegedi Egyetem klasszikus filológusa, Juhász László indította útjára – a 19. század második felének nem befejezett kezdeményezését voltak hivatva folytatni. Akkor, a Magyar Tudományos Akadémia *Monumenta Hungariae Historica, Scriptores* sorozatát Ábel Jenő, majd Hegedűs István szövegkiadásai egészítették ki, a Magyar Királyság királyi és főúri udvaraiban aktív itáliai, csehországi, bajorországi, vagy horvátországi humanisták szövegeivel: *Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia* (1880), *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia* (1903), illetve *Analecta recentiora ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia* (1906) címmel. A francia és az olasz szakmai olvasóközönség megnyeréséért indítottak két, alapvető, nagyon színvonalas tanulmányokat közlő folyóiratot is: *Revue de Hongrie* (1908–1931), *Nouvelle Reuve de Hongrie* (1932–1944), és *Corvina* (1921–1942). Kardos Tibor a saját kutatásai mellett támaszkodhatott azokra az összefoglaló művekre, amelyeket a Corvin Mátyás születésének ötszázadik évfordulója kapcsán írtak, és persze a frissen megjelent magyar művelődéstörténeti tanulmány-együttesre is. Kardos olaszul is összefoglalta a magyarországi humanizmus felfogásokat a nemzetközi közönségnek: *Che cosa fu l’umanesimo Ungherese?*¹ Az elektronikus katalógusok

* A szerző az MTA Könyvtár és Információs Központ főigazgatója.

1 Roma, 1937 (Biblioteca dell’Accademia d’Ungheria, 7).

vizsgálata azonban Franciaországban és Olaszországban is kiábrándítanak abban a tekintetben, hogy ezek a könyvek milyen hatással lehettek a kortárs, vagy akár a mai szakmai közönségre. A *La Hongrie latine* csupán Lille-ben található egy példányban, a párizsi nagyobb könyvtárakban nem találtam nyomát. Az olasz nyelvű összefoglalás az ICCU szerint négy könyvtárban található Olaszországban.

Pedig a *La Hongrie latine* tartalomjegyzéke önmagában is jelzi azt a probléma kört, amely a mai kutatásoknak is tárgya, Kardos kérdésfeltevései olyanok, amelyekre minden korszakban választ kell tudni adni. Akkor is, ha a válaszok különbözőek lesznek, részben azért, mert az 1980-as, 1990-es években, főként Klaniczay Tibor szervező zsenijének köszönhetően számos új forrást vonhatunk látóköreinkbe, másrészt azért, mert a kutatóműhelyek megközelítésmódjai folyamatosan változnak. A magyarországi, illetve a közép-európai kutatók – különösen az 1990-es politikai változásokat követően – igyekeznek módszertanaikat összehangolni a nyugat-európai tudományos körök által is használtakkal. Kardos fejezetcímeit röviden említve: *L'héritage antique en Hongrie* – ma is megkerülhetetlen a kérdés, és miután egyre több klasszikus filológus foglalkozik az antik, és kora keresztény szövegek középkori, illetve kora újkori befogadástörténetével, a humanizmus kor szövegeinek újraértelmezése magától értetődő. *Humanités hongroises* címmel a Magyar Királyságbeli humanizmus történetét írja le Kardos, nem feledkezve meg annak a ténynek a hangsúlyozásáról, hogy a Luxemburgi Zsigmond és Hunyadi Mátyás királysága alatt létrehozott kulturális intézmények személyi hátterét, nagyobb részt külföldről meghívott tudósok adták. *Héros et héroïnes* cím alatt a Magyar Királyság és Erdély késő-humanista mozgalmairól, illetve ezzel párhuzamosan az anyanyelvi (magyar) irodalom műfajainak a kialakulásáról beszél, majd a *Classicisme et romantisme hongrois* fejezet címmel jelzi azt, hogy a magyarországi reneszánsz és humanizmus megítélésében Kardos könyvének megírásáig – és tegyük hozzá, máig – sem tudta a magyar szakirodalom levetkőzni a romantikus történeti szemléletet (és ennek részeként a nagy humanista uralkodóra, egyben „Nagy-Magyarországra” való nosztalgikus visszaemlékezést). Ugyanakkor azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a *Hongrie latine* már csak ezért is élő a klasszicizmus és romantika időszakában, mert a Magyar Királyságban a latin a hivatalos nyelv 1844-ig. Jelenlétével számolni kell a folyamatosan erősödő magyar nyelvű irodalmi tendenciák mellett.

Mostani írásunkban nem követjük teljes egészében Kardos gondolatmenetét, de szeretnénk aláhúzni azt a tényt, hogy idézett francia nyelvű kismonográfiája probléma felvetésében ma is időszerűnek mondható. Azt gondolom, hogy a magyarországi humanizmusról autentikusabb kép rajzolható akkor, ha követjük a művek megszületésének kronológiai rendjét, és ennek keretében mutatjuk be azokat a változásokat, amelyeket bármely, a 21. században választott elméleti problémafelvetés kapcsán, elméleti alapon íránk le, és a leírás-hoz igazolásként idéznénk korabeli szövegeket. Meggyőződésem, hogy a kor-

ban való időbeni előrehaladással bármely későbbi elméleti felvetésnek alapja feltűnik, más tendenciák eltűnnek. A kronológiai rendben feltűnő és eltűnő jelenségek pontosabb magyarázatot nyernek, és magától értetődővé teszik annak az állításnak az igazságát, amely abban áll, hogy a magyarországi humanizmus története egyben a torzóban maradt vállalkozások története is. Ezzel a módszerrel pontosabban érzékeltethető, hogy mit jelentett a Magyar Királyság kulturális életére, a tudományos és kulturális intézményrendszerre nézve az országnak a 16. század harmadán bekövetkezett széthullása, ennek az állapotnak másfél évszázadon keresztül való fennmaradása, és nem utolsósorban az önálló „Magyarország királya” hiánya a királyság megszűnéséig.

A Magyar Királyságban az Anjouk² és Luxemburgi Zsigmond uralkodása alatt³ megerősödött a nyugati keresztény országokra jellemző intézményi szerkezet, ideértve a kulturális intézmények rendszerét is. Az iskoláké (plébániai iskolától az egyetemig), a világi és egyházi vezetők udvaraié (igaz, a nyugati minták szerint működők száma nagyon kevés volt). Ezekkel az uralkodókkal jöttek azok a rokonok, ismerősök, szabad értelmiségiek, akiknek köszönhetően számos új szokás honosodott meg az országban. A civilizálttá, és a műveltté válás szokása is. Hunyadi Mátyás uralkodása alatt, amikor a Magyar Királyság európai nagyhatalommá lett, ez a tendencia felerősödött: az intézményi hálózat sűrűsége nőtt, egyre több főpap, és már főúr is alakította át lakóhelyét, és ezzel udvartartását is.⁴ A városok megerősödtek, számos vagyonos polgár család – köztük zsidók is (kikeresztelkedésük után) – nyert nemességet, és nemesként váltak főpappá, országos tisztségek viselőivé. Egyetlen példát említek csupán, a váradi humanista püspökök névsorát: a firenzei olasz polgár Andrea Scolari (1409–1422), a szlavóniai kisenemes Johannes Vitéz de Zredna (1445–1466), a morva huszita kovácmester fia, Johannes Filipecz Prustus (1476–1490), a Somogy megyei paraszt Kálmáncsehi Domonkos (1495–1501), a német polgár Szatmári György (1501–1505), a Fuggerekkel rokon főúr, Thurzó Zsigmond (1506–1512), a magyar nemes Perényi Ferenc (1514–1526).⁵ A váradi püs-

2 Vö.: *L'Europe des Anjou, Aventure des princes angevins du XIIIe au XVe siècle*, Catalogue de l'expositions présentée à l'Abbay royale de Fontevraud du 15 juin au 16 septembre 2001, Paris, 2001.

3 Vö.: *Sigismond de Luxembourg, roi de Hongrie et empereur, 1387–1437*, Colloque scientifique international, Luxembourg, 8 au 10 juin 2005, éd. François REINERT, Romina CALO, Luxembourg, 2005; *Sigismond de Luxembourg, art et culture, 1387–1437*, Catalogue de l'exposition de Budapest, Szépművészeti Múzeum, 18 mars–18 juin 2006, sous la dir. de Ágnes KÖRBER, Bp., 2006.

4 Jan BIAŁOSTOCKI, *The Art of the Renaissance in Eastern Europe: Hungary, Bohemia, Poland*, Oxford, 1976; *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn, 1458–1541* (Schallaburg '82), 8. Mai–1. November, 1982, Red. Gottfried STANGLER, Moritz CSÁKY, Richard PERGER, Andrea JÜNGER, Wien, 1982 (Katalog des niederösterreichischen Landesmuseums, N.F. 188.); Rózsa FEUER-TÓTH, *Art and Humanism in Hungary in the Age of Matthias Corvinus*, Bp., 1990 (Studia humanitatis, 8); *Matthias Corvinus and Humanismus in Central Europe*, ed. by Tibor KLANICZAY, József JANKOVICS, Bp., 1994 (Studia humanitatis, 10); Thomas DACOSTA KAUFFMANN, *Court, Cloister and City: The Art and Culture of Central Europe 1450–1800*, 1995.

5 FÁBIÁN Edit, *Várad reneszánsz püspökei és reneszánsz emlékeik*, A Hajdú-Bihar megyei

pökök nyugaton tájékozódtak, de udvaruk hatása keleten, Erdélyben is érezhető volt, mintául szolgált az erdélyi püspököknek, főuraknak is.

A Magyar Királyság humanistái tehát sokféle náció fiai voltak,⁶ akik közül néhányan *hungarusszá* váltak. És egyre inkább nemzetközivé lett ez a közösség akkor, amikor a magyar király egyre nagyobb területet hódított meg.⁷ Hunyadi Mátyás vazallus államokká tette Moldvát és Havaselvét, elfoglalta Csehországot, Sziléziát, Alsó-Ausztria és Stájerország egy részét. A Lengyel Királysággal való viszony pedig – ha a perszónálunió csupán Anjou Nagy Lajos király uralkodási ideje volt is – folyamatosan kiváló volt, a Krakkói Egyetem a magyarországi értelmiségiek képzésében fontos szerepet játszott. A dalmáciai és a horvát területekről nagy számban költöztek északra a nemes családok már az Anjou királyok alatt, és Hunyadi Mátyás udvarában is számosan voltak. A humanisták által használt *Hungaria* fogalom tehát a 16. század elejére sokféle értelmezést nyert. Ezek az értelmezések nem csupán a történeti és földrajzi művekben jelentek meg, hanem a személynevek használatában, a könyvek megjelenési helyének megadásában. Az ekkor kialakult elnevezések tartalmi értelmezésének változásai, a 16–17. században, a modern nemzetfelfogások erősségi szintjének egyik jellemzője. A 15. században nehéz megmondani, hogy Andreas Pannonius, vagy éppen Janus Pannonius miért nem *de Hungaria*, mint a 14. századi domonkos szerzetes Michael de Hungaria, vagy a Janus kortárs elzászi humanista Jacobus de Hungaria. Ha a származási helyek jelzését, vagy a Hungaria és Pannonia terület megjelölések használatát következetesen figyelve olvassuk a magyarországi humanisták paratextusait, és újraolvassuk Klaniczay Tibor tanulmányát,⁸ amelyben a 15–17. századi historikusok terület-elnevezéseit veszi sorra, valóban felfedezhetünk „nemzeti identitás keresési” tendenciákat (ahogy Klaniczay tanulmány címében is ezt megfogalmazza: *Mittel der Identitätssuche*). Az említett Andreas Pannonius, aki a kartauzi rend tagjaként életét nagyobb részt Itáliában élte le (Velence, Ferrara), és korának eredeti gondolkodójaként számontartott szerzője volt, minden bizonnyal az egykori „Pannonia” területéről származott, vagyis nem a Magyar Királyság Dunától keletre, vagy északra eső részéről, ahogy Janus Pannonius szlávóniai, vagyis Pannonia Inferiorból való. Az elzászi Bollwillerben héber iskolát alapí-

Levéltár évkönyve, XXX(2008), 5–22.

6 Ernő MAROSI, *Die Corvinische Renaissance in Ungarn und ihre Ausstrahlung in Ostmitteleuropa = Humanismus und Renaissance in Ostmitteleuropa vor der Reformation*, hrsg. von Winfried EBERHARD, Alfred A. STRNAD, Köln–Weimar–Wien, 1996, 173–187.

7 Jörg K. HOENSCH, *Matthias Corvinus, Diplomat, Feldherr und Mäzen*, Graz–Wien–Köln, 1998; András KUBINYI, *Mathias Rex*, Bp., 2001.

8 Tibor KLANICZAY, *Die Benennungen „Hungaria” und „Pannonia” als Mittel der Identitätssuche der Ungarn = Antike Rezeption und nationale Identität in der Renaissance insbesondere in Deutschland und in Ungarn*, hrsg. von Tibor KLANICZAY, Katalin S. NÉMETH, Paul-Gerhardt SCHMIDT, Bp., 1993 (*Studia Humanitatis*, 9), 83–100.

tó, Murbachban a bencés rendbe lépő morálteológus Jacobus de Hungaria⁹ viszont – jóllehet életének magyarországi szakaszáról semmi konkrétat nem tudunk – vélhetőleg a Magyar Királyság egyik német városának a lakója lehetett, talán kikeresztelkedett és nemesített zsidó család tagja, egyike a Padovai Egyetem valamelyik Jacobus de Hungariájának. Tegyük hozzá rögtön, ő a második olyan magyarországi humanista, akinek eredeti műve nemzetközi rangúnak mondható. A Magyar Királyság keleti felében élő humanisták a Dunától keletre és északra eső részeket „barbaricum”-nak tartották, ahol az ő feladatuk elterjeszteni a tudást, az eruditív műveltséget, és a civilizációt. Ma úgy mondanánk, hogy a „közművelődési elhivatottság”, a Magyar Királyság kulturális színvonalának emelése tudatos programja markáns vonulatként rajzolódik ki a korabeli könyvek ajánlásaiból.

„Pannonia” egykori léte, az akkori hagyományok élőként való felmutatása nem csupán a Magyar Királyságban élő humanistáknak volt érdekes. Bécset, Aeneas Sylvius Piccolomini például „Castra Flaviana”-ként nevezi meg, utalva a „Pannonia Superior”-kori városra.¹⁰ Borsa Gedeon Walter Dolch bibliográfiáját¹¹ elemezve megemlíti, hogy három nyomtatvány „in urbe Superioris Pannoniae quae olim Flaviniana nunc Vienna” jelent meg.¹² A 16. század első harmadában a humanista kiadványokon rendre „Vienna Pannoniae” helynév szerepel, főként a Hieronymus Vietor (1480 k.–1546), és Johannes Singrenius (1480 k.–1545) nyomdájában megjelenteken. 1549 után azonban ezt a helynevet csak akkor használták, ha magyar volt a könyv témája, vagy szerzője.¹³ A „Vienna Austriae” először 1506-ban bukkant fel, mint egy nyomtatvány megjelenési hely, megkülönböztetve a várost a Lyon melletti Vienne-től. (A „Vindobona” elnevezés először, nyomtatványban csak 1673-ban, Peter Lambeck könyvtárkatalógusán.¹⁴) Bécs, a Bécsi Egyetem, a magyarországi hu-

9 Joseph KNEPPER, *Das Schul- und Unterrichtswesen im Elsass*, Strasbourg, 1905, 255. Ebből idézi Denis INGOLD, *Notes sur la communauté et les écoles juives de Bollwiller (15ème-20ème siècles)*, Bulletin historique de la ville de Mulhouse, 3(1987), 2; Georges BISCHOFF, „Un monastère sans livres est une prairie sans fleurs”: *Bibliothèque et études à l'Abbaye de Murbach sous l'abbatiat de Barthélemy d'Andlau (1471-1477)*, Source(s), Cahiers de l'équipe de recherche Arts, Civilisation et Histoire de l'Europe (Strasbourg), Nr. 2., 2013, 13–37 (itt: 26–27).

10 *Geschichte der Stadt Wien*, I, hrsg. vom Alterthumsvereine zu Wien, Wien, 1897, 174.

11 Walter DOLCH, *Bibliographie der österreichischen Drucke des XV. und des XVI. Jahrhunderts*, Wien, 1913, 9.

12 Gedeon BORSA, *Wien als „Vienna Pannoniae”: Der lateinische Name der Stadt Wien in der Druckwerken des 16. Jahrhunderts*, Pannonia (Eisenstadt), 10(1982), nr. 2, 17.

13 A magyarországi személyek származási helyet meghatározó *attributum* (Pannonicus, de Hungaria) is nagyjából ezidőtájt vesztít üzenetéből a tényleges származási helyet tekintve. 1578-ban, a Neissében Aphthoniust kiadó (VD16 ZV 657) Christoph Kirmeser már *Semnicensis Pannonicus*, jóllehet Selmezbánya soha sem volt Pannóniában (igaz, ugyanőt a Sankt Lambrecht-apátság apátjává való kinevezéskor „natione Transylvanus”-ként említik, nyilván, mert onnan nézve „erdőn túli nemzet gyermeke”).

14 *Catalogus librorum*, quos Petrus Lambecius ... composuit et in lucem edidit ... Vindobonae, Typ. Cosmorovianis, 1673.

manisták számára Pannonia része volt. Szellemi orientációjuknak természetes iránya volt, amellett, hogy Krakkóra és – tegyük hozzá rögtön – elsődlegesen, Padovára és Bolognára figyeltek. Így volt ez *Hungariában* és *Transylvániában* is, Buda törökök általi elfoglalásáig mindenképpen. Egyetlen példaként megemlítem Johannes Honterus (1498–1549) életének állomásait.¹⁵ Brassóban született, Bécsben járt egyetemre (1520–1525), Regensburgban Johannes Georgius Turmair Aventinusszal (1477–1534) dolgozott (1529), majd Krakkóban tanított (1530). Innen ment Bázélbe nyomdászatot tanulni (1531–1533), ezután hazatért szülővárosába, nyomdát alapított. Brassó legjelentősebb nyomdása, katolikus plébánosa, majd lutheránus lelkésze, a város reformátora lett.

Regensburg, Bécs, Pozsony, Buda, városok, amelyeket a Duna köt össze. A 15–16. század fordulójának, a Magyar Királyság szellemi életének legjelentősebb vállalkozása, a *Sodalitas Danubiana* ezekhez a városokhoz kötődik.¹⁶ Conrad Celtis (1459–1508), akinek élete ugyancsak Krakkó, Pozsony, Bécs, Regensburg városok közt telt, és aki járt Budán, illetve Heidelbergben, a Duna menti tudósokat szervezte itáliai mintára *accademiába*. Celtis látóköre a Rajnától a Kárpátok keleti csücskéig (Brassóig) terjedt, egyik célja a német közösségek kulturális szintjének emelése volt. Bécs és Pannonia számára a központnak számított. Érdekes, ahogy *Transylvániát* szemléli. Egyik ottani kiváló humanista, a medgyesi születésű *poeta laureatus*, Jacobus Piso (1475/78–1527)¹⁷ Celtis szemében kiváló tudós volt. Az őt dicsőítő versében azt mondja, hogy az erdélyi németek, a Pannonia királya igája alatt nyögnek.

Quique Metanastum vagus irrigat arva Tibiscus,
A septem castris dicta ubi terra patet
Terra per Almanos hodie et possessa colonos
Pannoniae regis quam iuga foeda premunt.
Hic Piso est, docto qui scribit carmine versus
Editus et lauro tempora cincta gerens.¹⁸

15 Ludwig BINDER, *Johannes Honterus: Schriften, Briefe, Zeugnisse*, durchgesehen, hrsg. von Gernot NUSSBÄCHER, Bukarest, 1996; Gernot NUSSBÄCHER, *Beiträge zur Honterus-Forschung*, I. Band: 1966–1989, II. Band: 1989–2004, III. Band: 2004–2010, Kronstadt, 2003, 2005, 2010.

16 KLANICZAY Tibor, *Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz korában* = *Uő, Pallas magyar ivadékai*, Bp., 1985, 26–31; KLANICZAY Tibor, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, Bp., 1993 (Humanizmus és reformatió, 20).

17 JANKOVITS László, *Jacobus Piso életpályájának első szakasza (1496–1503)* = *Classica mediaevalia neolatina*, I, *Acta conventus diebus undecimo et duodecimo mensis Maii anno MMIV Debrecini habiti*, ediderunt Ladislaus HAVAS, Emericus TEGYÉY, Debreceni, 2006, 61–68; JANKOVITS László, *Vir tersissimis Jacobus Piso – magyar humanista költő és diplomata az erasmista világban* = *Classica mediaevalia neolatina*, II, ediderunt Ladislaus HAVAS, Emericus TEGYÉY, Debreceni, 2007, 41–50.

18 *Amores*, 2,9, 121–126: Conradus CELTIS, *Quattuor libri Amorum ... Germania Generalis*, ed. Felicitas PINDTER, Leipzig, 1934, 46.

Ez a Hungaria- és Transylvania-szemlélet a Magyar Királyságbeli humanisták körében nem ismert, sőt a 16. század közepére, Nicolaus Olahus (1493–1568) *Hungaria* című munkájában Moldavia és Valachia is Hungaria része.¹⁹ Tegyük hozzá rögtön, hogy a Nicolaus Olahus apja, Stephanus Olahus, a havaselvi vajda rokona, és ennek a Stephanusnak az édesanyja, Hunyadi János testvére, Mária volt. Nicolaus Olahus Mathias Corvinus-kultusza tehát családjai a rokonsága révén is indokolható. De a nagy, Mátyás-kori Magyar Királyság nosztalgikus felemlegetése a humanista paratextusokban általánosnak mondható. Annyira, hogy amikor az ország nádora, Esterházy Pál (1635–1713) Fraknóról Kismartonba helyezte át udvartartását, és kastélyának fogadótermét „Hungaria” tartományainak allegorikus ábrázolásaival díszítette, minden, Mátyás által elfoglalt területet is szerepeltetett.²⁰

Hunyadi Mátyás neve ugyanakkor a teljes humanista világ szemében emblematisztikus volt. A Bécsben, vagy más egyetemi központban alkotó filológus értelmiség tagjai természetesen nem a „nagy király – nagy királyság” gondolat-kört kapcsolták össze, hanem a „Mathias Corvinus – Bibliotheca Corvina”²¹ összetartozást ismerték. A Magyar Királyság 15. századi központjában, egy nemzetközi humanista kör, a magyar király kulturális látókörének és hatalmi reprezentációs szándékának köszönhetően létrehozott egy, a korban egyedülálló görög és latin szövegtörzset egyaránt őrző könyvtárat. A korabeli *Hungaria*-kép, vagy ha a 21. századból nézzük, „magyarságkép” alakulása nem kis mértékben ennek a könyvtárnak a létével és sorsával kötődött össze.²² A közvéleményt formáló értelmiségiek, a humanisták körében e könyvtár létrehozása nagyobb tett volt, mint egy győztes csata a török felett. A könyvtár pusztulása pedig az országképet tekintve is egybeesett a középkori Magyar Királyság pusztulásával. Hunyadi Mátyás példája országon belül elégséges erőnek bizonyult ahhoz, hogy a Jagelló-kori Magyar Királyság művelődési intézmény-

19 Cristina NEAGU, *Servant of the Renaissance: The Poetry and Prose of Nicolaus Olahus*, Oxford–Köln–Wien, 2003, préface.

20 István FAZEKAS, *Palatin Paul Esterházy's Bemühungen um das Ansehen und die historische Würde seiner Familie = Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert*, Tagungsband der 28. Schlaininger Gespräche 29. September–2. Oktober 2008, hrsg. von Wolfgang GÜRTLER, Rudolph KROPF, Eisenstadt, 2009 (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, 128), 71–82.

21 Csaba CSAPODI, *The Corvinian Library, History and Stock*, Bp., 1973 (Studia Humanitatis, 1); *Uralkodók és corvinák Potentates and Corvinas*, Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulóján, Anniversary Exhibition of the National Széchényi Library, ed. Orsolya KARSAY, Bp., 2002; *Nel segno del Corvo, Libri e miniature della biblioteca di Mattia Corvino re d'Ungheria (1443–1490)*, A cura di Ernesto MILANO, Modena, 2002 (Il giardino delle Esperidi, 16); *Matthias Corvin, les bibliothèques princières et la genèse de l'état moderne*, Publié par Jean-François MAILLARD, István MONOK, Donatella NEBBIAI, Bp., 2009 (Supplementum Corvinianum, II).

22 MONOK István, *Nyitott kérdések a Bibliotheca Corviniana kora újkori történetében = A holló jegyében: Fejezetek a corvinák történetéből*, szerk. MONOK István, Bp., 2004, 45–63; István MONOK, *Le sentiment „hungarus” et la Bibliotheca Corviniana*, *Hungarian Studies*, 24(2010), 3–20.

rendszere gyarapodjék:²³ a hazai és külföldi iskolalátogatások szintje emelkedett,²⁴ megjelent a humanista iskola típusa,²⁵ egyes nagyobb plébániai iskolák tanára is egyetemet végzett, a közép- és főpapság iskolázottsága jelentősen javult, és ennek következtében a főpapi udvarok valóban kulturális központok lettek. A főnemesség mecenatúrája kiterjedt a nem csupán nemesi származású tehetségek tanulásának támogatására, egyes arisztokraták maguk ambicionáltak, hogy a korszak jelentős humanista egyéniségeivel levelet váltsanak. Rotterdami Erasmusszal,²⁶ vagy éppen Aldus Manutiusszal.²⁷ A főnemesség tagjai pontosan tudták a könyvtár értékét is. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy amikor Mátyás törvénytelen gyermekét csatában is legyőzve, nem ismerték el igényét a trónra, két dolgot követeltek, hogy adjon vissza az „ország”-nak: a koronázási ékszereket, és a *Bibliotheca Corvina* nála lévő darabjait.²⁸

Hunyadi Mátyás könyvtára biztosította a nemzetközi érdeklődést is. A kortárs humanisták tudták, hogy számos ókori latin és görög kódex egyedi szövegvariánsát őriz a budai bibliotéka. Az uralkodó halála (1490) és a török hadsereg Budára érkezése (1526) között több ismert tudós meglátogatta a gyűjteményt. A szakirodalomból közismert, hogy Johannes Cuspinianus, Johannes Alexander Brassicanus sok kódexet meg is szerzett magának.²⁹ A kódexek Bécsbe ve-

23 PÁSZTOR Lajos, *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*, Bp., 1940 (2. kiadás: Budapest, 2000); *Mary of Hungary: The Queen and Her Court 1521–1531*, ed. by Orsolya RÉTHELYI, Beatrix F. ROMÁNYI, Enikő SPEKNER, András VÉGH, Bp., 2005.

24 KÖBLÖS József, *Az egyházi közélet Mátyás és a Jagellók korában*, Bp., 1994; KUBINYI András, *Írástudás és értelmiségi foglalkozásúak a Jagelló-korban = A magyar hivatali írásbeliség fejlődése, 1181–1981*, szerk. KÁLLAY István, Bp., 1984, 186–208; KUBINYI András, *A Jagelló-kori értelmiség = Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*, szerk. ZOMBORI István, Szeged, 1988, 7–21; KUBINYI András, *Polgári értelmiség és hivatalnokréteg Budán és Pesten a Hunyadi- és a Jagelló-korban = Tanulmányok Budapest középkori történetéről*, szerk. KENYERES István, Kis Péter, SASFI Csaba, Bp., 2009, 599–619; András KUBINYI, *Spielleute und Musiker von Buda (Ofen) in der Jagello-Epoche*, *Studia Musicologica* (Budapest), 7(1967), 77–97.

25 MÉSZÁROS István, *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*, Bp., 1972; MÉSZÁROS István, *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*, Bp., 1981 (Humanizmus és reformáció, 11).

26 TIVADAR THIENEMANN, *Érasme en Hongrie*, *Revue des Études Hongroises et Finnoougriennes*, 5(1927), 83–114; TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre, *Erasmus és magyar barátai*, Bp., 1941; Rabán GERÉZDI, *Érasme et la Hongrie = Littérature hongroise – littérature européenne: Études de littérature comparée*, publiées, réd. par István SÖTÉR, Ottó SÜPEK, Bp., 1964, 129–154; RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Erasmus és a XVI. századi magyarországi értelmiség = Uő, „Nympha super ripam Danubii”, Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., 2002 (Humanizmus és reformáció, 28), 163–164.

27 *Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento*, al Convengo di studi italo-ungheresi 2, Budapest 20–23. giugno 1973, a cura di Tibor KLANICZAY, Bp., 1975 (*Studia humanitatis*, 2); Carla COCO, *Da Mattia Corvino agli ottomani: Rapporti diplomatici tra Venezia e l'Ungheria, 1458–1541*, Bp.–Venezia, 1990.

28 MIKÓ Árpád, *A Corvina-könyvtár 1490 körül = Maradandóság és változás, Művészettörténeti konferencia, Ráckeve, 2000*, szerk. BODNÁR Szilvia, JÁVOR Anna, LŐVEI Pál, PATAKI Gábor, SÜMEGI György, SZILÁGYI András, Bp., 2004, 105–112. (itt: 109–110.); MIKÓ Árpád, *A Corvina-könyvtár története = Uralkodók és corvinák... i. m.*, 123–156 (itt: 131, 147).

29 A könyvtár történetének e szakaszáról, illetve a török általi elpusztításáról összefoglalóan,

zető útjának történetét legújabbán Földesi Ferenc³⁰ és Németh András³¹ foglalta össze. Brassicanus közel egy évet töltött Budán, és – ma már azt mondjuk, szerencsére – sok kódexet magával vitt. A Mathias Corvinus uralkodásának 450. évfordulójára rendezett konferenciák jó alkalmat kínáltak arra, hogy összefoglaljuk, hány olyan szövegkiadás ismert, amelynek *editio princeps* a budai könyvtárból származó kódexen alapult.³² Itt csupán egy rövid felsorolást közlök ezekről a szerzőkről: az első, a Corvina példánya alapján megjelent szöveg Bésszarion kardinális levele volt (*Epistola ad Graecos*), a második Philosztatusz műve, amelynek latin fordítását Antonio Bonfini készítette el *De vitis sophistarum libro duo* címmel. Angelus Cospus fordításában megjelent görögről latinra fordítva Diodórosz Szikulosz *Libri duo, primus de Philippi, regis Macedoniae... rebus gestis* című munkája. Ennek függelékeként az akkor már Cuspinianusnál lévő Zonaras-korvinából Cospus lefordította a Nagy Sándor-életrajzot, és ki is adta. A következő Iamblikhosz Marsilio Ficino-fordítása (*De Aegyptiorum Assyrorumque theologia*). Johannes Alexander Brassicanus kiadásai: Lucianus (1527), Salvianus Massiliensis (1530). Vincentius Obsopaeus kiadásai: Basilius Magnus- és Gregorius Naziansenus levelek (1528), Polybius (1530) Heliodorus (1530), Alexander Cortesius (1531), Diodorus Siculus (1539). Johannes Leunclavius a budai könyvtárból származó (akkor más Johannes Sambucus tulajdonában volt) kézirat alapján adta ki Antonio Bonfini *De pudicitia conjugali et virginitate dialogi* című munkáját is (1572). Az említetteken kívül több szövegkiadás említi, hogy Matthias Corvinus egykori könyvtárból származó kódexszel dolgozott, ám a filológiai kutatás nem igazolta ezen állítások igazát. Az a tény azonban, hogy a szerzők fontosnak látták a budai könyvtárra való hivatkozást, jelzi, hogy a könyvtár tekintélye hosszú évszázadokig megmaradt. A 18. századtól pedig az aukciókra kerülő kéziratokról már azért állították, hogy egykor Budán volt, hogy jobb árat érjenek el az eladók.

A magyarországi humanista szövegkiadások, azok, amelyek a Magyar Királyság, illetve Erdély területén jelentek meg, jelentős részben fordítások, latinból magyarra. A humanista szándékú szövegkiadás jelentős mértékben kötődött a magyar, mint a latinhoz, vagy a göröghöz nem hasonlító nyelv leírásának, illetve a magyar irodalmi nyelv kialakításának szándékához.³³

gazdag bibliográfiával lásd: CSAPODI Csaba, *Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára?*, MKSz, 77(1961), 394–421. (ugyanaz: *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei*, 24, Bp., 1961); CSAPODI Csaba: *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek*, Bp., 1984 (*A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei*, 15[90]).

30 FÖLDESI Ferenc, *Budától Bécsig – From Buda to Vienna = Uralkodók és corvinák...*, i. m., 91–102.

31 NÉMETH András, *Egy bécsi bibliofil 1525-ös látogatása a budai királyi könyvtárban: Johannes Alexander Brassicanus hagyatéki leltára (1539)*, MKSz, 129(2013), 282–302.

32 István MONOK, *La Bibliotheca Corviniana et les imprimés = Matthias Corvin, les bibliothèques princières...*, i. m., 161–175.

33 Vö.: KARDOS Tibor, *A magyarországi humanizmus kora*, Bp., 1955, 321–391: „A magyarországi humanizmus magyarrá válásának kezdetei”.

A 16. században még semmiképpen nem beszélhetünk a „nemzeti nyelv”, és a – 19. századi értelmében – „nemzeti öntudat” összefüggéseiről, ennek első nyomaikat csak a 17. század második felében találjuk meg. Akkor már a Magyar Királyság és Erdély több „nemzet”-ének képviselője részéről. Az sem véletlen, hogy előbb Erdélyben, ahol nem a latin, hanem a magyar volt az állam (a diéta, és a fejedelmi udvar) hivatalos nyelve.³⁴

Az ókori-, a biblikus-, és a középkori szövegek magyarra fordítások szemléletét két humanista személyiség határozta meg a Magyar Királyságban is: Rotterdami Erasmus és Philipp Melanchthon. Mindkettőt humanistaként kell definiálni ebben a tekintetben, még akkor is, ha a keresztény filozófus Erasmus befogadástörténete is gazdag Magyarországon,³⁵ és akkor is, ha Melanchthon teológusként is jelentős hatással volt az ország értelmiségének a protestantizmus felé fordulásában.³⁶

Erasmus hatását a magyar korai bibliafordításokra számos elemzésben követhetjük, maguk a fordítás-kiadások előszavai is jól vallanak a hatás mibenlétéről. Ezeket az előszavakat együtt is kézbe vehetjük,³⁷ és kitűnik azok három jellegzetessége: a fordító filológiai felkészültsége, a saját anyanyelve iránti nyelvfilozófiai, grammatikai érdeklődés, és a korai protestáns tanok ismerete. Erasmus bibliai filológiájának sokkal tágabb a hatása annál, mint az, hogy megállapítsuk, a rotterdami bölcs nyelvszemléleti hatását.³⁸ Ács Pál éppen erre a mélyebb hatásra mutatott rá: a magyarországi protestáns mártírológia erasmista gyökereire is.³⁹ Az Erasmus-hatás sok esetben közvetített hatás volt, nem Erasmusszal való személyes kapcsolat (pl. Jacobus Piso, Antoninus János), levelezéssel (pl. Johann Henckel, Brodarics István), vagy műveinek olvasásában nyilvánult meg.⁴⁰ A közvetítők olyan jeles tanár, és tudós egyéniségek, akikkel

34 Vö.: István MONOK, *Les langues de la lecture dans la Hongrie moderne (1526–milieu XVIIIe siècle, Histoire et civilisation du livre, Revue internationale*, 4(2008) 137–148.

35 Lásd Nicolette MOUT, Ács Pál, BALÁZS Mihály és PÉTER Katalin tanulmányait a magyarországi és németalföldi Erasmus hatásokat vizsgáló kötetben: *Republic of Letters, Humanism, Humanities, selected Papers of the workshop held at the Collegium Budapest in cooperation with NIAS between November 25 and 28, 1999*, ed. Marcell SEBŐK, Bp., 2005 (Collegium Budapest Workshops Series, 15), 5–22, 45–62, 63–92, 141–168.

36 András SZABÓ, *Die Universität Wittenberg als zentraler Studienort im 16. Jahrhundert = Peregrinatio Hungarica: Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, hrsg. von Márta FATA, Gyula KURUCZ, Anton SCHINDLING, Stuttgart, 2006 (Contubernium, 64), 55–64.

37 *Humanistes du bassin des Carpates, I, Traducteurs et éditeurs de la Bible*, par István MONOK, Edina ZVARA, avec la collaboration d’Eva MÁRZA, Turnhout, 2008 (Europa humanistica, 5).

38 Ács Pál, *A magyar irodalmi nyelv két elmélete: az erasmista és a Balassi-követő*, ItK, 86(1982), 391–403.

39 Pál Ács, *The Names of the Holy Maccabees, Erasmus and the Origin of the Hungarian Protestant Martyrology = Republic of Letters, Humanism, Humanities...*, i. m., 45–62.

40 Vö.: István MONOK, *The Distribution of Works by Erasmus in the Carpathian Basin during the Sixteenth and Seventeenth Centuries: Summary of Statistical Spread = Republic of Letters, Humanism, Humanities...*, i. m., 35–44.

a magyarországi diák, humanista személyes kapcsolatban is volt. Csak példaként említjük a bécsi Brassicanus-körhöz tartozó bibliafordító Pesti Gábort,⁴¹ vagy a krakkói Leonhard Cox-tanítványt, Sylvester Jánost, az első teljes magyar Újszövetség fordítóját.⁴² Több, Erasmus magyarországi hatásával foglalkozó szerző kiemeli, hogy a tridenti zsinat utáni időszakban megszűnik a magyar erasmisták tábora, a mester „tanítása széttöredezik, időszerűtlenné válik”,⁴³ azonban éppen az iskolai auktorok későbbi, 17. századi fordításaiban⁴⁴ a hatás módszertani mélysége jól látszik.⁴⁵

A magyarországi Melanchthon recepció-kutatás jelentős eredményeket tudhat maga mögött, számos összefoglaló tanulmánnyal,⁴⁶ tanítványai statisztikai vizsgálatával.⁴⁷ Ritoókné Szalay Ágnes külön is foglalkozott a Buda török kézre kerülése előtti hatásával,⁴⁸ kiemelve, hogy Melanchthon 430 magyarországi és erdélyi tanítványa közül 215 volt magyar, és 50, 1541 előtt tanult a *Praeceptor Germaniae*nál (többségük Bécs és Krakkó után kereste fel az Elba menti város egyetemét). Ebben az időben a klasszikus filológus és a történetfilozófus Melanchthon hatása volt meghatározó a fiatalokra nézve. Ritoókné egy másik tanulmányában⁴⁹ idézi Melanchthon mondását, miszerint „Utiliorem post sacrorum bibliorum lectionem esse nullum quam tragoediarum.” Melanchthon Szophoklész-szemináriumát több magyar is látogatta, de a magyar Élektra-fordító Bornemisza Péter már Melanchthon tanítványától, Georg Tannertől tanulta az ókori tragédiák erkölcsi tanulságait.⁵⁰

41 *Humanistes du bassin des Carpates, ... i. m.*, I, 11–24.

42 *Uo.*, 25–44.

43 RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Miért Melanchthon? = Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35), 497–505.

44 *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., 1993 (Régi magyar prózai emlékek, 10).

45 Gábor KECSKEMÉTI, *Erasmian Method, Sturmian Source, Amesian Intention, Cicero in the Schools as Transmitted by Erasmus and Sturm = Republic of Letters, Humanism, Humanities...*, *i. m.*, 96–106.

46 KEVEHÁZI Katalin, *Melanchthon és a Wittenbergben tanult magyarok az 1550-es évektől 1587-ig: Adalékok Melanchthon magyarországi recepciójának első évszázadához*, Szeged, 1986 (Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis de Attila József Nominatae, 10).

47 ANDRÁS SZABÓ, *Die Soziale Struktur der Universitätsstudentenschaft im Spiegel der ungarischen Studenten zu Wittenberg = Sozialgeschichtliche Fragestellungen in der Renaissanceforschung*, hrsg. von August BUCK, Wiesbaden, 1992 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 13), 41–48.

48 RITOÓKNÉ SZALAY, *Miért Melanchthon?... i. m.*, 497–505.

49 RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Melanchthon Szophoklész-kollégiuma*, Lelkipásztor, 2004, 7. szám, 259–263; RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „Enarrat Electram Sophoclis” = *Dona Melanchthoniana: Festgabe für Henz Scheible zum 70. Geburtstag*, hrsg. von Johanna LOEHN, Stuttgart–Bad Cannstatt, 2011, 325–337.

50 BORZSÁK István, *Az antikvitás XVI. századi képe, Bornemisza-tanulmányok*, Bp., 1960. Újabban, összefoglaló bibliográfiával: *Humanistes du bassin des Carpates, III, Humanistes en Hongrie Royale*, par Péter EKLER, Gábor Farkas KISS, István MONOK, Turnhout, 2016 (Europa

Való igaz, a magyar királyságbeli és erdélyi humanisták előszavaiban az erkölcsi tanulság több szempontból is megfogalmazásra kerül. A filológiai felkészültség alapkövetelmény, enélkül nem tisztességes efféle munkába fogni, emellett a mecénásoknak és a közösségnek csak alapos munkával mondhatnak köszönetet a támogatásért. Sőt, Baranyai Decsi János 1595-ben, a Sallustius-fordításának előszavában több érv mellett azzal indokolja azt, hogy magyarul is szeretne volna kézbe adni ezt a római historikust, hogy így köszönje meg Istennek azokat a győzelmeket, amelyeket a török ellen adott.⁵¹

A magyar irodalmi nyelv kialakulásának fontossága mellett a leginkább a szövegek olvasásának hasznosságába vetett hit motiválta az ókori és középkori szövegek fordítóit. Általában is, a magyarországi és erdélyi kiadások jellemzően iskolai használatra készült szövegválogatások, illetve a magyar nyelvű fordítások. Olvassuk újra Baranyai Decsi János a Sallustius-fordításának előszavát:

Mostis az Olaszoc, Nemetec, es egyeb nemzetsegec közöt mind Aristotelest, Cicerot, Virgiliust, es minden fele bölcz emberekneç irasokat az ü nyelvekre meg fordittyac, es azoknac nagy hasznatis vezik. Azokaert, az mi nemzetünkben levö fö tudos embereknekis igen io volna tisztesseseges mulatsagban avagy ideyekben valo dolgoknac historiaiat meg irnioc, avagy Iulius Cesar, Livius, Tacitus, Curtius es egyeb effele bölcz Historicusoknak irasokat magyar nyelvre forditanioç. Ugy tanulnac eszesseget es ugy tudnac meg böczülteni effele munkakat.⁵²

De a hasznosságot húzzák alá azok az ajánlások is, amelyek a tanulókhöz, vagy az olvasókhöz általánosságban szólnak, és az ókori szerzők műveinek latin nyelvű iskolai tanításhoz kiválasztott részleteit tartalmazzák. Mindig feltűnik azonban a vallásfelekezeti szempont is a szövegek erkölcsi tanulságainak elemzésében. Példaként idézem Pesti Gáspár ajánlását, a brassói gimnázium diákjainak a Johannes Honterus által kiadott Erasmus Desiderus *Adagia*-kötetben (Brassó, 1541).⁵³ Felsorolja azokat a görög és latin szerzőket, amelyeket Johannes Honterus 1541-ig kiadott, jellemzi azt a programot, kiadói politikát, amelyet a brassói nyomdász (ti. Honterus) megvalósított. A 16. század

humanistica, előkészületben)

51 Vö.: *Az Caius Crispus Savstiusnac ket historiaia...*, magyarra fordított Baranyai Decsi János által, Hasonmás kiad., kísérő tanulm. KURCZ Ágnes, szöveggond. VÁRJAS Béla, Bp., 1979 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 10). (RMNy 786)

52 Lásd az előző jegyzetet és István MONOK, *Politique culturelle princière ou transmission humaniste du texte?: Critères d'évaluation de l'activité des humanistes transylvains au tournant des 16e-17e siècles*, Acta Musei Nationalis Pragae. Series C. Historia Litterarum, 57(2012), nr. 3, 55–60.

53 RMNy 43; kiadta Gustav GÜNDISCH, *Zur Lebensgeschichte des Humanisten Kaspar von Pest*, MKSz, 91(1965), 11–13.

eleji magyarországi humanista generáció elvárásait és reményeit, továbbá *ars poeticáját* fogalmazta itt meg Pesti Gáspár. A szöveghagyományozás fontossága mellett ugyanakkora súllyal szerepel a protestáns iskolai reform, illetve a Biblia, vagy az egyházatyák műveinek anyanyelven való megjelentetése. Ez a két cél – a humanistáé és a reformátoré – a kiemelkedő erdélyi nyomdászok munkáiban tudatos program keretében valósult meg, ők maguk is magukénak vallották mindkét értékrendet. Generációnként, működési helytől függően, az üzleti érdekektől befolyásoltan más-más hangsúllyal, de az említett kettősség tudatos vállalása mindegyikükénél jelen van. A tudós humanista, és a gyülekezetéért felelősséget érző reformátor hangja együttesen szól Valentin Wagnernek Johann Benkner brassói bíró fiához írt előszavából, amelyet a Seneca szövegeiből összeállított kötete elején közölt (Brassó, 1555).⁵⁴ Gyönyörködve olvasta Senecát, és ez arra indította, hogy „oculis et animo” röviden áttekintse az egész életművet. Így „piis rationibus motus” elhatározta a kötet kiadását, „ita hoc studium meum genuino dente rodent” – mondja Valentin Wagner. „Clamabunt alienum me a mea vocatione facere, qui pastor et inspector domini gregis, ab Ethicorum scriptis non absteineam. [...] Meum officium qua possum felicitate, certe optima fide et bona conscientia facio.”

Ilyen értelemben Pesti Gáspár személye is – a brassói officina melletti tevékenységével – szimbolikusan mondható. A magyarországi erasmista generáció legtöbb tagját – így Pesti Gábort is – igyekezett beiktatni néhány egyházi történetíró saját felekezete nagyjai sorába.⁵⁵ A bibliai könyvek fordítójaként valóban segítették a protestáns reformáció eszméinek terjedését, még akkor is, ha maguk nem feltétlenül hagyták el a katolikus hitet. Komjáthi Benedek és Sylvester János mellett Pesti Gábor is több olyan kijelentést tett (nyomtatásban), ami alapján joggal állíthatjuk szimpátiáját az új tanok irányában. A brassói gimnáziumról, mint a királya nélkül maradt – Szapolyai János halála után közvetlenül írta az előszót –, sok sebből vérző Magyarország dízéről ír, ahol a humanista stúdiók nagyon magas szinten műveltenek. A tenni akarók – tanárok, papok, nyomdászok – kényszerhelyzetben vannak, mert nincsenek könyvek az országban, nagy szükség van a kompilációkra, a szövegválogatásokra, az egyes szerzők műveinek iskolai kiadására:

Nam cum eruditio sine praesidiis librorum nulli facile contingat, locaeque illa quae nobis librorum copiam facere consueverunt, ita a nobis dissita essent, ut aut raro admodum libri ad nos perferrentur, aut etiam allatorum, propter inopiam rei familiaris multis emendi potestas deesset, assiduitate diligentiaque eiusdem effectum est, ut Typographiam vobis utilissimam, et apud nos antea non visam, suis sumptibus fieri curaret ...

54 RMNy 122.

55 Összefoglalóan, bibliográfiával lásd: *Humanistes du bassin des Carpates, ... i. m.*, I, 11–24.

Johannes Honterus kiadói politikájának alakításakor kétség kívül figyelembe vette ezt a szempontot. Nem akart a nagy nyugat-európai kiadói központokkal konkurrálni egy-egy szövegkiadás elkészítésekor, de sok olyat kiadott, amelyik az oktatásban kiválóan használható. Didaktikusságuk miatt, vagy azért, mert az erkölcsi nevelésben látta értelmüket. 28 szerzőtől adott ki szövegeket,⁵⁶ nem számítva a sok szerző munkáiból rövid részeket tartalmazó iskolai kompilációkat.

A magyarországi és erdélyi humanisták szövegkiadásai – és ez az otthon kiadott kötetekre feltétlenül igaz – az egyetemi központok filológiai csúcsteljesítményeihez viszonyítottan szerény színvonalúak. Kecskeméti Gábor a nemzetközi neolatin kongresszuson elhangzott előadásában hangsúlyozza, hogy a magyarországi és erdélyi humanisták elmélyült, *par excellence* szövegkiadó filológiai tevékenységet jellemzően nem a hazájukban végeztek, hanem külföldi tanulmányaik során, illetve az egyetemi éveket meghosszabbító időben, Európa több felsőoktatási központjában.⁵⁷

A magyarországi filológiai munka feltételei biztosan nem voltak jók.⁵⁸ Annak ellenére, hogy számos könyvtár létezéséről tudunk, és a 15. században kialakul a közös használatú könyvtár formája is, a könyv mennyisége az országban úgy a könyvnyomtatás előtt, mint a 16–17. században, kevés volt. Számos pozitív példát tudunk ennek ellenére említeni. Pier Paolo Vergerio (1370–1444) Luxemburgi Zsigmond környezetében került 1417-ben a Magyar Királyságba, és Budán halt meg. Flavius Arrianos Nagy Sándor-életrajzát itt fordította görögéből, latinra.⁵⁹ Való igaz, nem nagy filológiai apparátussal kísérte a szöveget. Barátjának, Johannes Vitéz de Zrednának a könyvtára⁶⁰ minden bizonnyal nyitott volt előtte.

56 Christian ROTHER, *Siebenbürgen und der Buchdruck im 16. Jahrhundert, mit einer Bibliographie „Siebenbürgen und der Buchdruck“*, Wiesbaden, 2002 (Buchwissenschaftliche Beiträge aus dem Deutschen Bucharchiv München, 71).

57 KECSKEMÉTI GÁBOR: *Magyarországi és erdélyi humanisták filológiai tevékenysége a 16–17. században = Classica – mediaevalia – neolatina*, II, i. m., 63–71.

58 KLANICZAY TIBOR, *Értelmiség egyetem nélküli országban = Uő: Pallas magyar ivadéka*, Budapest, 1985, 77–85.; Tibor KLANICZAY, *Die Soziale und institutionelle Infrastruktur der ungarischen Renaissance = Die Renaissance im Blick der Nationen Europas*, hrsg. von Georg KAUFMANN, Wiesbaden, 1991 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 9), 319–338.

59 Florio BANFI, *Pier Paolo Vergerio il Vecchio in Ungheria*, Archivio di Scienze, Lettere ed Arti della Società italo-ungherese Mattia Corvino, I(1939), nr. 1, 1–3; nr. 2, 17–29; II(1940), nr. 1, 1–30; Tibor KARDOS, *Bonfini, storiografo di Mattia Corvino = Uő, Studi e ricerche umanistiche italo-ungheresi*, Debrecen, 1967 (Studia Romanica Universitatis Debreceniensis, Fasc. III, Series Litteraria), 114; Pier Paolo Vergerio magyarországi tevékenységéről lásd Klára PAJORIN, *Alcuni rapporti personali di Pier Paolo Vergerio in Ungheria = L'umanesimo latino in Ungheria*, Atti del Convegno Internazionale di Studi, Budapest, Istituto Italiano di Cultura, 18 aprile 2005, a cura di Adriano PAPO, Gizella NEMETH, Treviso, 2005, 45–52; Vö.: Gizella NEMETH, Adriano PAPO, *Pier Paolo Vergerio, 'faro' dell'umanesimo in ungheria*, AMBRA, percorsi di italianistica (Savaria–Szombathely), V(2005), 108–123.

60 Klára CSAPODINÉ GÁRDONYI, *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*, Bp., 1984 (Studia Humanitatis, 6).

Egy 16. század eleji példa Matthaeus Fortunatus Pannonius (1490 k.–1528 k.) Seneca-kiadása, amely 1523-ban jelent meg Velencében.⁶¹ Huszti József,⁶² és Ritoókné Szalay Ágnes⁶³ elemezte azt a szellemi légkört és könyvtári környezetet, amely Ippolito d’Este püspök udvarában körülvette az alkotót Egerben, és az egri, a váci, a váradi püspöki, illetve a budai királyi udvar kapcsolatát. Részben itt készültek Jacob Ziegler (1470/71–1549) Plinius-kommentárjai is, bár Ziegler csak 1518–19-ben volt Magyarországon.

Egy további érdekes példa a francia-flandriai Casselben született Nicasius Ellebodus (1535–1577) élete és filológiai teljesítménye. 1571-ben, patrónusát, Radéczy István (?–1586) püspököt követve költözött a Magyar Királyság akkori fővárosba, Pozsonyba, ahol élete végéig élt.⁶⁴ A város közel fekszik Bécshez, az egyházi központhoz Nagyszombathoz. Az esztergomi érsek Nicolaus Olahus, azaz Oláh Miklós, az egri püspök, királyi helytartó Radéczy István, az arisztokrata Batthyány Boldizsár (1535/38–1590) és Istvánffy Miklós (1538–1615) patronáltjai folyamatos kapcsolatot tartottak egymással. Olyan személyiségekkel, mint Johannes Sambucus (1531–1584), aki Bécsben élt, Carolus Clusius (1526–1609), az arrasi születésű botanikus, aki Batthyány udvarában, Németújvárt tartózkodott, Georg Purkicher (1530–1578) földrajztudós, Elias Corvinus (?–1598) költő.⁶⁵ A humanista kör folyamatosan megtárgyalta a filológiai kérdéseket az egyes szövegkiadások kapcsán, Ellebodus pedig folyamatosan kérte a frissen megjelenő könyveket barátjától, Gianvincenzo Pinellitől (1535–1601),⁶⁶ Padovából. A bécsi könyveket vagy Zsámboky, vagy Hugo Blotius (1534–1608) császári könyvtáros küldte neki. Pozsonyban készített elő több Arisztotelész-

61 Lucius Annaeus SENECA, *Naturalium quaestionum libri VII*, Venetiis, 1523. Fortunaturól, teljes bibliográfiával: *Humanistes du bassin des Carpates, ... i. m.*, III (előkészületben).

62 Giuseppe HUSZTI, *Celio Caleagnini in Ungheria*, Corvina, 2(1922), 40–56.

63 RITOÓKNÉ SZALAY, *Erasmus és a XVI. századi magyarországi értelmiség...*, *i. m.*, 125–135.

64 Tibor KLANICZAY, *Contributi alle relazioni padovane degli umanisti d’Ungheria: Nicasio Ellebodio e la sua attività filologica = Venezia e Ungheria nel Rinascimento*, Atti del convegno di studi, Venezia, 11–14 giugno 1970, a cura di Vittore BRANCA, Firenze, 1973 (Civiltà Veneziana, studi, 28), 317–333; Antal SIVIRSKY, *Nicasius Ellebodus van Kassel, kannunik van Esztergom*, De Franse Nederlanden – Les Pays-Bas français, 1(1976) 41–54; Tibor KLANICZAY, *Ellebodii Casletani et amicorum*, MKSz, 99(1983), 225–242; BOROSS Klára, *A pozsonyi humanista kör könyvei az Egyetemi Könyvtár antikva-gyűjteményében*, *Roma e l’Italia nel contesto della storia delle università ungheresi*, Atti del seminario italo-ungherese di Storia della Università, Roma, Villa Mirafiori, 10–12 novembre 1981, Roma, 1985 (Studia e fonti per la storia dell’Università di Roma, 5), 97–113. Ellebodusról, teljes bibliográfiával *Humanistes du bassin des Carpates, ... i. m.*, III (előkészületben).

65 PAJKOSSY Györgyné, *Ellebodus és barátai körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban: ‘Nicasii Ellebodii Casletani et amicorum’*, MKSz, 99(1983), 225–242; BOROSS Klára, *A pozsonyi humanista kör könyvei az Egyetemi Könyvtár antikva-gyűjteményében*, *Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei*, 13(2007), 157–185.

66 Zsuzsa KOVÁCS, *Nicasius Ellebodus Casletanus tra Padova e Posonio = Rapporti e scambi tra umanesimo italiano ed umanesimo europeo: l’Europa e’ uno stato d’animo*, a cura di Luisa ROTONDI SECCHI TARUGI, Milano, 2001, 679–690.

szöveget kiadásra,⁶⁷ de foglalkozott Arisztophanésszel⁶⁸ és Polübiosszal is, ráadásul Eperjesen, egyik hosszabb otléte alatt. A szakírók Ellebodiust a modern kritikái kiadások egyik atyjának írják le, ami meglepő, hiszen a magyarországi könyves háttér számára sem javult látványosan.⁶⁹

A szerény körülmények ellenére is komoly filológiai teljesítményt nyújtó személyek sorából ne hiányozzon egy erdélyi sem. Ezért emelem ki, hogy minden bizonnyal a gyulafehérvári fejedelmi udvar könyvtára gazdagságának köszönhető, hogy Háportoni Forró Pál (1570 k.–1624 k.) Curtius Rufus Nagy Sándor-életrajzának fordításakor,⁷⁰ a jegyzetei szerint azonosíthatóan, valamennyi latin kiadást ismerhette.

A legtöbb magyarországi – magyar, német, vagy horvát – születésű, komoly filológiai képzettséget szerzett tudós azonban külföldön kamatoztatta tudását. Egyetemi éveiket követően egy-egy ottani szellemi műhely tartott igényt munkájukra, de van köztük olyan is, aki nemzetközi rangot vívott ki magának. Ilyen például a bártfai születésű német Georg Henisch (1549–1618), akit Augsburg is büszkén tudhat ottani humanistának, vagy a nagyszombati magyar, de életét Európa nagyobb városaiban leélő Johannes Sambucus.

Tanulmányom befejezéseként három olyan személyről teszek még említést, akiknek filológiai teljesítménye rejtett maradt a kortársak, de főként az utókor számára. Az egyetlen olyan kézirat ugyanis, amely Magyar Királyságban, illetve Erdélyben nyomtatásban napvilágot látott először eredeti nyelven (*editio princeps*), Johannes Honterus műhelyében jelent meg. A kéziratot Honterus egy havaselvi kolostorban találta, képzett filológusként felismerte a szöveg újdonságát, és más hasonló műfajú szövegekkel együtt maga rendezte sajtó alá. A kis, 40 oldal terjedelmű kötet 1540-ben hagyta el a sajtót.⁷¹ Ahogy azt egy

67 Rudolf KASSEL, *Unbeachtete Renaissance-Emendationen zur aristotelischen Poetik*, Rheinisches Museum für Philologie NF., 105(1962), 111–121; Dieter WAGNER, *Zur Biographie des Nicasius Ellebodius (†1577) und zu seinen „Notae“ zu den aristotelischen Magna Moralia*, Heidelberg, 1973; Nicasius ELLEBODIUS in *Aristotelis librum de poetica paraphrasis et notae*, ed. Zsuzsanna MAURER, Bp., 2014 (Értekezések a magyarországi latinság köréből, 3).

68 Fred SCHREIBER, *Unpublished Renaissance Emendations of Aristophanes*, Transactions of the American Philological Association, 105(1975), 313–332.

69 Daniel DONNET, *Un travail inédit de l'humaniste Nicaise von Ellebode: Notes sur le traité de grammaire de Michel le Syncelle*, Bulletin de l'Institut historique Belge de Rome, 43(1973), 401–458; NÉMÉSIUS d'Émèse, *De natura hominis*, Traduction de Burgundio de Pise, édition critique, avec une introduction sur l'anthropologie de Némésius, par Gérard VERBEKE, José Rafael MONCHO, Leiden, 1975 (Corpus Latinum commentariorum in Aristotelem Graecorum, Suppl. 1), XCVIII–C.

70 HÁPORTONI FORRÓ Pál, *Quintus Curtiusnak az Nagy Sándornak, macedonok királyának viseltetett dolgairól irattatott históriája*, Debrecen, 1619, hasonmás kiadás, a jegyzeteket és a tanulmányt írta MONOK István, Appendix I; *H. F. P. kisebb művei*, Összegyűjt. és sajtó alá rend. MONOK István, Appendix II, sajtó alá rend. és a tanulmányt írta LÁZÁR István Dávid, Bp., 1988 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, XVIII).

71 Pseudo-NILUS, *Νειλου Μοναχου κεφαλαια – THALASIVS, Αββα Θαλασιου εκ της αγάπης και εγκρατείας κεφαλαίω*, Coronae, Johannes Honterus, 1540. (RMNy 40)

külön közleményben megírtam,⁷² az őt követő kiadók, Michael Neander (1559, 1577), Johann Jakob Grynaeus (1569) és Nicolas Glaser (1614) említik ugyan – különféleképpen – Honterus szerepét, maga Migne⁷³ is Neandert említi első kiadóként, így a világ klasszika-filológiai műhelyei ezt a kiadást ismerik *editio princeps*nek.

De tudunk olyan példát is említeni a 16. századi magyarországi humanizmus alakjai közül, akinek filológiai munkáját a korszakban senki sem ismerhette. Szántó Arator István (Stephanus Arator)⁷⁴ szívességből olvasta össze rendtársával, Gibertus Bronkhorsttal a Vatikáni Könyvtár *Vat. Gr. 124 A* jelzetű Polübiosz-kódexét. Az 1582. évi kiadásban azonban Fulvio Orsini meg sem említette a két jezsuita segítségét, így Szántó Arator István, mint a Polübiosz-filológia történetének egy kis alakja ismeretlen maradt 2000-ig, Lorenz Wienrich tanulmányáig,⁷⁵ annak ellenére, hogy a már idézett szövegek egyébként kiadásra kerültek azt megelőzően is.

Utolsó példaként utalok egy másik ifjú, a brassói Peter Felckmann (? – 1603) görög filológiai munkásságára.⁷⁶ Felckmann a magyar szakirodalomban csupán néhány említés szintjén ismert, jöllehet a késő-humanizmus három ismert irodalmi alakja, Sebastianus Ambrosius (1554–1600), Szenci Molnár Albert (1574–1634), és Miskolci Csulyak István (1575–1645) életére vonatkozó dokumentumokban (levelezés, naplók) gyakran előfordul a neve. Johann Jacob Grynaeusnak levelet vitt Georg Rohrmanntól Bázélbe. 1595-ben kezdte teológiai tanulmányait Heidelbergben, majd egy év múlva hosszú franciaországi, angliai és genfi utazásra indult. Genfben találkozott Szenci Molnár Alberttel, aki bemutatta Theodore de Bèze-nek is. Heidelbergben 1598-ban Daniel Tossanus elnöklete alatt disputált *De papatu*. A Heidelbergben letelepedett, megnősült Felckmann sokat segített azoknak a magyarországi és erdélyi diákoknak, akik nagy számban látogatták a Neckar-menti város egyetemét.⁷⁷ Az *Europa Humanistica*, a belgiumi Brepols Kiadónál megjelenő sorozat eddigi kötetei számos adalékot közöltek már a humanista kapcsolatrendszeréről, annak

72 MONOK István, *Néhány megjegyzés a Honter-féle Nilus-kiadás kérdéséhez*, MKSz, 128(2012), 381–382.

73 Jacques Paul MIGNE, *Patrologiae cursus completus...*, Series Graeca prior. Tom. LXXIX. S. Nilus Hyperechius, Paris, 1865, hh. 1250–1263: *S. Nili Capita paraenetica*. A kiadástörténetben Honter nem szerepel. Vö.: *Uo.*, hh. 15–18.

74 Legteljesebb életmű összefoglalás: István Dávid LÁZÁR, *Le polemiche di István Arator, XVI–XVII secolo = Una pastorale della comunicazione: Italia, Ungheria, America e Cina, l'azione dei Gesuiti dalla fondazione allo scioglimento dell'Ordine*, Atti del Convegno di Studi Roma-Macerata, 24–26 ottobre 1996, a cura di Diego POLI, Roma, 2002 (Quaderni linguistici e filologici, 13), 337–348.

75 Lorenz WEINRICH, 'Paenitentiaris Ungaricus non ingratus Ursino': *Zur Textgeschichte des Polybius*, *Philologus* (Berlin), 144(2000), 126–133.

76 Részletesebben beszéltem róla a Kulcsár Péter emlékére rendezett konferencián, Miskolcon, 2015. január 21-én.

77 *Szenci Molnár Albert naplója*, közléteszi SZABÓ András, Bp., 2003, 60, 202.

működéséről, magyar vonatkozásban is. A kutatási program német csoportja a Palatinatus (Kurpfalz) humanista személyiségei tevékenységét mutatta be, immáron négy kötetben. A Heidelbergben, Hieronymus Commelinusnál megjelent Athanasius-kiadás (1600–1601),⁷⁸ Abraham Scultetus fordítói tevékenysége kapcsán került a harmadik kötetbe. Felckmann neve csupán az 1601-ben megjelent Appendix kötetben szerepel, mint „P. F. C.”, azaz „Petrus Felckmannus Coronensis”. A mostani kötet kiadói megjegyzik róla, hogy ismeretlen, erdélyi származású teológus, aki Commelinus mellett foglalkozott Athanasius szövegeivel. Pedig ennél jóval tudhatunk róla, szerepe az Athanasius-kiadásban is lényegesen nagyobb volt. A legfrissebb, említett kötet szerzői is csak az Appendix-szet tulajdonítják neki,⁷⁹ jóllehet a teljes kollacionálást ő végezte, és külön előszóban értékelte az egyes kódexek forrásértékét. Ebbéli tapasztalatáról már Wilhelm Port, Commelinus monográfusa is megemlékezett.⁸⁰

Összefoglalásként újra szeretném hangsúlyozni azt a tényt, hogy a Magyar Királyság a 15. század végére egy, a nyugat-európai államokéhoz hasonló intézményi rendszert alakított ki, és a Hunyadi-, továbbá a Jagelló-kor idején ezt az intézményi rendszert a nyugati keresztény állami mintára üzemeltetni is tudta. Az ország királyi udvarában, a főúri és főpapi központokban már a világi kulturális élet nyomai is leírhatóak. A humanizmus, a reneszánsz, és a reformáció tanainak együttes befogadásával, köszönhetően a Magyar Királyságban és később Erdélyben is jelen lévő nagyszámú itáliai, németországi humanistának, a humanista szövegkiadás is elindult. Jellemzően iskolai kiadásokról van szó, és magyar fordításokról. A nagyobb filológiai teljesítmények csak külföldi – bécsi, padovai stb. – kapcsolati háttérrel voltak lehetségesek. Az országból külföldi egyetemeken tanult filológusok egy része az ottani szövegkiadó tevékenységbe bekapcsolódva komoly elismertséget is szerzett magának.

78 *Die deutschen Humanisten: Dokumente zur Überlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur in der Frühen Neuzeit, Abteilung I: Die Kurpfalz, Band III: Jacobus Micyllus, Johannes Posthius, Johannes Opsopoeus und Abraham Scultetus*, hrsg. und bearb. von Wilhelm KÜHLMANN, Volker HARTMANN, Susann EL KHOLI, Björn SPIEKERMANN, Tornhout, 2010 (Europa Humanistica, 9), 488–490.

79 *Ad Opera S. Patris Nostri Athanasii Archiepiscopi Alexandrini Appendix. In qua Elogia Athanasio a veteribus tributa, fragmenta et tituli operum amissorum, extantium etiam lectiones variae copiosissimae, insertis non raro observationibus et emendationibus, collecta omnia opera et studio P(etri) F(eckmanni) C(oronensis). Ex officina Commeliniana, 1601 (Heidelbergae) in folio. (1–120).* Tették ezt annak ellenére, hogy már 1935-ben ismert volt Felckmann szerepe: Hans-Georg OPITZ, *Untersuchungen zur Überlieferung der Schriften des Athanasius*, Berlin–Leipzig, 1935, 2–3.

80 Wilhelm PORT, *Hieronymus Commelinus 1550–1597: Leben und Werk eines heidelberger Drucker-Verlegers*, Leipzig, 1938 (Sammlung Bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten, 47), 35, 79.

Magyarországi diákok a 16. századi strasbourgi főiskolán

Közismert, hogy a strasbourgi akadémia 1621 előtti hallgatóiról nem áll rendelkezésünkre anyakönyv. Egy nagyobb forrásgyűjtemény, amely nyomtatott és kéziratos meghívókat, programokat, tanterveket, listákat tartalmazott a tanintézmény történetéről, 1944-ben Frankfurt am Mainban pusztult el – egyedül a baccalaureusok és magiszterek egy részének névsora maradt meg belőle másolatban.¹ Ezért a magyar kutatás számára is megoldandó, de mindmáig nem elévzett feladattá vált egy diáknévsor összeállítása. 2011-ben ugyan megjelent egy kötet, amely a magyarországi diákok németországi peregrinációját kívánta a maga teljességében feltérképezni, s közöl 1621 előtti strasbourgi neveket is, 16. századot illető listája azonban meglehetősen hiányos.² Így nem maradt más lehetőség, minthogy egy esetleges diáknévsor összeállításakor más utakat keressünk. Tudomásul kell ugyanakkor vennünk, hogy leginkább a fokozatot szerzettek, a későbbi írók és politikusok azok, akiket a legkönnyebben azonosítani tudunk, a névtelen és középszerű vándordiakok neve csak ritkábban bukkan fel.

Legkönnyebb a helyzetünk azok esetében, akik valamilyen strasbourgi főiskolához kötődő nyomtatványban szerepelnek. A legismertebb ilyen típusú kiadványok az akadémia retorikaprofesszorának, Melchior Juniusnak a beszédeggyűjteményei. A főiskolát számos nemesi származású diák kereste fel a 16. század végén, ők voltak a főszereplői ezeknek a köteteknek. Professzoruk kiadta a latin nyelvű gyakorlóbeszédeiket, amelyeket annak idején élő-

* A szerző irodalomtörténész és a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Karának, illetve a révkomáromi (Szlovákia) Selye János Egyetem Tanárképző Karának egyetemi tanára.

1 Gerhard MEYER, *Zu den Anfängen der Straßburger Universität. Neue Forschungsergebnisse zur Herkunft der Studentenschaft und zum verlorenen Matrikel*, hg. von Hans-Georg ROTT, Matthias MEYER, Hildesheim–Zürich–New York, 1989 (Historische Texte und Studien, 11).

2 Szögi László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700*, Bp., 2011 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 17), 225–227.

ben is előadtak.³ A beszédgyakorlatok magyar résztvevőiről először 1944-ben készült összefoglaló tanulmány,⁴ ezt a későbbi kutatás több helyen pontatlannak találta és korrigálta.⁵ Ilyen beszédet mondott a magyar nemesek közül Révay Péter (1568–1622) és bátyja, Ferenc,⁶ akik 1588 és 1591 között tanultak a főiskolán. Péter, aki később otthon a magyar királyi koronáról írt értekezésével vált nevezetessé, egy témák szerint csoportosított kéziratos idézetgyűjteményt (*loci communes*) is összeállított,⁷ nyilván nem függetlenül a Strasbourgban kapott humanista képzéstől. Szerepel még Junius beszédgyűjteményében Balassi Zsigmond (1572–1623), a magyar reneszánsz költészet kiemelkedő alakjának, Balassi Bálintnak a rokona, aki 1590–1591-ben és 1593-ban tanult a Rajna-parti városban. 1944-ben még megvolt a peregrinációs emlékkönyve is, ez azóta sajnos lappang.⁸ Beszédet mondott még Junius irányításával 1590-ben Thurzó Szaniszló, ő élete végén a Magyar Királyság második embere, nádor volt.⁹ Beszéddel van jelen még ezekben a kötetekben a szintén nemesi származású Melczer János,¹⁰ aki ezen túl négy jogi disputációban szerepelt Dionysius Gothofrednél (1595),¹¹ s egyben Georg Obrechtnél (1596),¹² illetve fennmaradt egy apjához írt levele is Strasbourgból.¹³ Végül megjelent egy rövid beszéde,¹⁴ valamint egy disputációja (Johann Ludwig

3 Anton SCHINDLING, *Humanistische Hochschule und freie Reichsstadt. Gymnasium und Akademie in Strassburg 1538–1621*, Wiesbaden, 1977 (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, 77), 227–234.

4 ECKHARDT Sándor, *Magyar szónokképzés a 16. századi Strassburgban*, Bp., 1944.

5 GÖMÖRI György, *A strassburgi akadémián tanuló XVI. századi magyarok album-bejegyzései*, Lymbus, 3(2005), 49–52.

6 ECKHARDT, *i. m.*, 9–21; BÓNIS György, *Révay Péter*, Bp., 1981 (Irodalomtörténeti Füzetek, 104), 7–10; GÖMÖRI, *i. m.*, 49.

7 RÉVAY Péter, *Annotationes morales historicae*, kézirat az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban – Vö.: BÓNIS, *i. m.*, 9–10.

8 ECKHARDT, *i. m.*, 364–378; GÖMÖRI, *i. m.*, 49–50.

9 Johann Samuel KLEIN, *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*, I, Leipzig–Ofen, 1789, 463.

10 MELCZER István, *Melczer János ismeretlen strassburgi dissertatiója 1595-ből*, MKSz, 13(1888), 252–263. – Eckhardt Sándor érthetetlen módon átírja a nevét „Eperjessy János Menyhért”-re: ECKHARDT, *i. m.*, 37–45.

11 Joannes MELCZER, *Disputatio V. De arbitris, satisfactionibus, formulis, iureiurando calumniae, iudiciis et iurisdictione, ex lib. II. Cod. tit. LVI. ad finem usque eiusdem: et III. Cod. ad Tit. 27. desumpta...*, Argentorati, Bertram, 1595; Joannes MELCZER, *Disputatio de legibus et consuetudine ex primo Codicis et VIII. eiusdem Cod. tit. LIII. deprompta...*, Argentorati, Bertram, 1595; Joannes MELCZER, *Theses de personis sui iuris, in tutorum curatorum vel neutrorum potestate constitutis...*, Argentorati, Bertram, 1595 (RMK III, 5556–5558); Joannes MELCZER, *Theses de iurisprudentiae definitione et fine, item de iustitia, iure et personis, quae alieno iuri subiectae sunt, quae ratioone [?] eo iure liberentur...*, Argentorati, Bertram, 1595 (RMK III. nem ismeri: VD16 ZV 25074).

12 Joannes MELCZER, *Disputatio secunda de causa efficiente iudicii, et praecipue de iudicis definitione, divisione, causa efficiente, subiecto & obiecto...*, Argentorati, Bertram, 1596 (RMK III, 5578).

13 MELCZER, *Melczer...*, *i. m.*, 256–261.

14 Gallus RHORMANN, *Consulis Ciceronis sustinentis partes ad senatores... = Melchior JUNIUS, Orationum quae Argentinensi in Academia, exercitii gratia scriptae et recitatae...*, III, Argentorati, Zetzner, 1606, 139. (RMK III. nem ismeri)

Hawenreuternél) a sokoldalú erdélyi szász diáknak, Gallus Rhormannak (1590),¹⁵ aki magiszteri fokozatot is szerzett itt; diplomájának eredeti példánya a 19. század végén még megvolt az erdélyi Besztercén.¹⁶

Ha a hiányzó anyakönyvet akarjuk pótolni, akkor a nyomtatott disputációk a legbiztosabb források: a számos fennmaradt nyomtatvány közül itt most csak egyet emelnék ki, ez a későbbi neves író, történétíró és jogtörténész Baranyai Decsi János *Synopsis philosophiae* című, Johann Ludwig Hawenreuter professornál 1591-ben megvédett munkája, amely a korabeli tudományosság vázlatos összefoglalása. A könyv egyetlen példánya a görlitzi Milich-könyvtárban volt megtalálható, a második világháborúban azonban eltűnt.¹⁷ Jelenleg csak a második kiadását ismerjük, amely 1595-ben jelent meg Wittenbergben.¹⁸ Baranyai Decsi mint az erdélyi főnemes Bánffy Ferenc nevelője érkezett Wittenbergből 1589 végén Strasbourgba, ahol 1592 nyaráig maradtak. Itt fejezte be jogi művének megírását, amely a római és a magyar jogrendszer harmonizálását kísérelte meg, s amelyhez egy helyi professzor, Dionysius Gothofredus (Denis Godefroy) tanácsait is igénybe vette. A könyvet eredetileg itt kísérelte meg kiadni, s első munkájához egy metszetet is készítettett magáról, amely a szerzőt nyugat-európai öltözetben ábrázolja, végül azonban csak később, Erdélyben látott napvilágot.¹⁹

Vannak egyéb latin nyelvű munkák is. A nyughatatlan lelkű erdélyi szász értelmiségi, Georg Deidrich²⁰ latin nyelvű verses útleírást adott ki (*Hodoeporicon itineris Argentoratensis*, 1589), amelyben részletesen beszámol a Kolozsvár és Strasbourg között megtett utazásáról.²¹ Latin alkalmi költeményei is megjelen-

15 Gallus RHORMANN, *Ψυχολογία sive philosophica, de animo Συζήθησις, ex libris tribus Aristotelis περι ψυχης excerpta...*, Argentorati, Bertram, 1590 (RMK III, 807).

16 Johann Jakob Grynaeus magyar kapcsolatai, kiad. SZABÓ András, Szeged, 1989 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 22), 160–161.; Ernst WAGNER, *Die Pfarrer und Lehrer der evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen, I. Band: Von der Reformation bis zum Jahre 1700*, Köln–Weimar–Wien, 1998, 93.

17 Johannes DECSI, *Synopsis philosophiae in privatum memoriae subsidium thesibus et velut aphorismis quibusdam comprehensa, et ad disputandum proposita in Academia Argentinensi...*, Argentorati, Bertram, 1591 (RMK III, 815).

18 Johannes DECSI, *Synopsis philosophiae in privatum memoriae subsidium thesibus et velut aphorismis quibusdam comprehensa, et ad disputandum proposita in Academia Argentinensi...*, Witebergae, Welach, 1595 (RMK III, 864).

19 SZABÓ, Johann Jakob Grynaeus..., i. m., 140–143; „Igniculi sapientiae”: János-Baranyai-Decsi-Festschrift: Symposium und Ausstellung zum 400. Jahrestag des Erscheinens der Adagia von János Baranyai Decsi in der Széchényi Nationalbibliothek, 1998, hrsg. von Gábor BARNA, Ágnes STEMLER, Vilmos VOIGT, Bp., 2004 (Libri de libris).

20 Hermann SCHULLER, *Georg Deidrich und sein Hodoeporicon. Reise eines siebenbürgisch-deutschen Studenten nach Strassburg im Jahre 1587*, Deutsche Forschung im Südosten, 2(1943), 79–99.

21 Georg DEIDRICH, *Hodoeporicon itineris Argentoratensis, insigniumque aliquot locorum et urbium, cum Ungariae tum vero maxime Germaniae descriptiones: fluviorum item ac montium quorundam appellationes: historias denique nonnullas aliaque lectu non iniucunda, continens*, Argentorati, Kieffer, 1589 (RMK III, 789); Hermann WIEGAND, *Hodoeporica: Studien zur neulateinischen Reisedichtung des deutschen Kulturraumes im 16. Jahrhundert. Mit einer Bio-Bibliographie der Autoren und Drucke*, Baden-Baden, Koerner, 1984 (Saecula spiritalia, 12), 284–286, 478–479.

tek: már távozása után került ki a sajtó alól egy Johannes Sturm emlékéét idéző kiadvány, amelyben rajta kívül Gallus Rhormann és Baranyai Decsi János is verssel van jelen.²² Ahogyan Deidrich megtette, úgy más kryptokálvinista és református diákok is (köztük ismét Baranyai Decsi és Rhormann) levélben fordultak a közeli Bazel neves teológusához, Johann Jakob Grynaeushoz, egy esetben (Krakkai Demeternél) a levelet vivő lengyel diákokat is azonosítani tudjuk.²³ Néhány diáknak Magyarországra írott levele is ránk maradt, ők többnyire nemesek és házitanítóik, s a nemesi család levéltára őrizte meg a küldeményüket.²⁴

Maradt egy tanulmányi jegyzetünk is, ezt 1588-ban Michael Clementides írta le a Johann Sturm dialektikáját tárgyaló előadásról, amely a felsőbb gimnáziumi osztályok tananyaga volt.²⁵ A már jelzetten kívül még egy 16. századi peregrinációs albumunk van, ez is elveszett, de szerencsére létezik egy 19. század végi másolata. Tulajdonosa Horváth-Stansith Gergely, nevelőjével, Polányi Mátyással együtt 1576–1577-ben tartózkodott a városban, s magánál a rektor-nál, Johann Sturm-nál laktak.²⁶

Tartósan kint ragadó diákok ebből a korszakból egyet ismerünk: ő a késmárki születésű Georg Kreutzer (†1589),²⁷ aki 1570 körül fejezte be Strasbourghban a tanulmányait, majd feleségül vette egy helybeli lelkész lányát, s megváltották a közeli Schiltigheim papjának. Itt tíz esztendeig dolgozott, de flaciánus meggyőződése miatt összeütközésbe került az egyházi konventtel. Ezt követően Magyarországra látogatott, ahol visszavonta tanait és aláírta a Formula Concordiae hitvallását. Végül hazatért Magyarországra, és a hátralévő éveit itt töltötte.

Legrészletesebben Szenci Molnár Albert (1574–1634) strasbourgi tartózkodását ismerjük, ennek az az oka, hogy éppen itt kezdett el naplót vezetni,²⁸ fennmaradtak a hozzá írott levelek, s megőrizte a tanulmányaival kapcsolatos kérvényeit, iratait, bizonyítványait is.²⁹ Ezek Dézsi Lajos 1898-as szövegkiadása³⁰ óta jól ismertek a hazai kutatás számára, viszont senki sem tudatosította nemzetközi jelentőségüket, azt, hogy a főiskola forrásokban szegénnyé vált korszakából őriztek meg fontos dokumentumokat és adatokat. Számos magyarországi diák stras-

22 *Manes Sturmiani, sive epicedia scripta in obitum... Joannis Sturmii...*, Argentorati, Rihelius, 1590 (RMK III, 5505).

23 SZABÓ, *Johann Jakob Grynaeus...*, i. m., 96, 169, és passim. – A lengyel diák Jan Amplias (Soszyński) (1540 k.–1612) későbbi orvos. – *Polski Słownik Biograficzny*, T. 40, red. Henryk MARKIEWICZ, Warszawa, 2001, 609–610.

24 Lásd például: Polányi Mátyás (Horváth-Stansith Gergely házitanítója) Sennyey Ferenchez, Strasbourg, 1577, idézi: ECKHARDT Sándor, *Az ismeretlen Balassi Bálint*, Bp., 1943, 15–16.

25 FRANKL (FRAKNÓI) Vilmos, *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*, Bp., 1873, 284; SCHINDLING, i. m., 199–203.

26 RÁTH György, *Gradeczi Horváth Gergely és Lám (Ambrosius) Sebestyén hitvitája*, ItK, 4(1894), 153–155.

27 RÁTH György, *A felsőmagyarországi kryptokálvinisták hitvitázó irodalmáról*, ItK, 2(1892), 321–322.

28 SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója*, kiad. SZABÓ András, Bp., 2003 (Historia Litteraria, 13).

29 A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kézírattára, K 787.

30 SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése és irományai*, kiad. DÉZSI Lajos, Bp., 1898.

bourgi tanulásáról ráadásul csak innen értesülünk. Szenci Molnár Wittenberg és Drezda után 1592 májusában érkezett meg a heidelbergi egyetemre, de már a következő hónapban nagy körutat csinált egy magyar diáktársával együtt. Ennek keretében június 28-án érkeztek meg Strasbourgba, ahol két magyar diákkal is találkozott (Baranyai Decsi Jánossal és neveltjével, Bánffy Ferencsel), valamint érzekelte az ún. „püspökháború” csapatmozdulatait.³¹

Végül 1593. május elsején hagyta ott végleg Heidelberget, s május ötödikén érkezett meg Strasbourgba. Talán összefügg a váltás azzal, hogy korábban viszonylag jómódú családja fizette a peregrinációját, ekkorra azonban apja és testvére elszegényedett.³² Ugyanakkor másutt azt írja, tudásának elmélyítése volt a fő célja. Május 7-én Philipp Glaser professzor levizsgáztatta és a gimnáziumi tagozat második osztályában helyezte el, tehát a heidelbergi egyetem után másodjára is visszatért a középiskolába. A strasbourgi gimnáziumnak tíz osztálya volt, a tizedikkel kezdődött és az elsővel fejeződött be. Molnár megőrizte azt a kérvényt is, amit eredetileg a főiskola scholarcháinak írt, majd Glaser tanácsára átcímzett a *Collegium Wilhelmiticum* előjáróinak.³³ Ebben ösztöndíjat és kollégiumi ellátást kért, de támogató levelet írt számára osztálytanítója, Josef Lang is.³⁴ Utólag – egyik művének előszavában – azt is elmesélte, hogy egy erdélyi szász diáktársa, Martin Störle³⁵ is adott számára olyan ajánlólevelet, többek között Konrad Dasypodius matematikaprofesszorhoz, amely besegítette őt a város ösztöndíjasai közé. A *Collegium Wilhelmiticumot* a városi tanács alapította 1544-ben az egykori vilhelmita kolostorban szegény tanulók számára, a felügyelője ebben az időben Johannes Pappus teológiaprofesszor volt. 1593. június 24-én végül felvették és megkapták az ösztöndíjat, s ez megoldotta az anyagi problémáit.

1594. április elsején előrelépett a gimnázium első osztályába, amelynek Johannes Bentz, Melanchthon rokona volta a tanítója. Molnár hagyatékában fennmaradt 1595. március 3-i kelettel az akadémia rektorának nyomtatott gyászjelentése Agnes Hedionak, a kollégium jótévőjének haláláról. A magyar diák feljegyezte rá kézzel, hogy őt társával együtt vitte a koporsót a temetésen a városon kívüli Szent Gál temetőbe.³⁶ Április 22-én Johannes Pappus rektor előléptette a nyilvános előadások hallgatására, tehát a főiskolai fokozatra. Ekortájt történt – amit később szintén a már idézett előszóban mesélt el –, hogy Pappus behívatta őt a dolgozószobájába, megmutatta Biblia- és szótárgyűjteményét, s megkérdezte tőle, hogy van-e magyar nyelvű Biblia és latin–magyar

31 A strasbourgi tanulmányokról (további szakirodalommal): SZENCI MOLNÁR, *i. m.*, 18–20, 56–58, 110–113.

32 Molnár Benedek levele Szenci Molnár Alberthez, Szenc, 1592, SZENCZI MOLNÁR, *i. m.*, 90.

33 *Uo.*, 405–406.

34 *Uo.*, 406–407.

35 Martin Störle (Stürl, Stierl) (Beszterce, ?–Kiszsolna, 1620), 1592-ben Heidelbergben tanult, 1593-tól Strasbourgban, 1611-től lett Kiszsolnán (Jelna, Senndorf) lelkész. WAGNER, *i. m.*, 103.

36 SZENCZI MOLNÁR, *i. m.*, 407–408.

szótár. Ő azt válaszolta, hogy Biblia már van, de szótár még nincs – ekkor fogadta meg csendben magában, hogy ez utóbbit el fogja készíteni. Molnár elrakta magának a filozófiai fakultás ekkortájt készült nyomtatott szabályzatát is.³⁷ Május 21-én Melchior Juniustól megkapta a „baccalaureus” fokozatot, amely egy valódi babérkoszorú átadásával is együtt járt – a koszorú mindmáig megvan. Ugyancsak megőrizte a fokozat átadásának ünnepségére kiadott nyomtatott meghívót is, amelyen rajta kívül még egy magyarországi diák szerepel.³⁸

E meghívó egy másik példánya része volt az 1944-ben elpusztult egyetemtörténeti gyűjteménynek is, de Budapesten mindmáig eredetiben tanulmányozható. Négy barát, helybeli kollégiumi társak, latin nyelvű versben gratuláltak a megszerzett fokozathoz, ezeket az alkalmi költeményeket Iodocus Martinus nyomdász egyleveles formában ki is nyomtatta – a nyomtatványt pedig Molnár megőrizte.³⁹ Természetesen megvan a pergamenre írott és lepecsételt eredeti oklevél is, amely 1595. július elsején kelt.⁴⁰ Jellemző a magyar diák anyagi helyzetére, hogy nem tudta kifizetni azt a két ezüstöt, amelybe az oklevél kiállítása és a babérkoszorú került, ezért egy adóslevelet állított ki.⁴¹ Ruhája sem volt megfelelő az ünnepséghez, ezért egy már Heidelbergből ismert lengyel diáktársától, Jakub Lyskowiczról próbált egyet kölcsönkérni. Neki nem volt, de szerzett egy másik magyar diáktól, a már említett Melczer Jánostól, s valami kis pénzt is rakott mellé.⁴² A krakkói születésű Lyskowicz két litván nemes, Samuel és Albrycht Naruszewicz nevelőjeként tanult Heidelbergben, Strasbourgban, majd Bázelen.⁴³

Nagyjából ekkor kerülhetett kapcsolatba Molnár Albert a város református kisebbségével, amelynek tagjai templom híján a közeli, a zweibrückeni hercegséghez tartozó Bischweilerbe mentek ki a nagyobb ünnepeken, s az ottani lelkes járt be hozzájuk a városba. Ő maga arról a nyugat-magyarországi területről érkezett, ahol elindulásakor még formálisan egy egyházszervezethez tartoztak az evangélikusok és a reformátusok, így kerülhetett közeli kapcsolatba az evangélikus Sibolti Demeterrel, akihez egyébként is családi szálak fűzték.⁴⁴ Későbbi iskoláztatása református irányba vitte, s már külföldön értesülhetett arról, hogy 1591–1592-ben a szülőföldjén is bekövetkezett a két protestáns felekezet szétválása.⁴⁵ Strasbourgban 1563-ban tiltotta be a városi tanács a református vallásgya-

37 *Uo.*, 408–410.

38 *Uo.*, 410–411. Dézsi nem közli a teljes szöveget, így csak a kéziratból derül ki, hogy a szepességi Zacharias Fröhlich is ekkor lett baccalaureus: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kéziratára, K 787, f. 12. Lásd a képmellékletet.

39 SZENCZI MOLNÁR, *i. m.*, 411–413.

40 *Uo.*, 413–414.

41 *Uo.*, 415.

42 *Uo.*, 93–94.

43 MEYER, *i. m.*, 135; Stanislaw KOT, *Basel und Polen (XV–XVII. Jh.)*, Zeitschrift für Schweizerische Geschichte, 30(1950), 89.

44 SZENCI MOLNÁR, *i. m.*, 54, 106, 236. (1586. február 3.)

45 ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*, Bp., 1977 (Humanizmus és reformáció, 6), 120.

12.

DECANVS ACADEMIAE ARGENTINENSIS: MELCHIOR IVNIUS VVITEBERGENSIS: RECTORI BENEVOLO S. P. D.

Virtutis vberriſſimum alimentum: nutrimentum artium atq; diſciplinarum Honor eſt: neq; temere adoleſcentes illi probantur: quos laus excitat accendi gloria: amulatio inflammatur. Verum eſt cautione hic caq; diligenti ac prudenti opus: quod, vt maturae cum iudicio honos collatus, aſtanti aurae inſtar, ad honeſtas adiones impellit: ita in tempeſtate aut etiam indignis tributus, opinione vana inflat ſitque ſtatim expleta ſatietaſem adfert. Quamobrem ſapiens vetuſtas honores quodam literatis iuuenibus in Academia propoſuit: ſed non niſi accurate ante exploratos decerni debitarunt. Et dignum memoria eſt, quod de SIGISMUNDO ab HERBERSTEIN, L. Barone ſcribitur: eum, ſolito fuiſſe, quia Vienneniſi in Academia Baccalauri titulum ſuſceperat: eò quod ingenij viribus hunc comparallet: reliqua dignitates, vel generis ſplendori, vel Principi gratiae debite, huic, veluti baſi innititur. Tale honor eſt atq; gradum in Philoſophia primum, cum etiam XVIII. ſubſcriptis adoleſcentibus conferre addiit Louiſ proximum Hora VIII. conſtituit: muſ: reuenter atque officioſe omnes omnium ordinum viros doctos rogamus: Studioſiſſimè adoleſcentes hortamur: hanc publicè teſtimonij renunciationem ſua praefentia c. n. deorare: ſimul quoq; vota nobiſcum ad DEVM OPT. MAX. facere dignentur: vt & docentium, & diſcentium clementer laboribus benedicat: Repub. hanc, Eccleſiam, Academiam tueatur: procul cunſta ea repellat: quae bene conſtitutiſ ludis literarijs obſteſolent. Perſcriptum XII. Cal. Ianij, ANNO recuperatae per CHRISTVM ſalutis CL. CI. XCV.

NOMINA CANDIDATORVM VNA CVM PROBLEMATIS, AD QVAE BREVITER SINGVLI REſPONDEBVT.

EX AVTVMNALIBVS PROGRESSIONIBVS ANNI M. D. XCV.

<p>I. REINHARDVS SCHONVVALDT Hagenſis Triuicriani. Qua Sphaera materialis primus ſit inuentus?</p> <p>II. CORNELIVS FORMICARIVS Francofurtianus. An ex terra & aqua vnus tantum modo fiat globus: vnus etiam idemq; centrum habeat?</p> <p>III. GOTHOFREDVS BVCHERY'S Bollingenſis. Quare Acquiſitionis & Solſtitia ſua ſedes mutant in Calendario?</p> <p>IV. IOANNES ELIAS TESCHNERVS Vinſingenſis. Cui Gregorius XIII. Pontifex Romanus Acquiſitionem Verum redolentem ad Martij XXI. diem flatuerit?</p> <p>V. ANDREAS WYLLERY'S Hammelwungenſis. Ratiō ne bene conſtituta in Schola Muſica tradatur & exercetur?</p> <p>VI. IOANNES STERZINGERVS Salenſis Hennaeburg. aca. Qua nam Diſcretio illius veritate conuicta cauſa: Propheſia nulli in partia ſua accepta?</p> <p>VII. CHRISTMANNVS MERCURIVS Hattenſis. Cui ſiſtophanus, quadatum verum bonam Philoſophi appellent?</p>	<p>VII. BALTHASAR SVLZERVS Francofurtianus. Vtrum verum ſit, quod in Rhetorica ſuiſ Ariſtoteles ſcribit: in propinquitate magna, aliqua neceſſitate comminationem ac laſchrymas non oriri?</p> <p>VIII. ALBERTVS MOLNAR S. Crucienſis Vngarum. Cui Diſticta ſola generis nomen retinetur & Logica ſit diſticta, non item Grammatica ac Rhetorica?</p> <p>IX. MATTHAEVS BADERY'S Landſdorf. ſi. Vtrum ne Logica ſit genus: ſiſt eſt diſticta?</p> <p>X. GEORGIVS MACHTOLFF Brackenheimenſis, Wuerttembergiacus. An Logica deſinitio bene: quod diſticta ars ſit?</p> <p>XI. IOANNES GICONIA Monafterienſis. Quamobrem Cicero nonnumquam duas Logicae partes, Inuentionem & Iudicium conſtituit interdum & tertiam, diſtictationem addat?</p> <p>XII. SEBASTIANVS MACHTOLFF Brackenheimenſis Wuerttembergiacus. Rede ne argumentum deſinitur: quod ad aliquid arguendum aſſertum eſt?</p> <p>XIII. IOANNES NEGLINVS Argentinenſis. Vtrum bene à nonnullis praedictamentorum doctrina in Logica omittatur?</p> <p>XIV. SEBASTIANVS HAMMAN Argentinenſis. An cum Latino graeca conuulgenda: cum multis huic impediſ Latinam linguam exſtiment?</p> <p>XV. FRIDERCVS HACKFVRT Argentinenſis. Vtrum ab Oratoribus an Poetis graeca lingua primum petenda?</p> <p>XVI. IOANNES IACOBVS AXT Werdſenſis. Quomodo ne ſiſt domo priuato ſtudij, an publico in Schola diſticta diſcreti?</p> <p>XVII. LAURENTIVS BANTZ Argentinenſis. Rede ne diſtictum Grammaticae boni eſt quodam ſignare?</p> <p>XVIII. SEBASTIANVS WIRICH Thurnenſis. Si ne Hebraeorum illa loquendi conſuetudo probanda, qua ELOHIM nomen plurale, verbo ſingulari conuulgitur?</p> <p>XIX. VALENTINVS BOIVS Vrfellianus. An pronomen MEVS tertia an prima perſona ſit?</p> <p>XX. PHILIPPVS MVLFEDLIVS Remſidenſis. Rede ne Arriani ex verbo inſerit Filium DEI creaturam eſſe contendunt?</p> <p>XXI. VVOLFGANGVS ZIMMER Sulz. Buchenſis. Vtrum Filium DEI in clauſo ſponteſe quam innotuit appellentur?</p>
--	---

ARGENTORATI excudebat Antonius Bertram Academiæ Typographus.

Egyleves nyomtatvány, Strassburg, Bertram, 1595

korlatot, ezután csak Johannes Sturm rektor kryptokálvinista irányzata szúrta az evangélikus teológusok szemét. Sturmot 1581-ben sikerült eltávolítaniuk a rektori székből, ugyanakkor az általa elindított iskola tovább működött. Az ő tudományos szellemében tanítottak tovább, de éberen őrködtek a lutheri tan tisztaságán. Georg Johann Pappus, akinek Molnár sokat köszönhetett, nemcsak

professzor volt, hanem a dóm első lelkésze és az evangélikus egyházi konvent elnöke is, s élete egyik fő céljának a reformátusok elleni harcot tekintette. A helyzet a városban azért különösen feszült, mert a felekezeti küzdelem nem dőlt el teljesen, a városi tanács ugyanis még nem fogadta el az orthodox lutheránus hitvallást, a *Formula Concordiaet*. A konvent jegyzőkönyvéből tudjuk, hogy a döntő vallási összeütközés kiobbantója egy másik református diák, Johannes Tossanus, a neves heidelbergi hugenotta teológus, Daniel Tossanus unokaöccse volt, aki áldozócsütörtöki prédikációja miatt szemrehányásokat tett Pappusnak, s azt mondta: nem fogják tűrni, hogy a kálvinistákat nyilvánosan szidja. A Tossanus-fiú öntudatosságát megmagyarázza családi háttere, s az a tény, hogy ő valószínűleg nem volt a város ösztöndíjasa, mint magyar társa. Az egyházi konvent még ugyanazon a napon, május 20-án összeült, itt Pappus a kálvinisták erőszakosságára és nyughatatlanságára panaszkodott, mire úgy gondolták, hogy ajánlatos lesz ugyanolyan prédikációkat tartani a kálvinizmus ellen, mint a pápaság ellen szokásos. Molnár már 1595 karácsonyán és 1596 pünkösdjén is Bischweilerbe ment istentiszteletre, s mindkét alkalommal úrvacsorát is vett. Ugyanakkor a június 15-én lezajlott egyháztanácsai ülésen Heinrich Greiner, a Szent Wilhelm templom (amely a Collegium Wilhelmiticum temploma) első papja panaszt tett egy kollégiumi diákra, aki egy vizsgán nyíltan kálvinistának vallotta magát, s a lutheránus tanítást hamisnak és tévesnek nevezte; ugyanő pünkösdkor Bischweilerben volt és ott úrvacsorát vett. Nem tudjuk, miért nem írta meg Szenci Molnár, hogy színvallásra kényszerítették (nyilván a bosszúszomjas Greiner, akit a reformátusok távolítottak el Heidelbergből), így a naplóját olvasva váratlannak tűnik, hogy a három vizitátor, köztük egyik volt tanára, Josef Lang, július 8-án vizsgálatot indított ellene, s ennek következtében elvesztette az ösztöndíját. Arról viszont a strasbourgi források hallgatnak, amit a diárium állít: hogy tudniillik július 13-án Thomas Schaller éppen a konvent által ajánlott, kálvinisták elleni prédikációt tartotta, amikor szerinte egy furcsa villám csapott bele a strasbourgi dómba. Molnár Albert számára ez talán egyfajta isteni igazságszolgáltatást jelentett, amely lélektanilag lezárta a viharos strasbourgi időszakot. A forrásokból tudjuk, hogy az ellene indult eljárás fő mozgatója Pappus volt, ennek ellenére sem a naplójában, sem a rá maradandó hatást gyakorló dolgozószobai beszélgetés leírásában nem említi őt ebben a negatív összefüggésben, megmaradt számára egyfajta apafiguraként. Hasonló atyai pártfogóként beszél szótára előszavában Konrad Dasypodiusról, a szótáríró Petrus Dasypodius fiáról, aki felvette őt a Collegium Wilhelmiticumba, figyelemmel kísérte az iskolai pályafutását, s matematikai értekezéseinek másolatásával külön jövedelmet is biztosított számára.⁴⁶ A svájci családból származó professzor református volt, aki

46 Lásd még: SZABÓ András, *Szótárak és lexikonok Strassburgban, illetve Herbornban = Dictionarium 1604. Szenci Molnár Albert szótára. Az Országos Széchényi Könyvtár és a Károli Gáspár Református Egyetem tudományos ülésszaka, 2004. október 29., szerk. SZABÓ András, Bp., 2007 (Libri de libris), 142–147.*

fiatalabb éveiben Bullingerrel is levelezett; haláláig tartó jelenléte az egyre inkább szigorúan lutheránus strasbourgri főiskolán olyan egyéni kompromisszum eredménye lehetett, amelyben szakmai pótolhatatlansága játszhatta a főszerepet, s amelyhez hasonlóra a wittenbergi egyetemről is ismerünk példát. Amit szabad volt Jupiternek (azaz Dasypodiusnak), azt nem szabadott Szenci Molnár Albertnek, s kisebb rangú tanároknak sem, így a Kopernikusz híveként számon tartott professzor nem védhette meg őt.

A vallási konfliktus az ő távozása nyomán még inkább elmérgesedett, 1597-ben a konvent jegyzőkönyvei név szerint emlegetik Molnár Albertet és Anton Fabert, a Collegium Wilhelmiticum tanárát, akiket a bischweileri lelkész, Johann Anastasius Gottfridi magához édesgetett. Különösen bosszantotta őket, hogy Gottfridi Bischweilerből gyakran bejött a városba, magánházaiknál istentiszteleteket tartott, amelyeken hangosan énekeltek. Az események következtében Strasbourg város 1597. december 7-én egy kálvinisták elleni rendeletet adott ki, s a következő esztendőben aláírta a Formula Concordiaet. Molnár még 1596 nyarán pénzadományt kapott a város református polgáraitól, és ebből az összegből svájci, valamint itáliai utazásra indult. Három barátja, köztük egy erdélyi diák, latin nyelvű kézíratos búcsúverseket írtak hozzá.⁴⁷ Tanárai pedig (köztük a vizitátorok is) – a konfliktust nem említve – csupa pozitív dolgokat tartalmazó ajánlóleveleket készítettek a számára.⁴⁸ Csak az jelzi a történetet, hogy a magyar diáknak egy kötelezvényt kellett írnia, amely szerint visszafizeti három esztendei ellátásának költségeit a kollégiumban.⁴⁹ Nem tudjuk, hogy valaha is megtette-e ezt, hiszen egész életében szegény ember maradt. 1596. július 21-én, szerdán 12 órakor hagyta el végleg Strasbourgot, kikísérte őt Anton Faber és erdélyi barátja, Hodgyai Márton, valamint még nyolc diák a kollégiumból.

Vázlatos áttekintésem végére érve szeretném még kiemelni, hogy szoros baráti kapcsolat volt a Strasbourgban tanuló magyarországi és lengyel diákok között (erre pár példát említettem is), ennek okai elsősorban a földrajzi közelség, az otthoni kötelékek voltak. A nemeseknek gyakran voltak birtokaik a másik országban is, s előfordultak vegyes házasságok is. Így vette el a volt strasbourgri diák Balassi Zsigmond hazatérése után, 1595-ben a lengyel főnemesi családból származó Elisabeth Zborowskát feleségül, krakkói esküvőjükön a lengyel király is megjelent.⁵⁰

A 16. században még sok nemes felkereste Strasbourgot, egy részük kifejezetten református környezetből jött, de a cipser és erdélyi szász diákok között is több kryptokálvinista volt. A 17. század elején megváltoztak a viszonyok, a nemesek és

47 SZENCZI MOLNÁR, *i. m.*, 415–417, 422.

48 *Uo.*, 418–421. Az ajánlólevelek szerzői: Anton Faber, a kollégium felügyelője; Nicolaus Fuchs és Josias Rihelius, a kollégium előljárói; Johannes Bentz, az első osztály tanítója; Israel Spach és Josef Lang vizitátorok.

49 *Uo.*, 421–422.

50 *Nógrád vármegye*, szerk. BOROVSKY Samu, Bp., 1911 (Magyarország vármegyéi és városai), 263.

a reformátusok elmaradtak, s a wittenbergi egyetemhez hasonlóan a strasbourggi főiskola is kifejezetten a lutheránus felekezetű diákok intézményévé vált.⁵¹

*A 16. századi strassburgi főiskolán tanuló magyarországi diákok névsora*⁵²

Balassi Zsigmond (1590–1591, 1593)
Bánffy Dénes? (1596)
Bánffy Ferenc, losonci (1589–1592)
Baranyai Decsi János (1589–1592)
Belényesi Gergely (1543–1545)
Budacker, Johann (1596)
Clementides, Michael (1588–1590)
Deidrich, Georg (1587–1589)
Forgách Mihály (1586–1587)
Fröhlich, Zacharias (1595-ig)
Hodgyai (Hoggaeus) Márton (1596)
Hoffmann, Georg (1569–1570)
Horváth-Stansith Gergely (1576–1577)
Krakkai Demeter (1586–1587)
Kreutzer, Georg (1570-ig)
Máriássy Zsigmond (1586–1587)
Melczer János, eperjesi (1595–1596)
Paksi Cormaeus Mihály (1571)
Péchi Zsigmond, újfalusi (1586–1587)
Polányi Mátyás (1576–1577)
Reichmund, Andreas (1589–1591)
Révay Ferenc (1588–1591)
Révay Péter (1588–1591)
Rhormann, Gallus (1589–1591)
Spillenberger, Samuel (1595)
Störle, Martin (1593)
Szenci Molnár Albert (1593–1596)
Thurzó Szaniszló (1590-ig)
Totschner (Tatsner), Mathias, ifj. (1597)
Varkocs György? (1596)
Zsámboki János (1550)

51 A strasbourggi retorikaoktatás hanyatlásától Melchior Junius 1604-es halála után: SCHINDLING, *i. m.*, 234–235.

52 A névsor nem törekszik teljességre, s nem tartalmazza (terjedelmi okokból) a szakirodalmi utalásokat, ugyanakkor kimaradtak belőle azok, akiket a korábbi szakirodalom tévesen tartott strasbourggi diáknak.

Lipsius *Epistolica institutio* és a magyarországi episztolaszerkesztés

E dolgozatban a magyarországi levélírást gyakorlati oldaláról közelítjük meg, kapcsolatot keresve az elméleti tudás alapjait megfogalmazó egyik 17. századi alapművel, Lipsius episztolográfiájával.

A magyarországi magánlevelezés az írásbeliség elterjedésének következményeként, a hivatali írásbeliséggel szoros kapcsolatban jött létre. A magyar nyelvű levelezés széles körűvé válásának hű mutatója, egyszersmind feltétele a magyar nyelvűség térhódítása és az iskolázottság, a retorikai műveltség terjedése. A 15. század végi kezdetek nyomán a 17. századból már tízezres nagyságrendben maradtak fenn magyar nyelvű misszilisek. A kiadott misszilisekben található tényanyagot az eddigi kutatás sokrétűen felhasználta: történelmi, művelődéstörténeti, nyelvészeti, filológiai szempontból egyaránt. A nagy mennyiséghez mérten meglepő azonban, hogy a szakirodalom mennyire elhanyagolta a misszilisnek mint *írásbeli-irodalmi műfaj*nak a vizsgálatát. Az irodalomtörténeti, retorikai és esztétikai elemzések elmaradásának okait egyrészt a levelezés szétszórtságában, a publikációk sokféleségében, másrészt a változó irodalomfelfogásban kereshetjük. Vitéz János (Ivanich Pál közreműködésével), Oláh Miklós és Váradi Péter is még antik mintára leveleskönyvet állítottak össze, s ez része volt irodalmi tevékenységüknek. A 16. század végétől megjelent Justus Lipsius-féle levélgyűjteményekhez hasonló *irodalmi érdekű magánlevél-gyűjtemény* a 17. századi Magyarországon nem készült, s a levelezéseket tartalmazó kézíratos másolatgyűjtemények, mint például Rimay János 1609. évi ún. „budai leveleskönyve”, az országbíró Csáky István leveleskönyve a 17. század végéről, vagy Teleki Mihály 1677-ben másolni kezdett „kővárhosszúfalusi leveleskönyve” megőrző, bizonyító, dokumentáló funkcióval maradt ránk.¹ A ma-

* A szerző a PPKE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének vezetője, egyetemi tanár.

1 RIMAY János *Összes Művei*, összeáll. ECKHARDT Sándor, Bp., 1955, 221; CSÁKY István *leveleskönyve és tankönyvkézirata*, MOL P 71 Fasc. 175, 64. cs.; TELEKI Mihály *levelezése*, kiad. GERGELY Sámuel, Bp., 1926, X.

gyarországi levélírás történetében a fordulópontot kétségtelenül Pázmány levelezése jelenti, hiszen ő az első, akinek igen nagy mennyiségű, több mint 1200 levele maradt fenn (természetesen az ő levelezése sem teljes), melyek mintegy negyedrésze magyar nyelvű. Ezzel nemcsak ő az első magyarországi szerző, akinek életrajzát leveleiből nagy részletességgel ismerjük, de a magyar episztolairás nagy próbatétele is előttünk áll. A 17. századtól kezdve esetenként már nyomtatásban is megjelennek levelek, levélgyűjtemények Magyarországon. A levélgyűjtemények vagy egyedi levelek 17. századi nyomtatott kiadásai általában politikai vagy vallási célt szolgáltak.² A fiktitást, irodalmiságot, az episztola és a publicisztika hagyományát egyaránt magán viseli a levélformát megőrző, második átdolgozott kiadásban is megjelentetett Pázmány-féle *Öt szép levél*.³ Mindazonáltal a korabeli nyomtatott magyarországi levelek a levélformájú politikai-vallási publicisztika mint alkalmazott műfaj, s nem az irodalmi tudatossággal megszerkesztett episztolárium mint *autonóm* irodalmi műfaj köré tartoznak. Egyáltalán nem állíthatjuk tehát, hogy *általában* 17. századi levélíróink irodalmi alkotásként fogták volna föl a levélírást, ezt inkább csak az élőszó leírt változatának tartották. Igen magas szintre emelkedett a kancelláriai és hivatalos levelezés azokon a helyeken, ahol tehetséges és alapos retorikai képzettségű literátorok dolgoztak, mint Vitéz János Hunyadi János mellett, Rimay János Bocskai István mellett. Az irodalmi jelleg érvényesülésére mégis sokkal inkább a magánlevelezésben nyílt mód. A 17. századi magánlevelezésben tucat számra találhatók a partner levelére vonatkozó olyan típusú reflexiók, mint „biztató levél”, „derék levél”, „gratuláló levél”, „igazságos levél”, „méltóságos levél” vagy éppenséggel „mocskos és disznó levél”. Hopp Lajos mintegy harminc megnevezést sorolt fel.⁴ Ezek szinte kizárólag a tartalomra utaló megjegyzések és még nem az irodalmi tudatosságot bizonyító műfajmegjelölések. Kimondottan a levél*stílusra* vonatkozó utalások igen ritkák, mint például Pázmány írja Ferencffy Lőrinc udvari titkárnak 1628-ban egy átnézésre küldött fogalmazványról: „meglátszik, hogy prócátori írás, nem Cancellaria Stylussa”.⁵

A 17. századi magyarországi levélszerkesztési gyakorlatot tekintve általánosságban elmondható, hogy a kötelező formulahasználat egyéni sajátosságokkal érvényesül a levelekben. A formulák latin–magyar nyelvűségének alakulásáról megállapítható, hogy a 16. században gyakoribb a teljes egészében magyar nyelvű levél, másrészt a 17. század elején a formulák tekintetében

2 Érdemes lenne kigyűjteni a *Régi magyarországi nyomtatványok* tárgymutatói alapján a nyomtatásban is megjelent leveleket, és retorikai, valamint kommunikációtörténeti szempontból vizsgálat alá venni e műfajcsoportot.

3 LIPA Tímea, *Pázmány Péter belső írói fejlődése az Öt szép levél három kiadásának tükrében*, Irodalomtudomány, 3(2002), 8–33; BALÁZS Mihály, *Az Öt szép levél 1609-ben = Uő, Felekezeti és fikció*, Bp., 2006 (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok, 8), 193–216.

4 HOPP Lajos, *A levélműfaj történetéből = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. SZAUER József, TARNAI Andor, Bp., 1974, 543.

5 PÁZMÁNY Péter *Összegyűjtött levelei*, I, s. a. r. HANUY Ferenc, Bp., 1910, 744.

visszalatinosodás figyelhető meg a magyar nyelvű misszilisek számának növekedésével párhuzamosan. A 17. századi megszólító formulákat (a külcímek és conclusiók figyelembevételével) azzal a kérdésfeltevéssel is vizsgálat alá vehetjük, hogy használatuk mennyiben fejezi ki a levélíró és címzett viszonyát. A szakirodalomban közhelyszerűen elfogadott megállapítás, hogy a megszólító formulák megfelelő használatát a levélírók iskolai tanulmányaik során sajátították el, illetve a korábban kialakult hagyományokat vették át. Ila Bálint megfogalmazása szerint

ebben a korban mindenkit csak 'rendi szerint' becsültek meg, és ennek kifejezésre kellett jutni a levelek címzésében is. Czobor Anna pl. szégyenkezve kér bocsánatot Thurzó Szaniszló nádor feleségétől, mert hozzá intézett levelének címzésébe hiba csúszott be, de – mint írja – nem ő, hanem a 'hitvány deák' hibás. Thurzó György bécsi titkára a vezető osztrák, morva, cseh, német és sziléziai politikusok teljes címeit összegyűjtötte és megküldte urának felhasználásra.⁶

Pázmány az 1630. év utolsó napján Rákóczi Györgynek írt levelében a következő salutatioval illette a már több mint egy hónappal korábban, november 26-án megválasztott új fejedelmet: „Szolgálatom ajánlása után Istentől kívánom, hogy kegyelmedet lelki és testi áldásokkal látogassa”. Az alkalmazott formula miatt röstelkedve mindjárt hozzá is tette:

Kegyelmedtől bocsánatot várok, ha ugyan csak az elébbi [ti. a fejedelmválasztás előtti] titulussal és móddal írok kegyelmednek, sem kevélységből, sem egyéb idegen indulatból nem mívelem, hanem császár ő felsége [ti. II. Ferdinánd] kegyelmes akaratjától tartozom ebben várni. Azért elhittem, meg nem itél kegyelmed ebből.⁷

A kötelező formulahasználat annál merevebb sémákat ír elő, minél magasabban áll a címzett a társadalmi hierarchiában. E formulák leggyakrabban latin nyelvűek. Például a pápa megszólításában a formula állandó része általában a „Beatissime pater”, a Habsburg uralkodó titulusában pedig a „Sacratissima Caesarea Regiaque maiestas”. A rendek különböző képviselőinek latin megszólításaiban is kötelező érvénnyel szerepelnek a hierarchia különböző fokait kifejező titulusok, pl. *spectabilis*, *magnifice*, *generose*, *egregie*; egyháziak esetében *reverende*, *reverendissime* stb. Van azonban a salutatio használatának egy olyan sajátossága, és a kötelező titulusok mellett is egy olyan tartománya a

6 Ila Bálint, *Magánkancelláriai ügyintézés és magánlevéltári rendszer a XVII. sz. első felében*, Levéltári Közlemények, 26(1955), 130.

7 PÁZMÁNY, *i. m.*, II., (1911), 159.

formuláknak, amely a társadalmi állástól függetlenül vagy részben függetlenül bukkan fel. Ennek a módosított formulának vagy formula-elemnek a meghatározója a levelező partnerek szubjektív viszonya, a műveltségbeli színvonal, a családi kapcsolat, a levelezők egymás iránti barátsága vagy ellenségessége, az életkori különbség. A műveltségbeli színvonal, az iskolázottság a formulák nyelviségére is jellemző. A jobbágylevelek írói nem maguk a jobbágyok, hanem egy éppen előkerített deák, de nyilván nem a felsőbb hivatalokból. A H. Balázs Éva által 1951-ben kiadott reprezentatív jobbágylevél-gyűjteményben 42 db található a 17. századból.⁸ Ezek megszólító és záró formulái egy kivétellel mind magyar nyelvűek. Az egyetlen kivétel sem latin, hanem vegyes magyar–latin formula. A jobbágylevelek salutatioiban és conclusióiban többször is megfigyelhető a formulák aktualizálása, vagyis a bennük található utalás helyzetükre. Például a berencsiek Wesselényi Ferenc nádorhoz intézett levelében a tatár betörések ellen segítséget kérve a conclusióban ezt olvashatjuk:

Isten sokáig éltesse Nagyságodat jó egészségben az szegén igyefogyottaknak oltalmazására s a gonoszoknak penig büntetésére. Kegyelmes választ várván Nagyságodtul, Nagyságodnak alázatosan könyergő Princsfaluban lakozó és Szitnya várához tartozandó s Nagyságodnak szerencsés életiért Istent imádó szegénység.⁹

A formula aktualizálása, vagyis a kötelező titulusok kibővítése a saját állapot megjelölésével a török fogságban sínylődő költő és volt székesfehérvári kapitány, Wathay Ferenc egyetlen ismert misszilisében is megfigyelhető; amint Batthyány Ferencnek írt levelét kezdi 1605-ben: „Tekéntetős és nagyságos, neköm jóakaró kegyelmes uram, az én keserves és nyomorúságos régi rabságomnak megszabadulása után halálomig szolgálok nagyságodnak”.¹⁰ A magas műveltségi szinten álló Szenci Molnár Albert levelezésében a 17. század elején már archaikusnak számító humanista hangulatú egyszerű „Salutem” kezdetű formulák a leggyakoribbak, az aktualizálás itt csupán a külcímekben jelenik meg.

Az aktualizálás és a formula szubjektív alakítása megfigyelhető a családi levelezésekben is. A házastársi levelekben szinte kizárólag magyar nyelvű a salutatio, ami nem elsősorban az alacsonyabb szintű női műveltséggel, hanem a közvetlen hangvétel kifejezési szándékával függ össze. Itt is találhatunk formula-szerű megszólításokat, pl. Lorántffy Zsuzsanna Rákóczi Györgyhez írt egyik 1636-os levelében: „Szolgállok Kegyelmednek mint szerelmes uramnak,

8 *Jobbágylevelek*, összeáll. H. BALÁZS Éva, Bp., 1951.

9 *Uo.*, 88–89.

10 *Régi magyar levelestár (XVI–XVII. század)*, I, bev., jegyz. HARGITTAY Emil, Bp., 1981, 343. (Rövidítése a továbbiakban: RML.)

az úr Isten áldja meg Kegyelmedet szerencsés hosszú élettel, jó egészséggel”.¹¹ De gyakoribb a megszólítás szubjektív típusa, szabad alakítása, amely a személyi kapcsolat jellemző kifejezése. Például Kemény János Lónyay Annának 1659-ből: „Édes kis asszonykám”, 1661-ből: „Édesem” vagy Teleki Mihály Veér Juditnak ugyanebből az évből: „Édes kedves mantsám, gyönyörűséges szerelmes Juditom, kedvem szerint való kis Feleségem, nekem régi jóakaró asszonyom, most immár egyetlenegy hálótársam”.¹²

Eddigi példainkról elmondhatjuk, hogy a levél tartalma és az alkalmazott formula között nincs ellentmondás. A formula vagy a tartalmat erősíti (mint a házastársi levelek többségében), vagy közömbös (mint a Szenci-kör levelezésében). Ez a harmónia a kimondottan ellenséges hangvételi és tartalmú levelekben sajátos módon jelenik meg. A tyatyók által írt magyar nyelvű török levelek fenyegető típusában a salutatio elmarad, helyette az oklevél-bevezető formula található meg. Például Kemény János halála után a fejedelem fiát így fenyegette meg Kucsuk Mehmet basa 1662-ben, attól tartván, hogy Kemény Simonnak apját követő uralkodói aspirációi vannak:

Mi, hatalmas győzhetetlen császárunk Dunán innen lévő végházainak és Erdélyben lévő fényes hadainak igazgatója és gondviselője, Temesvárnak beglerbégje, Borosjenő várának főbasája, nagyságos Kucsuk Mehmet basa. Tudtodra legyen, te nagy ördögnek kis ördög fia, ördög lelke, kutya fele, disznó fele, kezemhez jutott az te kutya leveled, mit írtál, láttam miért írsz te Erdély országának... stb.¹³

Negatív értelmű salutatióra egyébként nem találtam példát a 17. századi magánlevelezés átnézett részében. Említettük azonban, hogy a formulakészlet kötelező kifejezései mellett (ez főleg a latin nyelvű salutatiókra vonatkozik) egy-egy formulának lehetnek változó részei is. Ezek beépítésével nem módosul oly mértékben a salutatio, mint az idézett magyar nyelvű aktualizált formulákban, mégis jellemzőnek kell tartanunk ezeknek a változó, tehát fakultatív elemeknek a meglétét vagy hiányát. Utolsó példánkat ebből a körből vettük, a formulahasználat szempontjából megvizsgálva Pázmány és az erdélyi fejedelmek viszonyát. Megfigyelhető, hogy ebben a kapcsolatban az *amicus–amice* kifejezésnek sajátos szerepe van. Bethlen és Pázmány 1617 és 1629 közötti levelezéséből 46 misszilizt ismerünk. Ezekből Bethlen 33-at, Pázmány 13-at írt. A 33 Bethlen-levélben – figyelembe véve a külcímeket és a conclusiókat is – 11 alkalommal nem fordul elő az *amice*, 22 levélben megtalálható. Pázmány Bethlenhez írott leveleiben egyáltalán nem viszonzozza az *amicust*. I. Rákóczi György

11 *Szeretők és házastársak*, szerk. ERDŐDY Edit, Bp., 1978, 166.

12 *RML*, i. m., II, 282, 307, 310.

13 *Uo.*, 318

1632 és 1636 között 20 levelet írt Pázmányhoz, melyekben – 6 fogalmazvány, másolat, illetve töredék kivételével – mindenütt megtalálható az *amicus*–*amicé* kifejezés. Az érsek *Rákóczinak viszonzta* az *amicus* titulust: 53 levele közül mindössze négyben nem található meg. Tanulságos Esterházy Miklós nádor esete is. Esterházy 1635 és 1640 között Rákóczi fejedelemhez írt 16 levelében minden esetben alkalmazza az *amicé* titulust. 1644–45-ben, Rákóczi hadjárata idején azonban 28 levelének titulusi között csupán két alkalommal találjuk meg az *amicét*, utoljára 1644. május 15-én, két hónappal a fejedelem hadra kelését követően. Ezzel szemben Rákóczinak a nádorhoz 1636 és 1644 között írt 9 leveléből mindössze egy alkalommal hiányzik az *amicus*.¹⁴ Érdeemes lenne a megszólító formulák (és az attól való eltérések) vizsgálatát nagyobb levélanyag, más levélírók esetében is alaposabban megvizsgálni.

Túl a levelek kötelező formulahasználatán, illetve az ehhez képest való elmozdulásokon, a misszilis irodalmi jellege jól mérhető a retorizáltság szintjével, ami megragadható a szónoki beszéd szerkezetének érvényesülésén és a genusokba sorolhatóságon keresztül. A misszilisek egy jelentős hányadában megvan a retorikus jelleg, különös tekintettel a szónoki beszéd fő szerkezeti egységeinek kimutathatóságára. Irodalmilag igényesebb szerzők misszilisében kétféle stílus érvényesül. Rímay, Szenci Molnár, Bethlen Gábor, Pázmány, Esterházy Miklós, Zrínyi leveleiben a tudatos szerkesztői szándék jól megfigyelhető. Leveleik egy része a humanista levélírói hagyományokat őrzi, bennük a szónoki beszéd fő szerkezeti részei világosan kimutathatók.¹⁵ Minthogy sok évszázados hagyománya volt annak, hogy az iskolai retorikai tudásukat a gyermekek latin nyelvi ismereteik bővülésével tanulmányi éveik alatt fordítási és invenciós gyakorlatok segítségével megszakitás nélkül továbbfejlesztették, nem meglepő, hogy a szónoki beszédre vonatkozó alapvető retorikai ismeretek hatása megjelent az episztolák szerkesztésében. Kétségtelen, hogy tanult levélíróink felhasználták a szónoki beszédre vonatkozó retorikai iskolázottságukat episztoláik megírásakor, hiszen magát a levélírást a szóbeli kommunikáció írásos változatának tartották; mindazonáltal a retorikai iskolázottság szempontjából eddig mindössze csak a humanista levélírókkal foglalkozott behatóbban a hazai szakirodalom. A 16–17. században lényegében változatlanul élt tovább a retorikaoktatás, s csak egyes műfajokban, mint az egyházi vagy halotti beszéd váltak külön az

14 HARGITTAY Emil, *A megszólító formulák és a társadalmi hierarchia összefüggései a XVII. századi magánlevelezésben = A magyar hivatali írásbeliség fejlődése*, I., szerk. KÁLLAY István, Bp., 1984, 238–251.

15 Levélszerkezeti elemzések: LANCSÁK Gabriella, *Az erdélyi kancellária hivatali írásbelisége a XVII. század első felében = A magyar hivatali ... i. m.*, 252–261; HARGITTAY Emil, *Régi magyarországi misszilisek retorikai elemzése = Levél, író, irodalom. A levéltudomány történetéről és elméletéről*, szerk. KICZENKO Judit, THIMÁR Attila, Piliscsaba, 2000 (Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok, 1) 22–31.

elméleti követelmények.¹⁶ Ez a különválás – úgy látszik – nem érvényes az episztolaszerkesztésre, annak ellenére, hogy a 16. században Erasmust követően több ars epistolandi is megjelent, de Erasmus volt a mértékadó.¹⁷ Az újabb retorikai kutatások, megjelent szöveggyűjtemények birtokában egyre nyilvánvalóbb, hogy e művek hatottak Magyarországon, továbbá az a műveltséganyag, aminek alapján az ars epistolandik elkészültek, a külföldi egyetemeken megfordult magyarok számára bizonyosan rendelkezésre állt. Nem meglepő tehát, hogy számos levélírónk episztolájában tükröződik a retorikai műveltség.

Számos levél elemzése nyomán az alábbi retorikai séma valósul meg az íróilag igényes misszilisekben: *salutatio* (megszólítás és üdvözlés), *captatio benevolentiae* (a jóindulat megnyerése), *narratio* (elbeszélés), *propositio* (főtétel), *argumentum* (bizonyíték), amely lehet *confirmatio* (a főtétel megerősítése) vagy *refutatio* (cáfolata), *petitio* (kérdés vagy kérés), amely jellemzően a misszilis levél sajátos, az orációtól eltérő szerkezeti egysége, *conclusio* vagy *peroratio* (búcsúvétel, amely rövid összefoglalást is tartalmazhat), *datum* (keltezés), *subscriptio* (aláírás), mindezt kiegészíti az *intitulatio* (címezés, külcím) a levélen. Nem egy esetben *exemplum* (példa) is található a levelekben.

A 17. századi magyarországi misszilisek tehát alapvetően a használati irodalom körébe tartoznak, ugyanakkor vannak szempontok, melyek alapján a levelek egy részében mérhető az „irodalmiság” kritériuma. Ez a levélformulák szabályos megtartásában, sőt azok tudatos módosításában, a szónoki beszéd retorikai szerkezetének a misszilisekben való megjelenésében, az episztola hagyományos műfaji határainak átlépési kísérletében, a missziliseknek irodalmi művekben való felhasználásában ragadható meg. A fennmaradt iskolai jegyzetkönyvek és formuláriumok mutatják, hogy a levélírást tanulással elsajátítható irodalmi produktumnak tartották. Mint említettük, Erasmus *Ars epistolandi*ja (1522) óta a 16. századi latin humanizmus számára fontos volt az antik hagyományok alapján való episztolairás elterjesztése. A kora újkor talán leg tudatosabb levelezője Justus Lipsius volt. Hatása Magyarországon is jelentke-

16 „A XVII. században Európa-szerte egységes a retorikai köznelv, katolikus és protestáns elmélet között alig van különbség. Az Arisztotelész–Cicero–Quintilianus ’szentháromságon’ alapuló, klasszicizáló humanista szónoklattán szinte egyeduralkodó.” BARTÓK ISTVÁN, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., 1998 (Irodalomtudomány és Kritika), 108; valamint KECSKEMÉTI GÁBOR, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., 1998 (Historia Litteraria, 5), 35.

17 „Jedenfalls sicherte die Abfassung lateinischer Epistolarien auf antiker Basis (Erasmus macht 1522 den Anfang) dem Humanismus auch im Bereich der ars epistolandi seine Autonomie. Sie beweist sich nicht zuletzt darin, daß noch während des gesamten 17. Jahrhunderts die Brieflehre des Erasmus für Theorie und Praxis der Humanisten maßgeblich bleibt.” W. Barner még felsorolja a legfontosabb kézikönyveket, Vivesét, Lipsiusét és másokét. Wilfried BARNER, *Barockrhetorik: Untersuchungen zu ihren geschichtlichen Grundlagen*, Tübingen, 1970, 158–159.

zett: levelező kapcsolatban állt vele Dudith András, Forgách Mihály, Koppay György, Révay Péter, Rimay János, Zsámboky János.¹⁸ Lipsius Európa tudósai-val folytatott levelezéséből válogatásokat állított össze, s azokat nyomtatásban is megjelentette, ezekbe a gyűjteményekbe bekerülni természetesen nagy megbecsülést jelentett. Lipsius tudatosságára jellemző, hogy elméleti előadást is készített, az *Epistolica institutió*t, melyet tankönyvként jelentetett meg az ifjúság használatára először 1587-ben.¹⁹

Az általam használt 1614-es antwerpeni kiadás címlapján egy embléma látható, melyen a lipsiusi symbolum olvasható: „Labore et constantia”. Rimay is elsajátította e jelmondat lényegét, versei, levelezése és életútja igazolja a sztoikus világlátás jelenlétét.²⁰ Nagy jelentőségű, hogy Lipsius e munkája a Váradon 1656-ban kiadott, az *Orator extemporaneus* című, eredetileg jezsuita retorikatankönyv folyamatos lapszámozású mellékleteként megjelent Szenci Kertész Ábrahám nyomdájában, mégpedig bizonyára a helyi református iskola tanárainak javaslatára. Itt kell megemlíteni, hogy ugyanebben az évben a váradi és a lőcsei nyomdában is kiadtak egy Johannes Sturm-féle Cicero-levélgyűjteményt.²¹ Az *Orator extemporaneus* különleges voltát Tarnai Andor mutatta ki,²² Knapp Éva pedig nemrég dokumentálta, hogy a jezsuitáknál is elterjedt Lipsius levélméletének használata.²³ Összevetve Lipsius művének 1614. évi antwerpeni kiadását a váradi redakcióval, megállapítható, hogy a magyarországi kiadás pontosan követi az eredeti művet, s csak az alább említendő a függelék-rész hiányzik belőle. Még az eredeti kiadás címlapszövegének egy részét is

18 A Lipsiuszhoz kötődő, magyarországi kapcsolatokat dokumentáló valamennyi levél magyar fordításban megtalálható az RML-ben.

19 Justus LIPSIUS, *Epistolica Institutio: Excerpta dictantis ejus ore*, Anno 1587, mense Junio.

20 Emlékezetes Rimay írásainak az a helye, ahol mesterét, Balassit is ezen eszmények vallójaként állítja be, mintegy átértékelve a mester habitusát. „Ő volt az, aki engem, a dicséretért lángolót azzal a reménnyel töltött el, hogy vagyon vára nélkül is keletkezhet erény, melyet munkával és állhatatossággal elérni törekszünk.” (Eckhardt Sándor fordítása.) RIMAY, *i. m.*, 38.

21 *Régi magyarországi nyomtatványok*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 2012, 2646 és 2674.

22 Tarnai Andor tisztázta, hogy az eredetileg Michael Radau lengyel jezsuita által összeállított művet – az eredeti szerző nevét elhallgatva – Georgius Beckher neve alatt adták ki Váradon, s milyen átalakításokat tett ez szükségesé a nyomtatványban: TARNAI Andor, *Orator extemporaneus = Klaniczay emlékkönyv*, szerk. JANKOVICS József, Bp., 1994, 365–378. Lipsius *Epistolica institutió*járól Bartók István retorikai műveket feldolgozó monográfiájában olvashatunk 11 sort a műről: BARTÓK, *i. m.*, 121; Knapp Éva ismertetése: KNAPP Éva, *Levélméletek a magyarországi jezsuita oktatásban a 16–18. században*, ItK, 115(2011), 568–569. Pesti Brigitta dedikációkról szóló monográfiájában fél oldalnyi terjedelemben tárgyalja Lipsius e művét: PESTI Brigitta, *Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Bp., 2013, 80–81. Az itt olvasható megállapítás: „Magyarországon a 18. század végéig sem a levél retorikájával kapcsolatos irodalom, sem levelezési útmutató vagy levélgyűjtemény nem jelent meg” (81) pontosítható, hiszen épp Lipsius e Váradon megjelent munkája cáfolja. Az *Orator extemporaneus* egyes részeinek magyar fordítása: *Retorikák a reformáció korából*, szerk. IMRE Mihály, Debrecen, 2000² (Csokonai Könyvtár, Források, 5), 337–365, 441–445.

23 KNAPP, *i. m.*, 556 és 566.

követi a váradi kiadás, bár nem zárható ki, hogy ugyanez a szöveg valamennyi Lipsius-kiadáson ott lehetett.

Az *Epistolica institutio* 13 részből áll. Az ajánlás (még az 1590. évi kiadásé): a héber nyelv leideni professzorának és tudós könyvkiadójának, az arab–latin lexikon kiadójának, Lipsius számos műve publikálójának, Franciscus Raphelengiusnak szól.

Az I. caputban („De nominibus variis Epistolae, et de forma apud veteres”) az antik szerzők (Origenes, Isidorus, Plautus, Cicero és mások) episztola-meghatározásainak példatárát adja, különös tekintettel a levelek fizikai megjelenésére. A rövid összefoglalás azért is tanulságos, mert ókori episztolográfia (vagyis a levélírás módszertana), ha talán készült is, nem maradt ránk.²⁴ Így egyes megjegyzésekből, illetve a híres ókori személyek levelezésének kiadásából alkothattak képet a levelezés módszertanáról a humanizmus és késő humanizmus kori ars epistolandi szerzői.

A II. caputban („Quid sit epistola, et quae eius partes”) Lipsius ismét az antik szerzők nyomán határozza meg a levelet: „Definitio autem epistolae: scriptum animi nuntium ad absentes, aut quasi absentes”, amely az episztola kettős használatára utal: szólhat távollevőhöz, de olyanokhoz is, akik csak lélekben vannak távol, akik számára írásban könnyebb a megnyilatkozás a levélíró részéről, mint szóban.

A III. caputban („Materies definita, divisa, et de praemissis Epistolae”) Lipsius materiának nevezi azt, aminek az írás alá van rendelve, azaz amiről az írás szól. Ez lehet meghatározott és változó, ahogy írja: „sollenis et varians”. A kötelező részek a praeloquium és a clausula. Praeloquium alatt érti a megszólított/megszólítottak nevét/neveit („nomina”) és az üdvözlést („salus”). Ifj. Pliniustól, Horatiustól és másoktól hoz példákat az üdvözlő formulákra.

A IV. caputban („De iis quae ad finem Epistolae, itemque de signo”) a clausuláról, a záró formuláról szól, ezekre hoz példákat. A záró formulának öt kötelező része van: 1. a jókívánság (valedictio), 2. a helymegjelölés (loci adiectio), 3. az időmegjelölés (tempus), 4. az aláírás (subscriptio) és ide tartozik a külcím (superscriptio) is. A levelet a pecsét (signum) hitelesíti.

Az V. caputban („De materie varia, eiusque sectione”) a materia változó részeiről, tartalmáról írván Lipsius megállapítja: ezt a változó összetevőt az határozza meg, hogy milyen alkalomból, milyen okból készült a levél. A levél tartalma sokféle lehet, ahogyan azt az élet diktálja. Mindazonáltal három nembe sorolja a tartalmat: lehet seria, docta és familiaris. Az első típus szólhat többekhez vagy lehet privát levél. Itt újabb altípusokat sorol fel, mindkét eset számára. A docta levéltípusnak (ez a tudós levél) háromféle tartalma lehet: filológiai, filozófiai és teológiai. A filológiai típusban Varrót említi, a filozófiai típusra Seneca erkölcsi leveleit hozza fel példának, a teo-

24 MARÓTH Miklós, *Egy késő antik görög levélregény az arab irodalomban = Levél, író ... i. m.*, 12.

lógiaira Ágostont, Jeromost, Cyprianust, Bazilioszt és Nagy Szent Gergelyt. Megemlíti még, hogy a seria és a docta típus gyakran keveredik. A familiaris típusról csak egészen röviden szól: ezek materiája a körülöttünk folytonosan zajló élet.

A VI. caputban („De inventione pauca et ordine”) megenged bizonyos szabadságot az anyag elrendezésében, s itt Ciceróra hivatkozik: „Magister recte monuit: Epistolas debere interdum hallucinari”, azaz: a gondolatokban nem kell megszabott rendet tartani, hanem egyikről a másikra rátérni.

A VII. caputban („De sermone, quae de eo dicenda, et primum de brevitate”) a sermóról, a szólás módjáról szólván elsőként a rövidséget emeli ki.

A VIII. caputban („De perspicuitate, qui peccetur in eam, qui paretur”) a sermo második tulajdonságáról, a perspicuitasról, az érthetőségről, a világosságról mint alapkövetelményről szól Lipsius.

A IX. caputban („De simplicitate duplici, et ad hanc monita”) a sermo harmadik tulajdonságáról, az egyszerűségről esik szó.

A X. caput („Iunctim de venustate et decentia”) az írásmű kedvességét, finomságát, báját és az illemt elemzi. Itt szól Lipsius az adagiumok, allúziók, régi mondások, tettek és sententiák felhasználhatóságáról a levelekben.

A XI. caputban az imitációról, a régiek utánzásának hasznosságáról és szükségességéről ír. A legnagyobb mester Cicero, méltán követik őt Aldo Manuzio, Pietro Bembo és Iacopo Sadoletto.

A XII. caputban („De excerptis, quo ordine ea instituenda, et a quibus singula carpenda”) a követendő szerzők kivonatolásáról esik szó. A formulák vonatkozásában az antik szerzők közül leginkább Cicerót és Pliniust ajánlja, az ornamentumok vonatkozásában ismét Cicerót, Pliniust és Senecát, a görögök közül mindenekelett Plutarkhoszt. A phrasisokat leginkább Cicerótól, a komikusoktól és a történetíróktól lehet eltanulni, valamint Varrótól, Ageliustól, Suetoniustól és Apuleiustól. A verbumokat pedig mindannyiuktól.

A XIII. caput szerint („De expressione et formatione stili, per tria genera imitationum”) a hatásos kifejezésmód és stílus megformálása az imitatio három neméből (nehézségi fokából) ered, amely az életkor előrehaladtával a tanulás során egyre fejlettebb fokon sajátítható el. Végül egy melléklet zárja a munkát, mely a Kr. előtti 4–3. században élt Démétriosz Phaléreosz, a komédiaszerző Menandrosz barátja, hatásos szónok *De elocutione*jéből közöl egy részt görögül és latinul. Ez hiányzik a váradi kiadásból.²⁵

A 17. századi magyarországi és erdélyi könyvgyűjteményekben felbukkan Lipsius e műve, éppen a váradi kiadásé.²⁶ Nyomtatásban megjelent levélgyűjte-

25 Az antwerpeni kiadás 18. lapján található, az előadást záró mondat is hiányzik a váradi kiadásból: „Haec dictanda mihi nunc super Epistolis censui: cum fructu nonnullo eorum, spero, qui audierunt, vereor ut exiguo, qui tantum legent.”

26 Ölyvesi Balázs könyveinek katalógusában, Nagyenyed, 1676. július 2.: „Georgii Beckeri orator extemporaneus, seu artis oratoriae, breviarium bipartitum, item Justi Lipsi epistolica

ményeivel jóval gyakrabban találkozhatunk a könyvtárjegyzékekben, mégpedig általában „Justi Lipsii epistolae”, „Lipsii epistolae selectae” megnevezésű tételként.²⁷

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy bár magyar nyelven csak a 18. század végén jelent meg először levélszerkesztési útmutató,²⁸ áttanulmányozva a korábbi századok fennmaradt missziliseinek egy részét, nyilvánvaló, hogy az iskolai oktatásban helyet kapott a levélírás mestersége is. A levélírói gyakorlat felől közeledve látható, hogy a levélszerkesztésre vonatkozó tudásanyag rendelkezésre állt a kor írástudói számára, s a levélszerkesztési tudatosság egyenes arányban állt a levélírók műveltségi szintjével. Az elméleti tudásanyag egyik nélkülözhetetlen forrása volt Lipsius Magyarországon is kiadott műve, felekezetre való tekintet nélkül.

institutio” – Erdélyi könyvesházak II. (Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely), Jakó Zsigmond anyagának felhasználásával s. a. r. MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor, Szeged, 1991 (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 16/2.), 128. Knapp Éva további, magyarországi gyűjteményekben ma is hozzáférhető, különböző külföldi kiadású példányokról számolt be, ami mutatja Lipsius művének hazai elterjedtségét: KNAPP, *i. m.*, 568.

27 Például: *Magyarországi magánkönyvtárak*, I. 1533–1657, s. a. r. VARGA András, Bp.–Szeged, 1986 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13.), 70 (Miskolczi Csulyak István könyvtára), 160 (Révay Ferenc összeírása, 1651-ből); *Partiumi könyvesházak 1623–1730 (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah)*, s. a. r. FEKETE Csaba, KULCSÁR György, MONOK István, VARGA András, Bp.–Szeged, 1988 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 14.), 394, 401, 412; *Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ódenburg) 1535–1721*, hrsg. von Tibor GRÜLL, Katalin KEVEHÁZI, József László KOVÁCS, István MONOK, Péter ÖTVÖS, Katalin G. SZENDE, Szeged, 1994, 192, 275; *A Bányavárosok olvasmányai (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecbánya) 1533–1750*, s. a. r. Viliam ČIČAJ, KEVEHÁZI Katalin, MONOK István, VISKOLCZ Noémi, Bp.–Szeged, 2003 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/3), 167, 351, 358, 375, 495; *Magyarországi magánkönyvtárak*, IV, 1552–1740, s. a. r. BAJÁKI Rita, BUJDOSÓ Hajnalka, MONOK István, VISKOLCZ Noémi, Bp., 2009 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/4), 60 (Ostrosith család könyvtára, 1647), 71 (Ostrosith család könyvtára, 1677).

28 PESTI, *i. m.*, 92–97.

„Meg-írta a’ maga ideje-béli Erdélyi dolgokat”¹

Gyulaffi Lestár följegyzéseinek, levelezésének és naplójának
ma ismert töredékei²

Gyulaffi Lestárt (1556–1606?), ezt a nem különösebben tehető, másodvonalbeli humanista diplomatát aligha szükséges bemutatni. Nem csak azért van ez így, mert többé-kevésbé ismert személy, hanem azért is, mert most nem róla, hanem írásairól lesz szó. Gyulaffit ugyanis igazán érdekessé az írásai teszik: világi értelmiségiből, erdélyi kancelláriai titkárból számos akadt, de ilyen terjedelmű és változatosságú, jórészt magyar nyelvű, sajátkezű kézirat-együttes ebből a korból alig maradt fenn. A Gyulaffi-hagyaték történelmi szempontból és emlékirás-történetileg egyaránt jelentős forrás, amelynek nagy része az Erdélyi Fejedelemség kül- és belpolitikájával foglalkozik. Emellett megemlékezik kortársairól, és megörökít természeti jelenségeket is.

Gyulaffi írásainak áttekintését célszerű három részre osztani. A – nagyrészt autográf – kéziratok hagyaték mellett át kell tekinteni azokat, amelyek eredetiben nem maradtak ugyan fenn, de amelyeknek szövege ismert. Végül bemutatandók azok is, amelyekről csak utalások, híradások szólnak.

Sajátkezű kéziratok

Gyulaffi Lestár ma ismert jegyzeteinek jelentős hányada jelenlegi formájában írójuk 1603 őszén történt, a közügyektől való visszavonulása után készült. A följegyzéseknek ez a része tehát azokból az évekből származik, amikor – kö-

* A szerző az ELTE BTK Könyvtár- és Információtudományi Intézetének egyetemi tanársegéde.

1 Bod Péter, *Magyar Athenas*, [Nagyszében], 1766 [1767], 95.

2 A MTA Irodalomtudományi Intézete Reneszánsz Osztályának „Szolgáltatokat írom kegyelmednek: Misszilis és fiktív levelek; naplók, emlékkönyvek, dedikációk és alkalmi feljegyzések a régi magyar irodalomban” című konferenciáján, Körmenden 2010. május 27-én elhangzott előadás tanulmányváltozata. Ezúton is köszönöm SÁRDI Margit és SZILÁGYI Emőke, valamint az ELTE Egyetemi Könyvtár munkatársainak segítségét.

zel három évtizedes udvari szolgálatot követően – Gyulaffi szegényes körülmények között, visszavonultan élt Kolozsváron. Kancelláriai titkárként korábban lehetősége lett volna birtokszerzésre és vagyongyűjtésre, de ő nem élt vissza, tehát nem élt ezzel, így viszont állását elveszítve szinte nyomorgott. Gyulaffi autográfjaival foglalkozva nem szabad elfelejteni azt sem, hogy Szamosközy István kéziratai között maradtak fenn, tehát az ő számára készült vagy legalábbis rendelkezésére bocsátott kivonatok, másolatok. (Természetesen a dolog fordítva is megfogalmazható: Gyulaffi kéziratai közül azok vészeltek át az elmúlt bő négyszáz évet, amelyek bekerültek Szamosközy gyűjteményébe.) Közülük többen is olvashatók kifejezetten Szamosközynek szóló megjegyzések vagy éppen Szamosközy észrevételei,³ így feltételezhető, hogy Gyulaffi nemcsak vele együttműködve, hanem esetenként kifejezetten az ő kérésére készítette jegyzeteit. Nem zárható ki az sem, hogy ezekben az években – az egyébként szintén szűkösen élő – Szamosközy valamilyen formában esetleg honorálta Gyulaffit, így segítve a nehéz helyzetbe került secretariust.

A Gyulaffi-autográfok kisebb része a *Collectio Prayana* LVIII. és LIX. kötetében, többségük egy Wenzel Gusztáv hagyatékában talált kötetes kéziratban került az Egyetemi Könyvtárba. Szilágyi Sándor, aki 1878-tól 1899-ben bekövetkezett haláláig az Egyetemi Könyvtár igazgatója volt, a köteteket szétszedette, és az azokban talált eredeti (vagy az ehhez a minősítéshez elég régen másolt) dokumentumokat az akkor újonnan létrehozott *Litterae et epistolae originales* (rövidítve: Litt. Orig. vagy LEO) gyűjteménybe sorolta át. Egy évszázaddal később, 1988-ban a különféle LEO-jelzeteken található részekből újra összeállították a Szamosközy-kéziratot, és az a G 708 jelzetet kapta.⁴ Ennek G 708/A, G 708/B, G 708/C és G 708/D része tartalmazta Gyulaffi autográfjait is. Egy bő évtizeddel később, az ezredfordulón a G 708 jelzetű kézirat-kolligátumot megszüntették,⁵ tagjai visszaosztásra kerültek korábbi LEO-jelzetükre. (Néhány esetben e korábbi jelzetet nem sikerült megállapítani, ezek a dokumentumok a LEO 1523 jelzetet kapták.)

Gyulaffi fennmaradt írásainak nagy része a 19. század óta nyomtatásban is hozzáférhető. Előbb csak hosszabb-rövidebb részleteket tett közzé belőle Kultsár István,⁶ illetve Jakab Elek,⁷ de még a század vége előtt – igaz, hogy több részlet-

3 GYULAFI Lestár *Följegyzései*, bev., kiad. SZABÓ Károly, Bp., 1881 (Monumenta Hungariae Historica: Scriptorum [a továbbiakban MHH-S], 31), 12, 14, 22, 23, 37, 42 stb.

4 J. FODOR Adrienne, *A Szamosközy-kézirat könyvészeti leírása = Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából: Szamosközy István történetírói kézírata: XVII. század eleje: A nyelvemlék betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*, bev. E. ABAFFY Erzsébet, J. FODOR Adrienne, SINKOVICS István, jegyz., kiad. E. ABAFFY Erzsébet, KOZOCSA Sándor, Bp., 1991 (A Magyar Nyelvtörténet Forrásai, 2), 10–12.

5 *Catalogus librorum manuscriptorum Bibliothecae Universitatis R. Scientiarum: Pótkötet a szakrendbe sorolt kéziratokhoz*, bev., szerk. KNAPP Éva, Bp., 2005, 197.

6 KULTSÁR István, *Krónika: A' mohácsi veszedelemtől a' bétsi békülésig Magyar országban, Erdélyben, Havasalföldön, és Moldovában történt dolgokról*, Pest, 1805, 31–35, 43–47, 51–67.

7 Gyulaffy Lestár *Följegyzése Dávid Ferencz fogsága s halála körülményeiről*, kiad. JAKAB Elek, Keresztény Magvető, 16(1876), 193–195.

ben – sor került csaknem az összes Gyulaffihoz köthető szöveg kiadására. Szabó Károly az Egyetemi Könyvtárban található, általa ismert kéziratokat jelentette meg más gyűjteményekből és az ún. Bánfi-codexből származó másolatokkal kiegészítve a *Monumenta Hungariae Historica* sorozat *Scriptores* alsorozatának XXXI. kötetében.⁸ A Szabó halálát követő évben, 1891-ben került az Egyetemi Könyvtárba az ún. Wenzel-Codex. Néhány évvel később ebből jelentette meg Gyulaffi többi jegyzetét Szilágyi Sándor előbb a *Történelmi Tárbán*,⁹ majd – kisebb javításokkal – a *Monumenta Hungariae Historica* sorozat *Scriptores* alsorozatának XXXIII. kötetében.¹⁰ Talán már a tervezett szövegkiadás előkészületei, illetve az Egyetemi Könyvtár kézirat-katalógusának¹¹ előmunkálatai közepette tette közzé valaki – föltehetően Szabó vagy Szilágyi – Gyulaffinak egy olyan jegyzetét,¹² amely végül mindkét szövegkiadásból kimaradt.

Gyulaffi Lestár családnevének következetlen írásmódját mutatja, hogy az ő fönmaradt írásainak túlnyomó többségét közlő *Monumenta... XXXI. és XXXIII. kötetének címlapján „Gyulafy”* olvasható, ugyanakkor Szabó, illetve Szilágyi kiadásának belső címlapján „Gyulafi”,¹³ illetve „Gyulaffi”¹⁴ szerepel, és ők bevezetőjükben is következetesen ezt az alakot használták.¹⁵ (Szilágyi már a *Történelmi Tárbán* megjelent szövegközlésének előszavában is így tett.)¹⁶ A kettejük közötti különbség oka az lehet, hogy Szabó Károly a család nevének a szakirodalomban máig szokásos alakját használta Gyulaffi Lestár esetében is. Szilágyi viszont valószínűleg fölfigyelt arra, hogy a család nevét Gyulaffi Lestár következetesen ffi-vel írta. Észrevehette azt is, hogy a Szabó által függetlenül közölt dokumentumok egyikén olvasható Gyulaffi Lestár sajátkezű aláírása, mégpedig ffi-vel.¹⁷ Ez az írásmód az utóbbi időben előkerült, egykor Gyulaffi Lestár birtokát képező könyvekben található autográf aláírásokra is jellemző.¹⁸

A *Monumenta... és a Történelmi Tár* kiadási gyakorlatának fogyatékoságaitól a Szabó és a Szilágyi által közzétett szövegek sem mentesek: többé-kevésbé

8 GYULAFI, *Följegyzései, i. m.*, 1–124.

9 GYULAFFI Lestár *Történelmi maradványai*, bev., kiad. SZILÁGYI Sándor, *Történelmi Tár*, 1893, 109–145, 193–231.

10 GYULAFFI Lestár *Történelmi maradványai*, bev., kiad. SZILÁGYI Sándor, Bp., 1894 (MHH-S, 33), 1–80.

11 ÁBEL Jenő et alii, *Catalogus manuscriptorum Bibliothecae Reg. Scient. Universitatis Budapestinensis*, Bp., 1881–1910, I–II.

12 [GYULAFFI Lestár], *Egy régi pestis recept*, [kiad. SZABÓ Károly/SZILÁGYI Sándor], *Századok*, 13(1879), 442, kézirat: ELTE EK, LEO 273, f. 4v.

13 GYULAFI, *Följegyzései, i. m.*, 1.

14 GYULAFFI, *Történelmi maradványai, i. m.*, 1.

15 SZABÓ Károly, *Gyulafi Lestár élete és munkái: Bevezetésül* = GYULAFI, *Följegyzései, i. m.*, 3–11; SZILÁGYI Sándor, *Előszó* = GYULAFFI, *Történelmi maradványai, i. m.*, 3–4.

16 SZILÁGYI Sándor, [Előszó] = GYULAFFI, *Történelmi maradványai, i. m.*, 109–110.

17 GYULAFI, *Följegyzései, i. m.*, 119, kézirat: ELTE EK, LEO 1523/8, f. 1r.

18 Például: MTA Könyvtár és Információs Központ, *Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye* [a továbbiakban: MTA KIK KRKGy], 542.282.

hiányosak, sok bennük a pontosításra szoruló szöveghely, írásmódjuk következetlen, ráadásul meglehetősen át is szerkesztették az eredeti szöveget. Mindennek dacára egyelőre nélkülözhetetlenek egyrészt azért, mert az újabb (és pontosabb) kiadás még nem készült el; főleg pedig azért, mert Szabó – és ezért nem lehet neki eléggé hálás a kutató – részben a főszövegbe illesztve, részben az általa a szöveggözléséhez csatolt *Függelék*ben számos mára elveszett dokumentumot is közzétett.¹⁹

Végigtekintve az igen kevés javítást tartalmazó kéziratokon, érdemes sorra venni azok típusait.

Annales címmel Gyulaffi vegyes történelmi eseményeket sorol föl, többé-kevésbé kronologikus rendben, latinul.²⁰ Föltételezhető, hogy ez – bár nem képez egyetlen fizikai egységet – különféle forrásokból származó adatok részleges egybemásolásának eredménye. Megemlítenéd, hogy Balázs Mihály és Monok István közös tanulmányban²¹ ismertetett egy Berlász Jenő által Zágrábban talált kötetes kéziratot.²² E gyűjtemény utolsó tagjának (*Chronologiae historiae principatus Transylvaniae ab anno 1143 usque ad annum 1571*) – mint írják²³ – nem tudták megállapítani a szerzőjét. Minthogy Gyulaffi hasonló tárgyú jegyzeteinek egy csoportja ugyancsak 1143-mal kezdi az események fölsorolását,²⁴ fölvetődik annak lehetősége, hogy valamilyen kapcsolat van közöttük. Ennek eldöntése további vizsgálatot igényel.

Excerpták címmel szerepel egy Gyulaffi műveltsége szempontjából különösen érdekes szövegcsoporthoz.²⁵ A több részre oszló jegyzeteket olvasmányainak kijegyzetelése során készíthette.

Gyulaffi jegyzetei között van néhány hosszabb, önállóan is tekinthető szövegesség, ezek rendszerint valamilyen történelmi eseményt tárgyalnak részletesen, illetve annak hátterét világítják meg. A szélesebb olvasóközönségnek szánt, a helyesírást és a nyelvezetet többé-kevésbé a mindenkori „maihoz” igazító kiadványokban két ilyen is olvasható. Az egyik egy oknyomozó összefoglalás arról, hogy hogyan szerezte meg Bocskay István a székelyek támogatását.²⁶ Ez változatlan címen (*Az székelyeknek Bocskai mellé való állásának bizonyos eredeti*), de különféle részletekkel kiegészítve és némileg átszerkesztve „népsze-

19 GYULAFFI, *Följegyzései, i. m.*, 22–23, 48–124.

20 GYULAFFI, *Történelmi maradványai, i. m.*, 10–17, kézirat: ELTE EK, LEO 272b, f. 71r–73r stb.

21 BALÁZS Mihály, MONOK István, *Történetírók Báthory Zsigmond udvarában: Szamosközy István és Baranyai Decsi János kiadatlan műveiről = Magyar reneszánsz udvari kultúra*, előszó, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., 1987, 249–262, 376–379.

22 BERLÁSZ Jenő, *Újabb információk Istvánffy Miklós tékájáról: Erdélyi analekták 1598-ból – A zágrábi Corvin-kódex*, Az OSzK Évkönyve, 1972, 215–244.

23 BALÁZS, MONOK, *Történetírók...*, i. m., 262.

24 GYULAFFI, *Történelmi maradványai, i. m.*, 10, kézirat: ELTE EK, LEO 272b, f. 71r.

25 GYULAFFI, *Történelmi maradványai, i. m.*, 5–9, kézirat: ELTE EK, LEO 272b, f. 45r–v stb.

26 GYULAFFI, *Történelmi maradványai, i. m.*, 46–47, kézirat: ELTE EK, LEO 272b, f. 7r–v.

rűsítő” változatban is napvilágot látott.²⁷ Ennek reprint kiadása is megjelent.²⁸ A másik, amelynek szintén kiadták modernizált változatát,²⁹ témája miatt különleges: az 1590-es bécsi földrengés pusztítását taglaló beszámoló.³⁰ Hasonló jellegű egy Báthory Istvánról és Bekes Gáspárról szóló áttekintés is.³¹

Az kéziratok harmadik csoportjába sorolhatók azok a rövidebb jegyzetek, amelyek diplomáciai leveleket, illetve szónoklatokat kommentálnak. Saját följegyzései közé ugyanis Gyulaffi számos korabeli oklevelet, levelet és beszédet is besorolt, lehetőleg eredetiben, ha ez nem volt lehetséges, akkor másolatban. Különösen érdekesek az ezekhez fűzött megjegyzései.

Jó példa erre, hogy az 1587-es varsói királyválasztó országgyűlésen Gyulaffi följegyezte a svéd király követének beszédét és Kovacsóczy Farkas szónoklatát, s ezek lapszéleire és egy üresen maradt oldalra utólag, Szamosközy számára leírta a szokásosnál hosszabbra nyúlt útjukat és kommentárjait.³² Ezt az úti beszámolóját – igaz, némileg rövidítve – kiadták románul is.³³

További, hasonló jellegű dokumentumok:

Báthory Zsigmond levele Jan Zamoyskihoz (tkp. a követ megbízólevele),

Gyulafehérvár, 1591. április 2., Gyulaffi másolata,³⁴

Gyulaffi beszéde Zamoyski előtt, Zamość, 1591. április 18., utólagos megjegyzésekkel ellátott sajátkezű fogalmazvány,³⁵

Gyulaffi szónoklata Zamoyski előtt, Krasnystaw (?), 1591. október 16., utólagos kommentárokkal ellátott autográf,³⁶

III. Zsigmond levele Báthory Zsigmondhoz, Krakko, 1592. január 22., Gyulaffi másolata,³⁷

Zamoyski levele Báthory Zsigmondhoz, Belz, 1592. január 29., Gyulaffi sajátkezű, utólagos jegyzetével,³⁸

27 GYULAFI Lestár, *Az székeltségnek Bocskai mellé való állásának bizonyos eredeti = Tűzpróba 1603–1613*, bev. BÍRÓ Vencel, Bp., [1941] (Erdély Öröksége: Erdélyi Emlékirók Erdélyről, 3), 46–64, 189–190.

28 GYULAFI Lestár, *Az székeltségnek Bocskai mellé való állásának bizonyos eredeti = Tűzpróba 1603–1613 [...] bevezette BÍRÓ Vencel [...]*, [reprint kiadás], Bp., 1993 (Erdély Öröksége: Erdélyi Emlékirók Erdélyről, 3), 46–64, 189–190.

29 GYULAFI Lestár, *A bécsi földindulások: 1590. szeptember–október = Utazások a régi Európában: Peregrinációs levelek, útleírások és naplók (1580–1709)*, bev., jegyz., vál. BINDER Pál, Bukarest, 1976 (Téka), 40–47, 184–185.

30 GYULAFFI, *Történelmi maradványai, i. m.*, 19–22, kézirat: ELTE EK, LEO 272b, f. 46r–47v.

31 GYULAFI, *Följegyzései, i. m.*, 12–14, kézirat: ELTE EK, LEO 188, f. 12r–13v.

32 GYULAFI, *Följegyzései, i. m.*, 20–22, kézirat: ELTE EK, LEO 156, f. 1r–15v.

33 Lestár GYULAFI, [*Călătoria prin Moldova*] = *Călătoria străini despre țările Române*, III, ed. Maria HOLBAN, M. M. ALEXANDERESCU-DERSCA BULGARU, Paul CERNOVODEANU, București, 1971, 206–209.

34 GYULAFI, *Följegyzései, i. m.*, 52, kézirat: ELTE EK, LEO 1523/6, f. 1v.

35 GYULAFI, *Följegyzései, i. m.*, 53–61, kézirat: ELTE EK, LEO 172, f. 1r–5r.

36 GYULAFI, *Följegyzései, i. m.*, 71–76, kézirat: ELTE EK, LEO 186, f. 1r–4v, 6v.

37 GYULAFI, *Följegyzései, i. m.*, 81–82, kézirat: ELTE EK, LEO 186, f. 5v.

38 GYULAFI, *Följegyzései, i. m.*, 83, kézirat: ELTE EK, LEO 175, f. 1r.

Báthory Zsigmond megbízólevele Gyulaffi számára, Gyulafehérvár, 1592. február 14, a fejedelem aláírásával;³⁹

Báthory Zsigmond levele III. Zsigmondhoz, Gyulafehérvár, 1592. április 7., Gyulaffi autográf, utólagos kommentárjával;⁴⁰

III. Zsigmond levele Báthory Zsigmondhoz, Varsó, 1592. november 1., Gyulaffi másolata;⁴¹

Gyulaffi beszéde III. Zsigmondhoz, Krakkó, 1594. december 15., utólagos megjegyzésekkel ellátott sajátkezű fogalmazvány;⁴²

Gyulaffi és Sennyei Pongrác szónoklata III. Zsigmond és a lengyel rendek előtt, Krakkó, 1595. február 18., Gyulaffi utólagos kommentárokkal ellátott autográfja;⁴³

Joó János – valószínűleg Gyulaffi által továbbított – levele Báthory Zsigmondhoz, Krakkó, 1596. szeptember 1., amelynek végén az olvasható, hogy „Quae hic omissa sunt, dicet et referet fideliter Dominus Gywlaffÿ.”⁴⁴ [‘Az itt elhagyott dolgokat híven előadja és elbeszéli Gyulaffi úr.’];

Báthory Zsigmond nyílt parancsa, amelyben mindenkit a Giorgio Bastával tárgyaló Gyulaffi segítségére szólít föl, Kolozsvár, 1601. április 30., a fejedelem aláírásával és pecsétjével;⁴⁵ hátlapján Gyulaffi összegzése saját beszédéről;⁴⁶

Basta válaszainak (Szatmár, 1601. május) Gyulaffi által készített, utólagos összefoglalása.⁴⁷

A kéziratok utolsó csoportjába olyan önálló, rövid jegyzetek tartoznak, amelyek nem sorolhatók a többibe. Ilyen a már említett pestis elleni gyógyszer-recept⁴⁸ vagy Gyulaffi könyvbejegyzései közül azok, amelyek nem tulajdonos-bejegyzések és nem is a szó szoros értelmében vett széljegyzetek. Például az egyik, nemrég azonosított kötete⁴⁹ hátsó előzékének első repülőlapjára a Konsztantinápoly elfoglalásáról és a mohácsi csatáról szóló, második repülőlapjára pedig az actiumi és a lepantói csatát említő, a két-két eseményt mintegy párhuzamba állító jegyzeteket írt. A bejegyzések témája illeszkedik a könyvéhez.⁵⁰

39 GYULAFI, *Följegyzései, i. m.*, 86, kézirat: ELTE EK, LEO 178, f. 1r.

40 GYULAFI, *Följegyzései, i. m.*, 85–86, kézirat: ELTE EK, LEO 180, f. 1r–v.

41 GYULAFI, *Följegyzései, i. m.*, 90, kézirat: ELTE EK, LEO 1523/7, f. 1r.

42 GYULAFI, *Följegyzései, i. m.*, 95–98, kézirat: ELTE EK, LEO 1358, f. 68r–69v.

43 GYULAFI, *Följegyzései, i. m.*, 102–107, kézirat: ELTE EK, LEO 1358, f. 66r–67v, 70r.

44 GYULAFI, *Följegyzései*, 111–112, kézirat: EK, LEO 1358, f. 71r–v.

45 GYULAFI, *Följegyzései*, 116–117, eredetije: ELTE EK, LEO 155, f. 2v.

46 GYULAFI, *Följegyzései*, 117–119, kézirat: EK, LEO 155, f. 1r.

47 GYULAFI, *Följegyzései*, 119–121, kézirat: EK, LEO 1523/8, f. 1r–v.

48 [GYULAFFI], *Egy régi pestis recept, i. m.*, kézirat: ELTE EK, LEO 273, f. 4v.

49 MTA Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye [a továbbiakban: MTA KIK KRKGy], 542.282.

50 Pietro GHERARDI, *In foedus et victoriam contra turcas*, Venetiis, 1572.

Körülbelül harminc olyan hosszabb-rövidebb szöveg köthető Gyulaffi Lestárhoz, amelyek csak kései másolatból, az ún. Bánfi-codexből, helyesebben annak részleges szövegkiadásából ismertek. Sajnos ugyanis – sok más mellett – föltehetően ez a dokumentum is elégett, amikor 1944. október 13-án a visszavonuló német hadsereg fölgyújtotta őrzőhelyüket, a bonchidai Bánffy-kastélyt. Fölbecsülhetetlen értékű és pótolhatatlan művelődés- és művészettörténeti emlékek, illetve történelmi források pusztultak el ekkor. Mindazonáltal van némi remény arra, hogy az ún. Bánfi-codex nem semmisült meg, ugyanis a tűzvész után a kastély romjai közül egy ládányi és tizenöt zsáknyi régi iratot és könyvet sikerült kimenteni. Ezek egy része lappang, a többi Kolozsvárra került.⁵¹ Sajnos azonban a Bánfi-codexet mindeddig nem sikerült azonosítani a megmenekült dokumentumok között. A jelenlegi ismeretek szerint tehát valószínűleg a tűz áldozata lett a Szabó Károly szerint a 18. század végén vagy a 19. század elején másolt kötetes kézirat is.⁵² Ennek a Szabó által összeállított, Budapesten őrzött tartalomjegyzékét nemrég adta ki Sas Péter.⁵³ Így legalább tudható, hogy mi pusztult el. Szerencse a szerencsétlenségben, hogy a Gyulaffira vonatkozó anyag nagy részét Szabó kiadta.⁵⁴ A gyűjteményes kézirat imént említett tartalomjegyzéke 117 tételt tartalmaz, de nem szerepel benne egy olyan dokumentum, amelyet pedig Szabó maga közölt az ún. Bánfi-codexből.⁵⁵ Emellett egy sorszámot, a huszonegyediket – föltehetően véletlenül – Szabó megismételt. A 117 (119) tételből ő negyvennégyet publikált mint Gyulaffi által vagy Gyulaffihoz írottat, de legalábbis vele kapcsolatosat. Minthogy ezek közül tizenketőnek eredetije vagy egykorú – esetenként éppen Gyulaffi által készített – másolata is fönmaradt, összesen 32 olyan van, ami *csak* az ún. Bánfi-codexből ismert.

Sajnos volt ebben a kéziratkötetben Gyulaffinak két vagy három olyan írása is, amelyeknek szövege máshonnan nem ismert, de amelyeket érthetetlen okból Szabó nem közölt, és amelyek így – legalábbis egyelőre – elvesztek tekintendők. Ezek közül kettő Zamoyski lengyel kancellárnak, egy pedig egy ismeretlennek szólt.⁵⁶ Szabó már említett kézirat tartalomjegyzékéből elég kevés derül ki róluk. A Zamoyskinak címzettek egyike nemcsak datálatlan volt, hanem elég rövid is: a kötetes kéziratban alig tett ki egy oldalt. A másik, amelyik 1593. február 20-án kelt Gyulafehérváron, körülbelül másfél, esetleg

51 SAS Péter, *A bonchidai Bánffy-kastély egykori kéziratgyűjteménye*, Magyar Könyvszemle, 124(2008), 56–61.

52 SZABÓ, *Gyulafi Lestár...*, i. m., 11.

53 [SZABÓ Károly], *Kivonata a bonczidai könyvtárban lévő kéziratkötetnek*, [kiad. Sas Péter], MKsz, 124(2008), 58–61, kézirat: MTA KIK KRKGy, Ms 5086/3.

54 GYULAFI, *Följegyzései*, i. m., 22–23, 48–52, 61–71, 76–81, 83–84, 87–89, 91–95, 98–102, 113–116, 121–124.

55 GYULAFI, *Följegyzései*, i. m., 61–62.

56 [SZABÓ], *Kivonata a bonczidai...*, i. m., 59–60, kézirat: MTA KIK KRKGy, Ms 5086/3, f. 1v, 2v.

kétoldalas lehetett.⁵⁷ A harmadik, az ismeretlen személyhez szóló, alig egyoldalas levél is datálatlan volt. Sőt, még az sem biztos, hogy Gyulaffi írta. Szabó kéziratossá tartalomjegyzéke ennyit közöl róla: „95, s. d. G[?]. L. levele valakihez (25 frot kér).....283. l.”⁵⁸ Bár a „Gyulaffi”-t Szabó a többi esetben kiírta, itt pedig az is kétséges, hogy a monogram első betűje egyáltalán G-e, a rövidítést Sas „Gyulaffi”-ként oldotta föl.⁵⁹

Az ún. Bánfi-codexből Szabó által kiadott dokumentumok között akad diplomáciai levél,⁶⁰ fizetési folyamodvány⁶¹ és meghagyás,⁶² jótállás,⁶³ megbízólevél,⁶⁴ szónoklat⁶⁵ és vers⁶⁶ egyaránt. A két, eredetileg latin nyelvű költeménynek másfél évtizeddel ezelőtt műfordítása is megjelent.⁶⁷ A mai olvasó számára talán az előbbiek között megbúvó nyolc magánlevél a legérdekesebb, mert megsejtetnek valamit Gyulaffi rokoni és baráti kapcsolataiból. Például Vásárhelyi Bálint deák Gyulafehérváron, 1585. január 20-án kelt levelében „mint bizott uramat barátomat” hívta meg egy hónappal később Kolozsváron tartandó lakodalmára.⁶⁸

Gyulaffi Lestár műveltsége, gondolkozása szempontjából igen fontosak unokaöccsének, Gyulaffi Mihálynak hozzá intézett levelei (Sárospatak, 1593. május 21. és 1594. március 9.)⁶⁹ és Gyulaffi Lestárnak a másodikra írott válasza.⁷⁰ Gyulaffi Mihály első levelének van még egy hozadéka: egyértelműen kiderül belőle, hogy Károlyi András prédikátor a levél kelte (1594. március 9.) előtt halt meg, ugyanis az unokaöcs *néhaiként* írt róla.⁷¹ (Eddig csak az volt ismert, hogy a lelkész valamikor 1583 után hunyt el.)

Csáktornyai Mátyás első levele⁷² (Torda, 1596. december 30.) tulajdonképpen egy könyvküldemény kísérője: Hunyadi doktor verseinek egy részét küldte el Gyulaffi Lestárnak, hogy ő a neki esetleg hiányzókat kiírhatta belőle. Kőszeghy Péter szerint⁷³ a levélben nem a fejedelem orvosának, Hunyadi Fe-

57 [SZABÓ], *Kivonata a bonczidai...*, i. m., 59, kézirat: MTA KIK KRKGy, Ms 5086/3, f. 1v.

58 MTA KIK KRKGy, Ms 5086/3, f. 2v.

59 [SZABÓ], *Kivonata a bonczidai...*, i. m., 60.

60 GYULAFI, *Följegyzései*, i. m., 51–52, 62–63, 81, 83–84, 87, 89.

61 GYULAFI, *Följegyzései*, i. m., 115–116.

62 GYULAFI, *Följegyzései*, i. m., 113–114.

63 GYULAFI, *Följegyzései*, i. m., 79.

64 GYULAFI, *Följegyzései*, i. m., 61–62, 70–71, 87–88.

65 GYULAFI, *Följegyzései*, i. m., 63–69, 76–79, 80–81, 98–102.

66 GYULAFI, *Följegyzései*, i. m., 22–23, 49.

67 GYULAFI Lestár, *Báthori Kristóf sírfelirata – Jósolat Lengyelország pusztulásáról, István király halála után* = TÓTH István, *A gyulafehérvári humanista költészet antológiája: „Költők virágoskertje”*, Bp., 2001 (Hagyományörző Könyvek, 1), 108.

68 GYULAFI, *Följegyzései*, i. m., 50–51.

69 GYULAFI, *Följegyzései*, i. m., 91–93.

70 GYULAFI, *Följegyzései*, i. m., 94–95.

71 GYULAFI, *Följegyzései*, i. m., 93.

72 GYULAFI, *Följegyzései*, i. m., 113.

73 KŐSZEGHY Péter, *A magyar Gróbián* = CSÁKTORNyai Mátyás, *Gróbián*, Bp., 1999 (Régi Magyar Könyvtár: Források, 9), 83–113, hivatkozott rész: 110.

rencnek, hanem Hunyadi Demeter unitárius püspöknek költeményeiről van szó. Ám valószínűbb, hogy a „Doctoris Huniadini carminum fragmenta” Hunyadi Ferenc verseire vonatkozik.

Csáktornyai második levelében⁷⁴ (Gyulafehérvár, 1598. március 2.) pártfogójának nevezte Gyulaffit, és rábízta saját (verses?) könyvecskéje sorsát.

Azt, hogy Csáktornyai első levelében mégis Hunyadi Ferenc verseiről van szó, az is alátámasztja, hogy Aszalai Mátyás vécsi lelkész (később kancelláriai titkár) „pro carminibus Excellentissimi Domini Doctoris Francisci” írt levelet Gyulaffinak (Vécs, 1598. április 13.).⁷⁵

Ezekon kívül az ún. Bánfi-codexben több olyan levél is olvasható (volt), amelyeket Aszalai Mátyás, [Baranyai] Decsi János, Hunyadi Ferenc stb. egymásnak írt.⁷⁶ (Megemlítendő, hogy Sas szövegközlésében Decsi helyett következetesen Deesi olvasható,⁷⁷ azonban a kézirat alapján egyértelmű, hogy Decsiről van szó. Ezt támasztja alá az is, hogy a levelet Marosvásárhelyen keltezték. Emellett egy, a kéziratban olvasható – Szabó Károly által lemásolt, de Sas által nem közölt – jegyzet szerint „Decsi meghalt 1601-ben”.⁷⁸) A fentiekből arra lehet következtetni, hogy ők valamiféle humanista kört alkothattak, amelynek Gyulaffi is tagja lehetett, és amely – Hunyadi és talán Gyulaffi révén – a fejedelmi udvarral és a padovásokkal is kapcsolatban állhatott.

Ugyanebből a kötetes kéziratból ismert Gyulaffi 1604-re datált, a vallonokról szóló levele Keresztúri Györgynek,⁷⁹ illetve volt kocsisával kapcsolatban a paratéji/baráthelyi szászoknak küldött levele⁸⁰ is.

Megemlítendő még az egyetlen ma ismert, Gyulaffi számára kiállított adománylevél⁸¹ és egy súlyosan csonkult, Gyulaffinak (is) címzett levéltöredék,⁸² amely további vizsgálatot igényel.

Utalásokból ismert szövegek

Gyulaffinak voltak olyan írásai, amelyek eredeti formájukban nem maradtak ugyan fön, de tartalmuk ismert. Ide tartoznak Szamosközy műveinek, Baranyai Decsi *Kommentárjainak*, Bethlen Farkas *Historiájának* és Bod Péter

74 GYULAFI, *Följegyzései, i. m.*, 114.

75 GYULAFI, *Följegyzései, i. m.*, 114–115.

76 [SZABÓ], *Kivonata a bonczidai...*, i. m., 59, kézirat: MTA KIK KRKGy, Ms 5086/3, f. 1v.

77 [SZABÓ], *Kivonata a bonczidai...*, i. m., 59.

78 MTA KIK KRKGy, Ms 5086/3, f. 1v.

79 GYULAFI, *Följegyzései, i. m.*, 122–123.

80 GYULAFI, *Följegyzései, i. m.*, 123–124.

81 GYULAFI, *Följegyzései, i. m.*, 69–70, kézirat: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [a továbbiakban: MOL], Kolozsmonostori Konvent Levéltára, Liber Ruber, f. 322 r-v. – F 15, 11. kötet, mikrofilm: MOL Filmtár, 1580. doboz.

82 MOL, Mf. 43589.

Gyulaffiról szóló szócikkének azon részei, amelyeket ők kisebb-nagyobb változtatásokkal Gyulaffitól vettek át. Ezek azonosítását Szamosközy esetében Szezfű Gyula végezte el.⁸³ Neki ez volt az első megjelent munkája, amely minden kiválósága mellett is kiegészítésekre szorul. Ez azért lenne szükséges, mert Szezfű mind Szamosközy, mind pedig Gyulaffi írásait – akkor még viszonylag új, de már akkor sem korszerű – 19. századi kiadások alapján dolgozta fel.

Baranyai Decsi és Bethlen Farkas esetében ennek a feladatnak az elvégzése még hátra van. A jelenségre példa az az 1594-ben történt, mindkettejük által rögzített esemény, amikor Gyulaffinak egyedül nem sikerült eredményt elérnie Lengyelországban, és ezért Sennyei Pongrác tanácsurat küldték utána.⁸⁴ Hasonló a helyzet Jósika István utolsó, Szamosközy és Bethlen által is megörökített szavaival,⁸⁵ Gyulaffi és Sennyei 1599-ben meghíusult lengyelországi útjával,⁸⁶ valamint Gyulaffi 1603 nyárutóján Facsádon, Basta előtt elmondott szónoklatával is.⁸⁷ Bethlennél további szövegrészek is találhatóak, amelyeknek végső soron, részben vagy egészben Gyulaffi lehetett a forrása.⁸⁸

A jelenlegi ismeretek szerint Bod Péter *Magyar Athenasa* a legkorábbi irodalomtörténeti jellegű munka, amelyben Gyulaffi szerepel. A szócikket nem fölösleges teljes terjedelmében idézni, mert egyrészt (a benne található tévedésekkel együtt) egy bő évszázadra – sőt, egyes esetekben azon túl is – meghatározta a

83 SZEKFŰ Gyula, *Adatok Szamosközy István történeti munkáinak kritikájához*, Bp., 1904, 32–35.

84 BARONYAI [!] DECSI János *Magyar históriája 1592–1598*, bev., kiad. TOLDY Ferenc, Pest, 1866 (MHH-S, 17), 157; magyarul: BARANYAI DECSI János *Magyar históriája [1592–1598]*, bev., ford. KULCSÁR Péter, Bp., 1982 (Bibliotheca Hungarica), 201. – Wolffgangi de BETHLEN [...] *Historia de rebus Transsylvanicis. Editio secunda. Tomus tertius*, ed. Josephus BENKŐ, Cibinii, 1783², 518; magyarul: BETHLEN Farkas, *Erdély története IV.: Báthory Zsigmond uralkodása (1594–1597)*, ford. KASZA Péter, S. VARGA Katalin, jegyz. KRUPPA Tamás, szerk. JANKOVICS József, Bp.–Kolozsvar, 2006, 104.

85 SZAMOSKÖZY István *Történeti maradványai: 1566–1603*, kiad. SZILÁGYI Sándor, II, Bp., 876 (MHH-S, 28), 25; magyarul: SZAMOSKÖZY István, *Erdély története [1598–1599, 1603]*, bev., jegyz., vál. SINKOVICS István, ford. BORZSÁK István, Bp., 1977² (Bibliotheca Hungarica), 69. – Wolffgangi de BETHLEN [...] *Historia de rebus Transsylvanicis. Editio secunda. Tomus quartus*, ed. Josephus BENKŐ, Cibinii, Hochmeister, 1785², 106; magyarul: BETHLEN Farkas, *Erdély története, V: Báthory Zsigmond lemondásától Mihály vajda hatalomra kerüléséig (1598–1600)*, ford. KASZA Péter, jegyz. KRUPPA Tamás, szerk. JANKOVICS József, Bp., 2010, 33.

86 SZAMOSKÖZY, *Történeti maradványai: 1566–1603, i. m.*, 281; magyarul: SZAMOSKÖZY, *Erdély története, i. m.*, 210. – BETHLEN [...] *Historia de rebus Transsylvanicis. Editio secunda. Tomus quartus, i. m.*, 319; magyarul: BETHLEN, *Erdély története..., i. m.*, V, 140.

87 SZAMOSKÖZY István *Történeti maradványai: 1566–1603*, kiad. SZILÁGYI Sándor, III, Bp., 1877 (MHH-S, 29), 323–330. – Wolffgangi de BETHLEN [...] *Historia de rebus Transsylvanicis. Tomus quintus. Nunc primum e manuscripto editus*, ed. Josephus BENKŐ, Cibinii, 1789, 505–513.

88 BETHLEN [...] *Historia de rebus Transsylvanicis. Editio secunda. Tomus tertius, i. m.*, 166–167; magyarul: BETHLEN, *Erdély története III.: Báthory István trónra lépésétől Báthory Zsigmond uralkodásáig (1571–1594)*, ford. BODOR András, jegyz. KRUPPA Tamás, szerk. JANKOVICS József, Bp.–Kolozsvar, 2004, 278–279. – BETHLEN [...] *Historia de rebus Transsylvanicis. Editio secunda. Tomus tertius, i. m.*, 61–62; magyarul: BETHLEN, *Erdély története..., i. m.*, III, 224. – BETHLEN [...] *Historia de rebus Transsylvanicis. Editio secunda. Tomus tertius, i. m.*, 85–105; magyarul: BETHLEN, *Erdély története..., i. m.*, III, 236–248.

Gyulaffiról szóló irodalmat. Másrészt az eredetiben is csak alig tizenkét soros közlemény majdnem fele Gyulaffinak egy olyan följegyzésére hivatkozik, amely nem maradt fenn.

GYULAFI LESTÁR EUSTACHIUS. Bátori Sigmond Fejedel. alatt Tanács Ur, nagy tudományu jó Haza-Fija, a' ki mind a' Keresztýén Királyokhoz 's mind a' Török Portára sokszor vólt Követségben. Meg-írta a' maga ideje-béli Erdélyi dolgokat; a' melly Históriával élt, 's sokszor is hozza elő Bethlen Farkas a' maga írásában. Ez azt írja, hogy 1566-dik eszt. olly nagy bősége vólt a' Gabonának és Bornak Erdélyben, hogy az egész nyáron által Kolosvárt és Maros Vásárhelyen öt köből búzáat adnának egy forinton, és egy ejtel bort egy kis pénzen. A' melly hallatlan óltsóság; egy véka búza öt pénzen.⁸⁹

Mint azt már Szabó megállapította,⁹⁰ Gyulaffi soha nem volt tanácsúr. Az is bizonyos, hogy nem járt sem „a' török Portára”, sem pedig általában véve „a Keresztény Királyokhoz”. Az viszont igaz, hogy „sokszor vólt Követségben”, ám mindig csak az Erdélyi Fejedelemség számára akkoriban különösen fontos Lengyelországban. Az is tény, hogy „Meg-írta a' maga ideje-béli Erdélyi dolgokat”, de az, hogy ezek a jegyzetek valamiféle művé (Históriává) álltak volna össze, nagyon kétséges. Viszont följegyzéseivel tényleg „élt, 's sokszor is hozza elő Bethlen Farkas a' maga írásában”. A Bod által némi nosztalgiával idézett mondat csakugyan olvasható Bethlennél, aki a jelzett helyen az általa mágnásnak (!) vélt Gyulaffi és mások ma már nem ismert följegyzéseire hivatkozik.⁹¹

Egy évtizeddel Bod után Horányi Elek latin nyelvű munkájában némileg rövidítve az ő adatait ismételte meg.⁹² Nem tesz másként – igaz, németül – Johann Seivert sem, neki azonban egy fontos adalék is köszönhető. Hivatkozik ugyanis egy számára ismeretlen szerzőjű, az 1593-ban és az 1594-ben történeteket tárgyaló, *Gesta Sigismundi Bathori, Principis Transilvaniae* című műre. Ezt csak azért nem tartja Gyulaffi munkájának, mert a mű annyira elismerően ír Gyulaffiról, ahogyan ő nyilván nem nyilatkozott saját magáról. Valóban, az, hogy „vir amplissimae prosapiae, bene litteratus, et in obediundis legationibus prudens et industrius”, azaz 'jeles származású férfiú, jól ír és a külföldi követségekben jártas és tapasztalt', még ha igaz is, erős lenne önjelzésnek.⁹³ Már Szabó is úgy vélte, hogy a Seivert által idézett mű Szamos-

89 BOD, *Magyar Athenas*, i. m., 95.

90 SZABÓ, *Gyulafi Lestár...*, i. m., 4.

91 Wolffgangi de BETHLEN [...] *Historia de rebus Transsylvanicis Editio secunda Tomus secundus*, ed. Josephus BENKÓ, Cibinii, 1782², 158; magyarul: BETHLEN Farkas, *Erdély története II.: A váradi békekötéstől János Zsigmond haláláig (1538–1571)*, ford. BODOR András, jegyz. KRUPPA Tamás, szerk. JANKOVICS József, Bp.–Kolozsvár, 2002, 305.

92 Alexius HORÁNYI, *Memoria Hvngarorum et provincialivm scriptis editis notorum* [...], II, Viennae, 1776, 63–64.

93 Johann SEIVERT, *Sechster Beitrag zur Gelehrten-Geschichte der Siebenbürgischen Unger und*

közy alkotásának egy általa nem ismert része lehetett.⁹⁴ Ezt a föltételezést Szekfű egyik tanulmányában⁹⁵ olyan alapos érvekkel támasztotta alá, hogy bizonyítottnak tekinthető. A Seivert által idézett, Gyulaffiról szóló szövegrész egyébként majdnem szó szerint megtalálható a többek között Szamosközy jegyzeteit használó Bethlennél is.⁹⁶

A napló és az „elveszett” mű

Ami Gyulaffinak csak hírből ismert műveit illeti, ezekről 18. századi említések szólnak. Benkő József,⁹⁷ Bod,⁹⁸ Horányi⁹⁹ és Seivert¹⁰⁰ (részben egymástól átvéve az adatokat) egyaránt azt állítja, hogy Gyulaffi – Bod szavait idézve – „Megírta a’ maga ideje-béli Erdélyi dolgokat”. A felsoroltak közül többen úgy vélik, hogy Gyulaffi műve latin nyelvű volt. Ez a nézet – hol biztosnak vélt tudásként,¹⁰¹ hol föltételezésként¹⁰² – a 20. századi irodalomtörténet-írásban is fölbukkan, holott ilyen mű – és egyáltalán: *semmilyen* műnek nevezhető alkotás – Gyulaffitól ma nem ismert. Sőt, az újabb kutatások megerősítik Szabó kétségeit,¹⁰³ hogy létezett-e ilyen egyáltalán.

Gyulaffi-kéziratai az imént felsorolt tudósok közül csak egynek lehettek: egyedül Benkőről feltételezhető, hogy – talán csak másolatban – megvolt neki Gyulaffi naplója. Ez azonban valószínűleg megsemmisült a nagyenyedi református kollégiumban, amikor 1849. január 8-án a Ioan Axente Sever népezér által fölheccelt barbár hordák elpusztították a várost.¹⁰⁴ Minthogy a napló azóta sem bukkant föl, egyelőre elpusztultnak kell tekinteni. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy Benkő Gyulaffinak *csak* naplóját említi, egyéb műveit nem.¹⁰⁵ Tehát ha a napló elégett is Nagyenyeden, a latin nyelvű történeti munka mássutt fönmaradhatott volna.

Szekler, Siebenbürgische Quartalschrift, 7(1801), 1. sz., 1–23, hivatkozott rész: 14–15.

94 SZABÓ, *Gyulafi Lestár...*, i. m., 9.

95 SZEKFI Gyula, *Szamosközy műve az 1594 év eseményeiről*, Századok, 42(1908), 217–244.

96 BETHLEN [...] *Historia de rebus Transsylvanicis. Editio secunda. Tomus tertius, i. m.*, 61–62; magyarul: BETHLEN, *Erdély története...*, i. m., III, 224.

97 JOSEPHUS BENKŐ, *Ad lectorem! Præfatio editoris* = BETHLEN [...] *Historia de rebus Transsylvanicis. Tomus quintus, i. m.*, 1–36, hivatkozott rész: 8–9.

98 BOD, *Magyar Athenas, i. m.*, 95.

99 HORÁNYI, *Memoria Hungarorum*, II, 63–64.

100 SEIVERT, *Sechster Beitrag*, 14–15.

101 *A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964 (A Magyar Irodalom Története, 1), 429. [A hivatkozott rész Varjas Béla munkája.]

102 BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, bev. KLANICZAY Tibor, kiad. RITOÓK Zsigmondné, Bp., 1975, 541.

103 SZABÓ, *Gyulafi Lestár...*, i. m., 9–10.

104 KRIZBAI Jenő, *Nagyenyed: Bethlen Gábor Kollégium*, Kolozsvár, 1997 (Erdélyi Műemlékek, 28), 8.

105 BENKŐ, *Ad lectorem! Præfatio editoris, i. m.*, 8–9.

A Gyulaffi történeti művével kapcsolatos kételyeket tovább erősíti, hogy arról sem kortárs, sem 17. századi említés nincsen. Baranyai Decsi, Bethlen és Szamosközy egyaránt hivatkozik Gyulaffira. Baranyai Decsi esetében feltételezhető, Szamosközy esetében pedig bizonyos a Gyulaffival való közvetlen kapcsolat. Ők akár szóbeli értesüléseket is kaphattak tőle, a másfél generációval Gyulaffi halála után született Bethlen csak följegyzéseit használhatta. (Ő azonban főleg Szamosközytól vette át Gyulaffira vonatkozó adatait. Úgy tűnik, magának Gyulaffinak a jegyzeteit ritkábban használta, és ha mégis, elsősorban akkor is a Szamosközy gyűjteményében máig meglévőket. Mindössze néhányszor utal ma nem ismert Gyulaffi-írásokra, ezekről már esett szó.) Viszont sem Baranyai Decsi, sem Szamosközy, sem Bethlen, sem pedig más kortárs vagy 17. századi szerző nem szól Gyulaffi állítólagos történeti művéről, amelynek semmilyen más nyoma sincs. Egykori léte tehát nagyon kétséges.

Az viszont bizonyos, hogy – amint erre már Szabó is rámutatott¹⁰⁶ – Gyulaffi vezetett naplót, még ha ez mára elpusztult is. Gyulaffi maga említi Báthory István haláláról szóló följegyzésében, hogy: „Obitus eius diem sic ego in Ephemeride mea notaueram.”¹⁰⁷ [‘Halálának napját *Ephemerides*emben is feljegyeztem eképpen.’] (Ezután következik a szintén latin nyelvű önidézet.) Ebből az is következik, hogy az *Ephemerides* – többek állításával ellentétben – nem Gyulaffi elveszett (vagy inkább sosem volt) művének címe, hanem egyszerűen a naplója. Egyébként az *Ephemeris* szó Szenci Molnár Albert kortárs szótárában „Mündennapi jedző könyv” jelentéssel szerepel.¹⁰⁸

Benkő arról tudósít Bethlen *Históriájának* V. kötetéhez írott bevezetőjében, hogy Gyulaffi naplója magyar nyelvű volt, és elsősorban gazdasági ügyekről, valamint hivatali tevékenységéről szólt.¹⁰⁹ Egy diplomáciai és konyhamesteri feladatokat is ellátó kancelláriai titkár esetében ez a tematika természetes.

Ami a napló nyelvét illeti, a fenti ellentmondás látszólagos. Gyulaffi írásaira általában véve is az jellemző, hogy az egyes szövegeken, mondatokon, olykor nyelvtani szerkezeteken belül váltakozva, illetve keverten írt magyarul és latinul. Az, hogy ezt a kutató miként értékeli, gyakorlatilag az illető egyéni megítélésétől függ. Mindazonáltal úgy tűnik, hogy följegyzéseit Gyulaffi alapjában véve magyarul írta. Amikor azonban bármilyen nyelvi problémája támadt, például az adott fogalomra hamarjában nem talált magyar szót, akkor azonnal latinra váltott. Az oklevelek, levelek és beszédek nagy része természetesen teljesen latin nyelvű. Mindenesetre föltűnő, hogy Gyulaffi – tökéletes latintudás birtokában – kifejezetten törekedett arra, hogy magyarul írjon. Ugyanez figyelhető meg Szamosközynél is: ő is anyanyelvén készítette jegyzeteit történeti művéhez, amelyet azonban magától értődően latinul írt meg.

106 SZABÓ, *Gyulafi Lestár...*, i. m., 10.

107 GYULAFI, *Följegyzései*, i. m., 19, kézirat: ELTE EK, LEO 188, f. 14v.

108 SZENCI MOLNÁR Albert, *Dictionarium Latinoungaricum*, Noribergae, 1604, f. M8r.

109 BENKŐ, *Ad lectorem! Præfatio editoris*, i. m., 8–9.

Hogy Gyulaffi naplója milyen lehetett, arról ma ismert töredékei tájékoztatnak. Ezek sajnos nem eredeti formájukban maradtak fenn, hanem egyéb följegyzései közé sajátkezűleg bemásolva. Lehetséges, hogy Gyulaffi nem teljes terjedelmükben, hanem csak kivonatosan idézte őket, de a szöveg még ezzel számolva is igen száraznak tűnik. Azonban tulajdonképpen természetes, hogy egy több mint négyszáz éve élt főtisztviselő naplója nem fogható Márai Sándor, Nagy László, Radnóti Miklós vagy éppen Széchenyi István nagyszerű naplójához. Inkább az érdekes, hogy Gyulaffi egyáltalán vezetett naplót, hiszen a 16. században, különösen a Kárpát-medencében ez meglehetősen ritka volt.¹¹⁰

A Gyulaffi által saját följegyzései közé beillesztett naplórészleteket olykor nehéz megkülönböztetni a konkrét dátumokhoz kötött történelmi följegyzésektől.¹¹¹ Annál is inkább, mert föltehetően ez utóbbiak készítéséhez is felhasználta naplójegyzeteit. Ilyen például az 1594/1595-ös, csaknem fél évig tartó lengyelországi követségről készült beszámoló.¹¹² Egyébként alapvetően ez is magyar nyelvű, de a dátumok és a diplomáciai eseményeket ismertető részek latinul olvashatók benne.

*

Gyulaffi Lestár ma ismert írásait (följegyzéseket, jegyzeteket, napló- és levelezéstöredéket) áttekintve kitűnik egyrészt azok sokfélesége, másrészt az, hogy mi sem áll távolabb tőlük, mint az, hogy egy nagyobb mű részei legyenek. Éppen ezért kell a szokottnál is nagyobb óvatossággal használni azokat a régebbi kiadásokat, amelyek (nem csak Gyulaffi esetében) átszerkesztve közlik a szöveget, úgy, hogy abból akár szándékuk ellenére szinte – valójában soha nem létezett – műveket konstruáltak.

110 S. SÁRDI Margit, *Napló-könyv: Magyar nyelvű naplók 1800 előtt*, Máriabesnyő, 2014, 93–95.

111 Például: GYULAFI, *Följegyzései*, i. m., 36–37, kézirat: ELTE EK, LEO 188, f. 19r–v; GYULAFI, *Följegyzései*, i. m., 44–45, kézirat: ELTE EK, LEO 188, f. 23v.

112 GYULAFFI, *Történelmi maradványai*, i. m., 25–26, kézirat: ELTE EK, LEO 272b, f. 44r–v.

Forgách Ferenc és Don Carlos, avagy ami Heltai *Hálójából* kimaradt

Forgách Ferenc (1535–1577) váradi püspök történeti művének sok zavarba ejtő állítása közül talán az egyik legmeredekebb Don Carlos, spanyol trónörökös halálának a leírása a mű XVIII. könyvében.¹ E szerint ugyanis az infánst, apja, II. Fülöp beleegyezésével (akinek Forgách a *Commentarii* VIII. könyvében Bona Sforza királyné politikai indíttatású meggyilkoltatását egyébként is felrója)² az inkvizíció ölette meg, ráadásul hallatlan és kegyetlen módon: vérét az utolsó cseppig kifolyatták, majd elégették, ahogyan az eretnekeket szokták, mivel ő maga is eretnek volt, és bűnétől csak ily módon lehetett megtisztítani. Magyarórátképpen, és a borzalom fokozása gyanánt, Forgách egy állítólagosan korábban megesett történetet is az elbeszélésébe illeszt: e szerint a vér kifolytatása

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet posztdoktori ösztöndíjasa. A tanulmány létrejöttét az MTA Posztdoktori Ösztöndíja, valamint a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek ösztöndíja (Sondermittel Mellon) tette lehetővé.

- 1 A keletkezését követően több mint két évszázadon át kéziratban maradt *Commentarii* kritikai kiadása sajnálatos módon a mai napig hiányzik. A jelenleg használható kiadások: *Francisci Forgachii de Ghymes Pannonii Rerum Hungaricarum sui temporis Commentarii, adiecit indicem rerum memorabilium ac dissertationem historico-criticam de vita laudati scriptoris Alexius Horányi, Posonii et Cassoviae*, Joh. Mich. Landerer, 1788; *Ghymesii Forgách Ferenc nagyváradi püspök magyar históriája 1540–1572*, közli MAJER Fidél, bev. TOLDY Ferencz, Pest, 1866 (Monumenta Hungariae Historica: Scriptores, XVI), innentől: FORGÁCH, *História*. Magyarul: FORGÁCH Ferenc, *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelmsége alatt*, ford. BORZSÁK István = *Humanista történetírók*, szerk. KULCSÁR Péter, Bp., 1977, 567–1041. Vö. BARTFAI SZABÓ László, *Ghimesi Forgách Ferencz váradi püspök évkönyvei, tekintettel művelődéstörténeti adataira*, Bp., 1904; SÖRÖS Pongrác, *Forgách Ferenc a történetíró*, Pannonhalmi Főapátsági Főiskola Évkönyve 1912/13, Pannonhalma, 1913, 145–207; PIRNÁT Antal, *Forgách Ferenc*, It 43(1955), 17–32; BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, s. a. r. RITOÓK Zsigmondné, Bp., 1975, 222–249; BORZSÁK István, *Forgách Ferenc és Tacitus*, ItK, 81(1977), 51–60; András SZABÓ, *Zeitgeschichte und Öffentlichkeit im 16. Jahrhundert: Der Fall von Ferenc Forgách = Freiheitsstufen der Literaturverbreitung: Zensurfragen, verbotene und verfolgte Bücher*, hrsg. von József JANKOVICS, S. Katalin NÉMETH, Wiesbaden, 1998, 37–48.
- 2 FORGÁCH, *História...*, i. m., 178–179; FORGÁCH, *Emlékirat...*, i. m., 727–728.

és elégetése bevett gyakorlat volt a korabeli spanyol inkvizíciónál, sőt magával Fülöppel is megesett, hogy így kellett megtisztulnia. Történt ugyanis, hogy apjával, még gyermekként szemtanúja volt egy autodafének, ahol egy egész protestáns családot vezettek máglyára, köztük egy csecsemővel. Az ifjú Fülöp ekkor nagyon megsajnálta a csöppséget, a kezébe vette és szánakozva kérdezte, ugyan miben lehet bűnös egy ilyen kisgyermek? Az inkvizítorok azonban „több mint barbár módon” kitépték a kezéből a csecsemőt, és a máglyára hajították, Fülöpöt pedig arra ítélték, hogy egy kevés vért folyassanak ki az ereiből, és égessék el azt, hogy így tisztuljon meg az őt ért eretnek fertőzéstől. „Ilyen ma az inkvizíció Spanyolországban” – zárja Forgách sommásan a történetet, majd azt is hozzáteszi még, hogy ő Don Carlos fogsága idején Genovában személyesen találkozott egy bizonyos spanyol bencéssel, aki elmondta neki, hogy a pápától megy Fülöphöz azzal az üzenettel, hogy soha nem engedheti szabadon a trónörököst, különben az lesz a római egyház elpusztítója.³

Don Carlos legendájára olyan sok réteg rakódott az idők folyamán, hogy Forgách hajmeresztő változata elsőre talán nem is tűnik olyan jelentősnek. Mégis annak kell tartanunk, több okból is: egyrészt, jelenlegi tudomásom szerint unikális, tehát sehol máshol nem jegyezték le, még csak hasonlót sem, semmilyen irodalmi, vagy történeti feldolgozásban, sőt még a spanyolelles pamfletekben sem, ami a *Commentarii* jelentőségét úgy az európai humanista történetírásban, mind pedig a Don Carlos-tradícióban mindenképpen csak emeli. Másrészt, a modern kutatás által szinte teljesen mellőzött mű általános értékeléséhez is egy fontos adalékot jelent, különösen ha az 1560–70-es évek magyar rendi-nemzeti világnézetét, történelemfelfogását akarjuk rekonstruálni, amelynek Forgách az egyik legfontosabb szöcsöve volt, és akiben a jelek szerint a két pogány közt (Forgáchnál: két barbár közt) gondolatának az egyik első megfogalmazóját is tisztelhetjük.

Az alábbiakban ezt a két állítást járom majd körül. Elsőként a Don Carlos-történet európai hagyományának különböző rétegeit veszem sorra, azzal a céllal, hogy a Forgáchnál olvasható verziót kontextusában láttassam, illetve annak esetleges forrásait legalább hozzávetőlegesen körvonalazhassam. Tanulmányom második felében azt próbálom meg kifejteni, hogy a Don Carlos-epizód miképpen illeszthető be Forgách történeti koncepciójába, amelyben, minden jel szerint, a politikumhoz képest nemcsak a historikum, hanem a konfesszionális jelleg is csupán alárendelt szerepet tölthetett be.

3 FORGÁCH, *História...*, i. m., 404–406; FORGÁCH, *Emlékirat...*, i. m., 933–935.

A Don Carlos-történet rétegei
Az irodalmi feldolgozások

A Don Carlos-történet talán az egyik legjobb példa a kéziratban maradt *Commentarii* recepciójának Istvánffy utáni szinte teljes hiányára, vagy alig kimutatható voltára: jelképesnek is tekinthető ugyanis, hogy Forgách művének első nyomtatott, Horányi Elek által szerkesztett kiadása szinte közvetlenül Schiller *Don Carlos* című drámája után, 1788-ban jelent meg: erre az időpontra a spanyol trónörökös alakja körül a 17. századtól kialakuló irodalmi tradíció lényegében minden fontos eleme megszilárdult, egy kétévszázados mitizálódási folyamat eredményeként.⁴ E mitizálódás nem volt véletlen: egzakt, hiteles, minden részletre kiterjedő korabeli beszámolót az eseményekről lényegében nem ismerünk, az ügyben hírzárlatot rendeltek el, a kortársak előtt a történet három fő pontja volt mindössze bizonyos: a trónörököst 1568 januárjában házi őrizetbe helyezték, valamikor ezt követően hirtelen meghalt (a júliusi, pontos dátum sem volt közismert), majd októberben Fülöp harmadik felesége (akit korábban a trónörökös leendő hitvesének szemeltek ki), Valois Erzsébet is elhunyt.⁵ Don Carlos fogságának és halálának dokumentumai a 19. század közepéig feltáratlanok maradtak; a történet első lejegyzői így alapvetően a szerteágazó szóbeszédre támaszkodhattak, amit különösen az 1580-as évektől felvirágzó spanyol-ellenes pamfletirodalom ráadásul sokszor igen sötétre is festett. A tragikus sorsú trónörökös históriája tehát kezdettől fogva bővelkedett a költött, vagy legalábbis ellenőrizhetetlen elemekben, amelyek már csak a dramaturgus feldolgozásra vártak. A fikciós elem túlsúlyára jellemző, hogy a történeti irodalomba a 17–18. században bekerült variánsok is alapvetően szóbeszédre, legendákra alapultak, így lettek alapjává az irodalmi feldolgozásoknak, sőt az irodalmi feldolgozások adott esetben aztán a történeti irodalomba visszaszivárogtak és újra megtermékenyítették azt.

Az apa és fia között Schillernél kicsúcsosodó kettős drámai konfliktus – az egyik forrása a szerelem, a másiké a hatalom – tehát egy hosszas érési folyamat betetőzésének tekinthető, amely során alapvetően kettő, földrajzilag is eltérő hagyomány ötvöződött: a francia és a spanyol. Az oly nagy karriert befutott szerelmi szál eredete – nem meglepő módon – Franciaország felé mutat. A feltételezett történet, hogy Fülöp fia és felesége között valamiféle szerelmi viszony lett volna, és az apa szerelemfáltésből ölette volna meg mindkettejüket,

4 A Don Carlos-történet irodalmi feldolgozásairól máig a legkimerítőbb összefoglalás: Frederick W. C. LIEDER, *The Don Carlos Theme*, Cambridge, 1930. A történeti háttérhez újabban: Geoffrey PARKER, *Imprudent king: A new life of Philip II*, New Haven–London, 2014; Gerardo Moreno ESPINOSA, *Don Carlos, El príncipe de la leyenda negra*, Madrid, 2006; Jocelyn Nigel HILLGARTH, *The Mirror of Spain: The Formation of a Myth*, Ann Arbor, 2000, 500–528. Vö. még: Louis-Prospér GACHARD, *Don Carlos et Philippe II*, Bruxelles, 1863; Ezio LEVI, *Il principe Don Carlos nella leggenda e nella poesia*, Roma, 1924.

5 Vö. GACHARD, *i. m.*; LEVI, *i. m.*; PARKER, *i. m.*, 175–195.

első kiérlelt formáját Saint-Réal abbé *Nouvelle historique*-jében (1674) nyerte el, ami egyben olyan jól is sikerült, hogy a témát feldolgozó valamennyi későbbi drámaszerző, Ottwaytól Schillerig felhasználta.⁶ Saint-Réal egyik forrása ugyanakkor egy, az eseményekkel majdnem egykorú, szintén francia satirikus költemény, a *Diogenes* volt, amelyben a szerelmi dráma minden eleme szerepelt már.⁷ A tragikus sorsú trónörökös figurája oly nagymértékben foglalkoztatta egyébként a korabeli közvéleményt, hogy az 1590-es években egy olyan történet is megjelent Franciaországban, nyomtatásban, amely szerint Carlos nem halt meg, hanem középkorú, őszes szakállú cukrászként élte mindennapjait egy Madrigal nevű spanyol városkában mindaddig, míg kiléte le nem lepleződött, majd ezután egy titkos várba szállították át, ahol tisztességes őrizet alatt tartották, azzal a szigorú megkötéssel, hogy csak őreivel válthat szót.⁸

17. századi spanyol drámákban is feltűnt a trónörökös alakja, ám ezekben elsősorban Carlos apja elleni lázadására, ingatag, sokszor agresszív viselkedésének a leírására fektették a hangsúlyt, amelynek egyenes következménye volt a trónörökös halála. Az apa és fia közötti konfliktus mellett itt jelent meg csírájában Fülöp belső konfliktusa apaként és királyként, amelynek feloldása (anélkül azonban, hogy a fiú haláláért közvetlen felelősség terhelt volna) egyben az államférfi győzelmét is jelentette a magánember felett.⁹

A Leyenda Negra és a pamfletirodalom

A Don Carlos-történet körüli irodalmi tradíció tehát egyértelműen az egyszerűsödés (ha tetszik: az összeírás) jeleit mutatta, amely során lényegében a fent vázolt, két jól elkülöníthető konfliktus-pont kristályosodott ki. Az, hogy emellett legalábbis még a 17. század folyamán Európa-szerte élt egy ennél sokkal gazdagabb, regényes és/vagy meseszerű elemekben is bővelkedő szóbeli hagyomány, egyrészt a fenti cukrászmester-példából is jól látszik, másrészt a korabeli történeti irodalom is igazolja. Mielőtt azonban a történeti művek tár-

6 César Vichard SAINT-RÉAL, *Dom Carlos, Nouvelle Historique*, Amsterdam, 1672; újabb kiadása: SAINT-RÉAL, *Don Carlos: La conjuration des Espagnols contre la République de Venise*, intr. notes par Andrée MANSAU, Genève, 1977; vö.: Andrée MANSAU, *Saint Réal et l'humanisme cosmopolite, these presentee devant l'Université de Toulouse-Le-Mirail le 19 Avril 1974*, Lille, 1976; LIEDER, *i. m.*, 11–12; HILLGARTH, *i. m.*, 524–525.

7 *Diogenes ou du moyen d'establir après tant de misères et calamitez une bonne et asseureé paix en France et la rendre plus florissante qu'elle ne fust jamais*, Liège, 1581; leírását lásd: LIEDER, *i. m.*, 5.

8 *Le patissier de Madrigal en Espagne, estime estre Dom Carlos fils du roy Philippe*, Poitiers, 1596; vö.: LIEDER, *i. m.*, 6.

9 Don Diego Ximenez de Enciso, *El Principe Don Carlos (1619–1629)*; Pedro Calderón de la Barca, *La vida es sueño* (1630); Juan Pérez de Montalván, *El segundo Seneca de España* (1632). Vö. LIEDER, *i. m.*, 8–10.

gyalására rátérnénk, először a politikai pamflet-irodalmat kell röviden áttekintnünk, annál is inkább, hiszen Forgách Fülöp-képe és inkvizíció-ellenessége egyértelmű párhuzamot mutat a szakirodalomban Leyenda Negra-ként elhíresült, spanyolelleses írott és szóbeli hagyománnyal.¹⁰

Nyomtatott formában maga a gyilkosság vádja, vagyis, hogy a trónörököszt apja utasítására ölték volna meg, eddigi ismereteink szerint először Orániai Vilmos *Apológiájában*, a német birodalmi rendekhez intézett röpiratában bukkant fel, amit a németalföldi felkelés vezetője az őt ért spanyol vádakra válaszul fogalmazott meg és több nyelven is megjelentett egy, az utókor által meglehetősen sikeresként értékelt propagandakampány nyitányaként.¹¹ E propagandakampányban Fülöp befeketítése, illetve az a tény, hogy a fiát és feleségét megölette volna, a spanyol csapatok németalföldi kegyetlenkedéseinek részletező és többnyire túlzó leírása mellett csupán alárendelt szerepet tölthetett be, és nincs ez másként az *Apológiában* sem. Jóllehet az éppenséggel közvetlenül Fülöp személye ellen is irányult, Don Carlosszal és Valois Erzsébettel kapcsolatban is csak magát a gyilkosság tényét állapítja meg, illetve utóbbi esetében egy akkorigiban megjelent francia iratra hivatkozik, amit feltehetően a fent is már említett, ugyanabban az évben publikált *Diogenesszel* azonosíthatunk. Szó sem esik tehát arról, hogy Carlos milyen úton lelte volna halálát, csak annyit tudunk meg, hogy Fülöp egyetlen örökösét a legkegyetlenebb módon megölette, valamint feleségét, azért, hogy a következő, unokahúgával kötendő házassága számára a talajt előkészítse, szintén eltétette láb alól.¹²

A Fülöpről és a spanyolokról kialakult negatív kép, ha lehet, csak tovább sötétedett a számos egyéb, a század végén megjelent propagandairat révén.¹³ A gyilkosság tényét Fülöp 1579-ben letartóztatott, majd 1591-ben kalandos mó-

10 A leyenda negra fogalmáról és a németalföldi felkelésről összefoglalóan: HILGARTH, *i. m.*; Ingrid SCHULZE SCHNEIDER, *La leyenda negra de España: Propaganda en la guerra de Flandes (1566–1584)*, Madrid, 2008; Wolfgang CILLESSEN, *Massaker in der niederländischen Erinnerungskultur: Die Bildwerdung der Schwarzen Legende = Bilder des Schreckens: Die mediale Inszenierungen Massakern seit dem 16. Jahrhundert*, hrsg. von Christine VOGEL, Frankfurt, 2006, 93–136; Dirk MACZKIEWITZ, *Der niederländische Aufstand gegen Spanien (1568–1609): Eine kommunikationswissenschaftliche Analyse*, Münster, 2005; Koenrad W. SWART, *The Black Legend during the Eighty Years' War = Britain and the Netherlands*, 5, ed. J. S. BROMLEY, E. H. KOSSMANN, Hague, 1975, 36–57.

11 *Apologia illustrissimi principis Willelmi Dei gratia principis Auraiacae (...) etc. ad proscriptionem ab Hispaniarum rege in eum promulgatam cui adiuncta est responsio ad quasdam literas eidem principi falso a Parmensi adscriptas ad ordines generales*, apud Carolum Sylvium typographum ordinum Hollandiae, 1581.

12 *Apologia* 28–30: „Qui [sc. Philippus] ut incastas nuptias faceret, uxorem suam eandemque filiam ac sororem regum Galliae crudelissime necavit, ut audio in Galliis haberi descripta testimonia (...) pater est crudelissime necans haeredem filium.”

13 *Catalogue of the library of Philip van Marnix Van Saint-Aldegonde*, facs. 1964; *Deutsche illustrierte Flugblätter des 16. und 17. Jahrhunderts II. Die Sammlung der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*, hrsg. von Wolfgang HARMS, Michael SCHILLING, Tübingen, 1997; MACZKIEWITZ, *i. m.*, 152–305.

don Franciországba szökött egykori titkárának, Antonio Péreznek a nagy port kavart, nyomtatásban megjelent visszaemlékezései is megerősítették;¹⁴ a halál-nemről, illetve a kivégzés módjáról ugyanakkor szóban is minden bizonnyal a legváltozatosabb és sokszor legvadabb híresztelések burjánzottak Európa-szer-
te. E szerzteágazó hagyományban – egyéb források híján – először a 17. század történetírói igyekeztek rendet tenni, több-kevesebb sikerrel. Forgách szóbeli forrásának nyomait kutatva tehát – ha már a pamfletirodalom kevésbé volt segítségünkre – érdemes ezekbe a későbbi forrásokba is bepillantnunk.

A történeti irodalom

Az eseményekkel kortárs (és egyben Forgáchcsal is egyidős) spanyolpártisággal nem vádolható flamand történetíró és üzletember, Emanuel van Meteren (1535–1612) 1598-ban megjelent kortörténeti művében nem tudja Don Carlos halálának pontos idejét, azt július helyett előrehozza februárra (pontos dátumot, mint láttuk, Forgách sem ír), annak körülményei közül az idegenkezűséget kizárja, a bebörtönzés okaként pedig Fülöp féltestvérének, Don Juan de Austriának, valamint legkedvesebb udvaroncának, Ruy Gómez de Silvának a vádjait írja le, vagyis, hogy kapcsolatot tartott fent a németalföldi lázadókkal, illetve el akart volna utazni hozzájuk.¹⁵

Jacques Auguste de Thou (1553–1617) monumentális kortörténetében szintén viszonylag hosszan kitér Don Carlos fogságára és halálára a mű XLIII. könyvében. Elsődleges forrásaként a történetek idején Fülöp udvari asztrológusaként is tevékenykedő építészt, Louis de Foix-t nevezi meg; tőle tudjuk, hogy a trónörökös zavartan viselkedett, állandóan töltött pisztolyokat tartott magánál, ráadásul karácsonykor meggyóna, hogy gyilkosságra készül, ami természetesen kitudódott, s ez vezetett végül a letartóztatásához. Fogsága alatt többször öngyilkosságot kísérelt meg, az ételt-italt napokig megtagadta, majd ezzel felhagyva majdhogynem halálra ette és itta magát. Halálát végül – de Thou és Foix szerint – az apja parancsára (és az inkvizíció beleegyezésével) a levesébe csempészett méreg okozta, amely néhány nap alatt végzett vele.¹⁶

14 *Relaciones de Antonio PEREZ secretario de estado que sue del Rey de España Don Phelippe II. deste nombre*, Paris, 1624.

15 Emanuel VAN METEREN, *Historia Belgica nostri potissimum temporis*, s. l. [Coloniae], s. a. [1598], 70: „Rongomes et Austriacus Carolum metuentes, criminantur eum in patris exitum arma gestasse, consiliorum Belgicae nobilitatis conscium participemque ipsis addictum, et proinde haereseos suspectum: praeterea fugam ex Hispania in Belgium, ut omnia illic perturbet, meditatatum (...) Captus et custodiis acribus commissus, aegerrime haec omnia ferens paucis post moritur mense Februario 1568 aut nimia impatientia aut nimio grossorum sive ficuum immaturum esu, aut, ut quidam dicunt, gula mantili fracta; utut sit mortis certe ratio ignota adhuc manet.”

16 Iac. Augusti THUANI (...) *Historiarum sui temporis ab anno domini 1543 usque ad annum 1607 libri CXXXVIII. Accedunt Commentariorum de vita sua libri sex hactenus inediti*, Francofurti,

A szintén flamand, de katolikus Frans Verhaer (1555–1631; latinus nevén: Franciscus Haraeus) történétíró, hagiográfus és kartográfus 1623-ban megjelent, népszerű művében meglehetősen szűkszavúan közli a történet hivatalosnak tekinthető változatát: nem tér ki Don Carlos halálának mikéntjére (*e vita sublatus*), a bebörtönzés igazolására azonban idézi Pieter van Opmeer (1526–1594) szintén katolikus, humanista történétíró ovidiusi egysoros jóslatát, *carmen numeraléját*, amely szerint a fiú apja életére tört (a sorban kiemelt számokat összeadva az események évszámát, 1568-at kapjuk meg).¹⁷

A római jezsuita historikus, Famiano Strada (1572–1649) németalföldi háborúról írott, 1643-ban megjelent monumentális munkájában meglehetősen hosszasan tárgyalja Don Carlos személyét, személyiségét és halálát, mindazon források alapján, amelyekhez Rómában hozzá tudott férni: gyermekkorától kezdve erőszakos, agresszív természetűnek írja le, akinek viselkedésén a kamaszkori balesetben szerzett fejsérülése csak rontott. Fogságba vetése azután következett be, miután bebizonyosodott kapcsolata a németalföldi lázadókkal. Halálát a rendszertelen étkezés és meghülés miatti betegség okozta. Tudom, folytatja Strada, hogy csalódást okozok mindezzel azoknak, akik valami szafosabb történetre vágytak. Ha nekik akartam volna megfelelni, megemlítettem volna még a mórok felkelését, amit ugyanebben az időben Carlos szított és a

Egenolphii Emmelii, 1625, 870–871: „Sub id tempus de Carolo Hispanorum principe in carcerem a patre coniecto affertur. De eo varii sermones sparsi in id consentientes quod iuvenis acer, vehemens ac supra modum ambitiosus et imperii cupidus suspicionem novarum rerum de se apud patrem suspicacem excitasset. Nam et scloppetulos binos summa arte fabricatos caligis, quae amplissimae de more gentis in usu sunt eum gestare resciverat ex Ludovico Foxio Parisiensis curialis palatii ac monasterii a se regia magnificentia exstructi architecto, machinae item, qua aqua ex Tago superiorem Toleti partem attollitur inventione nobili (...) audita et ex iuvene crebrae voces cum ex conclavi Elisabethae reginae, cum qua familiares sermones habebat, egrederetur, quasi sibi a parte ereptam uxorem indignante. (...) re rursus cum S. Inquisitione communicata aequum iudicavit [sc. Philippus], priusquam ille sibi detestando parricidio manus afferret, ei tanquam reo damnato vim a legitimo magistratu afferri: quod ut regii nominis majestati consuleretur, clam factum, propinato in iusculo veneno; quo sumpto paucis post horis viribus linquentibus defecit, cum XXIII annum attigisset. (...) Quintili mense mortuum eum, alii octobri scripserunt, maturius credo et ita Ludovico Focio accepi, sed aliquot menses famam rei suppressam quae post partem ad Gemingam ab Albano victoriam tandem evulgata sit. Dein mensibus aliquot elapsis Elisabetha uxor cum praegnans esset et XXIII annum ageret privignum secuta est, non sine suspicione veneni; rumore evulgato virum familiarem nimium ipsius cum filio consuetudinem secus quam oportuit interpretatum esse.”

- 17 FRANCISCUS HARAEUS, *Annales ducum seu principum Brabantiae totiusque Belgii Tomus Tertius quo Belgici tumultus ab anno MDLX usque ad inducias anno MDCIX pactas enarrantur*, Antverpiae, ex officina Plantiniana, 1623, 102: „Hoc anno Carolus Philippi Regis Hispaniarum ex Maria Lusitana prima coniuge filius tertium et vigesimum aetatis suae annum ingressus, cum aliquandiu in custodia fuisset (quod anno praecedenti tempestivius Mendosa Hispanus narravit) mense Iulio e vita sublatus est. Opmerus hoc carmen numerale ex Ovidio adaptat, D. littera pro quingentesimo assumpta: fILIVs ante DIeM patRIos InqVIRIt In annos. Ac die septimo octobris obiit quoque Isabella Francica eiusdem Philippi regis coniunx tertia.”

spanyolországi zsidó menekült, Michesius is kilincselte az ügyben Szelim szultánánál, ahogy egykoron mesélték. Erzsébet halálát sem hagynám ki – írja tovább –, ami pár hónappal Carlosé után következett be; mintha a túlságosan közeli kapcsolat (mivel neki volt kiszemelve feleség gyanánt) mindkettejük sorsát megpecsételte volna.¹⁸

A Strada által említett Michesius a magyarországi kultúrtörténetben Hans Dernschwam naplójából¹⁹ ismeretes João Miquesszel, későbbi nevén Joseph Nasival azonos, akinek tevékenységére a római jezsuita részletesebben is kitér művében.²⁰ Miques Gracia Mendes vejeként és a Mendes-Nasi-klán vezetőjeként meglehetősen befolyásra tett szert a Portán Szelim idejében, az utókor nagyjából ennyit tud róla, illetve az első újkori palesztinai zsidó telep megalapítójaként tartja számon a történetírás.²¹ Vélte vagy valós kapcsolata a moriszkók felkelésével, valamint ennek a mozgalomnak a Don Carlos személyéhez való kötése egy fontos nyom lehet Forgách irányában is. A többnyire zsidókkal és moriszkókkal szemben az inkvizíció által alkalmazott vérvád ugyanis a magyar történetírónál megfordul: itt éppen az inkvizíció az, amely mintegy ritu-

18 Famiano STRADA, *De bello Belgico Decas Prima, Lugduni Batavorum*, 1643, 355–362: „Caroli vero mortis, quae hoc anno [1568] contigit, causa, quanto incertior atque obscurior, tanto avidius contumaciusque a scriptoribus investigata: insita hominum plerisque libidine, abdita rimandi, obvia pratereundi. Ego, quae mei operis in Caroli causa reperi jure persequar sine cura reliquorum. (...) Ferox ac violentum Carolo ingenium fuit. Idque statim a pueritia observatum: cum oblatos interdum ex venatione lepusculos sua jugularet ipse manu: eorumque aspectu palpitantium expirantiumque frueretur. (...) Qua in custodia infelix princeps, qui se paulo ante perpetua procerum ubique apparentium certatimque adorantium corona cinctum viderat: tunc a paucis, iisque invisit ac verba, nutus, propemodum et cogitata observantibus circumseptus; post menses omnino sex, cum nullis aut Europae principum legationibus aut Hispaniae regnorum precibus placaretur immortuus pater; ex morbo ob alimenta partim obstinate recusata, partim intemperanter adgesta, nimiamque nivium refrigerationem super animi aegritudinem (si modo vis abfuit) in Divi Iacobi pervigilio extinctus est. Quarto ante obitum die, cum animae aequae ac corporis // curationem ab aliquo iam tempore respuisset, mutata divinitus mente, confessarium sponte accersivit, expiatisque magno doloris sensu animae noxis, ac misso qui erratorum veniam flagitaret a patre sacrum manu cereum tenens decessit e vita. Scio haec uti enarrata sunt a me, non placitura iis, qui atrociora quaeque avidae arripiunt, sine ullo veri falsive respectu. Quorum si palato servire cura mihi foret, in promptu erat Maurorum tumultus, tanquam excitus hoc ipso tempore fuisset a Carolo, sollicitato ob eam causam Selimo Turcarum Imperatore per Michesium Iudaeum ex Hispania profugum; ut olim narrare memini. Moverem ad haec suspicionem adjunctae a Carolo conjuratorum factionis in Belgio: eamque occasionem interpretarer fuisse arreptam ab haereticis, in Hispaniam destinandi multa libellorum millia ex Calvinianis Catechismis Hispanice conscriptis. (...) Nec omitterem Isabellae Philippi conjugis mortem, paucis inde mensibus post Caroli obitum secutam: quasi nimia familiaritas inter eos (nam Carolo designata uxor ante fuerat Isabella) utrique fatum accersierit. Denique agitata a Carolo de parentis nece, sive ob regni cupidinem, sive ob regis odium, docerem ex ipso, qui tunc adeo percubuit, vulgi rumore.”

19 Hans DERNSCHWAM, *Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló*, ford. TARDY Lajos, Bp., 1984.

20 STRADA, *i. m.*, 268–270.

21 Marianna D. BIRNBAUM, *Gracia Mendes hosszú útja*, ford. GYEPES Judit, Bp., 2008, 42 és 110–114.

álsan feláldozza a spanyol trónörökös, illetve szintén rituális jelleggel, egy kevés vér kifolyatása és elégetése révén tisztítja meg az úgymond eretnek fertőzéstől az ifjú Fülöpöt. Szövegszerű egyezések híján kijelenteni ugyan nem lehet, hogy Forgách verziója valamiféle zsidó–moriszkó, akár szóbeli forrásra ment volna vissza, a valószínűségét azonban mindezek alapján kizárni sem lehet.

Arra, hogy a mókók felkelése valóban komoly veszélyt jelentett Fülöp trónjára, és hogy ezt az udvaron belülről is támogatták titokban, a 17. század második felében alkotó, milánói születésű, majd Angliába és később Hollandiába emigrált, pápaság-ellenes satíráiról ismert közíró, Gregorio Leti (1630–1701) is utal Fülöp-életrajzában. Don Carlos halála kapcsán Leti dicséretes módon megpróbálja összegezni mindazt, amit elsősorban az olasz és francia történetíróknál és a politikai publicisztikában talált.²² Legalábbis az elfogulatlanság igényével írja le az eseményeket, majd moralizálni kezd felettük: Carlos fogóságba vetésének az oka az volt, hogy valóban szervezkedett az apja ellen, halálában Fülöpnek legalább annyi része volt, hogy semmilyen könyörületet nem mutatott a saját fia irányában, inkább hallgatott a tanácsadóira, ennyiben tehát bűnös. Az államérdek azonban egy zsarnok – idézi Traiano Boccalini Tiberius-ról írott sorait –, amely mindenkit zsarnokká tesz, aki az önös érdekét a menynek, a becsület vagy gyermekei elé helyezi.²³ A trónörökös haláláról különböző nézetek vannak, írja végül összefoglalóan: a spanyolok az apát próbálják mentetetni, és mindenféle betegségekről írnak; az olaszok szerint Don Carlos lényegében öngyilkos lett, illetve az önként vállalt éhezés miatt szerzett betegségébe halt bele; a németek bizton állítják, hogy királyi parancsra zárták be január 18-án, és ugyanott találták holtan július 20-án vagy 25-én, halálát pedig nem betegség, hanem az inkvizíció parancsára elkövetett szándékos erőszak okozta; a hollandok szerint pedig Carlos halálának oka az inkvizíció elleni leplezetlen gyűlölete volt, emiatt győzték meg apját, hogy ölesse meg, hiszen ha uralomra kerül, még az inkvizíció nevét is eltörölte volna.

Mielőtt kommentálnánk a fentieket, még egy utolsó forrást kell idecitolnunk: a jezsuita történetíró, Antonio Foresti (1625–1692) rendkívül népszerű világtörténetét, a *Mappamondo Istorico*t, amelynek negyedik kötetében Spanyolország történetének a leírása közben a szerző egyrészt (jórészt a már em-

22 Gregorio LETI, *Vita del cattolico re Filippo II monarca delle Spagne*, Coligni [Genf], 1679, 538–548. Leti Don Carlos kapcsán többek közt François de Belleforest (1530–1583) IX. Károlyról írott históriájára, Pietro Giustiniani (1490–1576) Velence-történetére, illetve Traiano Boccalini (1556–1613) Tacitus-kommentárjára hivatkozik.

23 „L'interesse di stato e un Tiranno, che fa tiranni tutti co'oro, che piu il loro interesse amano che ne 'l Cielo, n l'honor, ne gli stessi figliuoli.” LETI, *i. m.*, 545; Boccalini műveinek gyűjteményes kiadását maga Leti szerkesztette egyébként: *La bilancia politica. Di tutte le opere di Traiano Boccalini, parte prima dove si tratta delle osservazioni politiche sopra i sei libri degli Annali di Cornelio Tacito*, Castellana [Roma], 1678.

lített Strada és de Thou alapján és velük egyezően) kitér Don Carlos halálára,²⁴ másrészt nem sokkal később Fülöpöt is jellemzi néhány bekezdésben; kiemeli szigorú igazságosságát és megingathatatlan katolicizmusát, amire a következő példát hozza:

Főbenjáró ügyekben soha nem bocsátott meg a bűnösöknek, bármennyi pénzt ajánlottak volna is fel neki, mert úgy tartotta, a bűn az bűn, akár szegények követik el, akár gazdagok. E szigorú igazságosságában különösen akkor mutatkozott hajthatatlannak, amikor hit elleni bűn elkövetéséről volt szó. 1559-ben Valladolidban személyesen akart jelen lenni az inkvizíciós eljárás, amelyen az istentelen Cazalla néhány követőjét ítélték el. Itt pedig néhány jeles személyiség megpróbált közbenjárni nála néhány eretnek, és emiatt máglyahalálra ítélt nemesúr érdekében, akinek megingathatatlan szigorral így válaszolt: nagyon is jól van, *hogy a nemes vér ha beszennyeződött, a tűzben nyerjen tisztulást; ha az én vérem lenne, a saját fiamban ennyire beszennyezve, én volnék az első, aki máglyára vetné.* Mások közt ott volt Don Carlos de Seso is, előkelő család sarja, de lázadó és megátalkodott eretnek. Ez visszakérdezett: Már megbocsáss Uram, de nekem is égnem kell? Én magam hordanám a fát a saját fiam máglyájára, válaszolt a király, ha olyan megátalkodott volna, mint te.²⁵

A fenti részletben nem is az ügy főszereplői fontosak, bár ők sem voltak éppen jelentéktelen személyek (a Cazalla-család több tagja is az összefoglalóan *alumbrados*nak nevezett mozgalom kiemelkedő tagja volt, mindannyian máglyán végezték),²⁶ hanem az egyező motívum: a vér tűzzel való megtisztításának szükségessége, amely mellett – éppen saját fiával példálózva – maga Fülöp áll

24 A mű ötödik kiadását használtam: *Del mappa mondo istorico tomo quarto, parte seconda, in cui si espongono i regni nati dalla declinatione a caduta dell'Imperio Romano Occidente, opera del P. Antonio FORESTI della Compagnia di Gesu*, Venezia, appresso Girolamo Albrizzi, 1711, 139–140.

25 FORESTI, *i. m.*, 155–156: „Non permise giammai, che si perdonasse a' Delinquenti in cause gravi, per qualunque grossa somma di danari, che offerissero; dicendo: che le pene eran fatte, tanto per i Ricchi, quanto per li Poveri. E questo rigore di Giustizia allora massime si vidde inflessibile, quando i delitti erano contro la Religione. Egli medesimo volle assistere in Vagliadolid nell'Anno 1559, ad un atto d'Inquisizione, in cui condannavasi alcuni seguaci dell'empio Gazalla; Quindi venendo da grandi Personaggi pregato à favore d'alcuni Nobili d'Eresia, e perciò condannati al fuoco, rispose con grande intrepidezza e severità: Stà molto bene, che se il sangue nobile è macchiato, resti nelle fiamme purgato: e se il mio Sangue nel mio proprio figliuolo fosse così macchiato, farei io il primo a buttarlo nel fuoco. Essendo trà gl'altri Delinquenti Don Carlo di Sessa, quanto Nobile, altrettanto Ribelle e pertinace Eretico, questi rivolto al Re, disse: E permetterete, Signore: ch'io pure arso sia? Io stesso, risposegli il Re, porterei le legna, per bruciar mio figliuolo, quando fosse così malvagio, come voi.”

26 Antonio MÁRQUEZ, *Los alumbrados: Orígenes y filosofía (1525–1559)*, Madrid, 1980; Álvaro CASTRO, *Las noches oscuras de María de Cazalla: Mujer, herejía y gobierno en el siglo XVI*, Madrid, 2011.

ki, arra utal, hogy Forgách Don Carlos-történetének a forrását ugyanott kell keresnünk, ahol Foresti anekdotájának eredetét. Mindkettő mögött egy leginkább csak az oralitásban élő, és elsődlegesen az Ibériai-félszigetről eredeztethető hagyományt valószínűsíthetünk. Forgách tehát feltehetően úgy hallotta, akár Fülöp követétől, akár mástól a történetet, de mindenképpen az eseményekkel egyidőben, Foresti pedig vagy szintén élőszóából, vagy egy olyan lejegyzésből ismerhette, amely a király halála után továbbélő szóbeli hagyományt örökített meg.

Mivel Forgáchnál a történet éle (legalábbis első ránézésre) egyértelműen az inkvizíció ellen irányul, azt is érdemes még megvizsgálnunk, hogy ebben a tekintetben milyen kapcsolódások fedezhetők fel a kortárs inkvizíció-ellenes irodalommal, különösen Gregorio Leti fent idézett sorainak fényében, ahol a németalföldi szerzőkről írja, hogy a leginkább inkvizíció-ellenesek lennének, s mint ilyenek a legközelebb kellene hogy álljanak Forgáchhoz.

Forgách és az anti-inkvizíciós irodalom Magyarországon és Európában

Hogy Forgáchnak személyesen voltak kapcsolatai a németalföldi mozgalommal, eddig sem volt titok, hiszen éppen a XVIII. könyvben, a németalföldi felkelés ismertetésekor büszkélkedik azzal, hogy az eseményeket néhány évvel megelőzően (1565-ben) maga is találkozott Egmont grófjával és Orániai Vilmostal, akik elpanaszolták neki a spanyolokkal és Fülöppel kapcsolatos sérelmeiket.²⁷ Közismert, hogy maga a felkelés is nagy részben az inkvizíció tevékenysége miatti közfelháborodásnak köszönhetően tört ki. Szintén ismeretes, hogy a rendi mozgalom vezetői sokáig bizakodtak valamiféle békés megegyezésben, amiben a trónörökös személyének is kulcsszerepet szánhattak. Egmont és Horn grófjának a lefejezése Brüsszelben 1568. június 5-én, valamint Don Carlos bebörtönzése és július 25-én bekövetkezett halála ezeket a reményeket szertefoszlatta. Az inkvizíció hibáztatása, sőt démonizálása az eszkalálódó helyzet háborús logikájába illeszthető tehát: ez még nem magyarázat arra, hogy Forgách miért éppen ezt a pletykák között is legsötétebb rémtörténetet illesztette be munkájába, de egyértelműen visszaigazolja a felkelők irányában táplált szimpátiáját. Források hiányában legfeljebb eljátszhatunk a gondolattal, hogy vajon az egyszeri találkozás után is élő maradt-e kapcsolata a németalföldi rendi vezetőkkel, ám hogy megbecsüléssel, illetve akár a magyarországi

27 FORGÁCH, *História...*, i. m., 392; FORGÁCH, *Emlékirat...*, i. m., 921; vö. KÁROLYI Árpád, *Forgách Ferencz a történetíró Antwerpenben*, TT, 4(1881), 783–784; BARTONIEK, i. m., 223; Tibor WITTMANN, *Une chroniqueur hongrois contemporain de la révolution des Pays-Bas du XVI. siècle*, *Revue du Nord*, 45(1963), 177–185; DROZDIK Margit, *Adalékok a XVI. századi németalföldi és a magyar humanizmus kapcsolatához*, *Acta Academiae Paedagogice Szegediensis, Series Historica*, 1964, 161–173.

helyzetben is követendő példaképként tekintett rájuk, az a *Commentariiból* is egyértelműen kisugárzik.

Forgách inkvizícióval kapcsolatos averziójának egyik, vagy legfőbb forrása tehát mindenképpen a németalföldi rendi mozgalommal nyíltan vállalt szimpátiája volt. A spanyolországi kapcsolat kérdését sem tekinthetjük ezzel lezártnak azonban: a vér megtisztításának motívuma mindenképpen az Ibériai-félszigetre utal, ahol a mórok, zsidók és újkeresztények megbélyegzésének elméleti alapja éppen a *limpieza de sangrénak* nevezett vértisztaság korai rasszista eszmerendszere volt.²⁸ Hogy az előnytelen származás mellett az eretnokség is éppen elcsúfíthatja a vérvonalat, az Foresti anekdotájából igazolhatóan is szintén közkeletű koncepció lehetett a korabeli Spanyolországban. Bárki is volt az eredeti szerzője tehát a Don Carlos kivéreztetéséről, majd vérenek elégetéséről szóló történetnek, az mindenképpen tisztában volt a *limpieza de sangre* korabeli koncepciójával, illetve nem kizárt, hogy azok közé tartozott, akiket éppen ezen eszmerendszer jegyében bélyegeztek meg, akár hitetlenként, akár máshitűként vagy netán mindkettőként. A hóhér akasztásának gondolata, az inkvizíció elleni vérvád ötlete csak egy ilyen közegben merülhetett fel.

A Rómából visszatérő névtelen spanyol bencés, általános megbízott kilétét, akivel Forgách Genovában találkozott, talán egy vatikáni kutatás deríthetné ki, de természetesen az sem zárható ki, hogy más spanyol kapcsolata is volt történetírónknak, illetve a németalföldi közvetítés lehetőségéről sem feledkezhetünk meg. És ezen a ponton érkezünk el Heltai Hálójához.

Az eredetileg 1567-ben Heidelbergben, álnév alatt, latin nyelven publikált inkvizíció-ellenes *Sanctae inquisitionis Hispanicae artes*²⁹ Heltai Gáspár készítette magyar fordítása mindössze két évvel követte a francia, és egy évvel az angol változat megjelenését. Heltai műve inkább átdolgozásnak nevezhető, amint azt különösen Balázs Mihály tanulmánya óta tudjuk, hiszen részben pontatlan és kihagyásos, részben pedig nagyon is tendenciózus volt: egyrészt több ponton „antitrinitarianizálta,” másrészt misztikus értelmezési lehetőségeitől, illetve alapvetően toleráns hangütésétől is megfosztotta az eredeti szöveget, aminek köszönhetően jóval polemikusabbra sikerült annál; a bűnösöket és áldozatokat jóval merevebben és egysíkúbban ábrázolta, ami a mi szempon-

28 Roberto LOPEZ-VELA, *Limpieza de Sangre, Spagna = Dizionario storico dell'Inquisizione II*, diretto da Adriano PROSPERI, Pisa, 2010, 912–917.

29 Reginaldus GONSALVIUS MONTANUS, *Sanctae inquisitionis Hispanicae artes aliquot dedectae ac palam traductae*, Heidelbergae, 1567. Az álnév mögött leggyakrabban Antonio del Corót vagy Cassiodoro del Reynát sejtí a kutatás, vö.: BALÁZS Mihály, *Heltai Hálójának forrásáról és eszmetörténeti háttéréről*, ItK, 97(1993), 167–197; A. Gordon KINDER, *Casiodoro de Reina: Spanish Reformer of the Sixteenth Century*, London, 1975; Carlos GILLY, *Spanien und der Basler Buchdruck bis 1600: Ein Querschiff durch die spanische Geistesgeschichte aus der Sicht einer europäischen Buchdruckerstadt*, Basel–Frankfurt am Main, 1985 (Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft, 151); Hugo DE SCHEPPER, *Flandes y su Leyenda negra*, *Diálogos hispánicos*, 11(1993), 111–125; SWART, i. m.; HILLGARTH, i. m., 312–315.

tunkból „a római pápa pilés seregének” egyértelmű démonizálása miatt érdekes.³⁰ Azt már Balázs Mihály is felismerte, hogy az *Artes Heltai* által használt példánya nem csupán „az erős castellionista kapcsolatokkal rendelkező Biandratán,” hanem akár a (mint láttuk) nem kevésbé jelentős németalföldi kapcsolatokkal rendelkező Forgáchon keresztül is eljuthatott a fordítást megrendelő János Zsigmondhoz.³¹ Forgách 1567 és 1569 között meglehetősen sokat utazott: 1567 nyarán, a pozsonyi országgyűlés után kíséretével elhagyta a királyi Magyarországot, majd legalább egy évet töltött Észak-Itáliában (Genovában, Velencében és Padovában), mígnem 1568 őszén végül Erdélybe ment, de a következő évben megfordult Raguzában is, ahol Ludovicus Tubero *Commentariiját*, szintén János Zsigmond részére, lemásoltatta.³² Kétség nem fér hozzá, hogy az *Artes* kérdéses példányát mindhárom kikötővárosban beszerezhetette. Akár rajta keresztül jutott el azonban János Zsigmond udvarába a nyomtatvány, akár Biandratán keresztül, azt a fejedelem újdonsült tanácsuraként maga is olvashatta.

Magáról az inkvizícióról Forgách a Don Carlos-epizód mellett még két helyen ír: szintén a XVIII. könyvben a németalföldi események ismertetésénél, illetve ezt ismétli meg rövidebben a XX. könyvben a lepantói csata leírása közben. Pár soros jellemzése meglehetősen egybecsengnek a Heltainál olvasható sematikus képpel, ugyanakkor az is megállapítható, hogy amennyiben mindkettejük forrása az *Artes* volt, azt eltérő szempontok szerint értékelték és hasznosították. A spanyol szerző logikusan felépített munkája sorban végigköveti az inkvizítorok működésének hátterét, motivációit, az általuk alkalmazott eljárásokat, a vallatások, tanúk beidézésének módozatain keresztül egészen a tragédia utolsó felvonásáig, az *actum fidei*ig. Az anyagi megfontolások (*peculiaris ratio*) és a vagyonelkobzás (*bonorum sequestratio*) az eljárások elsődleges indokaként szerepel könyvében, aminek tartalmát Forgách sikeresen foglalja össze egyetlen mondatban:

Ez pedig annyira keserves és kíméletlen intézmény, hogy gyakran holmi csekély dolog miatt nem éri be egy ember halálos büntetésével, hanem az egész családot is kiirtja, minden vagyonával és minden tagjával egyetemben, és nem könyörül sem koron sem nemen. Nem ritkán megesik az is, hogy valaki pénze,

30 BALÁZS *i. m.*; vö.: SZÖRÉNYI László, *Heltai Gáspár és az inkvizíció*, Világosság, 24(1980) 639–643; Uő, *La traduzione antitrinitaria fatta da Gáspár Heltai del manifesto contro l'inquisizione di Regionaldo Gonsalvo = Antitrinitarianism in the Second Half of the 16th Century*, ed. Róbert DÁN, Antal PIRNÁT, Leiden–Bp., 1982 (Studia Humanitatis, 5), 243–251

31 BALÁZS, *i. m.*, 177.

32 VERESS Endre, *Matriculae et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium*, I, Padova, 1264–1864, Kolozsvár–Bp., 1915, 141; S. OBERMAYER Erzsébet, *Ismeretlen Forgách Ferenc-dokumentumok a velencei levéltárban*, ITK, 79(1975), 681–685; BARTONIEK, *i. m.*, 225; ALMÁSI Gábor, *Variációk az értelmiségi útkeresés témájára a 16. században: Forgách Ferenc és társai*, Századok, 140(2006), 1405–1441.

magángyűlölködés vagy-ellenségeskedés miatt szenved el ezt a szörnyű bűntetést.³³

Heltai ezzel szemben nem csupán megbontja az *Artes* szerkezetét (a meglehetősen erasmista hangvételű bevezetést elhagyja pl., és az abban foglaltak egy részét a műben szétszórva írja le), de az eredetihez képest át is hangolja fordítását: az áldozatok körébe nála csupán Krisztus igaz hitének mártírjai férnek be (a zsidók és muzulmánok tehát kívül maradnak), a polémia elsődleges céltablája pedig nem az inkvizíció, hanem a katolikus egyház egésze.

Ezt ez ördegnek Hálóját deákul nevezik inkvizíciónak, azaz mesterséges kikeresésnek, miképpen csoda álnakságos fogásokkal és ravaszságos módokkal szokták Hispániába és Olaszországba megkörnéközni, kikeresni, kifogni, megkényozni és röttenetes halálokkal megölni a szegény keresztyéneket, kik valamiképpen megismerték igazán az Istent és az ő áldott szent Fiát, a mű Urunk Jézus Krisztust; és eszékbe vették, hogy a Római Pápa az ő piléses seregével a nyilvánvaló Antikrisztus, és a dühös ördögnek ő országa; és megkezdik azt utálni és megvetni.

Ennek a katolikus egyháznak Heltai szerint egyetlen célja, hogy a világ minél nagyobb részét zsarnoki uralma alá vonja, az igazhitűek pénzét és életét elvegye, s Magyarország szerencséje, írja a végezõ beszédben, hogy a Miksa császár vezetésével Gyõrnél összegyűlt keresztény haderõ 1566-ban végül dolgavégzetlenül feloszlott,

[...] mert akkoron egynyihány ezeren voltak barátok és papok a táborban, és minden napon keresztel jártanak az ora pro nobisszal, és sokezer Misét mondtanak mind az földön, mind az hajókban a Dunában: evvel az ájítatossággal az ő rétes Istenektõl azt kívánván, hogy immár kezekbe adná Magyarországot. Hogy a jó földön vadászhatnának, mint azelõtt vadásztanak Hispániába, Olaszországban, Angliában és egész Niderlandban. Sõt immár mindeniknek az Papok, Barátok közül a levél köbelébe volt, ki hol legyen Pispék, Apát úr, Prépost, Esperes, Kananok, Oltármester, Vikárius, Plébános, Prior, Gardian etc. Mert készen immár számot vetettnek volt, de a gazda nélkül. Azt ne véljed pedig, keresztyén, hogyha Magyarországba beférkezhetnének, hogy különben vadásznának, avagy lágyobban cselekdéneek, mint ott

33 FORGÁCH, *Emlékirat...*, i. m., 916; FORGÁCH, *História...*, i. m., 386: „Ea tam est acerba atque crudelis, ut saepe ob levissimam rem non sit satis hominem morte afficere, sed universam familiam una cum omnibus fortunis atque hominibus, sine aetatis et sexus misericordia extinguere soleant, neque raro fit, ut pecuniarum, odii aut privatarum inimicitiarum cause quis tam atrocem casum subeat.” Vö. FORGÁCH, *História...*, i. m., 441; FORGÁCH, *Emlékirat...*, i. m., 966.

cselekösznek, ahol mostan a megvakult Fejedelmek után bírnak: ingyen se védjed azt, hanem mindnyájan olyan nagy, sőt sokkal nagyobb ínségben lönnénk, hogynem mint azok, kik Hispániában avagy Olaszországban vadnak.³⁴

Forgách, mint aki (legalábbis névlegesen) tekintélyes egyházi ranggal és javadalmakkal rendelkezett, de alapvetően protestáns neveltetésben részesült, az ilyen konfesszionális indulatnak tökéletesen híján volt. Arról feltehetően ő maga is fel tudta volna világosítani Heltait (már ha egyáltalán szóba állt vele, ami annak fényében, ahogyan a szentháromságtagadókról nyilatkozik a *Commentariiben*, korántsem bizonyos),³⁵ hogy ténylegesen mennyi pap, mennyi misét és minek az érdekében mondott Miksa táborában, hiszen váradi püspökként maga is a saját költségén felszerelt bandériummal vonult fel 1566-ban, illetve arról is megvoltak a keserű tapasztalatai, hogy az egyházi címek és birtokok elosztása hogyan is működött a gyakorlatban.³⁶

A pápa protestáns-ellenes háborús politikáját vérbeli humanistaként és magyar nemesúrként ugyanakkor ő is élesen elítélte. Mint keserűen megjegyzi, az a bizonyos Miksa vezette sereg 1566-ban messze nem érte el létszámban azokat, amelyek a francia polgárháborúban álltak egyik vagy másik oldalon.³⁷ Számára nem az volt tehát fontos, hogy melyik oldal követi Krisztus igazi hitét, hanem az, hogy mindeközben Magyarországnak hogyan alakul a sorsa. A válás Forgáchnál nem történelemformáló erő, „nemzeti tekintetben inkább elfogultabb” íróként³⁸ a rendi, politikai értelemben vett magyar nemzet hanyatlásának krónikása, amely hanyatlást a személyes felelősségvállalás, erkölcs és fegyelem kiveszésével tudja csak megindokolni, valamint a többi európai nemzet magyarok iránt közömbös, vagy nyíltan ellenséges attitűdjével. Az Európa két szélén felépülő világbirodalom, az oszmán–török és a spanyol–Habsburg tehát Forgách szerint Magyarországra nézve egyformán veszélyes, s az a tény, hogy az egyik közelebb van, még nem jelenti azt, hogy a másik külön lenne, jóllehet, miután ez az európai kultúrkör része, elméletben emberségesebb viszonyok kellene, hogy uralkodjanak benne. Ám ennek épp az ellenkezője igaz. „Mert az ottománokon senki sem csodálkozik – írja a Don Carlos-epizód lezárásaként –, hogy csak alig ismerik az erényeket; mi viszont az erény, sőt az isteni törvény művelőinek és tisztelőinek szerepében szeretünk tetszelegni.”

34 Az idézetekhez az online hozzáférhető változatot használtam: *Háló: Válogatás Heltai Gáspár műveiből*, szerk. KŐSZEGHY Péter, Bp., 1979, I. könyv; végező beszéd; <http://mek.oszk.hu/04700/04745/04745.htm#b42> [2015. 05. 12.]

35 FORGÁCH, *História...*, i. m., 460–462; FORGÁCH, *Emlékirat...*, i. m., 982–984.

36 Lásd Zacharia Delfino győri püspöki kinevezését, illetve Forgách aspirációit ugyanerre a székre. Vö.: ALMÁSI, i. m., 1417–1420; a hadjáratra és kortörténeti feldolgozásaira vonatkozóan: PETNEHÁZI Gábor, *Kovacsóczy Farkas feljegyzései és a magyarországi kortörténetírás a 16. század derekán*, ItK, 118(2014), 307–325.

37 FORGÁCH, *Emlékirat...*, i. m., 929.

38 BARTONIEK, i. m., 235.

Forgách tehát azzal, hogy a spanyol trónörökös halálának ismertetésével kínáló alkalmat megragadja és a korabeli szóbeszéd legmorbidabb változatát emeli ki, és örökíti meg jelenlegi tudásunk szerint egyedülként az utókornak, lényegében hasonlót művel, mint Heltai a *Háló* végén, a katolikus papok készülődésének álhírével: politikai kinyilatkoztatást tesz. Heltai üzenete egyszerűbb:

Ezt kívánják, ezt szomjúhozzák az ördegnek Hóhéri, és ezt keresnek minden voltaképpen türajatok is művelni, Atyámfiai Magyarok, mind Erdélben s mind Magyarországbán;

valamint:

mely igen nagy az Istennek jóvolta, melyet megmutatta ebben, hogy a mű Kegyelmes Fejedelmünket adta münékünk, kinek Istenességének általa, ő szent felsége megszabadított minket ez undokságos népöktől, mind a Pápától, mind az ő fertelmes és undokságos és kegyetlen seregétől.

Forgách üzenete ennél némileg szofisztikáltabb, ám módszere tulajdonképpen egyezik Heltaiéval. A *Commentarii* számos zavarbaejtő fekete históriája (elég ha Mátyás király megmérgezésének Szeréminél is szereplő teóriájára, vagy általában a magyar arisztokrácia vezetőiről, a Balassa, Báthory, Bebek, Nádasdy, Ország, Perényi, Thurzó, Török, Zrínyi, stb. családok vélt vagy valós viselt dolgainak a kendőzetlen feltárására gondolunk) lényegében egy célt szolgál: a bűnök katalógusával, mint afféle *stratagemata satanae*val, a bűnök elkövetése ellen ösztönözni a kiszemelt közönséget, akinek nem valamelyik konfesszió által elismert hit gyakorlása a feladata tehát, hanem sokkal inkább egy humanista értelemben vett, erényes élet megvalósítása, amelynek révén az áhitott politikai célhoz – optimista értelmezésben a három részre szakadt ország egyesítéséhez, pesszimista értelmezésben a nemzethalál elkerüléséhez – is közelebb juthat a politikai közösség. Ha ebben a rendszerben helyezük el Don Carlos vérvádjának történetet, már nem annyira öncélú, vagy rosszindulatú pletykálkodásnak tűnik a dolog. Forgách a *Commentarii* III. és XI. könyvében meglehetősen részletesen kitér arra, hogy Szülejmán miképpen ölette meg két fiát, Musztafát és Bajazidot és ennek fiait (összesen hét unokáját).³⁹ Két másik alkalommal viszont az elismerés hangján ír róla, dicséri mértékletes életét és istenfélelmét, valamint következetes elszántságát, s hogy aggkorában is táborba szállt.⁴⁰ Ez az ellentmondás nem csupán az európai reneszánszban eleve

39 FORGÁCH, *História...*, i. m., 93–96, 215–217; FORGÁCH, *Emlékirat...*, i. m., 652–653; 759–761.

40 FORGÁCH, *História...*, i. m., 177, 308; FORGÁCH, *Emlékirat...*, i. m., 726, 844. Az mindenesetre túlzás, hogy „ájult tisztelettel hajolna meg államférfiúi és katonai zsenje előtt.” BARTONIEK, i. m., 224.

kettős törökképpel (a romlatlan, természetes barbár, illetve az ősellenség)⁴¹ magyarázható, hanem Forgách egyfajta elvi álláspontjával is: ha „az erény mindenhol, minden emberben és időben ugyanaz,⁴² akkor a bűnnek is ugyanannak kell lennie, ráadásul, minél elszántabb egy lélek, annál nagyobb bűnök elkövetésére képes. Fülöp és Szülejmán valójában tehát nem sokban különböznek egymástól, mindketten erős uralkodók és mindketten átlépték az emberi erkölcs legvégső határát, és megölelték saját gyermeküket/gyermeküket; Szülejmán természetes erkölcstelenségében, Fülöp pedig azért, mert erkölcsi érzetét és ítéletét már gyermekkorában megrontotta az embertelenség intézményszerű formája, az inkvizíció.

Arról kortársaihoz hasonlóan Forgáchnak sem lehetett fogalma, hogy a rokonházasság milyen genetikai problémákat okoz, illetve hogy Don Carlos – ahogyan az újabb szakirodalom egybehangzóan állítja – ennek köszönhetően mentális zavarral küzdhetett, ami eleve alkalmatlanná tette a politikai cselekvésre.⁴³ Pusztulásának oka tehát valóban a vérében rejtőzött, ha nem is abban az értelemben, ahogyan azt a korabeli ismeretek alapján, briliáns és egyben embertelen logikával a Forgách által megőrzött verzióban manifesztálódott. Azt talán nem is érdemes latolgatni, hogy gyakorolt volna-e bármilyen hatást az európai drámairodalomra, ha Forgách Don Carlosa nem csupán 1788-ban került volna először nyomtatásba. Egy dolgot azonban érdemes még megjegyezni: a *Commentarii* nem csupán a 16. századi magyar rendi–nemesi világnézetnek és történelemfelfogásnak az egyik legfontosabb, Szerémihez képest jóval magasabb színvonalon megfogalmazott dokumentuma, de – a Don Carlos-történet révén – bepillantást enged a 16. századi európai közvélemény és közgondolkodás olyan zavarba ejtően mély és sötét rétegébe is, amelynek legközelebbi kapcsolódását talán csak Shakespeare *Velencei kalmárjában* fedezhetjük fel, s amely minden jel szerint annyira sötétnek bizonyult, hogy még az inkvizícióval és a katolikus egyházzal szembeni nyílt harcot felvállalni kész szerzők sem merték papírra vetni.

41 Vö. Ács Pál, *Utazás Konstantinápolyba: Verancsics Antal I. Szülejmán udvarában = Átszítált idő. Tinóditól Tandoriig*, Bp., 2014, 240–258, 253–254.

42 FORGÁCH, *História...*, i. m., 304; FORGÁCH, *Emlékirat...*, i. m., 840.

43 PARKER, i. m., 180–186.

Exitus acta probat

Enyedi György a tanítókról és a hallgatóságról

Az embernek e világon való életében sok fogyatkozásai s foglalatosságai vannak, kiket mind akármely szorgalmatos és serény legyen is, el nem végezhet, mert az ember gyarló, az élet rövid, a gond és a dolog megszámlálhatatlan.¹

E szavakkal kezdi 115. beszédét Enyedi György. Ezzel az idézettel kezdtem én is Bartók Istvánnak szánt cikkemet, amiben a szöveg fölött a következő cím díszelgett: *Mondj igazat, betörök a fejed*. Ám amint újra- és újraírtam az egyes bekezdéseket, rendezgettem a kiválasztott idézeteket, rájöttem, hogy nem szeretném megfosztani az olvasót attól, hogy Enyedi 40. beszédét teljes hosszában olvassa. A 16. század végén működő püspök² prédikációi nem jelentek meg nyomtatásban sem a tizenhatodik, sem a következő században. A ránk maradt irodalmi és teológiai munkáival számos egyház- és irodalomtörténész foglalkozott, prédikációgyűjteménye azonban sokáig kiszorult a valódi tudományos érdeklődés köréből,³ és a mai napig nem jelent meg teljes szövegkiadás, csak szerény korpusz került kinyomtatásra.⁴ A korabeli hagyományban Enyedi szó-

* A szerző az MTA-ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport segédmunkatársa.

1 115. beszéd, *Sárospataki Kódex*, 165.

2 Életéről bővebben: KÁLDOS János, BALÁZS Mihály, *György Enyedi. Bibliotheca Dissidentium Tome XV, Ungarländische Antitrinitarier II*, Baden-Baden–Bouxviller, 1993, 11–18; *Enyedi György válogatott művei*, vál. BALÁZS Mihály, KÁLDOS János, Bukarest–Kolozsvár, 1997, 5–27.

3 A témában legutóbb megjelent tanulmányok: KÁLDOS János, *Enyedi György prédikációgyűjteményének szerkezete és a prédikációk textológiai vizsgálatának tanulságai*, Erdélyi Múzeum, 75(2013), 1. sz., 88–120; LOVAS Borbála, *Másolási stratégiák Enyedi György prédikációinak hagyományozódásában*, *Studia Litteraria*, 51(2013), 3–4. sz., 79–94; SIMON József, *Zsákmány: Enyedi György esete Pál apostollal, Héliodórosszal és Werner Jaegerrel*, *ItK*, 118(2014), 189–214.

4 Egy-egy különálló beszéd, valamint Enyedi válogatott műveinek kiadásában kilenc, egy szakdolgozat mellékleteként hat, egy doktori disszertáció mellékleteként pedig egy beszéd jelent meg. A kiadott prédikációk a következők: 115. beszéd: KANYARÓ Ferenc, *Enyedi György unitárius püspök beszéde*, *KM*, 35(1900), 1. sz., 30–40; 94. beszéd: *Enyedi György*

noki képességeit már kortársai is emlegették, dicsérték stílusát, beszédeinek kidolgozását. Ám magukon a beszédeken kívül, melyek csak 17. századi kéziratok másolataiban maradtak fenn,⁵ egyéb forrás nem maradt ránk, melyből információt kapnánk arról, hogyan gondolkodott Enyedi a prédikálás mesterségéről, a beszédekben használt retorikai fogásokról, a stílusról. Nincs ajánlás, előszó, nincs *ars concionandi*, nincs értekezés a prédikálás mikéntjéről és fontosságáról. E tanulmány a püspök prédikációiból egy olyan beszéd bemutatására vállalkozik, mely nem csupán az egyházi tanítás mikéntjéről, a tanítóról és a hallgatóságról mesél a püspök szemüvegén át, de érint olyan fontos kérdéseket meggyőző magyarázataiban, mint a szabad akarat, a lelkiismeret, és az igazság keresése.

A prédikátor feladatainak felsorolását talán a prédikáció írásának mikéntjével kellene kezdeni, elmondhatnánk, hogy Enyedi általában két vagy három nagyobb részre tagolta prédikációit, melyeket aztán egyenként kifejtett, legtöbbször két-három alrészre osztva azokat. Elmondhatjuk, hogy szisztematikus hivatkozási hálót épített ki a beszédeggyűjtemény darabjai között, beszélhetünk idézési technikájáról, arról, hogy határos példakkal és világos érvekkel élt, értekezhetünk a meggyőzés művészetéről, a nyelvi kidolgozottságról. Ám ehelyett arról beszélek inkább, hogyan látja és láttatja hallgatóságát és a tanítókat, köztük magát is, hogyan gondolja el a kommunikáció mikéntjét, a különböző beszédegiszttereket, hogyan váltakoztatja a különböző stílusokat a beszéd közben. Ahogy látni fogjuk, Enyedi jól tudta, kiknek beszél, és azt is tudta, hogyan tegye ezt. Beszédeiben nagy szerepet kap az a tanító jelleg, mely az egész közösségre, nemesre és nemtelenre tekintve a mindennapi életben gyakorolt kegyesség, tisztaszívűség fontosságára helyezi a hangsúlyt. Gellérd

egyházi beszédeiből. III. Triac. Conc. XCIV., közli HORVÁTH Cyrill = *Sárospataki Füzetek. A sárospataki irodalmi kör tudományos közlönye*, szerk. Uő, Sárospatak, 1905, 161–166; 38. beszéd: *Enyedi György. Concio Ján. 12,42*, közli BOROS György, Unitárius Szószék (Székelyudvarhely), 6(1910), 26–32; 115. beszéd: H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Bp., 2004, 379–389; 108. beszéd: *Régi magyar prédikációk, 16–18. század*, szerk. SZELESTEI N. László, Bp., 2005, 116–120; 1., 2., 42., 43., 53., 56., 60., 95., 170. beszéd: *Enyedi György válogatott... i. m.*, 85–221; 186., 187., 190., 193., 194., 195. beszéd: TAKÁCS Dániel, *Enyedi György krisztológiája hat prédikációjának elemzése alapján*, Szakdolgozat, ELTE BTK, Bp., 2011, 75–181; 93. beszéd: LOVAS, Borbála, *Textológiai és értelmezésbeli kérdések Enyedi György magyar nyelvű munkáiban. A prédikációgyűjtemény*, PhD disszertáció, ELTE BTK, Bp., 2014, 376–387.

5 A ma is meglévő magyar nyelvű prédikációt tartalmazó kötetek a következők: 3. *Kolozsvári Kódex*: Lisznyai Gyárfás másolata, 1613; *Gyalai Sámuel prédikáció-gyűjteménye*, Tarcsafalva, 1617–1626; 4. *Kolozsvári Kódex*: Ismeretlen másoló, Nagyajta, 1621; *Székelykeresztúri Kódex*: Fejérdi Gergely másolata, h. n., 1629; 1. *Kolozsvári Kódex*: Ismeretlen másoló, h. n., 17. század első fele; *Sárospataki Kódex*: Ismeretlen másoló, h. n., 17. század közepe; 5. *Kolozsvári Kódex*: Ismeretlen másoló, h. n., 17. század közepe; *Marosvásárhelyi Kódex*: Egyházi beszédek, Sinfalva, Tordatúr (?), 1642–1650; *Conciones vetustissimae: 1642 előtt–1659*; 2. *Kolozsvári Kódex*: Bitai János, Toroczkó, 1664. A kötetekről bővebben l.: KÁLDOS János, *Enyedi György prédikációinak szöveggyűjteménye = Érték és értelmezés*, szerk. BOKA László, STRATÓ Ildikó, Bp., 2010 (Bibliotheca Scientiae et Artis, I), 188–207. A dolgozat jegyzeteiben a kódexeket a bevett szíklákkal jelölöm.

Imre meghatározása szerint Enyedi prédikatori működése Dávid Ferenc hitvitázó prédikációinak a tapasztalati erdélyi étellel való ötvözése, átítatva a tanítás és a tolerancia szükségességével.⁶ A gyűjtemény darabjai tematikusan követik ezt a gondolatmenetet, egymásra épülő beszédláncokban ismétli Enyedi újra és újra, hogy kinek miként kellene viselnie magát, példát ad és tükröt tart a hívek elé, hogy ne csak meghallgassák, de magukra is vegyék az elmondottakat. A hallgatók között tanítja a prédikátorokat is, a tanítókat, hogyan beszéljenek, mit mondjanak, és legfőképpen, mit ne. Vissza-visszatérő fejtegetésekben választja el a hasznos históriákat a haszontalan fabuláktól, beszél a nyelv kétszínűségéről, az édes beszéd ártalmasságáról, miközben maga sem veti meg a kellő időben a szólások, ezópusi mesék, bölcs mondások használatát. Nyelve gazdag és kidolgozott, még a másolatokon és a sokszor vázlatosnak tűnő szövegszerkesztésen is átsüt az élőszóban elhangzó beszéd ereje és sodrása. A 87. beszédben a Timóteushoz írt második levelet választva textusul⁷ Pál apostol szavainak magyarázatában veszi sorra, hogy milyennek kell lennie egy tanítónak: ne versengjen, elégedjen meg azzal, amiye van, szelíd és engedelmes legyen, tartózkodjon a szitkozódástól és a túl kemény beszédétől. Emellett alkalmas legyen a tanításra, világos magyarázatokat adjon szépen megformálva, halkán, ügyelve arra, hogy hallgatói épülésére szolgáljanak az elmondottak.⁸ A 72. beszédben a prédikátor a híveket önmaguk megismerésére szólítja fel, ami a békesség megnyerésének egyik legfontosabb állomása. Ennek az önmegismerésnek a bemutatását pedig a nyelven és a beszéden át teszi. Háromféleképpen vétkezhet az ember, mondja Enyedi: gondolatban, beszédben és cselekedetben. A próféta szavait kibontva⁹ Enyedi a másodikra koncentrálna, és minden lehetőséget megragad, hogy érzékletesen fesse le, hogyan tarthatja

6 GELLÉRD Imre, *Négyszáz év unitárius prédikációirodalma*, Kolozsvár, 2002, 56.

7 2Tim 2,23: *A bolond és tudatlan kérdéseket megvedd etc.*

8 87. beszéd, K2, 105v–106r: „Két dologról szól ez igékben az apostol: [...] Azt mondja azért, hogy a vetélkedésben emez nagy belső jószág léssen. Melyen ne azt értsd, hogy az igazságnak oltalmát elhagyja, vagy elárulja, mert azt mondja a bölcs, hogy az igazságért mindhalálig vívjon, hanem hogy szitokkal, átokkal, kemény beszéddel, bosszúságokkal ne éljen, senkit ne csúfoljon, ha ki nálánál vagy alábbvaló állapotban, vagy kisebb ajándékkal vagyon megékesítve, azon mintegy kegyetlen ne uralkodjék, hanem szilígy és engedelmes természetű legyen, mert a keresztyénekhez az engedelmesség és a békesség illik, amint mondja másutt az apostol [Róm 12,18]: *Ha lehet, mindenekkel békességesen éljetelek.* 1Tim: 3. a több jószágok között azt is megkívánja az püspököktől, és egyéb prédikátoroktól, hogy versenyes ne legyen. Másodsor, kívánja az apostol, hogy a tanításra alkalmas legyen. Ez ugyan kiváltképpen való tulajdonsága az tanítóknak, mert anélkül ugyan nem méltó, hogy tanítónak mondassék, mert a tanító az, aki mást taníthat, a vetélkedésben is pedig meglehet a tanítás, mikor az ember világos magyarázatokkal szép renddel, halkal[!] beszél, nem mint szoktak némelyek, kiknek beszédüket nemhogy más értené meg, de még ő maguk sem tudják, min szólnak, és hogy csak ne mondják azt, hogy nem tudtak felelni, mindent fecsegnek. De aki Isten szolgája, érzi a hallgatóknak hasznát, és úgy hordozza beszédét, hogy épülésükre leszen. Harmadszor azt mondja, hogy még a gonoszokat is tűréssel szenvedje.”

9 Jak 3,2: *Ha ki beszédében nem vétkezik, az tökéletes, és az egész testet zabolá[zza] etc.*

magát az ember a jóhoz. Azt is elmondja, hogyan segített Isten az embereknek a helytelen beszéd megfékezésében:

És mivelhogy az Isten tudta azt, mely nehéz az embernek nyelvét megtartóztatni, két rekeszt csinált eleibe. Elsőben a mi fogunkat mint egy kőfált, másodsor az ajakainkat mint egy palánkot, hogy így bezáraltatván könnyen ki ne jöhessen a szózat.¹⁰

A 40. beszédben, mely két változatban¹¹ maradt fenn, a tisztviselők, vagyis a tanítók feladatait és nehézségeit taglalva elmondja a püspök, hogy minél többen vannak, akik megítélnék valakit, annál többen lesznek köztük, akiknek nem szája íze szerint való lesz az adott személy munkája. Ám senkinek nem szabad a rossz véleményeket magára vennie, hanem lelkiismeretesen kell dolgoznia legjobb belátása és képessége szerint. A prédikáció második felében a püspök azt veszi számba, hogy a tanítónak magának hogyan kell viselkednie, ha látja, hogy elszakadnak tőle hívei. Tudjuk, hogy a 16. század végi és a 17. századi Erdélyben gondokat okozott az unitárius egyház számára az áttérítés során elszakadó hívek növekvő száma. Ennek ellenére Enyedi kitart amellett, hogy „soha nem illik a tanítónak, mesternek a tanítványai után supplicálni, hízelkedni”.¹² Az igazi tanító szabadságot ad arra, hogy őt elhagyják, aki elmegy, azt engedi, aki pedig marad, azt tanítja. Enyedi sorra veszi az alkalmazkodás művészetének lehetőségeit, érintve a különböző szintű műveltség és a hallgatóság lelki szükségleteinek kérdését is. A prédikációban végül a hű és tökéletes hallgató, tanítvány bemutatására kerül sor. Enyedi érvelésének lényege, hogy ha valaki egyszer megismerte az igaz tudományt, akkor ne térítse el semmi annak követésétől, hanem maradjon állhatatos, tartsa távol a tökélet-

10 72. beszéd, K2, 30v. Jakab példasorait követve, az apostol példáit felduzzasztva Enyedi saját példasoraiba szólásokat, szállóigéket, bibliai és antik auktoroktól való idézeteket illeszt, egyúttal szépirodalmi lendületű mondatokban gondolja tovább a hasonlatokat, mondjuk ilyenformán: „Második példa vétetik a hajókról: *Íme, a hajók, noha ilyen nagyon s sebes szelektől* etc. E hasonlatosságnak illendő voltát főképpen érthetik meg azok, akik a tengerhez közel laknak, avagy azon jártak. Azok tudják, minemű azoknak nagy voltak és nehézségük. Ha távol látod, némelyek olyanok, mint egy vár, ha a számtalan sok terhet meglátod, elálmélkodol raj[ta]. Második dolog, amin csudálkozhatik az ember, a nagy sebesség, mely meg hihetetlen gyorsasággal ragadtatik a szélből. De az ilyen nehéz terhekkal megrakott hajókat, kiket a sebes szél nemkülömben mint egy ellőtt nyilat ragad, egy kis darab deszka igazgat, ki által a kormányos mester szinte oda viszi, ahova akarja. Csodálatos dolog pedig az, hogy ilyen nagy állat és ilyen nagy erő mind a szelekben vagyon, a kis kormányosnak szavát fogadja és amit akar, azt cselekedti. És ez nyilván megmutatja, hogy minden elhíheti nyilván a nyelv felől is, hogy noha nem nagy tag, de azért a testet úgy igazgatja, amint akarja.” 72. beszéd, K2, 31r (57)–31v (58).

11 40. beszéd, K4, 15r–19v. (Párhuzamos változat: Sz, 62–82. K3-ban csak az indexben szerepel *De auditoribus inconstantibus* címen.) Jelen dolgozatban a 4. *Kolozsvári Kódex* szövegét közlöm.

12 40. beszéd, K4, 16v.

lenséget magától, ne hajoljon ide is és oda is. A prédikátorhoz hasonlóan a kutatónak és a tanárnak is hasonló feladatokkal kell megküzdenie, hallgatói hasonlóan bíráló, vagy épp elfogadó, rajongó viselkedésükkel tisztelhetik meg őt. Sokszor megesik, hogy a hallgatóknak a tanár beszéde nem fér fejükbe, de, hogy kontextusából kiragadva idézzek a beszédből, a „tudománytól nem kelle-ne senkinek irtózni”. Az ünnepelt, tudom, mert magam is voltam sokszor hall-gatója, nem csupán elméletben van tisztában azzal, hogyan alkalmazkodhat közönsége műveltségéhez, miközben roppant tudását megmutatja, de gyakor-latban is, elmehizlaló bölcsességgel tanít. Neki ajánlom e beszédet.

40. beszéd¹³

[15r:] Contio XL. Ex cap. VI. Joan. v. 66. [Jn 6,66]

Azidőtől fogva sokan az ő tanítványai közül hátraállának, és immár nem járnak vele együtt etc.

Semmiféle rendbeli embereknek annyi akadályuk nincsen, mint a tisztviselő személyeknek. Mert az emberi állat igen csoda, különb-különb természetű és erkölcsű, kinek egyenként kedvét lelni igen nehéz, avagy ugyan lehetetlen.

Mert csak három vendégnek is, amint egy poéta írja, különb-különb szája íze vagyon, és nem azon eledelben gyönyörködnek. Mennyivel inkább egynéhány száznak sok rendbeli ítélete és elméje vagyon. Nem csoda tehát, hogy a sokak ítélete alá vettett ember nem egyaránt tetszik mindeneknek. Ezt tudván annakokáért, a tudós és eszes tisztviselő soha azon ne búsuljon, ha cselekedete némelyeknél nem kedves, és soha azért az ő tisztében meg ne csökönnyék, hanem állhatatos és tökéletes legyen az ő tiszte szerint való <hivata> dolgában. Kiről igen szép példát hagyott Krisztus Urunk, amint e meghallott igékben¹⁴ megírta az evangélista. Melyeknek megmagyarázásában tanuljunk mi is Istennek segítségéből emez 4 dologról:

Loci praecipui 4.

1. Minemű természetük legyen a színnel való keresztyéneknek és hallgatóknak.

2. Minemű indulattal kell lenni az igaz tanítónak, mikor látja az ő hallgatóinak tökéletlenségüket.

3. A hű és igaz tanítványnak, hallgatónak mineműnek kell lenni.

4. Az apostoloknak minemű vallásuk volt Krisztus Urunk felől.

De primo. Így szól: *Azidőtől fogva sokan etc.*¹⁵

Igazan szokták mondani, minden dicséretet az utolsó végére kell halasztani, mert sokan jól kezdenek valamit, de mindvégig nem maradnak meg abban

13 A modernizált átírás a 4. *Kolozsvári Kódex* szövege (K4, 15r–19v) alapján készült. Jel-magyarázat: <x>: törlés; |:x|: beszúrás; []: az átíró megjegyzése, kiegészítése; [1]: lapszám.

14 Eredetileg rossz szórend („amint igékben e meghallott”) a sor felet átszámozva.

15 M: Omnis laus in fine canitur. [Középkorból eredeztetett szólás, vö. Zsolt 48,10; Ézs 42,10.]

állhatatosan, amiképpen azok, kikről itt szól az evangélista. Mert azt igen jól cselekedték, hogy Krisztus Urunk tanítványai lettek volt, de minden dicséretet, sőt, üdvösségüket vele elvesztették, hogy végig vele meg nem maradának. Mert azt mondja másutt Urunk [Mt 24,13]: *Aki végig megmarad, az üdvözüül.* Ezek pedig elszakadának az ő tanítómesterüktől, kiért kétség nélkül elveszének.

[15v:] Szokásuk pedig ez most is az embere[knek], hogy a jól kezdett dolgo-<k>|:t:| rútol félbehagyják. És hogy egyébről most ne szóljunk, az igaz tudománynak és jámbor tanítónak szeretetére sokan egyelőször¹⁶ felindulnak, és nagy híven kapják. De hirtelen ellankadnak, és végre teljességgel az igazságtól elszakadnak.

Kire a hallgatókat főképpen emez három dolog indítja: 1. Mikor a tanítónak beszéde és tudománya nem fér a fejükbe, és az ő gondolkodásukhoz nem illendő, mindjárt megünják hallgatni, és azután sem akarják venni. Amineműek valának ezek a tanítványok is, kik itt elszakadának Krisztustól. Mert mikor azt prédikálná nekik, hogy az ő teste mennyei kenyér, és ha ki az örök életet akarná venni, az ő testét kellene megenni, és vérét meginnia, ezt hogy nem érthetik vala, mondanák: kemény beszéd ez, ki hallgathatja őtet? Szinte azonképpen e mostani időben is vagy a dolog, hogy ha ki oly igéket hall a prédikátortól, kit vagy nem érthet, vagy az ő gondolkodásával ellenkedik, mint ha hallja, hogy a Krisztust embernek mondják, és hogy az Atya Isten a Krisztusnak Istene, mindjárt összezsugorítja a homlokát, lesüti a fejét, vagy kimegyen a templomból, vagy bedugja fülét, és ezt mondja a capernaitákkal együtt [Jn 6, 61]: *Durus est hic sermo.* Nem megyek többé prédikációjára. Maga miképpen hogy a Krisztus beszéde igaz vala, és nem illik vala, hogy valaki azokban megbotránkoznék: szinte azonképpen a szentírásbéli igéktől és tudománytól nem kellene senkinek irtózni. Ha neked nem tetszik és nem mindjárt fér a fogadra, ne kárhoztasd azért, hanem tudakozzál, értekezzél felőle, mert ha úgy nem cselekedel, félek rajta, hogy úgy jársz, mint akik Krisztus Urunktól a homályos beszédért elszakadának.

Secundo: Szoktak az emberek az igaz tudomány mellől és tanító mellől elállani, mikor hasznukat nem érzik belőle. Mert hogy e Krisztus Urunk tökéletlen tanítványai között effélék is voltak, megtetszik ezelőtt való igékből, ahol azt mondá Krisztus Urunk nekik ver. 26. [Jn 6,26]: *Bizony, bizony, mondom tinéktek, hogy kerestek engemet, nem azért, hogy a jegyeket láttátok, hanem hogy ettetek és megelégedtetek.*

Merthogy ezt jobban megértted, azt írja annak előtte meg az evangélista, miképpen Krisztus Urunk 5 árpa kenyérrel és két halacskával elégíté meg a népet. Azért mikor ez a sokaság megértette volna, hogy a tengeren általmat volna Krisztus Urunk, utánamenének és megkeresék, nem azért, hogy hallgatnák tanítását, hanem hogy ismét jól tartsa őket, lakodalmat szerezzen nekik, és nem azért, hogy elméjüket, hanem hogy hasukat hizlalhassák.

16 'eleinte', 'kezdetben' (EMSZT II. 639.)

Ezt azért látván Krisztus Urunk megfeddte őket, és igen szép prédikációt tőn előttük. De minthogy azoknak az étel kell vala inkább, a tálban vala az eszük, [16r:] és nem hallgaták oly figyelmesen, amint illik vala, a tanítást, hanem csak a külső haját vizsgálják vala, s azért nem tetszik nekik a prédikáció. És hogy láták, hogy nem akar ismét lakodalmat szerzeni nekik, ők is előbb[!] állanak onnan, otthagyták Krisztust mind prédikációstól. Ilyenek mostan is sokan vannak, kik ha veszik eszükbe, hogy az igaz tudomány mellett nem lakhatnak frissen, csakhamar odahagyják Krisztust mind tanításával össze. Azt mondják: No, meghalnék én éhvel¹⁷ a tudomány mellett, elvesztém a fejedelemlét, uraknál a gratiát, nem adnak így nekem tisztet. De jobb a hamisság mellett jóllakni, hogy nem mint az igazság mellett éhezni.¹⁸ De mit mond ezeknek a Krisztus: E mostani életbeli kenyér, akivel itt tápláljuk magunkat, elvész, és ezután, amíg élünk is, ismét megéhezünk, és utána meg is halunk. De aki veszi a mennyei kenyeret (ki az Krisztus és az ő beszéde, tanítása), az örök életet talál, és soha meg nem hal. Ám lássák azért, mely eszesen cselekednek, akik e mostani életért az örök életet elvesztik.

Tertio. Meg szokták unni a prédikációt és megvetni a tanítót a gonosz lelkiismeretű és feslett erkölcsű emberek. Mert minthogy a prédikátornak tiszte ez ugyan lelke elvesztésének kötele alatt, hogy az embereket bűnükéről megfedje, ha mikor valami oly vétkekről keményen szól, akiben tudja és érzi valamelyik, hogy része vagyon, igen bánja, nem tűrheti.

Mert ő azt kívánná, hogy vagy senki ne tudná vétékét, vagy ugyan dicsérenk érette. Ha azért a só a hajába esik, nem tűrheti, és nem hogy megjobbulna, de kétszerte gonoszabb leszen, és tanítóját megveti, gyűlöli, szidalmazza érette. Kik felől így szól Salamon Prov. 12 [Péld 12,1]: *Aki szereti a megdorgálást, szereti a tudományt, aki pedig gyűlöli a megfeddést, bolond az.* De azért ugyan mindenkor voltak olyanok, kik el nem szenvedhették, ha bűnükéről megfeddettek. Exempla:

Miért vetteté Akháb Mikeást a tömlőcbe? Jeremiást miért akará megölni? Azért, hogy megfeddik vala gonoszságukról az embereket. Baptista Jánost miért gyűlölik vala? Azért, mert azt mondja vala a zsidóknak [Mt 12,34]: *Oh, mérges kígyónak, viperának fajzati.* Miért öleté meg Heródes? Azért, hogy paráznságáért megfeddte. Krisztus Urunkat miért kergeték, és végre ugyan meg is ölék a zsidók? Azért, mert azt mondja vala nekik [Mt 12,39; Mt 16,4; Lk 11,29]: *Oh, parázna, lator nemzetség.* A farizeusokat vakoknak [Mt 13,17], fehéritett koporsóknak [Mt 23,27] mondja vala, ezt nem tűrheték, és ezért üldözék, és addig nem nyugvának, míg nem nem ölék.

[16v:] Ezekből annakokáért tanuljuk meg, hogy nem csoda az, és senki abban, se tanító, se hallgató meg ne botránkozzék, ha most is sokan az igaz tuda-

17 Elmosódott tinta miatt nehezen olvasható szó.

18 A mondat szerkezete átszámozva. Eredetileg: „De jobb az igazság mellett éhezni, hogy nem mint a hamisság mellett jóllakni.”

mánytól elszakadnak, a jámbor tanítókat megvetik, a prédikációról kimennek, valét mondanak önékik, s azt mondják, hogy soha prédikációjukra nem megyek. Mert ez nem újság, eleitől fogva többen voltak a képmutatók, tökéletlenek, hogynem az állhatatosok, tökéletesek. Ha Krisztus Urunk tudományát (kinél az Istennek lelke mérték nélkül volt, kinek szava olyan ékes volt, hogy még az felfegyverkezett katonák, kik azért mentek vala reá, hogy megköttözék, megfogják, hallván beszédét, megcsendesedtenek, és hallgatói, tanítványi lettek, és kinek oly hatalmas volt beszéde, hogy ellenségeit egy szóval a földre leontotta), ha, mondok, e Krisztus Urunk taníttatását megunták az emberek, ízetlennék tetszett, elszakadtak tőle: ki csodálná tehát, ha egy köztanítónak beszéde nem oly foganatos és nem oly kedves mindennél, hogy mindjára engedjenek az igazságnak? Ha megunják, ha megvetik őket?

Ez azért az első tanulság, minemű természetük és erkölcsük legyen a képmutató hallgatónak és tanítványoknak. Mihelyt olyat hallanak, aki nekik nem tetszik, ha valahonnan nagyobb hasznot reméllenek, ha valami vétkükről a prédikátor megfedd, ottan odahagyják mind tanításával s mind tudományával össze, kiből megmutatják, micsoda szívvel és indulattal szolgáltak Istennek. Vallották az igazságot, de csak haszonért, és csak addig, amíg kedvük szerint szólottak a prédikátorok, amíg hasznot remélhettek, amíg bűnük be vagyon fedezve. De mihelyt megérik a sebet, mihelyt megfeddik a bűnről, és látja, hogy gonoszsága kinyilatkozott, ottan odahagyja mind vallását s mind prédikátorát.

De secundo loco

De lássuk immár másodszer, az igaz tanítónak miképpen kell magát viselni, mikor látja és hallja az ő tanítványainak tőle elszakadását.¹⁹ Megtanulhatjuk ezt Krisztus Urunk cselekedeteiből. Mert mikor látta volna, hogy a sokaság eloszol, mondá a tizenkettőnek [Jn 6,67]: *Ti is el akartok-e menni?* Ez igék megmutatják, hogy soha nem illik a tanítónak, mesternek a tanítványai után supplicálni, hízelkedni. Mert ládde, noha Krisztus látja vala, hogy seregenként elhagyják, eloszolnak tőle, de mégis nem állá elejükbe, nem hívá vissza őket, nem süvegele utánuk.

[17r:] Hanem még azoknak is, akik ott maradtanak vala, szabadságot ad az elmenetelre: *Ti is, úgymond, el akartok-e menni?* Mintha azt mondaná: Ám lássátok, ha a többi után mentek, én erővel meg nem tartlak, ha pedig meg akartok maradni, azzal is szabadok vagytok, és el nem üzlek. Ilyen legyen az igaz tanító, akik elmennek, és el akarnak veszni, bocsássa el, akik megmaradnak, azokat tanítsa.

Innen azért 1. azt vegyük eszünkbe, hogy az igazság nem függ az emberektől, és semmit azzal nem gondol, akár vegyék, s akár ne. Mert ha nem veszik, abban nem az igazság vall kárt, hanem az emberek. Sem meg nem nő, sem meg nem apad az emberek miatt az igazság, ő magában, ő magának elegendő, és ez az oka, hogy nem jár senki után ő.

19 M: De secundo loco.

2. Itt azt vegyük eszünkbe, hogy az <sokaságot nem> igazságot nem a sokaságból kell megítélni és megismerni, mert gyakorta a kisebb rész az igaz. Mint itt a sokaság elszakad a Krisztustól és az igaz tudománytól, csak 12 maradának az igaz vallás mellett. Maga azt írja az evangélista, hogy ott akkor közel ötezer ember volt ver. 10 [Jn 6,10]. Hát senki ne vesse nekünk azt, hogy a pápások igen sokan vannak, a mi gyülekezetünk pedig igen kicsind, gyakrabban a kisebb seregben és gyülekezetben vagy az igazság. Harmadszor: Itt azt is tartsuk eszünkbe, hogy nem tisztük szerint cselekednek azok a <hallgatók> tanítók, kik a hallgatók után hízelkednek, hasukat kenegetik, és ha valami kemény beszédet ejtenek valaha is, azt azután szepegetik, hízelkednek egyebeknek utánuk. De (úgymond) nem terölad szólok, nem olyan értelemmel mondám, patvar helye az egy szónak. Ez ilyenek nem követik Krisztus Urunk nyomdokát. Nem kell a tanítónak hízelkedőnek lenni. Ha ki el akar menni, menjen el, ha nem akar hallgatni. Nem másnak, hanem magának teszen kárt, ugyan vagy, s leszen, aki meghallgatja, és veszi az Istennek ígését. Ha egy, kettő, 10, 20, 100, 1000 elmegy, elszakad, maradnak még tizenketten, de azoknak sem kell hízelkedni. Egy pogány bölcs felől olvassuk, hogy mikor egy hosszú könyvet olvasna hallgatói előtt, egyen, ketten, mind kilopák magukat a házból, és csak másodmagával marad. De mindazáltal mégsem hagyja el az olvasást. Azt mondá, hogy az az egy (Plato, mert ez maradt vala csak ott), olyé tartom én, mint a többi mindnyájan. Mert ugyanis ez veszi vala eszébe, hogy nem haszontalan könnyű az, és ítéletet tud róla tenni. Ilyen legyen a tanító is.

[17v:] Hadd kurzitáljanak az uraim, hadd sétáljanak, járjanak ki s be a templom ajtaján, egy tökéletes hallgatót nagyobbnak tartson, és inkább megbecsüljön afféle sok értetlen gazembernél, kik ingyen sem értik, vagy nem akarják érteni emez igazságot. Senki után ne supplicáljon.

4. Ugyanitt tanuljuk meg azt is, hogy az Isten szabad akarat szerint való szolgát, s szolgálatot, s tiszteletet kíván, és senkit kényszeríteni nem akar, nyakkal ne vonsszon az igazságnak ismeretére. Igazan mondta amaz régi páter: *Trahit Deus sed volentem* etc.²⁰ La, itt Krisztus Urunk szabad akaratot ad az apostoloknak is, nemhogy még amazokat is visszahozná, vagy erővel tartóztatná, akik el akarnak vala menni. Tehát, azok nem istenesen, sem Istennek kedves dolgot nem cselekednek, akik erővel, fenyítéssel, büntetéssel hajtják az embereket a vallásra, a religióra. Azt értem, hogy a háromságosok addig senkit pappá nem tesznek, fel nem szentelnek, mígnem erős hittel megesketik, hogy az egy igaz Isten felől való vallást, kit mi hirdetünk, soha nem vallják, és nem tanulják.

20 M: Augustinus. [Az idézet a korban köztudott volt, az Ágostai hitvallás is tartalmazza, amit ismerhetett a másoló, és Ágoston az idézetet megelőző bekezdésben szerepel, más kontextusban. Innen, vagy a *Confessio Augustanára* vonatkozó jegyzet helytelen olvasatából származhat a marginália. A mondatot Melanchthon Aranyházájú Szent Jánostól idézi a *Loci communes*-ben a szabad akaratról beszélve.]

Kegyetlen tyrannis ez, hogy még a lelkeken is uralkodni akarnak. Istentelen dolog az igaz tudománynak és az igazságnak megismeretére az ajtót bekulcsolni. Ezek szinte olyanok, amint mondá Krisztus Urunk az apostoloknak a farizeusok felől, mint a szénán heverő ebek, kik ők sem eszik meg a szénát, s a lónak sem hagyják megenni. Sőt, ezzel azt nyerik, hogy ha szinte igazságot vallanak is, nem kedves Istennek, mert kényszerítésből, nem szabad akaratukból hirdetik azt a tudományt.

Itt pedig Krisztus Urunk úgyannyira nem kényszerít senkit, hogy még az apostoloknak is (kik által ez egész világot tanítani [akarta]) szabad akaratot ad, hogy ha nem tetszik tudománya, bátor elmenjenek, ahova és akihez akarnak.

De tertio loco. Így szól [Jn 6,68]: *Felele azért neki Simon Péter: Uram, kihez menjünk, ha tenálad v[agyon] az örök életnek.*

Mondám, hogy az apostolok példájából tanuljuk meg, minemű természetűnek kell lenni a hű és tökéletes hallgatónak, tanítványnak. Itt azért szent Péter mind az apostolok képében szól, mert ő ugyanis mindenkor készebb és serényebb vala a szólásra. Mint szent Máténál is Cap. 26 [Mt 26,63],²¹ mikor Krisztus urunk kérdené, kinek mondanák ötlet az emberek, akkor is ő szóla a többi képében. Azonképpen Matt. 19 [Mt 19,27], mikor mondta volna Krisztus Urunk, hogy a gazdagok nehezen mehetnek be a mennyeknek országába, [18r:] mondá mind a többi nevével szent Péter: *Íme, mi mindenünket elhagytuk, és téged követünk, mint leszen azért dolgunk?* etc. Egyebütt is sok helyen volt szent Péter az apostoloknak szájuk. Itt is azért mindnyájuk képében mondja: *Uram, kihez menjünk?* Mely igékből először vegyük eszünkbe azoknak természetüket, akik teljességgel támaszkodtak az igazsághoz, avagy valami hű gyámolukhoz és fő gondviselőjükhöz, kik ugyan nem tudnak sehova egyebüvé folyamodni. Mint itt szólnak az apostolok: *Uram, kihez* etc. Mintha azt mondanák: Ha szinte el akarnánk menni is, ugyan nem tudnánk, hova menni, mert mi mint egy árvák, csak téged tartunk, uram, gondviselőnknek, és igaz tanítónknak. Mellyel azt mutatják meg, hogy teljességgel megnyugodtak volt Krisztus Urunknak tudományában, és elhitték volt, hogy nem kell sehohol egyebütt keresni az igazságot. Mert akik nem hisznek valóban az igazságnak, nyughatatlan elmével vannak, széjjel bujdosnak gondolatukban, hol amoda, hol emide kötik a hajó kötelét. És ha együtt nem tetszik, mindjártást másutt is vagyon módjuk dolgukban. De az együgyű tökéletes jámborok elhitték, hogy ha onnan eltávoznak, ahova eddig bíztak, ugyan nincs hova menniük, nem tudnak hova menni. Nem hogy ők sem találhatnának, ha keresnének, de hogy nem gondolkodtak más felől, és ugyan kívánságuk sem volt, hogy máshová menjenek.

Másodsor: Ahol azt mondják [Jn 6,68]: *Az örök életnek beszéde vagyon nálad,* azt tanuljuk meg, hogy a megismert igazság mellől semmi időben és semmi úton,

21 M: *Te vagy a Krisztus, az élő Istennek fia.*

szerencsétlenségben el ne szaladjunk, amiképpen itt az apostolok cselekednek. Ne csak addig valljuk s oltalmazzuk az igazságot, amíg jól fúj a szél, mert akkor minden szereti a külső haszonért az igazat, hanem mikor megfordul a szerencse, akkor is állhatatosok legyünk, mert akkor válik meg, ki minemű volt. Nem csoda vala, hogy Krisztus Urunkat örömet hallgatják vala akkor, mikor ötezer ember jár vala utána, de akkor válék meg, aki tökéletes, mikor a sokaság elszakada tőle, és csak egyedül marada. Akkor tetszék meg, aki nem hasa hasznáért, hanem az igazságnak szeretetéért hallgatta és követte őtet.

Harmadszor: Ugyanitt vegyük azt is eszünkbe, hogy az eszes és tökéletes embernek soha nem kell függeni a sokaságtól, és községtől (mely igen állhatatlan), és amely hamar valamit jóváll és szeret, még olyan hamar megveti és megutálja. E sokaság még a pusztába is utánament, nagy szorgalmatossággal keresé Krisztus Urunkat, [18v:] de mihelyt kedvük szerint nem prédikála, ottan odahagyák. Ne tekintsen azért az eszes ember erre, hanem nézzen <az> egyenesen az igazságra, és ha abban megnyugszik lelke, ha mind e világ attól elszakadna is, ő alázatosan megmaradjon az apostolok cselekedete szerint, ha azt akarja, hogy jutalmat és dicséretet találhasson mind Isten, s mind emberek előtt. Igen alávaló okoskodás, akivel némelyek élnek: Ha <ezt> emez tudomány igaz lett volna, tehát ez vagy amaz el nem hajlott volna tőle, róla. De hogy elhajlott, az nem a tudomány bűne, hanem az ő tökéletlensége. Aztán igen szegény ember az, aki mindenkor mástól akar függeni. Szállj be elmédbe, s vizsgálj a tudományt, és ha megismered, hogy igaz, akárki mit mondjon, akárki hova hajoljon, tökéletlenkedjék, te maradj meg állhatatosan a megismert igazság mellett. Nem jó mindenkor gyermekeskedni az embernek. A gyermek szokott más elméjével élni, más okosságától viseltetni, aki ember, ne egyék csak a más ember szája által, ne nézze azt, mit művel más mindenkor. Ha tökéletlenkedik más, ám tökéletlenkedjék, te ha látod és érted az igazságot, abban maradj meg örökké.

De quarto loco. Így szól [Jn 6,69]: *És mi elhittük s megismertük, hogy te vagy a Krisztus, az élő Istennek fia.*

Két igével él szent Péter: *elhittük, úgymond, és megismertük.* Mert 1. az igaz ismeretre utat nyit a hit, amint mondja a próféta [Jn 8,24]: *Ha nem hiszitek, meg nem érthetitek.* 2. Hogy minden kételkedést és ellenvetést innen kirekesszen. Mert ha csak azt mondta volna: *elhittük*, mondhatta volna valaki: Elhittétek ti, de talán hamisan. Ezt hogy eltávoztassa, mond: *és megismertük.* Azaz, bizonyos jegyekből, csodatételeidből és bölcs tanításaidból ugyan megtapasztaltuk. Mit? *Hogy te vagy a Krisztus, az élő Istennek fia.* Más helyen is vagyon megírva ezen igékkel az apostolok vallástétele. Mert Matth 16. [Mt 16,13–16] mikor kérdené Krisztus Urunk a tanítványokat: *Kinek mondnak engemet az emberek?* Felelnek: *Némelyek Baptista Jánosnak etc. Hát ti kinek mondtok?* Felele Péter ugyanezen igék előtt: *Te vagy a Krisztus, az élő Istennek fia.* Sőt, azt mondja ezen szent János,

hogy azért írta ő az evangéliumi históriát, hogy ezt az emberek elhinnék. Így szól Cap. 20 [Jn 20, 30–31] [19r.]: *Sok több jegyeket is tett Jézus az ő tanítványai előtt, melyek nincsenek e könyvben megírva. Ezek pedig azért íratattanak meg, hogy elhiggyétek, hogy a Jézus Krisztus legyen Istennek fia.* Item: 1Jo. 5. v. 1.[1Jn 5,1]: *Minden, aki elhiszi, hogy a Jézus Krisztus legyen, Istentől született az.* Ugyanott mindjárt [1Jn 5,4]: *Aki Istentől született, meggyőzi az e világot.* Sőt Joan 17. [Jn 17,3] ugyanazt mondja ő maga is Krisztus Urunk, hogy ez az örök élet, hogy megismerjük az Atyát csak egyedül az igaz Istennek lenni, és a Jézust, kit elküldött, Krisztusnak lenni. De mondanád: Micsoda a Jézust Krisztusnak hinni és vallani? Hiszen mind egy a Jézus és a Krisztus. Responsio: Vaj, nem egy. Mert a zsidók régen is megengedték, és most is megengedik, hogy a Mária fia Jézus volt, mert ez, amint most szólunk, ugyan kereszt nem volt. De hogy Krisztus legyen, azt akkor sem engedték, s most sem hiszik. Sőt, amint ezen evangélista írja Cap. 9. [Jn 9,22], ugyan azt végezték vala, hogy valaki a Jézust Krisztusnak vallja, kivessék a gyülekezetből, és tisztessége vesztett legyen.

A krisztus azért görög ige, és zsidóul messiás, magyarul annyit teszen, mint felkent király. Mert régen az Izrael királyait olajjal meg szokták vala a próféták kenni a választáskor. Ezért Dávid mind magát, s mind Sault krisztusnak mondja. Sőt, ő maga az Isten Ézsaiásnál még a pogány Cyrus királyt is ő krisztusának mondja.

Azért mivelhogy az Úr Isten a Jézust, a Mária fiát felkente vala az ő szent Lelkének olajával, amint az Apostolok Act. 4. [ApCsel 4,27] et Hebr. 1. [Zsid 1,9] mondja: és királlyá tette vala egész Izraelen, méltán és igazan mondatik vala Krisztusnak, Izrael királyának. És mivelhogy a királyok Istennek fiainak mondatnak Psal. 81. [Zsolt 82,6] Mondatik a Jézus is nem csak Krisztusnak, azaz királynak, hanem Istennek fiának is. Azért néha mind a két nevezet egyszermind mondatik a Jézus felől, mint itt. És amaz Nátánaél vallásában is, ki teljességgel egyez az apostolokkal, Joan. 1. [Jn 1,49]: *Mester, te vagy az Istennek fia, te vagy az Izrael királya, azaz a Krisztus.*

Néha pedig megelégedtek csak egyik nevezettel is, mint noha szent Máté így írta meg az apostolok vallását a Krisztus felől: *Te vagy a Krisztus, az élő Istennek fia.* De szent Márk Cap. 8. [Mk 8,29] ugyanazon vallást csak így írja meg: *Te vagy a Krisztus.* Szent Lukács pedig Cap. 9. [Lk 9,20]: *Te vagy az Istennek Krisztusa.* Mert tudták, hogy mind egy, akár azt mondják, hogy Krisztus, akár azt, hogy Istennek fia.

Innen immár mi mit tanuljunk? Tanuljuk meg, mit kelljen hinnünk és vallanunk a Krisztus felől. [19v.]: Ím, megérted, hogy az apostolok soha egyebet nem vallanak felőle, hanem hogy Krisztus, azaz Istentől felkenetett király, és Istennek fia volt. Ezért a vallásért mondja ő maga Krisztus Urunk szent Pétert boldognak Matt. 16. [Mt 16,17]. Ismét Joan. 17. [Jn 17,2–3] az örök |életet:| ebben a vallásban helyezteti. Szent János azt mondja, hogy az evangéliumot ő csak azért írta, hogy azt higgyék az emberek a Jézus felől, hogy ő a Krisztus. Az ő

levelében is azt írja 1.Jo.5. [1Jn 5,1], hogy *valaki azt hiszi, hogy a Jézus Krisztus legyen az Istentől született az az ember.*

Azért elég minekünk is ez a vallás, ha a Jézus felől ezeket hisszük. Sohasem hitték, sem mondták, <az> sem írták az apostolok, hogy a Krisztus örök Isten legyen, azon, ki az Atya, hanem csak azt mondták, hogy Isten fia, nem fiú Isten, és erre tanították a keresztyéneket is. Elégedjél meg hát te is ezzel.

Ama kettős Krisztust, kit soha a szentek nem ismertek, hagyj azoknak, akik emberi találmányokban gyönyörködnek, és az ő fejükből talált álmokkal, csodálatos vallással akarják tisztelni az Úr Istent. Mert hanem ha új Bibliát faragnak, |:de:| bizony soha ebből, akit ezideig annak hittünk és tartottunk, az ő háromságukat és |:ő:| örökké való fiú Istenüket meg nem bizonyítják. Igen egyenes és világos az Isten ígében a Krisztus felől való vallás, kit csak egy gyermek is megérthetne, ha emberi találmányokkal, és hamis, s bolond magyarázatokkal meg nem rúttánák.

Mint ez, hogy Isten fia, azért Isten, kellő okoskodás. Mert innen megbizonyíthatnád, hogy mennyi jámbor és hű keresztyén ember vagyon, annyi örök Isten vagyon. Mert minden tökéletes hű keresztyén Isten fiának mondatik. De erről másszor többet szözlöttünk. Amen.

RESTÁS ATTILA

Két bölöni unitárius kéziratoss predikációs-kötet tanulságai

Zsidó–magyar sorspárhuzam, szövegátvétel, kritikátörténet

Kritikátörténeti monográfiájának bevezető fejezetében fogalmazott úgy Bartók István, hogy

az 1600-as évek irodalmi gondolkodásáról akkor adhatunk teljes képet, ha majd egységben tudjuk szemlélni az elméleti rendszerezéseket és az írók gyakorlatából leszűrhető tanulságokat. Az irodalmi tevékenység korabeli „működése” teória és praxis szembesítéséből bontakozhat ki igazán meggyőzően. Csakis mélyreható kutatások alapján nyilatkozhatunk arról, milyen mértékben és hogyan befolyásolták a kanonizált követelmények az írói életműveket, vagy a kialakult szokásrendszer hogyan hatott vissza a normatív célú elméleti összefoglalókra.¹

Noha monográfiája elsősorban az irodalomelméleti kézikönyvnek tekinthető munkákat vizsgálja, Bartók István arra is mutat példát, hogyan lehet a kor irodalomszemléletét a művekben elszórt megjegyzések alapján rekonstruálni. Ezúttal én is ez utóbbira teszek kísérletet két erdélyi, erdővidéki, a 17–18. század fordulóján keletkezett kéziratoss predikációs-kötetet megvizsgálva.

Bölöni Pap Ferenc Halotti predikációi címen található a marosvásárhelyi Teleki Tékában az a predikációgyűjtemény, amely a székelykeresztúri Unitárius Kollégiumból került mai őrzési helyére.² A vaskos kötet több kéz írása, a halotti predikációkon kívül egyéb szövegeket is tartalmaz. A predikációknak azt a terjedelmesebb részét vizsgáltam, amelyik azonos kéz írásának tűnik; az első szövegegység 1697–1709 között keletkezett, a harmadik egységet külön címlap vezet be, amelynek felirata: „Anno 1707. Másodsor jövén Bölönben Papságra,

* A szerző középiskolai tanár (József Attila Gimnázium, Ózd).

1 BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között, Bp., 1998 (Irodalomtudomány és kritika), 16.

2 Jelzete: Ms0634.

pro Salutatione primae volt Textusom”.³ A kéziratot röviden ismertették a szegedi Régi Magyar Irodalmi Tanszék kutatói, ahogy írták: „a nevek alapján úgy tűnik, nem unitárius kézirat, talán református lehet.”⁴ Ezzel szemben viszont mindkét kötetben vannak olyan utalások, amik alapján a kötetek unitárius eredete megerősíthető.

A kolozsvári Akadémiai Könyvtárban őriznek egy másik, szintén Bölönben, „alkalmatosságok szerint” íródott, azaz alkalmi prédikációkat tartalmazó kéziratot (*Prédikációk vázlata*), amiben gyakran föl van jegyezve a prédikációk elmondásának a napja az alkalom mellett; ezek a bejegyzések szinte diárium jellegűek a kötetnek.⁵ Szépen rajzolt címlapja 1696 júliusában kelt, de az 1700-as évek elejéről is tartalmaz prédikációkat és imákat.⁶ A két kötet között tehát időbeli átfedés van. Kézírásuk megegyezik, tartalmuk hasonló, részben azonos szövegrészeket is tartalmaznak. Úgy tűnik, hogy elsősorban gyakorlati szempontok (temetési prédikációk, illetve egyéb alkalmak) indokolták, hogy a kéziratokat két külön kötetbe kötötték be.

Bölönben Gálfalvi Pál senior volt az unitárius lelkész 1700 körül,⁷ a prédikációkat azonban nem lehet a nevéhez kötni. A felszentelt unitárius papok között viszont nincs (Bölöni) Pap Ferenc nevű a 17–18. században,⁸ szerzőként így zárható, talán a kötet későbbi tulajdonosa lehet. A két kötet szerzőségét további kutatásnak kell megállapítani. Mivel a székelykeresztúri kötet tartalmazza az unitárius Sárosi János ítélőmester, guberniumi tanácsos, I. Apafi Mihály fejedelem egykori portai követe⁹ halálakor (*Anno 1703 in Sz[ent]jiván cum Joh[annes] Sárosi vitam cum morte commutavit*), illetve temetésekor (*Cum Spectabilis ac Gener[osus] Dom[inus] Johannes Sárosi tumularetur*) Sepsiszentivánban, illetve Szőkefalván elhangzott prédikációkat,¹⁰ s ezek szerzője ismert,¹¹ feltételezhető, hogy ezek a szövegek másolatként kerültek a bölöni kö-

3 Ms0634. 489. (A továbbiakban is a kézirat jelzetszámára és oldalszámára hivatkozom. Az idézett szövegek helyesírását egységesítettem és a maihoz közelítettem.)

4 *A székelykeresztúri kéziratok katalógusa* (kézirat a Szegedi Tudományegyetem Magyar Irodalmi Tanszék könyvtárában).

5 Jelzete: MsR 1214.

6 A kötetet bemutatta: Rácz Norbert Zsolt, *A racionális teológia és az unitáriusok (Különös tekintettel a 17. századi prédikációirodalomban fellelhető kartezianus elemekre)*, Kellék, 23(2007), 136–139; RESTÁS Attila, „*Inter idiotas et rusticanos*”: Szövegalkítás és tanítás egy bölöni unitárius kézirat predikációskötetben, *Studia Litteraria*, 52(2013), 3–4. sz., 189–203.

7 LŐFI Ödön, *Adatok a bölöni unitárius egyházközség történetéhez*, Keresztény Magvető, 62(1930), 110.

8 Molnár Lehel levéltárosnak (Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár) köszönöm a tájékoztatást.

9 Sárosi pályáját érinti, illetve halála előtti lefogását, majd szabadon bocsátását bemutatja HORN Ildikó, *Új esztendőre köszöntő versek: Egy unitárius vers szerzőjének és datálásának kérdéséhez*, *Egyháztörténeti Szemle*, 9(2008), 4. sz., 85–102; NAGY Levente, „*Bethlen Miklós nótái*”: *Apor István naplója Bethlen 1704. évi peréről*, *Lymbus*, 3(2005), 81–117.

10 Ms0634, 401–412, 413–422.

11 „1703. május 8. Ngs. Sárosi János úr temetésére megy a püspök, Senior, Cantor és 4 diák; a

tetbe. Más prédikációk esetében viszont – a szövegbeli közlés vagy lapszéli megjegyzés alapján – arra gondolhatunk, hogy azok az ismeretlen bölöni lelkes munkái.¹²

Zsidó–magyar sorspárhuzam

Irodalom- és eszmetörténeti vizsgálódások sorát indította el a zsidó–magyar sorspárhuzam kérdése,¹³ melyet a kutatások többnyire a református egyházon belül értelmeztek. Szabó András Péter pontosította és tipologizálta előfordulásait:

A zsidó–magyar sorspárhuzam alatt a szakirodalom több, egymással összefüggő, részben egymást követő, de jellegében eltérő jelenséget mos össze: a [...] felekezettől független providencialista szemléletet, a 16. századi, döntően wittenbergi jellegű zsidó–magyar sorspárhuzamot, és a 17. század, biblikus nyelvvel társuló, aktuális eseményekre reagáló református ideológiáját, amelyet már bátran nevezhetünk felekezeti nemzeteszmének (azaz „héber patriotizmusnak”).

Szabó a Bocskai-felkelés időszakát tekinti Magyarországon a „héber patriotizmus”, azaz a református nemzeti ideológia nyitányának.¹⁴

A jelenség azonban nem szűkíthető le a reformátusságra. Ugyanebből a korszakból származik a jezsuita Káldi Márton kéziratosa prédikációskötete, amelyben Erdély sorsát a zsidóság történetével párhuzamba állítva fejti ki több helyen. Ahogyan Gábor Csilla megállapította:

háznál prédikált a püspök, latinul orált prof. Szaniszló, a sírnál prédikált t. Dersi Pál ur, magyarul orált Szentiváni Bartók János tordai rector ur; hazajöttek 15-én.” BENCZÉDI Gergely, *Unitárius halottak és temetések (1692–1703)*, Keresztény Magvető, 22(1887), 4. sz., 253; Dersi Simon Pál tordai esperes volt 1693–1706 között, az unitárius püspök Almási Gergely Mihály volt 1692–1724 között.

12 Például: 1698. november 14-én a néhány nappal azelőtti szélsőséges időjárást említi, „amelynek munkáját csak az elmúlt héten láttuk itt Bölönben Castélyunkban a folyosóról felfordítván az zsendelyezést” (MsR 1214, 274r); Szúrágás miatt csak részben olvasható, hogy mit keresett „Rabbuthin” és háromszáz katonája 1698. november 14-én Bölönben (MsR 1214, 272r).

13 GYÖRI L. János, *Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a XVI–XVII. századi magyar prédikátori irodalomban = Egyház és művelődés: Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*, szerk. G. SZABÓ Botond, FEKETE Csaba, BERECZKI LAJOS, Debrecen, 2000, 29–52; Graeme MURDOCK, *A magyar református egyháztörténet-írás = Egyház és kegyesség a kora újkorban: Kutatótörténeti tanulmányok*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, CSORBA Dávid, BARÁTH Béla Levente, Debrecen, 2009, 59–63; FAZAKAS Gergely Tamás = *Egyház és kegyesség... i. m.*, 105–108.

14 SZABÓ András Péter, „De profundis”: *Nemzeteszmék az 1657 utáni évek erdélyi válságában = Századok*, 146(2012), 1134–1135.

Minden alkalommal a zsidóság történetével párhuzamba állítva taglalja a kérdést. A magyar történelem közismert vagy érdekességszámba menő eseményei – biblikus analógiákkal szemléltetve vagy nemzetközi összefüggésekbe állítva, polemikusan vagy jelen-múlt szembeállításával – vissza-visszatérő témák.¹⁵

Lovas Borbála pedig arra hívta föl a figyelmet, hogy az antitrinitárius Enyedi György prédikációinak is „jellemző témacsoportját képezik azok a beszédek, amelyekben Enyedi a magyar–zsidó sorspárhuzam kifejtésével magyarázza a híveknek a korabeli helyzetet”, valamint „nem hasonlatossá vált a magyarság, vagy Erdély lakossága a kiválasztott zsidósághoz, hanem a helyükre is lépett.”¹⁶

A Kolozsváron őrzött kötet elején található egy imádság, amely textusát az 56. zsoltárból veszi: „bujdosásomnak számát jól tudod”. A prédikátor Izrael Istenét szólítja meg, majd közvetlenül ez után átvált a többes szám első személyű előadásra:

Íme mű is ez órában keressük a te kegyes orcádat, mert a nyomorúságnak árvi-zei mű reánk fordultak, országunk pusztaságra jutott, városink tűzzel megégettetének, örökségünk szállottak az idegenekre, vég házaink a kívül valókra. Árvák lettünk atya nélkül, és a mi Anyáink olyaténok, mint az özvegyek [Jer. 5. 2–3.], melyért mindenek uralkodnak mű rajtunk, háborúságot szenvedünk, fáradozunk, és minden nyugodalmunk. Az Josephnek háza is pusztul és romol, mert annak egy részét az idegen nemzet fegyverére hányta. Kiment immár a mű gyalázatos romlásunknak híre, szájokba akadt a mű gyűlölőinknek etc.¹⁷

Ez az imádság hívja fel a figyelmet magára azzal is, hogy nemcsak a *József romlása* toposzt ismétli két ízben, hanem Medgyesi prédikációjából (RMNy 2871) a sztoikusok, a fáraó, Saul és az epikureusok négyes alternatívájának a motívumát is.¹⁸

A rövid imádság, ami a *Magyarország egy részének levágatásának alkalmazosságával lött* címet viseli, így végződik:

15 GÁBOR Csilla, „Nem úgy vagyone dolgunk, mint a Sidoknak?": Nemzettörténet egy kéziratot prédikációgyűjteményben = Uő, *Laus et polemia: Magasztalás és vetekedés középkor- és kora újkor szövegtípusokban*, Debrecen–Kolozsvár, 2015, 138.

16 LOVAS Borbála, *Erkölc és identitás: Pogányság és kiválasztottság Enyedi György prédikációiban = Identitás és kultúra a török hódoltság korában*, szerk. Ács Pál, SZÉKELY Júlia, Bp., 2012, 299–300.

17 MsR 1214, 33r

18 MEDGYESI Pál, *Joseph romlása*, Sárospatak, 1659, 19; vö. KECSKEMÉTI GÁBOR, *Latin humanizmus és anyanyelvű publicisztika egy 17. századi kálvinista prédikációban*, ItK, 115(2011), 257; RESTÁS, i. m., 198.

Támassz azért Úr Isten mű közöttünk olyan istenfélő Josuékat, kik a magyar vérnek porba csorgásán ruhájokat megszagassák, az ország véneivel az földre leboruljanak, te előtted úgy sírjanak.

Támassz Uram olyan Jeremiásokat, kik azt kívánják, hogy az valaki változtatná az ő fejeket vizekké, szemeket könny hullatásoknak kútfejévé, hogy éjjelnappal sirathatná az ő népe leányinak megölettetét, és az ilyeneknek az ő könnyhullatásokat szedjed Uram, a te tömlődben, írad jegyzőkönyvedbe, hogy azokat meglátván könnyörülj Uram, mű rajtunk tennen magadért, a te dűcsőségedért. Hadd szolgálhassak Uram, tégedet valaha szívemnek örömébe, vigasságába. Így cselekedjél mű velünk Szent Fiadért. Mi atyánk etc.¹⁹

A kötet egy prédikációja, ami ugyancsak Jeremiás siralmait idézi, többes szám harmadik személyben szól a zsidókról:

amint a CII zsoltárban sokképp panaszkodnak, azt mondják, hogy az ő csontjok, mint az üszög, megégtének, az ő szüvek, mint a fű, elszáradott, az ő csontjok az bőrükhöz ragadott. [...] Hasonlók lettek az erdőn lakó ökörbikához, az bagolyhoz és az eszterhában egyedül lakó verébhez.

Majd a harmadik személyű elbeszélés Jeremiás siralmait idézve vált át többes szám első személyű kijelentésbe:

Az ő kenyerek por és hamu, italok könnyekkel elegyítették, és azt mondják (Jer. 8. 15.) Várjuk a békességet és semmi jó nincsen, várjuk a meggyógyulásnak idejét és íme felelem rá. Ily boldogtalan állapotjokban azért azzal vigasztalja őket a Propheta: Jó várni etc.

Ezek után következik: „Akiket az ellenség megnyomorít, rabságra viszen, várja az ilyen a megszabadulást. A magyar a példa”²⁰ – azaz a szerző a magyarság aktuális helyzete segítségével értelmezi az ószövetségi igehelyet.

A szakirodalom arra figyelmeztet, hogy a Biblia anyanyelvű fordítása lett „elsődleges szöveggönyve”, azaz „mintája és tükre a nemzeti önformálásnak és önképnek, annak modellje, hogy mit jelent nemzetnek lenni.”²¹ A keresztúri kéziratnak abban a prédikációjában, amelynek textusa az Ézs. 64, 6, még hangsúlyosabban jelenik meg a zsidó–magyar sorspárhuzam gondolata:

19 MsR 1214. 33v.

20 MsR 1214. 145r.

21 Richard Helgerson kifejezését értelmezi FAZAKAS Gergely Tamás, *Nemzet és/vagy Anyaszentegyház: Közösségképzetek a kora újkori református imádságirodalomban*, *Studia Litteraria* 45(2007), 192; Uő, *Síralmas imádság és nemzeti önszemlélet: A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságkönyveiben*, Debrecen, 2012 (Csokonai Könyvtár, 50), 29.

Itt a Sido nemzetségnek elsőbben is nagy állapotja adatik előnkbe. Mert mi-képp a fa a földön minden teremtet állatoknál nagyobb és magasabb, úgy a Sidó nemzetség ég alatt minden nemzeteket felül halad vala.

Mert az Isten ég alatt minden nemzetek közül ezt választá magának. Erről 5Móz. 7, 6: A te Uradnak Istenednek szent népe vagy te, téged választott, hogy saját népe légy.

Ennek adá ki a törvényt, melyben az ő szent akaratját kinyilatkoztatta, amelyről vide Zsolt. 147. Nem cselekedett így minden nemzettel, az ő ítéletit meg nem jelentette nekik.

Sok kiválóképpen való áldásit közlötte velek, Aegyptumból hatalmas karja alatt kihozá, a Veres-tengeren száraz lábbal átköltöztette. A pusztában mennyei kenyérral 40 esztendeig tartá. Köntösök meg nem szakadott, sarujok meg nem kopott, akik nevedékenyek voltak, magokkal együtt köntösök is nőtt, végezetre a Kánaán földin letelepítette.

És ezek felett három rendbeli jókkal álda Isten.

[...]

De oh mire jutottak! Sido Josephfel bizonyítom, aki maga felől azt írja: Gestis interfui. Jelen voltam, láttam, hallottam, mire jutnánk, de ezt el meri mondani: Omnium post condita saecula res adversas, si cum Judeorum calamitatis conferantur superatum iri non ambigo. Valamennyi nyomorúság volt világ teremtésétől fogva, ha egyben vetik, a Sidók nyomorúsága mégis meghaladja.²²

Ugyanebben a prédikációban, közvetlenül a fenti, a zsidók pusztulását leíró rész után a szerző a zsidó–magyar sorspárhuzam másik elemét is részletesen kifejti:

Oh nem állhatom, hogy meg ne sirassam itten édes nemzetemet, mert a tyúkmony a tyúkmonyhoz nem hasonlóbb, mint édes nemzetem a Sido nemzetséghez, ma teheti magáévá ezeket az ígéket: Elhullunk mű mindnyájan etc. (Ézs. 64, 6)

Mert ezt is az Isten amaz Aegyptumból, amaz hideg Scythiából hatalmason kihozza ez igen jó földre, a tejjel-mézzel folyó földre letelepítette, maga szent üsmeretire juttatta, felmagasztalá minden nemzetek előtt, mert félt tőle America, rettegett tőle Africa, meg nem merte várni Asia, szaladott előtte Európa. Amelyért méltán íratta vala magát Attila ilyenképpen: Én vagyok az Attila, Isten akaratjából Bendegúznak fia, a nagy Nimróthnak unokája, ki felneveltetem Engadiban, magyaroknak, medusoknak, gotthusoknak, gepidáknak királyok, e világnak félelme, az Istennek ostora!

De ma látjuk, mire jutottál, édes nemzetem, fimus, limus mundi vagy. Ott is félsz már, az holott nem kellene félni, attól is futsz, akinek elméjében sincs,

22 Ms 0634, 511–514.

hogy tégedet bántana. Asszonyember szívet adott Isten tü nektek, hogy még a fáknak levelei, a barmoknak dobogási, az ebeknek ugatási is megrettentenek tütöket. Bizonyára olyan vagy te, mint az hagymázban lévő beteg, akinek látogatására mennek jóakaró szomszédi, baráti, te pedig len kacagsz.

Oh condorlatságodat, szégyenedet, betegségedet jajgatni nem tudó magyar haza! Fontold meg, kérlek, mostani állapotodat, vajki zokogó, vajki siralmas napkot kezdte a nagy Isten te reád felvirrasztani.

Oh igaz magyar nép, éjjel-nappal folyjanak a te könnyhullatásid, meg ne szűnjél, meg ne nyugodjál, kelj fel, kiálts első álomkor, öntsd ki, mint a vizet, a te könnyhullatásidat az Úr előtt, mert egybe híttá az Úr a te félelmidet, mint egy innepnapra minden felől.²³

A zsidó–magyar sorspárhuzam úgy teljes, hogy a kiválasztott néppel megtörtént jótéteményeket szembeállítja a zsidók pusztulásával; ugyanígy meséli el a prédikátor Attila király és a honfoglalás történetét, ami az Erdélyi Fejedelemség válságos időszakával kerül ellentétbe.²⁴ *A Donáth Pál úr gyermekei temetésén Nagyajtán, 1707. Sept.* felirattal ellátott prédikáció az elpusztult aranykort Attila, Hunyadi Mátyás és Bethlen Gábor megidézésével szemlélteti:

NB. Nagy változandóság alá vettek még a világi hatalmasságok is. Erről mondja Úr Jézus: Én mondom Istennek (Zsolt. 61)

Non gloriatur sapiens in sapientia seu fortis in fortitudine (Jer. 9)

[..]

Jut eszembe itten a magyarok első királya, Attila, aki így íratja vala magát: Én vagyok Attila, Isten akaratjából Bendegúznak fia, a nagy Nimróthnak etc. [...]

Jut eszembe amaz igazságszerető Mátyás király, de csak ezt az epitaphiumot tevék feje [...]

Terror eram mundo metuit me caesar uterque

Mors tantum potuit [sola nocere mihi]²⁵

Ki volt Bethlen Gábor?

Omnia tentabis, sperabis.²⁶

23 Ms0634, 514–515.

24 Úgy tűnik, hogy a kolozsvári kéziratban Apafi Mihály fejedelemségét is megszépítik az utána következő események: „Megháborgatott külső javaink, mert Erdélynek minden szépsége gyászra, gazdagsága szegénységre fordult. Gyönyörűséges szép épületekkel fejedelmi lakóhelyek úgy elpusztultak, hogy már a zsendely is alig akadt a házaknak. De annak jövedelmi, takarmányi ügy elfogytak, hogy ahol békességnek idején az asztagok olyanok voltak, mint a csillagok, amelyen mind álméltkodott, most alig akadt egy-egy kéve.” (MsR 1214, 41r.)

25 A négy soros epigramma első két sora: „Matthias hic iaceo sub mole sepultus / Testatur vires austria victa meas.” Vö. Christophori MANLIJ *Scriptores rerum Lusaticarum antiqui et recentiores seu Opus*, Lipsiae, 1719, 401.

26 Ms0634, 529.

A felszabadító háborúk során Erdély Habsburg-megszállás alá került, függetlenségét fokozatosan veszítette el.²⁷ A „Moribunda Transylvania” élményét – Bethlen Miklós röpiratának a címét kölcsönözve – örökíti tovább alapvető tapasztalatként a bölöni prédikáció.

Szövegátvételek

Az imák és prédikációk alaphangja gyakran a siralom és panasz, s találunk bennük bűnbánatra való intést, megtérésre való buzdítást. Gyakorikak az Ószövetségből, a prófétai könyvekből (Jeremiás, Ézsaiás) vett textusok; alighanem ez teszi lehetővé, hogy szövegrészeket, gondolatmeneteket vegyen át a század második felének puritánnak tekintett prédikátoraitól is. Az intertextuális kapcsolatok föltárásának fontosságát legutóbb Kecskeméti Gábor hangsúlyozta.²⁸

A már idézett bölöni szövegekben több, nyomtatásban is megjelent református prédikáció részleteire ismerhetünk. Utaltam már Medgyesi Páltól átvett intertextusokra, de ezeken túl a „Kiment immár a mű gyalázatos romlásunknak híre, szájokba akadt a mű gyűlölőinknek etc.” rész is a *Joseph romlása* című kötetből származik.²⁹

Az „Oh igaz magyar nép, éjjel-nappal folyjanak a te könnyhullatásaid ...”, valamint az „örökségünk szállottak az idegenekre, végházaink a kívül valókra” idézet forrása Köleséri Sámuel *Bánkódó lélek nyögési* című imádsággyűjteménye (RMNy 3309),³⁰ míg Köleséri *Arany alma, azaz 30 prédikáció* című kötetből (RMK I. 1144) veszi át a következőképpen kezdődő részletet:

27 R. VÁRKONYI Ágnes, *Erdélyi változások: Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában 1660–1700*, Bp., 1984, 176–212; IMREH István, PATAKI József, *Kászonszéki krónika 1650–1750*, h. n., 1992, 28–32; EGYED Ákos, *A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1918-ig*, Csíkszereda, 2006, 174; OBORNI Teréz, *Sorsfordító évek – Erdély a XVII–XVIII. század fordulóján = A régi Erdély népeinek képeskönyve*, Bp., 2009, 11–27 (különösen az *Átalakuló társadalom* című fejezet); GEBEI Sándor, *Az Erdélyi Fejedelemség válságos évtizedei (1657–1711) = Fortuna vagy Fatum árnyékában?: Fejezetek az Erdélyi Fejedelemség történetéből*, szerk. KOVÁCS KISS Gyöngy, Kolozsvár, 2014, 267–291.

28 KECSKEMÉTI Gábor, *A kora újkori magyarországi prédikációirodalom kutatásának eredményei és jövőbeni irányai*, *Studia Litteraria*, 52(2013), 3–4. sz., 14–15.

29 MEDGYESI Pál, *i. m.*, 18 (vö. jelen tanulmány 17. lábjegyzetével).

30 KÖLESÉRI Sámuel, *Bánkodo lélek nyögési*, Sárospatak, 1666, 3, 10; modern kiadása: FAZAKAS Gergely Tamás, „*El-távozott a’ mi-magyar Izraelünktül a’ dicsőség*” (Köleséri Sámuel *panasz-imádságai 1666-ból*) = *Könyv és Könyvtár*, 2005, 114–115, 117 (vö. a 17. és 24. lábjegyzettel); Köleséri művéből az „Oh igaz magyar nép, éjjel-nappal folyjanak a te könnyhullatásid...” és az „Oda vagyon a Magyar birodalomban a mű második Jerusalemlünk...” kezdetű részeket a kolozsvári kézirat is tartalmazza (MsR 1214, 23r–23v).

Ha le kellene a mi Magyar Nemzetünket egy képírónak írni, Sidó beteg képében kellene leírni, mert beteg az Ecclesia, a Politia, beteg a mi Nemzetünk. De mondanád: úgy, de mi nyavalyája van? Egyik nyavalyája hagymáz betegség, mert éppen esze nélkül beszél, esze nélkül cselekszik. Esa. 1. Talpától fogva tetédig, nincsen benne épség. Íme, minden fejet elfogott a betegség és minden szüvet az erőtlenség. Mégis kacag, örül. Oh condorlatságodat szégyenleni, betegségedet jajgatni nem tudó Magyar Haza.

Másik nyavalyája vérfolyás. Hány esztendeje, hogy foly a véred, mint amaz vér folyást 12 eszt[endeje] szenvedő asszony, mint aki mindenét elkölte a doctorokra, már te is mindenedet majd elköltötted, mindened odalészen, portióba adod, oh mégis foly a véred.

Oh ne csudáld ezt, mert a sok fertelmes bűnökkel, édes Nemzetem, korbácsot készítettsz a magad hátadra. Az ellenségnek szívét megbátorítod, fegyverét megélesíted magad ellen a sok bűnökkel. Már nyilván van az ellenség előtt is a sok istentelenségünk.

Oh magad romlásának kútfeje! Oh Izraelnek szentét magad ellen a bosszúállásra felingerlő nép. Oh soha [...] könnyhullatásokkal meg nem siratható Haza.³¹

Ugyancsak találhatóunk átvett szövegrészeket Szántai Poóts Istvánnak a Rhédey Ferenc fölött mondott prédikációjából (RMNy 3482). A dicsőséges múlt felidézése, amikor mind a négy földrész rettegte a magyarság erejét, a végső veszedelembé fordult ország pusztulásával kerül ellentétbe.³³ A kolozsvári kötet egy másik prédikációjában szintén megtalálható ez a szembeállítás. Az

NB. Bizony, ha képírók le akarnák írni mappára a mostani magyar hazát, egy sinlő beteg ember képében kellene leírni, ki csak agonizál, mert ha elszemléljük: Beteg ebben az Ecclesia. Beteg a Politia. Betegek annak igazgatói. Beteg az egész teste a nemzetnek, nincs abban épség tetétül fogva talpig.

De ha kérdenéd, mi nyavalyája vagy a Magyar Nemzetnek? Röviden megmondom, két kiváltképpen való halál nyavalyái vadnak: Egyik az, hogy bűn beteg, megcsömörlött a büntől s fáj mind feje, mind szíve. Ímé minden fejet elfogott a betegség, és minden szüvet az erőtlenség. Esa. 1. 5.

Másik, a vérfolyás, mert 1657. esztendőtől fogva, foly ennek a hazának vére, s nem találkozott még olyan orvos, ki ennek vérét megállatta volna. Olyan ez, mint amaz tizenkét esztendőtől fogva vérfolyásban sinlő asszony. Luk. 8. 43. Oh szegény beteg Haza! Bezzeg nagy, mint a tenger, a te nyomorúságod, kicsoda gyógyít meg tégedet? Sir. 2. 13.³²

31 MS0634, 507.

32 KÖLESÉRI Sámuel, *Arany alma, azaz 30 prédikáció*, Debrecen, 1673, 241–242; kivonatossan közli: CSORBA Dávid, „A' sovány lelket meg-szépíteni”: *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*, Debrecen, 2008, 251–152.

33 Ms0634, 514–515 (vö. a 23. lábjegyzettel idézett szöveggel).

margón jelölt oktatás („Informatio”) után következik a feddés („Argutio”) és a rászabás („Applicatio”):

Arg. Vétkeznek azért az olyatén emberek, akik szemekkel látják az Isten külső és belső ítéletit, a veszedelmet, mégsem munkálkodnak abban, hogy az Istent magok mellé híják, hanem inkább eltaszítják magok mellől, azt mondva: Távozzál el mű etc.

Appl. Ha valaha lett volna szükséged, Magyar Nemzet, hogy az Istent engeszteljed, oh bizony vagyon most

(1) Mert majd beestvededik édes nemzetünknek jó állapotja, régi szabadsága, azelőtt édes nemzetünk terror mundi, a világnak félelme volt, de most fimus, limus mundi. Azt követik édes Nemzetünkön, amit szinte akarnak.

Beestvedék édes Nemzetünknek békessége, mert oly békessége volt, hogy mind békességgel nyugszik vala az ő honjaiban, házaiban az ő füge fája alatt.

De eltávozott ő mű tőlünk, mert rab az magyar Izrael, házi szolgál, praeda lett.

Beestvedék híre-neve, mert már a nemzetség pora

Be Ecclesiánknak, lelki szabadságunknak fényes napja.³⁴

Az applicatióban található megszólítás („Magyar Nemzet”) a romlás és pusztulás állapotában találja a közösséget; a szövegrészletben található ellentétek – az egykori dicsőség, nyugalom és békesség szembeállítás a „nemzetség” elporladásával, rabságával, amit a „terror mundi” és a „fimus, limus mundi” ellentéte is jelez³⁵ – összekapcsolódnak az unitárius egyház szabadságának veszélyeztetésével.³⁶

A folyamatosan előrehaladó kézirati kutatásoknak köszönhetően a legutóbbi időkben is lehetőség van bővíteni az unitárius prédikációk szövegátvételeire vonatkozó ismereteinket.³⁷ Csak Sinai Miklós kézírathagyatékának föltárása,

34 MsR 1214, 41v–42r.

35 A Szántai Poóts István-szöveget számon tartja: IMRE Mihály, *Nemzeti önszemléletünk XVII. századi irodalmi változatai*, Körösök Vidéke, 1989, 14–17; KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., 1998 (Historia Litteraria, 5), 230; LUFFY Katalin, *Műfajhasználat és reprezentáció főúri temetéseken = Szöveg-hagyomány és íráskultúra a korai újkorban*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, 2007, 55; Uő, „Romlás építőinek fogának nevezeteni”: *Prédikátori szerepek és alkalmi beszédek az Erdélyi Fejedelemség válsága idején*, Debrecen, 2015 (Csokonai Universitas Könyvtár, 56), 254; BITSKEY István, *Mit tudtak a régi magyarok Amerikáról?* = Uő, *Religio, stúdium, literatura: Tanulmányok a régi magyarországi irodalmi műveltségről*, Bp., 2013, 153.

36 „mert már kereszténységünket senki nem becsüli, és oly alávaló embereknek tartatunk, mintha mű nekünk Istenünk sem volna. Ide tartozik, hogy ahol meg nem engedik vala más valláson lévő ökegyelmek szolgálatját, mint Fogarasban, most ott mi sem szolgálhatunk.” MsR 1214, 41r. Vö. RESTÁS, *i. m.*, 199–200.

37 Az unitárius prédikációk felekezeti közti szövegátvételeiről: TÚRI Tamás, *Fejérvári Sámuel prédikációinak forráskezelése: Felekezeti közti kompiláció az unitáriusok körében* = *Keresztény Magvető*, 117(2011), 3. sz., 297–315; Uő, „Papi fejedelemnek elméjével böltselkedvén”: *18. századi unitárius prédikációk kompilációs technikái* = *Mű & szerző: Fiatal kutatók konferenciája*.

és a benne található, I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem temetéséhez kapcsolódó források közreadása után lehetett megállapítani, hogy a keresztúri kötetben a Sárosi János temetésén mondott prédikáció egyik forrása Nagyari József halotti beszéde, míg a kötet egy másik prédikációja is Pataki Istvánnak az Apafi felett elmondott magyar nyelvű orációját idézi.³⁸

Nagyari prédikációjának a végén, az alkalmaztatás során, Josiás király halálát felidézve 5 pontba rendezve szólítja föl „Nemes Erdély országát” a sírásra („1. Erdély országának leányai, sírjátok [...]; 2. Sirathatjátok méltán, Fő rendek [...]; 3. Sirassa az Udvar [...]; 4. De kiváltképpen sirathatja az Ecclesia [...]; 5. Ezek után sirathatja méltán az ő nagy reménységre született, de másfél esztendőktől fogva Atyjától, Anyjától megvált, egészen árvaságra maradt fejedelmi csemetéje [...] A Sárosi temetésén elhangzó, Illyés próféta elragadtatását (2Kir. 2, 11–12.) textusnak vevő prédikáció tanító részében („3. Doctrina”) hasonló módon, bár egyszerűbb formában és röviden megfogalmazva olvasható:

Így siratá Eliseus Illyést. Édes, oh bizony, nekünk is volna, kit siratnánk e mai napon, a mi jó patronusunkat, Sárosi Jánost, mert mű vagyunk ma az Illyéstől megfosztatott Eliseusok, országnak népe, az Izraelek, kik elszalasztották és ma földbe teszik az ő Illyéseket.

Sirathatja ezt az ország, annak minden statusai. Sirathatják ezt az Ecclesiák. Sirathatják, akiknek sokszor assistentiával volt. Sirathatják a sok tekintetes úrfiak, deákok, akiket tanított, oktatott [...] és azt mondhatják: Édes Atyánk, Édes Atyánk.³⁹

Ugyanaz a szövegrészlet Apafi fejedelem temetésén a gyász és fájdalom lefésztését szolgálja, míg a keresztúri kézirat *Az egyházi szolgáltnak sükeretlen volta* című prédikációjában (textusa: Jer. 6. 29) azt mutatja, hogy milyen sors vár az országra, ha meg nem tér:

Tanulmánykötet, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, DOBOZY Nóra Emőke, FÖRKÖLI Gábor, LOVAS Borbála, NÁDOR Zsófia, SZILÁGYI Emőke Rita, Bp., 2011 (Arianna Könyvek, 4), 113–127; Uő, *A halál felekezeti felelőtlensége: Felekezeti közti kompiláció és műfaji transzformáció = Közkinccs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Bp., 2014, 133–155.

38 Nagyari József halotti beszéde Apafi Mihály felett. *Elhangzott Fogarason, 1690. április 17-én, hétfőn*, textusa: JSir 5. 3, közléteszi CSORBA Dávid = *Apafi Mihály fejedelem temetése*, s. a. r. CSORBA Dávid, MIKÓ Gyula, Bp., 2014, 72–84; *Pataki István orációja Apafi Mihály felett. Elhangzott Fogarason, 1690. április 17-én, hétfőn*, közléteszi CSORBA Dávid = *Uo.*, 85–93.

39 Ms0634, 420–421.

Kárhozzat, kárhozzat minket a pogány Ninive városa, aki egy Sidónak praedikálásán zsákba öltözve megtére.

Oh ha te is meg nem térsz, mint fogsz jární, megmondják ezt, meg a könyvekkel folyó szemek, a nappal könyvekkel áztatott keszkenők, éjszaka könyvekkel folyó párnák, a gyásszal bevont paloták, Erdélynek jajszóval zengő csaknem minden határi, a keserűség miatt szólni alig tudó nyelvek. Melyet az Istennek irgalmassága és az szüves megtérés előzzön meg, melyet ne csak kívánjunk, hanem ezért a könyörülő Úr Istennek esedezni meg ne szünjünk, melyre segéljen minket a mi jó Istenünk.⁴⁰

Mit mond a szegény Magyar Nemzet, ha nemzet, és nem a Nemzetnek pora inkább? [...] Mit mond az ország? Mit az Urak? Mit Hívei? Mit Udvara? Mit az Isten háza? Azt én nem tudom mondani, hanem mondják meg azt, az ő könyvekkel folyó szemek, az nappal könyvekkel megáztatott keszkenők, éjszaka a könyvekkel folyó párnák, ez gyásszal bévont paloták, Erdélynek jaj szóval zengő határai, az szólni is alig tudó nyelvek. Töröljük meg egy kevésé szemeinket, erősítsük meg egy kevésé gyötrelmes szívünket, és az Méltóságos Erdélyi Fejedelemnek, a Méltóságos Apaffi Mihálynak halálának nagy hírére mit kelljen mondani?⁴¹

Kritikatörténeti tanulságok

A kolozsvári kötet bevezetése (*Anteambulium*) Geleji Katona István püspök *Praeconium Evangelicum* (1638) előszavából (*Praemonitio auctoris ad Lectorem*) vett idézet:⁴²

Ha egyszerű elméjű emberek, parasztok közt a vallásról és a vitás hitbéli tanításokról értekezel mélyrehatóan, unalmon kívül mást nem ébresztesz bennük. Magadat ugyan tudósnak mutatod, de őket semmivel nem tanítod, süket füleknek énekelgetsz, és a munkád kárba vész. Azok csak az ige hangzását hallják, de értelmét nem fogják fel, és neked még áment sem mondanak. Ha viszont műveltebb és a szent dolgokban járatos emberek közt csak az egyszerű katekizmust tanítod, azok tőled magasabb rendű tanítást várnak, és a teinek italával jól meg nem elégedve, keményebb eledelt kívánnak, hallgatóid

40 Ms0634, 508.

41 *Pataki Józseforátója, i. m., 87.*

42 „Si inter idiotas et rusticanos nos profundam de Religione, ac Controversis fidei dogmatibus instituas dissertationem, nihil praeter stuporem in illis efficies, et te ipsum doctum ostentando illos neutiquam docebis, sed surdis cantilenam canes, operamque perdes: Sonum quidem illi verborum tuorum audient, sed sensum non percipient, neque Amen ad ea dicent. Si vero vice versa inter cultiores et in sacris versatiores vulgaria, ac Cathetica duntaxat tractaveris, altiorum illi in Te requirent scientiam, et lactis potu haud contenti solidiorem appetent cibum. Juxta capacitatem itaque Auditorum tuorum, sermonem tuum, si placere simul et prodesse cupis, prudenter accomodabis.” – Az előszót idézi: BARTÓK, „*Sokkal magyarabbul ...*” i. m., 273 (22. jegyzet).

szellemi felfogóképességéhez igazítsd bölcsen a te beszédedet, ha tetszeni és használni kívánsz.⁴³

Az nem meglepő a Gelejit követő nemzedékben, hogy igehirdetésükhöz felhasználják akár a *Praeconium* két latin (RMNy 1720), akár a három kötetből álló *Váltság titka* magyar nyelvű köteteit (RMNy 2124), hiszen azokat a szerzőjük is „a könyvetlen falusi papság segítésére”⁴⁴ szánta, akik azelőtt evangélikus, esetleg pápista prédikációkat is fölhasználtak, ahogyan Geleji utal erre az idézett előszóban. Inkább azt érdemes megvizsgálni, hogy mennyiben alkalmazkodott a bölöni prédikátor hallgatósága műveltségéhez és felfogóképességéhez. A Gelejitől idézett „inter idiotas et rusticanos” kifejezés arra utal, hogy az „egyszerű falusiak között” másfajta beszédmódra van szükség, mint azok között, akik „inter cultiores et in sacris versatiores”, azaz „műveltebbek és a szent dolgokban járatosabbak között” hirdetik Isten igéjét. A latin szövegben később azt találjuk, hogy „et lactis potu haud contenti solidiorem appetent cibum”, a *Váltság titka* első kötetének ajánlásában pedig magyarul olvasható az ószövetségi eredetű szólás: „a gyengéket téj italval, s a megerősödtöket pedig keményebb eledellel kell tartani”,⁴⁵ azaz a tanításnak alkalmazkodni kell a különböző rendű és elméjű hallgatókhoz.

Geleji Katona hallgatóságával ellentétben biztosan állíthatjuk, hogy a bölöni gyülekezetben nem „hitben mélyen gyökerezett tudós Fejedelmek, írás-olvasott, és a controversiákban magok-gyakorlott Grófok, Zászlós-urak, nemes főrendek” előtt hangoztak el a beszédek.⁴⁶ Az erdélyi főurak temetési prédikációiból összeállított beszédek azonban aligha felelhettek meg a közönséghez való alkalmazkodás igényének.

A 16–17. század fordulójának azok a homiletikai munkái, amelyek a 17. század második felében is kedveltek voltak, nem adnak egységes tanítást abban a kérdésben, hogy mennyiben használhatók a prédikációk megalkotásában az antik-reneszánsz retorikák szövegelméleti-antropológiai megfontolásai. Keckermann, akinek egyházi retorikáját az unitárius Köpeczi Nagy György is lemásolta 1653-ban,⁴⁷

43 MIKÓ Gyula, *Geleji Katona István retorikai elvei és az udvari prédikáció = Medgyesi Pál redivivus: Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, GYŐRI L. János, 2008 (Könyv és Könyvtár 2007-es különszáma), 56. Az idézett részlet Mikó Gyula fordítása.

44 HELTAI János, *Geleji Katona István mint udvari prédikátor = Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)*, szerk. SZABÓ András, Bp., 2005 (Historia Litteraria, 18), 158.

45 GELEJI KATONA István, *Váltság titka*, I, Várad, 1645, *Ajánló előbeszéd az Istennek igazán való dicsőíttetéséről Rákóczi Györgynek*.

46 GELEJI KATONA, i. m., *A Jóakaró Olvasókhöz*; Geleji Katona retorikai elméletét és gyakorlatát a közönséghez való alkalmazkodás szempontjából összeveti: BARTÓK, „Sokkal magyarrabbul...”, i. m., 196–198.

47 BALÁZS Mihály, *Unitárius szövegek a prédikációról a 17. század derekán = A lélekből építő – Gellérd Imre emlékére: Gellérd Imre Emlékkonferencia Székelykeresztúr*, szerk. JAKABFFY Tamás, Kolozsvár, é. n. [2007], 51–58.

az antikvitás retorikai örökségét is felhasználhatónak tartja műveiben. Ezzel szemben más homiletikák az elocutio mellőzéséről tanúskodnak, a humanista műveltség elemei háttérbe szorulnak, hiszen „a tudatlan nép nem ismeri, hogy ki volt Cicero, Themisztoklész, Nagy Sándor és mások, akiknek a történetéről szó esik.”⁴⁸ Meglepő viszont, hogy mindkét bölöni kézirat gyakran él antik és középkori eredetű magyar történeti exemplumokkal is.

A prédikátor elkülöníti a világi és az egyházi beszédhelyzet kettősségét: a keresztúri kötet elején található prédikációban (*Istent félő asszony ember temetésén*, 1697) jegyzi meg:

Ha fordítom azért immár beszédemet ez asszonymnak dicséretére, ha oratóiával akarnám is megcommendálni, többet nem mondhatnék dicséretére, mint a Leckében van: Ne félj, szerelmes leányom etc. (Ruth 3, 11).⁴⁹

Arra nincsen utalás a szövegben, hogy a kötetben lejegyzett és a temetésen elhangzó prédikációt kísérte- *oratio*, az azonban bizonyosnak látszik, hogy az ismeretlen bölöni lelkész tisztában volt azzal, hogy a temetési prédikáció és a világi szónoklat kommunikációs helyzete eltér egymástól; míg az előbbi elsődleges feladata Isten igéjének tanítása volt, az utóbbiban az elhunyt és családja reprezentációs igényei fejeződtek ki, s fő feladata a *laudatio* volt. De az is gyakran előfordult, hogy a szerzők összeegyeztethetőnek találták a prédikáció és az oráció műfaji elvárásrendszerét.⁵⁰ A Sárosi János felett mondott prédikációk is – a tanítás mellett – méltón jelenítették meg az elhunyt társadalmi helyzetét.

A kézirat alapján fölvethető az a kritikátörténeti szempont, hogy milyen retorikai tudatosság jellemzi a szerzőt:

Mert ha a mű üdvösségünket az életben meg nem tudhatjuk, az Szentírás minden külső tudományoknál alábbvaló volna. Mert egyéb tudományokból megismerjük azokat az igéket, amelyekre azok céloznak. Példának okáért. Az Grammaticából megtudjuk, ha igazán tudunk-e szólni, vagy írni. A Rhetoricából, ha tudunk ékesen szólni. A Logicából, ha tudunk-e mesterségesen disputálni. A Jurisprudentiából, ha tudunk-e törvényt tenni. Az Szentírásnak pedig legkiválóképp való vége mű reánk nézve az üdvösség, és ha a Szentírásból ennek végére nem mehetünk, bizonytalanabb leszen egyéb tudományoknál.⁵¹

48 Abraham Scultetus alapján összefoglalóan: IMRE Mihály, *A XVII. századi retorikai és irodalomelmélet kutatásának műhelyében – gondolatok Bartók István könyvéről*, It, 82(2001), 1. sz., 143.

49 Ms0634, 61.

50 KECSKEMÉTI GÁBOR, *Prédikáció...*, i. m., 162–168; MIKÓ Gyula, „Mivel én is csak ember voltam”. *Az Exequiae Principales és az Exequiarum Coeremonialium libri gyászbeszédei*, Debrecen, 2010, 213–218, LUFFY Katalin, „Romlás építőinek...” i. m., 245–281.

51 MsR 1214, 158v

A retorika szerepének az ismerete, noha csak iskolás megfogalmazása ez a tudományoknak, biztosan megállapítható a fenti idézetből is. Nem kell azonban egyéni véleményt látni benne, ugyanis Verécsi Ferenc Iktári Bethlen Péter fölötti prédikációjából (RMNy 3482) vette át a szerző.⁵²

Elgondolkodtató az a mindkét kötetben olvasható részlet is, ami alapján nyilvánvaló, hogy amennyire a születéssel kezdődik az élet, annyira a beszéd élén az exordiumnak kell állnia:

Mely rövid legyen az embernek e világon az ő élete, mind a Pogany Philosophusok, s mind pediglen az Istennek szentei kezservesen emlegették.

Ez okon némely bölcsek az világ életét hasonlították az Oratióhoz, amelynek rövid methodusával Exordium nasci, Narratio flere, Epilogus mori.⁵³

Némelyek a szénához, quod mane virebit, meridie aret, vesperi ardet. Reggel zöldellik, délben megszárad, estve megég.

Némelyek nevezték az ember életét az üdők egy punctumának, holott amint a Philosophusok írják: Nihil nos de tempore habere nisi nunc, praeteritum non est futurum quale sit ignoretur, in illo autem nunc se quisque oblectet. Semmink nincs több az üdőben, hanem csak a jelen való, aki elmúlt, az nincsen, a következőt nem tudjuk, minemű leszen. Minden ember azért a jelen valóban magát gyönyörködtesse.⁵⁴

Az embereknek e világi boldogtalan életeket a régi bölcsek és szentek sok dolgokhoz hasonlították.

Némelyek hasonlították Oratióhoz, melynek Exordiuma, elkezdő készítő beszéde Nasci: születés, Narratiója, közepe a sírás, Epilogusa Mori az halál, amelyet így mondanak ki: Exordium nasci, Narratio flere, Epilogus mori.

Némelyek szénához, quod mane viret, meridie aret, vesperi ardet. Amely reggel zöldellik, délben megasz, estve megég, megemésztetik.

Némelyek hasonlították a fának elhulló leveleihez in textu [Esa. 64. 6.]⁵⁵

Szerzőnk tehát ismeri és használja az exordium fogalmát. Így a bölöni prédikátorra is igaz Balázs Mihálynak az a 17. század közepi unitárius prédikációk szerzőire vonatkozó megállapítása, hogy ők a hagyományos prédikáció típus

52 V. ö. KECSKEMÉTI GÁBOR, *Prédikáció...*, i. m., 157.

53 A toposznak csak egy 18. századi változatát (*Exordium nasci, Narratio est pati et dolere, Epilogus mori*) találtam: Willibald KOBOLT, *Die Groß- und Kleine Welt, Natürlich-Sittlich- und Politischer Weiß zum Lust und Nutzen vorgestellt [...]*, Augsburg, Martin Veith und Hap-pachische Interessenten, 1738.

54 MsR 1214, 361r.

55 MS0634, 509.

művelői, amennyiben nem osztják a puritánoknak az exordium-ellenességét.⁵⁶ A kötet tartalmaz olyan vázlatot is, ahol a lap felső része üres, és emlékeztetésül a szerző odaírta, hogy „exordium vacat” (MsR 1214. 236r). Ezen túl előfordul az „amplificabis” (MsR 1214. 294r) beszúrási is, amivel a bővítés lehetőségére hívja fel a vázlat használójának figyelmét.

A szerző mindkét kötetben több helyütt jelöli a margón a prédikáció szerkezeti elemeit (*doctrina, informatio, argutio, responsio, applicatio*). Ez is alátámasztja Bartók István feltételezését, ami szerint „a XVII. század második felében a magyar nyelvű prédikációirodalomban mindennaposnak kellett lennie a szerkezeti egységek számontartásának”.⁵⁷ Úgy tűnik, azon túl, hogy az antik utalásokat magyarázta és latin idézeteit magyarra fordította, azzal szolgálták a prédikációszövegek a bölöni közönség lelki épülésének igényeit, hogy a szerző egyszerűbb felépítésű és rövidebb beszédeket tartott a számukra.⁵⁸

56 BALÁZS, *Unitárius szövegek, i. m.*, 51–58.

57 BARTÓK, „Sokkal magyarabbul ...”, *i. m.*, 210.

58 Vö. *Uo.*, 186–200.

Balassi Bálint barátai és a rejtélyes Fulvia

Az 1593 márciusában tartott pozsonyi országgyűlésen Balassi Bálint személyesen találkozott ifjú barátaival, Batthyány Ferencel (1573–1625), Enyingi Török Istvánnal (1564–1618) és Nádasdy II. Tamással (c. 1565–1620).¹ Ezekkel a dunántúli főurakkal olyan szoros kapcsolatba került, hogy még szerelmi ügyeikbe is beavatták egymást. Balassi felkínálta verseit nekik, hogy azokkal sikeresen udvaroljanak. Ő maga pedig saját titkos szerelméhez közvetítőre talált egyikükben. Ezek a barátai, az ő halála után, többször idéztek verseiből leveleikben.²

Balassi, birtokügyei intézése végett, az országgyűlés után is Pozsonyban maradt; onnan küldött 1593. március 21-én levelet Batthyány Ferencnek, Németújvárra. Ebben a levélben említette meg először új szerelmét, akit Fulviának nevezett el. Ugyanott szóba került egy közös ismerősük is, akinek frissen szerzett verseit átadta:

Nagyságod elmente után jutottak vala valami új versek elmémre, Poszedarkynak adtam, Nagyságod kérje el tőle. Nem rosszak bizony, azmint én gondolom. Ha Nagyságod az gyűrőt Fulviának megküldené, bizony oly verseket küldhetnék, hogy az Stalmaster leányának (ha értené ám) megímelyednék az gyomra belé miatta!³

* A szerző irodalomtörténész, az ELTE BTK Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének nyugalmazott egyetemi adjunktusa.

1 *Catalogus statuum Regni Hungariae pro publicatione generalis diaetae anni 1593 conscriptus, eorum nempe, qui per regales evocati sunt.* = Martinus Georgius KOVACHICH, *Scriptores minores rerum Hungaricarum*, III, OSZK Kt, Fol. Lat. 159/I, ff. 151-152.

2 SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi Bálint barátsága Batthyány Boldizsárral és fiával, Ferencel = A Batthyányiak évszázadai*, tudományos konferencia Körmenten, 2005. október 27-28., szerk. NAGY Zoltán. Körment, 2006, 205-216.

3 BALASSI Bálint *Összes művei*, I, kiad. ECKHARDT Sándor, Bp., 1951, 397-398. (A 48. számú levél.)

Eckhardt Sándor (1890–1969) úgy vélte, hogy ez a Poszedarzký talán Joannes Aquilius Torquatussal azonos, aki Győr 1594-ben történt elvesztése után „dicsőítő verseket írt Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemhez, mecénásához.”⁴ Az antik eredetű Torquatus névvel két délszláv főúri család is büszkélkedett. A Posedarski és a Karlovics család tagjai a dalmát tengerparton fekvő Posedarje, illetve Krbava urai voltak, s az ókori Rómából származtatták magukat, s ezért időnként a Torquatus nevet is használták. A szigeti hős Zrínyi Miklós anyja, Helena Torquata Manlia (Jelene Karlović), korbáviai gróf Karlovics Torquatus János (†1531) horvát-szláv-dalmát bán húga volt.⁵ A források „Martin Posedarski, alias Torquatus von Rom”-ként említik Martin Posedarski (†1601) dalmát grófot, aki Ledenice várának kapitánya, és 1596-tól a velenceiek ellen harcoló zenggi uszkókok hajósvezére volt az Adrián.⁶ Az azonban semmivel sem bizonyítható, hogy Joannes Aquilius Torquatus a két említett a család valamelyikéből származó, délszláv humanista lett volna.

Akad azonban az előbbinél ígéretesebb adat is a kérdéses személyről, mégpedig Istvánffy Miklós nagyszabású történeti művében. Ott pedig a XXX. könyv végén, arról a hadjáratról esik szó, amelynek során, 1597 októberének végén, Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem parancsára, Jósika István erdélyi kancellár megkísérelte elfoglalni a törököktől Temesvárt. Jósika azonban az ostrommal hamar felhagyott. Ám még a visszavonulás is veszteségekkel járt. Istvánffy fontosnak tartotta, hogy név szerint is megemlítsen valakit a harcban elesettek között: „[...] cadentibus inter alios equites, quos in pugnam relictis equis descendere jusserat, cum aliis plurimis, tum vero Petro Posedario Dalmata Zriniani Comititis alumno.”⁷

Tállyai Pál korabeli fordításában e mondatot így magyarította: „[...] elesvén több lovasok közül, kiket az harcra, elhagyván lovakat, gyalog szállított vala, több sokakkal, s mind pedig dalmata Posedarral, kit gróf Zrínyi felnevelt vala.”⁸

A latin eredeti alapján pontosíthatunk: a Temesvár ostrománál elesett dalmát Poszedarszki Péter, azaz Petar Posedarski, gróf Zrínyi, azaz Zrínyi IV.

4 ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint nyelve és írása* = Uő, *Balassi-tanulmányok*, Bp., 1972, 335–336. – *Elogium in honorem sereniss. atque bellicosissimi herois D. D. Sigismundi I. Báthori, D. g. ducis Transylvaniae ... Scriptum a Ioanne Aquilio Torquato d. post Iaurinum occupatum, Bartphae, [1597.]* (RMNy 797.)

5 NAGY Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*, XII, Pest, 1865, 438–439. PESTY Frigyes, *Eltűnt régi vármegyék*, II, Bp., 1880, 386, 394.

6 ECKHARDT Sándor, *Pozsgai Gáspár Balassi Bálint horvát nevelője és barátja* = Uő, *Balassi-tanulmányok, i. m.*, 21–22. – *Monumenta historiam Uscochorum illustrantia ex archivis romanis, praecipue e secreto vaticano desumpta. Pars I. ab anno 1550 usque ad annum 1601. Pars II. ab anno 1602 usque ad annum 1620.* Collegit et redegit Carolus nob. Horvat. Zagrabiae, 1910–1913 (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, 32, 34).

7 Nicolaus ISTHVANFI, *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*, Coloniae Agrippinae, 1622, 714. (Liber XXX. vége) – ISTVÁNFI Miklós, *Magyarország története 1490–1606*, második kötet, ford. VIDOVICH György, Debrecen, 1871.

8 ISTVÁNFFY Miklós *Magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában*, I/3, s. a. r. BENITS Péter, Bp., 2009, 286.

György (1549–1603) alumnusa volt. A horvátországi Vinicán birtokos Istvánffy jól ismerte az ottani nemességet. Úgy vélem, hogy ez az általa említett dalmát személy lehetett Balassi és Batthyány Ferenc közös ismerőse. Zrínyi György ugyanis Batthyány Ferenc apjának, Batthyány Boldizsárnak (1537 előtt–1590) a sógora volt, annak felesége, Zrínyi Dorottya (1550–1620) révén. Batthyány Ferencet, apja halála után, éppen nagybátyja, Zrínyi György vette pártfogásba.⁹

Kéznevelőnek látszik, hogy a Zrínyi György udvarában nevelkedett Petar Posedarski lehetett az a bennfentes személy, akire Balassi rábízta Batthyány Ferencnek szánt új verseit. A költő nyugat-dunántúli barátainak, Batthyány Ferencnek, Enyingi Török Istvánnak és Nádasdy II. Tamásnak minden bizonynyal megvolt Balassi versgyűjteménye.¹⁰ Az alumnus Posedarski személye egyúttal magyarázatot adhat arra is, hogy miként kerülhetett a Zrínyiek könyvtárába Balassi verseinek az a kézírata, amelyet az 1662-ben, Csáktornyán készült inventárium *Gyarmati Balassa Bálint fajtalan énekinek* nevezett meg.¹¹ Talán éppen Poszedarszky Péter volt az, aki Balassi kérésére a másolatokat eljuttatta e baráti kör tagjai számára.

Ami pedig a Balassi levelében említett, Fulviának szánt gyűrűt illeti, ilyen ajándékot rokon körben nem volt szokatlan dolog asszonyoknak, vagy leányoknak küldeni. Thurzó György (1567–1616) feleségének, Czobor Erzsébetnek (1572–1626), 1596 márciusában, e sorok kíséretében küldte el nagybátyja, a fentiekben már említett Zrínyi György ajándékát:

Zrínyi György urambátyám volt ma ebéden nálam, én általam szolgálatját ajánlja, és ím, egy igen szép rubint gyűrűt küldött énáltalam. Viseld, én édes szívem, nagy jó egészséggel sok esztendeig.¹²

Valószínű tehát, hogy a rejtélyes Fulvia közeli rokona volt Batthyány Ferencnek, aki legálisan adhatta át neki a gyűrűt, egy titkos üzenettel együtt.

Balassi jól ismerte a kortárs históriás énekeket, így szerelme álnevének kiválasztásában talán egy érdekes irodalmi párhuzam játszhatott szerepet. Már Stoll Béla (1928–2011) felvetette, hogy ez a név szerepel Titus és Gisippus barátságának történetében, amelyet egy Boccaccio-novella alapján, 1577-ben, Désen szerzett Szegedi Veres Gáspár. A történet szerint, Gisippus éjszakánként átengedte a szerelembe belebetegedő barátjának, Titusnak, az önnön feleségét, Sophroniát. Titus a sötétben saját gyűrűjét húzta fel a személycseréről

9 A SZERK., *Batthyány (II.) Ferenc = Magyar művelődéstörténeti lexikon*, I, főszerk. KÖSZEGHY Péter, Bp., 2003, 311–312.

10 VADAI István, *Balassa Bálint fajtalan éneki*, ItK, 98(1994), 673–681.

11 *Bibliotheca Zrinyiana. Die Bibliothek des Dichters N. Zrinyi. Ein Beitrag zur Zrinyi-Literatur. Mit literar-historischer Einleitung*, hrsg. von Sigmund KENDE, Wien, 1893, VIII. és 76.

12 *Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez Czobor-Szent-Mihályi Czobor Erzsébethez*, bev. ifj. KUBINYI Miklós, Bp., 1876, 169.

mit sem sejtő asszony ujjára. Végül az asszony tudta és beleegyezése nélkül zajló, furcsa kapcsolatot felfedték, majd legalizálták. Titus cserében a saját hűgát, Fulviát adta barátjához, Gisippushoz:

Egy szép húga is az Titusnak vala,
Kinek neve Fulvia asszony vala,
Feleségül társának adta vala,
Kivel nagy sok jószágot adott vala.¹³

Az idézett strófa adhatja meg a kulcsot a Fulvia-névhez, tudniillik egy olyan nőt jelöl meg, akit a saját bátyja ad feleségül egy barátjának. A Sophroniát a férje beleegyezésével megtévesztő Gisippus pedig az olyan férfihoz hasonlítható, aki a más által felkínált verseket a sajátjaként használja fel az udvarláshoz.

Stoll Béla felvetése szerint

Titus Talán Batthyány Ferencel, Fulvia a hűgával, Katával, Gisippus pedig magával Balassival azonos. Így határozottan felmerülhet Balassi szerzősége a Batthyány Katahoz írt echós versnél is. [...] A nehézség abban van, hogy Batthyány Kata esküvője 1592. ápr. 19-én volt Széchy Tamással, a Fulvia-ostrom pedig 1593-ban zajlott le.¹⁴

Batthyány Ferencnek azonban két húga volt. Közülük az idősebbik volt a Stoll által említett Katalin (1575–1596), aki Németújvárott ment feleségül a Balassival egyidős Széchy Tamás (1554–1618) gömöri főispánhoz.¹⁵ A Csáky-levéltárban fennmaradt egy ekkor szerzett, Balassi-strófákban írott vers, amelynek versfői és echója Batthyány Kata nevét adják ki („Bánattúl szívemet kintül életemet, nem féltem már lölkömet”).¹⁶ Széchy Tamás szerzősége mellett az szól, hogy egy a versfőiben az ő nevét rejtő istenes énekét is ismerjük („Tengernek mélységét és rejtett örvényét, szent Jehova Isten”).¹⁷ Neki is ismernie kellett Balassi verseit, hogy utánozni tudja őket.

Batthyány Ferenc másik húga Dorottyá (c. 1577–1607) volt, aki 1593-ban 16 esztendő, eladó sorban levő leány lehetett. Felmerülhet tehát az, hogy Balassi Fulviája Batthyány Dorottyával azonos. Ezt a feltevést erősíti az ugyancsak a Batthyányak levéltárában fennmaradt, vélhetőleg 1593 során lejegyzett, *Saját-*

13 SZEGEDI VERES Gáspár, *Szép história két nemes ifjaknak igaz barátságokról*, Kolozsvár, 1578. RMKT VIII, 306–323, 488–490.

14 STOLL Béla, *Adatok. II. Balassi Bálint műveihez*, ItK, 59(1955), 463.

15 KAPOSSY János, BÁNRÉVI György, *Adattár. Művészettörténeti regeszták a királyi határozatokból és rendelkezésekből*, III, Művészettörténeti Értesítő, 1956, 329.

16 CSAPODY Csaba, *Ismeretlen vers a XVI. század végétől*, ItK, 58(1954), 438; RMKT XVII/3. 5. szám jegyzete, 558.

17 VARGA Imre, *Széchy Tamás ismeretlen éneke, Régi magyar századok*, Bp., 1973, 11–13.

kezű versfüzér utolsó darabja, amely *Fulviáról* címmel, a régi szerelmeket összegezve adott hírt az új szerelemről:

Lettovább Júliát s letinkább Céliát ez ideig szerettem,
Attól keservesen s ettől szerelmesen vígan már búcsút vettem,
Most Fulvia éget, ki ér bennem véget, mert tüzén meggerjedtem.

Klaniczay Tibor (1923–1992) szerint „az élmények és a személyes érzésvilág feszítő erejét, a költői ihletettség forrását hiába keressük ebben a mindössze háromsoros epigrammában.”¹⁸ Valóban, mintha kissé visszafogott lenne Balassi 1593. július 1-én Pozsonyban kelt, Batthyány Ferenchez írott levele, amelyben újra szóba hozta a Fulviának szánt gyűrűt:

Továbbá ez minapiban hozta vala Nagyságodnak levelét kezemhez egy katona, ki Széchy Tamás uramhoz ment Enyickére. Értettem belőle az Nagyságod hozzám való jóakarátát, s azt is, amit az gyűrő felől írt Nagyságod. Én Nagyságodnak mind az jó akaratot, s mind az gyűrőt megiszolgálom, mint uramnak, de az gyűrő felől nagyságod semmit ne szorgalmatoskodjék, mert jó őrizetben vagyok, ha Nagyságod kezében vagyok. Nagyságodnál én mindig megtalálom, valamikor kellekik.¹⁹

Balassi másik jó barátja Enyingi Török István, 1593. július 3-án, Pápáról küldött levelet Batthyány Ferenchez, amelyben ő is a Stalmaster leányára célozgatott, valamint Balassi Bálint Pozsonyból küldött, előbb említett levelét továbbította:

Hála Istennek, én is tegnap késén estve jövök haza Posonból jó egészségben. [...] Ez hónap tizenhatodik napján, avagy tizenhetedik napján Nádasdi uram, Pálfi uram Prágában indulnak császárukhoz. Énnékem is ugyanekkor el kellekik mennem vélek Prágában. Ha kegyelmed mit parancsol általam az prágai szép cseh leányoknak? [...] Ím, Balassi Bálint uram küldött kegyelmednek egy levelet.²⁰

1593 nyarának közepén, a domonkos-apácák nagyszombati kolostorának tűzesete kapcsán, képtelen vádakkal illetve Balassit Kaszaházi Joó János királyi személynök, aki július 24-én Pozsonyban kelt levelében, többek közt ezt írta Pálffy Miklósnak:

18 KLANICZAY Tibor, *A szerelem költője = Uő, Reneszánsz és barokk. Tanulmányok a régi magyar irodalomból*, Bp., 1961, 282.

19 BALASSI, *Összes művei, i. m.*, I, 399–400. (A 50. sz. levél.)

20 TAKÁTS Sándor, *Régi idők, régi emberek*, Bp., 1930², 151. Budapest, MNL-OL, P 1314 Batthyány Missiles, 49.593. Mikrofilm: 4916. doboz.

Nagyszombatban az kalastromból öt apáca szökött volt ki, négyet megfogtak, az ötödik elszaladott. Azt mondják, hogy Balassi Bálint uram dolga, mert az inasát is megfogták. Az kalastromot meggyújtották volt az elszökéskor, de esmeg megótták. Mast is mind ott az város környül lakik Bálint uram, és az várost igen fenyegeti, ha az inast néki ki nem adják. Láttam és olvastam az levelét, kit az városnak írt volt. Nem jó, hogy meg nem szűnik az gonosztételtül már.

A levél megtalálója, Tóth István (1913–1992), minden forráskritika nélkül, hitelet adott a rosszindulatú gyanúsításnak, s cikkében készpénznek vette, hogy Balassi apácát szöktetett volna. Sőt, bizonyítani próbálta, hogy a szökevény lett volna Balassi Fulviája.²¹ A Margitszigetről elmenekült domonkos-apácák 1567-ben telepedtek le Nagyszombatban, ahol a város északi részén, a domonkosok elhagyott Keresztelő Szent János-kolostorát foglalták el maguknak. Kérelmükre az osztrák rendtartományhoz kapcsolták őket. A Fekete-Báthory Fruzsina apátnő vezetésével érkezett 18 apáca egyre fogyatkozó számban élt az évek múlásával a rogyadozó állapotú épületben. V. Pál pápa 1615-ben kiadott rendeletéből tudható, hogy a kolostor, az addig eltelt 40 év során, kétszer égett le, temploma pedig 21 éve tető és boltozat nélkül állt. Az 1593-as tüzeset elég jelentős lehetett, ha akkor a templom ennyire tönkrement. A pápa felhatalmazta Forgách Ferenc esztergomi érseket arra, hogy a kolostort megszüntesse.²² Ekkor a még élő hét dömés apáca a pozsonyi klarisszák zárdájába költözött át. Az elhagyott épület pedig a jezsuiták birtokába került. Jó okunk van azt gondolni, hogy 1593 nyarán, a már idős apácák nem megszöktek, hanem csak kimenekültek az égő kolostorból. A gyűjtogatás pedig nem a valóságban, hanem csupán a költészetben kapott szerepet Balassinál, mégpedig a szerelmet gerjesztő Cupido eszköztárában. A költő tűzvész szemlélő, bámészkodó inasa alaptalanul keveredhetett gyanúba. Balassinak a városhoz küldött, Jó János által említett levele mindeddig nem került elő.

Balassinak a Fulvia iránti szerelem kibontakoztatására nem maradt már elegendő ideje. A hozzá képest nagyon fiatal leányt, hosszú várakozás után, akár feleségül is vehette volna, ám annak szerelmét nem lett volna egyszerű elnyernie. Alkalom is kevés kínálkozott az udvarlásra, hiszen Balassit nagyon lefoglalta a liptóújvári pereskedés. Sógora, Böki Paczóth András, 1593. május 31-én arról írt feleségének, hogy aznap együtt vacsorázott Liptóújvárott Balassival, majd egy gúnyos mondatban talán éppen a költő verseskönyvére utalt:

21 TÓTH István, *Balassi Bálint apácaszöktetése és a Fulvia-kérdés*, ItK, 81(1977), 389–395. Tóth István felvetése, hogy Fulvia Balassi Istvánné Zrínyi Ilonával lenne azonos, azért nem lehetséges, mert az asszony már 1577 előtt meghalt. Ugyanő abban is tévedett, hogy a kolostort a klarisszákénak vélte. Lásd még: KÖSZEGHY Péter, *Balassi Bálint magyar Alkibiadész*, Bp., 2008, 318–320.

22 Sigismundus FERRARIUS, *De rebus Ungaricae Provinciae sacri Ordinis Praedicatorum*, Viennae Austriae, 1637, 326–327, 545–552; RUPP Jakab, *Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre*, I, Pest, 1870, 106; *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye I. Magyarország vármegyéi és városai*, szerk. BOROVSKY Samu, Bp., 1890, 265.

Én azt gondolom, hogy olyat tud valamit, kit se az mesterek nem tudnak, se ország törvíniben nincsen béírva, hanem az *maga könyvében*, kinek nem vélem, hogy helt adjon az tábla, ha Isten akarja.²³

Balassi 1593 ősztől bekapcsolódott a tizenöt éves háború harcaiba is. Ugyanakkor a róla szóló rossz hírek közepette újólag bizonyítania kellett, hogy katolikus voltát komolyan veszi, ezért, szerelmes versek írása helyett, fordítani kezdte a mártíromságot szenvedett angol jezsuitának, Edmund Campionnak (1539–1581) a protestánsokkal (főként a kálvinistákkal) polemizáló *Decem rationes* című vitairatát, *Tíz okok* címmel. A magyarításon folyamatosan dolgozott, hiszen a kézirat 1594 májusában, az esztergomi várostrom idején is nála volt.²⁴ 1594. május 30-án, Esztergom városában, nem a szerelem tüze, hanem az élete ért benne véget.

Bizonyos, hogy Enyingi Török Istvánnak ugyanúgy a birtokában voltak Balassi versei, mint Batthyány Ferencnek. 1595. december 23-án, néhány hónappal az első feleségével, Lobkowicz Poppel Juliannával (†1600) kötött házassága előtt, Gyulaféhevárról Batthyány Ferencnek írt levelében, két Balassi-versből is idézett, az egyiknek a „Mi dolog, Úr Isten, hogy ez egy kegyesen kívül senki nem tetszik” kezdetűnek (LV), a teljes első strófáját.²⁵ Karácsony napján küldött újabb levelének utóiratában pedig ezt írta barátjának: „Semmi bizonyos napot az én menyegzőm napjának nem írtam. Ha Isten kiviszen, uram, meglássuk. Bizony, uram, mint magamban, szintén úgy kegyelmedben énnékem kétségem nincsen.”²⁶

1596-ban Rimay János Nádasdy II. Tamásnak, Vas vármegye alispánjának címezve írta meg Balassi Bálintról szóló apológiáját, amelyet a Balassi fivérek-ről kiadott *Epicedium*ba helyezett el.²⁷ Nádasdy 1599. november 21-én, pápai jóváhagyással, negyed ízi vérrokonát, Nagykeleki Alapi Gáspár horvát-szlavón bán özvegyét, Gersei Pethő Zsuzsannát vette feleségül Redegén, azaz Radkersburgban. Ennek évekig tartó hűtlenségi per lett a következménye. Somogyi István, a királyi ügyek igazgatója, 1604. január 10-én vádló levelet írt Nádasdy ellen, amelynek érvelésében Balassi Bálint házassági porére is hivatkozott. Úgy vélte, hogy a hazai törvények szerint a pápának semmi joghatósá-

23 BALASSI, *Összes művei, i. m.*, I, 413–414. (A 60. számú levél.)

24 SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi Bálint conversioja = Conversio*; az ELTE BTK 2011. szeptember 22–23-án tartott vallástudományi konferencia előadásai, szerk. DÉRI Balázs, Bp., 2013, 393–410.

25 STOLL Béla, *Balassi Bálint ismeretlen versrészletei*, MNy, 48(1952), 170. Budapest, MNL-OL, P 1314 Batthyány Missiles, 49.596. Mikrofilm: 4916. doboz. – A másik idézet forrása a „Siralmas nékem idegen földön” kezdetű, XIII. számú vers hetedeik strófájának második sora.

26 Budapest, MNL-OL, P 1314 Batthyány Missiles, 49.597. Mikrofilm: 4916. doboz

27 RIMAY János, *Epicedium a Balassi fivérek, Bálint és Ferenc halálára* [Az 1596. évi, vizsolyi kiadás hasonmásával.], szerk., s. a. r. és a jegyz. Ács Pál, többek kísérőtanulmányával, Bp., 1994.

ga sincsen Magyarországon, s ezért nem szüntetheti meg a hűtlenség bűnét. Az udvari kamara 1605-ben azt híresztelte, hogy Nádasdy Tamás törökké lett.²⁸ Húsz évvel korábban Balassit is ezzel rágalmazták meg! A támadásoktól elkeresedett Nádasdy 1605. május 26-án, Kőszegről írt levelet Batthyány Ferencnek, amelyben Balassi versciklusának LVII. verséből, a 7. strofa utolsó sorát önmagára vonatkoztatva idézte: „Akármint hányjam epességemet, hetvenhét eszemet, *de mind sok írásom, szóm, siralmom, lángom, szolgálatom csak károm*, egy nap csak fölakasztanak.”²⁹

Batthyány Dorottya csak sokára ment férjhez. 1601-ben Balassi barátjának, Enyingi Török Istvánnak, Pápa vára kapitányának lett a felesége. Illésházy István 1602. január 19-én, a morvaországi Hodolinból küldött levelet Batthyány Ferencnek, a házasságáról értesülve: „Kérem kegyelmedet, asszonyomnak, az kegyelmed anyjának, én szómmal és feleségemével ajánlja kegyelmed szolgálatunkat, az új sógornak is, Theörek István uramnak...”³⁰

Batthyány Dorottya 1601-ben tartott, németújvári esküvője alkalmából írhatta Rimay János „Örülhetne szívem, látván, mely nagy szépen erdő, hegy völgy zöldellik” kezdetű, Petrarca-szonettekben alapuló versét, amelynek egyik kézírata a körmendi Batthyány-levéltárban maradt fenn. Ennek hátlapján ez a Dorottyának szóló ajánlás olvasható: „Spectabili ac Magnificae Domine domine Dorotheae de Batthian, spectabilis ac magnifici Stephani Török consorti etc. dominae mihi gratiosissimae. Nemetuyvar.”³¹ Rimay talán ezzel a versével kívánt tisztelni az egykori Fulvia előtt.

Nagy a valószínűsége annak, hogy esküvője alkalmából, Enyingi Török István nyomtattatta ki Balassi *Szép magyar komédiáját*, *Thirsisnek Angelicával, Sylvanusnak Galatheával való szerelmekről*, mégpedig a családja által birtokolt Debrecenben.³² Nem csoda, ha ezek után a Batthyány család tagjai leveleikben évekig szép mondatokat szemelgettek a pásztorjátékból. Maga Batthyány Ferenc majdani feleségének, 1604–1606 között írogatott udvarló leveleiben, már nemcsak a versekből, hanem a komédiájából is idézgetett sorokat.³³ A második nyomtatott kiadást alighanem ő adatta ki saját házasságkötése alkalmából.³⁴

28 TAKÁTS Sándor: *Nádasdy Tamás házassága* = Uó, *Régi idők, i. m.*, 230–242.

29 BENCZE Balázs, *Irodalmi utalások egy 1605. évi magánlevelezésben*, ItK, 103(1999), 666–670. Budapest, MNL-OL, P 1314, Batthyány Missiles.

30 *Literátor-politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből (1566–1623)*, s. a. r. JANKOVICS József, Bp.–Szeged, 1981, 24.

31 RIMAY János *Összes művei*, összeáll. ECKHARDT Sándor, Bp., 1955, 187. (hasonmással)

32 BERLÁSZ Piroska, *Hol nyomtatták Balassi Credulus és Júliáját?*, MKsz, 97(1981), 189–203.

33 ECKHARDT Sándor, *A körmendi Balassi- emlékek*, EPhK, 67(1943), 26–48.

34 A Batthyány Ádám 1651-es könyvjegyzékében szerepel a komédia teljes címe. Ludányi Mária (1946–2014) megállapítása szerint, e könyv formátuma nem azonos a debreceni nyomtatvány töredékével, így szükségképpen egy másik kiadás példánya lehetett. – Kőszeghy Péter, *Utószó* = GYARMATI BALASSI Bálint, *Szép magyar komédia*, kiad. KŐSZEGHY Péter, SZABÓ Géza, Bp., 1990, 107. – *A magyar könyvkultúra múltjából, Iványi Béla cikkei és adatgyűjtése*, s. a. r. HERNER János, MONOK István, Szeged, 1983, 270.

Esküvője, Lobkowitz Poppel Évával (c. 1585–1640), 1607. július 16-án, Vasdobrán ment végbe, ahol a menyasszony anyja volt a kastély úrnője.³⁵ A vőlegény vígságát bizonnal beárnyékolta hűgának halála, hiszen Batthyány Dorottya éppen ebben az évben halt meg.

A Batthyány Ferenc és Enyingi Török István közti barátság, majd rokoni kapcsolatuk háttérében ott élt Balassi, majd utóbb Rimay János verseinek ismerete és szeretete. A két kálvinista főúr és ugyancsak protestáns feleségeik semmi erkölcsi kivetnivalót nem találtak ebben az akkor nagyon újszerű szerelmi költészetben.

35 Emerich von ZENEGG, *Hochzeitsladungen der steirischen Landstände*, Jahrbuch der Kais. Kön. Heraldischen Gesellschaft «Adler», Neu Folge 22(1912). Ismerteti: Turul, 1912, 87. – KOLTAI András, *Batthyány Ádám és könyvtára*, Bp.–Szeged, 2002, 286.

Egy apróság a Balassi-epicédium szövegével kapcsolatban

Rimay János *Az nagyságos gyarmati Balassa Bálintnak Esztergam alá való készületi...* című (ha ugyan ez a cím az egész szövegre vonatkozik), de jobbára csak *Balassi-epicédium*ként emlegetett verse alighanem sokáig tartogat kutatnivalót az irodalomtörténet számára. Túl a nagy horderejű kérdéseken (a vizsolyi nyomtatvány töredékessége, a szövegváltozatok hitelessége, a *Végtelen irgalmu...* kezdetű vers attribúciója)¹ is akadnak olyan apróságok, melyek azt jelzik, nem látunk tisztán még a vers alapszövegével kapcsolatban sem. E rövid dolgozatban egyetlen strófát vizsgálok alaposabban.

A versfűzér *Ihon édes hazám...* kezdetű részében szerepel az alább a facsimile kiadásból kivágott strófa.

**O Vezértől fosított
Rofi tanátra osított
Arua pusita haylékom,
Remén ségéuel tsalt
S-Bolondfágtól ált falc
Tett nyugotó árnyékom,
Hátter megnyaualyád
Hol gondodhoz az lát
Ki ödt fel tsaciátékon.**

* A szerző a PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének egyetemi tanársegéde.

¹ E szöveggel a Pécsi Tudományegyetemen Palásthy Krisztina foglalkozik enyhén szólva kijózanító megfigyeléseket téve.

A szöveg homályos értelmű, s ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a későbbi *Istenes énekek* kiadások még tovább tudták ködösíteni a jelentést:

Bécs, 1633:

Oh vezértől fofztott f-rofz tanáchrá ofztott árva f-puszta hajlékom, Reménségével chalt bolondfágtúl tilt f-ált teft nyugotó árnyékom, Ha tér meg nyavalyád hol gondodhoz az lát ki nőtt fel csak játékon.

Lőcse, 1670:

O vezertül fofztott, S' rofz tanácsra ofztott, Atya, s' pufzta hajlékom, Reménségével tsalt, Bolondfágtul tilt falt, Teft nyugotó árnyékom, Ha tér-meg nyavalyád, Hol gondodhoz az lát, Ki nőt-fel tsak játékon.

Már első pillantásra úgy tűnik, hogy e kiadások lényegesen eltávolodtak az eredeti szövegtől, bármi volt is az. A modern edíciók okkal és nagyon helyesen a vizsolyi nyomtatványt választják a vers alapszövegének.

Eckhardt kritikai kiadása:

Ó vezértől fosztott,
Rossz tanácsra osztott
Árva pusza hajlékom,
Reménségével csalt
S bolondságtól ált falt
Test nyugotó árnyékom,
Ha tér meg nyavalyád,
Hol gondodhoz az lát,
Ki nőtt fel csak játékon.²

Ács Pál kiadása:

Ó, vezértől fosztott,
Rossz tanácsra osztott,
Árva, pusza hajlékom,
Reménségével csalt
S bolondságtól áltfalt
Testnyugotó árnyékom,
Ha tér meg nyavalyád,

2 RIMAY János *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, Bp., 1955, 19.

Hol gondodhoz az lát,
Ki nőtt fel csak játékon?³

A homályosság a modern kiadásokban is megmarad, Eckhardt az 'áltfalt' szóhoz csatol jegyzetet, Ács Pál ehhez is, de ő egy másik homályos pontot is megmagyaráz, a „Ha tér meg nyavalyád” sorhoz fűz értelmezést: „mikor fordul meg, mikor fordul jobbra”.⁴

Vegyük először ezt az utóbbi esetet. A „Ha tér meg nyavalyád” sor egészen biztosan hibás. A facsimile képén jól látszik, hogy a modern kiadások emendálni kényszerülnek: a szövegben szereplő „Há” szót módosítják „Ha” alakra. A hiba azonban nem itt van. A vizsolyi szedő nem az á betűt, hanem a szóhatárt rontotta el, rossz helyre került a spatium. Szerencsére könnyen javítható a sor: „Hát ér még nyavalyád”. Nem az a kérdés tehát, hogy mikor lesz jobb, hanem az a biztos, hogy lesz még rosszabb – ha olyasvalaki gondoskodik a hazáról, aki csak játékon nőtt fel.

A másik pont, ahol szöveghibára gyanakodhatunk, a strófa ötödik sora, itt szóródnak legjobban forrásaink változatai, és ennél a pontnál érzik magyarázat szükségességét a modern kiadók.

Eckhardt jegyzete így szól:

A későbbi kiadók nem értik az 'ált' szó 'át' értelmét, mely pedig Rimay leveleiben (pl. 1590) közkeletű: **B** bolondságtúl tilt f-ált teft nyugotó; **Bá Lő** tilt falt. Az értelem így is erőltetett, mert 'átfal' ige nem igen fordul elő. Rimay azt akarja mondani, hogy Liptóútvárt egy tapasztalatlan fiatalember, vagyis Balassi Zsigmond lakja, az ő »bolondsága« járja át.⁵

A levél, melyet Eckhardt megidéz, 1590. június 10-re datálódik és Telegdy Pálnak szól; az 'ált' alak több ízben is előfordul benne, érdekesmód későbbi levelekben már nem szerepel ez a forma. A három megjelenésből kétszer a kiadó az 'által' jelentésmagyarázó jegyzetet fűzi hozzá, egy alkalommal kommentár nélkül hagyja.⁶ Világos, hogy itt az által (névutó) jelentése 'valaki révén' lesz és

3 RIMAY János *Írásai*, kiad., jegyz., tan. Ács Pál, Bp., 1992, 29.

4 *Uo.*, 287.

5 RIMAY, *Összes művei, i. m.*, 178.

6 „Emlékezvén arra minemő nagy szeretettel és affectioval voltunk, együtt lakván keggdel, egybe kötelezve, méltó volna ha száz oda menő követ egy nap reám találna is, mindenik *ált* hogy irnék te kegnek, az én régi keghez való szeretetem s jóakaratom erősítésére, de nem engedtetik az oda menőknek ő ritkaságokért, hogy az én te keghez való kedvem és ilyen szándokom tülem megaránzott célját üsse. [...] Mindazáltal hiszem a te kegd' gravitassának olly jó nedvességgel való zöldelletit lenni, hogy az igen ritka *írásom ált* való bánással is hervadásra nem hajolhat, de megtartja az vigorát, mellyet szükség az én árnikozásomra el ki terjeszteni. [...]Kisvárdába lakott, mostan érkezett ki, az Gályáról elszaladván, ki *ált* miérthogy te kegdet is megkeresi, akartam te kegnek irnom, kérvén mind arra te kegdet, hogy kegd nekem parancsoljon, írjon s minthogy te kegd ez szegény sok nyomorúság

nem 'valamin keresztül'. Tehát nem az, amilyen jelentést az idézett strófabeli előforduláshoz társít kiadója. Nem védhetetlen azonban álláspontja, akad ilyesmire is példa, ráadásul versben. Az *Encomia et effecta virtutum* című költemény az okosságról szóló részben szerepelteti ezt a szót: „Okosság kigyóval tekerte *ált* karját”,⁷ itt a szó értelme igen valószínűen 'át' lesz. Akárhogy is, Eckhardt olvasata, mely Balassi Zsigmondot is a képbe hozza, – enyhén szólva is – bonyolult. Az *Epicédium* szóban forgó strófájában a beszélgetett Balassi épp „Hazájának szól”, talán nem elrugaszkodott elképzelés haza alatt nem pusztán Lipótújvárt érteni.

Ács Pál csak szűkszavúan jelzi, hogy az 'ált' jelentése 'át'.⁸

A *Rimay János ifjúkori versgyűjteményének* kritikai kiadását szerkesztő Tóth Tünde már másik alakot közöl, ő az 'ált' alakot állt jelentésűnek tartja és azt 'állt falt' átíratot adja – ha jól értem – 'ellenállt' jelentésben:

Ó, Vezértol fosztott,
Rossz tanácsra osztott
Árva, puszta hajlékom,
Reménységével csalt,
S Bolondságtól állt falt
Test nyugotó árnyékom,
Ha tér meg nyavalyád,
Hol gondodhoz az lát
Ki nott fel csak játékon.⁹

Ezzel az olvasattal az a probléma – noha tetszetős megoldás lenne –, hogy nem egyeznek a mondatbeli személyek. [*Te*] vezértől fosztott, [*te*] rossz tanácsra osztott árva puszta hajlékom, [*te*] reménységével csalt, [*ő*] bolondságból állt falt, [*te*] test nyugotó árnyékom. 'Bolondságból falt álló' lehetne talán helyes szintaktikailag.

Ez esetben, úgy gondolom, Ács Pál közöl helyes alakot. A szövegben minden bizonnyal az 'általfal' ige rövidebb alakja szerepel. Az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* ismer is ilyen keresztülharap jelentésű szót.¹⁰

vallott Rabnak segítségével legyen, talám jövődöben megszolgálhatom te kegnék mind ez két jó és dicséretes Virtusát.” *Uo.*, 222.

7 *Uo.*, 137.

8 RIMAY, *Írásai, i. m.*, 287.

9 RIMAY János *Verseinek fragmentumi*, kritikai kiadás, szerk., Tóth Tünde, 1998–1999: <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/rimay/itart.htm> [2015. 05. 12.]

10 **általfal** átharap; a lua ín gurä; durchbeissen. 1639: eözue veszek az szép aszonya<l> megh mondam neki hogj nem köszöne hogj talam az szekely Jánosét falta altal az szaiaba(n) s mostis ot tartia, s azért nem köszönhet [Mv; MvLt 291. 175a]. *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*, I, gyűjt., szerk., SZABÓ T. Attila, Bp.–Bukarest, 1975, 281.

Ilyen lehetett a kérdéses strófa:

Ó, vezértől fosztott,
Rossz tanácsra osztott
Árva, puszta hajlékom,
Reménségével csalt,
S bolondságtól áltfalt
Test nyugotó árnyékom,
Hát ér még nyavalyád,
Hol gondodhoz az lát,
Ki nőtt fel csak játékon.

Az értelme pedig valami ilyesmi lehet: Te [régi]¹¹ irányítóját vesztett, félrevezetett, elhagyott, kietlen otthonom, te hiába reménykedő, ostobaság által szétszakított hely, melyben a testem nyugszik majd, lesz még nem kevés gondod, ha olyasvalaki[k] irányít[anak], aki[k] komoly dologgal sohasem foglalkoztak.

Ha így áll, akkor e strófa közeli rokona az *Ó szegény megromlott...* kezdetű versnek. És ha így áll, akkor kijelenthető az is, hogy Rimay máig ható érvényű, hajszálpontos diagnózist adott a megistenülni készülő Balassi Bálint szájába.

11 Attól függően, hogy az 'ó'-t régi jelentésűnek, vagy indulatszónak vesszük.

A versindítás fordulata: 1590–1608

Az ab-nyitás Balassi és Szenci Molnár között

A történeti poétikának szentelt 1988-as, salgótarján-eresztvényi Re(ba)KuCs-ülésszakon Szigeti Csaba és én egyaránt a régi magyar vers egyhangúságáról beszéltünk, bár egészen különböző megközelítésben.¹ Az általam ismertetett „izoszabály” azt mondja ki, hogy bármilyen szótagszámmal indítsunk is régi magyar versszakot, mindig annak a legnagyobb a valószínűsége, hogy a következő verssor is épp olyan szótagszámú lesz. Ugyanígy: bármilyen rímmel indítsunk, bármilyen strófával indítsunk stb., a következő elem valószínűleg ugyanolyan lesz, mint az első volt, és így tovább. Szigeti arra mutatott rá, hogy a régi magyar versek általában nem *ab*, hanem *aa* rímmel kezdődnek. Az *ab*-nyitás hiánya csupán jelentéktelen részeset az általános izoszabályon belül, vélhetően, ha Szigeti megfigyelése nem a verstörténet – inkább líratörténet – középponti kérdéséhez vezetne el. A *De vulgari eloquentia* szerzője, Dante állapította meg, hogy a lírai versszak kéttömbű, hogy homloka (*frons*) és farka (*cauda*) van. Hogy ez mit jelent, azt Dante és a modern szakirodalom – mindenek előtt Jacques Roubaud és Pierre Lusson – nyomán Szigeti határozta meg, pontosan megállapítva a középkorban feltalált *s* azóta is széles körben alkalmazott lírai versszaképítés formai követelményét. Eszerint az első tömb kötelezően *ab*-nyitással kezdődik, és más rím nem is kap benne helyet, a második tömb pedig kötelezően *c*-rímnyitással indít. Jó példa erre az építkezésre a szonett: az első tömb az oktett – csupa *a*- és *b*-rím –, a második a *c*-elemmel kezdődő szextett. 1973-as Balassi-programtanulmányomban a rövid dal, 1982-es Balassi-könyvemben a szonett hiányán sajnálkoztam.

* A szerző az ELTE BTK egyetemi tanára. A kutatást támogatja az OTKA jogutódja, az NKFI (109127).

1 SZIGETI Csaba, *A himfarkas bőre*, Pécs, 1993, 37–69; HORVÁTH Iván, *A vers*, Bp., 1991, 152–170.

Szigeti tanított meg arra, hogy kifejezetten a kéttömbű versépítkezés formakincsét kellett volna hiányolnom.

Az *aa*-nyitás a rímfeladatot azon nyomban elvégzi, a hívó rímre rögvest lecsap a felelő rím. Az *ab*-nyitás egy rímfeladat bejelentése után egy másodikat is bejelent. Ez a megnyitás a költő számára nem teszi úgyszólván lehetetlenné igényes szerkezet kialakítását.

Szigeti szerint az első *ab*-nyitású és egyúttal kéttömbű magyar vers Balassi Caelia-ciklusának 10/a darabja. Első versszakát idézem:

Szít Zsuzsánna tüzet
szívemből magára,
Cupidóval űzet
szerelme dolgára,
mert kis szája,
szép orcája,
mint pünkösdi új rózsa,
fényes haja
Nap csillaga
vagy sárarany sárgája,
vékony derekacskája.

A vers rímszerkezete: *abab – cccccc*. A 10/b darab mintha a kéttömbűséggel való kísérletezés kezdetlegesebb eredménye lenne. Az *aaaa – bbbb* rímszerkezetű, egy-versszakos versben nincs *ab*-nyitás, nincs *c*-elem – de a vers második felében megváltozik a rím és a szótagszám, homályosan talán érzékeltetve a versszakon belül valami elmosódott határt:

Friss szép fejér póka,
édes szűrő móka,
porcogós Annóka,
szerelemnek oka –
mit haragszol?
Hogy nem játszol
– velem? kivel egy fraj szól!
Ládd-é? Vig kiki táncol!

Szigetinek igaza van abban, hogy a *Szít Zsuzsánna tüzet* az első. Az, hogy a *Christus* (ÓMS) szerzője hasonló megnyitással próbálkozott, nem számít bele a hagyományba. Népnyelvű olvasóközönség híján akkor még nem is létezett magyar irodalmi hagyomány – csak európai. Látszólag a *Szít Zsuzsánna tüzet* sem hagyott nyomot az irodalomtörténeti hagyományban. Csak a Balassa-kódexből ismerjük. Rimay kéziratgyűjteményében – ő nem örökített ránk egyetlen

ab-nyitású verset sem – nem volt meg. Rimay valószínűleg emlékezetből hivatkozik rá, jellemző módon elrontva az *ab*-nyitást.

Meg lehet érteni Szigetit, aki úgy gondolja, hogy a *Szít Zsuzsánna tüzet* folytatás nélkül maradt, és a zsoldárköltő Szenci Molnár Albertnek az *ab*-nyitást újra fel kellett találnia, pontosabban a francia (Théodore de Bèze, Clément Marot) és német (Ambrosius Lobwasser) zsoldárkönyv lírai formakincse nyomán úgyszólván importálnia kellett. Így az *ab*-nyitás Balassi egyedülálló versétől függetlenül, tisztán külföldi hatás nyomán terjedt volna el a magyar költészetben.²

Valójában az *ab*-versnyitás hagyománya Szenci Molnárhoz nemcsak a francia–német zsoldárokon keresztül érkezett el, hanem – akár tudatosította magában, akár nem – a fiatal magyar irodalomtól is kapott ösztönzést újításához.

Szenci Molnár magyar mintája

Miskolci Csulyak István legkorábbi *ab*-nyitású verséről³ nem jelenthetjük ki, hogy bizonyosan korábbi, mint a *Psalterium*. Fordított hatás talán inkább elképzelhető. Akkoriban⁴ írhatta, amikor a zsoldároskönyv tiszteletpéldányát kézhez vette,⁵ de már korábban is kaphatott kéziratot zsoldárokat levelező partnerétől. Nincs alapunk arra, hogy Szenci Molnár mintájának minősítsük:

Megalélt s elbúsult
szívemnek rejtékét,
testemnek megavult
régi szép erejét
előtted megnyitom,
ki vagy szabadítóm,
bánatimban légy vidámítóm.

Más a helyzet a *Psalterium* előszavában Szenci Molnártól idézett, *ab*-nyitású magyar verssel, amellyel Szigeti nem foglalkozik, holott elvitathatatlanul a költő mintája kellett hogy legyen, sőt szerepel a szakirodalomban is. Valaha megróttam Szenci Molnárt, hogy elrontotta az előszóban közölt összehasonlító verselemzését, és a Névtelen verstechnikailag leginkább előre mutató szövegét Balassi ifjúkori, de már akkor is nagy megbecsültségű költeményénél (*Bocsásd meg, Úristen*) hátrébb sorolta:⁶

2 SZIGETI Csaba, *Magyar versszak*, Bp., 2005, 55, 83, 90.

3 *Uo.*, 136.

4 RMKT XVII, 2, 386.

5 RMKT XVII, 2, 318.

6 HORVÁTH Iván, „Számítalan az *soc vala vala vala*” = Szenci Molnár Albert és a magyar késő-*reneszánsz*, szerk. CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint, Szeged, 1978, 187.

Csuda állhatatlan
lám ez világ dolgában,
mint kerék forogván
inkább minden órában,
változik, különböz,
számtalan sok bút hoz
minden szempillantásban.

Tóth Tünde ötlete⁷ szerint esetleg ugyanennek a költeménynek egy (talán kissé kevésbé tökéletesen *ab-ző*) másik versszakát jegyezte lapszélre⁸ Szenci Molnár:

Ritka az oly idő,
ki ne legyen változó,
szerencsénk forgandó,
életünk nem állandó,
minden indulatunk
s jó igyekezetünk
búra, kárra hajlandó.

Véletlen folytán, az RMKT XVII készülő 17. kötetének anyagában került a kezembe az a lakodalmi verssorozat, amely megvilágíthatja a Névtelen poétikai környezetét.⁹ A Féja Mátyás és Beregszászi Zsuzsanna menyegzőjére Bártfán kiadott, latin–görög–magyar nyelvű alkalmi kiadvány¹⁰ 1608 tavaszán, éppen egy évvel a *Psalterium* herborni első kiadása¹¹ után jelent meg, így a benne foglalt *ab*-nyitású vers, amely a Névtelenével azonos versformájú, valószínűleg még nem tükrözi annak hatását. Ellenkezőleg: a Névtelen műve mellett ez is az *ab*-nyitás lassan formálódó magyarországi divatjába enged betekintést. Idézem az első két versszakot:

Kegyelmes szent Atya
s Istene atyáimnak,
Nincs, ki megfoghatja
mélységét tanácsodnak,
az égnek nagysága,
csillagok soksága
téged Úrnak vallónak.

7 TÓTH Tünde, „Egy vers neménc megjobbítot modgyai”: Szenci Molnár Albert a versről, ItK, 97(1993), 509.

8 RMKT XVII, 6, 383.

9 RMKT XVII, 17, szerkesztés és jegyzetek: H. HUBERT Gabriella, szöveggondozás: VADAI István, zenei jegyzetek: ECSEDI Zsuzsanna (kézirat).

10 RMNY II, 967. sz.

11 RMNY II, 962. sz.

Hogy minden általad
teremtettek semmiből,
az embert formálád
személyedre az földből,
Évát öszveadád,
Ádámval megáldád
atyai szerelmedből.

Nemcsak a versforma, hanem a nyomdai behúzások rendszere¹² is Szenci Molnár közléséhez közelíti a költeményt, sőt ez még igényesebben van tipografizálva, mint a Névtelen szövege.

A poétikai környezet

A 17. század első felének mintegy 70 lakodalmi köszöntőjét összefoglalóan így jellemzi Heltai János:

Lőcse–Késmárk központtal működött egy lelkészekből, tanárokból, orvosokból, ügyvédekből és különféle tisztviselőkből álló költői-mecénási műkedvelői kör, amelynek tagjai számára a lakodalmi (és egyéb alkalmi) versek írása, kiadása nem egyszerűen a reprezentáció és maecenatura eszköze volt, hanem szellemi, intellektuális szórakozás, a műveltség-, ízlés- és gondolkodásbeli összetartozás jele és megélése, közösségképző erő.¹³

A kiadvány evangélikus környezetben keletkezett, de kimutatható valamelyes kapcsolat Szenci Molnár Alberttel. A *Napló* bejegyzése szerint Szenci Molnár 1614. december 26-án együtt ebédelt Féja Mátyással,¹⁴ a lakodalmi kiadványban 6 évvel korábban ünnepelt férjjel, aki akkor a Szepesi Kamara számvevője volt.¹⁵

A füzet latin versei rétorikailag nem valami különlegesek (bár az egyikben nem a költő, hanem a múzsák mondják el jókívánásaikat), és verstanilag is szokványos hexameterek vagy disztichonok. Szerzőik megnevezik önmagukat, sőt hivatalukat is (eperjesi és kassai tanférfiak). A szerzőmegjelölés nélküli hat görög sor megítélésére nem vállalkozhatom; talán ez is iskolai eredetű. A nyugatias, polgári irodalmárkodás e kiadványában összesen három magyar

12 TÓTH, *i. m.*, 505.

13 HELTAI JÁNOS, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., 2008, 262.

14 SZENCI MOLNÁR ALBERT, *Naplója*, közléteszi SZABÓ ANDRÁS, Bp., 2003, 174.

15 *Uo.*, 202; HELTAI JÁNOS, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1559–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1980, 277.

nyelvű verset találunk, sajnos egyik sincs aláírva. Az is lehet, hogy egyetlen költő szerzeményei, aki összefoglalóan, a csonka példányban fennmaradt füzet elvesztett záró levelén nevezte meg magát. A három magyar szöveg együttese a formatörténet szempontjából nagy jelentőségű.

Az *ab*-nyitású, a *Psalterium* Névtelenével azonos formában szerzett szöveg persze a legfontosabb. A másik kettő jelentősége főleg abban áll, hogy segítenek hozzákapcsolni a magyar szerző vagy szerzők poétikáját a Balassi-hagyományhoz. Az *ab*-nyitású házaseknek (*A kis Tóbiás könyörgése*) mellett ott van a párja, a válaszoló házaseknek is (*Sára könyörgése*). Az utóbbit a leghétköznapibb Balassi-versszakban írták. A harmadik (*Echo*) viszont trükkös. Versformája egyedi. Magyar nyelvű elégikus disztichonok ezek – kombinálva a Balassi által meghonosított s aztán Rimaytól Zrínyiig többek által alkalmazott, olasz eredetű visszhang-verssel. A kevert forma szabálya az, hogy a fecsegő erdei nimfa minden disztichon végén az értelem kötelező¹⁶ megváltoztatásával válaszol a végéhez közeledő pentameter gondolatára. Mindhárom magyar vers tehát a Balassi-hagyományt folytatja. Az egyik közvetlenül utánozza a költő legismeretesebb versformáját. A másik a *Szit Zsuzsánna tüzet* kezdetű, szerelmi témájú Balassi-vers forradalmi *ab*-nyitását önállóan alkalmazza egy Balassi által is művelt másik versformára. A harmadik az Ovidiusnál is, Balassinál is szerelmi témákhoz vonzó Echo-t az időmértékes vers iskolaibb regiszterében szólaltatja meg. A csetlő-botló magyar verslábakat latin betoldások mankója segíti.

Szenci Molnár nem kizárólag francia és német minták nyomán újította meg a magyar rímelést. Hazai értelmiségi kapcsolatai révén a kortárs magyar költészetből is tudomást szerezhetett arról, hogy a kéttömbű versszak-szerkesztés és az *ab*-nyitás ezen a nyelven sem lehetetlen. A szóban forgó költők közül egyet sem ismerünk név szerint, de tudjuk róluk, hogy Balassi poétikai örökségéhez kapcsolódtak.

16 Publius OVIDIUS NASO, *Metamorphoses*, III, 351–401.

JANKOVITS LÁSZLÓ

Soliloquium és *oratio* Rimay egy versében

(Ne csudáld szivemet...)

Nótája: Már szinte az idő vala etc.

1. Ne csudáld szivemet, hogy ilyen keserves,
Szerelem tüzitűl mert megsérült sebes,
Hogy attúl távol vált, azkihez köteles.
- 5 2. Hogy ne legyen penig az után nehezem,
Kinél szerelminek jutalmát is érzem?
Mert ő sem győlöl, lám, mint eszemben veszem.
3. Titkos tekinteti rám kedvvel mosolyog,
Szeme szép világa rajtam gyakran forog,
Ha nem láthat, mondják, hogy értem szomorog.
- 10 4. Illy távol létemben én mint kívánhassak,
Hanem, hogy felőle minden jót hallhassak,
Véle rövid napon együtt végadhassak?
- 15 5. Te, kegyelmes Isten, mindkettünk szerelmét
Neveljed, s tartsad meg testünk egészségét,
Foghassuk örömmel hamar egymás kezét.

* A szerző a PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék tanszékvezető egyetemi docense.

- 6 Én édes Lidiám, vég légy, ne bánkódjál,
Hozzám szerelmedben mindvégig hiven állj,
Isten adjon jó éjt, csendesen aludjál.¹

A vers a Balassa-kódex mellett Radvánszky János kódexében maradt fenn. Radvánszky az utolsó strófa elején a „Lidiám” nevet a „Violám”-ra cserélte, ezen kívül azonban, úgy tűnik, tudatosan nem változtatott a szövegen.²

A vers különleges karakterére már Bóta László rámutatott: Rimaynak „a többi, jellegzetesen retorikus ízü szerelmes versétől hangvételen, formában egyaránt elütő, könnyed, intenzív líraiságú” verseként írta le.³ Az intenzív líraiság mint érv inkább tudománytörténeti jelentőségű, fontos információ arról, miképpen volt kézenfekvő a múlt század hatvanas éveiben a romantikus értelmezés eszköztára koroktól és köröktől függetlenül bármely vers magyarázatakor, miképpen áll szemben a „lírai” és a „retorikus” egymással, amióta a romantika külsődlegesnek, mesterkéltnek, művészetlennek ítélte ezt a tudo-

1 *Balassa-kódex*, a hasonmást kiad. KÖSZEGHY Péter, az átíratot kiad., jegyz., tan. VADAI István, Bp., 1994, 130–131; RIMAY János *Összes művei*, kiad., jegyz. tan. ECKHARDT Sándor, Bp., 1955, 10. sz., 52; Uő., *Írásai*, kiad., jegyz., tan. ÁCS Pál, Bp., 1992, 60. A további Rimay-verseket a legkönnyebben, szövegében az online elérhető kiadásból idézzük, RIMAY János *Összes költeményei*, Verstár, 98 CD-ROM, Bp., 1998. <http://mek.oszk.hu/01000/01060/index.phtml> [2015. 05. 05.] A szöveget a központozásban a mai használathoz igazítottuk, és a 4. sor végén más olvasatot adunk. A második versszak első sorát záró szó a Balassa-kódexben „nehezen”, a vers másik ismert kéziratában, Radvánszky Jánosnál „nehezem”. H. HUBERT Gabriella, *Radvánszky János kódexe (Stoll 127. sz.) = Ghesaurus: tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., 2010, 401–410, a címet tartalmazó hasonmás: 405, a leírás: 407. Varjas Béla a Balassa-kódex kiadásában a Balassa-kódex változata mellett érvel: „Radvánszky tévesen írja át »nehezem«-nek, mert a költő a szívről beszél”. *Balassa-kódex*, kiad., jegyz. tan. VARJAS Béla, Bp., 1944, 142, 9. l. Eckhardt szerint „Varjas helyteleníti, hogy Radvánszky 'nehezem'-re javít, holott a rím neki ad igazat”. RIMAY, *Összes művei*, i. m., 186. Ács magyarázat nélkül a kódex alakját követi. Vadai István feladatához híven a Balassa-kódex szövegét írja át, s jegyzetében feltünteti az addigi álláspontokat. VARJAS, i. m., átírat, 150, 12. l. Eckhardt és Varjas magyarázata nem találkozik: Eckhardt nem cáfolja, hogy éppen a szívről esik szó, Varjas pedig nem foglalkozik a rímelés érvével. Véleményem szerint a szöveg nemcsak a szívről szóló beszédként értelmezhető, hanem ekképp is: „az után a valaki után (=miatt) van nehezem, akinél ... érzem, stb.” A vers rímei a többi strófában tisztábbak annál, hogy ne rína ki közülük a nehezen-érezem-veszem rímhármas. A „nehezem van” kifejezést Rimay korában használták, „bajom van, nehezemre esik” értelemben. „Én csak alig várom, hogy vagy hozzákezdhetnék, vagy innen kimehetnék, – oly nehezem a henyélés” – írja 1629. február 20-án Esterházy Miklósnak budai követe, Tasi Gáspár. SZALAY László, *Galántai gróf Eszterházy Miklós, Magyarország nádora*, III, 1627–1629, Pest, 1870, 457. „Mert ha ez büntetést és kárvallást megérdemlettem volna, bizony nem volna nehezem...” írja Balassi Zsigmond 1606. augusztus 18-án Bocskay István fejedelemnek, *Történelmi Tár*, 23(1900), 602. A kifejezés a tájnyelvben a múlt században is élt: „az az én nehezem, hogy még azt is rámfogták, hogy loptam”. *Új magyar tájszótár*, IV, szerk. B. LŐRINCZY Éva, Bp., 2002, 52. Egyértelműen ez a nehezebb olvasat, ugyanakkor beilleszkedik a szerkezetbe: amiatt van bajom, akinél szerelmem jutalmát érzem. Ehhez képest a „nehezen” az előző strófa kifejezésére utal vissza, az adott strófán belül agrammatikus.

2 H. HUBERT, i. m.

3 BÓTA László, *A Madách–Rimay-kódexek szerelmes versei*, ItK, 71(1967) 11.

mányt. A „retorikus” jelzőt a magunk részéről inkább az érvelés világos voltában, az ornatus visszafogottságában, a *stilus humilis* karakterének megfelelő ékítetlenségben látjuk, és e szempontból a vers nem látszik társtalannak a szerelmes versek között: ehhez az írásmódhoz majdnem ilyen közeli az ötödik vers (*Senki ne kérjén...*)⁴ Mindazonáltal, különösen a negyedik verssel (*Mi lelt? Azt kérdehetné...*)⁵ összevetve, a fentiek mellett helyt kell adnunk Bóta megálapításának. Ékítetlen sorokban, egyszerű szerkezetben írt verset olvashatunk.

A vers legkorábbi értelmezése egy címadás: „Kegyesse után kesereg”, olvasuk Radvánszky János adaptációjának elején.⁶ Ács Pál alapvető, Rimay szerelmi versciklusáról szóló tanulmánya szerint a vers „szintén Lídiához szól, szerelmes levél formájában fordul a költő kedveséhez”.⁷ A szerelmes levél formája kétféleképpen is értelmezhető. Egyrészt úgy, hogy valaki a verset levélként küldi el, másrészt levél mellékletében. Nem zárható ki, hogy a vers akár így, akár úgy levélként is használatra került – erre jó példa Balassa-kódex következő Rimay-verse (*Örülhetne szívem...*), amelynek másik változata Batthyány Dorottyának címzett levélben maradt ránk.⁸ A zárás ráadásul olyan kifejezéseket is tartalmaz, amelyek levélformulák.⁹ Mégis elgondolkoztató, hogy a 18. század elején Radvánszky János nem levélként, hanem magánbeszédként értelmezte. olvasta.

Levél tehát, vagy magánbeszéd? Ahhoz, hogy a kérdést eldöntsük, érdemes megnézni, ki beszél a versben, s kihez. A versben három ízben hangzik el megszólítás. Mindjárt a legelején valakihez, aki nem kap megnevezést: „ne csudáld szívemet”. Aztán az 5. versszak elején: „te, kegyelmes Isten”, majd a következő, záró strófa kezdetén: „én édes Lidiám”. Vajon a „ne csudáld szívemet” megszólítás melyikőjükhöz szól? Lehet, hogy Lídiához: azzal, hogy mintegy harmadik személyben kap magyarázatot az első sor, a szerelem visszafogottsága, mondhatni, szermérmes volta mutatkozhat meg. De a következő három versszak részletességgel szól a távoli Lidia szerelmének közvetlenül illetve közvetítésből ismert jeleiről.

Lehetséges egy másik útja a magyarázatnak: a versben határozottan meg nem szólított, a beszélőhöz közel álló, meghitt személy, akinek a poéta feltárja titkos gondolatait. Amint látni fogjuk, a Balassa-kódex negyedik Rimay-versében (*Mi lelt? Azt kérdehetné...*)¹⁰ ilyen, közvetlenül megszólított hallgató jelenik meg. Itt, a most tárgyalt költemény esetében ez kevésbé valószínű. Nemcsak azért, mert a negyedik vers szerint az ilyen hallgatóhoz másféle megszólítás

4 RIMAY, *Írásai, i. m.*, 63–64.

5 *Uo.*, 62–63.

6 H. HUBERT, *i. m.*

7 ÁCS Pál, *Rimay János korai versciklusai*, ItK, 93(1989), 310.

8 RIMAY, *Írásai, i. m.*, 61–62., a Batthyány Dorottya-levél hasonmása RIMAY, *Összes művei, i. m.*, 50.

9 A megannyi közül egy szembeszökő, bár a költő koránál későbbi példa: „megh nem tudom irnia szerelmes Atiamfia minemü keserues szíuel uagiok tüled ualo tauul letelem miat”, írja Gyulafi László feleségének, Balácsi Erzsébetnek 1644-ben. *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*, szerk. SZABÓ T. Attila, VI, Bp.–Bukarest, 1993, 510.

10 RIMAY, *Írásai, i. m.*, 62–63.

illik, hanem azért is, mert ezzel még bonyolultabbá válik a beszéd: valaki szól egy megnevezetlen valaki előtt önnönmagáról, aztán a megnevezett Istenhez fohászodik, majd még mindig ama valaki előtt jó éjszakát kíván a szintén megnevezett szeretett személynek – ez a megszólalásmódok olyannyira összetett, az előző magyarázati lehetőségnél is bonyolultabb elegyét adná, amely, ha jól gondoljuk, egészen eltér a vers egyszerű megszólalásmódjától.

Az előzőknél jóval valószínűbb egy második értelmezési lehetőség: az, hogy a versbeli megszólításokat az utolsó strófa kivételével mind a segítségre kért Istenhez szóló beszéd keretében értelmezzük. Pontosabban olyan beszédhez, amely először *soliloquium*, magánbeszélő elmélkedés Isten előtt, majd pedig *oratio/precatio*, könyörgés hozzá. Talán ezzel magyarázható a stílus ékítetlensége: olyasvalaki fülének szánt beszéd ez, aki előtt nem érdemes köntörfalazni. Úgyis tudja, miről esik szó, hiszen végső soron, jó esetben tőle ered ez a szó is. Érdemes azt is észrevenni, hogy a megszólítás nem „ó, kegyelmes Isten” vagy a „kegyelmes jó Isten”, esetleg „kegyelmes Istenem”. Hangsúlyozottan egyvalaki megszólítását olvassuk: „Te, kegyelmes Isten”. Ezért az értelmezés során ebből a lehetőségből indulunk ki.

Ez az út sem mentes a bökkenőktől. Kezdjük a legfontosabbal. Csudálhat-e bármit, aki mindent lát? Idézzük a mester mesterét, Balassit: „Szívem állását és kívánságát voltaképpen tudod, / Semmi előtted elrejtve nincsen, mert te nyilván látod”.¹¹ Arra van példa, hogy urának valaki ekképpen magyaráz el meg-hökkentő dolgot – ez történik a *Szigeti veszedelem* IX. éneke 84. versszakában, amikor a szokatlanképpen zokogó Deli Vid elmondja Zrínyinek, miképpen hallotta álmában Juranics és Radivoj halálát magától Radivojtól: „Ne csudáld szívemet, hogy keservessen sir, / Mert igen általverte az kegyetlen hir. / Nem mindenkor magával ember szüve bir, / Ha az tüle elvész, kit szerencse ígér.” Jól tudjuk, hogy Zrínyi a *Szigeti veszedelem* leginkább jövőbe látó szereplője, ám ő sem a maga, hanem a feszületről hozzá szóló Krisztus jóvoltából.¹² A példa tehát inkább Zrínyi Rimay-olvasmányai felé mutat.

Lehetséges, hogy egyszerű formuláról van szó, a beszéd kezdetének vagy fontos új részének kezdő formulájáról. Az előbbire a legkorábbi példa talán Iszokratész Philipposzhoz intézett beszédének „ne csudáld...” kezdete (*Mé thaumasész*, 5, 1, 1). A formulaszerűséget támogatja az is, hogy Rimay másutt is használja, a szerelmes versek közt kétszer is. A már említett negyedik Rimay-versben (*Mi lelt? Azt kérdehetnéd...*) az utolsó előtti strófában: „Azért keservemet, kérlek, ne csudáldjad, / Esetem sőt szánjad, s kínom ne utáldjad, / Fuss, kiért szívem bús, éltem annak valljad.”¹³ A Balassa-kódex tizenegyedik Rimay-verse (*Cupido*,

11 Ó, én Istenem..., 11. vsz., 31–32. sor. BALASSI Bálint, *Összes művei*, I., kiad., jegyz., tan. ECKHARDT Sándor, Bp., 1951, 6. sz., 38–39.

12 *Szigeti veszedelem*, II, 79–86, vö. KIRÁLY Erzsébet, KOVÁCS Sándor Iván, *A meghajló és beszélő feszület jelenete a „Szigeti veszedelem” II. énekében*, ItK, 85(1981), 369–384.

13 RIMAY, *Írásai*, i. m., 62–63.

ne, nyilad...) ekként kezdi a 4. strófát: „Ne csudáld, hogy félen mentem seregedtül, / És hogy nem függhetek tovább is kezdetül, / Távól járdogálván ezután tegzedtül.”¹⁴ A kifejezés hasonlósága mellett érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a „ne csudáld” felszólítás mennyire más helyzetben van a most tárgyalt, illetve a párhuzamként idézett Rímay-versekben. Az utóbbi két esetben zárás-ként, konklúzióképpen hangzik el: a negyedik versben a szerelemben esés elbeszélése, a tizenegyedikben Cupido csalárdságának elősorolása után. Itt azonban rögtön az elején: először a tétel, azután az érvelés, vagy inkább magyarázat – és ez is olyan hallgatóra utal, aki előtt nincs értelme az előzetes okfejtésnek.

Akárhogy is, az eddigi párhuzamok nem adnak magyarázatot. Úgy gondoljuk, a „csudál” ige sajátos, a versben tárgyalt ügyszóhoz igazodó jelentése igen. A „csudál” igét használata a 16–17. században az igét negatív, '(rossz)allóan' furcsáll' értelemben is használják.¹⁵ Szónoki szempontból a kifejezés arra utalhat, hogy az ügyszó, amely szóba kerül, a *genus admirabilé*-be, a csodálatra méltó fajba tartozik: erkölcsi szempontból olyan mértékben eltér a hallgató igazság-érzékétől, hogy megdöbben. Lehetséges tehát, hogy a retorika által meghatározott kezdés nem a Teremtő tájékozatlanságára, hanem a szív keservének megbotránkoztató voltára utal.

Erre a használatra a kor költészetéből egy távoli példát idézhetünk csupán. Ez Bogáti Fazakas Miklós 53. zsoltárparafrázisának elején, a zsoltár szövegét bevezető részben található:

Sok hatalmas lator most azt tudja,
Hogy Isten nincs, ki dolgukat látná,
Vak szerencse világot hordozza,
Mindent művel, csak ember ne lássa.

Azért minden gonoszra indultak,
Mert nem félnek, hogy égből ezt lássák,
Utálatos dolgukat elszánták,
Szándékukat egyig megállották.

Urak dolgát az Isten tekinté,
Nagy *csodálva* ugyan elszemlélé,
Ha egy eszest közöttük lelhetne,
Ki Istentől kérdene, értene.¹⁷

14 Uo., 69–70.

15 Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár, i. m., II, Bukarest, 1978, 182.

16 Heinrich LAUSBERG, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, Stuttgart, 1990, 36, § 64.3.

17 *Magyar zsoltár...*, ford. BOGÁTI FAZE(!)KAS Miklós, kiad. GILICZE Gábor, Bp., 2009, <http://mek.oszk.hu/07900/07965> [2015. 05. 05.] Az ötletet Szatmári Áronnak köszönöm.

Mi a megbotránkoztató abban, ha a szív keserves? A 16–17. századi szerelmi költészet konvencionális helyzetéről és szaváról van szó. A pogány-antik filozófiai hagyományban, ahol a tehetséges emberekre jellemző melankolikus karakter sajátossága a keserűsége való hajlam, egyenesen jelzi a személy kiemelkedő képességeit.¹⁸ A korábbi keresztény századok hagyományában ugyanakkor a keserűség, a *tristitia* a lelki tunyaság egyik vonása, a hét főbűn egyike, s bűn marad a reformátorok többségének szemében is. Luther a főbenjáró bűnök koncepcióját elvetette,¹⁹ s a melankolikus lelki alkat elképzelését is határozottan bírálta. A szív keserűségét a reformáció előtti felfogáshoz igen hasonlóan Istennek nem tetsző bűnnek tartotta, s az imádságot, valamint a gyülekezet segítségét tanácsolta e bűn orvoslására.²⁰

18 A téma terjedelmes szakirodalmából példa Raymond KLIBANSKY, Erwin PANOFKY, Fritz SAXL, *Saturn and Melancholy: Studies in the Philosophy, Religion and Art*, Nendeln/Lichtenstein, 1979, 3–66.

19 Carla CASAGRANDE, Silvana VECCHIO, *A hét főbűn: A bűnök középkori története*, ford. FALVAY Dávid, GECSER Ottó, Bp., 2011, 324–325.

20 Illusztrációképpen az *Asztali beszélgetések* e tárgyú soraira érdemes hivatkozni, annak feltételezése nélkül, hogy Rimay közvetlen forrása lett volna Luther e munkája. „Darum wer mit dem Geist der Traurigkeit geplaget wird, der soll aufs Höchste sich hüten und fürsehen, dass er nicht alleine sei. Denn Gott hat die Gesellschaft in der Kirche geschaffen, und die Brüderschaft gebeten, dass sich ihre Glieder sollen zusammen halten, wie die Schrift sagt: „Weh dem Menschen, der allein ist; denn wenn er fällt, so hat er nicht, der ihm aufhilft.“ [Marg. Pred. 4, 10.] Auch gefällt Gott die Traurigkeit des Herzens nicht, ob er wol weltliche Traurigkeit zulässt: er will aber nicht, dass ich gegen ihm betrübt sei, wie er spricht: „Ich hab nicht Lust am Tode des Sünders etc.“ [Marg. Ezech. 33, 11.] Item: „Freuet euch im Herrn.“ [Marg. Philipp. 4, 4.] Er will nicht einen solchen Diener haben, der sich nichts Guts zu ihm versiehet. Wiewol ich aber das weiss, doch werd ich einen Tag wol hundert Mal anders gesinnet, widerstehe aber dem Teufel... Man sagt, und ist wahr: ubi caput melancholicum, ibi diabolus habet paratum balneum. (Wo ein melancholischer und schwermüthiger Kopf ist, der mit seinen eigenen und schweren Gedanken umgehet und damit sich frisst, da hat der Teufel ein zugericht Bad.)” Und sprach D. Luther: Ich habe aus Erfahrung gelernet, wie man sich in Anfechtung halten soll. Nehmlich wer mit Traurigkeit, Verzweiflung oder anderm Herzeleid geplaget wird und einen Wurm im Gewissen hat, derselbige halte sich erstlich an den Trost des göttlichen Worts, darnach so esse und trincke er, und trachte nach Gesellschaft und Gespräch gottseliger und christlicher Leute, so wirds besser mit ihme werden.” (Ezért akit a keserűség szelleme kínoz, annak a magasságosra kell figyelmeznie, és el kell gondolnia, hogy nincs egyedül. Hiszen Isten az Egyházban társaságot alkotott, és arra kérte a testvériséget, hogy tartsa együtt tagjait, amint az írás mondja: [Prédikátor, 4, 10]: „Jaj az egyedülálló embernek, mert ha elesik, senkije sincs, aki felsegíti.” A szív szomorúsága sem tetszik Istennek, ámbár ő a világi szomorúságot megengedi; azt azonban nem akarja, hogy őellene szomorodjam meg, ahogy mondja: Nem kívánom a bűnös halálát”, stb. [Ezékiel, 33, 11.] Hasonlóképpen: „Örvendezetek az Úrban.” [Filippiekhez, 4, 4.] Nem akar ő olyan szolgát tartani, aki maga iránt nem számít semmi jóra. Ám, noha ezt tudom, mégis naponta százszor is másként gondoltam, az ördögnek azonban ellenállok. Mondják, és igaz: ubi caput melancholicum, ibi diabolus habet paratum balneum. [Ahol a fej melankolikus, ott az ördög készíti fürdőjét.] S így szólt Luther doktor: tapasztalatból tanultam, miként kell az embernek a kísértésben viselkednie. Jelesül az, akit szomorúság, kétség vagy másféle szívfájdalom gyötör, és lelkiismerete férges, először maradjon meg az isteni Ige iránti bizalomban, aztán egyék és igyék, s keresse istenes lelkületű és keresztény emberek társaságát és beszédét, s velük jobbra fordul a sora.) Martin

Feltételezhetjük, hogy a versbe költött helyzet az esti lelkiismeret-vizsgálaté és magánimádságé: a lélek önvizsgálata és az ahhoz kapcsolódó könyörgés. Csak ezután, az imádság után következik a záróstrófa jókívánása. A verset a továbbiakban e három rész szerint tárgyaljuk.

Az önvizsgálat két fontos elemét érdemes kiemelnünk a harmadik sor alapján: ez magyarázza meg, miért nem „csudálni” való ez a szerelem. Egyrészt és főként azért, mert „köteles” személy iránti vonzalomról van szó. Amint azt Eckhardt Sándor Balassival kapcsolatban megállapítja, „a ’köteles’ szónak igen erős értelme van a XVI. században, alkalmazzák a jegyes állapotra, mely majdnem olyan szigorúan kötelező állapot mint a házasság”.²¹ Eckhardt a Balassi-kiadás idején még nem ismerhette a *Szép magyar comedia* előszavának még egyértelműbben fogalmazó sorait: „Botránkozást az nem okoz senkinek, mert tisztességes szerelem vagyok benne, oly kedig, ki szabad, nem köteles személyek között forog, sem egyéb végre, hanem házasságra.”²² Rimaynál, ha jól értjük, az immár ettől az állapottól a házasság felé haladó személy szerelméről van szó. Ezt az értelmezést lehetőségét megerősíti a vers utolsó előtti versszakának záró sora: „foghassuk

LUTHER, *Tischreden*, 1–6, Weimar, 1912. Idézett részt lásd *i. m.*, 1, 122. sz., 51–52; vö. Uő., *Tischreden oder Colloquia*, hrsg. von Johannes AURIFABER, Eisleben, 1566, 319/a. Még határozottabban: „Traurigkeit ist des Teufels Instrument. »Traurigkeit«, sagte Doctor Martin Luther Anno 1541, »ist ein Werkzeug und Instrument des Teufels, dardurch er viel Dings ausrichtet. Denn je tiefer einer in Traurigkeit sticket und seinen Gedanken nachhanget; je mehr der Teufel mit ihm zu schicken und zu schaffen gewinnet. Gedanken sind des Teufels Instrument, dardurch er einen Zutritt zu uns hat. Denn wo es zuvor nass ist, da mag man leichtlich giessen, dass es gar schlüpferig, glatt und nass werde; und wo der Zaun niedrig und böse ist, da kann man balde hinüber steigen. Also, wo Traurigkeit ist, da hat der Teufel gute Sache wider uns. Drüm so betet fleissig, und wenn Ihr Traurigkeit habt, so gehet mit gottseligen Leuten um, und tröstet Euch mit Gottes Wort!« (A szomorúság az ördög eszköze. („A szomorúság”, mondta 1541-ben Martin Luther doktor, »az ördög egyik szerszáma és eszköze, amely által sok mindent eligazít. Mert minél inkább szomorúságba esik valaki, és minél inkább átengedi annak elméjét, annál inkább győz az ördög azzal, amit általa küld és tesz. A gondolatok az ördög eszközei, amelyek által utat talál hozzánk. Mert ami előbb is nedves, az ember könnyen önti ki, hiszen elég csúszós, lágy és nedves lett már, és ahol a kerítés alacsony és rossz, ott könnyű felmászni rá. Így hát ahol szomorúság van, jó az ördög dolga ott ellenünk. Ezért hát imádkozzatok szorgalmasan, és ha elszomorodtok, menjetek istenes lelkületű emberek körébe, és vigasztaljátok magatokat Isten szavaival!”) LUTHER, *Tischreden*, *i. m.*, 3, 2840b. sz., 19–20; Uő., *Tischreden oder Colloquia*, *i. m.*, 330/a. Rimay számára valószínűleg az Asztali beszélgetések Aurifaber-féle válogatásának valamelyik kiadása lehetett elérhető.

- 21 BALASSI, *i. m.*, I, 34. sz., 11–15. sor („Szabadon örülök minden múltságoknak, / Búsultát sem látják gyakran vidám orcámnak / Azért, mert köteles nem vagyok szerelmes / senki ékes voltának.”) jegyzete, 199. A „köteles” jelző az Eckhardt jegyzetében idézett példák mellett „mátkaságra vagy házasságra lekötött” értelemben szerepel itt is: „Ennek eleötte valo ideokban en iambor emberek által megh kerettem volt Jövendő hazassagra Kis Balint Cathat igerte is vala magat es ajandekatis el vöttem, en ugi tartottam mint köteles iegies matkamat”. *Erdélyi magyar szótörténeti tár*, *i. m.*, VII, 1995, 444.
- 22 BALASSI Bálint, *Összes művei*, kiad., jegyz. KŐSZEGHY Péter, Bp., 2004 (Osiris Klasszikusok), 268.

... egymás kezét”. Ha ezt összekapcsoljuk a „köteles” jelzővel, s a „kezet fogni” Rimay korabeli használatával, alighanem a kézfogó, a házasság előtti elköteleződés reményéről van szó.²³

Másrészt nem csudálni való a keserves szív a távolság miatt. Legalábbis részben nem. Az előző versben, s a későbbiekben is megjelenik a szerelem Balassától tanult leírása, amelyben a szeretett nő pillantása betegségbe ejti, ugyanakkor gyógyítja a szerelmezt. Az első vers (*Szólítván nevemen...*) leírásában a szerelem a „kegyes” tüzes pillantásának a szívet betegítő, egyszersmind gyógyító hatása.²⁴ Lidia azonban távol van: a sérülés megmarad a távolságban, a gyógyulás lehetősége híján. Ugyanakkor azzal, hogy a távolság miatti keserűség szállja meg a szívet, könnyen előfordulhat, hogy a gonosz indulatok úrhodnak el, s ez egyben a kegyelmes Istenbe vetett bizodalmat is megingathatják – ez indokolja a lelkiismeret-vizsgálatot.

Ez a szerelem, amint a harmadik versszakban elősorolt jelek mutatják, nem reménytelen. Az első strófa szavait a szív, a kontrollálhatatlan, s ezért színlelni képtelen indulat, a harmadikat a második strófában megjelenő mérlegelő ész határozza meg. A *litotész*, az állítást a tagadó ellentéttel megjelenítő alakzatban kifejezett viszonszerelem – „nem gyűlöl tán” a „talán nagyon is szeret” helyett – az ész beszédének megfontoltságaként értelmezhető. Hasonlóan a szívtől az ész felé emelkedés ez, mint amit a harmadik versben (*Örülhetne szívem...*): ott is a szív fájdalmára ad orvosságot az elme. A *soliloquium* mint önvizsgálat során a beszélő végigjárja a benső és a külvilág, valamint a vizsgálódó lélek képességeinek különböző részeit.

Az ésszel szerzett meggyőződés alapja, a bizonyítás a jelek leírása: önálló retorikai szerkezet a nagyobb szerkezeten belül. A bizonyítékok finom egymásutániségben jelennek meg. Mosolyogni a titkos pillantásnak szabad – ez a korlátozás megjelenik a kódex következő Rimay-versében is, ott a versbeli kedves „titkos szava hangjával” hívja a poétát – s mindkét helyzet latin költészeti mintájáról is ott lesz szó. A pusztá ráfeledkezés, úgy látszik, lehet nyílt. Amint a Balassa-kódex előző Rimay-versében olvassuk, Lidia Venus asszonytól két forgó szemét kapta meg: olyan pillantások ezek, amelyek az első versszakban olvasható sebet okozzák.²⁵ Az indulatok kimutatása csak a távolságban lehetséges – akárcsak a poéta esetében, a következő versben. Közvetlen közelségben mosolygó tekintet, nagyobb távolságban, szemlélés, a távollétben szomorúság: a testi távolsággal növekszik az indulatok közvet-

23 *Nyelvtörténeti szótár*, II, szerk. SZARVAS GÁBOR, SIMONYI ZSIGMOND, Bp., 1891, 286; *Erdélyi magyar szótörténeti tár*, i. m., VI, 625; BAROS Gyula, *Rimay János szerelmi lyrája*, BpSzele, 127(1906), 193–194.

24 RIMAY, *Írásai*, i. m., 58–59.

25 Erről bővebben: BALÁZS-HAJDU Péter, JANKOVITS László, PAP Balázs, *Apró madár hálóban? A Balassa-kódex első Rimay-verséről = Septempunctata: Tanulmányok Petrőczy Éva hatvanadik születésnapjára*, szerk. PÉNZES Tibor Szabolcs, Bp., 2011, 29; JANKOVITS László, *Rimay János: Örülhetne szívem...*, ItK, 115(2011), 252–253.

lensége. Olyan indulatoké, amelyek hasonlóak, mint amelyek, az első versszakban olvashatjuk, a poéta lelkét is mozgatják.

A kívánságok összefoglaló tisztázása következik ezután. Az előző versszakban a jelek felsorolása távolítás – a 4. versszakkal kezdődő könyörgésrészben a kívánság közelítés: a távoli jó hírtől a közeli együttvigadás felé. Érdeemes észrevenni, nem közvetlen könyörgésről, hanem a könyörgés lehetőségeinek kérdéséről van szó, az *interrogatio*, a kérdés formájában feltett állítás alakzatában. Az *interrogatio* meghagyja a lehetőséget a nem várt, de – ha a kívánság helytelen, a helytelen lelkiismeretvizsgálatot helyesbítő – tagadó válaszra. A 4. strófa ekképpen átmenet a lelkiismeretvizsgálat és az imádság között: az előbbi útkeresését és az utóbbi bizalmas odafordulását egyaránt magába foglalja.

Ezután következik a tulajdonképpeni imádság az 5. strófában. Fontos hangsúlyozni, hogy az eddig meg sem szólított Lidia itt jelenik meg azzal, hogy az imádság mindkettőjükre vonatkozik. Az imádság célja a szerelmi költészet konvencióiból ismert és alkalmazott bizonytalanság, keserűség, távolság helyett a közös testi és lelki haszon: a távolság által nem befolyásolt közös szerelem, közös testi egészség. Utóbbi a fizikai értelmén túl talán olyan egészséget jelent, amely védve van a gonosz indulatoktól (a latinban az *integritas* szóval írható le ez). Végül pedig az öröm és a kézfogás, talán kézfogó.

E *soliloquium* és *oratio* formájában történő önvizsgálata és a könyörgés után kerülhet sor a jókívánságra a záró strófában. Ennek párhuzamát a magyar költészetben nem találtuk, a Rimay számára ismert szlovákban azonban igen. A Fanchali Jób-kódex szlovák versei közt olvashatjuk. E kódex második ilyen verse, amelynek témája szintén a távoli kedves miatti kesergés, ekképp végződik:

Én már elmegyek, ha nem is szívesen, el kell (mennem),
téged, a szomorút, az Úristennek ajánllak,
adj, Úristen, jó éjt
én viszont szomorú, bánatos szívemet
ajánlom hatalmadba

Ezt a dalocskát röviden befejezem,
még egyszer jó éjszakát kívánok
áldjon meg a jó Isten,
s ba már nem lehet másként, mást választok magamnak,
kedves Anyicskát. Ámen

Hasonlót olvashatunk a következő vers záró részében:

Ámen, jó éjszakát kívánok neked, kedvesem.
Isten kegyeskedjék neked adni
segítséget és megerősíteni azt,
ne játssz a szerencsével,
erre kérek,
ne tégy hozzá,
ne végy el belőle,
ne búsulj.²⁶

Visszatérve a vershez, s lezárva a dolgozatot: miután a lélek kívánsága tiszteséges, a kegyelmes Istenben bizakodás szóban is megjelenik. Az ekképp elnyert bizonyosság, az így remélt szimpátia lehetővé teszi, hogy az érzelmek, reménységek megoszoljanak a beszélő és a kegyes között. Ez teheti lehetővé, hogy Lidia saját esti imádsága és érzelmei is megjelenjenek a kívánságban. Tulajdonképpen az egész versben. A finom átmenetek útján eljutunk a keserves poétától a csendesen alvó Lidiáig, a szomorgó Lidiától a csendesen alvó poétáig. Az esti lelkiismeret-vizsgálat a másik lélek ismeretében való reménységig vezet.

A záró sorból kiderül: a versbeli helyzet az este. Az az időszak, amelynek magányos lelki indulatai megjelenhetnek az álomban is, abban az állapotban, amelyben az ész által kontrollálatlan, tisztázatlan indulatok által elragadott lélek eltévelyedhet. Ezért van szükség az esti lelkiismeretvizsgálatra és könnyögrésre. Amely után a poéta is csendesen alhat, Lidia sem aggódik, a jelen keserűség tisztes öröme válásának másnap reggeli reményében. Abban a napszakban, amelyben a Balassa-kódex következő, harmadik Rimay-verse, az *Örülhetne szívem...* kezdődik.²⁷

26 Ján MIŠIANIK, ECKHARDT Sándor, KLANICZAY Tibor, *Balassi Bálint Szép magyar komédiája: A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei*, Bp., 1959 (Irodalomtörténeti füzetek, 25), 165, 167. (SZIKLAY László fordítása.)

27 Ezt a tanulmány egy Rimay szerelmi verseiről szóló munka része. E munkát számos alkalommal beszéltük meg pécsi régi magyaros körökben – mások mellett Bartók István ötletei csiszoltak, csiszolnak rajta. Külön előadás formában a Kerényi Károly Szakkollégium Mentorkonferenciáján hangzott el ez év márciusában. Korábbi változatát elküldtem Bajáki Ritának, értékes megjegyzéseit ezúton is köszönöm.

*A Rimay János imádságoskönyve énekei***

Az ún. *Rimay János imádságoskönyve* elnevezésű kézirat¹ Rimay halála (1631) után, 1642-ben hagyatékként került a Madách családhoz. Keletkezési idejét a szakirodalom a 17. század első harmadára,² 1631 előttre,³ illetve 1642 előttre⁴ teszi. Eckhardt Sándor bebizonyította, hogy nem Rimay kézírásával íródott a kézirat. Eckhardt egyedül a 188–189. lapon található, elhalványult, kurzív írást (a 109. zsoltár kezdetét) tartja Rimay János kézírásának. Szerinte Rimay valamelyik evangélikus papjától szerezte meg ezt a díszes pergamenkódexet.⁵ Szelestei N. Lászlónak sikerült beazonosítania az imádságok másolójának a személyét, Jolsvay Jánost. Lehetségesnek tartja, hogy vagy Rimay válogatta össze, vagy pedig az ő környezetében használták a kötet imáit.⁶

* A szerző irodalom- és könyvtörténész, az Evangélikus Országos Könyvtár tudományos munkatársa.

** Ajánlom szegedi tanulóveink emlékéül, *A Rimaynak tulajdonított Owenus-fordítások* című tanulmány szerzőjének.

1 MTAKK, K 71.

2 CSAPODI Csaba, *A »Magyar Codexek« elnevezésű gyűjtemény (K 31–K 114)*, Bp., 1973, (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai, 5), 62. Csapodi öt kezet különít el a kéziratban.

3 KÖRMENDY Kinga, *Rimay János imádságoskönyve = Mátyás király öröksége, késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század): kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában*, 2008. március 28–2008. július 27., szerk. Mikó Árpád, Verő Mária, Bp., 2008, 82; Zuzana LUDIKOVÁ, *Rimay János imádságoskönyve = Renesancia: dejiny slovenského výtvarného umenia: katalóg výstavy*, Bratislava, 2009, 132.

4 STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Bp., 2002², 65.

5 RIMAY János *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, Bp., 1955, 166–167.

6 SZELESTEI N. László, *Rimay János imádságos könyve* = Uő, *Irodalom és lelkiesség*, Bp., 2013 (Lelkiégtörténeti tanulmány, 6), 29. Az MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiesség Kutatócsoportjában Bajáki Rita most készíti elő az imádságoskönyv betűhív kiadását.

I. Az imádságoskönyv énekei – szakirodalmi összefoglalás

A kézirat datálásánál eddig figyelmen kívül hagyta a szakirodalom a 179–212. lapon található, kurzív írással bemásolt énekrészt. Az imádságok után ugyan is magyar nyelvű és biblikus cseh nyelvű énekek találhatóak. Mikor másolták le ezeket az énekeket? A választ az énekeknek az eddigieknél pontosabb azonosítása, illetve a források kimutatása adhatja meg.

Szilády Jenő foglalkozott először a kézirat énekeivel.⁷ Szerinte a magyar énekek szlovákul [!] megjelentek az 1636-os *Cithara sanctorum*ban (RMNy III, 1655), és a négy szlovák [!] ének közül kettő szintén megtalálható ebben a híres, Jiřík Třanovský által összeállított énekeskönyvben. Szilády, Ferenczi Zoltán⁸ nyomán, a magyar nyelvűeket Rimay János fordításaként, a biblikus cseheket pedig Rimay eredeti szerzeményeként tárgyalja. Eckhardt Sándor cáfolja, hogy Rimay lenne az énekek szerzője.⁹ Csapodi Csaba a Tranoscius-énekeskönyv 1832-es kiadása alapján adja meg az énekek Tranoscius-hivatkozási számait, s megállapítja: „Hogy a szlovák [!] énekek szerzője, illetve fordítója Rimay-e vagy sem, az vitatott kérdés. Szilády bizonyítja, Eckhardt cáfolja”.¹⁰ Ács Pál kiemeli, hogy a cseh gyülekezeti énekek számbavételénél figyelembe kéne venni a Rimay-imádságoskönyv énekeit is, mert két olyan ének fordul elő benne (*Ma Lasko, Gežissi můg Vkrížovanj; Ach! ach, človeče, politung srdečne*), amely hiányzik a Tranoscius-énekeskönyvből.¹¹ Zuzana Ludiková az énekekről csak annyit jegyez meg, hogy megjelentek a Tranoscius-énekeskönyvben is.¹² Szelestei N. László joggal állapítja meg, hogy a „Rimay-imakönyvben található versek szerzőségéről, kronológiájáról a szakirodalom ellentmondó adatokat tartalmaz. Rimay szerzőségét eddig érdemben nem cáfolta meg senki.”¹³

II. Az imádságoskönyv énekei – források

Az imádságok után, a kézirat második részében három magyar nyelvű és négy biblikus cseh nyelvű ének található. Összefoglalóan a következő állapítható meg az egyes énekekről:

7 SZILÁDY Jenő, *A magyarországi tót protestáns egyházi irodalom 1527–1711*, Bp., 1939, 90–95.

8 FERENCZI Zoltán, *Rimay János (1573–1631)*, Bp., 1911 (Magyar történeti életrajzok), 205: „igen valószínű, hogy a kézirati könyvben levő három <<istenes ének>> és négy tót imádság [!] magától Rimaytól való. Az írás legalább e mellett szól.”

9 RIMAY, *i. m.*, 167.

10 CSAPODI, *i. m.*, 63.

11 ÁCS Pál, *A régi magyar irodalom szlovák kapcsolatai = Uő, „Az idő ósága”: történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban*, Bp., 2001, 127.

12 LUDIKOVÁ, *i. m.*, 132.

13 SZELESTEI, *i. m.*, 26.

1. pp. 179–182. – *Midŏn nagy keserűségben.* – Cím: *Istenes Enek. W Uskostj gsa Postawenj.* – Forrás: *V úzkosti jsa postavený*, az Istenbe vetett hitről–bizalomról szóló ének. Szerzője a zsolnai születésű Jeremiáš Lednický (1633 k.–1706), énekszerző és -fordító, aki 1672-től 1685-ig Lőcsén élt és tanácsos volt.¹⁴ Ő szerkesztette az 1674-es *Cithara Sanctorumot*. Több éneke, köztük német fordítása maradt fenn a Transcius-énekeskönyvben. Az ének 1696-tól kezdve szerepel a Transcius-énekeskönyvekben.¹⁵ – A szöveget közli: Szilády Jenő.¹⁶ Kritikai kiadása az RMKT XVII. századi sorozatának 17. kötetében lesz.¹⁷

2. pp. 182–185. – *Íme, a nap nyugodni ment* – Cím: *Más Estvéli. Giž Slunce prisslo k zap&.* – Forrás: *Již slunce prišlo k zapadu*, esti ének. Az 1774-es ima-énekeskönyvben¹⁸ megtalálható, a címben itt Ján Glosius (1670–1728/1729) szerepel szerzőként, aki sok helyen volt evangélikus lelkész, leghosszabban, 1710–1723 között Aszódon.¹⁹ Glosius saját kiadású, 1727-es énekeskönyvében²⁰ valóban megtalálható ugyanezzel a szöveggel, kottával együtt ez az ének.

A biblikus cseh nyelvű ének forrása pedig Johann Friedrich Herzog (1647–1699, drezdai jogász) *Nun sich der Tag geendet hat* kezdetű éneke. Az első versszakot és a dallamot Adam Krieger (1634–1666) lipcsei és drezdai zenész, orgonista írta 1665-ben. A Transcius-énekeskönyvekben azonban a német éneknek nem ez, hanem másik fordítása található: *Aj nyní se den nachýlil*.²¹ A német ének 1670-ben keletkezett, eszerint mind a szlovák, mind a magyar fordítás csak ezután íródhatott. – A szöveget közli: Szilády Jenő.²² Kritikai kiadása az RMKT XVII. századi sorozatának 17. kötetében lesz.

3. pp. 185–187, 190–191. – *Akit az Úr kegyelmében megáldott vidám szívvel.* – Cím: *Más. Melancholiaban avagy Szomoruságban mondandó Ének. Nota: Komu Pan Buch ttal [?].* – A kézirat 188–189. lapján lévő szöveg miatt az 5. strófa, mely a 187. lap alján kezdődik, az őrszó szerint is (*ségem*), szöveghiány nélkül folyta-

14 *Slovenský biografický slovník*, red. Vladimír MINÁČ et al., 1–6, Martin, 1986–1994. Idézett rész: *i. m.*, 3, 371. (A továbbiakban: SBS.) Wix Györgyné, *Régi magyarországi szerzők: I. a kezdetektől 1700-ig*, I, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 2007, 484. (A továbbiakban: RMSz, I.)

15 Eva AUGUSTÍNOVÁ, *Cithara Sanctorum: bibliografia*, Martin, 2011, 354–355; Jiřík TŘANOVSKÝ, *Cithara Sanctorum...*, Bp., 1912, nr. 598.

16 SZILÁDY, *i. m.*, 91.

17 *Evangélikus és református énekek*, szerk., a jegyz. és a mutatókat H. HUBERT Gabriella írta, a versformákat, a kritikai szövegeket és jegyzeteit VADAI István, a dallamok jegyzeteit ECSEDI Zsuzsanna készítette, várható megjelenési idő: 2016.

18 *Duchownj žiwota studnice... We Gměnu vkřjžowaného Pána nassého Gezu Krysta Kancyonáljk...*, W Presspurku, 1774, 54–55. Lelőhely: EOK, jelzet: 32.908.

19 RMSz, I, 288; SBS, 2, 194.

20 *ETAN hlasytě prozpěwugjcy a=nebo, pjsničky nabožné...*, [S. I.], 1727, 137. Lelőhely: OSZK, jelzet: 160.944/2.

21 TŘANOVSKÝ, *i. m.*, nr. 736; AUGUSTÍNOVÁ, *i. m.*, 264–265. Az 1728-as kiadást jelzi első megjelenésként.

22 SZILÁDY, *i. m.*, 91–92.

tódik a 190. lap tetején. – Forrás: *Komu Pán Bůh veselého*, keresztviselésről szóló ének. Szerzője: Kašpar Motěšický (1651, Těšín–1689, Zittau), exuláns cseh evangélikus lelképásztor.²³ Augustínová a Tranoscius-énekeskönyvek között az 1728-as kiadást regisztrálja első megjelenéséért.²⁴ – A szöveget közli: Szilády Jenő.²⁵ Kritikai kiadása az RMKT XVII. századi sorozatának 17. kötetében lesz.

4. pp. 192–197. – *Ach gak dluho Pane*. – Cím: *Gežissowi Zasnubena Dusse. Gako: Gežissi ma Radost, srdce*. – Forrás: *Ach jak dlouho Pane kormoutíš bídnou mne*, a kesergő ember és Krisztus párbeszéde. Szerzője Eliaš Mlynár (Mlynárových, 1670 k.–1720 k.), aki Teplicben²⁶ volt evangélikus lelkész. Az 1702-ben Lőcsén kiadott énekeskönyvében²⁷ ugyanezzel a címmel szerepel.²⁸ Augustínová a Tranoscius-énekeskönyvek között az 1768-as kiadást regisztrálja első megjelenéséért.²⁹ A nótajelzésül megadott éneknél – *Ježiši má radost, srdce, mého žádost* – Augustínová a Tranoscius-énekeskönyvek között az 1693-as kiadást regisztrálja első megjelenéséért.³⁰

5. pp. 197–200. – *Ma Lasko, Gežissi můg Vkrižowani*. – Cím: *Amor meus crucifixus. Nasedm slow K. P. na križ, Zpiwase, gako: Smutni čas ninegssj*. – Forrás: ismeretlen, Krisztus hét szava a keresztfán. Az ének nincs benne sem a Tranoscius-, sem a Glosius-, sem a Mlynár-féle énekeskönyvekben. Elképzelhető, hogy soha nem jelent meg nyomtatásban, hanem kéziratban terjedt. A nótajelzésül megadott éneknél – *Smutný čas nynější* – Augustínová a Tranoscius-énekeskönyvek között az 1696-os kiadást regisztrálja első megjelenéséért.³¹ – A szöveget közli: Szilády Jenő.³²

6. pp. 201–202. – *Newinnost premila, cosi učinila*. – Cím: *Gina Pisnička o Vtrpenj*. – Forrás: *Nevinnost přemilá co si učinila*, nagyheti ének. Szerzőjét nem ismerjük. – Augustínová nem regisztrál a Tranoscius-énekeskönyvek között 17–18. századi kiadást.³³ Nem szerepel a Glosius- és Mlynár-féle énekeskönyvekben.

7. pp. 202–203. – *Ach! Ach človeče, ach človeče*. – Cím: *Gina Pisen*. – Az ének nincs benne se a Tranoscius-, se a Glosius-, se a Mlynár-féle énekeskönyvekben.

23 SBS, 4, 226.

24 AUGUSTÍNOVÁ, *i. m.*, 304–305; TŘANOVSKÝ, *i. m.*, nr. 575.

25 SZILÁDY, *i. m.*, 92–93.

26 Liptovská Teplička, Szlovákia. SBS, 4, 203–204.

27 *Pijsničnj-knižička ...*, vydana na swětlo skrze Eliasse MLINAROWÝCH, Lőcse, 1702. RMK II, 2116: 194–196.

28 *Gežissowy Zasnubena Dusse. Gako: Gežissj ma Radost, Srdce: Dusse*.

29 AUGUSTÍNOVÁ, *i. m.*, 266–267; TŘANOVSKÝ, *i. m.*, nr. 416.

30 AUGUSTÍNOVÁ, *i. m.*, 296–297; TŘANOVSKÝ, *i. m.*, nr. 570.

31 AUGUSTÍNOVÁ, *i. m.*, 344–345; TŘANOVSKÝ, *i. m.*, nr. 180.

32 SZILÁDY, *i. m.*, 94–95.

33 AUGUSTÍNOVÁ, *i. m.*, 314–315; TŘANOVSKÝ, *i. m.*, nr. 1013.

Elképzelhető, hogy soha nem jelent meg nyomtatásban, hanem kéziratban terjedt. – A szöveget közli: Szilády Jenő.³⁴

A kötet utolsó darabja a 204–212. lapon egy imádság: *Modlitba...* Az imádság teljes, a végén: *Amen*.

III. A Rimay-imádságoskönyv datálásának kiegészítése

Rimay János szerzőségét a fent közölt adatok kizárják, még akkor is, ha egy-egy ének csak hosszabb szóbeli terjedés után jelent meg nyomtatott énekeskönyvben, vagy pedig csak kézirat őrizte meg az utókor számára. Nem valószínű ugyanis, hogy valamennyi biblikus cseh nyelvű ének szerzőjének azonosításában tévedtek volna az énekeskönyv-szerkesztők/kiadók. Valószínűbb, hogy az előre elkészített díszes, arany vonallal és tollrajzzal készített keretben lévő üres helyekre a 17. század utolsó harmadában vagy a 18. század elején másolta be két kéz az énekeket. A kézírások és a kötés ennek a datálásnak nem mondanak ellen. Rozsondai Marianne szíves szóbeli tájékoztatása szerint ugyanis a kötés nem egykorú,³⁵ hanem 18. századi, rokokó stílusú, kopott, aranyozott barna bőrkötés, amelyen halványan monogram is látható: *S F*. Tehát valószínűleg nem egy vaskos kötetbe kellett bemásolni az énekeket, hanem egy bekötetlen, füzetekből álló kéziratba,³⁶ amelynek második fele, az imádságok utáni rész eredetileg előre keretezett, üres lapokból állt. Így a másoló könnyen beilleszthette a szöveget az előre rajzolt keretek közé. Körmendy Kingának szíves írásbeli tájékoztatása³⁷ is alátámasztja ezt a megállapítást:

Az utolsó három oldal díszítés nélküli, körbevágás nyomaival, csonka szlovák nyelvű szöveggel. Ez arra enged következtetni, hogy az oldalak előre díszítettek voltak. A szlovák nyelvű énekek [és az utolsó imádság] másolója nem folytatta a lapok keretezését.

A *Rimay János imádságoskönyve* datálását tehát a következőképpen egészíthetjük ki: 1631–1642 előtt másolták az imádságokat, az énekeket pedig a 17. század utolsó vagy a 18. század első harmadában.

34 SZILÁDY, *i. m.*, 95.

35 A szakirodalomban mindenhol, ahol megemlékeznek a kötésről, egykorúnak nevezik meg.

36 A kötet 8 leveles füzetekből áll, a 11–12. számozott levél hiányzik, az utolsó füzet pedig csak 4 levélből áll.

37 A 3. jegyzetben idézett szócikk kézírata.

A Rimay-örökség Madách Gáspár tollán¹

1. A szöveggondozó Madách Gáspár

A nem kifejezetten első vonalbeli 17. századi verselőnek, Madách Gáspárnak irodalomtörténeti pozicionálását a mai napig általában három, a 20. század legelejéről eredő közhely felmondásával szokás megoldani: Madách Rimay János költő-tanítványa volt, a Rimay-vershagyaték egyik gondozója, aki sokat tett e hagyaték kinyomtatásának ügyében is. Ezeknek a megállapításoknak azonban az a szépséghibájuk, hogy csak bizonyos megfontolások figyelembevételével tekinthetők érvényesnek. Az utóbbi kettő persze szorosan összetartozik, már csak azért is, mert – szemben az elsővel – azok nem poétikai érvek mentén, hanem némiképp művészetén kívüli bizonyítékok, jelesül irodalmi érdekű levelek alapján körvonalazódnak. Hagyományosan három ilyen tartanak számon, ám ezek jellemzően több kérdést implikálnak, mint ahányat megválaszolnak, és összetartozásuk jellege is kérdéses.

Madách irataira, a *Madách–Rimay-kódexek* néven ismert kolligátumokra annak idején Radvánszky Béla akadt rá, felfedezéséről először az Irodalomtörténeti Közleményekben számolt be.² Radvánszky a költő portréja mellett mindjárt megrajzolta az irodalomszervezőét is, mégpedig az Ipolyi Arnold által azt megelőzően közreadott Rimay-levelezés vonatkozó tételei nyomán. A levelekből kinyerhető koncepció végpontjának jelenleg Kőszeghy Péter *A titokzatos SOLVIROGRAM* c. tanulmánya tekinthető.³ Elöljáróban ezzel – vagyis a szö-

* A szerző a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet tanársegéde.

1 A tanulmány a K 81563 számú OTKA-pályázat támogatásával készült; első kidolgozásában a Pécsi Tudományegyetem Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke által rendezett, *Utánzás, eredetiség, epigonizmus a magyar irodalomban* c. konferencián hangzott el 2012. december 14-én, Pécsen.

2 RADVÁNSZKY Béla, *Sztrégovai Madách Gáspár versei*, ItK, 11(1901), 129–152.

3 KŐSZEGHY Péter, *A titokzatos SOLVIROGRAM*, Korunk, 19(2008), 7. sz., 29–35. A dolgozat azóta további érvekkel és feltevésekkel gyarapodva a szerző újabb monográfiájának képezi

veggondozó Madách szerepéről a legutóbbi időkig kialakult képpel – szemben kínálnék egy lehetséges alternatívát.

Adva van tehát egy Madáchnak címzett enigmatikus levél, melynek saját kilétét titkoló szerzője a Rimay halálát követő intézkedéseiről számol be, s mindjárt puhatólózásba is kezd a hagyatékot illetően.⁴

Jót akaró bizodalmas uramnak, barátomnak, mint atyámfiának, szolgálók Kegyelmednek, az Úristentől sokáig tartó egészséget kívánok. Uram, az én kedves s mulatságos companiám reménlötlen megfeleltlenül, szívbeli szomorúságomval. Legyen az Úristennek szent akarata, kicsiny szolgálatomval, élteben hogy szerettem, böcsültem az embert, bizonyítottam. [...] Döbröczenben nyomtatott dictionáriumja felől, kihez foglalva vagyon a Cato morális könyvecske is, emlékezett vala szegény Rimay uram, hogy általküldi bizonyos embertől ide, nekem. Ha lehet, efficiálja Kegyelmed. Könyveinek az aprójában jó emlékezetivel megtartásáért, ha méltó kérésem, részeltessen, Kegyelmedet bizottan kérem, e dolog ne értessék Kegyelmeden kívül mástól: szegény atyánkfiának a paripája, noha idős már, de ha bontakozása nincsen s eladó leend, adja értésemre kegyelmed, ha hozzá férnék, másnak nem bocsátanám. [...] Kegyelmed tartson barátjának, elégségemből szolgálók. 11. die Decembris anno 1631. Kegyelmed szolgáló barátja, N...

Ezzel össze van fogva egy Madách által írott levélfogalmazat, mely Rimay irodalmi örökségének siralmas állapotáról ad hírt: annak romlását szerinte érdektelenség és avatatlan kezek okozzák.⁵

Sokat törődve elmemben Kegyelmed jó híre s neve felől való tudakozásomban, s miképpen lehetne módom levél által való Kegyelmeddel mintegy szembenlételem. S nem is tűrhettem, hogy Kegyelmed írásommal meg nem találjam. Azért, sincere amice et frater mihi charissime, szívem szerint kívánám, ha oly helyütt akadnánk együvé, azhon én Kegyelmedet egészséges állapotjában láthatnám és Kegyelmeddel sok rendbeli dolgokról beszélhetnék, mert ugyanis az az gyönyörűséges állapot, azhon igaz barátságos emberek jóakaró barátjokot és atyjokfiát egészséges, örvendetes állapotban láthatják s jó híre, neve terjedezésének virágoztatásával is hallhatják életét. Eddig is levelemmel megtaláltam volna kegyelmedet, de bizonyos oda menő emberre nem akadhattam, ki leveletem Kegyelmed kezében praesentálhatta volna, Kegyel-

egy fejezetét. Vö. KÖSZEGHY Péter, *Balassi Bálint: Magyar Amphión*, Bp., 2014, 213–232.

4 RIMAY János *államiratai és levelezése*, szerk. IPOLYI Arnold, Bp., 1887, 357–358.

5 *Uo.*, 358–359. A fogalmazatot Radvánszky Béla nem ismerteti, arról nem mond véleményét. A két írás tartalmi összetartozására először Eckhardt Sándor figyelmeztet, vö. RIMAY János *összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, Bp., 1955, 168. (A továbbiakban: RJÖM)

med is pengig idegenséget mutatván mihozzánk, szegény atyafiaihoz, sem üzenetivel, sem levelével meg nem látogat, az Kegyelmed szolgálatára nem ébresztget bennünket, holott hallván bizonyos embertől Kegyelmed becsületes elméjének hatható éles voltát mind magyar szónak kimondásában s mind pengig írásának tudományában. Akarnám, ha Kegyelmed az mi szegény, Istenben elnyugodt Rimay János atyánkfiának néminemő jó híre, neve s írásának világosítására való terjedezést és élemedést adhatna s támaszthatna, s izzasztó elméjéből való írásának munkája feledségben semmi se ne jutna országunkban, mert itt immár mi tájunkon igen hanyatlásra juta s munkájának szép, fontos magyarsággal folyó, elméje bágyasztó ékes írása, s oly emberek is forgatják immár írásit, azkinek elméjének csekély volta nem is érdemlené, s nem-hogy az olvasásra kezében is vehetné, nem értvén, eszében sem vevén bölcse írásának magyarságát, de jobb volna, hogy távul kerülne s fekete színt ne adna s rázna írására mód nélkül való olvasásával, mint az sánta ló előbb botlásával, lábaival való sárban lépésének fecskendésével, tiszta szép ékes tudományú írását sárosítaná s homályosítaná rebegő olvasásával. Bizonyoson írhatom Kegyelmednek, hogy oly megbúsult elmével vagyok az írásnak tékozlási felől, csak meg nem epeszt elmémnek töredelmessége, holott látom szegény atyánkfiának egyszersmind mind testében s mind írásának ékességes voltában meghalni, s nem is remélhetek háza s maradéki közül, hogy írására jó gondot viselvén, világosságra való terjedezést adhatna. Mindazonáltal egy írásocskáját kapván kezemben, leírván Kegyelmednek levelemben includálván megküldöttem, mint kesergi legyen szegény atyánkfia fiacskájának, Jancsikának halálát és verseivel mint ékesgesse. Hogy pengig Kegyelmed énfelőlem is oly ítéletben ne legyen, hogy csak henyélésben töltssem időmet, íme egynéhány énekecskét, kiket megfordítottam cseh nyelvből, küldtem Kegyelmednek.

Köszeghy feltételezi, hogy a rejtélyes levél szerzője s a fogalmazvány címzettje egyazon személy, nevezetesen Ráday András. Ezt többek között azzal is magyarázza, hogy mindkét irat atyafiságos viszonyt emleget, márpedig Madách és Ráday (a költő húga, Zsófia révén) ténylegesen sógorok voltak. Hovatovább közöttük már korábról is felsejlik valamiféle együttműködés lehetősége: a harmadik gyakran idézett forrásban, Ráday egy 1629. március 25-én kelt levelében azt kéri Rimaytól, hogy azokat az énekeket, melyek Madáchnál is megvoltak, küldje el a bécsi nyomdász Ferenczffynek.⁶

Szolgálatomat ajánlom Kegyelmednek, mint bizodalmas uramnak, sógoromnak. Istentől Kegyelmednek kedves házanépivel egyetemben egészséges életet és minden lelki, testi jókat adattatni kívánok. [...] Küldje fel Kegyelmed az virtusról componált éneket Ferenczffy uramnak. Ezeket az énekeket, kik Madách

6 RIMAY, *i. m.*, 320–321.

Gáspár uramnál voltak minden argumentomival, úgymint harminchétnak kell lenni, jó corrigálással, ha Kegyelmednek tetszenék, egy csomóban ki kellene nyomtatattunk az Kegyelmed emlékezetire, s méltó és érdemesek is arra, mindeniket általolvasván és írván, azmint tudom immár, kár, hogy egyet együl, más akképpen vétkeken vesztegetnek, bár magamra bízna Kegyelmed az véghezvitelét. Kegyelmed akaratját adja tudtomra, és melyik könyvnyomtató bötűit javallaná inkább. [...] Tartsa meg az Úristen Kegyelmedet egészségben. Datum Szécsény, die 25. Martii, 1629. Kegyelmednek jóakaró sógora szolgál Kegyelmednek, Ráday András.

Madách (a keze írásában fennmaradt füzetek egyikének tanúsága szerint)⁷ valóban közelébe került az emlegetett gyűjteménynek. Csakhogy a füzet nem a Ráday által kért énekeket tartalmazza, csupán azok argumentumait – még-hozzá elég kuszán és félbehagyottan.⁸ Ez a tény pedig különös nyomatékot adhat Ráday egyes kitételeinek, mármint hogy „minden argumentomival”, illetve „jó corrigálással”. Ennek belátásával azt lehet gondolni, hogy amint Ráday levele utalhat együttműködésre, úgy utalhat akár a botcsinálta szöveggon-dozó megkerülésének szándékára is.

Bizonyos, hogy Madách torzóban maradt levelében Rimay János hátraha-gyott írásainak egy megbízható kiadását sürgeti. Abban ugyanakkor – láttuk – olyasvalakit szólít meg, aki felől tudakoznia kellett. Akiről azt hallotta, igen tehetséges a magyar szavak kimondásában és leírásában. Akihez nemhogy ő maga nem bejáratos, de még csak alkalmas embert is nehezen talál, aki kézbe-síthetné levelét. És akinek szemrehányást tesz, amiért az nem biztatja szolgál-tára sem személyesen, sem pedig írásban. Mindezek ismeretében nehezen fogadható el az a régebbi alapvetés, mely szerint a fogalmazvány direkt válasz lehetne a hozzáfogott misszilisre.⁹

Tervezett levelének elkészült részében Madách csatolmányokat is ígér. Azoknak kikövetkeztethetően legitimációs funkciójuk lehet, vagyis önnön ér-demességét igyekszik jó érzékkel megválasztott szövegekkel bizonyítani. Az egyik ilyen tehát Rimay azon verse, melyet a kisfiának halálára szerzett. En-

7 *Madách–Rimay-kódexek*, I, 65r–78v. (Quart. Hung. 3245.)

8 E füzetben Madách bizonyára olyan anyagot másolhatott össze, mely addig nem volt a birtokában. Ennek megfelelően csak az argumentumok egy részét és (többnyire) az azokhoz tartozó énekek kezdősorát írta le. Hogy a 15 argumentum kétséget kizáróan a Ráday emlegette gyűjteményhez tartozik, Klaniczay Tibor bizonyította a *Hozzászólásban*, mint ahogy azt is, hogy e sokáig elveszettnek hitt szövegcsoporthoz (a 37 ének) azonos az *Istenes énekek* rendezett kiadásaiban a *Balassi-epicédiumot* megelőző, 38 versből álló egységgel. (KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*, MTA I. OK, 1957, 265–338.) Az egy tételnyi differenciát az okozza, hogy a Madách-féle másolat bár tükrözni látszik az egység első részének sorrendjét, de nem tartalmaz semmilyen utalást annak 13. darabjára, az *Ez világ mint egy kert...* kezdetű versre. Biztosat mondani erről nehezen lehet. Klaniczay is több eshetőséget vázol. (*Uo.*, 289.)

9 RJÖM, 168.

nek kizárólagos birtoklása valóban a két költő közötti bensőséges viszonyról árulkodik. De ugyanitt beszámol saját munkáiról, néhány cseh nyelvből fordított költeményről is. A fogalmazathoz jelenlegi formájában nem tartozik melléklet, ugyanakkor a Madách–Rimay-kódexek megőrizték az *Úr engem sanyaríta...* kezdősorú verset.¹⁰ Ahogy fennmaradt azokban négy csehből fordított, 1636-ra datált, versfőiben Czobor Anna nevét viselő istenes ének is.¹¹ Ha ezek azonosak az előbb említettekkel, akkor bizonyos korábbi eredményeket szintén szükséges revideálni. Egyrészt a levélfogalmazat nem 1632 végén vagy 1633 elején keletkezett,¹² hanem valamivel több mint három évvel később, éppen a Madách- és Ráday-család között kipattant örökösödési vita idején.¹³ Másrészt az akrosztichonos versek azt sugallják, a címzettet érdemesebb lenne talán az akkortájt előzevyült Czobor Anna környezetében keresnünk.¹⁴

De úgy hiszem, Madách Gáspárnak a Rimay-kiadástörténetben játszott szerepéről legjobban a Jancsika haláláról szóló vers hagyományozódása segít fogalmat alkotnunk. Annak ugyanis a Madách–Rimay-kódexek képezik az egyetlen ismert forrását. Vagy azért tehát, mert a fogalmazat sosem lett elküldve, vagy mert címzettjének mégsem volt elég affinitása egy teljesebb Rimay-kiadásban való közreműködésre, vagy más okból – az *Úr engem sanyaríta...* a maga korában nem jelent meg nyomtatásban. Ez viszont arra utal, hogy az irodalomszervező Madách személyében alkalmasint egy nagyon elkötelezett, de amúgy elszigetelt és súlytalan örököszt tisztelhetünk.

2. A versszerző Madách Gáspár

2. 1. Madách mint moralizáló versek szerzője

A versszerző Madách Gáspár kanonikus helyét Radvánszky Béla ekként határozta meg idézett tanulmányában: „[k]étségtelen, hogy a költészetben Madách Rimay tanítványa, de valamint hogy Rimay János nem érte el nagy mesterét, úgy Madách sem mérkőzhetik mesterével.”¹⁵ Radvánszky maga sem tudta tehát túlbecsülni felfedezettjét, még azzal együtt sem, hogy némely önmagában

10 *Madách–Rimay-kódexek*, I, 35r–35v. Kritikai kiadása: RJÖM, 67. sz. E két vers (a levélben említett és a kódexben fennmaradt) azonosságát Pirnát Antal ismeri fel, vö. *A magyar irodalom története*, II, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964, 25.

11 *Madách–Rimay-kódexek*, III, 19r–28v. (Quart. Hung. 3246.) Az énekek kritikai kiadása: *Régi Magyar Költők Tára, XVII. század*, 12, *Madách Gáspár, egy névtelen, Beniczky Péter, Gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei*, s. a. r. VARGA Imre, Cs. HAVAS Ágnes, STOLL Béla, Bp., 1987 (a továbbiakban: RMKT XVII/12), 2–5. sz.

12 Vö. KÖSZEGHY, *i. m.*, 32. Az énekek keletkezése mint a fogalmazvány *terminus post quemje* azért is tűnik valószínűbbnek, mert közvetlenül Rimay halála után Madách aligha számolhat be a dolgok ilyesforma állásáról.

13 Vö. VARGA Imre, *Tallózások Madách Gáspár körül*, ItK, 72(1968), 73.

14 Vö. RMKT XVII/12, 718.

15 RADVÁNSZKY, *i. m.*, 130.

elégtelen filológiai megfontolás alapján durván összekeverte a két költő alkotásait a talált anyagban. Ezzel a ténnyel elsőként a Rimay műveinek kritikai kiadását előkészítő Eckhardt Sándor szembesült, aki a kiigazítások fényében végül a következőképpen árnyalta a Madáchról alkotott képet: „halvány Rimay-utánzó, anélkül, hogy nagybátyja formai tehetsége iránt a bámulaton kívül kellő érzékkel bírt volna.”¹⁶ Ezt aztán később – a Spenót oldalain – Pirnát Antal többek között azzal a megfigyeléssel egészítette ki, hogy a szövegszerűen is kimutatható legközvetlenebb inspirációt Madách számára a *Dicta Catonis* néven ismert vulgáretikai kézikönyv szentenciózus disztichonjai jelentették,¹⁷ ami leginkább abban mutatkozik meg, hogy a madáchi vershagyaték nagyobbik felének szolgál egy-egy Catóéna mondott kétsoros alapötletül. Mint azt Varga Imre meggyőzően bizonyította, átdolgozásaihoz Madách a *Libellus Elegantissimus* címmel megjelent, a latin mondásokat magyar prózafordításban is közlő 1591-es debreceni edíció szövegét vette alapul, méghozzá valószínűleg azt a példányt, melyet a neki címzett talányos levél mint „morális könyvecskét” emleget; vagyis a Rimay Jánosét.¹⁸

Az újabb népszerű kiadások (antológiák és szöveggyűjtemények) ennek ellenére csak a legritkább esetben szemezgetnek a versanyagnak ebből a részéből, általában megelégszenek egyes szórakoztatóbb poémák közzétételével, jóllehet azok nemcsak kevésbé tipikusak, de a szerzőségük is vitatott.¹⁹ A jelenség nyilván nem független attól, hogy ezek az alkotások még inkább a vaskosságuk okán tarthatnak számot az olvasók érdeklődésére.

Dolgozatom második felében, melyben immár Madách Gáspár költői gyakorlatát tárgyalom, elsősorban azt vizsgálom, milyen szerzői attitűd érhető tetten a gyűjtemény e kétféle típusú anyagában.

Tudni való, hogy Madách csak ritkán tekinti lezártnak vagy befejezettnek egy-egy művét. Erre utal egyebek mellett az is, hogy kedves témáit alkalomadtán újra és újra megverseli. Legtöbbször alighanem azt közölük, melyhez a *Libellus Elegantissimus* alábbi tantételéből merített:²⁰

16 RJÖM, 3.

17 Vö. *A magyar irodalom története*, II, 137.

18 VARGA, *i. m.*, 74., ill. RMKT XVII/12, 669.

19 Lásd *Pajkos énekek*, szerk. STOLL Béla, Bp., 1984 (Magyar Ritkaságok), 95, 138–139; *Magyar Erato*, szerk. Réz Pál, Bp., 1987 (Magyar Hírmondó), 29–33.; *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból*, szerk. Kovács Sándor Iván, II, Bp., 2003, 201–207. Az egyetlen kivétel az Orlovsky Géza által szerkesztett *Szelence*, mert az közlése a *Jó szerencsében magadat el ne higgy...* kezdetű verset. <http://szelence.com/madach/index.html>. [2015. 05. 10.]

20 *Formulae puerilium colloquiorum, Dicta gratiae sapientum, Libellus elegantissimus, Civitas morum*, a faksimile szövegét közlése Kőszeghy Péter, tan. BITSKEY István, Bp., 2007 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 40), A5v. (I. könyv, 8. tétel.) A továbbiakban: *Libellus elegantissimus*.

Nil temere uxori de servo crede querenti
Sepe etenim mulier quem coniunx diligit odit.

Ezt a debreceni kiadás a következőképpen fordítja:

Az te feleségednek, mikor az szolga felől panaszolkodik, ne higgy ok nélkül;
mert gyakorta az asszonyállat gyűlöli azt, azkit az ő férje szeret.

A fenti alap gondolat négyféle kidolgozásban maradt fenn Madáchtól.²¹

Egy ízben a latin nyelvű disztichonokhoz fabrikál egystrófás rímes fordításokat, s azokat a kolligátumok egy füzetében tisztázza.²² A munkálat során láthatóan igyekszik sorban haladni, ám végül egy tévesztést követően a beírás megszakad; ebből adódik, hogy noha az üresen hagyott mintegy harminc lapot kitevő helyre odaférne akár a könyvecske teljes adaptációja is, a füzet e rövid, vélhetőleg mnemotechnikai érdekű (szolgai) feldolgozásokból mindösszesen harminchármat tartalmaz.²³ Köztük az idézett szentenciáét:

Ne higgy mindenkor az asszonyállatnak,
Jámbor szolgálakra, ha panaszolkodnak,
Nem is kell helyt adni kívánságoknak,
Mert kit ura szeret, azon ki is adnak.

Egy másik füzetben tizenkét „catói” aranyigazságnak készíti el megint hosszabb, 4–13 strófányi parafrázisát.²⁴ Ezek sorrendjében már semmiféle koncepciózusság nem fedezhető fel. A bemásolás viszont valamiért megint csak félbemarad, s az adott fizikai egység második felét kitevő tizenöt lapra később részben bizonytalan eredetű, vegyes témájú szöveganyag kerül.²⁵

A hosszabb parafrázisok közül az egyik (*Ne higgy mindenkor az asszonyállatnak...*) szintén az I. könyv 8. disztichonja alapján készült.²⁶ Terjedelmében ez 10 strófát számol. Ugyancsak ennyit tesz ki Madáchnak az a valamikor különálló, az imént említett füzethez utólag illesztett levél rektójára írott, a rossz feleséget ostorozó verse.²⁷ A levél beragasztását nyilván az indokolja, hogy a parafrázisnak és az asszonycsúfolónak nyolc versszaka – apróbb változtatásoktól eltekintve – megegyezik. A jobb áttekinthetőség kedvéért a szövegeket teljes terjedelmükben közlöm:

21 A mikrokorpusz geneziséről l. RMKT XVII/12, 723. és 726–729. Meglátásom szerint a leszármazás megállapítása kikezdehető ugyan, de annak cáfolatára magam is csak hasonlóképpen bizonytalan hipotéziseket tudnék szolgálni.

22 *Madách–Rimay-kódexek*, I, 40r–63v. (Quart. Hung. 3245.)

23 *Uo.* Kritikai kiadását l. RMKT XVII/12, 34.

24 *Madách–Rimay-kódexek*, II, 2r–17v. (Quart. Hung. 3245.)

25 *Uo.* Erre a szövegcsoporthra a későbbiekben visszatérek.

26 *Uo.* Kritikai kiadását l. RMKT XVII/12, 22/I. sz.

27 RMKT XVII/12, 664.

Nil temere uxori de servo crede querenti
Saepe enim mulier quem coniunx diligit odit²⁸

Az gonosz asszonyállatról²⁹

1. Ne higgy mindenkor az asszonyállatnak,
Jámbor szolgálakra ha panaszkodnak,
Nem is kell helyt adni kívánságoknak,
Hogy igaz szolgáját érte megunnák.

2. Az asszonyállat azt nem kedveli,
Melyet az férje leginkább szereti,
Mindenkor az ellen haragját növeli,
S végre férjét is érte meggyűlöli.

3. E világon vad s gonoszabb állatoknál,
Asszonyállatoknak kegyetlen haragnál,
Nem is mondhatnál mérgeesebbet annál,
Mikor megbúsul, haraggal előtted áll.

4. Asszonyállatoknak csudás ő elméjek,
Mint lassú víznek tekerős örvények,
Magokban eloszló harag hozó mérgek,
Ne csudáld, hogy halvány miattok az férjek.

5. Férjének nem nézik az ő becsületit,
Ha látja jönne kedves jó vendégit,
Mindenben mutatja böcstelenségit,
Morogva készíti minden főzelékít.

6. Asszony, ha haragszik, mérgében reszket,
Akkoron gonoszság szívében ver fészket,
Átkozza és szidja az nyavalyás férjét,
Kívánja szegénynek egy órában vesztét.

7. Hogyha neki tisztességhez férne,
Búsult állapotban tudja, mit cselekedne,
Ha férjének élte sinóron lehetne,
Haragjában ő mindjárt elmetzene.

8. Nem ok nélkül mondják Salamon könyviben,
Férfiat ezer közül talált az seregben,
De tökéletes asszonyállatot egyet sem,
Ki természetiben volna, mint az napfény.

9. Némely asszonyállatok tisztességekívánók,
Cifrázásokban mód nélkül valók,
Szerelmeskedésben igen bemezőlők,
Ne csudáld, hogy bomlik farokon az hámjok.

10. Jámbor s tökéletes asszonyemberek
Magokra ez verseket ne terjesszék,
De sőt, ez verseket nagyra becsülszék,
Csak gonosz asszonyállatok erkölcsére értsék.

1. Asszonyállat, ha haragszik, ugyan reszket,
Akkoron gonoszság szívében ver fészket,
Átkozza, szidja nyavalyást férjét,
Kívánja szegénynek egy órában vesztét.

2. Asszonyállat azt nem kedveli,
Melyet férje leginkább szereti,
Mindenkor az ellen haragját neveli,
Végre férjét is érte meggyűlöli.

3. Világon vad, gonoszabb asszonyállatoknál,
Asszonyállatoknak kegyetlen haragnál,
Nem is mondhatasz mérgeesebbet annál,
Mikor megbúsul, haraggal melletted áll.

4. Asszonyállatoknak csudás elméjek,
Mint lassú víznek tekerős örvények,
Magokban eloszló haragos mérgek,
Ne csudáld, hogy halvány miattok férjek.

5. Férjének nem nézik ő becsületit,
Ha látja jönne kedves vendégit,
Mindenben mutatja böcstelenségit,
Morogva készíti ő főzelékít.

6. Hogyha neki tisztességhez férne,
Búsult állapotban tudja, mit cselekedne,
Ha férjének élte sinóron lehetne,
Haragjában azt mindjárt elmetzene.

7. Nem ok nélkül mondja Salamon könyvében,
Férfiat ezer közül talált az seregben,
De tökéletes asszonyállatot egyet sem,
Ki természetiben lenne, mint a napfény.

8. Nem gondol urával, széllelfutos,
Noha kis subája prémes és nyusztos,
Eső víztől pegyvet süvege lustos,
Főkötője leesett, haja csuportos.

9. Rágalmazza asszonyállat szomszédit,
Dicsíri magához hasonló követőit,
Urára morog, hogy nem készíti étkit,
Melyre híhassa koslató barátit.

10. Felette való tisztesség kívánó,
Morgoló, mód nélkül való,
Kényességében igen bemezőlő,
Az farán hámja igen lecsüggő.

28 RMKT XVII/12, 22/I. sz.

29 RMKT XVII/12, 22/II. sz.

A parafrázis, látjuk, nem tartalmazza a csúfoló szarkasztikus bővítését szolgáló 8. és 9. versszakot. A csúfolóból viszont hiányzik a parafrázis első és utolsó (vagyis 10.) szakasza. A nyitóstrófát ebben egy olyan szakasz képezi, mely az előbbi főváltozatban is megtalálható (6. vsz.); csakhogy ezzel a cserével nemcsak a beszédnem változik meg (lévén az írásmű célja *dissuasio* helyett immáron *vituperatio* lesz), de a vers valamelyest el is távolodik az eredeti szentencia értelmétől, hiszen a 2. (és ilyenformán első közös) versszak önmagában csak a disztichon második sorát feje ki. A parafrázis zárlatát a kevés kivételnek, vagyis a jó asszonyoknak szánja. Ez a csúfolóból azért maradhat ki, mert a hordozója fonákján olvasható – mintegy párversekként – a közös *Jó asszonyálatról* cím alatt két ének.³⁰ (Ez a levélnyi egység tehát eredetileg nem volt része a füzetnek.) Őket mint lehetséges hallgatóságot ezúttal tehát nem szükséges a megfeddettekkel egy lapon megszólítania.

A parafrázis elhagyott strófáit a fentiek értelmében tehát nemigen nevezhetjük egyedinek: az első egy szentencia (tömörebben másutt önállóan is megálló) átalakítása, az utolsó pedig egy formulaszerű toldalék. Ugyanakkor a csúfoló saját versszakairól is el lehet mondani, hogy azok állandósága viszonylagos: jellegzetes fordulataik az életmű további elemeivel mutatnak intratextuális kapcsolatot. A házasságtörőkre jellemzőnek tartott *csuportos* (‚borzas, kócos’) *haj* motívuma megjelenik a paráznaságról szóló traktátus egy betétversében is,³¹ ahogy az oximoron értékű *koslató asszony* is a *Bendő Panna énekében* – s tegyük hozzá, e két alkotás egyként hasonlítja a bujálkodók természetét a disznóéhoz.

A füzetben e verseket a *Libellus elegantissimus* egy tematikailag rokon tanításának úgyszintén 10 strófás részletezése követi.³² A tárgyi hasonlóságban rejlő lehetőség nem is marad kiaknázatlanul: a kolligátumok korábban említett részében, közvetlenül a strófányi terjedelemben fordított disztichonok sora előtt egy, a két parafrázis strófáinak kontaminációjából álló versezet olvasható. A szövegeket ezúttal is teljes terjedelmükben közlöm:

30 Ezek: *Nagy Isten ajándéka...* (RMKT XVII/12, 35. sz.); *Asszonyembernek szemérmességé...* (RMKT XVII/12, 36. sz.). Előbbi esetében a rövidebb változat – mert Madách ezt is kétszer jegyezte le: egy ízben itt (*Madách–Rimay-kódexek*, II, 3v), két strófányi terjedelemben, majd a füzet autentikus egységén belül is (*Madách–Rimay-kódexek*, II, 15r), kiegészítve egy harmadik strófával, melyben a részeges feleséget mint isteni büntetést ábrázolja. Az *amplificatio* oka itt is az ellenvers hiánya lehet. A szövegközléstől terjedelmi okokból eltekintek, ugyanakkor megjegyezném: e néhány laudatív strófából is kitűnik, hogy Madách a női szépséget kizárólagosan etikai szempontoknak alárendelve képes értékelni. A költői képek forrása, ahogy arra Varga Imre is figyelmeztet, Sirák fia könyvének 26. fejezete. (Vö. RMKT XVII/12, 729.)

31 Mint azt Varga Imre megállapította, Szent Jeromos alábbi passzusa örvén: „*Quidam luxuria faetidi, ut turpissimae sues sunt deturpati.*” Vö. RMKT XVII/12, 705, 713.

32 Az említett disztichon a következő: „*Uxorem fuge ne ducas sub nomine dotis, / Nec retinere velis, si coeperit esse molesta.*” *Libellus elegantissimus*, B6r. (III. könyv, 12. tétel).

Uxorem fuge ne ducas sub nomine dotis³³

1. Feleséget ne végy magadnak jószágért,
Sem pengig drága fris aranyas ruháért.
Szeressed asszonyállatot jó erkölcséért,
Szemérmes jámbor tökéletességért.

2. Ki jószágért veszen asszonyállatot,
El kell szenvedni morgolódasokat,
Békével nem tűrhetik együttlakásokat,
S gyakran pálca is kenegeti hátokat.

3. Afféle emberek étele sem esik jól,
Mikor felesége haraggal dudol,
Noha tetteti az férje s neki szépen szól,
De azért mérge testiben szélllel oszol.

4. Szemire hányja mindennapi költséget,
Hogy sokat költ, hozzá nem keres többet,
Izzasztja, erőlteti szegínek az fejét,
Előle kiűzi, nem szánja az vesztét.

5. Jobb efféle házasságot elkerülni,
Egész életében nőtelenül lenni,
Hogy sem ez világon búbánattal élni,
S gazdag asszonyállattal magát kötelezni.

Uxorem fuge ne ducas sub nomine dotis³⁴

1. Feleséget ne végy magadnak jószágért,
Sem pengig pénzért s aranyas ruháért,
Szeressed csak ötlet drága jó erkölcsért,
Szemérmes jámbor tökéletességért.

2. Ki jószágért veszen asszonyállatot,
El kell szenvedni morgolódasokat,
Nem tűrhetik azok együttlakásokat,
Ha szintén pálca is üti az hátokat.

3. Mit az ura végez, azt visszacsúfolja,
Emberek előtt vele visszahazutolja,
Ha becületi vész, azt ő nem gondolja,
Csak bosszúját urán tölthesse s torolja.

4. Dúl-fül ő magában, soha nincsen kedve,
Ha az férje elkölt ládából pénzébe,
Mindenkor morgolódik nyavalyás férjére,
Akarván tánírt is hajtani fejére.

5. Szemire hányja mindennapi költséget,
Hogy sokat költ s hozzá nem keres többet,
Izzasztja s járasztja gondtál ő elméjét,
Előle kiűzvéni, nem szánván ő vesztit.

11. Jobb ily házasságot neki elkerülni,
Egész életében nőtelenül lenni,
Hogysem ez világon búbánattal élni,
S gazdag asszonnyal magát kötelezni.

12. El kell nekije mindeneket tűrni,
Ha pénzében akar valamit költeni,
Feketéit fejérnek kell mindent mondani,
Járomban ha fogja nyakát ott tartani.

13. Híre nélkül nem mer szomszédjához menni,
Mindjárt másokhoz tudja ő toldani,
Böcselenséggel fogja ő illetni,
Azhon akarhatja, ott kell neki ülni.

14. Boldog Isten, ki sokan vadnak effélek,
Kiknek nyakokon vadnak ily kötelek,
Nagy háborúság miatt elvész az eszek,
Mert egész éltekben nem békeségesek.

15. Az olyan férfinak nincs gyönyörűsége,
Élete folytában nagy keserűsége,
Felesége ha jut s gonosz volta eszébe,
Mindjárt az bánat férkezik szívébe.

6. Boldog Isten, kik sokan vadnak effélék,
Kiknek nyakokon vadnak ilyen kötelek,
Nagy háborúság miatt elvész az eszek,
Mert egész éltekben nem békeségesek
7. Az olyan embernek nincs gyönyörűsége,
Élete folytában nagy keserűsége,
Feleségének ha jut gonosz erkölce eszébe,
Mindjártást nagy bánat érkezik szívébe.
8. Noha tetteti felesége előtt, hogy örül,
De szemével gyakran reája kakucsol,
Ha látja, hogy bortúl orcája pirosul,
Vígtségát elhagyja, féltében melléje ül.
9. Szegény alázatost jobb feleségül venni,
Jó erkölcsén gyönyörködven nyugodni,
Hogysen nagykonyhájú asszonyt csókolni,
Hatlovó szekerén nagy suhajtozván ülni.
10. Ilyennél az Isten jobban megáld,
S csendes étellel tégedet meglát,
Bábánattúl életedet távozott,
Semmi keserűsége neked okot nem ád.
6. Férfjének nem nézi az ő becsületit,
Ha látja jónie férje jó vendégit,
Mindenkor mutatja ő bocsstelenségit,
Morogva készíti minden főzelékít.
7. Azon asszonyállat nem mutatja kedvét,
Melyet az férje leginkábbban szeret,
Haragját neveli az ellen, ha lehet,
S végre férjét is mással gyűlöltet.
8. Mert ha haragszik, mérgében ő reszket,
Akkoron gonoszság szívében ver fészket,
Átkozza és szidja az nyavalyás férjét,
Kívánja szegénnek egy órában vesztét.
9. Hogyha nekije tisztességhez fájme,
Búsult állapotban ő mit cselekedne,
Ha férjének élte sinóron lehetne,
Haragjában ő azt mindjárt elmentszene.
10. Afféle embernek étele sem esik jól,
Mikor felesége haraggal dudol,
Noha tetteti férje és neki szépen szól,
De azért mérge testében szélllel oszol.
16. Felesége körül tetteti hogy örül,
De szemiben gyakran, ha lehet, kakucsol,
Ha látja, bortúl orcája pirosul,
Vígtségát elhagyja, féltében melléje ül.
17. Dicsíri, hogy nem volt szebb s jobb felesége,
Előbb feleségit ócsárlja előtte,
Emeli az pohárt, csókolja féltébe,
Ő mint orosz lány ül neki ölébe.
18. Ifjakknak özvegyet jobb feleségül venni,
Jó csendes erkölcsén gyönyörködven nyugodni,
Hogysen nagykonyhájú szépasszonyt csókolni,
Hatlovó szekerén suhajtozván ülni.
19. Keress te magadnak csendes, jó leányzót,
Ne nézz nagy cifrara [!] jószágó gazdagot,
Ha szelid és jámbor, mindent megtalálsz ott,
Megáld az Isten mindennel házadot.

33 Kritikai kiadása: RMKT XVII/12, 23/I. sz.

34 Kritikai kiadása: RMKT XVII/12, 23/II. sz.

Erről az összetett (*iuncta*) terjedelmű házassági tanácsadó költeményről tehát az állapítható meg, hogy bő kétharmada reciklált elemekből áll, hiszen csak hat olyan strófát számlál, amely nem jelenik meg a többi variáns valamelyikében.³⁵ Ráadásul Madách *Invidia* c. rövid allegorikus verse, mely a kódexek jelenlegi formájától is független, a főbűnök és erények emblémaszerű katalógusát tartalmazó lapíven (az ún. Sajókazai-kódex III. néven)³⁶ őrződött meg, második szakaszának az elején szintén az egyik ilyen vándorstrófa szóanyagából építkezik.³⁷

Vegyük észre ugyanakkor, hogy egy-egy téma többszöri kidolgozása rendre különböző verstípusokban valósul meg; a szövegek újrahasznosításának motívációja illetéknéppen tehát mindig a megváltozott alkalomban érhető tetten. Vagyis noha a vizsgált korpuszhoz minden kétséget kizáróan rendelhetjük hozzá Madách Gáspár szerzői nevét, az a szövegfelfogás, melyet az életmű itt tárgyalt szegmense látszik tükrözni, jobbára mégis a közköltészeti gyakorlat-hoz fogható.

2. 2. Madách mint latrikánus versek szerzője

2. 2. 1. „Kurvák”³⁸

A Madách Gáspár kézírásában fennmaradt egyik legismertebb költemény, melynek attribúciója tehát bő félszázada billeg, a *Bendő Panna komáromi asszony éneke* című alkotás.³⁹ A szerzőség megállapítását ez esetben a szöveg rendeltetése is nehezíti – mert a jól sikerült kurvacsfólo, legyen bár térben, időben és tárgyában behatárolt, sehogy nem nyújthat biztos fogódzót a kiéneklő azonosításához.⁴⁰ Ezzel szoros összefüggésben a vers a legsablonosabb elemekből áll össze, forrásvidéke is csak hozzávetőlegesen deríthető föl, az alábbiak szerint.

A *Vásárhelyi Daloskönyvből* ismert a *Tudod-e, miért jöttem elédben?* kezdősorú ének, melynek beszélője épp a Bendő Pannához hasonló körülményeiről számol be.⁴¹ Miután férje elutazott, arany ékszereket vesz magára, drága hol-

35 A 3., 4., 12., 13., 17. és a 19. versszakok.

36 Vö. JANKOVICS József, „Akadtam egy picturára...” = Uő., *Ex occidente...: A 17. századi magyar irodalom európai kapcsolatai*, Bp., 1999 (Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok, 3), 38.

37 „Irigység emberben felette nagy vétek, / Mikoron szíviben irigység ver fészket, / Fonnyasztja, apasztja az nyavalyás testét, / Jó szerencséjének kívánja elvesztét...” (RMKT XVII/12, 18. sz., 7–10. sor) Vö. RMKT XVII/12, 22/I. sz., 8. vsz.; RMKT XVII/12, 22/II sz., 1. vsz., RMKT XVII/12, 23/I. sz., 8. vsz. Mindez Varga Imre előtt sem ismeretlen; vö. RMKT XVII/12, 723.

38 Az alfejezet címét a már idézett, Stoll Béla válogatta *Pajkos énekek* c. antológiából kölcsönöztem, a vonatkozó tematikus rész éléről. L. ott.

39 Az ének nagyobb népszerűsége egyben könnyű hozzáférést is eredményez, ezért közreadásától itt eltekintek. Kritikai kiadása: RMKT XVII/12, 41.

40 Vö. PAP Balázs, *A sólyom szíve*, Café Babel, 2005, 51. sz., 49–53. Bendő Panna kilétét illetően Szentmártoni Szabó Géza hívta fel a figyelmemet az alábbi tanulmányra: TAKÁTS Sándor, *A komáromi péntökösök* = Uő., *A régi Magyarország jökedve*, Bp., [1929]2, I, 153–166.

41 *Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 3, Szerelmi és lakodalmi versek*, s. a. r. STOLL Béla, Bp., 1961 (a továbbiakban: RMKT XVII/3), 301. (185/I. sz.)

mikba: selyembe, prémbé, kamukába (!) öltözik, és a nőstényszarvaséhoz hasonló szerelmes kedvében napestig keresi szeretőjét az utcákon, hogy elvezesse a kedvére feldíszített ágyasházába. Ezek a toposzok – mint azt Stoll Béla kimutatta – egészen *Salamon könyvének* hetedik részéig vezethetők vissza.⁴² Hogy az ének női dalból csúfolóvá váljék, néhány részletét meg kell változtatni. A komáromi serfőzőnét nem beszélgetni kell, hanem ahogy a versben is áll: tükröt tartani neki. Szerelmes kedvét pedig nem a szarvasünőéhez hasonlítani (lévén az mégiscsak nemes vad), hanem alantas jószágokhoz (kutyához és disznóhoz), és így tovább.

Az a népszerű toposz viszont, miszerint a nők nem tartoznak az értelemmel felruházott teremtmények közé, hanem hitvány állatoktól (többek között kutyától és disznótól) származnak, legalábbis Szémónidésztől ismert.⁴³ A szémónidészi jegyzéknek a 17. században a legelterjedtebb forrása Buchanan latin fordítása volt, ennek pedig létezik egy 1627-re datált magyar nyelvű parafrázisa, amely történetesen a *Tükör* címet viseli.⁴⁴ Bár töredékesen maradt fenn, megállapítható, hogy névtelen szerzője mintegy ötszörösére bővíti eredetijét.⁴⁵ Az *amplificatiót* az asszonyok rossz szokásainak és tulajdonságainak olyan kevéssé intellektuális közhelyei teszik ki, melyek csak igen nagyvonalúan vezethetők vissza Szémónidészig, ugyanakkor az irodalom alatti regiszterekben a legáltalánosabban elterjedtnek mutatkoznak. Ezek közül néhány megjelenik a *Bendő Panna énekében* is. Madách moralizáló Cato-parafrázisai viszont szinte a teljes apparátust fölvonultatják.

A szövegben a fentiek mellett azonban kitapintható egy aprócska Rimay-reminiscencia is:

Lelkemben peniglen rút fekély fakadott, S arra nem fül elmém, jóban oly akadott... ⁴⁶	Belől az testedre rút fekély fakadott, Ragadó bojtorján ruhádra akadott... ⁴⁷
---	---

Csakhogy ez a szerzőséget illetően legfeljebb arra enged következtetni, hogy az ének nem maradt érintetlen Rimay valamely olvasójának (engedjük meg: akár Madách Gáspárnak) a hatásától.

A Madách–Rimay-kódexek leírása több tanulmányban és kritikai kiadásban is napvilágot látott, a versek sorrendje mégis csak a legkritikább esetben tételeződik érvként az attribúció körüli diskurzusban.⁴⁸ Mint azt már korábban említ-

42 Vö. RMKT XVII/3, 639.

43 Vö. *Görög költők antológiája*, szerk. SZEPESSY Tibor, Bp., 1982, 93–97.

44 *Régi Magyar Költők Tára, XVII. század*, 8, Bethlen Gábor korának költészete, s. a. r. KOMLOVSZKI Tibor, STOLL Béla, Bp., 1961 (a továbbiakban: RMKT XVII/8), 299–305. (107. sz.)

45 Vö. RMKT XVII/8, 586–588.

46 *Ó, ki későn jutok...*, 7–8. sor. Kritikai kiadása: RJÖM, 44. sz.

47 *Bendő Panna komáromi asszony éneke*, 6–7. sor.

48 RJÖM, 162–166; VARGA, i. m., 69; RMKT XVII/12, 663–665.

tettem, Madách a Cato-parafrázisok után további két helyen tisztázott verseket a füzetbe. Az egyik szövegcsoporthoz szinte folytatólagosan, egy levél kihagyásával jegyezte le: ide kerültek a *Szodomához hasonló paráznák hajléka...* (10r), az *Ó, Jehova, szent Istenem...* (10v) és az *Ó, csalárd világ, mit cselekeszel...* (12r) kezdősorú énekek.⁴⁹ A másikat a füzet utolsó lapjaira írta. Itt található a *Pöngését koboznak gyakran, ha te hallod...* (16r) incipitű vers, ill. a *Balassa János éneke sólymocskájáról* (16v) és *Bendő Panna komáromi asszony éneke* (17r).⁵⁰

Az első csoport darabjaitól nemigen szokás elvitatni Madách szerzőségét. Nem úgy a füzetvégi blokk költeményei esetében. A *Pöngését koboznak...* kezdetű versről Varga Imre gyanúja nyomán Bitskey István bizonyította, hogy az nem lehet Madách szerzeménye,⁵¹ a *Balassa János énekével* kapcsolatban pedig Jankovics József vetette föl, hogy az – ahogy akkor gondolta: szemben a *Bendő Panna énekével* – erősen kilóg az életműből.⁵² Jankovics meglátása szerint ti. „Madách hitelesíthető írásai mindegyikében [...] a bűnt és a bűnös embert ostromozó morális fensőbbiség nevében és alakjában fog tollat.”⁵³ Márpedig a *Bendő Panna éneke* „nem túlfűtött erotikájú, híjával van minden rejtett allúzióknak, nehezen felfejthető ezoterikus utalásnak”,⁵⁴ ezért az összes trágárságával együtt megfelel Madách általános erkölcsjavító szándékának – ami éppen nem igaz a sólymocskás versre. Legutóbb aztán (a MAMŰL vonatkozó cikkében) lényegében revokálta mindezt. Most úgy tartja, hogy e kettőről egyként feltételezhető, hogy „durvaságuk miatt vlsz. nem tartoznak az ájtatos hangvétellű, magas erkölcsiséget és erős vallásosságot tükröző életműbe.”⁵⁵

A magam részéről a *Bendő Panna éneke* szerzőségének ügyében sosem tudtam állást foglalni. Egyrészt azért, mert (számomra legalábbis) megfoghatatlan, hogy a szöveg mennyiben viseli magán Madách Gáspár keze nyomát. Másrészt pedig azért, mert a *szertő* fogalmát az adott esetben – illusztris köz-költészeti alkotás egy eminens alkalmi költő repertoárjában – eleve nem tartom feltétlenül érvényesnek.⁵⁶ Azt ugyanakkor, hogy maga a költő miként tekintett a versre, talán jelezheti a kompozíció is. Megismétlem: a *Bendő Panna*

49 A 11 sz., valamikor különálló levél, rektóján az *Ó, csalárd világ...* egy variánsával szintén utólag lett beillesztve a füzetbe.

50 Nem számoltam ide az egy későbbi időpontban, halvány tintával a füzet 15r lapjára (vagyis közvetlenül a *Pöngését koboznak...* elé) bemásolt *Nagy Isten ajándéka...* kezdetű ének három strófás variánsát.

51 VARGA, i. m., 69.; BITSKEY István, *Pöngését koboznak...* = *A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., 1979, 225–234.

52 JANKOVICS, i. m., 50.

53 Uo., 53.

54 Uo., 54.

55 *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, VII, főszerk. KÓSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna, Bp., 2007, 133.

56 Noha ellenkező esetben a verset úgy annotálhatnánk, mint a régi magyar költészet történetének egyetlen, szerzővel rendelkező kurvacsfölőjét; vö. *Pajkos énekek*.

éneke a kódex egyik legvaskosabb füzetének utolsó levelén olvasható, közvetlenül a *Pöngését koboznak...* kezdetű versike és a *Balassa János éneke* után, azok előtt pedig van összesen hét üresen maradt lap.

Fogadjuk el Jankovics véleményét: a *Balassa János éneke* túlságosan rafináltak, a *Bendő Panna éneke* viszont túlságosan explicitnek bizonyul a hitelesnek tekinthető Madách-versek retorikai eszményéhez képest. Ez esetben arra a kérdésre kell választ találnunk, vajon mi okból jegyzi le azokat mégis a költő.

2. 2. 2. „Latrok”⁵⁷

A *Bendő Panna énekével* mint kurvacsúfolóval és a *Balassa János énekével* mint a kurvázó férfi beszédével Gerézdi Rabán e tárgyban írott vehemens értelmezése nyomán szokás verspárokként számolni.⁵⁸ A *Szodomához hasonló...* kezdetű alkotás és a *Balassa János éneke* tartalmi és stílári hasonlóságaira azonban csak Varga Imre figyelt fel, aki a kapcsolódó levéltári anyag egy figyelemreméltó részletében találta meg a *Balassa János éneke* és a *Szodomához hasonló...* kezdetű lehetséges közös kontextusát.⁵⁹ Röviden összefoglalva: Madách Gáspár egy időben Balassa Simonnak volt a kékkői prefektusa. Simon Balassa (III.) Zsigmondnak volt a fia. Zsigmond halála (1623) után az örökösök elhúzódo pereskedésbe fogtak egymással. Madách tehát Simon érdekeit volt hivatott képviselni a többiekkel – köztük annak fiatalabb öccsével, a vádaskodás során egyebek mellett feslett erkölcsűnek is titulált Balassa Jánossal – szemben. A *Balassa János éneke* szerzőségének kérdésében Varga ezt a körülményt egyértelműen Madách javára tudja be. A szövegeket most is érdemesnek tartom teljes terjedelemben közölni:

57 Vö. 38. lábjegyzet.

58 GERÉZDI Rabán, „*Balassa János éneke solymocskájáru*”, ItK, 69(1965), 689–695.

59 VARGA, i. m., 72–73.

Balassa János éneke sólymocskájáról⁶⁰

1. Az én sólymocskám Palojtán vagyon,
Szívben szerelmem nő igen nagyon,
Belőle ikerája foly igen lágyon,
Kit drága kenetül magamnak tartom.
2. Gondolkodván érte nem tudok, s mind álllok,
Ha eszemben jut, csaknem meghalok,
Szerelmiért Palojtára gyalog ballagok,
Mint ész nélkül szükös járó bolondok.
3. Mikor hozzá megyek, elmosolyodik,
Előmben jövéen ő felfosztozik,
Okulárját mutatván szemem tisztítatik,
Ragyadó szereIme szívembe férkezik.
4. Ó, én sólymocskám, ha közelben laknál,
Kékkői kapun hozzám bejárhatnál.
Sok jót is nálam gyakran találhatnál,
Megtöltleném begyedet, kit azután látnál.
5. Az én kezemre tégedet vennélek,
Szép nyoszolyámra mellém fektetnélek,
Karjaimmal gyakran téged ölelnélek,
Végre mint az nyúl, által is szöknélek.
6. Noha kezememre apertúra,
Mely szemeimet genyettől tisztítja,
De ha sólymocskámnak rám fordul az fara,
Mindjárt szemeimnek megjűn szép világa.
7. Atyafiúsnak benned nagy romlása,
Fertelmességből benned bomlása,
Atyafiak között való rút ágyasa,
Egyik mint másik kútját úgy ássa.
8. Asszonyok nem nézik benned, hogy atyafiak,
Egy méhből való származandottak,
Sem igaz kötelit az házasságnak,
Fekemlőit eresztik paráznaságnak.
9. Ó, te parázna nóstíny matéria,
Mely szívedet bűnnel az ördög maria,
Ne nézz az feslett erkölcsnek katonáira,
Tekints, gondolkodjál pokol kínjára.
10. Térj ki immár az sok fertelmességből,
Mélységes nagy víznek forgó örvényből,
Ne igyál immár bujaság mételeből,
Szabadíts meg magadat ördögnek tőriből.
11. Nem ilyen vala ezeltől ez e Vár,
Mikor benne lakott zöld publikán madár,
Nem vett erőt akkor veres szemű hóhár,
Mostan sok rossz lakja, feletle nagy kár.
1. Szodomához hasonló paráznak hajléka,⁶¹
Kleopátrának szép ékes barlangja,
Szemiramisz asszonynak lakó hazája,
Fertelmességnek tanuló oskolája.
2. Bujaság, torkosság tebenned lakik,
Paráznaság töled el nem távozik,
Az az jó benned, ki igen iszik,
Csóknak ízivel ha bőven telik.
3. Minden rossz gaz erkölcs tebenned vagyon,
Tökéletlenség benned nő nagyon,
Hazugságnak akla, hivatol, mondom,
Állhatatlanságnak fészke nagy vagyon.
4. Latorágnak fiai benned lakosznak,
Kik csak örülnek az tolvajlásnak.
Tárgulása nincsen az sok lopásnak,
Fiaid merülnek nagy prédálásnak.
5. Az az jó tebenned, ki nagyot hazudhat,
Azki nem volt soha, olyant is mondhat,
Jámborok szava nálad semmit nem hat,
Mert szitkos voltoddal nyelveket gázolhat.
6. Istentelenségben merülő úrfiak,
Paráznaságra hajlandók, mint az vak,
Nem nézvéen, hogy közel való atyafiak,
Csak ők büzőlhessék odóját, mint az bak.

60 Kritikai kiadása: RMKT XVII/12, 41. sz.

61 Kritikai kiadása: RMKT XVII/12, 39. sz.

A két versnek valóban több olyan motívuma is van (a vár, a paráznaság, a szembaj stb.), amely vitán felül hasonlít vagy megegyezik. Ebből azonban egyáltalán nem következik, hogy egyazon szerzőt kellene sejteni mögöttük. A *Balassa János éneke* ugyanis értékelhető olyan aenigmaként is, amelyben a szubjektum identitása – ahogy arra Szilasi László a költeményről írott szép és fontos tanulmányában rámutatott – alapvetően képlékeny (vagyis a terminus bahtyini értelmében is parodisztikus): szinte sorról sorra felülíródik, ezért aztán a közlés tulajdonképpen jelentése is rögzítetlenül marad.⁶² Márpedig – és ebben látom a bizonyosságot arra, hogy a *Szodomához hasonló...* kezdetű szerzősége a *Balassa János énekével* szemben Madách Gáspárnak tulajdonítható – a költői nyelv ilyesfajta játékterét az autoritásokhoz erősen vonzó Madách általában igyekszik szűkíteni.⁶³

A két vers imitatív viszonya tehát indirekt módon is parallel a *Tudod-e miért jöttem élédben...* kezdetű közköltészeti alkotás és a *Bendő Panna éneke* köztivel, amennyiben az első személyben előadott bemutatás ezúttal is a tévelygőket gáncsoló vádbeszédre módosul. Ahogy ezt az alábbi áthallás is kiválóan tükrözi:

Az én sólymocskám Palojtán vagyon, Minden rossz gaz erkölcs tebened vagyon,
 Szíviben szerlemem nő igen nagyon...⁶⁴ Tökéletlenség nő benned nagyon...⁶⁵

Ebből pedig az következik, hogy a *Szodomához hasonló...* kezdetű vers feltehetőleg a *Balassa János éneke* nyomán, de a *Bendő Panna éneke* mintájára készülhetett. Előbbi a retorikai anyagot (*thema*) szolgáltatva hozzá, az ügy (*causa*) kidolgozásának eszköztára azonban az utóbbiével közös. A *Szodomához hasonló...* kezdetű vers a nevesítésnek az előzőekben megfigyelhető közös gyakorlatát ugyanakkor nem követi: Madách abban még a pozitív szereplőnek sem árulja el a valóságos nevét, csupán egy azóta is feloldatlan antonomázián keresztül jeleníti meg.⁶⁶ Ami tökéletes összhangban áll azzal a sokat hangoztatott diplomáciai természetű meggyőződéssel, hogy a meggondolatlan beszéd veszélyeztetheti a hivatali előmenetelt.⁶⁷

62 SZILASI László, *A nyúl és a sólyom: Trópusok és funkcióik: Madách Gáspár Balassa János éneke sólymocskájáról című versének példája*, *Literatura*, 26(2000), 258–269. A paródia bahtyini fogalmát Szilasi a vers kapcsán nem érinti. Vö. Mihail BAHTYIN, *François Rabelais művészete: a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*, ford. KÖNCZÖL Csaba, Bp., 2002.

63 Erre a következő jelenség enged következtetni. A *Madách–Rimay-kódexek*ben fennmaradt, ismeretlen szerző(k)től származó tizenöt szerelmes ének közül az egyik így zárul: „S kitől lehet, kést is cseréljen hüvelyén.” (*Szerelemtől csak kár...*, RMKT XVII/12, 47. sz.) A tetszetős képet Madách a paráznaságról írott traktátusának egy betétversében kölcsönzi el, ám annak jelentését egy jelző segítségével igyekszik egyértelműsíteni, ekképpen: „Telhessék eleven késsel hivele.” (RMKT XVII/12, 691.)

64 *Balassa János éneke*, 1–2. sor.

65 *Szodomához hasonló...*, 9–10. sor.

66 *A Zöld Pelikán kilétéről* lásd: VARGA, i. m., 73.

67 A verses életműben többször kidolgozott gondolat egyik példája a *Krónika* c. vers 9. strófája:

Ez is lehet magyarázat arra, hogy miért emelődnek be a kérdéses versek a Madách–Rimay-kódexekbe: mert azok többé-kevésbé olyan retorikai konstrukciókból állnak össze, amelyeknek Madách Gáspár szerette és értette a működés módját, és szívesen alakította azokat tovább kedvére és 17. századi költészeti anyagunk gazdagodására.

2. 3. Konklúzió

Végezetül térjünk vissza a dolgozat e második részének kiindulópontjául vett idézethez. Amennyiben tehát Radvánszky Béla „elérés” és a „mérékezés” terminusait mint az *imitatio* és az *aemulatio* magyar megfelelőit értjük, beláthatjuk, hogy ennek épp a fordítottja igaz. Mert amíg Rimay az örökül kapott eszközök továbbfejlesztésével valóban megkísérelt túllépni az elődön, addig Madách Gáspár a jelek szerint éppenséggel semmiféle hagyomány meghaladására nem törekedett.

„Mindazonáltal meg nem nevezem, / Ki legyen az, magam is szégyenlem, / Ha gyalázkodnék
nevében s híriben, / Gátlása lenne előmenetelében.” Kritikai kiadása: RMKT XVII/12, 38/I. sz.

Czeglédi István Hollandia-képe

Medgyesi Pálon kívül Czeglédi István kassai lelkész az a puritán lelkipásztor-író, akivel az utóbbi két évtizedben a legtöbbet foglalkoztam, vagy, más megközelítésben, akinek munkássága és személye a legtöbbet foglalkoztatott.¹

Ez a tartós érdeklődés nem csupán e jeles szerző sokhangú, komoly hit- és tanvédelemtől a gyilkos travesztiáig ívelő írói munkásságának szól, hanem egyszersmind az eltelt évszázadok ellenére őt szinte köztünk-élőnek érezhető, rendkívül életteli egyéniségének. Amelynek egyik eleme az a *személyesség*, amely a kegyességi irodalom szerzőiből vagy teljesen hiányzik, vagy legalábbis elég ritkán csillan meg szövegeikben. Czeglédi István, a gyászévtized egyik legismertebb mártírja – mintha a mártírságot, s az annak nyomán termő legendákat, gazdag folklórt előre megérezte volna – életének olyan mozzanatairól tudósít bennünket hitépítő könyveinek margóján, amelyekkel pályatársai többnyire adósok maradtak. E személyes információk sorában, tanult barátunk és kollégánk, olykori peregrinustársunk, Bartók István tiszteletére, ezúttal azt a kapcsolatot vesszük közelebről szemügyre, amely Czeglédi Istvánt vándordeák-időszaka színhelyéhez, Hollandiához fűzte. Ezek a műveiben fellelhető dokumentumok azt bizonyítják, hogy az őt neves teológussá érlelő országot teljes mértékig sikerült belaknia, lelki otthonának éreznie, egy időre valósággal oda honosodnia. Medgyesi Pál hatalmas életművében, hogy ezúttal csak az első számú magyar puritán szerzőt

* A szerző irodalomtörténész, költő, műfordító (Budapest).

1 PETRÓCZI ÉVA, *Oratio politico-ecclesiastica, vagy Czeglédi István gyászbeszéde II. Rákóczi György felett = Uő, Puritánia. Tanulmányok a magyar és angol puritanizmus irodalmáról*, Bp., 2006 (Historia litteraria, 20), 136–143; PETRÓCZI ÉVA, *Nem betyár, nem szépasszony – prédikátor = Uő, Mi lelkünknek éltető abraja. Esszék a magyar és angolszász vallásos irodalomról*, Bp., 2008, 85–94. Ugyanebben a kiadványban: *Egy apaszívű lelkész a 17. században, avagy hogyan emlékezett a nevelt és az édes fiú Czeglédi Istvánra?*, i. m., 95–103; PETRÓCZI ÉVA, *Megmentő és elveszejtő humor, Czeglédi István kassai prédikátor*, Historia Ecclesiastica (Prešov–Eperjes), III(2012), 117–128.

említsük, sokkal kevesebb „Anglia-dokumentum” található, legalábbis a Czeglédi-féle „háromdimenziós” németalföldi képekhez és portrékhoz képest.² Medgyesi Cambridge-i visszaemlékezéseiben ugyanis elsősorban nem angolokat, hanem magyarokat szerepeltet, többek között baráti diáktársát, Ruszkai Andrást. Ehhez képest Czeglédi – ahogyan az imént már jeleztem is – Hollandia és a hollandok valóságos 3D-s megjelenítője. Nagyon valószínű egyébként, hogy Czeglédi István Hollandia iránti érdeklődése részben egyik meghatározó sárospataki tanárának, Tolnai Dali Jánosnak köszönhető, aki Londonban, Samuel Hartlib körének egyik tagjaként számos holland kapcsolatra is szert tett. E körben ugyanis számos holland látogató megfordult. Hartlib lányainak egyike, Nan, egy utrechti kereskedő, Jan Roth (Roder) felesége lett.³

Abban, hogy a Czeglédi-publikációkban Hollandia és a hollandok jelenléte olyan hangsúlyossá és állandóvá vált, része lehetett Comeniusnak is, aki sárospataki találkozásai alkalmával sokat beszélt erről a tekintélyes protestáns országról Czeglédinek; már csak azért is, mert ottani vendégtanári időszakában több magyar diák is felkereste, többek között Diószegi Kis István teológus, aki történetesen Henrik van Diest *Leiki fegyverének* magyarra fordítója volt.⁴

A továbbiakban, számos újabb közleménynek köszönhetően, amelyek közül az egyik legutóbbi a közelmúltban elhunyt egyháztörténész, Ladányi Sándor és Bozzay Réka, a fiatal nederlandisztika-kutató együttműködésének eredménye, könnyen nyomonkövethetjük Czeglédi István hollandiai peregrinációjának állomásait.⁵

Ebből az itt közölt diáknévsorból kitűnik, hogy a kálvinistaként, az Abaúj vármegyei Perényben született „Stephanus Czeglédi, Hungarus” először Franeckerben matrikulált 1644. június 15-én, majd rövid ott-tartózkodás után Utrechtben, végül ugyanazon év novemberében már Leidenben találjuk. Leident 1645 augusztusában, tíz havi vendéghallgatói időszak után hagyta el, s ezt követően csaknem két évet töltött a deventeri athenaeum illustre, azaz a főiskola diákjainak sorában. Peregrinációját, a kálvinista Róma, Debrecen városa mellett, egy felvidéki nemes, Harthay Gábor támogatta.⁶

2 E témát is érinti: PETRÓCZI Éva, *Egy fordítás háttértörténete, Lewis Bayly: The Practice of Piety, Medgyesi Pál: Praxis pietatis = Uő, Fél-szentek és fél-poéták. Epizódok a magyar és angolszász puritanizmus irodalmából*, Bp., 2002 (Régi Magyar Könyvtár Tanulmányok, 5), 11–32.

3 Hartlib holland kapcsolatairól olvashatunk Mark GREENGRASS szócikkében: *Hartlib, Samuel (c. 1600–1662) = Oxford Dictionary of National Biography*, OUP, 2004, online ed., 2007. <http://www.oxforddnb.com/index/12/101012500/> [2013. 08. 23.]

4 Erről a lehetséges látogatásról olvashatunk EREDICS Péter német nyelvű disszertációjában: *Ungarische Studenten und ihre Übersetzungen aus dem Niederlandischen in der frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main–Berlin, 2008 (Debrecener Studien zur Literatur, Band 14), 74.

5 BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918. Hongaarse studenten aan nederlandse universiteiten 1595–1918*, Bp., 2007 (Magyar diákok egyetemjárása az újkorban 5.), 56, 123, 207, 235.

6 A Harthay családról lásd: NAGY Iván, *Magyarország családai*, 5, Pest, 1859, 61.

ról, sem erről a fontos munkájáról nem esett egyetlen szó, egyetlen említés sem, egy, a maga nemében tudománytörténeti jelentőségű, holland–magyar kapcsolattörténeti kiadványban, s az azt két évvel megelőző amszterdami kiállítás anyagában sem.¹¹

Vajon mi is lehet az oka annak, hogy éppen a gazdag életművű és nagy jelentőségű Czeglédi István hiányzik az egyébként rendkívül informatív, angol és német nyelvű könyvecske anyagából, amelynek meglehetősen széles körű nemzetközi recepciója is volt? Egy bizonyos: a válasz nem Czeglédi személyében, műveinek esetleges „sápadtságában”, érdektelenségében rejlik, hiszen ahány cím, annyi tüzes polémia, annyi szellemes, olykor kimondottan humoros fordulat. Megkockáztatjuk a feltételezést: talán az tarthatta távol személyétől a kiállítás rendezőinek és a kötet szerkesztőinek érdeklődését, hogy hollandiai peregrinációs idejének nagy része nem Leiden és Franeker európai hírű egyetemein, hanem a hozzájuk képest kicsiny deventeri főiskolán zajlott. Ettől függetlenül mégis érdemes idéznünk Berkes Katalin bevezető tanulmányának néhány gondolatát:

Hollandia volt az egyetlen ország, ahol a gondolatok szabadságát nem korlátozták, s ahol számos előre mutató gondolat született és fejlődött. Az ún. Aranykorban Hollandia kulturális nagyhatalomnak számított. Öt egyetem (Leiden, Franeker, Utrecht, Groningen és Harderwijk, továbbá kilenc athenaeum (főiskola) működött ott, ebben az időben. Ezek biztosították Hollandia hosszán tartó vezető szerepét az európai teológiában. [...] Mindez a magyar intellektuális kultúrának is részévé vált. Hogy Debreceni Ember Pált idézzük: „...úgy jöttek vissza (t. i. a magyar peregrinusok) körútjaikról, tapasztalatokkal és ismeretekkel megrakodva, mint Iaszón Colchisból, az aranygyapjúval.”¹²

Visszatérve ezek után a Fredrik Spanheim–Czeglédi István kapcsolatra: eltekintve leideni disszertációjának „captatio benevolentiae”-stílusú ajánló formulájától, Czeglédi név szerint nem túl gyakran említette meg annak a professzorának nevét, akinek csípős katolicizmus-ellenes argumentációi savát-borsát köszönhette. Ezzel szemben négy évvel Czeglédi mártírhalála után nevelt fia, Köleséri Sámuel valósággal magasztalta Spanheimet a *Sion vára* című posztumusz Czeglédi-mű ajánlásában.¹³

Czeglédi István úrvacsorai értekezésének említésével, amelyet Leidenben fejezett be, lassan megérkezünk Deventerbe, ahol napra pontosan 1645. augusztus 14-én matrikulált. Segesvári Lajos rövid publikációjában annak ide-

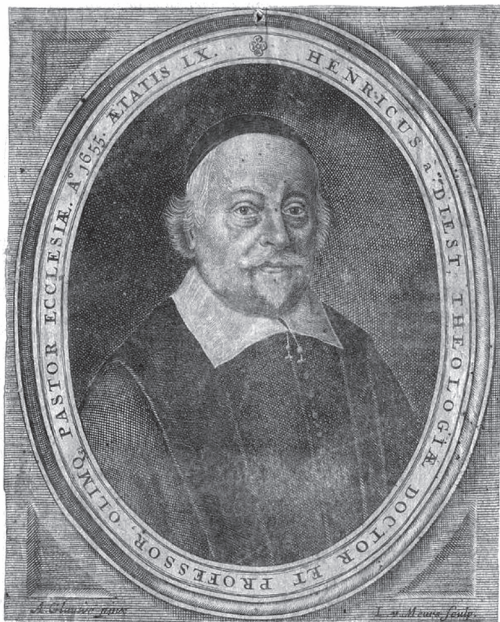
11 *Studiosorum ut librorum peregrinatio. Hungarian-Dutch Cultural Relations in the 17th–18th Centuries*, ed. by István MONOK, Ferenc POSTMA, Amsterdam–Bp., 2006.

12 BERKES Katalin kiállítás megnyitója = *Uo.*, 7–8.

13 KÖLESÉRI Sámuel, *Ajánlás Apafi Mihály erdélyi fejedelemhez* = CZEGLÉDI István, *Sion vára*, Sárospatak–Kolozsvár, Rozsnyai János, 1675, (xx) 1v. (RMK I. 1187.)

jén csak annyit írt Czeglédi deventeri mestereivel kapcsolatban, hogy „egyikőjük Henricus a Diest volt”.¹⁴

Most, a huszonegyedik században már szerencsére sokkal több információ van erről a szellemi műhelyről, Eredics Péter és Postma Ferenc csaknem minden részletre kiterjedő, német nyelvű publikációja, a *Henricus Diestius és deventeri magyar diákjai* jóvoltából.¹⁵ Ebben az érdekes tanulmányban többek között arról olvashatunk, hogy Diest *Grammatica hebraea* című fontos művében így emlékezik meg magyar tanítványairól: „multi Ungari, alii-que ex Academiis ad nostram institutionem ad exiguum tempus divertentes.”¹⁶ Diest, aki Rajna-Vesztfáliában született, s Herbornban, Heidelbergben és Bázelen tanult, mindezekben a fontos oktatási központokban számos ottani magyar diáktársával kötött ismeretséget, s néhányan talán barátságot is. Valószínűleg ez az eredete a későbbi „hungarus” diákjai – köztük Czeglédi István – iránti érdeklődésének is, akinek 1644–1649 között a tutora volt. Mi több, egyik legfontosabb könyvében, a rendszeres teológia oktatására széles körben használt *Funda Davidis* címűben megjelenik öt magyar respondensének neve, s természetesen argumentációik szövege is. A Diest-életmű e részletének számos magyar fordítása ismeretes, Szoboszlai Miklós, Uzoni Balázs és Udvarhelyi Péter tollából. Már említett kiváló kollégánk, a Hollandiában élő Eredics Péter rendkívüli alaposságú diszsertációja éppen ezzel a fordítással foglalkozik. Ezek a magyarra már a majdnem-kortársak által átültetett holland szövegek azt igazolják, hogy Henricus Diestius professzor jó emlékezete nem halványult el az évek során. Ebben az időszakban a magyar nyelven megjelent kegyességi irodalom egyik legnagyobb sikere éppen az ő *Lelki fegyver* (hollandul: *Christelijke Ghebeden en Danckseg-*

14 SEGESVÁRI Lajos, *A deventeri athenaeumban tanult magyarok 1644–1649*, Századok, 71(1937), 506–508.

15 Ferenc POSTMA, Peter EREDICS, *Henricus Diestius und seine Ungarischen Studenten in Deventer. Ein kleiner Beitrag zu seiner Rezeptionsgeschichte und Bibliographie = „mint az gyümölczös és termett szőlöveszszóc...”*. *Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*, szerk. STEMLER Ágnes, VARGA Bernadett, Bp., 2010, 71–88.

16 *Uo.*, 72.

gingen) című kötetének magyar változata volt, Diószegi Kis István munkája.¹⁷ Visszatérve az egyébként nagyon elgondolkodtató és ötletadó Postma–Eredics „négykezes” dolgozatra: nagy csalódásunkra ebben sem esik szó a Diest–Czeplédi kapcsolatról. De a rendkívüli mértékben pontos szerzőpár mégsem hibázatható mindezért, hiszen hosszú deventeri tartózkodása ellenére (amely hollandiai Hanza-város volt!) Czeplédi egyetlen Diest-művet, vagy legalább részletet sem fordított le magyarra, sőt, a professzor nevét sem említette meg egyik írásában sem. Ezzel a „feledékenységével” alaposan el is tért az egyik legfontosabb humanista tudósi tradíciótól, a tisztelgéstől a legmeghatározóbb tanítómester, a „magister perpetuus” előtt. Korántse gondoljuk azonban, hogy hálátlan, közömbös tanítvány lett volna. De a keserű napi küzdelmek, az ellenreformáció meg-megújuló támadásai közepette egyszerűen nem maradhatott ideje és ereje ilyen, nagyon szép, de a békésebb időkhöz illő diplomáciai gesztusokra. S talán magáról, személyes ügyeiről soha nem beszélő, visszafogott alkata is gátolta e „captatio benevolentiae”-körök megtételében. Az utókor nagy szerencséje, hogy ugyanakkor a környezetfestéssel, a 17. századi Hollandia bemutatásával nem maradt adósunk! Elegendő végezetül egymás mellé tennünk Diest nyugodt, különös módon „magyaros” vonásokat is mutató arcképét és Fridrik Spanheim jóval szikárabb és harcosabb portréját, hogy megértsük: hősünk igazi választott modellje az utóbbi volt. Igaz ugyan, hogy e két professzorról fényképek nem készülhettek, de Jacob van Meustot, Diest portréjának rézbe metszőjét a legautentikusabb holland művészek között tartották számon a kora újkori Németalföldön. Másfelől, ahogyan már utaltunk is rá, ha nem is a jeles Diestius professzor maga, de legalább a felnevelő város, Deventer, s további fontos hollandiai települések és személyiségek szép számmal megjelennek Czeplédi publikációiban. Kicsiny példatárunk nyilvánvalóan csak esetleges és sporadikus lehet, de jól illusztrálja a kassai prédikátor tartós kötődését Hollandiához. Első példánk azonban még csak nem is holland földre vezet bennünket, hanem a szomszédos Belgiumba. A mű, amelynek lapjain ez az ország megjelenik, egy 1659-ben, Kassán megjelent „kvázi-katekizmus”, *Az országok romlásáról írott könyv első része*.¹⁸ Ebben a következőket olvashatjuk: „Hát a’ Boldog Szűz Mária, mi-csoda helyekre visel gondot? ...2. Constantinápolyra; a.) Flandriára; b.) Antwerpiára; még Magyarországra is.”¹⁹

Ugyanebben az évben, s ugyancsak Marcus Severinus híres kassai nyomdájában jelent meg az a Czeplédi-mű, amely a szerző összes írása közül a leggazdagabb deventeri epizódokban.²⁰ A szövegben minduntalan a tengerész-kultú-

17 DIÓSZEGI KIS István, *Lelki fegyver...*, Utrecht, 1666. (RMNY 3327A.) – utolsó magyar kiadása: 1851.

18 CZEPLÉDI István, *Az országok romlásáról írott könyv első része*, Kassa, Marcus Severinus, 1659. (RMNy 2831.)

19 *Uo.*, 144.

20 CZEPLÉDI István, *Hartzban való baivivásról irt könyvecske*, Kassa, Marcus Severinus, 1659. (RMNy 2830.)

rára, a kikötői életre való utalások bukkannak fel, továbbá a vizek flórája és faunája – és a hajóépítés. Köztudott, hogy Deventer nem tengerparti település, de jórészt az Ijssel folyó keleti partján terül el, így lehetett belőle tenger nélkül is Hanza-város. Mindez alkalmat adott Czeglédinek arra, hogy nagyon változatos, a vízközelséget érzékeltető, plasztikus képeket alkosson:

Ismérem, Uram, a' te igid, olyan, mint a tenger, melyben a nagy Czeth hal úsz,
a' szegény Barany csüggendez; fenyics meg azért a' szeleket, hogy mikor ebben
evецzkél tántorgó lelkem, ne borittassék el veszedelmes jeghek között tenyészni
igyeksző Halcyon gyenge madarad.²¹

A következő példánk, amely Czeglédi folyamatos Hollandiára-emlékezését bizonyítja, egy halotti oráció, Rhédei Ferenc erdélyi arisztokrata fölött.²² Ebben a szövegben pontosan tíz vízi metaforát számolhatunk meg, noha az elhunyt hegyvidéken született és élte le az életét. Éppúgy, mint maga a szerző, aki szülőföldjén és szolgálati helyén, a Felvidéken nem sok hajózási tapasztalatra tehetett szert, hiszen annak fő folyóján, a Vágon legfeljebb tutajjal közlekedtek. Teljesen nyilvánvaló tehát, hogy deventeri peregrinus-éveire emlékezett, (ahol szép számmal építettek nagy hajókat!) amikor Rhédeit az alábbi szavakkal méltatta: „Bárka, melyet, mind kívül, belül megenyvezének; ünéki-is külső belső isteni szolgálatja, Hiti által, így tündöklic vala.”²³ A legékesebb bizonyítékát mégsem az eddigi idézetekben láthatjuk Czeglédi István Hollandiához való kötődésének, hanem *Dágon le-dülése*²⁴ című, ragyogóan szellemes polemikus művében, amelyben olyan, komikus eposzba illő momentumokkal találkozhatunk, hogy a műfaj egyik világhírű atyjának, Alexander Pope-nak is becsületére válna. Itt azt az ellenállhatatlanul mulatságos részletet idézzük, amely a kegytárgyak túlzott kultuszát tűzi tollhegyre, de úgy, hogy szövegében Hollandia újra meg újra felbukkan, többek között Erasmus és Leiden emlegetése révén:

Ugyan Erasmus mondgya: (n) Hogy egykor egy Pap a Szent péter ujját mutogatta edgyütt; s' mikor egy emberrel meg-czókolttaná, mondgya az ember: Hiszen nagy ujjá vólt Szent Péternek, (y) csak-nem fél sing... Ugyan Erasmus (z) Egykor egy Barát annyi tejét mutogatta a' Bóldog Szűznek, hogy tíz Aszszonyi álatnak-is elég vólna... A Keresztelő János... A' mell-ujjával a Christust mutatta; edgyik Vesontiánban, másik Tholosában, harmdik Lugdunumban... 40.

21 Uo., 58.

22 CZEGLÉDI István, *Enochnak Istennel való minden-napi járása*, Sárospatak, Rozsnyai János, 1669. (RMNy 3588.)

23 Uo., 149.

24 CZEGLÉDI István, *Dágon le-dülése*, Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel Mihály, 1670. (RMNy 3645.)

Longisusnak teste (ki Chirstust láncsával által verte vala) Mantuában, s' Lugdunumban...²⁵

A fenti idézetekből láthatjuk, hogy Czeglédi István egyfelől megpróbálta öszszegyűjteni a legkomikusabb „pápista” visszásságokat, másrészt viszont időről-időre „hollandosítani” igyekezett szövegét. A kassai kálvinistákban is ő táplálta folyamatosan e számára oly sokat jelentő ország iránti érdeklődést, megbecsülést, szeretetet. Ez a Hollandia-kultusz 1669-től még erősödött is a városban, egy fiatal lelkésznek, a Groningenben, Leidenben, Utrechtben és Franekerben tanult Kabai Bodor Gellértnek köszönhetően. Egy pillanatra visszatérve még főhősünkhöz, végezetül idézzük egykori peregrinustársa és egész élete során hűséges barátja, Nógrádi Mátyás szavait, amelyek a *Sion vára* című posztumusz Czeglédi-mű vendégszövegei közt jelentek meg:

Sok munkái után híres Belgiumban,
Küldetéek várástul, tudós Lugdunumban,
Sidó s görög nyelven épülni Lejdában,
Holott jelen voltam Académiákban.²⁶

Ebben a szépirodalminak semmiképpen nem nevezhető alkalmi versben van egy kulcsszó, amelyre érdemes odafigyelnünk. Arra, hogy a híres holland egyetemi város, Leiden, a latin „Lugdunum” nevezet mellett egy magyarosított „becenéven” is szerepel, azaz Lejdaként, jelezve, hogy akik ott tanultak – köztük Czeglédi is – egész életükben otthon érezték magukat a távoli holland földön.

Tisztában vagyunk azzal, hogy e kis áttekintés szokatlan, nem-kanonizált hangnemű, de reméljük, hogy a szerzői szándék nyilvánvaló. Az, hogy egy merev és néma viaszfigura helyett megpróbáltunk életre kelteni egy olyan, jobbára inkább mártíriuma révén ismert protestáns hőst, aki szellemi és lelki gyegyzete neves részét Németalföldön szerezte.

²⁵ *Uo.*, 29–30.

²⁶ NÓGRÁDI Mátyás, *Posthumum opus = Az 1660-as évek költészete (1661–1671)*, szerk. VARGA Imre, Bp., 1981 (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 10), 78.

Az eklézsia hajója

Georg Scherer és Káldi György Vízkereszt utáni
negyedik vasárnapra írt első prédikációjának összefüggései

Káldi György Vízkereszt utáni negyedik vasárnapra írt első prédikációja¹ – főként annak második és harmadik része – jelentős mértékben az ugyancsak jezsuita Georg Scherer hasonló alkalomra írt, ugyancsak első beszédén² alapul, több esetben is annak szó szerinti fordításának tekinthető. Ezt az összefüggést eddig még nem regisztrálta a szakirodalom, noha hasonló kapcsolat ismeretes a két szerző munkái közül, s több ízben képezte elemzés tárgyát.³

A Káldi-prédikáció három részből áll, a szerző szavai szerint a következőkből:

I. Meg-mutatom, Mint légyen a' Keresztyén Anyaszentegyház hasonló a' Kristus Hajótskájához. II. Meg-bizonyítom, hogy a' Kristus Ecclesiája győzhetetlen III. Okait adom, az Ecclesia győzhetetlenségének.⁴

Ezzel szemben Scherer beszéde tizennégy pontban, tizennégy metaforáját adja az egyháznak.

* A szerző az MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa.

A tanulmány az OTKA K 101571. számú pályázata támogatásával készült. Köszönöm Koltai András és Koltai Csanád közreműködését.

1 KÁLDI György, *Az Vasarnapokra-Valo Predikatzionka: Első Resze. Advent első Vasarnapiatol -fogva Sz. Háromság Vasárnapjáig. Irta az hivek vigasztalására és Jobbülésára ...*, Pozsony, 1631, 198–206.

2 Georg SCHERER, *Postilla oder Auslegung der sonn- und festtäglichen Evangelien*, Köln, 1609, 171–177.

3 MIKSZÁTH Kálmán *összes művei*, III, s. a. r. KIRÁLY István, Bp., 1956, 251; László HANDROVICS, „Der Zauberkraften”: *Ein mitteleuropäisches Wandermotiv = Serta Slavica: In memoriam Aloisii Schmaus*, hrsg. Wolfgang GESEMANN et al., München, 1971, 224–228; MACZÁK Ibolya, *A másképpen beszélő köntösök = Az interkulturális kommunikáció Mikszáth Kálmán műveiben*, összeáll., szerk. ALABÁN Ferenc, Bp., 2010, 44–50; MACZÁK Ibolya, *Kafarnaumi százados – kompilált köntösben = Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás et al., Debrecen, 2011, 103–107.

4 KÁLDI, i. m., 198.

A két beszédet egybevetve azonban érdekes szerkezeti összefüggéseket figyelhetünk meg. Először is azt, hogy a két szöveg számos ponton megegyezik, Káldié sok esetben tükörfordítása Schererének. Még abban az esetben is igaz ez, ha tekintetbe vesszük, hogy mindkét beszéd számos bibliai hivatkozást tartalmaz. Káldi hivatkozásai sok esetben megegyeznek Schererével, sőt azok sorrendjén sem változtatott a magyar hitszónok. Az egyezéseket példázza a következő idézetpár is:

Scherer	Káldi
<p>Die Christliche Kirch wird von unserm HERRN Christo einer Statt die auff einem Berg ligt und nicht kann verbogen seyn auch ihre Pforten Tag und Macht offen stehen verglichen davon im Psalmen geschrieben ist: O du Statt Gottes wie herzlich ding hat man von dir gesagt Item Dieser Statt Grundvest seyndt auff den heiligen Bergen. Item Der allerhöchst hat sie selber erbawet und befestiget. Sie ist nicht ein Menschliches Werck sondern ein Göttliches darumb kann sie niemandt zerstören wie Gamaliel im offentlichen Rath zu Jerusalem sagte:⁵</p>	<p>Urunk az Ecclesiát, a' Hegyen építettett Várához hasonlítja, melyet el nem rejthetni. Erről emlékezik Dávid, mondván: <i>Az ő fundamentomi a' Szent Hegyeken: dichőséges dolgok mondattak felőled Isten Várasa; maga fondálta azt a' Fölséges.</i> Az-okáért, nem emberi alkotmány lévén, el nem romolhat, Gamalielnek igaz okoskodása-szerént:⁶</p>

A szentírási idézetek sorrendjén túl az ezeket „összekapcsoló” szövegek is megegyeznek. A Scherer–Káldi-szövegösszefüggések mulatságos példája a – némi túlzással – „hóember-hasonlatnak” is nevezhető szövegrész, melyben mindkét jezsuita hitszónok hóoszlophoz (hóemberhez?) hasonlítja a protestáns tanítósokat:

5 SCHERER, *i. m.*, 173.

6 KÁLDI, *i. m.*, 203. Az eredeti szövegben is kurzív betűtípussal szerepelnek a szentírási idézetek.

Scherer	Káldi
Die Knaben auff der Gassen haben zu Winterszeiten ihr kurzweil dass sie auss dem Schnee und Eysen grosse Ballen machen und grosse Saulen oder Pfeiler aufrichten wie langbestehet aber diese ihre Arbeit? So bald die Sonn ein wenig warm Schneiet so werden alle Sauler und Pfeiler zu zu eytel Wasser. ⁷	A' Tévelygők gyüleközete pedig, hasonló a' két Oszlophoz, mellyeken állott a' Filistaeusok háza: mellyeket Sámson erőssen meg-rándítván, le-szakadott a' ház, és mind oda rontotta a' kik azon voltak. Sőt hasonlónak mondhattuk az Oszlopokhoz is, mellyeket a' gyermekek nagy munkával egybe raggatnak hóból, és csak egy lábbal is le-onthatni, [!] sőt csak a verőfény is el-olvaszthatta, és sárrá leszén. ⁸

Az összefüggő szövegrészek ellenére Káldi jelentős változtatásokat eszközölt Scherer prédikációján – főleg szerkezeti szempontból. Sok esetben saját gondolataival egészítette ki a szöveget – elhagyva Scherer gondolatmenetének egy-egy részét. Összességében tehát az figyelhető meg, hogy a bajor jezsuita beszédének felépítését, hivatkozásait és gyakorta szövegét is felhasználta Káldi. A jelzett összefüggést a következő táblázat szemlélteti.⁹

Scherer	Káldi
1. Hajó	
2. Sziklára épített ház	3. Sziklára épített ház
3. Hegyen épített város	4. Hegyen épített város
4. Bölcsen igazgatott ország	5. Bölcsen igazgatott ország
5. Rettenetes sereg	6. Rettenetes sereg
6. Dávid tornya	7. Dávid tornya
7. Igazság oszlopa, erős támasz	8. Igazság oszlopa, erős támasz
8. Mustármagból nőtt fa	9. Mustármagból nőtt fa
9. Hajnal, Hold, Nap	10. Hajnal, Hold, Nap
10. Krisztus mátkája	
11. Az igazság szava	
12. Tanító	
13. Iskola	
14. Hadsereg	

7 SCHERER, *i. m.*, 174.

8 KÁLDI, *i. m.*, 205.

9 Az azonos szerkezetű szövegrészeket félkövér betűtípussal jelöltem. A két szöveg egybevetésében Sabján Ildikó volt segítségemre.

A táblázatból kitűnik, hogy a Káldi-prédikáció szerkezet és szövegátvétel szempontjából jelentős mértékben a Scherer-beszéden alapul, különösen a prédikáció második részét illetően. Megjegyzendő azonban, hogy a Káldi-szöveg első és harmadik nagy egysége is Schereréből táplálkozik – ám itt jóval nagyobb szerkezeti-strukturális változásokat eszközölt a magyar hit-szónok.

A Scherer-szöveg első pontja voltaképp megegyezik a Káldi szöveg első részével: s már ebből is kitűnik, hogy Káldi jelentős bővítéseket hajtott végre a szövegen, részletesen elemezve a hajó-metaforát:

Scherer	Káldi
Hajó	Krisztus hajójának első tulajdonsága: „láthatandó és igen tettetes” ¹⁰
	Krisztus hajójának második tulajdonsága: „elei és utóllya, keskeny; a’ közepi, széles” ¹¹
	Krisztus hajójának harmadik tulajdonsága: „a’ Hajónak, allya vagy feneke szoros, és jól béchináltatott; a’ föli pedig széles és nyitva vagyon” ¹²
	Krisztus hajójának negyedik tulajdonsága: „Krisztus az ő Apostolaival vagyon benne” ¹³
	Krisztus hajójának ötödik tulajdonsága: „abban a’ Krisztus, hol aluszik, ’s hol vígyáz” ¹⁴
	Krisztus hajójának hatodik tulajdonsága: „akar-mint mind hányattassék a’ szél-vésztől, akár-mint mennyenek belé a’ habok, el nem romolhat, sem el nem merülhet” ¹⁵

A Káldi-beszéd harmadik részében ugyancsak Scherer gondolatai sejlének fel, ám a kompilátor szerkezeti változtatásokat, kihagyást és sorrendi cserét egyaránt alkalmazott:

10 KÁLDI, *i. m.*, 198.

11 *Uo.*, 199.

12 *Uo.*, 200.

13 *Uo.*, 201.

14 *Uo.*, 202.

15 *Uo.*

Scherer	Káldi
10. Krisztus mátkája	Az Egyház állhatatosságának második oka: „az Anyaszentegyház a’ Krisztusnak Jegyese” ¹⁶
11. Az igazság szava	
12. Tanító	Az Egyház állhatatosságának első oka: „ő benne soha meg nem szűnnek az igaz Tanítók” ¹⁷
13. Iskola	
14. Hadsereg	

Összefoglalóan tehát a következőképpen szemléltethetők a prédikációk szerkezeti összefüggései:

Scherer	Káldi
Hajó	Krisztus hajójának első tulajdonsága: „láthatandó és igen tettetes”
	Krisztus hajójának második tulajdonsága: „elei és utóllya, keskeny; a’ közepi, széles”
	Krisztus hajójának harmadik tulajdonsága: „a’ Hajónak, allya vagy feneke szoros, és jól bé-chináltatott; a’ föli pedig széles és nyitva vagon”
	Krisztus hajójának negyedik tulajdonsága: „Krisztus az ő Apostolaival vagon benne”
	Krisztus hajójának ötödik tulajdonsága: „abban a’ Krisztus, hol aluszik, ’s hol vígyáz”
	Krisztus hajójának hatodik tulajdonsága: „akar-mint mind hányattassék a’ szél-vésztől, akár-mint mennyenek belé a’ habok, el nem romolhat, sem el nem merülhet”
Sziklára épített ház	Sziklára épített ház
Hegyen épített város	Hegyen épített város
Bölcsen igazgatott ország	Bölcsen igazgatott ország

16 Uo., 206.

17 Uo.

Scherer	Káldi
Rettenetes sereg	Rettenetes sereg
Dávid tornya	Dávid tornya
Igazság oszlopa, erős támasz	Igazság oszlopa, erős támasz
Mustármagból nőtt fa	Mustármagból nőtt fa
Hajnal, Hold, Nap	Hajnal, Hold, Nap
Krisztus mátkája	Az Egyház állhatatosságának második oka: „az Anyaszentegyház a’ Kristusnak Jegyese”
Az igazság szava	
Tanító	Az Egyház állhatatosságának első oka: „ő benne soha meg nem szűnnek az igaz Tanítók”
Iskola	
Hadsereg	

Káldi tehát jól érzékelhető kreativitással nyúlt a forrásszöveghez: stílári és szerkezeti változtatásokkal egyaránt élt saját prédikációjának kialakítása során. Munkáját bizonyára segíthette szerzetesrendjének kompilációval és jegyzetkészítéssel összefüggő gyakorlata is.

Érdemes felhívni a figyelmet arra is, hogy Káldi forrásai közé tartozott Pázmány *Kalauza* is – amint a szerző megjegyzi, a II. kiadás 206. lapja volt szövegének forrása.¹⁸ Ez a rövid Káldi-jegyzés több tanulságot is sejtet. A kompilációkutatás szempontjából mindenképpen fontos felhívni a figyelmet arra, hogy Káldi pontos helymegjelöléssel forrásként hivatkozik Pázmányra – ámde mindezt elmulasztja a Scherer-szövegek esetében, jöllehet a bajor jezsuita szövegét nagyobb terjedelemben építette saját szövegébe.

Másrészt érdekes és fontos adalék a *Kalauz*-hivatkozás esetében a kiadás felüntetése. Ennek figyelembevételével egyrészt könnyebben regisztrálhatja a kutató a Káldi által használt *Kalauz*-példányt, másrészt – és ez talán a lényegesebb – jelét látja annak is, hogy Káldi regisztrálhatta a két, Káldi-gyűjtemény előtt megjelent *Kalauz*-kiadást (1613, 1623), illetőleg azok különbségeit.¹⁹ Mindez kutatástörténeti szempontból sem érdektelen, hiszen Ocskay György Kelemen Didák *Kalauz*-átvételei révén ugyancsak a Pázmány-mű második kiadását igazolta.²⁰

18 KÁLDI, *i. m.*, 205.

19 Vö. HARGITTAY Emil, *Pázmány és a kompiláció = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 2), 251–260.

20 OCSKAY György, *Pázmány hatása Kelemen Didák prédikációiban*, ItK, 86(1982), 436–448.

Gábor Csilla Káldi-prédikációkkal foglalkozó monográfiáját²¹ ismertette Bartók István fogalmazta meg, hogy „az első teljes katolikus bibliafordítás mellett a szerző munkásságának ez a területe is kitüntetett helyet érdemel régi irodalmunk történetében.”²² Éppen ezért fontos, hogy rekonstruálhassuk a jezsuita hitszónok beszédeinek forrásait és a szövegalkotói munkafolyamatát. Ehhez igyekeztem hozzájárulni néhány adalékkal.

21 GÁBOR Csilla, *Káldi György prédikációi: Források, retorika, teológia*, Debrecen, 2001 (Csokonai Könyvtár, 24).

22 BARTÓK István, *Gábor Csilla: Káldi György prédikációi (Források, retorika, teológia)*, ItK, 107(2003), 763.

Pázmány, a deák nyelv és a citátumok

Bartók István 1998-ban megjelent könyvében¹ ír többek között a 17. századi fordításirodalom kérdéseiről, technikai problémákról, a filológiai pontosságról, és többek között meghatározó művek előszavainak a témához kapcsolódó állásfoglalásáról. Jelen tanulmányban az ő gondolataim fölbuzdulva egy viszonylag sokat tárgyalt kérdést egészítenék ki néhány gondolattal, ami nem más, mint Pázmány véleménye a megfelelő fordítás mibenlétéről, s amiről, mint az általa vizsgálandó korpusz előzménye, maga Bartók is említést tesz.² Eszerint a Pázmány szerinti ideális fordítás kulcsa a megfelelő arányok megtalálása a tartalmi hűség és az adott nyelv sajátosságainak megfelelő fogalmazás között. A fordítás során fontos, hogy a szöveg tartalma is befolyással legyen a helyes arány kiválasztására. Bartók Pázmány korát követő példákkal támasztja alá, hogy ettől számos más, eltérő elgondolás is létezik, amely hol a tartalmi hűség, hol a stiláris bravúr elérését célozza meg elsősorban. Ezt a Bartók által a későbbiek tárgyalásához kiindulópontként összefoglalt nézetet, valamint a témához kapcsolódó jól ismert Pázmány-idézetek³ mondandóját további gondolatokkal egészíthetjük ki, ha újraolvassuk Pázmány szövegeit.

A vizsgálódást talán nem is a *hogyan* fordított Pázmány kérdéssel kell kezdenünk, hanem sokkal inkább a *mit* fordított le és *mit nem* kérdésekkel, és ennek tükrében nemcsak általánosságban, de konkrétan is láthatjuk véleményét a magyar nyelvre való átültetés módszertanán túl arról is, hogy melyik nyelv milyen cél szolgálatába volt inkább állítható, s a nyelvek, a latin, illetve

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tagja. Ezúton is köszönöm Hargittay Emil tanácsait, amiket a dolgozat elkészítése során adott.

1 BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között, Bp., 1998.

2 Uo., 260.

3 Elsősorban a Kempis-fordítás előszavára gondolok: KEMPIS Tamásnak *Christvs követéséről, négy könyvei*, Mellyeket magiarrá fordított Pazmany Peter Eztergami Ersek, Bécs, 1624.

a magyar nyelv egy művön belüli alkalmazása, változtatása vajon hogyan lett már önmagában is az argumentáció eszköze.

Pázmány klasszikus műveltsége közismert, iskolázottságának, szerzetesi képzésének (is) köszönhetően a különböző nyelvekben való jártassága és magabiztossága szintén köztudott.⁴ Éppen ezért említésre méltó, amikor fölháborodásának ad hangot, ha a nyelvtudását, akár a filológiai pontosságát, akár a fordítástechnikai megoldását kéri rajta számon. Ilyen jellegű megjegyzések a hitvitázó írásokban fordulnak elő elsősorban, ahol a vitázó felek a tartalmi kérdések mellett gyakran *ad hominem* érvekkel élve a másik fél képességeit becsmélve annak nyelvtudására, pontosabban nem tudására is kitérnek.

Csak ízelítőül egy-két példa, először egy általános:

Itt először az Morgók engem pirongatnak, hogy sem deákul, sem magyarul nem tudok. Mert egyszer írásomban magyarul, és egyszer deákul vétkeztem az grammatica ellen; azért calefactorhoz igazítanak, hogy magyarul tanuljak.⁵

A *calefactor*, a fűtő az iskolai hierarchiában a tanárok és a diákok után következik, tehát a vád szerint annyira tudatlan Pázmány, hogy egy, a diákoknál képzetlenebb embertől is csak tanulhat. Pázmány nem hagyja szó nélkül a sértést. Válaszában ugyanazt az okot jelöli meg, mint amit a nyomtatásban esett fogvatkozások közlésekor szokott, az érvelés is hasonló, vagyis a tudatlanság helyett a véetlen gondatlanságot jelöli meg a hiba okául:

Ennyi írásban egyszer, vagy az írónak és nyomtatónak fogvatkozásából, vagy magam gondatlanságából, ha egy vétek esett az szövegben, bátor dolog mondhatom. Az eszes olvasó pedig tudom meggondollya, mely igye-fogyott emberek kel azoknak lenni, kik effélében kötődnek.⁶

Az eszes olvasó pedig ezúttal a hibák fejben emendálása helyett az ürügyet megragadó kötekedést észleli.

Az általános megjegyzés bemutatását egy konkrét példa kövesse. Lássuk, Pázmány hogyan reagál, amikor félrefordítással gyanúsítják, tehát ezúttal egy fordítástechnikai kérdés kerül szóba, ami egyúttal jól illusztrálja Pázmány gondolkodását a fordításról:

4 ÖRY Miklós, *Pázmány Péter tanulmányi évei*, szerk. BERZSÉNYI Gergely, Piliscsaba, 2006 (Pázmány Irodalmi Műhely, 5).

5 PÁZMÁNY Péter, *Csepregi szégyenvallás, az-az rövid felelet, melyben az csepregi hívságoknak kőszegi toldalékot verőfényre hozza Pázmány Péter*, s. a. r. RAPAICS Rajmond, Bp., 1900 (Pázmány Péter Összes Munkái, 5), 225.

6 Uo.

Azt is mondtam vala, hogy az Confessio egyedül az pusztá hitnek tulajdonítta az üdvösséget, kivel az keresztséget és poenitentiát haszontalanná teszi. Itt először azzal pirongat Alvinczi, hogy nem jól fordítom az *solat pusztának* [...]. Csuda Calepinusra akadtál vólt te is biz ot uram [...]. Én ezidáig azt tudtam, hogy ez az deák szó *sola* annyit tészen mint *csak egyedül*, és így is fordítottam vala az én könyvemben, noha utána vetém az *pusztát*-is, mert az magyar nyelvnek folyása szerént annyi az pusztá hit, mint az egyedül való hit. De ha ez vétek vagon, ám hadd el a pusztát, és tarcs-meg az egyedült.⁷

Itt tehát egy hitvita elejtett megjegyzésében nemcsak a bevezetőben idézett Bartók-gondolatot látjuk megvalósulni, de a Kempis-előszóban olvasható közismert igény is kielégítést nyert.

Nézzünk további eseteket, amelyek Pázmány fordítástechnikáját illusztrálják. Ezek a példák általában az újítók fordításaival kapcsolatos kritikus észrevételekből valók, a szemezgetés célja a fordításra vonatkozó megjegyzések összegereblyézése, nem pedig a hitvitaproblémák bemutatása, ezért bár a Szentírás fordításáról van szó,⁸ bizonyos megjegyzéseket mégis tekinthetünk általános, bármilyen szöveg fordításánál érvényes módszertani elvárásnak.

A fordítandó szöveg tartalmához hűnek kell maradni, azt a fordító saját szempontjai, érdeke ne befolyásolja, tehát a fordítás során sem elvenni, sem hozzátoldani, sem az eredetit megváltoztatni nem tanácsos.⁹ A fordítás során praktikus a célnyelv már meglévő, hagyományos szókincsét, közismert szavait használni,¹⁰ nem érdemes az olvasót az idegen nyelv helyett, bár anyanyelvű, de szintén nem érthető, vagy nem ismert kifejezésekkel terhelni. Ugyanúgy felesleges egy dolgot túlságosan bőven visszaadni, az értelem nélkül kerengő szavakra semmi szükség.¹¹ Ügyelni kell arra is, ha ugyanaz a fordulat többször fölbukkan, ugyanabban az értelemben szerepeljen végig a fordítás során.¹² Ha az eredeti szövegnek több változata is van, a legelfogadottabbat, ha tetszik, a legautentikusabbat kell kiválasztani, és azt kell lefordítani, hogy ezáltal is a fordítás a forrásszöveg eredeti szándékával leginkább egyező legyen. Végül ismét felhívja a figyelmet a véletlenekre, a nyomtatásban esett fogyatkozások esetére, amelyek változtathatnak valamelyest a forrásszövegen, de jó textó-

7 PÁZMÁNY Péter, *Alvinczi Péternek sok tétovázó kerengésekkel és czégyeres gyalázatokkal felhalmozott feleletinek rövid és keresztyéni szelidséggel való megrostálása*, s. a. r. RAPAICS Rajmond, Bp., 1895 (Pázmány Péter Összes Munkái, 2), 660–661.

8 Vö. P. VÁSÁRHELYI Judit, *Pázmány véleménye a magyar nyelvű protestáns bibliafordításról = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 2), 292–301.

9 PÁZMÁNY Péter, *Hodogeus: Igazságra vezérlő Kalauz*, s. a. r. KISS Ignác, Bp., 1897 (Pázmány Péter Összes Munkái, 3), 486–487.

10 *Uo.*, 485–486.

11 *Uo.*, 493.

12 *Uo.*, 494.

lógusként, a fordító ezeken el kell, hogy igazodjék.¹³ Ha ezeket megfogadja, aki fordítani készül, akkor az eredmény egy olyan jól sikerült fordítás lesz, amely olyan, mintha nem is idegenből való fordítás, hanem az adott nyelven való költés volna.

Elgondolkodtató, ha Pázmány számára ilyen fontos volt a hiteles és megfelelő fordítás, ő maga miért nem ültetett át több művet magyarra. A kérdés megválaszolása nem könnyű, talán nem is lehetséges. Úgy tűnik, számára nem az volt a cél, hogy valaki más munkáját átültesse, hanem az, hogy egy adott témában a lehető legkörültekintőbben, méhecskemód¹⁴ gyűjtse össze az érveket, amik segítenek a mondanivalója alátámasztásában, hogy azt a legmegfelelőbbben és hatásosabban, meggyőzőbben adhassa elő. Ahogy írja, nem az a feladata, hogy új dolgokat költsön, hanem a régieket a megfelelő rendbe tegye egymás mellé, hogy leginkább kitessék, amit előadni szeretne. Ez volt számára a cél, hiszen minél több helyről gyűjt érveket egy csokorba, annál erősebb lesz az argumentációja. Minél több tekintélyt szólaltat meg ügye érdekében, állít mondanója megtámogatására, annál meggyőzőbb lesz. Az előadás hatásosságának fontos eleme, hogy az milyen nyelven történik. Úgy tűnik, forrásszövegeit, vagyis amit nem a saját kútfőből fogalmazott, hanem máséból citált, de sajátjaként kezelt, leggyakrabban latin nyelvű forrásokból gyűjtötte, válogatta össze. Találunk ugyan idézetet, ami eredetileg is magyarul készült, de azokkal rendszerint polemizált. Az nem a sajátja volt. Amit érvelése szolgálatába állított, azokat vagy deákul, ahogy ő nevezi a latin nyelvet, illesztette be, vagy magyarra fordítva, vagy pedig együtt a kettőt, tehát latinul is, majd magyarra lefordítva. Megfigyelhető ugyanakkor bizonyos változatossága az életműben ezen beillesztett érvelések, idézetek nyelvi megjelenítésében, vagyis hogy melyik nyelven fordulnak elő. A továbbiakban arra keresem a választ, vajon felfedezhető-e valamilyen rendszer ebben a változásban. Idő, műfaj, téma vajon hatott-e arra, hogy a citátumaiból hogyan és mit fordított le, illetve mit nem fordított le Pázmány.

Azt tudjuk, hogy az élete végén kiadott prédikációgyűjteményében a latin nyelvű szövegeket minden esetben lefordította, sőt a tipográfia segítségével könnyen kiollózhatóvá tette.¹⁵ Azt is mondhatnánk, az idézetek latin nyelvű közlése akár feleslegessé is vált, nélkülük is tökéletesen érthető a mondanója. Úgy is fogalmazhatunk, hogy dupla munkát végzett, de úgy is, hogy a Kempisfordítás¹⁶ mellett ez is egészében magyar nyelven megírt munkája, hiszen az

13 *Uo.*, 497.

14 *Uo.*, 6–7.

15 PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-néhány innepelre rendelt evangéliomokról predikációk*, s. a. r. KISS Ignác, Bp., 1897 (Pázmány Péter Összes Munkái, 3), XV.

16 HARGITTAY Emil, *A Biblia nyelvi hagyománya Pázmány Kempis-fordításában = Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban: Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.*, szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, LUFFY Katalin, TÓTH Zsombor, BALOGH F. András, Kolozsvár, 2013, 58–65.

elejétől a végéig magyarul (is) olvasható a gondolatmenet megtörése, csonkulása vagy tartalmi elhagyások nélkül, és még akár el is játszhatunk a gondolatlaltal, vajon milyen hosszú maradna a prédikációs kötet, ha a tartalmában dupla részek csak egyszer szereplnének?

Lássuk, vajon mit tapasztalunk, mi mondható el a korábbi magyar nyelvű művekről? Kezdjük tehát az életmű elején. Tekintsük át a *Felelet*,¹⁷ a *Tíz Bizonyosság*,¹⁸ az *Imádságos könyv*¹⁹ és a *Rövid Tanúság*²⁰ című munkákat, vagyis a már kritikai kiadásban megjelent szövegeket a citátumhasználat szempontjából. Szerencsénkre munkái paratextusaiban Pázmány sokszor utal munkamódszérére, és számos egyéb körülményre, amelyek segítségül szolgálnak a vizsgálódás során. A *Felelet* előszavában a következőt olvashatjuk:

ne ciudalkozzal, ha az regi zent Doctoroknac soc Deac sententiait latod, Mert ezeket hogi Deakul irnam, az ketelenseg miueltete, tuduan, hogi nagioberie es böciülleti legien, mikor azon zokat oluassuc, mellieket az regiektül vöttünc, hogi sem, ha mi magunc mas nielüre forditanoioik.²¹

Ebben tehát arról van szó, hogy azért nem fordítja le Pázmány az idézeteit, mert nagyobb ereje van az eredetinek, a latin szónak, a szöveg azon a nyelven a legerőteljesebb, amelyen megfogalmazták, vagy pedig, például a Vulgata esetében, amelyen kanonizálták. S valóban a *Felelet* számos idézetet tartalmaz, amelyek formájukat illetően kétségkívül citátumok, jellemzően latin nyelven szerepelnek, nincsenek lefordítva, de funkciójuk szerint jóval többek, mint illusztráció. Szervesen beépülve, összefonódva az egész mű során, váltva egymást a magyar szöveggel, sokszor mondaton belül is, nem elhagyható részét képezik az érvelésnek, ilyen értelemben a két nyelv teljesen egyenrangú, a munka töredékes volna, bármelyik rész elhagyásával. Az idézetek mennyisége is számottevő, a kritikai szövegkiadásban a hat fejezetből álló mű²² 220 lapnyi terjedelmű,²³ ennek húsz százaléka a latin nyelven közölt szöveg,²⁴ így akár azt is mondhatnánk, kétnyelvű nyomtatványról van szó.

17 PÁZMÁNY Péter, *Felelet Magyar István sárvári prédikátornak az ország romlása okairul írt könyvére* (1603), s. a. r. HARGITTAY Emil, Bp., 2000 (Pázmány Péter Művei, 1).

18 PÁZMÁNY Péter, *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyossága és rövid intés a Török Birodalomról és vallásról* (1605), s. a. r. AJKAY Alinka, HARGITTAY Emil, Bp., 2001 (Pázmány Péter Művei, 2).

19 PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv* (1631), s. a. r. SZ. BAJÁKI Rita, HARGITTAY Emil, Bp., 2001 (Pázmány Péter Művei).

20 PÁZMÁNY Péter, *Rövid Tanúság* (1606), kiad. BRETZ Annamária, Bp., 2006 (Pázmány Péter Művei, 4).

21 PÁZMÁNY, *Felelet...*, i. m., 27.

22 Az előszó, tartalomjegyzék és a végén található *Peroratio* nélkül.

23 A kritikai kiadásban a 28–248. oldalakon található hat fejezet összesen 6046 sor.

24 A nem locust jelölő latin nyelvű szöveg 1281 sort tesz ki.

A *Tíz Bizonyosság*²⁵ esetében egész más a helyzet. Jellemzően magyarra fordítva szerepelnek az idézetek, ezért rendkívül sok locusjelölést találunk. A latin nyelvű rész aránya a magyar nyelvűéhez képest szinte elenyészőnek mondható, a 235 lap terjedelmű munkában mindössze 4 lapnyira²⁶ tehető, ennek egy-negyede nem is klasszikus értelemben vett citátum, hanem leginkább szógyűjteménynek mondható, amelyből kiderül, milyen (csúf) titulusokkal illetik egymást és a katolikusokat is a protestánsok. Az idézetek általában rövidek, egy-két sorosak, ellentétben a *Felelet* nem ritkán féloldalas, vagy akár hosszabb citátumaival, jellemzően nem fordítja le őket Pázmány, csupán mindössze 6 alkalommal, összesen 19 sornyi terjedelemben. Ez a két eltérő idézési gyakorlat főleg annak fényében különös, hogy a két művön, bár két év különbséggel adja ki, a szakirodalom álláspontja szerint párhuzamosan is dolgozott.²⁷ A különbség, az eltérő módszer okát keresve, nem vagyunk könnyű helyzetben, további kutatások eredményéig egyelőre azzal magyarázhatjuk, hogy míg a *Felelet* konkrét válasz, direkt polemizáló munka, addig a *Tíz Bizonyosság* egy általánosabb reflexió, a hitújítók működésének, a protestantizmus nézeteinek hamisságát, a katolikus álláspont igazságát bizonyító mű. Ilyen értelemben vele rokon munkának tekinthető a *Rövid Tanúság* című 1606-ban megjelent írása, s nemcsak műfaját illetően rokon, de a citátumhasználata is inkább vele mutat hasonlóságot, legalábbis ami a nyelvek arányát illeti. A *Rövid Tanúság* ugyanis egy magyar nyelvű, az idézeteket is magyarul közlő munka. Elvértve találunk benne latin szöveget, s ami új az eddig elmondottakhoz képest, hogy ezek két kivételtől eltekintve a margón szerepelnek.²⁸ A latin nyelvű margináliák elsősorban kommentárként funkcionálnak, a két, szövegközben található rész azonban az érvelés része. Az valamennyiről elmondható, hogy magyar nyelvű fordításukat nem tartalmazza a mű.

A *Rövid Tanúság* az *Imádságos könyv* első kiadása végén jelent meg, ami viszont már így nemzeti nyelven, hazai viszonylatban egy egészen új műfajt képvisel. De nem véletlenül szerepelnek így együtt, egy kötetben az imakönyv és a hitvédelmi munka, tulajdonképpen kéz a kézben fontos eszközként állnak a katolikus megújulás szolgálatában, az egyik ugyanis a tanítást adja, a másik pedig a lelkiséget, az egyikben vallásgyakorlásunkról tanulunk, a másikban a vallásunkat gyakoroljuk. Az *Imádságos könyv*ben ennek megfelelően egész más jellegű, más funkciójú „idézeteket” találunk. Módszerében, ha meggondoljuk, ismét a Pázmányra annyira jellemző méhecskemódszert vélhetjük felfedezni, ami ezúttal nem az eretnekek meggyőzésének szolgálatában áll, hanem a náluk sokkal magasabb rendű jótevő meggyőzése

25 A tíz fejezetet megelőző és követő szövegek nélkül értendő.

26 Összesen 136 sor.

27 PÁZMÁNY, *Tíz Bizonyosság*, i. m., 6.

28 Ötven oldal terjedelmű a mű, ebben 9 sornyi marginália, 35 sor szövegközben, ez utóbbi 2+33 felosztásban.

a cél, mégpedig az Istené. Az „idézet” kifejezés meglehetősen szokatlan egy imakönyv esetében, de ha most a vizsgálódás szempontja szerint értelmezzük (egy másik munka bizonyos részletének saját műbe átültetése), akkor talán mégis helytálló lehet. Az imák mint idézetek nagy részének forrása ismeretes,²⁹ ezek átvételének gyakorlata sokban különbözik az eddig bemutatott citátumhasználattól. Valamennyi szöveg csak magyar nyelven szerepel, locusjelölést nem találunk, helyette a címben bukkan fel néha „azonosítási” lehetőség, vagyis, hogy a hagyomány – ami vagy a valóságot tükrözi, vagy esetleg az idő múlásának sajátos következménye – alapján ki az adott szöveg szerzője. Azt mondhatjuk, hogy az imakönyv esetében az érvelés során valószínűleg nincs jelentősége sem a forrásmegjelölésnek, sem a nyelvhasználatnak, hiszen nem lesz sem nagyobb ereje, sem becsülete Isten előtt a szónak, az ő meggyőzése nem azon áll, melyik nyelven szólunk hozzá. Ugyanakkor az *Imádságos könyv* esete ennél valamivel összetettebb. Az eddig elmondottak az imákra vonatkoztak, de nemcsak imádságok, fohászok szerepelnek ebben a munkában. Több helyen találunk magyarázó, tanító részeket, amelyek az imáktól eltérő szerkezettel, felépítéssel, retorikával rendelkeznek,³⁰ ezek után nem meglepő, hogy az idézéstechnikában is különbség mutatkozik. A tanító részekről a következő állapítható meg: a latin citátumok magyarosítása nem minden esetben történik meg. Amikor azonban mégis, akkor két különböző formában jelenik meg. Az egyik, amikor nem fordításról, csak összefoglalásról beszélhetünk. Ezekben az esetekben mindig a magyar nyelvű rész szerepel előbb, s csak aztán következik a latin nyelvű idézet. A másik mód, amikor tényleges fordítással van dolgunk, ilyenkor felcserélődik a nyelvek sorrendje, először szerepel a latin nyelvű idézet, s csak ez után következik a fordítás magyar nyelven. A számok tükrében ez a következőképpen alakul: az 1606-os kiadásban³¹ huszonkilenc citátumot találunk, amelyek közül hét után áll magyar nyelvű fordítás, négyszer találunk a latin idézet előtt magyar összefoglalást, s tizennyolc alkalommal fordul elő, hogy a latin szöveget nem fordítja le, nem foglalja össze, hanem egyszerűen részévé teszi az egyébként magyar nyelven megírt fejezetnek. Érdekesség, hogy az *Imádságos könyv* negyedik kiadásában található harmincegy idézetből mindössze négyet ültet át magyarra, négyszer foglalja előre össze magyarul a latin idézetet, s huszonháromszor fordul elő, hogy a latin hivatkozást magyarra ültetés nélkül építi be szövegébe.

29 PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631), Jegyzetek a szövegkiadáshoz*, szerk. SZ. BAJÁKI Rita, BOGÁR Judit, Bp., 2013 (Pázmány Péter Művei, 6). A forrásmegjelöléseket tartalmazó tárgyi jegyzeteket Bogár Judit készítette.

30 BAJÁKI Rita, *Pázmány Imádságos könyvének retorikájához = Retorika – Irodalom – Poétika*, szerk. RADVÁNSZKY Anikó, Piliscsaba, 2011 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 10), 171–182.

31 PÁZMÁNY Péter, *Kereztzyeni imádságos keönyv*, Graz, 1606.

Engedtessek meg még egy gondolat az *Imádságos könyv*vel kapcsolatban. Ha Pázmány munkamódszerére koncentrálnánk, amelynek lényege, hogy egybehozza, méhecskemód gyűjtögesse ki más szerzők munkáiból mindazt, ami az ő szempontjából fontos, ami gondolatmenetét leginkább alátámasztja, vagyis a téma körüljárása az elsődleges cél, nem pedig egy másik szerző munkájának közvetítése fordítás révén, amely módszert szinte valamennyi művében alkalmaz, akkor miért épp az *Imádságos könyv* lenne kivétel? Sőt még saját műveit is újrendezi az újabb kiadások alkalmából. Ha mindezeket meggondoljuk, akkor talán jól gondoljuk, ha úgy véljük, hogy az *Imádságos könyv* esetében nem azért nem találjuk az eredeti imakönyvet, ami forrása lehetett, mert nem jól kerestük, hanem azért, mert olyan nem is létezett.

Összességében elmondható, hogy Pázmány fordításról alkotott nézete és citátumhasználatának eddigi vizsgálata további feladatok elvégzésére serkent, hiszen az itt bemutatott esetek csak részképet adnak, csupán ízelítőül szolgálnak Pázmány munkamódszeréről. A vizsgálódás legfőbb érdeme, hogy meszeszemenőig igazolja, valóban érdemes ezekkel a témákkal teljességre törekvően foglalkozni, illetve azt is, hogy leginkább csak úgy érdemes. A kritikai kiadás kötetei áttekintésének, rövid elemzésének hozadéka, hogy mintegy előtanulmányként segíti a teljes életmű nyelvhasználat-szempon-tú vizsgálatát, a módszertan kialakítását, további kutatásra érdemes szempontok, kategóriák létrehozását. Aminek következtében tényleg a maga teljességében állhat majd előttünk mindaz, amit Pázmány esetében a deák és a magyar nyelv használatáról megismerni lehetséges.

AJKAY ALINKA

Vae mihi

Egy 17. századi epigrammáról

Az Országos Széchényi Könyvtár régi nyomtatványai között található Gyarmati Bíró Miklós *Keresztenyeni felelet Monozloi Andras Vesperini Püspök, es Posoni Praepost könyve ellen* című, 1598-ban Debrecenben megjelent munkája.¹

Gyarmati vitairata több szempontból is érdekes mű, legfőképpen azonban azért, mivel ez ellen írta Pázmány Péter a maga *Kereztieni feleletét*² az időközben elhunyt Monoszlói András helyett, akinek egy kilenc évvel korábban megjelent munkájával³ szállt vitába Gyarmati. Ám a könyv kétségtelen tartalmi érdekességén túl maga az OSZK-ban őrzött példány is figyelemre méltó, mivel a kötet számos kéziratot bejegyzést tartalmaz. A belső címlapon possessorbejegyzés olvasható: „Anno 1669. die 15. Donatus hic liber a Generoso Stephano et Johanne Beczi, Michaeli Buzinkai.” Michael Buzinkai, vagyis Buzinkai Mihály 1669-ben a sárospataki kollégium professzora volt, aki 1656-ban tért vissza peregrinációjából egykori *alma materébe*, hogy Comenius és Petrus Ramus nyomdokain haladva filozófiát, retorikát és logikát tanítson. Az iskola 17. századi talán legvirágzóbb időszaka egybeesik Buzinkai tanári működésének kezdetével. Az 1650-es években Lorántffy Zsuzsanna udvara Patakon volt, s az ő támogatása utat nyitott az újfajta pedagógiai, vallási eszméknek.⁴ Az özvegy fejedelemasszony 1660-ban bekövetkezett halála után az új földesúr az ekkor

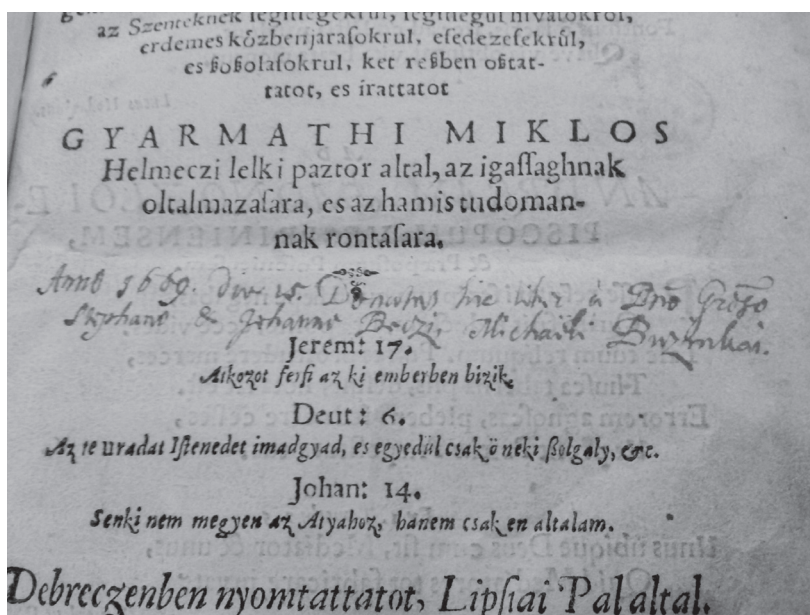
* A szerző a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszékének docense. – A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

1 RMK I. 301.

2 *Kereztieni felelet a megh dücsöült szentek tiszteletirül, ertünk valo könyörghesekrül es segitseghül huiasokrül*, Iratot Pazmani Peter által az Gyarmathi Miklos helmeczi praedicatornak a bodogh emlekezetü Monoszloi Andras vesperiny püspök es posoni praepost könyue ellen irt csacsogasira, Graecii Styriae MDCVII Widmanstadivs. (RMK I. 406)

3 *De invocatione et veneratione sanctorvm. Az szenteknec hozanc valo segetsegekrül hasznos könyü az kereszteneknec igaz hitben valo epületekért*. Most iratot Monosloi Andrastvl, posoni praepostul, Nagyszombatba MDLXXXIX. (RMK I. 229)

4 BARTÓK István, „Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., 1998, 128–130.

még kiskorú I. Rákóczi Ferenc lett, aki anyjával, Báthori Zsófiával együtt viszatért a katolikus hitre és a református kollégiumtól minden támogatást megvont. Ekkor, a hatvanas évek második felében jelentek meg Patakon a jezsuiták, így a kötet éppen abban az időben jutott Buzinkai kezébe, amikor az ellenreformáció nyomása egyre erősebben szorongatta a város református értelmiségét. Magát Buzinkait is zaklatták: ki kellett költöznie abból a házból, amelyet még a század elején hagyott valaki a református gyülekezetre.⁵ E körülményeket számba véve talán nem véletlen, hogy éppen ebben a válságos időszakban kapta ajándékba a szóban forgó kötetet, mintha csak figyelmeztetni akarták volna arra, hogy itt az ideje neki is részt vállalni a vallási polémiában. A század utolsó harmadában kiéleződtek a felekezeti viták, s a heves szócsatákat vívó, goromba hangon vitázó szerzők mellé egyre többen csatlakoztak. Közéjük tartozik az iskola tanárai közül Pósházi János,⁶ aki 1669-ben adta ki a 17. századi magyar református ortodoxia egyik utolsó nagy művét, a Pázmány *Kalauzát* cáfolni hivatott *Igazság istápját*.⁷ Vele és másokkal ellentétben azonban Buzinkai Mihály inkább csupán szenvedő alanya, mintsem tevékeny formálója volt az eseményeknek. Tevélegesen, saját polemikus írással

5 PÉTER Katalin, *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Bp., 1995 (Ráday Gyűjtemény, 8), 188.

6 HELTAI János, *Kis Imre és Pósházi János hitvitája a kálvinista vallás régiségéről I-II*, MKSz, 123(2007), 169–184, 310–343.

7 MAKKAJ László, *A Kollégium története 1654-től 1703-ig = A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, szerk. a Tiszáninneni Református Egyházkerület elnöksége, Bp., 1981, 84.

nem vett részt a csatározásban,⁸ noha tudjuk, hogy például 1660-ban a Báthori Zsófia és fia rekatolizálásakor zajló szóbeli hitvitában aktív szereplő volt.⁹

Gyarmati könyvének említett példányára visszatérve megállapítható, hogy a kötetet tisztességgel végigolvasták, amit a számos aláhúzás, megjegyzés, marginália egyértelműen tanúsít. A hátsó üres oldalakon és a borítón is tollpróbák, különféle feljegyzések olvashatók. A kötetet ugyan restaurálták, de az eredeti vésetes bőrkötése, sőt még a kapcsok is máig épek maradtak. A hátsó borító feljegyzései között több évszámot találunk. Valamennyi az 1644-es és az 1646-os évre vonatkozik, csak a hónapokban mutatkozik eltérés. Az egyik bejegyzés írója például arról számol be, hogy május 9-én felette nagy hó esett a tokaji hegyekben, sőt szerte az ország számos pontján, ami jelentős károkat okozott. Mivel helyszínként a Sárospataki Kollégium van megemlítve, e följegyzések alighanem a kötet egyik korábbi, még Buzinkai előtti tulajdonosának diákkori bejegyzései, mivel ő 1648-tól volt a pataki kollégium diákja, s mivel többnyire az iskolai tananyaghoz kapcsolódóan egy-egy latin auktor szövegének vagy valamilyen bibliai helynek a rövidítése olvasható ezen az oldalon. Gyarmati munkájának utolsó lapján errata-jegyzék található, s ennek a verso-oldalára valaki tintával egy széleskörűen ismert epigrammát írt föl, ami különösen magyar fordítása miatt érdemes a figyelmünkre. A latin szentencia így hangzik:

Ve mihi nascenti, ve nato, ve morienti,
Ve mihi quod sine ve, non vivat Filius Evae.

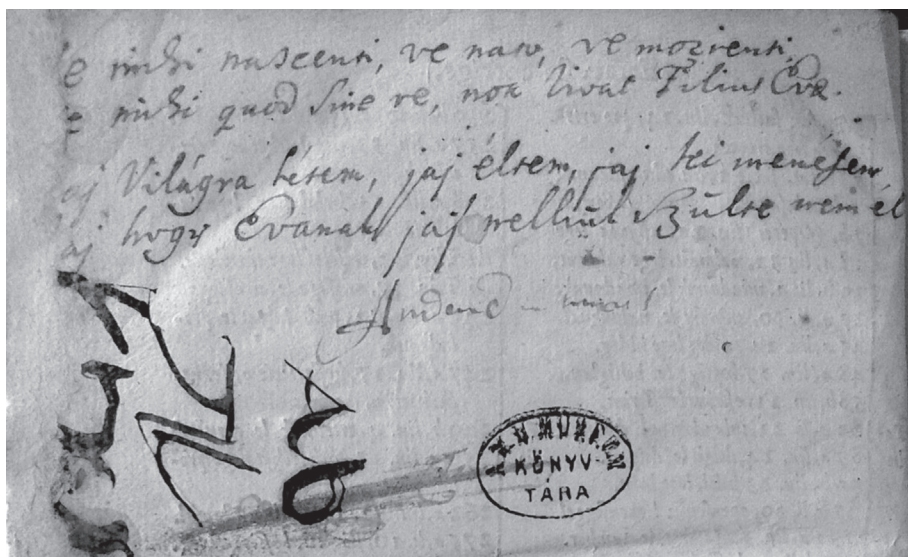
Ez alatt pedig a szöveg magyarul is le van jegyezve:

Jaj Világra létem, jaj éltem, jaj kimenésem,
Jaj hogy Evanak jaj' nélkül szülte nem él.

Mivel a possessor-bejegyzés, valamint a hátsó borítón lévő írások időpontja egyaránt 17. századi, föltételezhető, hogy ez a versfordítás is a 17. században keletkezett, vagyis jóval a klasszikus triász működése előtt – akiknek fordítói és versírói tevékenysége terjesztette el szélesebb körben a magyar nyelvű időmértékes verselést –, emiatt érthető módon fölértékelődik valamennyi korábbi próbálkozás.

8 Külön érdekesség, hogy az Országos Széchényi Könyvtár régi nyomtatványai között őrzik Buzinkai két tankönyvének (*Institutionum rhetoricarum libri duo* – RMK II. 908; *Institutiones Oratoriae ex optimis authoribus collectae* – RMK II. 937) kolligátumát, és ennek a könyvecskének a hátsó lapjára valaki fölírta Báthori Zsófia és Kis Imre valamennyi hivatalos címét latin nyelven.

9 HELTAI János, *A 16–17. századi magyarországi hitviták adattárának tervezete* = „Tenger az igaz hitrül való egyenletlenségek vitatásának eláradott özöne...”. *Tanulmányok a XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, 2005, 271.

Jelen tudásunk szerint az első magyar szerző, aki sikerrel próbálkozott a klasszikus időmértékes verseléssel, Sylvester János volt. Ő 1541-ben *Újtestamentum*ának ajánlását és az evangéliumok tartalmi kivonatait foglalta disztichonokba. Bartók István mutatott rá arra, hogy Sylvester fokozatosan ismerte föl nyelvünknek azt a tulajdonságát, hogy alkalmas időmértékes versek írására.¹⁰ Bár Sylvester elsőségét egyelőre senki nem vonta kétségbe, a közötté és a Ráday Gedeon (a klasszikus triász közvetlen előfutára) munkái között eltelt nagyjából kétszáz esztendő alatt az időmértékes verseléssel magyar nyelven próbálkozó szerzők lajstroma időről időre bővül.¹¹ Sylvester után gyakorlatilag folyamatosan, a 18. század utolsó harmadáig szinte minden évtizedben találni olyan szerzőt, aki magyar nyelven próbálkozott meg a klasszikus időmértékes verseléssel. Ezek azonban csupán apró próbálkozások – függetlenül attól, hogy némelyik kiválóan sikerült –, mindenképpen szórványos kísérletek, nincs olyan széles körű elterjedése a mértékes formáknak, mint a klasszikus triász fellépte után. Ezért is nevezhető jelentősnek ez a röpke 17. századi versfordítás. Az eredeti latin szentencia széleskörűen ismert (volt), s számos példatárban fölbukkant többféle variációban. A Gyarmati könyvében lévő változat legfőbb – helyesírási – hibája, vagy inkább szövegváltozata, hogy a *vae* helyett mindössze *ve* szerepel, holott a diphtongus nemcsak a szótag hosszúságának érzékeltetése végett lenne – verstanilag – fontos, hanem a szöveg eredeti jelentésé-

10 BARTÓK István, „Nem egyéb, hanem magyar poézis”. *Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben*, Bp., 2007, 186.

11 A magyar időmértékes verselés történetének szerencsére tetemes szakirodalma van, a témához az alábbiakat forgattam a teljesség igénye nélkül: VIRÁG Benedek, *Magyar Poéták kik római mértékre írtak 1540-től 1780-ig*, Pest, 1804; FÖLDI János, *A' versírásról*, Bp., 1962; NÉGYESY László, *A mértékes magyar verselés története*, Bp., 1892; SZEPES Erika, SZERDAHELYI István, *Verstan*, Bp., 1981; KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története. A kezdetektől 1898-ig*, Bp., 1991; SZUROMI Lajos, *A magyar hexameter és a magyar disztichon*, Bp., 1997.

nek a nyilvánvalóvá tétele céljából is. Ezenkívül még egy eltérés fedezhető föl az általánosan elterjedt változattól: az általánosan használt *vivit* helyett a bejegyzésben egy coniunctivusi alak, a *vivat* áll. Ez utóbbi eltérés nem jelentős, hiszen csupán a kijelentő módú igealakot ('él') váltja föl feltételes módúval ('élne' vagy 'élhet' értelemben). A latin epigramma a középkortól kezdve igen elterjedt és népszerű volt,¹² szerzője azonban nem ismert. A magyar fordításban igyekszik a szerző visszaadni a latin legfőbb sajátosságait, elsősorban persze a jelentést, de olyan apróságokra is odafigyel, hogy az eredeti szentenciában ötször fordul elő a *jaj* jelentésű *vae* latin indulatszó, így ő is ötször illeszti bele a magyar megfelelőjét a fordítás szövegébe. A valódi nyelvi csavart azonban, amire az egész epigramma épül, nem vette észre, vagy figyelmen kívül hagyta, talán arra gondolva, hogy úgymint lefordíthatatlan. Ez a magyarra lefordíthatatlan nyelvi játék arra épül, hogy az epigramma második hexameterében az őszanya, Éva nevének latin genitivusában (*Evae*) szintén megtalálható a *vae* (*E-vae*), vagyis a *jaj* indulatszóval azonos partikula. Éva nevében tehát egyfelől eleve benne van a *jaj*, illetve arra is gondolhatunk, hogy az emberiség magából a fájdalom kifejező szóból, *e vae* született. Ha a bejegyző-fordító észrevette volna a szójátékot, akkor talán a többi öt *vae*-t is *ae*-vel írja, vagy pedig az utolsó szót is *e*-vel (*Eve*), ami nem lett volna meglepő, hiszen a szövegnek ilyen orthográfiai változata is létezik.

Az efféle nyelvi játék sem az ókorban, sem a középkorban nem volt ismeretlen, hiszen már Oidipusz nevének magyarázatára is találni hasonlóan szellemes szófejtést.¹³ Éva esetében ez arra épül, hogy egész lényének egyik legfőbb sajátossága az Istentől büntetéseként kapott szenvedés, amelynek indulatszava egyenesen a nevéből is kiolvasható.

És mit mondhatunk ezen túlmenően a magyar fordító teljesítményéről? Bár összességében jól fordítja a szöveget, azt tapasztaljuk, hogy sem formailag (az eredeti két hexametert disztichonban fordítja), sem tartalmilag (a latin sorban is hangsúlyos első személyt teljesen elhagyja) nem törekszik tökéletes hűségre. Egyáltalán nem biztos azonban, hogy a fordító és a szöveget a kötetbe bejegyző személye azonos. A latin szöveg az emberi élet kezdetét és végét egymásra rímelő participiumokkal (*nascenti* – *morienti*) kapcsolja össze, miközben az életút egészét az első ige participium perfectumi párjával (*nato*) fejezi ki. A magyar fordító nem törekszik a magyar nyelvtől idegen melléknévi igeneves szerkezet használatára, hanem a három fázist birtokos személyragos főnevekkel helyettesíti: *létem* – *éltem* – *kimenésem*. Akár szellemes szófordulatnak is tarthatnánk az első kettőben

12 Lásd Hans WALTHER, *Lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters in alphabetischer Anordnung*, II/5 Proverbia sententiaeque Latinitatis medii aevi, Göttingen, 1967, 599.

13 Oidipusz nevének értelmezésében már az ókorban kialakult az a magyarázat, amely az *oi* görögül szintén *jajt* jelentő szóból eredeztette az ember földi életének sanyarúságát jelképező tragikus sorsú király nevét. Erre vonatkozóan lásd a latin szentenciával is párhuzamba állító tanulmányt: Ernst von LASAUX, *Ueber den Sinn der Oedipussage = Verzeichniss der Vorlesungen welche an der Königlich-Bayerischen Julius-Maximilians-Universität, Würzburg, Im Sommersemester 1841, 11.*

megfigyelhető és egyébként teljes értelmet adó fonéma-inverziót ('lé' – 'él'), ha a sorvégi gerundium (*kimenés*) nem adna erőteljesebb képiséget a szövegnek. Könnyen elképzelhető tehát, hogy a sort lezáró, távozást jelző szó párja a sor elején az evilágra érkezést fejezte ki, vagyis a *létem* helyett *léptem* állt. Ha elfogadjuk egy így hangzó korábbi változat meglétét, akkor a lejegyző és a fordító személyét is el kell választanunk egymástól, és a szöveg eredeti megalkotóját magasabb és invenciózusabb intellektusnak kell tartanunk, mint azt, aki a szöveget hibásan, ügyetlenül a kötetbe írta. Föltevésünk helyessége mellett szólhat, hogy a fordítás – mint láttuk – verstanilag sem szolgál, s a második sor a panaszt az emberi sors általános szintjére emeli, amikor elmarad belőle az énré való utalás. Ez a szétválasztás ugyanakkor a szöveg további javítását sem tenné teljesen indokolatlanná, hiszen az első sor kezdete jelen formájában csak bizonyos nagyvonalúsággal fogadható el helyesnek. Az egyértelmű, hogy a *jaj* indulatszót minden esetben hosszú szótagnak veszi a fordító, még akkor is, amikor a prozódia ezt nem tenné szükségessé (*jaj éltem*), s alighanem ilyen megfontolás vezette, amikor a *Világra* utolsó szótagját is hosszúként használta (ahogy az első is). Ha nem így lenne, további szövegromlást kellene föltételezni a szövegben (*Világra beléptem*), ami nem lenne teljesen indokolatlan a szöveget szervező ellentétpárra gondolva (*be-léptem* vs. *ki-menésem*), mégis mármár a divináció kategóriájába tartoznának. („Jaj Világra [be]lé[p]tem, jaj éltem, jaj kimenésem, / Jaj hogy Evának jaj' nélkül szülte nem élhet.”) Ám mégis – hiába a verstanilag és fordítási szempontból tökéletesebb megoldás – a *létem* – *éltem* alakpárt kell inkább valószínűsíteniünk, mivel ismert egy 18. századi lejegyzése is ennek a versnek, ott is ezeket a szavakat használja a fordító vagy lejegyző, és még az az érdekes hasonlóság is fönnáll, hogy ugyanúgy egy könyv hátlapjaira jegyezte be valaki a latin epigrammát, majd annak magyar fordítását.¹⁴ Átfogóbb kutatás talán arra is fényt deríthetne, hogy ez az emberi sors siralomvölgy-szerű értelmezése milyen idő- és felekezeti határok közt terjedt el a 17–18. században. Mivel csonka formában már kötetekben is fölbukkan az epigramma egy-egy részlete, nem elképzelhetetlen, hogy akár a prédikációs, akár a teológiai irodalom fölhasználta és népszerűsítette. Ennek földerítése további kutatásokat igényel.

Mivel tehát egy széles körűen elterjedt keresztény gnómáról van szó, a fordítóról, s arról, miként került bejegyzésre a kérdéses kötetbe, nem mondhatunk biztosat, aminek oka, hogy Buzinkain kívül sem a korábbi possessorokról, sem a könyvet a pataki professzornak ajándékozó donátorokról nem tudunk semmi közelebbit. Mivel a többi bejegyzés azt mutatja, hogy a mű e példányát Patakon forgatták, föltételezhető, hogy míg a fordító a kollégium egyik professzora, addig bejegyzője annak valamelyik tanítványa lehetett. Bárkitől származik is tehát a fordítás, mindenképpen érdemes arra, hogy a 17. századi magyar nyelvű időmértékes verselés egyik értékes kísérleteként tartsuk számon.

14 Vö. Fáy Zoltán, *Ítélet*, Magyar Nemzet, 2006. 08. 05. http://mno.hu/migr_1834/itelet-489910 [2015. 05. 10.]

Az elme és a kelme

Új irodalomelméleti toposz azonosítása a 17. század verses irodalmában és a *Fejedelmeknek serkentő órájában*

Bartók István kutatásai során a magyar grammatikai irodalomból kihámozható poétikai információk feldolgozását is feladatának tekinti.¹ Munkája közben maga is felfigyelt az irodalomelméleti toposzokra, és jelentős eredményekkel járult hozzá a Gyöngyösi István ilyes tartalmú toposzainak értelmezéséhez; e munkáját tanulmányunk egyik közvetlen előzményének is tekinthetjük.

Az alábbi írás egyik igen híres irodalomelméleti toposzunk, az 'elme bársonya' forrásaihoz, illetve egy új toposzvariáns azonosításához igyekszik adalékokkal szolgálni. Vizsgálati anyagunk a 17. századi magyar költészet és a *Fejedelmeknek serkentő órája*, amely igen gazdag toposzkertnek bizonyult, e szempontból is.² Amikor elkezdtem Prágai András *Fejedelmeknek serkentő órája* című munkájának³ behatóbb tanulmányozását, már gyanítottam, hogy egy külön univerzummal, 'kerek és gömbölyű kicsiny világ'-gal kezdem meg

* A szerző a Kaposvári Egyetem Nyelv- és Kultúratudományi Intézetének adjunktusa.

A dolgozat a 109227. számú OTKA-pályázat (A XVII. századi vers repertórium) keretében készült.

1 BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között, Bp., 1998; ill. Uő, „Nem egyéb, hanem magyar poézis”: Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben, Bp, 2007.

2 Vö. FAZEKAS Sándor, *A gyöngy és az árpaszem*, Prágai András: *Fejedelmeknek serkentő órája = Filológia és textológia a régi Magyar irodalomban*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, 2012, 189–196.

3 *Fejedelmeknek serkentő órája, az az Marcus Aurelius Császárnak életéről Az Hires Gvevarai Antaltól, Spaniol országban Accitania Varassanac Püspöketől, Az ötödik Carol Császárnak Tanácsosától, Historicussától, Prédicatorától irattatot három könyvek. Mellyeket Az fényes és felseges Frideric Vilhelmusnac Saxoniai Hercegnec Parancsolattara Spaniol nyelvből, hozza advan az Francia Olasz nyelveken valo irasokat, Deac nyelvre fordított, és számlálhatatlan válogatott szép sententiackal, ekes mondasockal, tanusagoackal, az könyvneccleveleinec szelein értelmeseb olvasnanc okaert meg vilagositot Wanckelius Ianos. Most penig ez Serkentő Oranac első és harmadic könyveit Az Tekentetes es Nagysagos Vrnac &c. Felső Wadaszi Rakoczi Györgynec parancsolattara magyar nyelven tolmacsolta Pragay Andras Szerencsi Prédicator, Bartphan, Nyomtatattot Klösz Iakab által, 1628. (RMNY, 1400.)*

az alaposabb ismerkedést, s ez az univerzum, mint kiderült, sok szempontból kapcsolódik a Rimayéhoz. A Prágai-fordítás régóta jelen van ugyan az irodalomtörténet-írásban, ám mélyebb analízise mindmáig nem történt meg; ennek a fő oka a munka hatalmas terjedelme és tartalmi sokszínűsége lehet. Ennek ellenére a sztoicizmus magyarországi történetének egyik legszerteágazóbb utalásrendszerű és ugyanakkor leggazdagabb utóéletű darabjáról van szó, amely ráadásul már 1628-ban napvilágot látott, s nem kevesebb, mint ötvennyolc példánya ismeretes. A példányok jelentős része változatos használatot mutat. A mű utóéletének sokoldalúsága is feltűnő: a latin változat fordítással felérően gazdag marginalizálásától⁴ a latin nyelvű kompendiumig,⁵ a belső használatra szerelmi ajándékként készült fordításrészlettől⁶ a most vizsgálandó tudós fordításig, az egyetértő margináliáktól a szatirikus polémiáig, a terjedelmes, disztichonos, latin nyelvű gúnyverstől⁷ a margón olvasható dicséretkegig terjedő hatástörténet, amely a latin eredetét is érinti, vastagon átnyúlik a 18. századba, egészen a felvilágosodáskor hajnaláig, már önmagában is jól mutatja ennek a kötetnek a fontosságát, s a latin *Horologium*-fordítás óta töretlen hazai érdeklődést.

Bán Imre tanulmánya⁸ volt az első, amely felhívta a műre a figyelmet, alaposabb elemzést sürgetve, de még néhány éve Kecskeméti Gábor is csak a jövőbeli feladatok között említette a mű behatóbb vizsgálatát,⁹ ugyanakkor a köztes időben is napvilágot látott több tanulmány, amely részben a kötettel foglalkozik. Nemeskürty István könyvében¹⁰ meglehetősen sommás megállapításokra szorítkozik ugyan (a szakirodalomban azóta is szívesen idézett fordulattal öt előszó zabkásahegyét emlegeti, noha, ha a két címerverset nem számítjuk, nem kevesebb mint hét prózai peritextus előzi meg a művet, amelynek előszavait zabkásahegy helyett ma már sokkal inkább tápláló étkekkel teli lakomaként írhatjuk le). Mindeddig legbehatóbban a két kísérlet között Komlowszki Tibor foglalkozott a művel,¹¹ kimutatva a *Sebes agynak késő sisak* és a *Fejedelmeknek serkentő órája* párhuzamait, amelyek azóta jelentős mértékben

4 Ez a *Horologium*-példány a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában található.

5 LACKNER Kristóf, *Aphorismi politici Pro Principe, Republica, Pace, Bello, Oeconomia, et bonis moribus, ex Horologio Principum, in Decadas distributi, Authore Christophoro Lacknero*, J. U. D. & Com. Pal. Tubingae, Typis Eberhardi Wildii, Anno M.DC.XXV.

6 *Horologii principum, az az az fejedelmek oraianak masodik keonyve, ... mellybe szep es gyönörűseghes historiak es annak fölötte ieles tanusagok, ekes intesek foglaltatnak, mikeppen kellessek az fejedelmeknek es fő uraknak az szent hazassagba es az ő magzattyoknak fel nevelesekben magokat viselniék*, Graz, Widmanstetter, 1610. (RMNy 994.)

7 Az OSZK példányába illesztett, latin nyelvű kézirat; a kézírás jellege alapján a 18. századra datálható. A kötet jelzete: RMK I, 566/a.

8 BÁN Imre, *Fejedelmeknek serkentő órája* = Uő, *Eszmék és stílusok*, Bp., 1976, 140–156.

9 KECSKEMÉTI GÁBOR, *Rimay János retorikai nézeteinek forrásai és összetevői*, ItK, 109(2005), 222–242.

10 NEMESKÜRTY István, *Diák, írj magyar éneket: A magyar irodalom története 1945-ig*, I, Bp., 1983, 191–192.

11 KOMLOVSZKI Tibor, *Egy manierista Theatrum Europaeum és szerzője*, ItK, 70(1966), 85–105.

gyarapíthatóaknak bizonyultak, noha az attribúció kérdése még nem dőlt el. Hargittay Emil királytükör-áttekintése¹² nagyon fontos, és végre a nyugati (elsősorban a német) szakirodalmat is bevonó összegzése mindannak, amit erről a kötetről mindaddig tudtunk, de az általa rajzolt kép retorikatörténeti szempontból tovább gazdagítható.

A további kutatások egyik lehetséges iránya lehet a mű által megjelenített toposzok (főképpen szentenciák és exemplumok) magyar hagyományhoz fűződő vizsgálata,¹³ hiszen, mint az kiderült, nagyon sok olyan toposz és történeti példa van, amelynek magyarországi hatástörténetében jelentős szerep jut a műnek, s így az pontos hivatkozásai révén jól szolgálhatja a 17. századi versreperitórium toposzanyagának forrásazonosítását is: sok olyan toposz azonosítását is lehetővé teszi, amelynek forrása mindeddig ismeretlen volt. Ezek jelentős mértékben kitágítják a sztoicizmus hazai recepciója területén végzett eddigi munkálatok terjedelmét: a hazai kutatás mindig is elsősorban Justus Lipsiust, illetve hazai követőit, Rimay Jánost és Laskai Jánost, Lipsius fordítóját tekintette kiindulópontnak, s időben a 16. század végét, illetve a 17. század negyvenes éveit tekintette a hazai sztoicizmus két fő gócpontjának. A közbülső időszakra, Bethlen Gábor uralkodására valamivel kevesebb fény esett ebből a szempontból, bár természetesen sok egyéb területen igen nagy érdeklődés övezte ezt az időszakot. A Klaniczay-féle manierizmus-konceptió szakmánk vitatott elképzeléseinek egyike, s ennek eszmétörténeti oldalát, a sztoicizmus magyarországi jelenlétével kapcsolatos elméleteket is sok kritika érte. Bene Sándor,¹⁴ Kecskeméti Gábor,¹⁵ Ács Pál¹⁶ és mások tevékenysége nyomán lassan eljutunk egy izgalmas, új kép felvázolásához, amely talán kevésbé lesz idealizált, mint a korábbi elképzelések, de részletgazdagabb és pontosabb képet fog tudni nyújtani a korszak eszmeáramlatáról. Ezen újragondoláshoz borzasztóan fontos az olyan szövegek bevonása is a vizsgálatokba, amelyeket eddig valamiért csak kevésbé sikerült feldolgozni. Ezen vizsgálatok hozadékai pedig az egész 17. század magyar irodalomtörténetét érintik.

12 HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Bp., 2001.

13 Ezen a területen már fontos kezdeményezés történt: KECSKEMÉTI GÁBOR, *Toposzok és exemplumok a história hasznairól a 17. században*, ItK, 98(1994), 73–89.

14 BENE SÁNDOR, *Rimay vindicatus: Rimay János Justus Lipsiushoz írott leveléről* = KECSKEMÉTI, TASI, *i. m.*, 139–188.

15 Több munkájában is, de témánkhoz talán leginkább a *Rimay retorikai...*, *i. m.*

16 ÁCS PÁL, *A késő reneszánsz meglazult pillérei: Sztoicizmus és manierizmus az irodalomban = Mátyás király öröksége: Késő reneszánsz művészet Magyarországon*, I, szerk. MIKÓ ÁRPÁD, Bp., 2008, 36–50.

„Elméje bársonyán szemlélhet skarlát színt”¹⁷

Mivel retorikai és grammatikai kézikönyveink javarészt latinul íródtak, s alig kapcsolódnak reflexiószerűen a kortárs magyar nyelvű irodalomhoz, fontos lenne, ha összegyűjtenénk és rendszereznénk azokat a toposzokat, amelyek áthatják a korszak műveit, vagy azok előbeszédeit, és elszórt kritikai tartalmú megjegyzéseit.

Mint ahogyan azt Bene Sándor két helyen is publikálta,¹⁸ Rimay János *Elogium*ának nevezetes sora, hogy „Elméje bársonyán szemlélhet skarlát színt”, visszavezethető egy Lipsius-helyre. A vers utolsó strófája a következő:

Mondván: itt fekszik az a Balassi Bálint,
Ki kevés öröm közt nyelt sok keserves kínt,
Kinek írásában aki jól is tekint,
*Elméje bársonyán szemlélhet skarlát színt.*¹⁹

Lipsius Laskai fordításában így ír:

Mert miképpen a gyapjat, minekelőtte ama szép és tündöklő festékekkel megfestenek, más egyéb nedvességekkel szokták elkészíteni és megáztatni: úgy Lipsi szükséges ez előljáró beszédekkel a te *elmédet* elkészíteni, minek előtte az Állhatatosságnak ímé *bársony színű festékével meg ékesíteném.*²⁰

A *De Constantia* I. részének 5. fejezetében²¹ a vonatkozó részlet a következőképpen hangzik:

Ut enim lana priusquam ultimum illum et optimum colorem combibat, succis quibusdam aliis praeparanda, et imbuenda est: sic praedictionibus istis tuus, Lipsi animus,²² priusquam eum hac Constantiae purpuram serio tingam.

Eme képzettársítás alapjául szolgáló munkát is sikerült fellelni: Plinius *Naturalis Historiájában* értekezik a bíborral való gyapjűfestés módjáról, és a festékek fajtáiról. A mű harmincötödik könyvéből származik az alábbi idézet:

17 RIMAY János *Összes Művei*, s. a. r. ECKHARDT Sándor, Bp., 1955, 45.

18 BENE Sándor, *i. m.*, 155, 69. jegyzet, illetve Uő, *Rimay múzsája*, ItK, 115(2011), 336.

19 RIMAY, *i. m.*, 63.

20 LASKAI János *Válogatott művei – Magyar Iustus Lipsius*, szerk. TARNÓC Márton, Bp., 1978 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 2), 79.

21 Iusti LIPSI *De Constantia Libri Duo, Qui alloquium praecipuaé continent in Publicis Malis*, Quinta editio, melior et nobis auctior, Lungduni Batavorum, Ex Officina Plantiniana, Apud Franciscum Raphelengium, 1591, A5r.

22 Elmebeli szándék (Jankovits László szíves szóbeli közlése).

XXVI. 44. E reliquis coloribus, quos a dominis dari diximus propter magnitudinem pretii, ante omnes est purpurissimum. creta argentaria cum purpuris pariter tingitur bibitque eum colorem celerius lanis. praecipuum est primum, fervente ahenis rudibus medicamentis inebriatum, proximum egesto eo addita creta in ius idem et, quotiens id factum est, elevatur bonitas pro numero dilutiore sanie. 45. quare Puteolanum potius laudetur quam Tyrium aut Gaetulicum vel Laconicum, unde pretiosissimae purpurae; causa est quod hysgino maxime inficitur rubiaque, quae cogitur sorbere. vilissimum a Canasio.²³

A toposzból Lipsiusnál a bársonykészítésnek és az elme tanulásának párhuzama olvasható ki. Eszerint az olvasat szerint tehát Rimay a magasabb tudásra már előkészített, méltó elméknek ígéri, hogy Balassi tanulmányozása jelentősen megnöveli tudásuk értékét, mondhatni teljessé teszi azt. Az *Elogium* utolsó sorának sokat elemzett homályossága valamelyest oldható: a bársony ezúttal még nem vörös: festetlen, nyers állapotú, amikor Balassi elméjének skarlátja megszínesíti azt. Ha pedig a bársony nem szín-, hanem anyagnév, akkor két dolog piros ebben az *elogiumban*: a Balassa nevével adó rubin, illetve az írásaiból az olvasó elméjébe átszivárgó skarlát szín, amely az olvasó elméjét is megszínesíti. A rubin és a skarlát festék vöröse kerül párhuzamba egymással. Szilasi László és Jankovits László tanulmánya²⁴ vélhetőleg helyesen állapítja meg, hogy a skarlát a paráznság konnotációját is hordozta, s így nem feltétlenül tisztán pozitív, rejtett éltől mentes rajongás olvasható ki az utolsó sorból: Rimay olvasatában ez a jelentésárnyalat is érvényesül, míg Lipsiuséban ez nem érezhető.

Ez a bársony- említés a toposzoknak egy szélesebb köréhez kapcsolódik. A toposznak Rimay korában Lipsiuson kívül több latin nyelvű mintája, illetve variánsa volt, és magyar nyelvű párhuzamokat is lehet találni. Ezek együttes vizsgálata háttérrel illeszt Rimay megszólalása mögé, amely vélhetőleg nem filozófiai, sokkal inkább retorikatörténeti kontextusba illeszthető.

23 XXVI. 44. A további színek közül, amint azt korábban állítottuk, mindenekelőtt a bíbor a legdrágább, amelyet elő tudnak állítani. Elkészítéséhez argentariát vagyis ezüstkrétát kell a bíborszövet mellett megfesteni, hogy az gyorsabban szívja be a színt, mint a gyapjú. Mindezek közül az a legjobb, amelyet legelőször is forróvízes üstbe dobtak, és a maga egyszerű állapotában festik meg. A második legjobb az, amelyet ugyanabba a folyadékba tettek, miután az elsőt eltávolították. Mindig, amikor ez megtörtént, a minőség arányosan gyengébb lesz, természetesen annak függvényében, hogy mennyire híg a folyadék. 45. Azért becsülik többre a puteolanumi bíbort még a türoszinál, gaetuliainál, vagy a laconianál is, ahol pedig a legdrágább fajta bíbort gyártják, mert gyakrabban vegyítik sötétvörös festékekkel, hogy felszívja a festőgyökér színezőfolyadékát. A legrosszabb bíbor a canasiumi. (Fazekas Sándor ford.)

24 SZILASI László, *Hibbe(csőf), Rimay János Balassi-elogiuma* = HÁRS Endre, SZILASI László, *Lasú olvasás: Történetek és trópusok*, Szeged, 1996 (deKON-KÖNYVEK, 7), 193–205. <http://szelence.com/tan/elogium.html> [2015.05.11]; JANKOVITS László, *Az elme éle és bársonya = Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., 2010, 343–348.

Prágai András fordításában például Johann Wankel, a latin fordító, így jellemzi Guevara írásművészetét:

Mivel pedig tulajdona ennek a könyvírónak, hogy sok és bársony színű (az Sidonius mondása szerént) poztojival az értelmes mondásoknak egyszer el-kezdet dolgait, diszessen bevicse, úgy hogy nem sok czikkelt magyarázzon ki, valamely értelmes mondásnak, az mint Cicero szól, ahhoz való szabása nélkül; ugyanazon *sententiákat* tetszék nem csak egy-két szóval öreg szegletes bötűkkel való kiírással tettetesekké tenni, de még jeles tudós embereknek hasonló mondásival is, kik magyarázás és világosítás helyett lennének megerősíteni. Melyet mikor barátim előtt mentegetnék, hogy az első kibocsátáskor szűkebben esett volna, azoknak intésének örömet, jókedvvel hajlék, hogy az egész könyvben azt cselekedném.²⁵

A Wankel-féle változat segít Prágai mondatainak értelmezésében:

Quandovero hoc peculiae habet autor, ut multis iisdemque purpureis, secundum Sidonium, locorum communium pannis, semel inchoatas materias ita decenter extendat, ut nullus fere ab eo locus sive quadam sententiae, ut Cicero loquitur, conformatione edicatur [...]²⁶

A színes bíborrongyok itt a műhöz illesztett bővítményeket, ékítményeket jelzik, pozitív értelemben; ezt a toposzt már 2011-es ReBaKuCs-előadásomban igyekeztem bemutatni, melyben eredetét Horatius *Ars poeticájának* első soraira és Quintilianus *Szónoklattanának* egy locusára vezettem vissza.²⁷ A Horatiusnál és Quintilianusnál olvasható változat negatív értelmű, hiszen a tarka bíborrongyokkal való toldás-foldás e szerint az olvasat szerint nem használ a szövegnek, míg a másik, pozitív olvasat szerint igenis széppé tesz a szöveget ezek a bővítmények; ez utóbbi nézet képviselője Statius és Sidonius, sőt, Guevara és Wankel is. Ez utóbbi iskola valamiképpen a Cicero-követők egyik szélsőséges irányzataként definiálható. A szöveg megszínlése, megfestése pedig szintén jól ismert toposz lesz a 17. századi magyar költészetben, melynek szép példája Gyöngyösi István költészetében érhető tetten; a toposznak ezt az alakváltozatát Bartók István elemezte.²⁸

Amint ez az alakváltozat is mutatja, a legszorosabban kapcsolódik ehhez a toposzcsoporthoz a Cicero-követő stilisztikai elvek felbukkanása, amelyek Rímay már elemzett levelében is szerepelnek, amint az látható, különböző előjel-

25 *Fejedelmeknek serkentő órája, i. m.*, Wankel olvasóhoz írott előszava, B3 ív, verso.

26 Antonio GUEVARA, *Horologium Principum, seu vita Marci Aurelii Imperatores libri III*, transl. Johann WANKEL, Grosius, Lipcse, 1611, *Ad benevolentem lectorem Praefatio*, b3r.

27 Vö. FAZEKAS, *i. m.*

28 Gyöngyösi más, hasonló tárgyú toposzaival együtt, „*Nem egyéb, hanem magyar poézis*”... című monográfiájának ötödik fejezetében, *i. m.*, 246–269.

lel.²⁹ Mindketten ugyanazok az elvek mögé bújtatják a maguk nézeteit – s ebben talán Rimay részéről némi elkendőző szándék is felfedezhető lehet –, stílusukban azonban a gyakorlatban mégis fellelhetők különbségek, sőt, azok talán még markánsabbak, mint ahogyan azt eddig gondoltuk.

Ezek után térjünk vissza a kezdő Wankel-idézethez! Az abba foglalt hivatkozás Guevara és a latin fordítás készítője, Wanckelius egyik kedvelt szerzőjére, Sidonius Apollinarisra vonatkozik.³⁰ Az utalás világos: a Wankel-előszóban említett szerző, Guevara Ciceróhoz hasonlatosan kedveli a terjedelmes, kitérőktől sem mentes stílust, amely ugyanakkor jelentős *inventió*val párosul abban a tekintetben, hogy a más szerzők által kitalált bölcsességeket gondolatmenetéhez illessze, és azzal magyarázza meg az adott szöveghely tartalmát, nem pedig csak egyszerűen lefordítja.

Egy másik Sidonius-hely is érdemes a figyelmünkre, az ugyanis szintén felbukkan a magyar irodalomtörténetben: a locus mintául szolgálhatott egy, éppen Rimay János írásaira vonatkozó levélrészlet számára. A második könyv tizedik levelében a következő részletet olvashatjuk a latin nyelvet tönkrevető barbárokról: „[...] sic omnes nobilium sermonum purpurae per incuriam vulgi decolorabuntur.”³¹ Ami magyarul: „így mindannyian elszíntelenítették a nemes beszédek bíborát gondatlanságukkal.”

Noha Madách Gáspárral kapcsolatban egyáltalán nem a tudós stilisztikai metaforák használata, inkább az erkölcstelenség mód nélkül való kárhozváltása, illetve a parázsnaság-problematika beható elemzése jut eszünkbe, talán nem teljesen alaptalan az alábbi idézet kapcsolása a fentihez, annál is inkább, mert ugyanúgy mestere verseinek sorsáról van szó, mint a Balassi-elogium esetében:

...oly emberek is forgatják immár írásit, az kinek elméjének csekély volta nem is érdemlené... jobb volna, ha távol kerülne, s feketítő színt ne adna, s rázna írására mód nélkül való olvasásával, mint az sánta ló előbb előbb boltlásával, lábaival való sárban lépésének fecskendésével tiszta szép ékes tudományó írását sárosítaná s homályosítaná rebegő olvasásával [...]³²

29 Indokolt lenne megkísérelni Rimay hosszú és mély levelének újbóli elemzését, az e tanulmányban felvetett szempontok végigvitelével, és a számos további Rimay-utalás bevonásával.

30 Kora keresztény egyházi író (430 k. – 486 k.). Nevét terjedelmes, művészi levelezése tartotta fenn, amely a keresztény írók kedvelt olvasmánya volt: keveredik benne az antikvitás öröksége a kora keresztény egyházi irodalom gondolatvilágával. Levelezésének a következő kiadását használtam: *Gaii Sollii Apollinaris SIDONII Epistulae et Carmina*. Recensuit et emendavit Christianus LUETJHANN. Fausti aliorumque Epistulae ad Ruricium aliosque Ruricii Epistulae recensuit et emendavit Bruno KRUSCH. Berolini apud Weidmannos, 1961.

31 SIDONII, *i. m.*, 33.

32 RIMAY, *i. m.*, 166–67. lapok közé beillesztett fotómásolat hátlapján (betűhív átiratban; a könnyebb olvashatóság kedvéért modernizáló átírásban közlöm).

Madách itt, a Sidoniussal talán kapcsolatba hozható helyen ugyanazt a problematikát tárgyalja, amelyet Rimay Balassi írásaival kapcsolatban több ízben is felvet: írásait az arra méltatlanok olvasásukkal, továbbadásukkal rontják, ízetlenítik (Rimay kétszer, két különböző megszövegezésben is idézi Balassi erre vonatkozó levelét, amelyben a mester műveinek megrontásán szánakozik). Az azonban elképzelhető, hogy egyszerű motivikus azonosságról, és nem egy toposz továbbéléséről van szó, nem úgy, mint a következő toposz esetében.

A bársonyfestés Sidoniusnál

A bíborrongy-toposz ősforrását Horatiusnál, illetve ellentétes értelemben a Wankel által hivatkozott Sidoniusnál, annak leveleiben sikerült fellelni. A szerző az antitetikus stílus egyik szélsőséges példáját adja leveleiben, azaz az ellentétező szerkezetek, a szélsőséges mondatbonyolítások, a szójátékok mestere. A bársony és az irodalom összekapcsolódik még egy ponton, még hozzá egy ünnepi alkalmon keresztül. Sidonius szóban forgó levelét egyik barátjának, Tonantiusnak címezte, aki többféle versformában írott műveket kért tőle. A levél vezérgondolata, hogy összekapcsolja a költői versenyt, illetve felolvasóestet a lakoma képeivel, azaz a szellemi javak élvezését a fizikai javak leírásával:

... [C]elebremus ergo, fratres,
(10) pia festa litterarum.
peragat diem cadentem
dape, poculis, choreis
genialis apparatus.
Rutilum toreuma bysso
(15) rutilasque ferte blattas,
recoquente quas aeno
Meliboea fucat unda,
opulentet ut meraco
*bibulum colore vellus.*³³

Ami magyarul így hangzik:³⁴

33 A teljes levelet l. SIDONII, *i. m.*, 162–66. A vonatkozó részlet: Az alábbi részlet a IX. könyv 13. episztolájába illesztett versben található.

34 Fazekas Sándor fordítása.

Ünnepeljük tehát, testvéreim,
az irodalom kegyes ünnepét.
Tegyük teljessé a napot
lakomával, serlegekkel, csoportunk
nagyszerű pompájával.
Viseljetek aranyvörös dombormintás kelmét,
amelyet rézüstben átitatva
pirosló bíborszínnel
a meliboeai nedv festett meg
gazdagon, tiszta
festékbe áztatott gyapjút.

Az irodalmi ünnep fizikai javai között bukkan fel a meliboiai festékbe áztatott gyapjú: az irodalom és a bársony összekapcsolódik. Talán egy köztes állapotot jelölhet az említés: ebből a pliniusi, eredetileg kézműipari jellegű alpanyagból a Sidonius jelezte nyomvonalon alakulhatott tehát a motívumsor a kiváló szövegek stilisztikai hatására vonatkozó toposzá, s innen sugárzott szét végül, igen jelentős és fontos szövegekbe a régi magyar irodalomtörténetben is: Rimay, Laskai és Prágai műve mellett a toposz egy másik, említett változata is felbukkant, Madách Gáspár, Rimay tanítványa levelében, bár ez utóbbi párhuzam azért talán kevésbé meggyőző, mint az előbbieik.

Curtius a bíborrongy-toposz átértelmezéséről

Kezdő idézetünk magvát azonban nem mi azonosítottuk először. Curtius nevezetes könyvének *A majom, mint metafora* című fejezetében idézi éppen azt a helyet a Statiust dicsérő, Flaccust, azaz Horatiust gáncsoló Sidoniusnál, amelyre Wankel is céloz, s amelyet jelentékeny irodalomelméleti toposzként regisztrálhatunk. Sidoniusnál a következő szövegkörnyezetben szerepel a locus (a dölt betűs részt Wankel is idézi): „[...] ut lyricus Flaccus in artis poeticae volumine praecipit, *multis isdemque purpureis locorum communium pannis semel inchoatas materias decenter extendit.*”³⁵

Curtius szerint Sidonius nem csak hogy nem érti Horatiust, hanem ráadásul az ellentétes értelemben olvassa, tápot adva ezzel a poétika Horatiussal ellentétes irányultságú áramlatának. Curtius egy további példát is idéz, Sigebert von Gembloux-tól, de a példák számát jócskán szaporíthatta volna, akár Wankellel is. Sidonius eljárása ugyanakkor nézetem szerint teljesen szándékos: amint az a Wankel által hivatkozott szerzőkből is látható, a ciceroniánus

35 SIDONIUS, *Carmina*, 22, 5, i. m., 166. Idézi: Ernst Robert CURTIUS, *European Literature and Latin Middle Ages*, transl. Willard R. TRUSK, New Jersey, 1973, 539.

tekintélyek között tarthatjuk számon, szándékosan ‘érti tehát félre’ Horatiust. Mindenesetre a magyar nyelvű irodalom ciceroniánus alapirataként is számon kell tartanunk a *Fejedelmeknek serkentő óráját*, Rimay pedig anticiceroniánus módra érvel ellene levelében.

Prózairodalom, költészet és népszerű erkölcsfilozófia együttélésében tehát toposzrendszerek alakultak ki, amelyek igen izgalmas új és új alakokban bukkantak fel az évszázadok során; az itt sorravett motívumok a sztoikus erkölcsfilozófiához, illetve a két fő iskolához, a kizárólag Ciceróra alapozó ciceroniánusokhoz, és a Cicero mellett más római szerzőket (Tacitust, Senecát és Plautust) követendő példának tartó anticiceroniánus retorikai iskolához egyaránt kapcsolódnak, hiszen sok közös pont volt a kettő között, Cicero-t tulajdonképpen mindkettő nagyra tartotta. Az anticiceroniánus irány egyik vezéralakja kezdetben Erasmus, majd a Muret stílusforradalmát folytató Lipsius, Guevara pedig, akit Norden³⁶ az antitetikus, gazdagon ékített stílusirány képviselőjének tart számon – természetesen teljes joggal –, Cicero és az ő mintája, Iszókratész nyomán egy ezzel ellentétes, bonyult, mesterkéltszerű stílushoz sorolható, amelynek egyik tekintélyes alakja Statius és Sidonius. Norden meggyőző párhuzamot idéz Erasmus spanyol humanista vetélytársától, Juan Luis Vivestől,³⁷ aki a retorikában egy súlyosságra, tömörségre törekvő irányt és egy könnyed, díszített irányt különít el. Maga Vives fordított Iszókratészt spanyolra 1523-ban, s előszavában igen dicsérte a szerzőt, s a már említett *De tradendis disciplinis*ben is a görög szónok beszédeit ajánlja tananyagként, mint remekül érthető szövegeket.³⁸

Vélhetőleg erre a stílusbeli eltérésre vezethető vissza, hogy ugyanazt a Cicero-idézetet Prágai igen egyszerűen, tömören, míg Rimay túldíszítetten, cikornyázva adja elő: mint azt korábbi tanulmányunkban³⁹ igyekeztünk igazolni, történetünk négy szereplője közül kettő, Antonio Guevara és Rimay János tartozik ehhez az antitetikus stílushoz, amelyet régen manieristának nevezünk, Prágai és Wankel pedig marad a protestáns késő reneszánsz próza jól követhető, világos keretei között.

A Prágai-műből tehát kimutattunk egy új irodalomelméleti toposzt, a bársonytoldalék-toposzváriánst: Sidonius Horatius *Ars poeticáját* átértelmező locusa a magyar nyelvű irodalomban is megjelent, Prágai fordításán, illetve a Wankel-féle latin változaton keresztül is bekerülhetett az idehaza lassan kiformalódó irodalomelméleti gondolkodásba; a locus és maga a mű Rimayt bizonyosan ellentétes nézeteinek kifejtésére inspirálta.⁴⁰

36 Eduard NORDEN, *Die antike Kunstprosa: Vom VI. Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance*, Leipzig–Berlin, 1915, I–II.

37 Vives és Guevara kapcsolatához l. Ernest GREY, *Guevara, a Forgotten Renaissance Author*, The Hague, 1973, 23–27.

38 Idézi NORDEN, *i. m.*, 796–97.

39 FAZEKAS, *i. m.*

40 Rimay János levele I. Rákóczi Györgyhez, 1629. május 25-én, l. RIMAY, *i. m.*, 434–41.

Illyés András legendárium: szövegkörnyezet, megszerkesztettség, szerzői szándék

Illyés András legendárium számos kérdést vet fel. Például: milyen hatása volt a 17. századi eszmeiségnek, világnézetnek, eseményeknek az említett forrás-szöveg megírására, szerkesztésmódjára? Mennyire határozta meg az ez idő tájt létrejött bollandista társaság a legendárium szemléletmódját? A 16–17. század fordulóján ugyanis kialakul egy újfajta tudományosságot valló hagiográfus társaság, a bollandisták köre, akiknek a munkamódszere elterjedt a korabeli hittudósok, szerző-kompilátorok között.

Az előbbi kérdések tájékoztatóak – csupán jelzem, hogy ilyen irányban is továbbgondolható, kiegészíthető az általam ajánlott téma, ám helyszűke miatt kénytelen vagyok rövidíteni. S inkább a kora újkori legendárium bemutatására összpontosítok, kitekintéssel az Illyés szenttérténet-gyűjteményét meghatározó spanyol hagiográfus, Alfonsus Villegas szövegére. Ezt végigkövetve értjük meg Illyés András *A keresztényi életnek példája...* című munkájának szerkezetét, valamint a benne leggyakrabban használt toposzokat és a barokk retorizáltság jelenlétét. Mivel nem áll módomban a teljes koraújkori magyar legendárium átfogó értelmezése, elsősorban a forrásokra figyelek és egyetlen rész szerkezetének bemutatására. Különös eredményekkel kecsegtet a legendárium, illetve több más Illyés-mű azon ajánlásainak, *Elöl-járo Beszédeinek* számbavétele, amelyek a szenttérténet-gyűjteményre vonatkoznak. E szövegrészekben a szerzői szándékot vizsgálom a megfelelő irodalomtechnikai eljárásokra figyelve.

* A szerző magyar nyelv és irodalom tanár a dicsőszentmártoni Andrei Bârseanu Elméleti Liceumban (Románia). A munka oroszlanrész a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának doktorképzésén készült 2008–2011 között.

*A kora újkori legendárium és funkciója
(kitekintéssel korábbi gyűjteményekre)*

A 'legendaalkotás' innen-onnan szedegető folyamata mellett létezik a hagiográfiai munkának egy másik formája is: a gyűjtemények, legendáriumok alkotása, szerkesztése. Aigrain jelzi, hogy ennek egykori mintája Euszebiosz *Synagogé* című írása.¹ A görögök élesztik újjá ezt a munkamódszert, akik közül a 10. század második felében kiemelkedik a bizánci egyházban szentként tisztelt Simeon Métaphrastes.² Neve (*Métaphrastes, metáphrasis*) tevékenységére utal: kompilál, szerkeszt (*compilación*). *Menalogion* című legendáriumába 150 legendát illeszt az *anni circulus* rendjét követve.

Köztudomású, hogy számos szentéletrajz-gyűjtemény közül a domonkos Jacobus de Voragine *Legenda aurea* című,³ 1261–1266 között összeállított többkötetnyi munkája válik bestsellerré a maga korában, s népszerűsége töretlen maradt a 16. századig. Madas Edit a korpusz korabeli elterjedtségéről beszélve így fogalmaz: „Népszerűsége minden képzeletet felülmúlt. Közel 1000 kézírata maradt fön a 13. század végétől a 15. század végéig eltelt két évszázadból. Ha a középkori könyvpusztulás mértékét tekintetbe vesszük, legalább 10.000 kódexszel számolhatunk.”⁴

A kor más kiemelkedő legendárium-szerkesztői: a domonkos Pierre Calo de Chioggia (†1348 körül, *Legendae de sanctis*), a Saint Denis-i apát, Guy de Châtres (14 kötetes *Sanctilogium*), Exeter püspöke, Jean de Grandisson (Graunston) (*Legenda sanctorum*), Equiolo püspök, Petrus Natalibus (*Catalogus de sanctis*, 1372).⁵ Műveik legendáinak sorrendje általában az egyház(uk) ünnepi rendjét követi. Mindegyikre jellemzőek azok a funkciók, amelyeket Madas Edit Voragine gyűjteményéről megfogalmaz: erkölcsi és tudatformáló szerepük van, liturgikus célt szolgálnak, valamennyi magánolvasmány és prédikációs forrás egyszerre, illetve erénykatalógus és az üdvkeresés enciklopédiája.⁶

A középkor végéről, a 15. századból a belga ciszterci szerzetes, Gille de Damne *Collectaneus martyrologii sanctorum* című gyűjteménye, valamint az itáliai Nicolas Malermi munkája közismert.

A kora újkori munkák közül visszhangra lelt Aloisi Lippomani (†1559) 8 kötetes folio-méretű, 1551 és 1560 között megjelent *Historiae de vita sanctorum*,

1 René AIGRAIN, *L'hagiographie. Ses sources – Ses méthodes – Son histoire*, Bruxelles, 2000, 319.

2 November 9-én ünneplik.

3 Madas Edit felhívja a figyelmet, hogy „a korai kéziratokban *Legenda nova* vagy *Passionale novum* címen szerepel, később pedig „újdonsága” múltával, mint *Legenda sanctorum*.” MADAS Edit, *Utószó* = Jacobus de VORAGINE, *Legenda Aurea*, vál., az utószót, a jegyzeteket és a mutatókat készítette MADAS, Bp., 1990, 315.

4 *Uo.*

5 AIGRAIN, *i. m.*, 323–325.

6 MADAS, *i. m.*, 317–318.

valamint Laurentius Surius (†1578) 10 kötetes, szintén folio-méretű *De probatis vitis sanctorum* című gyűjteménye. Az utóbbi 1570 és 1575 között jelent meg.⁷

1578-ban Toledóban megjelent a spanyol domonkos szerzetes, Alfonso de Villegas (Alonso de Villegas, Alfonsus Viliega) *Flos sanctorum* című gyűjteménye. Két év múlva Saragossa-ban látott napvilágot Villegas másik kötete, az előbbit kiegészítendő.⁸ A szöveg, latin címe ellenére, spanyolul íródott. Nemsokára több nyelvre lefordították: több olasz példány is készült az eredeti alapján. Érdeemes kicsit többet elidőznünk a szerkezeténél, a legendák felépítésénél, hiszen fontos szerepet tölt be Illyés András legendáriumának létrejöttében.

Villegas többkötetes legendáriuma 3. részének felépítése a korabeli hagyományt követi. A szerző-kompilátor hosszú, barokkos címmel kezd.⁹ Ezt követi sorban: a mecénásnak szóló köszönetnyilvánítás, az ajánlás,¹⁰ a prologus, a cenzor jóváhagyása, a tartalomjegyzék (korabeli magyar szóval: *Mutato-tábla*, *Mutato tábla*), illetve a szentek felsorolása az *anni circulus* szerint, végül az egyes legendák.

Észrevehetjük, hogy a kora újkorban egymás mellett él két szövegszerkesztési hagyomány: az egyház ünnepi rendjét követő, valamint egy másik, amely ebben a korszakban kezd elterjedni, illetve épül be a köztudatba. Bár a hagiográfus megjelöli – mint láttuk – a szentek ünnepét, jelezve, hogy szövege a középkori munkák 'utóda', de ezzel egy időben azt sugallja: műve kiegészítője is a középkori hagyománynak az új korszak átalakult mentalitásának fényében. Gyűjteményének szervező elve a szenttípusok: az ószövetségi bibliai alakokkal kezd legendáriumát, majd nagy teret szentel Krisztus és Mária Bibliából, valamint apokrif iratokból összeszerkesztett élettörténetének. Külön beszél az apostolokról, a mártírszentekről és a konfessorokról.

Különös hordereje van több kora újkori legendáriumban az effajta kötetkompozíciónak. Így a hagiográfus kiragadja a liturgia misztikájából a szenttörténeteket, hangsúlyossá téve a bollandista kritikai magatartást és legenda-olvasatot, s ezzel egy időben figyel a gyönyörködtetésre. Azáltal, hogy jelöli, épp milyen típusú szentről közöl legendákat, inkább felcsillantja az olvasónak a szövegválasztás lehetőségét, mint az ünnepi rendhez jobban kötődő legendárium szerkesztője tette.

A kora újkori kritikai magatartás egy másik ismérve a legenda felépítése. A címet a korabeli filológiai igényeket kielégítő megjegyzés követi: a(z állítóla-

7 AIGRAIN, *i. m.*, 326.

8 *Uo.*

9 A legendárium címe: *Flos Sanctorum tercera parte, y historia en que se escriven las vidas de Sanctos Extrauagantes y de varones Illustres en virtud: de los quales los vnos por auer pa decido martyrio por Iesu Christo o auer viuido vida sanctissima, los tiene ya la Iglesia Catholica puestos en el Cathalogo de los Sanctos: Los otros que aun no está canonizados, porq fuerō sus obras de grãde exemplo, piadosamēte se cree q estan gozãdo de Dios, en compania de sus bienauētudaros. De cuyos hechos assi de vnos como de otros, se puede sacar importate prouecho para las almas de los fieles. Collegido todo de authores graues y fidedignos*, Barcelona, 1588.

10 *A la Serenissima Infanta.*

gos) forrás közlése. Villegas a *Hét aluvó szentek* legendájában így jelöli ezt: „scritta da Simeone Metafraste, e da Gregorio Turonense”.¹¹ Ezután egy rövid bevezető szöveg következik: olykor az épp szóban forgó szent laudációja, máskor egy bibliai alak dicsérete, akivel később kötelező módon rokonítja a szentet, többször egy-egy rövid prédikáció a szent élettörténetének kulcsfontosságú eseményéről, vagy jellemének egy-egy megnyilvánulásáról. A legenda tulajdonképpen felelet erre az olykor elmélkedő, máskor tanító célzatú rövid szövegre. Nagy hordereje van a bevezető szövegrésznek, hiszen a legenda csak példázza, esetleg kiegészíti ezt. S így teljesen különbözik a középkorban igen elterjedt hagyománytól, ami Voragine gyűjteményében is visszaköszön: „a tudós névmagyarázatok”, a névetimologizálás szokásától, amelyet a hagiográfus szintén a legendák fő szövege előtt közöl. Madas Edit írja:

a szavakat tetszés szerint szabdalták részekre, s ezeket a görög vagy a héber nyelv segítségével értelmezték. Jacobus de Voragine nem tudott se görögül, se héberül, de nagy buzgalommal vette át elődeitől, s fabrikált maga is nyakatekert, naiv szövejtéseket

– a későbbi humanisták megrökönyödésére.¹²

A kora újkori magyar legendárium(ok).

Kiadott forrásszövegek: bemutatás, összehasonlítás

Tüskés Gábor és Knapp Éva az első máriavölgyi mirákulumos könyv szerepét és utóéletét vizsgálva közli, hogy a kora újkorban, pontosabban a 17. században a prózai elbeszélés műfajai gyűjteményes formában csak szórványosan jelentkeztek, míg Európa nyugati felében „valósággal virágkorukat élték.”¹³ Így hiánypótló szerepe van az 1682-ben magyar nyelven megjelent Illyés András, ekkor pozsonyi kanonok, 1696-tól erdélyi katolikus püspök *A keresztyéni életnek példája vagy tüköre* című öt részes legendáriumának,¹⁴ amelynek előzmé-

11 Alfonsus VILLEGAS, *Legendario delle vite de' santi Detti Estrauaganti, Raccolto da graui, & approuati Auttori, per Alfonso Di Villegas di Toledo, Theologo, e Predicatore. Nuouamente con diligenza tradotto di Spagnuola in lingua Italiana, per Don Timoteo da Bagno Monaco Camaldolese. Con Licenza de' Superiori, e Priuilegio*, In Venetia, M.D.C.XXXVII., 22.

12 MADAS, i. m., 318.

13 TÜSKÉS GÁBOR, KNAPP ÉVA, *Az első máriavölgyi mirákulumos könyv és utóélete = UőK, Az egyházi irodalom műfajai a XVII–XVIII. században*, Bp., 2002 (Irodalomtörténeti füzetek, 151), 81.

14 Például az első rész címlapján megjelenő cím: *A keresztyéni életnek példája vagy tüköre, Az-az: A' szentek élete. Mely minden szorgalmatossággal, Nevezetes Autorok Irásiban, kivált-képpen Villegas Alfonsus irásiban fel-kerestet, Sommában foglaltatot, és Olaszbol Magyarra fordittatot, s' rendesen ött Részre osztatot. Illyés András, Poseni Kanonok-által. Első része. Az Isten Annjáról a' Szentséges Szüz Mariáról, és a' Szent Angyalokrol, az Apro Szentekről, s' Keresztelő Szent Janosrol, Minden Szentek Innepéről, s' a' Purgatoriomrol, és az Közönséges Itéletről*, Ki-nyomtatott Nagy-

nye egy olasz kézirat (jegyzet),¹⁵ amit a hittudós a Collegium Germanicum Hungaricum alumnusa lévén excerpált bizonyos gyűjteményekből. Néhány hagiográfus nevét meg is jelöli a jegyzetében.¹⁶

Koltay-Kastner Jenő a 20. század elején belehelyezi e legendáriumot a nemzetközi kontextusba, jelezve, hogy Illyés műve nem egyszerű fordítás, hanem „több helyről szedegető, rövidítő munka”.¹⁷ A kutató filológiai vizsgálódásainak eredményeként megállapította, hogy a szerző-kompilátor elsődlegesen Alfonso de Villegas, Pietro Ribadeneira és Pietro Maffei gyűjteményére hagyatkozott sajátjának gyűjtögetésekor, összeállításakor.¹⁸ Az első szerzőt maga a hagiográfus is megnevezi az 1682-es első, magyar nyelvű kiadásának barokkos címében: *A keresztyéni életnek példája vagy tüköre, Az-az: A' szentek élete. Mely minden szorgalmatossággal, Nevezetes Autorok Írásiban, kivált-képpen Villegas Alfonsus írásiban felkerestet, Sommában foglaltat, és Olaszbol Magyarra fordittat, s' rendesen ött Részre osztatot...*¹⁹ A későbbi latin és magyar kiadások címéből ez a megjegyzés elmarad.²⁰

Talán ezzel magyarázható, hogy a szakirodalom később nem is foglalkozott a forrásszövegek felkutatásával, illetve az erre történő allúziók mind hiányo-

Szombatban, az Academiai Böttükkel, Srnensky Mátyás-által, M.DC.LXXXII Esztendőben (RMK I, 1291). A további részeknek is külön címük van.

15 Vö. Illyés *Quart. Ital.* 68.

16 Lásd: Pietro Maffei: 122v; Simeone Metafraste: 129v, 133r, 163r; Niceforo Calistro: 133r; Beda, 145r stb. Vö. Illyés *Quart. Ital.* 68.

17 KASTNER Jenő, *XVII. és XVIII. századi olaszból fordított vallásos műveink*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 51(1927), 25.

18 Vö. *Uo.* KOLTAY-KASTNER Jenő, *A magyar irodalmi barokk* (2. és utolsó közlemény), Budapesti Szemle, 51(1944), 802. sz., 127. HOLL Béla, *A legrégebb nyomtatott legendáskönyvünk*, Vigilia, 19(1954), 11. sz., 573.

19 ILLYÉS András, *A keresztyéni életnek példája...*, Nagyszombat, 1682 (RMK I, 1291) (címlap). Kiemelés tőlem, Sz. R.

20 Második, latin nyelvű kiadás címe: ILLYÉS András, *Exemplum seu speculum vitae christianae: hoc est; vita sanctorum, quam Olim singulari diligentia, ex Libris Doctissimorum Authorum Italicorum, Italico idiomate compendiose conscripfit Romae: & postea in Hungaria Ungarico sermone declaravit; & in quinque parte ordinate distribuit: nunc porro Latinitate quoque donavit: Admajorem DEI gloriam, Sanctorum honorem, multarumque animarum consolationem, aedificationem, atque salutem. Andreas Josephus Illyes, Ungarus Siculus Transylvanus, de Sancto Georgio Csikiensi, praepositus Cibiniensis in Transylvania: Venerabilis capituli Ecclesiae Poseniensis Lector; & Canonicus; Capellae Sancti Ladislai Regis, in Curia Archiepiscopali Rector, Viennae Austriae, Typis Matthia Sischowitz, Anno M.DC.XCIV.* (RMK III, 3864). Harmadik, magyar nyelvű kiadás címe: ILLYÉS András, *Keresztyéni életnek példája avagy tüköre, az az: A' szentek élete, Mellyet Régen tudos, és Nevezetes Olasz Autorok Könyveiből, kiváltképpenvaló szorgalmatossággal, Olasz nyelven rövid sommában foglalt Romában: és annakutánna Magyar nyelven megmagyarázott Magyar országban: és rendesen öt Részre osztott: azután pedig több Keresztyén Nemzeteknekis lelki vigasztalására 's épületére Deak nyelvel megajándékozott: most pedig megjobbítással másodszeris Magyarul kinyomtatott Illyés András erdélyi püspök.* Nagy-Szombatban Nyomtatott, az Academiai Böttükkel M.DCC.V. Esztendőben (RMK I, 1707). Vö. TASI Réka, *Magyar nyelvű Szent Erzsébet prédikációk a 17–18. század fordulóján = Árpád-házi Szent Erzsébet. Magyar–német kultúrkapcsolatok Kelet-Közép-Európában*, szerk. GÁBOR Csilla, KNECHT Tamás, TAR Gabriella-Nóra, Kolozsvár, 2009, 48.

sak, mivel figyelmen kívül hagyják azt, hogy a spanyol Villegas anyanyelvén alkotta a szenttörténet-gyűjteményét. Ezt és az előbbi adatokat összevetve kiderül, hogy a hittudósunk nem az eredeti szöveget excerptálta (*Olaszbol Magyarra fordittatot*), hanem annak valamelyik olasz nyelvű fordítását. S Koltay-Kastner megnevezi ugyan a három hagiográfus egy-egy szövegét, ám anélkül, hogy jelezné a többszörös fordítás, illetve kiadás buktatóit. Például a Villegaszöveg mint fő forrás esetében egy 1612-ben kiadott változatot nevez meg viszonyítási korpuszként.²¹ Ezt az adatot veszi át – úgy tűnik – ellenőrizetlenül Tasi Réka. Nem hangsúlyozza, hogy Koltay-Kastner adós maradt választása indoklásával, hiszen a spanyol változatnak például 1642-ben, 1651-ben, 1666-ban is megjelent egy-egy olasz nyelvű fordítása. Márpedig Illyés római Collegium Germanicum Hungaricumban eltöltött alumnusi periódusát (1665–1668) tekintve ezek közül bármelyiket használhatta. Bitskey István is a *Hungáriából Rómába. A római Collegium Germanicum és a magyarországi barokk művelődés* című monográfiájában megjegyzi, hogy a majdani erdélyi püspök ebben az időszakban „kivonatolta Alonso Villegas toledói teológus művének (*De vitis sanctorum*, I–V.) olasz verzióját, majd azt már Magyarországon »ex italico idiomate« lefordította, végül – pozsonyi kanonokként – ki is adta.”²² Bitskey sem jelzi, hogy melyik verzióról van szó. A kutatás napjainkig adós ezzel az adattal.

Illyés szenttörténet-gyűjteménye a nagyszombati nyomdában látott napvilágot, amely a legtermékenyebb a kora újkor néhány időszakában.²³ Így a fejlődést, a kiadványok számának gyors növekedését jelentő 1674–1685 közötti évtizedben jelenik meg e legendárium, amely a 32 ekkor megjelent magyar munka közé számláltatott.

Gyűjteményünket tulajdonképpen 1682 és 1707 között háromszor adták ki: két alkalommal magyar nyelven és egyszer latinul. Tehát igény volt az effajta gyűjteményre, és közismertté, illetve használttá vált – Bitskey szavai szerint: „igen kapós olvasmány lett.”²⁴ Nem csoda, hiszen – folytatja a kutató, Klaniczay

21 A megnevezett mű címe: *Nuono leggendario delle più scelte e esemplari vite di tutti i santi... raccolto da graui et approuati Autori, e dato in luce per auanti in lingua Spagnuola da R. Sig. D. Alfonso Viliaga di Toledo, Teologo e Predicatore; sotto il titolo di... Flos sanctorum*, Venetia, MDC XII.

22 BITSKEY István, *Hungáriából Rómába. A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés*, Bp., 1996, 172.

23 Käfer István jelzi e periódus termékének számadatait is: „A 115 munka között 75 a latin, 32 a magyar, 4 a szlovák és 4 a német nyelvű.” KÄFER István, *Az egyetemi nyomda négyszáz éve [1577–1977]*, Bp., 1977, 40. Vö. még KNAPP Éva, *Pietás és literatúra: Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, Bp., 2001 (*Historia Litteraria*, 9), 85.

24 A kutató hangsúlyozza, hogy 1771-ig még két kiadást ért meg. BITSKEY, *i. m.*, 172. 1768-ban megjelenik a szlovák nyelvű fordítása. 1813-ban Budán adják ki a javított és bővített szöveg hatodik kiadását, lásd: *Magyar írók élete és munkái*, szerk. SZINNYEI József, V, Bp., 1897, 49. Vö. még: MACZÁK Ibolya, *Illyés András = Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, IV, főszerk. KÖSZEGHY Péter, Bp., 2005, 281–282.

megállapítására hivatkozva – „a »regényes kegyesség« egyik barokk kori alapkönyve lett Magyarországon.”²⁵ Az elterjedés okait firtatva, elfogadhatjuk Tüskés és Knapp véleményét, akik az elbeszélés-gyűjtemények iránti fokozott érdeklődés okait társadalmi tényezőkben látják. Ezek: az utazások, a szabadidő, a diákság számának és mobilitásának növekedése, valamint az enciklopédikus formák iránti igény.²⁶

Az 1682-es, első magyar kiadás 1. része egy díszes barokk előzéklappal, rézmetszettel kezdődik, amelynek rajzolója I[onas] Umbach Del[ineavit] (†1693),²⁷ a rézmetsző H. Franck (?). Érdeemes kissé elidőznünk e kép leírásánál, hiszen, egyetértve Tüskés Gáborral, a címlap-illusztrációk „nemcsak a kiadványok címével és tartalmával függnek össze, hanem fontos szerepük van a szerző-műkiadó-olvasó közti kapcsolathálózatban.”²⁸ A rézmetszet keretezése a nagyszombati indás keretdísz. A kép a mennyei hierarchiát ábrázolja. Legfölül, központi helyen a Szentháromság látható: az Atya, Krisztus kereszttel a kezében és kettejük között a Szentlelket megjelenítő galamb. Körülötte angyalok, Krisztus mellett térdelve és az atyára tekintve Szűz Mária, alattuk az apostolok serege, a vértanúk (mindegyik saját attribútumával), a konfesszorok (pápák, püspökök, rendalapítók), szüzek, özvegyek, illetve a hívők serege. Alul a Szentháromság személyeivel szemben Illyés András címere található: ovális háttér, körben indás díszítéssel, sík mező: jobbra egy kétlábon ágaskodó medve, bal felől egy felfegyverkezett, kardos vitéz, aki a vadállattal harcol.²⁹ Ez alatt indás díszítésben a következő zsoltárrész olvasható: „Exultabunt Sancti in gloria: laetabuntur in cubilibus suis. Psal: 149.” A hagiográfus tehát már az előzéklapon megelőlegezi, illetve összegzi a legendáriumban olvasandókat: felvonultatja az összes szentípust, amelyekről szólni fog a továbbiakban. Kétségtelen a kép propagandisztikus, rekatolizációs és devóciós szándéka. A trienti zsinaton ’finomított’ katolikus hittételek fényében ’beszél’ a szentiszteletről – a Szentháromság tiszteletének rendeli alá a szentkultuszt. Így reflektál előre a legendák szövegeire, s szólítja meg az olvasókat – a térítés, a visszatérítés vagy a megerősítés szándékával.

Az előzéklap illusztrációját követi a címlapon a hosszú barokkos cím, amely tartalmazza a szerző-kompilátor egyházi szerepkörét (ezúttal pozsonyi kanonok),³⁰ majd bibliai locusokkal buzdítja az olvasót. Nem maradhat el a korabeli

25 BITSKEY, *i. m.*, 172.

26 TÜSKÉS, KNAPP, *i. m.*, 82.

27 Ulrich THIEME, Felix BECKER, *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, 19, Leipzig, 1939, 564–566.

28 TÜSKÉS Gábor, *Szokrális térstruktúrák a barokk kori zarándokhelyeken = A Grassalkovichok kora*, szerk. LABÁDI Károly, Gödöllő, 1997, 309.

29 A címer más Illyés-szövegekben is megjelenik. Vö. ILLYÉS András, *Pretiosa Margarita...*, Tyrnaviae, 1707 (RMK II, 2295), 60. Itt az ovális, indás keretet püspöki süveg fedí. ILLYÉS András, *Jora intő enekecskek...*, 1702 (RMK I, 1659), címlap hátoldala.

30 Az 1694-es latin kiadásban már: „Ungarus Siculus Transylvanus, de Sancto Georgio

hagyománynak megfelelően – mint láttuk Villegas szövegében is – az ajánlás, amely ezúttal I. Lipóthoz szól. A következő latin szövegben is himnikus hangvétellel beszél az uralkodóról. A didaktikus célzatú kétnyelvű (latin–magyar) epigramma után az olvasó jóindulatát igyekszik elnyerni a neki szóló *Praefatio ad Lectorem* által. Újabb ajánlás következik, ezúttal Szelepcsényi György érseknek latin nyelven. Ismétli a latin *praefatiót*: címe *A' Kegyes Olvasohoz Elöl-járó Beszéd*. Majd a tartalomjegyzéket (*Mutato-tábla*), illetve a legendákat sorakoztatja fel a hagiográfus. A rész záródíszé fametszet: a jezsuita rend címere. S a bollandisták által megalapozott kritikai szellemiséghez híven a hibajegyzék sem maradhat ki: *Errata Primae Partis* (Ezt a további részekben magyarul is megnevezi: *A' Nyomtatásban esett fogyatkozások*).

Mint már említettem a gyűjtemény öt részből áll. Az első hosszan tárgyalja Szűz Máriának a Bibliából és az apokrif iratokból ihletett élettörténetét. A hagiográfus a következő apokrif szövegeket használhatta: 2. századi *Mária evangéliuma*, 3. századból *Jakab protoevangéliuma*, 7–8. századi *Máté protoevangéliuma*, 846–849-ből *Mária születésének könyve*, 150 körül *Elbeszélések az Úr gyermekkoráról*, 6–7. századi *Arab gyermekség-evangélium*, stb.³¹ A második az apostolok, a harmadik a mártírok, a következő a hitvallók (*confessores*), míg az utolsó a szent szüzek és özvegyek történeteit együtt közli, azaz nem figyel a szenttípusokra külön-külön, mint ezt a férfi szentek legendái elrendezésekor tette.

De a három kiadás között említésre érdemes eltérések vannak. A helyesírási különbségek, valamint a nyomdai vétségek mellett a szerző-kompilátor az elsőhöz viszonyítva a többi kiadást újabb legendákkal bővíti. Tekintsük például a kiadások 5., szüzekről és özvegyekről szóló részének tartalomjegyzékét:³²

Csikiensi, Praepositus Cibiniensis in Transylvania: Venerabilis Capituli Ecclesiae Posoniensis Lector, & Canonicus; Capellae Sancti Ladislai Regis, in Curia Archiepiscopali Rector”, míg az 1705/1707-es második magyar kiadásban Illyés erdélyi püspök. Vö. ILLYÉS András, *Exemplum seu speculum vitae christianae...*, Viennae Austriae, 1694 (RMK III, 3864). ILLYÉS András, *Keresztyéni életnek példája... Harmadik része. A' Szent Mátyrokrol*, Nagy-Szombat, 1705 (RMK I, 1707). ILLYÉS András, *Keresztyéni életnek példája... Negyedik része. A' Szent Confessorokrol*, Nagy-Szombat, 1707 (RMK I, 1728).

31 BENYIK György, *Mária az apokrif irodalomban = Gyermekségtörténet és mariológia*, szerk. BENYIK György, Szeged, 1997, 121–126.

32 Megjegyzés: a kurzivált legendacímek – az első kiadás tartalomjegyzékében más sorrendbeli helyük, csillaggal jelölt címek – hiányoznak az első változatból.

<i>A keresztyéni életnek példája... (1682)</i>	<i>Exemplum seu speculum... (1694)</i>	<i>Keresztyéni életnek példája... (1707)</i>
<p>1. Szent Mária Magdolna élete. 1.</p> <p>2. Szent Ersébet Aszszonynak, a' Második András Magyarok Királya leányának élete. 13.</p> <p>3. Szent Margit Szüz, és Mártyr élete. 22.</p> <p>4. Szent Lucza Szüz, és Mártyr élete. 31.</p> <p>5. Szent Ágota Szüz, és Mártyr élete. 26.</p> <p>6. Szent Ágnes Szüz, és Mártyr élete. 36.</p> <p>7. Szent Cicelle Szüz, és Mártyr élete. 44.</p> <p>8. Sz. Ágnes Szüz Második Innepéről. 47.</p> <p>9. Alexándriai Szüz Szent Katalin, és Mártyr élete. 49.</p> <p>10. Szent Borbála Szüz, és Mártyr élete. 60.</p> <p>11. Szüz Szent Kalára [sic!] élete. 66.</p> <p>12. Sénásbéli Szüz Szent Katalin élete. 74.</p> <p>13. Szüz Szent Orsolya, és tizen egy ezer Szüzek, és Mártyrök élete. 88.</p> <p>14. Szent Christina Szüz, és Mártyr élete. 85.</p> <p>15. Szent Terésia Szüz életének rövid sommája. 83.</p> <p>16. Szent Técla Szüz élete. 93.</p> <p>17. Szent Mártha Szüz élete. 95.</p>	<p>1. Vitae S. Mariae Magdalenae 425.</p> <p>2. S. Elisabethae 436.</p> <p>3. S. Margarithae Virginis & Martyris. 445.</p> <p>4. S. Agathae Virginis & Martyris. 449.</p> <p>5. S. Luciae Virginis & Martyris. 454.</p> <p>6. S. Agnetis Virginis & Martyris. 459.</p> <p>7. De Secunda Festivitate S. Agnetis Virginis 466.</p> <p>8. S. Ceciliae Virginis & Martyris 467.</p> <p>9. S. Catharinae Virginis, & Martyris 472.</p> <p>10. S. Barbarae Virginis & Martyris 483.</p> <p>11. S. Clarae Virginis 489.</p> <p>12. S. Catharinae Virginis Senensis 497.</p> <p>13. S. Teresiae Virginis 506.</p> <p>14. S. Christinae Virginis, & Martyris 507.</p> <p>15. S. Ursulae, & undecim millium Virginum 511.</p> <p>16. S. Teclae Virginis 515.</p> <p>17. S. Marthae Virginis 518.</p> <p>18. S. Martinae Virginis, & Martyris 522.</p> <p>19. S. Dorotheae Virginis, & Martyris 523.</p> <p>20. S. Susannae Virginis, & Martyris 528.</p> <p>21. S. Priscae Virginis, & Martyris 532.</p> <p>*S. Apolloniae Virginis, & Martyris 534.</p>	<p>1. Szent Maria Magdolna. 1.</p> <p>2. Szent Ersebet Aszszony. 13.</p> <p>3. Szent Margit Szüz, és Mártyr. 23.</p> <p>5. Szent Ágota Szüz, és Mártyr. 27.</p> <p>4. Szent Lucza Szüz, és Márt. 32.</p> <p>6. Szent Ágnes Szüz, és Mart. 38.</p> <p>8. Sz. Ágnes Szüz második Innep. 44.</p> <p>7. Szent Cicelle Szüz, és Mart. 45.</p> <p>9. Sz. Katalin Szüz és Mart. 51.</p> <p>10. Szent Borbála Szüz, és Márt. 63.</p> <p>11. Sz. Klára Szüz. 69.</p> <p>12. Sénási Szüz Sz. Katalin. 78.</p> <p>15. Sz. Terésia Szüz. 86.</p> <p>14. Sz. Kristina Szüz, és Márt. 88.</p> <p>13. Sz. Orsolya, és tizenegy ezer Szüzek, és Mártyrök. 92.</p> <p>16. Sz. Tekla Szüz 97.</p> <p>17. Sz. Marta Szüz. 100.</p> <p>18. Sz. Marina Szüz, és Márt. 104.</p> <p>*Sz. Bibiánn Szüz, és Márt. 105.</p> <p>*Sz. Pudentia, és Parassed. 107.</p> <p>19. Sz. Dorottya Szüz, és Márt. 108.</p>

A keresztyéni életnek példája... (1682)	Exemplum seu speculum... (1694)	Keresztyéni életnek példája... (1707)
<p>18. Szent Mártna Szüz, és Mártyr életének Sommája. 99.</p> <p>19. Szent Dorottya Szüz, és Mártyr élete. 100.</p> <p>20. Szent Piroska Szüz, és Mártyr élete. 112.</p> <p>21. Szent Susanna Szüz, és Mártyr élete. 106.</p> <p>22. Szent Petronilla Szüz, a' Szent Péter Apostol leánya élete. 113.</p> <p>23. Szüz Szent Rosália élete. 115.</p> <p>24. Szent Monica Aszszony, a' Sz. Agoston Doctor Anyja élete. 117.</p> <p>25. A' Romai Szent Francesca Aszszony élete. 123.</p> <p>26. Szent Brigitta Aszszony élete. 929.</p> <p>27. Szent Felicitás, hét Mártyr atyafiai Annyának élete. 133.</p>	<p>22. S. Petronillae Virginis 535.</p> <p>23.S. Rosaliae Virginis 537.</p> <p>24. S. Monicae 538.</p> <p>25. S. Franciscae 544.</p> <p>26. S. Brigittae 549.</p> <p>27. S. Felicitatis Martyris. 553.</p>	<p>21. Sz. Susanna Szüz és Márt. 114.</p> <p>*Sz. Rufina, és Seconda Szüzek és Mártrok. 118.</p> <p>20. Sz. Piroska Szüz, és Márt. 122.</p> <p>*Sz. Apalin Szüz, és Márt.. 124.</p> <p>22. Sz. Petronilla Szüz. 125.</p> <p>23. Sz. Rosália Szüz. 127.</p> <p>*Magyar Sz. Margit Szüzzről Első Beszéd. 130.</p> <p>*Második Beszéd. 135.</p> <p>*Az ő éltében lött csuda tételekről Első Beszéd. 143.</p> <p>*Az ő halála után lött csudatételekről, Második Beszéd. 145.</p> <p>*Sz. Mária Magdolna Szüz. 157.</p> <p>*Sz. Rosa Szüz. 158.</p> <p>*Sz. Eugenia szüz, és Márt. 159.</p> <p>*Sz. Teodora Szüz, és Mart. 163.</p> <p>*Sz. Eufrasia Szüz. 166.</p> <p>*Sz. Brigida Szüz. 176.</p> <p>24. Sz. Monika Aszszony. 179.</p> <p>25. Romai Sz. Francisca. 185.</p> <p>26. Sz. Brigitta Aszszony. 191.</p> <p>27. Sz. Felicitás Martyr. 195.</p> <p>*Sz. Simforosa Márt. 198.</p> <p>*Sz. Perpetua, és Felicitás. 200.</p> <p>*Sz. Sabina Mártyr. 202.</p> <p>*Sz. Ersébet Királyné. 203.</p>

<i>A keresztyéni életnek példája... (1682)</i>	<i>Exemplum seu speculum... (1694)</i>	<i>Keresztyéni életnek példája... (1707)</i>
		*Sz. Hedvig Királyné. 205. *Sz. Margit Királyné. 206. *Sz. Paula Aszszony. 208. *Sz. Ilona Királyné. 215. *Sz. Pelagia Aszszony. 229. *Sz. Teodora Aszszony. 236. *Kartonai Sz. Margit. 242. *Intés Szenteknek követésére. 249. *Szenteknek segítségül hívása. 251. *Jól kövessük a Szenteket. 251. *Hamis, és csalárd a' világ. 252. *JESUST segítségül hívjuk. 153.

Mind a sorrendi igazítás, mind a legendák számának bővítése visszavezethető a bollandista kritikai magatartásra, illetve a kora újkori szentisztelet sajátosságaira. A sorrend-igazítás önhelyesbítés: olyan tudós magatartás, amely szólja és vállalja az építő kritikát a hagiográfia tudományának érdembeli gyarapítása céljából. Illyés a katakombaszentek kultuszának hatására hangsúlyossá lett mártírtiszteletet propagálja, hiszen több mártírtörténettel egészíti ki az első kiadás szövegeinek számát – ez már a latin kiadásban is észrevehető. Az akkor még nem kanonizált Árpád-házi Margit történetét hosszabban tárgyalja: négy különálló szövegben szól róla – *Magyar Sz. Margit Szüzzről Első Beszéd, Magyar Sz. Margit Szüzzről Második Beszéd, Az ő éltében lött csuda tételekről Első Beszéd, Az ő halála után lött csudatételekről, Második Beszéd*.³³ Ezáltal szintén beilleszkedik kora tudós társadalmának szellemiségébe: a kritikai magatartás mellett kialakult a nemzeti szentek fokozottabb tisztelete, amelynek háttérében – Fazakas Gergely Tamás szavaival élve – a „nemzetben való gondolkodás” áll.³⁴ Ez a hozzáállás, bár más eljárással, észlelhető Illyés már említett olasz

33 ILLYÉS, *Keresztyéni életnek...*, i. m., 130–157.

34 Vö. FAZAKAS Gergely Tamás, *Nemzet és/vagy anyaszentegyház. Közösségképzetek a kora újkori református imádságirodalomban (Egy kutatás előzményei és lehetséges irányai) = Humanizmus, religio, identitástudat. Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*, szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, Debrecen, 2007, 191. Szerinte 'a tágabb értelemben vett nacionalizmus nem a 18–19. század terméke vagy a modernizáció

kéziratában is: a Szent Istvánról és Szent Lászlóról szóló kijegyzetelt szövegbe margináliákat illeszt, a szerző-kompilátor több helyütt aláhúzza a szöveget, más legendákra utal. Látszik, hogy érdekeltbb lévén, többet foglalkozik ezekkel a szövegekkel. Emellett minden magyar származású szent legendája esetén megjelöli a – minden esetben külföldi – forrásszöveget: István, valamint László király és Erzsébet legendájának eredete a szerző-kompilátor szerint sorban Petro Maffei, Pico Ranuccio és Antonio di Fiorenza megfelelő munkája.³⁵

Az egyes szenttérténetek felépítése többnyire a korabeli effajta gyűjtemények szövegeinek szerkezeti koncepcióját eleveníti fel. Minden történet elején van forráshivatkozás, majd sok esetben folytatódik egy-egy elmélkedő szöveggel, amelynek bevezető, ráhangoló, összesítő szerepe van.

Illyés megteremti e kora újkori magyar legendáriumban a legenda és a prédikáció közötti átjárást. A *contio* stílusú bekezdés és figyelemfelkeltés szembe-síti egymással a két világot: a mennyeit és a földit, a 'jót' és a 'rosszat'. A szerző-kompilátor kiemeli a bemutatandó történet egyetlen csomópontját, s ezáltal jelöli a tanítás irányát – mindent megtenni a mennyei világ elnyeréséért.

A kora újkori magyar legendárium(ok).

Források, előzmények, allúziók: Illyés András „számvetése” néhány szövegének előszavában

Illyés a korabeli gyűjteményírás alapvető korabeli követelményeit alkalmazza, amikor legendáit, prédikációit egy jól meghatározott keretszövegbe ágyazza, azaz megszólítja az olvasót, indokolja írását stb. Kiss J. Adrienn megfogalmazásában a *Lectori salutem*-ajánlások „összekötő kapocsként működtek a szerző, a mű és az olvasó között.”³⁶ Ugyanezt a szerepet töltik be az egyéb műfajba sorolható szövegrészek, amelyek által a hagiográfus mintegy egységbe fogja a fő szöveget: az ajánlások,³⁷ a bibliai locusok, a latin bevezetők, az epigrammák, a

egyik megjelenési formája, hanem története a kora újkorban, sőt a középkorban kezdődik, és függ a bibliai alapú vallásosságtól, valamint az anyanyelvű irodalom elterjedésétől'. A nemzettudat alakulásáról, fejlődéséről lásd még: IMRE Mihály, *Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációskötetben*, ItK, 91–92(1987–1988), 1-2. sz., 20–45. ÖZE Sándor, *Apokaliptika és nemzettudat a XVI. századi Magyarországon = Religió, retorika, nemzettudat régi magyar irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, 2004, 112–122. BITSKEY István, *Az identitástudat formái a kora újkori Kárpát-medencében = Humanizmus, religio, identitástudat...*, i. m., 11–23. Tatjana GUSZAROVA, *Etnikai, politikai és vallási identitás egy 17. századi magyar jogász, Aszalay István eszmevilágában = Uo.*, 114–125. TESZELSZKY Kees, *Révay Péter és Justus Lipsius eszméi a történelemről és a nemzeti identitásról = Uo.*, 106–113.

35 Vö. Illyés Quart. Ital. 68, 113v–122v, 167r–187v, 196r–199r.

36 Kiss J. Adrienn, *A szubjektivitás megjelenése Illyés András prózai műveinek előszavában*, MKSz, 125(2009), 1. sz., 102.

37 Vö. Illyés I. Lipótnak és Szelepchényi Györgynek ajánlja legendáriumának első, magyar nyelvű kiadását. „Augustissimo et Invictissimo Romanorum Imperatori Leopoldo I.

mutato-táblák, a hibajegyzékek, a hivatalos egyházi engedélyezések,³⁸ stb. Hiszen mindegyik által igazolja a hagiográfus: a hitelességet, az egyházi elfogadottságot, a korabeli tudományosság figyelembe vételét. Tehát a kerethez tartozó szövegrészek tulajdonképpen ajánlások. Így a szerző-szerkesztő tudomásul veszi munkásságának fontosságát, és figyel olvasóközönségére. Érdeemes górcső alá venni néhány részletet, amelyek kimondottan vagy kimondatlanul legendáriummunkra utalnak, s közben megteremtik az ajánlásra alkalmas szövegkorpuszt.

Illyés az említett szövegrészekben többször említi, hogy olasz nyelvű szövegekből dolgozott. Például az 1691-ben kiadott prédikációs kötetének *Elöl járó beszédében* így szól:

Régi példa-beszéd a' deákoknál: *Quam quisque novit artem, in hac se exerceat* A' ki minemü mesterséget tud, abban gyakorollya magát. Én még gyermek lévén, mihent olvasni, és írni megtanoltam, mingárt [sic!] könyveket kezdettem csinálni. *De hogy a' többiről most ne szollyak: midön Romában (...) és negyedig esztendőbéli Theologus volnék külömbkülömb Olasz Autorokbol (...) olasz könyvet irtam; a' Szentek Eletit sommában foglalván: mellyeket azután Magyarországbán megmagyaráztam, és rendesen megírván világosságra hoztam Plebaniákon lévén, noha akkor ki nem nyomtathattam. Azután a' Posoni Káptolomban Tiszteletes Roderik Alfonsus Jesuita Spanyol Papnak három szép könyveit Olaszbol, és Deákbol megmagyaráztam.*³⁹

Néhány életrajzi eseményt említve szervezi e szövegrészt – kicsit önéletírás-ízt lopva textusába: „Én még gyermek lévén”; „midön Romában (...) és negyedig esztendőbéli Theologus volnék”; „Plebaniákon lévén; Azután a' Posoni Káptolomban”. De szövegvezetéséből nyilvánvaló: az eseményeket annak szen-

Hungariae, Bohemiaeque Regi, Archiduci Austriae, Duci Burgundiae, Styriae, Carinthiae, Carnioliae, & c. Regi Apostolico, Principi Clementissimo Annos, Victorias, Felicitatem.” ILLYÉS, *A keresztyéni életnek...*, i. m., I. rész, 3v. „Meltóságos Fő-papi fejedelemnek, Szelepcheni Gyorgynek (...) az Apostoli Szentszék örökös követe cs. és Koronás Király Urunk ö Felsege Titkos Belső Tanácsának” ILLYÉS, *A keresztyéni életnek...*, i. m., IV. rész, 3v.

38 Illyés a latin kiadásban közli a korabeli egyház híres hittudósainak véleményezését saját legendáriumáról. „Approbatio Facultatis Theologiae Sinite Sanctos de Sanctis scribere, ut eorum calamus humanus dirigat actus; talem quoque sibi ad scribendum Exemplum, seu speculum vitae Christianae hoc est, Vitam Sanctorum praeparavit Reverendissimus Dominus Andreas Josephus Illyes, Praepositus Cibiniensis, Venerabilis Capituli Ecclesiae Posoniensis Lector & Canonicus, Capellae S. Ladislai Regis in Curia Archiepiscopali Rector pennam profectò dignam, quae volitet per orbem, ut doceat rectos & simplices corde. Dabam Viennae ex Curia Episcopali 12. Novembris. Anno 1693. Georgius Henricus Lamprecht SS. Theologiae Doctor, in Cathedrali Viennae Curatus, & p.t. Facultatis Theol. Decanus. Imprimatur. Wolfgangus Plöckner, Medic. Doctor, ac p.t. Rector.” ILLYÉS, *Exemplum seu...*, i. m., 4r (I. rész).

39 ILLYÉS András, *Megrövidített Ige...*, Nagyszombat, 1691 (RMK I, 1415), 2r (*Elöl járó beszéd a' Kegyves Olvasohoz*). A magyar nyelvű szövegrész kiemelése tőlem. Sz. R.

teli, hogy munkásságát, többek között a *Szettek Eletinek* megírását egységben láttassa. Így szükségesnek véli alkotásának előzményeit s későbbi tevékenysége alakulását is közölni. De adósa marad az olvasónak a használt „autorok” személyének pontosabb megnevezésével – mindössze kétszer ejt szót róluk, a nemzetiségükről. Az első megjegyzés – „Olasz Autorokból” – eléggé pontatlan. A másodikban többet elárul tevékenységéről: többnyire olasz és latin nyelvű szövegekből, illetve fordításokból alkot.

Más írásainak *Elöl járo Beszédében* is szót ejt a gyűjteményéről. Az egyik kötetében többször emlegetett⁴⁰ *A' keresztyeni Jossagos-cselekedeteknek...* című fordításában így ír:

*Minck utánna külömb-féle Olasz könyvekből a' Szettek életét Olaszul meg-irtam volna Romában, és Olaszbol Magyarra fordítottam volna Magyar Országban: olyan szándékom vala, hogy egy szép Magyar Enekes Könyvet írnék, fő képpen két okra nézve.*⁴¹

Jelen esetben a forrásnyelv információs értéke csökken, mivel egy szándék lehetőségét vázolja: a hittudósnak sikerült befejeznie e munkáját, s egy másik céljára hívja fel az olvasó figyelmét.

Mint már jeleztem, Illyés legendáriumainak címében, ajánlásaiban is utal a forrásszövegek nyelvére. S emellett többször utal saját szövegeire, jelezve, hogy bár több eltérő kiadása van a gyűjteményének, mégis egy szövegkorpusz tartozéka valamennyi.

*Ennekelötte régen Deákulis megirtam ezen szetteknek életét: és 1693. esztendőben világosságra is bocsátottam. Mellyet Bécsben, a' Sz. Irás Magyarázo Fő Doctorok, figyelmetessen megolvastván, ilyen dicsiretet töttek felöle deákul.*⁴²

A már említett prédikációs kötetében a következőket is közli:

NB.

Az Isteni gondviselés kegyelmessen rendelvén: és a' kegyelem irgalmasson segitvén. Huszon nyolcz esztendöknek folyása alatt, sok jeles Autorokból Olasz, Deák, és Magyarokból, huszon nyolcz igen hasznos, és szükséges Egyházi Könyveket, és nagy szorgalmatos igyekezettel, és fáradsággal megirtam: mellyek közül huszonkettöt világosságra is tulaidon költsegimmel bocsátottam. Nevezet szerint: *A' Keresztyeni Eletnek Példáját vagy Tüköret, az az: A' Szettek Eletét*, tiz Magyar, és Deák Könyveket. Ismég, Megrövidítettett Igét, az az:

40 Uo.

41 ILLYÉS András, *A' keresztyeni Jossagos-cselekedeteknek...*, Nagyszombat, 1688 (RMK I, 1370), 2r (*Elöljáró Beszéd a' Kegyes Olvasohoz*, I. rész). Kiemelés tőlem Sz. R.

42 ILLYÉS, *Keresztyéni életnek...*, i. m., 3v. Kiemelés tőlem Sz. R.

Vasárnapokra való Prédikátiok Könyvét, egész esztendőt által. Négy Deák, és Magyar Könyveket (a' többiről itten nem szollok) Ezek a' Könyvek, mind Magyarok, mind Deákok, a' Nagyszombati, és Béczi Teologiai Facultásokban Bölcs Férfiaktól, a' Theologia, az az: Szent Irás Magyarázo Doctoroktól szorgalmatoson megolvasztatták, jovallattatták, és jelessen diciretettek. Hogy pedig kinek kinek (a' ki jo igyekezettel olvasni akarja) előbbneveztetett mind Innepnapokra való, mind Vasárnapokra való Prédikatioimnak sokkal könyebb, bőségesb, és hasznosb élése, és gyümölcse lehessen: azon Prédikátiok materiainak Mutato tábláját is szorgalmatoson megirtam. Légy jo egészségben Keresztyen Olvaso, és imádkózzál [sic] érettem. Irtam Posonban. 1696.

Illyes Andras.
Erdelyi Püspök.⁴³

Valóságos számvetés: Illyés munkásságának összegzése olvasható. A szerző-kompilátor ezúttal kiegészíti az előbbi, prédikációs kötetbeli *Elöl-járo Beszédet* egyrészt néhány szövegének megnevezésével, másrészt tevékenységének és a bevetett erőfeszítés értékelésével („és szükséges Egyházi Könyveket, és nagy szorgalmatos igyekezettel, és fáradsággal megirtam”). A fokozás alkalmazásával támasztja alá munkabírását és hivatástudatát. S nagy jelentőséget tulajdonít a korabeli hittudósok véleményezésének. A felsorolás, valamint a szóban forgó személyek kompatibilitásának igazolásával igyekszik saját szövegét elfogadtatni.

Olykor a szerző-kompilátor csak utal írói tevékenységére, illetve hittudósi, hagiográfusi munkájának eredményességére. Az olvasó *Intes*ének szánt szövegrészben így ír erről: „Isten segítségével által, sok Könyveket irtam már; Minden írásimban a' dolgoknak mivoltát világosan megmagyarázni igyekeztem; hogy kiki könnyen megérthesse.”⁴⁴ Ezúttal megtoldja az írásmódjával, valamint törekvésének indokával. Az *NB.* jelzésű részletben közöl egy, a korban gyakran alkalmazott topikus érvet: „Az Isteni gondviselés kegyelmessen rendelvén: és a' kegyelem irgalmasson segítvén”.⁴⁵ Ezzel magyarázza a sokszínű műfaj-átírását, kompilációját. Ám az *Intes*ben az indokot elsősorban a társadalma művelődési, kulturális problémáinak említése jelenti. Hiszen a kevés műveltséggel rendelkező licenciatúsoknak, illetve az írástudatlanoknak is meg kell érteniük a szöveget – a szöveghű továbbadás, valamint a lelki épülés, a katolikus megújulás miatt.

Kivételesnek bizonyul az az eljárás, amikor a hagiográfus egy legendába illeszti a szöveg megírásának indokát, körülményeit. Árpád-házi Margit törté-

43 ILLYÉS, *Megrövidített Ige...*, i. m., 3r. Kiemelés tőlem Sz. R.

44 *Uo.*, 3v (*Intes*).

45 *Uo.*, 3r.

netében⁴⁶ valóságos eseményleírással igazolja szövege „létrejöttét”. (Lásd a tanulmányt követő mellékletben.) E hosszas kitérést nem magyarázza, de feltételezhetjük, kapcsolatos azzal, hogy Margitot még nem avatták szentté. Márpedig – mint jeleztem – a korabeli felfogás szerint fontos a nemzeti szentség propagálása. Ezt a részletet több legendabeli motívum, toposz szervezi, amelyek jól elkülöníthetők egymástól, ugyanis két kisebb eseményt alkotnak. Az első indokként szolgáló történet a következő elemekből építkezik:

- az elbeszélő fél a hadaktól, és zavarja egy meg nem nevezett ember magatartása: „(...) midőn Nagyszombat várása, mostani napokban, a' táborozo rettenetes hadak miatt, felettébb nagy szorongatásokban volna: énis éjfel, nappal, igen féltém”; „(...) egy igen háládatlan ember, mások előtt, igen hamissan rágalmazott engem”.
- az elbeszélő segítségül hívja a szenteket: „(...) a' Dicsöült Szenteket segítségül hívám, Istenhez keservesen foházkodván”.
- az elbeszélő megfogalmazza e szöveg alkotásának okát: „Ez Szent Aszszonyok, vagy Apáczáknak Elöljárója (kit én Szent Margit Szüznek ítéltem lenni) legkiváltképpen valo nagy tisztességes kegyes tekintettel nézett engem.”

A második történet legfontosabb motívumai:

- az elbeszélő beteg, fáj a bal lába: „(...) Böjtmás havának 9. napján, reggel véletlenül, rettenetes nagy fájdalom rohana a' bal lábamra.”
- a legendairás megszüntette a fájdalmát: „Midőn irni kezdém azokat legottan megkönnyebbüle lábamnak keserves fájdalma: és nem sok idő alatt, tellyességgel elis mula.”
- Margit közbenjárásában való kételkedés újabb fájdalmat eredményezett: „De annakutánna kételkedni kezdettem, hogy talám nem ezen Szent Szüznek érdemiért gyógyított meg engem az Ur Isten. Es imé legottan az a' szörnyü kegyetlen fájdalom ismég vissza jöve azon bal lábamra.”

Láthatjuk tehát, hogy a hagiográfus nemcsak az *Elöl-járo Beszédek*ben ajánlja szövegét az olvasónak, hanem egyéb műfajokban is a hasznosított irodalomtechnikai eljárások által (kiegészítések, bővítések, önéletírás-szerű betoldások, utalások, más szövegekre való allúziók, az elbeszélő kiszólásai, stb.)

46 ILLYÉS, *Pretiosa Margarita...*, i. m., 155–156.

Melléklet

27. Fellyebb megírott két Beszédet a' Magyar Szent Margit Szüz Eletéről; és más két Beszédet az ő nagy csudatételiről, régi nevezetes Autorok irásiból irtam, sommában foglalván. A' mik pedig itt alább következnak, uijonnan énevelem történetnek, tudniillik 1706. esztendőben, Mindszent havának 3-dik napján; En Illyés András, Erdélyi Püspök, Kristus JESUSnak méltatlan szolgálja, ISTEN bizonyságom, igazán írom, hogy midőn Nagyszombat várasa, mostani napokban, a' táborozó rettenetes hadak miatt, felettébb nagy szorongatásokban volna: énis éjjelel, nappal, igen féltem; és fohászokodván könyörgöttem az Istennek. De még más igen nagy keserűségis felettébb terhelte vala szívemet. Mert egy igen háládatlan ember, mások előtt, igen hamissan rágalalmazott engem. Midőn azért igen nagy szibéli keserűségben volnék, a' Dicsőült Szenteket segítségül hívám, Istenhez keservesen fohászokodván. Es imé mingyárt következő éjjelel, hajnal előtt, álamban csudálatos képpen, ő Szent Felségétől megvigasztaltattam, csudálatos szép látással: úgy láztott nékem, mintha szokásom szerént, Szent Misét akarnék szolgálni. Béakarván azért menni egy nagy Templomba; imé sok tiszteletes Aszszony állatok, mintegy szép processióban, igen nagy örömmel jövének előmbé a' Templomból. Kik minnyájan szép tiszta földig érő fehér hoszszu ruhákban valának öltözve: és tündöklő tisztességgel, nagy áitatosszon, és szép rendessen, kettőnként, kezek fogva, egy más után jövének, tánczoltak előttem, nagy méltosággal, és kegyes szemekkel én reám nézvének. Minthogy pedig sokszor ennek előtte, sőt mostani napokban gondolkodtam vala, hogy némely több Szent Szüzeknek, és Özvegyeknekis rövideden életeket megírjam: kiváltképpen a' Magyar Szent Margit Szüz életét. Ez Szent Aszszonyok, vagy Apácáknek Elöljárója (kit én Szent Margit Szüzeknek itéltem lenni) legkiváltképpen való nagy tisztességes kegyes tekintettel nézett engem. Azonközbe álamból felserkenvén, elenyészék a' látás. Es én minden szomorúságtól megmenekedvén, nagy lelki örömmel bétellyesedém. Ez a' csudálatos látás adott nékem okot arra, hogy hoszszabb, és kettős Beszéddel írnam meg a' Magyar Szent Margit Szüz életét. Mitől indittattam pedig, hogy csudatételiről kettős beszédet írnek, ez mingyárt következő csudálatos dolog, mely ugyan én velem történt, megmutattya.

28. Aztis nem akarám titkon tartani, hogy 1707. esztendőben, Bőjtmás havának 9. napján, reggel véletlenül, rettenetes nagy fájdalom rohana a' bal lábamra: mely mind éjjelel nappal szörnyüképpen gyötörtte azt; ugyannyira, hogy igen nehezen járhattam, még házamban is sántikálván; étszakákon pedig nem nyughattam, az igen keserves fájdalom miatt. Azt rendelém magamban, hogy a' Magyar Sz. Margit Szüz nagy csudatételitis rövideden megírjam: és nyilván kibocsássam. Midőn írni kezdém azokat legottan megkönnyebbüle lábamnak keserves fájdalma: és nem sok idő alatt, tellyességgel elis mula. De annakutánna kételkedni kezdtem, hogy talám nem ezen Szent Szüzek érdemiért gyógyított

meg engem az Ur Isten. Es imé legottan az a' szörnyü kegyetlen fájdalom ismég vissza jöve azon bal lábamra. Azokáért alázatossan könyörgék az Irgalmas Istennek, segítségül híván Szent Margit Szüzet: és ismég azon keserves gyötrelemtől megszabadita Isten ö Szent Felsége. Kinek dicsőség, és hálaadás örökkön örökké. Amen.

A melléklet forrása: ILLYÉS András, *Pretiosa Margarita*, Tyrnaviae, Typis Academicis, 1707, 155–156.

TASI RÉKA

Soliloquium divinum elegiacum

Illyés András magános imájának forrásáról

A 17. század végi katolikus kegyességi irodalom szerzői közül több szempontból is kiemelkedik Illyés András erdélyi püspök. Hazatérve Rómából, a Collegium Germanicum Hungaricumból annak a katolikus kegyességi irodalomnak vált meghatározó alakjává, aminek kibontakozását és alapvető jellemvonásait a szakirodalom a jezsuita irányítás alatt álló római kollégium szellemi hatásával is összefüggésbe hozza.¹

Illyés nagyszámú magyar és latin nyelvű munka szerzője (ő maga 28 elkészült és ebből 22 kiadott könyvről tesz említést 1691-ben²), kortársai kiváló szónokként tartották számon, művei rendszerint újabb és újabb kiadásokban láttak napvilágot, halála után is, jelentős hatást gyakorolva a kortársakra és az utókorra. Prédikációs kötetei mellett elsősorban fordításait, kompilációit: úgy, mint a bollandisták előfutáraként számon tartott hagiográfiai munkáját, aszketikus műveit, a *Dicta Catonis* latin kiadását és magyar fordítását, bibliai szentenciás könyvét, valamint saját szerzésű, latin és magyar nyelvű imáit, énekeit tartja számon a szakirodalom.³ Az ünnevelt, Bartók István maga is hozzászólt az életműhöz: fordítási gyakorlatát jellemezte alapvető fontosságú, a magyarországi irodalmi gondolkodás 1630–1700 közötti történetéről írt monográfiájában.⁴

* A szerző az Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének egyetemi adjunktusa. A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

1 BITSKEY István, *Hungariából Rómába: A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés*, Bp., 1996 (Italianistica Debreceniensis: Olasz Felvilágosodás és Romantika Kutatóközpont, Monográfiák, 2), 171.

2 ILLYÉS András, *Megrövidített Ige Az-az: Predikatis Könyv*, I, Nagyszombat, 1691, 5r. (RMK I, 1415). Az előszavakban megjelenő írói reflexió vizsgálatához lásd: Kiss J. Adrienn, *A szubjektívitás megjelenése Illyés András prózai műveinek előszavában*, MKSz, 125(2009), 101–109.

3 MACZÁK Ibolya, *Illyés András = Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, IV, főszerk. KÖSZEGHY Péter, Bp., 2005, 281–282.

4 BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., 1998 (Irodalomtudomány és Kritika), 258.

Jelen írásomban Illyés egyetlen művére térek csak ki, amelyet eddig a kutatás teljes mértékben figyelmen kívül hagyott. Egy vékonyka (22 lapos), nyolcadrét kötetről van szó, amely – ellentétben Illyés szinte összes többi művével – mindössze egyszer jelent meg: 1697-ben Bécsben, Matthias Sischowitz nyomdájában, *Soliloquium divinum elegiacum* címmel.

A kiadvány teljes címe (*Soliloquium divinum elegiacum in quo anima devota solum deum alloquitur, quod ex Psalterio Davidico versibus eleganter expresso, sed in quibusdam locis a quodam haeretico haeresibus depravato, extraxit, et nonnullis versibus emendatis, in duodecim capita certis numeris distribuens, in lucem edidit Andreas Illyes, episcopus Transylvaniensis*) beszámol arról, hogy a könyv forrása Dávid király zsolnároskönyve, utalást tesz arra, hogy latin metrikus parafrázisról van szó, valamint kissé enigmatikusan arról is tájékoztat, hogy a szöveget egy bizonyos eretnek eltorzította, napvilágra bocsátója (Illyés) azonban némely helyeken kijavította, és 12 fejezetre osztotta.

A kiadványban olvasható szöveg felépítése a következő: a címlap után rögvest verses (disztichonos) *Prooemium* kezdődik, majd a 12 *caputra* osztott, ugyancsak disztichonokban megírt imaszöveg. A közelebbi szövegvizsgálat és a Mannheimi Egyetem CAMENA adatbázisa (Corpus Automatum Multiplex Electorum Neolatinitatis Auctorum) lehetővé tette, hogy beazonosítsuk a szöveg meglepetést okozó forrását. A kis kötet teljes szövege ugyanis Helius Eobanus Hessus disztichonos zsolnáraparafrázisaiból származik, közrebocsátója, Illyés mindössze minimális változtatásokat tett rajta.

A 16. század első felében tevékenykedő, Luther és tanításai iránt elkötelezett humanistát, Eobanus Hessust (Euban Koch, 1488–1540) kortársai koruk legnagyobb költőfejedelmének tartották, aki latinul, az ókori minták és példaképek szem előtt tartásával verselt, és teljesítménye csak a legnagyobb ókoriakkal volt összemérhető.⁵

Disztichonos zsolnáraparafrázisai (*Psalterium universum* címmel) 1537-ben Marburgban jelentek meg először teljes, autorizált változatban, de Hessus még ebben az évben arról számolt be Johannes Camerariusnak küldött levelében, hogy ennek a kiadásnak a szövegébe hibák kerültek.⁶ 1538-ban több kiadásban is napvilágot látott a zsolnároskönyv, a Schwäbisch Hall-i szintén Hessus által jóváhagyott edíció, és már négysoros disztichonos argumentákat is tartalmaz. Az 1538-as Frankfurt am Main-i edíció pedig már Veit Dietrich (Vitus Theodorus) megjegyzéseivel került ki a sajtó alól, Luther, Melanchthon és Justus Jonas bevezetőivel (ezek részben már korábbi kiadásokban is jelen voltak). Hessus első,

5 Eobanus Hessusról fontosabb magyar szakirodalom: IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, 1995 (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 5), 54–63.

6 Idézi: Mechthild FUCHS, *Psalterium Universum: Helius Eobanus Hessus*, Berlin, 2009, 99.: „Hiis sane diebus iam aliquot sum occupatissimus in adornando Psalterio, ut iterum et emendatius excudatur cu depravatiß. ut vides, sit aeditum.” (1537. augusztus 29.)

Fülöp hesseni örgrófhhoz („fejedelemhez”) intézett verses előszavában (először az 1537-es kiadásban találjuk meg) művének újdonságát abban ragadja meg, hogy a zsoltárokat olvasásra szánta, a tanuló ifjúságnak olvasmányként írta őket. Másik verses ajánlásában, a *De fructu et utilitate lectionis Psalmorum*ban zsoltárait egyértelműen olvasmánynak, tehát szövegversnek tekinti. Hessus jól folyó disztichonokban fordította, illetve költötte át a psalmusokat, amiket poétikai, retorikai szempontból megszerkesztett szövegeknek tekintett.⁷

A psalterium modern kritikai kiadásának szerkesztője, Mechtild Fuchs szerint Eobanus Hessus a *Iuxta Septuaginta* zsoltárfordítás szövegét használta a fordításhoz, a zsoltárok kezdőszavait a parafrázisok sorszáma alatt ugyaninnen idézte alcímként.⁸ A zsoltárok számozását, ahogy Luther is, a héber fordításból vette.⁹ Minden zsoltárparafrázis pontosan követi az eredeti zsoltár tartalmi felépítését, ebben segíti a disztichonos szerkezet, ami lehetővé teszi, hogy igazodjon a szöveg a *parallelismus membrorum* alakzatához.¹⁰ Egy bibliai verset rendszerint egy disztichonos sorpárban parafrázeált, ritkábban fordul elő, hogy kettőben vagy többben – ilyenkor azzal a céllal bővített, hogy hangsúlyozza annak tartalmát.¹¹ Parafrázeálási gyakorlatában Luther fordítási elveit alkalmazta: *ad sensum* fordított a Szent jeromos *ad verbum* helyett. Ami pedig Luther teológiájának hatását illeti: erre vonatkozóan részletesebb, behatóbb vizsgálat még nem történt, jóllehet Mechthild Fuchsnek a kritikai kiadásához kapcsolódó tanulmánya ebből a szempontból is értékes megállapításokat tartalmaz. Ő egyfelől a szigorúan vett parafrázisok szóhasználatát, megfogalmazását, másfelől viszont az argumentumokat tette vizsgálat tárgyává, s megállapítása szerint leginkább ez utóbbiak tartalmazzak explicit utalásokat Luther teológiájára. (A 136. zsoltár argumentuma pl. nyíltan javasolja az olvasó számára Luther zsoltárfordításainak olvasgatását.)¹² Az argumentumok – ahogy említettem – csak az 1538-as Schwäbisch Hall-i kiadástól kezdve képezik részét a psalteriumnak (jóllehet az ugyancsak 1538-as zürichiben nincsenek meg). Legfőbb feladatuk, hogy a zsoltárok teológiai vonatkozásait röviden és lényegretörően összefoglalják, s ezáltal irányítsák az olvasót az egyes parafrázisok megfelelő értelmezése felé. Ezért a psalterium alkalmassá válhatott arra, hogy esetleges oktatási igényeket is kielégítsen.¹³ Ezzel szemben a zsoltárok szövegében már sokkal kevésbé egyértelmű a helyzet: Inka Bach és Helmut Galle – a német zsoltárköltészet történetéről írt alapvető monográfiájukban – úgy

7 IMRE, *i. m.*, 61.

8 FUCHS, *i. m.*, 43.

9 Inka BACH, Helmut GALLE, *Deutsche Psalmendichtung vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, Berlin, 1989, 130.

10 *Uo.*, 132. A szerzőpáros szerint Eobanus Hessus a disztichonnal a zsoltárok témájához, a siratáshoz leginkább illő klasszikus időmértéket választott.

11 FUCHS, *i. m.*, 43–44.

12 *Uo.*, 80.

13 *Uo.*, 80.

vélik, teljesen hiányoznak Eoban Hesus szövegéből a lutheri teológia kulcsfogalmai, illetve kulcselemei, Fuchs szerint viszont, ha csak nagyon implicit módon is, de fel lehet fedezni bennük a lutheri teológia hatását.¹⁴ Az egyébként tény, hogy a szöveg tartózkodik a katolikus tanítások kritikájától, eltekintve egyetlen, az LIII. zsoltárban a pápára tett megjegyzéstől. A parafrázisok nagyrészt hűen követik a zsoltárok szövegét. Fuchs ezért a Hesus-kortárs Daniel Greiser véleményét sem tartja megalapozottnak, aki szerint Hesus a zsoltárparafrázisokat kizárólag a lutheri fordítás alapján készítette el.¹⁵

Ami a parafrázisok ismertségét illeti, Eoban Hesus psalteriuma egyike volt a legnépszerűbb latin zsoltárátdolgozásoknak, amit nagyszámú újra- és utánnomása bizonyít. Még Hesus életében (1540-ben halt meg) 6 kiadás látott napvilágot (nem számolva a válogatásokat), 1600-ig további 50, nem számítva bele azokat a kiadásokat, melyekről csak bibliográfiákból van tudomásunk. Gotthold Schwertzell valószínűleg némi túlzással írta azt, hogy a Psalteriumot Itáliában, Franciaországban, Angliában és Európa minden más táján is nyomtatták,¹⁶ erre ugyanis egyelőre nincs bizonyíték¹⁷ – egyedül az angliai nyomtatásra, méghozzá Eoban Hesus levelezéséből. Tény azonban, hogy a *Psalterium Universum*ből Európa-szerte maradtak fenn példányok a könyvtárakban, melyek bizonyítják a mű széleskörű ismertségét és népszerűségét.¹⁸

Fuchs monográfiájának egyik alfejezete azt a kérdést járja körül, hogy vajon használatban volt-e a Psalterium Universum tankönyvként.¹⁹ Veit Dietrich az 1539-es kiadás ajánlólevelében úgy hivatkozik a szövegre, mint iskolai tankönyvre. Értékét abban látja, hogy mind a vallási ismereteket, mind a klasszikus latint lehet általa tanítani, és méltatja a zsoltároskönyv szabatoságát és érthető nyelvét.²⁰ Melanchthon pedig megállapítja, hogy a Psalterium fényt áraszt egyébként homályos témákra, és segíti a diákokat, hogy megfelelőképpen ítélkezzenek róluk, valamint azt is hangsúlyozza, hogy ebben az ékes formában a zsoltárok könnyebben megérthetők.²¹

14 BACH, GALLE, *i. m.*, 131. FUCHS, *i. m.*, 90. Fuchs hivatkozik Stewingra, aki a XVIII. és a CXXX. zsoltárban vizsgálja és mutatja ki ugyanezt. (A. STEWING, *Psalmus CXVIII: Das Schöne Confitemini. Die Psalmenversifizierung des Eoban Hesus und die Psalmenarbeit Martin Luthers (Magisterarbeit)*, Jena, 2002.)

15 FUCHS, *i. m.*, 90. Hans Daniel GREISER, *Historia...*, Drezda, 1587 (VD16 G 3192).

16 Gotthold SCHWERTZELL, *Helius Eobanus Hesus: Ein Lebensbid aus der Reformationszeit*, Halle, 1874, 103.

17 FUCHS, *i. m.*, 91.

18 *Uo.*, 92.

19 XII. The Reception of Helius Eobanus Hesus' Paraphrase and its Use as a Schoolbook = *Uo.*, 91–96.

20 „...gratulatus sum tacite hanc insignem commoditatem discendi non Iuventuti solum, sed Ecclesiae quoque, cui imprimis conducibile est, res sacras erudite et perspicue explicari.” „...quod tantas res cum tanta perspicuitate in poemate, ceu in clara luce, conspiciendas proposuit.” Helius Eobanus Hesus, *Psalterium Davidis carmine redditum*, Strasbourg, 1539 (VD16 B 3169), A2r–A3r.

21 „Haec figurarum et phrasis explicatio, multum lucis adfert, et conducit ad iudicandum

Az ajánlólevelek tehát eruditio és pietas tökéletes kombinációjaként méltatják a Psalteriumot, ami miatt hasznos segédeszközt jelent a diákok számára mint egy bibliai könyv megvilágító erejű kommentárja.²²

A zsoltparaphrázisok népszerűségét mutatja, hogy antológiákba is beke-
rültek, így pl. az 1561-ben Genfben megjelent *Davidis Psalmi aliquot Latino carmine expressi a quatuor illustribus poetis* címűbe, vagy Christophorus Aulae-
uséba, aki emlékezetes részeket (*flores* – virágokat) gyűjtött össze és jelentetett meg Frankfurtban 1560-ban Eobanus Hessus munkáiból (*Helii Eobani Hessi, Poetae Germani Operum Flores, ac sententiae insigniores: Commodo studiosorum selecti. Opera Christophori Aulaei Poetae Laureati*). A kötet valódi iskolai haszná-
latára vonatkozó adatunk azonban nincs – hangsúlyozza Fuchs (bár ebben a tekintetben mintha átsiklott volna Bach–Galle adatán, akik a weideni iskola – Lateinschule – Michael Hackenberg által közzétett katalógusát idézik, ami-
ből kiderül, hogy a 16. század második felében használták Hessus zsoltparaphrázisát iskolai célokra),²³ s a számos kiadás ez irányban történő értelmezése is megkérdőjelezhető, ha egyetértünk Gaertnerrel abban, hogy a nagyszámú első kiadás inkább az értelmiség részéről megjelenő érdeklődést, mint sem populá-
ris igényt jelent.²⁴

A 17. század közepéről viszont adatunk van arra, hogy Magyarországon a mezővárosi iskolákban Eobanus Hessus szövegeit használták (vagy használhat-
ták) az időmérték oktatására, ahogy ezt az 1648. évi sárospataki zsinatnak az iskolákról szóló végzése bizonyítja.²⁵

adolescentibus. [...] et Psalmis multum lucis adfert...”, illetve: „...quod Psalmi recte translati, et veluti habitu latino ornati, multo facilius intelliguntur.” Melanchthon ajánlólevele: Helius Eobanus HESSUS, *Psalterium universum iterum ab autore magna diligētia recognitum atque emendatum cum praefationibus ac testimonijs doctissimorum hominum, multo quam ante castigatius aeditum*, Schwäbisch Hall, 1538 (VD16 B 3166).

22 FUCHS, *i. m.*, 94. Hivatkozik: Gerlinde HUBER-REBENICH, *Der lateinische Psalter des Eobanus Hessus und das Ideal der docta pietas = Die Musen im Reformationszeitalter*, hrsg. von Walther LUDWIG, Leipzig, 2001, 289–303.

23 BACH, GALLE, *i. m.*, 129. Idézik: Michael HACKENBERG, *Zur christlichen Schulen verwandelt werden: The catalogue of the Lateinschule at Weiden in the Oberpfalz*, Archiv für Reformationsgeschichte, 67(1976), 232–253, itt: 244.

24 FUCHS, *i. m.*, 96. Johannes A. GAERTNER, *Latin verse Translations of the Psalms: 1500–1620*, The Harvard Theological Review, 49(1956), 4. sz., 271–305, itt: 276.

25 „In scholis oppidanis, quales sunt schola Tolcsvensis, Bényeiensis, Madiensis, Zempleniensis, Gál-szécsiensis, Helmeceiensis, Szerencsiensis, Szentpéteriensis, Heiczeiensis, Kaposiensi-
Ujlakiensis etc. ubi videlicet adolescentes aliquot commode sustentari possunt, praeter elementa literarum et grammaticae docere licebit syntaxin et poesin, quin etiam elementa rhetorices breviter explicare, si adolescentes habiles reperiantur, nec non Rudimenta Graecae Linguae, Authores autem in hujusmodi scholis usitati erunt: supra Molnaris Grammaticam Syntaxin Philippi Melanchtonis, cum brevi et perspicua explicatione, Prosodia Molnaris, Philippi vel Emmanuelis. Classici authores pro exercitiis Comenii, Erasmi Colloquia, Dialogorum Sacrorum Liber, pro soluta oratione; pro ligata Virgilius, Eobanus Hessus, Buchananus, aut saltem Virgilius Evangelisans. Inter quos imitationem Progymnasmatum Aphtonii et Phrasologiam Aldi-manitii maxime cuius commodatam esse volumus.” Először közreadta: HEGEDŰS László, *A Zempléni Ref. Egyházmegye anya-*

Persze miközben protestáns területeken Hessus parafrázisai nagy népszerűségnek örvendettek, a katolikus egyház viszonylag hamar indexre tette őket. Az Index Rerum Prohibitorum egyes kiadásainak tartalmát a 16. századra vonatkozólag részletesen, a későbbiekre nézve csak mutatóban feldolgozó francia kiadású sorozatot átvizsgálva azt láthatjuk, hogy Hessus művei (külön említve a Psalterium Vitus Theodorus által kommentált kiadásait) már az 1550-es évektől kezdve szerepelnek az index különböző változataiban és kiadásaiban, de a 17. századtól már nem említik őket, amiből talán azt állapíthatjuk meg, amit egyébként a kiadástörténet – jelen pillanatban csak becsült – eredményei is alátámasztanak, vagyis hogy a 16. században nagyobb karriert befutó zoltárparafrázis iránt csökkent az érdeklődés a 17. században.²⁶

Talán ez is magyarázatként szolgálhat arra a különös tényre, hogy Illyés tehát Eobanus Hessus zoltárparafrázisainak szövegét veszi át *Soliloquium divinum elegiacum* című kis kötete összeállításához. Nem meglepő módon a disztichonos „Prooemium” forrása is Eoban Hessus, az ő 127. zoltárparafrázisa (incipitje: „Ni Deus aedificet frustra domus illa paratur...”). A Caput I.-től a 119. (a Vulgatában 118., „Beati immaculati in via” kezdetű) zoltár Hessus-féle parafrázisa kezdődik. Az eredeti héber zoltár is octonariusokra, nyolc sorból álló szakaszokra van osztva, 22 octonariusból, tehát összesen 176 zoltárversből áll, s ekként a Zsoltárok könyvének a leghosszabb fejezete. Hessusnál az octonariusok egyenként 8 disztichonból állnak. Illyés viszont 2–2 octonarius összevonásával caputokat hoz létre. Csakhogy a 11 helyett összesen 12 caputot találunk nála, ami viszont úgy lehetséges, hogy a 12. fejezet már nem a 119. zoltár parafrázisából, hanem a 120. és 121. zsoltárok Hessus-féle parafrázisának összeillesztéséből jön létre. Összesen tehát 12-szer 32, vagyis 382 sorból áll a Hessus szövegeiből létrehozott imádság.

Illyés a címlapon azt állítja, hogy javította a szöveget. Az alapos szövegösszevetés viszont azt mutatja, hogy mindössze minimális javítások (néhol szövegrontások) történtek, s az ezek mögött álló szándék sem igazán világos.²⁷

könyvből: Az 1648-iki tanrendszer, Sárospataki Füzetek, 1862, 446. Újabb közlését és fordítását is lásd: DIENES Dénes, *Minthogy immár schola mestert tartanak...: Református iskolák Felső-Magyarországon 1596–1672*, Sárospatak, 2000 (Acta Patakina, 4).

26 *Thesaurus de la littérature interdite au XVIIe siècle: auteurs, ouvrages, éditions avec addenda et corrigenda*, ed. Jesús Martínez de BUJANDA, Sherbrooke–Geneva, 1996 (Index des livres interdits, 10). Helius Eobanus Hessus, *Opera omnia*: V. Károly jegyzéke: 23. Velence, 1554: 178. Róma, 1559 és 1564: 241, 370. Spanyolország, 1559: 154; 1583: 498, 719. *Psalterium Davidis cum annotationibus V. Theodori*: Portugália, 1551: 150, 461. Spanyolország, 1559: 418. *Psalterium Davidis in carmine*: Portugália, 1547: 149; 1551: 224.

27 A részletes szövegösszevetés eredményeképpen 382 sorban mindössze 15 különbség mutatható ki Illyés szövege és a Hessus-szöveg (a kritikai kiadás főszövegét biztosító autorizált szövegváltozat) között. Ez, különösen annak fényében, hogy leginkább egy-egy szó megváltoztatásáról van szó, meglehetősen kismértékű változtatást jelent a Hessus-szövegen. A változtatások teológiai jelentésváltozásokat nem eredményeznek, legtöbbször a szinonímia területén maradnak. Helyenként viszont értelemzavaró szövegrontást hoznak létre.

A valódi funkció nélkülinek tűnő „cserék” esetében persze arról sem lehetünk teljesen meggyőződve, hogy ezeket tényleg mind Illyés András követte el. A *Psalterium Universum* kritikái kiadása mindössze a Hesus életében megjelent kiadások variánsait veszi számba, ám már ezek között is megfigyelhetők – akár értelmetlenséget is eredményező – hibák, és akkor a legalább ötven további, csak a 16. században napvilágot látott teljes kiadás variánsairól, azok áttekintésének lehetetlenségéről nem is beszéltünk. Illyés szövegének egyik helye megerősíti azt a feltételezést, hogy egyes „szövegváltoztatásai” mögött az általa használt kiadás szövegvariánsai is állhatnak. Így a XI. octonariusban, a Hesus-féle „Factus ut uter eram fumo contractus in arctum” helyett megjelenő „Ut via factus eram fumo contractus in arctum” zavarbaejtő sor forrása akár az a nyomdahiba is lehet, ami például az 1548-as lipcsei (Valentinus Papa-féle kiadásban) megjelenik: ott az *uter* helyett *iter* olvasható.

Ugyan a kutatás jelen állása szerint nem állapítható meg, hogy Illyés Hesus parafrázisainak melyik kiadását használta, az viszont tény, hogy a lutheri teológia hatását leginkább tükröző argumentumok – akár mert elhagyja azokat, akár mert nem is találkozik velük az általa használt edícióban – hiányoznak a szövegből. Persze ő már nem is zoltárokat, hanem egy új kompozíciójú „magános imát” ad ki, aminek ebben az értelemben nincs is szüksége az argumentumokra.

Visszatérve azonban a forrás és az Illyés-féle szöveg viszonyára azt mondhatjuk, hogy Eobanus Hesus négy zoltárparafrázisa lényegében változtatás nélkül kerül ki a sajtó alól – a valódi szerző és a zoltárok sorszámának feltüntetése nélkül, és az eredeti szerkezet felszámolásával. Ez az új szerkezet tehát egy önálló, 12 részes, előbeszéddel ellátott imaként jelenik meg.

Kérdés, miként magyarázzuk, hogy a Rómában tanult, jezsuita képzést kapott, barokk műveltségű főpap Eobanus Hesus psalteriumához nyúlt. Életéről való ismereteink nem segítenek ki bennünket ebben a kérdésben. A csíkszentgyörgyi születésű Illyés középfokú tanulmányait a jezsuiták kolozsvári intézményében, majd Kassán végezte.²⁸ Hogy hol vagy miként találkozott Hesus kötetével, arra nézvést csak találgatni lehet. Nem meglepő, hogy a jezsuiták sárospataki könyvtárának 1686-os jegyzékében (ami egyben a református kollégium könyveinek jegyzéke is) felbukkan a kötet,²⁹ ám arról nincs több információnk, hogy a protestánsok olvasmányai közt még népszerű Hesus-zoltárparafrázisok katolikus olvasók előtt ismertek lettek volna. Másfelől Illyés kiadványának címlapján az eredeti szerző nevének elhallgatása, ám annak eretnek voltára történő utalás, valamint az erdélyi püspök által elvégzett szövegjavítások hangoztatása arra enged következtetni, hogy az ékesen meg-

28 *A római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai, I: Anyakönyv (1559–1917)*, közrebocsátja Dr. VERESS Endre, Bp., 1917, 60.

29 *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig, I, s. a. r. FARKAS Gábor, MONOK István, POZSÁR Annamária, VARGA András, Szeged, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 17/1), 231.*

fogalmazott parafrázis választását nem lehetett szó nélkül hagyni: a szerző teljes elhallgatása annak felismerhetősége miatt lenne rossz választás, ám a javítások hangoztatása annak eretnek voltaival szemben kínált megoldás. Arról nem is beszélve, hogy a cím némi – bizonyára szándékolt – kétértelműségnek is teret ad: nyelvtani szerkezete nem törekszik arra, hogy a zoltárfordítások alanyát (szerzőjét) megjelölje, de megadja annak az értelmezésnek a lehetőségét, miszerint a „depravo” cselekvője megegyezik az „expresso” cselekvőjével.

Arra a kérdésre tehát, hogy miként vagy miért adhatta ki Illyés pont ezt a szöveget, nem tudunk teljesen megnyugtató válasszal szolgálni. A szövegértelmezés viszont esetleg további megfontolásoknak is teret adhat.

Az előbeszédként szolgáló 127. zoltár canticum graduum, az ún. zarándokénekek (a Zsoltárok könyvében zárt csoportot alkotó tizenöt rövidebb lélegeztű zoltár – a 120–134) egyike.³⁰ Tartalma szerint Isten áldása nélkül az emberi erőfeszítés haszontalan. A főrészt alkotó 119. zoltár a Zsoltárok könyvének leghosszabb fejezete, az eredeti héberben ún. alfabetikus vagy akrosztichonos költemény, az egyes 8 sorból álló szakaszok minden sora ugyanazzal a betűvel kezdődik. Lényegében Isten törvényének és beszédének dicsérete, visszatérő témája az igaz ember, akit igazságtalanul megbélyegeznek, aki a halál szélén áll, és akinek öröme és vágya mindig az, hogy Isten törvényét és akaratát beteljesítse, aki azonban annak is tudatában van, hogy ez nem lehetséges Isten segítő kegyelme nélkül.

A hozzá kapcsolódó 120. zoltár – szintén zarándokének – az 1. verse alapján a szabadításért mondott hálaének, a folytatásban mégis a panaszdal jellegzetességeit mutatja. Fő motívumai a rágalmak és a békétlen idegen környezet miatti szenvedés. Kimondatlanul is a Jeruzsálembé vágyakozó zarándok helyzete fejeződik ki benne, aki környezetében gonosz beszédet és gyűlölködést tapasztal, s aki számára ezért a jeruzsálemi zarándoklat a közösség és a béke megtalálásának lehetősége.

A 121. zoltár az értelmezési hagyomány tanúsága szerint annak ellenére is a Jeruzsálembé tartó zarándok képét jeleníti meg, hogy nincs benne közvetlen utalás sem a templomra, sem a zarándoklatra: a hosszú úton járóra leselkedő veszélyek, a (Jeruzsálembé vezető utat) szegélyező hegyek, a nappal és az éjszaka viszontagságai ellenében Isten oltalmát hangsúlyozza. Az utolsó versben a

30 E műfaji megjegyzés értelméről a vita mindmáig folyik. Értelmezik egyszerűen „sorozatdal”-ként, vagy a lépcsőzetes szerkesztésre utaló gyűjtőnévként, továbbá a visszatérők énekeiként. A két legelfogadottabb magyarázat a Károli-féle fordításból is ismert „grádicsonk éneke” (a Misna szerint a leviták a Nikánor kapunál levő tizenöt lépcsőfok mindegyikén egy dalt énekelnek) és a „zarándokének”, amely a szentélybe igyekvők processziós dalaiként határozza meg az ezekhez tartozó zoltárokat. Lásd: CZIGLÁNYI Zsolt, *Zarándokénekek az Ószövetségben = Zarándokutak: Vallástudományi töprengések a harmadik évezred küszöbén (Mandulavirágzás Tudományos Napok, Pécs, 2002. március 5.): Konferenciakötet, szerk. ÁDÁM Antal, S. SZABÓ Péter, Pécs, 2002. Digitalizált változata: <http://old.lib.pte.hu/elektkonyvtar/ekonyvek/elibrary/zarandokutak/nter4301.htm> [2015. 05. 10.]*

zarándok szabadságélménye is hangot kap: a ki-bejárás („Dominus custodiat introitum tuum et exitum tuum” – Iuxta Vulgata) a biztonságból fakadó szabadságot fejezi ki, és arra utal, hogy az ellenség távollétében a városkapu nyitva van.³¹

Az Illyés által kiválasztott zsoldárok tehát az ellenségei által szorongatott, de Isten törvényét dicsőítő, annak eleget tenni óhajtó ember képét, az ellenséges környezettel, a békesség gyűlölőivel szemben Isten védelmét kérő ember imáját szólaltatják meg. A *PROOEMIUM* az emberi törekvés sikerességét Isten segítő kegyelmének meglétéhez köti. Ezért imádkozik tulajdonképpen a 119. zsoldárral a hívő beszélő, az utolsó *Parsként* hozzá kapcsolt 120. és 121. zsoldár pedig a gyűlölködőkkel és támadásokkal szembeni könyörgés, majd az Isten védelmező segítségébe vetett fokozott bizalom megszólaltatása. A hangsúlyos pozícióban megszólaló záró gondolat szerint Isten megvédi hívét a ki- és bemenetelkor (Hessusnál és Illyésnél: „Ipse abitum, reditumque tuum custodiat”).

Illyés szövegkiadásának jelentését az élet- és politikátörténet, de még inkább a saját élettörténeti narratívája szempontjából próbálom értelmezni. A kötet megjelenési éve körüli események röviden így foglalhatók össze: 1696-ban I. Lipót kinevezte Illyés Andrást erdélyi püspöknek. Kinevezéséhez a Szentszék is hozzájárult – Kollonich Lipót esztergomi érsek támogatásának köszönhetően. Illyés 1697 márciusában érkezett Erdélybe, májusban pedig a gyulafehérvári székesegyházban misét celebrált. A protestánsok tiltakozására azonban a Gubernium kiutasította Erdélyből, hivatkozva a Diploma Leopoldinumra (ami szerint Erdélyben a katolikusok számára csak apostoli vikárius engedélyezhető).³² Illyés későbbi műveiben rendszeresen visszatért az őt ért sérelmekhez, 1702-ben pedig ismét megpróbálkozott azzal, hogy egyházmegyéjében vizitációt tegyen, sikertelenül. Egyébként visszavonultan, főként írói munkásságának szentelte életét.

Erdélyi püspöki tisztségének beteljesíthetlensége írói életművében tehát újra és újra elővett, különböző művekben jobban vagy kevésbé kidolgozott reflexióval ellátott léthelyzetként tematizálódik. Különösen jelentősek ebből a szempontból Illyés 1702-ben megjelent *Jóra intő énekecskék* című munkájának magyar nyelvű versei is.³³ A több részből álló és ezért több belső címlappal rendelkező kötet legelső címlapja szerint a versek az „Igazság ellen tusakodo gonosz emberek ellen, Igazság szerető Hiveknek vigasztalására” készültek, „[m]ellyeket szerzett: Illyes András Erdélyi püspök. Minekutánna Erdélybe bémenvén: és hamissan elnyomattatott kevés Pápastaságot meglátogatván, a’ Diplomás Eretnekektől Magyar Országba kijöni kinszerítettett.” A hívő-olvasó

31 CZIGLÁNYI, *i. m.*

32 MARTON József, *Az Erdélyi (Gyulafehérvári) Egyházmegye története*, Gyulafehérvár, 1993, 86–87; BRÓ Vencel, *Az impériumváltás kora (1690–1716)* = BAGOSSY Bertalan et alii, *Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene*, Dicsőszentmárton, 1925, 119.

33 ILLYÉS András, *Jóra intő Enekecskek*, Nagyszombat, 1702 (RMK I, 1659).

által széles körűen felhasználható néhány általánosabb imádság (reggeli, esti stb.) után a kötet zavarba ejtően hamar személyes hangvételűvé válik, amikor is Illyés jó pár versben a címben is megfogalmazott panaszának ad hangot. Ezekben visszatérő motívumok az Erdélybe bemenés és onnan kijövés, máskor, ennek variációjaként: „Jártomban, költömben”, persze csak amellet, hogy a püspököt ellenségei, a rossz nyelvek támadják, miközben ő Isten törvényét megtartja és dicsóíti: „Mindenhato Isten segély meg bennünket: / Zabolázd meg vérszopó ellenséginket” (I. 7.)

Ezekben a verseiben úgy mutatja be helyzetét, mint aki szinte száműzetésben kénytelen eltölteni püspöksége éveit. A főurak, akik megakadályozták erdélyi működését és jószágát bitorolják, rímelhetnek a 119. zoltárban a zoltárost üldöző fejedelmekre (*principes*, Hessusnál: *tyrannes*). Erdélybe történő bemenése („Erdélybe kell mennem, hosszú utat tennem” – 3. rész 12. oldal) – a canticum graduum egyik értelme szerint – a fogságból Jeruzsálembe visszatérő, a templom hegyére felmenő zarándok képével analóg: Erdély hegyes vidékének többszöri emlegetése ezt az értelmet erősíti.

Talán nem tévedünk nagyot, ha úgy ítéljük, a *Soliloquium* négy zoltárában a megszólaló egzisztenciális helyzete – szövegszerűen is – rímel Illyés személyes, az újjáalakuló erdélyi püspökség kapcsán kialakuló csatározások, támadások által meghatározott léthelyzetére, pontosabban erre az 1702-es kötetben számos formában adott reflexióra.

A választott (119.) zoltárnak egyébként a katolikus – és különösen a jezsuita teológiában – különös jelentősége van. Nem lehet kérdéses, hogy Illyés ismerte a katolikus egyházban használt zoltármagyarásokat, különösen a Collegium Romanumban tanító, majd annak rektoraként tevékenykedő Roberto Bellarmino *Explanatio in Psalmos*-át. Ugyanígy ismerte Claudio Acquaviva – a Collegium Germanicum Hungaricum felügyeletével megbízott – jezsuita rendi generális 1616-ban posztumusz és befejezetlenül megjelent *Meditationes in Psalmos* című, a személyes vallásosság igényeihez készült meditációskönyvét, mely a Vulgata számozása szerinti 44. és 118. zoltárhoz kapcsolt terjedelmes elmélkedés.³⁴

A 119. (a Vulgata számozása szerint 118.) zoltárnak a jezsuita teológiában azért is van kiemelt jelentősége, mert annak 109., a jezsuita hagyomány szerint a zoltár témáját summázó verse (Vulgata szerint: „Anima mea in manibus meis semper et legem tuam non sum oblitus”) a jezsuita megigazulástan formulálásának legfontosabb forrása lett, és Szent Ignác lelkigyakorlatos könyvének mnemotechnikai céllal illusztrált kiadásában (pl. 1625: Róma, 1680: Prága) a meditációt segítő kézüllustrációban ez a mondat van a tenyér közepére

34 Roberto BELLARMINO, *Explanatio in Psalmos*, Colonia, 1611. Claudio ACQUAVIVA, *Meditationes in Psalmos*, Roma, 1616.

nyomtatva mint olyan, amiről különösen sokat kell elmélkedni.³⁵ Jean-Baptiste Du Hamel kommentárja szerint a zoltár a protestáns megigazulástant felforgató jelentéssel bír.³⁶

A 119. (118.) zoltár tehát fontos szerepet kap a katolikus teológiában. Roberto Bellarmino szerint egyébként a psalmust a zsidók évente háromszor énekeltek, amikor elzarándokoltak a jeruzsálemi templomba, majd a templom lépcsőin a canticum graduumok éneklése következett. Eszerint tehát az Illyés András által kiválasztott és összeillesztett 3 zoltárt a zarándoklat gyakorlata kapcsolja össze.

Hogy Illyés miért válogatta be a *Soliloquium*ba az említett négy zoltárt, arra, ha nem is kielégítő, de legalábbis elképzelhető magyarázatot adhat az élettörténeti narratívával való párhuzamuk. Ha szerzőnk pusztán a költői forma, az általa kedvelt időmértékesség miatt választotta Eobanus Hessus szövegeit, akkor viszont katolikus költői zoltárparafrázisokat is használhatott volna, pl. a portugál Ludovicus Cruceusét, ami számos kiadást ért meg, vagy Nicolaus Avancinusét, akinek más művét le is fordította.³⁷ De nem ezt tette.³⁸

Döntésével, miszerint Hessus parafrázisaihoz nyúl, Illyés nem egyszerűen a zoltáros figuráját és helyzetét ölti magára. Hessus szövegének átvételével mintegy a „békétlenséget szítók” számára kulturálisan is fontos és ismerős zoltárparafrázis szövegével, szövegéből szólal meg: a *Soliloquium* annak megjelenésének történelmi pillanatában a beszélő egyéni léthelyzetének megjelenítését egy, a latinus műveltséggel rendelkező protestáns olvasó számára ismerős szöveg megidézésével végezte el. Másfelől viszont ezt olyan zoltárok felhasználásával tette, melyek tematikusan, motivikusan és terjedelmük által is egyetlen szerkezetbe illeszthetők (a 120. és 121. zoltárparafrázisok együttes terjedelme tökéletesen megfelel a 119. zoltár bármelyik octonarius terjedelmének), és amelyeknek egyébként a kora újkori katolikus teológiában is széles körű recepciójuk van.

35 ELISABETTA CORSI, „Agreeable yet useful”: *Notes on Jesuitical Visual Culture during the Seventeenth Century*, Pacific Rim Report, 27(2003), 4. sz., 9–16. Gordon RIXON, *Transforming Mysticism: Adorning Pathways to Self-Transcendence*, Gregorianum 85(2004), 719–734, itt: 722.

36 Vö. *Haydock’s Catholic Bible Commentary* (1859-i kiadás), ami Jean-Baptiste Du Hamel 1705-ös kommentált Vulgata-kiadására utal.

37 ILLYÉS András, *A’ Kristus Jesus Elete és tudománya*, Nagyszombat, 1690 (RMK I, 1395).

38 LUDOVICUS CRUCEUS [P. Luiz da CRUZ], *Davidis Psalmi CL*, Ingolstadt, 1597; NICOLAUS AVANCINUS, *Psalterium lyricum*, Vienna, 1696.

KŐSZEGHY PÉTER

A Nádasdy-Mausoleum

(Fatum Pannoniae)

*A Nádasdy-Mausoleum*¹ Nádasdy III. Ferenc országbíró költségén, 1664-ben, Nürnbergben jelent meg. 59 (a címlapot is beszámítva 60) egész oldalas, vegyes technikával készült (rézmetszet és rézkarc) képet tartalmaz a hun és magyar vezérekről és a magyar királyokról, különböző előképek alapján.

A metszeteket az ábrázolt személyről szóló latin előgiumok, majd ezek aránylag hű (ám esetenként igen modoros) német fordítása követi. A kötettel legtöbbet foglalkozó, kiváló művészettörténész, Rózsa György szerint a megírás kezdete a Nagyvárad elvesztésére vonatkozó (Szent László méltatásánál található) adat alapján 1660-ra,² vagy, teszem én hozzá, 1660 utánra tehető. 1662-ben Nádasdy a nürnbergi Sigmund von Birkent (1626–1681) bízta meg a németre fordítással, ekkorra a latin változat már a nürnbergi kiadónál volt. A német kézirat elkészülésének idejét Birken levelezéséből, G. Etényi Nóra kutatásainak köszönhetően tudjuk: 1663 vége vagy 1664 eleje lehetett. 1664. május közepe táján már voltak nyomtatott példányok.³

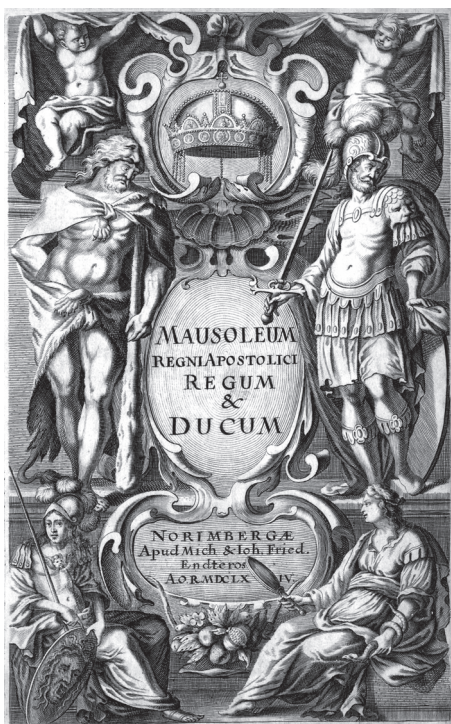
A Mausoleum címlapmetszetén az 1664-es évszám olvasható. Ezzel szemben a latin nyelvű címlapon és az előszó végén 1663-at adnak ki a kronosztichonok. Pedig az előszavakat, a dolog természetéből következően, szinte mindig utólag írják. Ez az ellentmondás arra vall, hogy a kiadás nem pontosan az eredeti tervek szerint történt; valószínűleg a németre fordítás miatt tolódott későbbre a megjelenetés.

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet főmunkatársa. A dolgozat az OTKA 108829-es számú projektjének támogatásával készült.

1 Hasonmás kiadása: *Nádasdy Mausoleum*, közléteszi KŐSZEGHY Péter, kísérő tanulmány RÓZSA György, Bp., 1991 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 24).

2 „[...] egyszerre »árulásról«, valamint »friss sebről« olvashatunk, ami csak úgy érthető, ha a város 1660. augusztus 28-án történt kapitulációjára vonatkoztatjuk [...]” RÓZSA György, *A Nádasdy-Mausoleum és Nikolaus Avancini*, Itk, 74(1970), 471.

3 G. ETÉNYI Nóra, *A nürnbergi nyilvánosság és a Nádasdy Mausoleum = Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, szerk. FODOR Pál, PÁLFFY Géza, TÓTH István György, Bp., 2002, 129.

MAUSOLEUM
POTENTISSIMORUM
^{ac}
GLORIOSISSIMORUM
REGNI APOSTOLICI
REGUM
Regij. bo. Ar. & Chasbonij. 1741.
PRIMORUM
MILITANTIS UNGARIAE
DUCUM

Vindicatis
è mortuali pulvere
RELIQUIIS
ad gratam apud posteros memoriam,
à
PJO ET IVSTO PATR IÆ DOLORE ERECTVM

Cum versione Operis Germanicâ
NORIMBERGÆ
Apud Michaëlem & Joannem Fridericum Endtersos.

A címlap metszetén: Nürnberg, MDCLXIV = 1664;
az előlapon: I+I+V+I+D+L+C+VM = MDCLXI = 1663

Az 1663-ra várt kiadás mellett nemcsak a két 1663-as kronosztichon szól, de az is, hogy az előszó és az Ad Lectorem teljes egészében latin, s utalás sincs bennük a német fordításra, nyilván az 1663-ra tervezett, latin nyelvű kiadványba készültek. A német szöveg egyértelműen másodlagos voltára vall az is, hogy a címlap szintén latin nyelvű, noha már 1664-ben készült, amikorra eldőlt, hogy a kiadvány kétnyelvű lesz.

Miért Nürnbergben, az Endter fivéréknél adatta ki a *Mausoleumot* Nádasdy? Tudjuk, volt saját nyomdája is, s ha azt nem találta egy ilyen díszalbum kiadására elég színvonalasnak, a számára Nürnbergnél jóval könnyebben elérhető Bécsben éppenséggel akadt volna magas technikai színvonalú nyomda. S miért volt szükség a koncepcióváltásra, a bilingvis változatra?

A nürnbergi kiadatással – mint ezt már mások is hangsúlyozták – a cél a sokkal nagyobb léptékű nyilvánosság elérése, a nemzetközileg hatékony propaganda lehetett. Mindenekelőtt erre szolgált a németre fordítás; magyarországi használatra kevésbé lett volna értelme: az a magyar nemes/értelmiségi, aki tudott németül, nagy valószínűséggel tudott latinul is. Fordítva nem feltétlenül.

Ugyanakkor másról is szó van. Kifejezetten magyar sajátosságnak tartható – a kelet-európai népek közül a lengyeleknél, a csehkeknél vagy a horvátoknál

pl. *nem így volt* –, hogy a nemzet történelmi tudatát rögzítő és meghatározó művek – még a 17. században is! – *nem anyanyelven, hanem latinul íródtak*. Igaz, Csernátoni Miklós bencés apát a *Mausoleum* magyarra fordítását is elkezdte, vélhetőleg Nádasdy megbízásából.

A *Mausoleumban*, igaza van Rózsa Györgynek, a kép és a szöveg egyenértékű. A három utolsó Habsburg uralkodó és a címlap kivételével az összes többi metszetet eredetileg Ferenczffy Lőrinc királyi kamarás és könyvnyomtató rendelte meg, Elias Berger (Bergerus Pannonius, Perger, Bergher, Bergler, Bergerus a Grinperg, 1562–1645) történeti művének illusztrációjaként. Rózsa György bizonyítása szerint e metszetek 1619 és 1632 között készültek.⁴ A *Mausoleum* tehát újrafelhasználja a néhány évtizeddel korábbi és alapvetően más célú – a Habsburg-dinasztiát, Bécs politikáját legitimáló⁵ – kiadványba tervezett képeket. Berger műve, melynek kiadását *Historia Hungariae/Ungarica* címmel Ferenczffy Lőrinc tervezte, kéziratban maradt (de *nem vezett el*, mint azt a szakirodalom többször vélte), részei megtalálhatók az ELTE Egyetemi Könyvtárban, valamint Bécsben az Österreichisches Nationalbibliothekban és az Albertinában. Érdemes lenne (ezt tudtommal soha senki nem tette meg) Berger szövegét összevetni a *Mausoleum* képeivel: vajon ez a képsorozat-legendárium hogyan illeszthető Berger koncepciójába? Hiszen szöveg és illusztrációja között nyilván kellett lenni összefüggésnek.

Tekintsük most az utolsó három metszetet. Ezek metszőjét Rózsa György még nem ismerte, s amennyire tudom, a művészettörténeti szakirodalom még ma sem ismeri. Ám G. Etényi Nóra írásából kiderül, hogy Joachim von Sandrart⁶ lehetett ezek készítője. Mint Etényi írja, Sigmund von Birken elküldte Georg Neumarknak a *Mausoleumot*. Neumark, megköszönve a küldeményt, Weimarból írt levelében dicséri Sandrart metszeteit, és Birken közbenjárását kéri, hogy *Pálmafa* című munkáját Sandrart illusztrálja.⁷

Sandrart – amennyire nem művészettörténészként meg tudom ítélni –, legalábbis II. Ferdinánd esetében, előkép alapján dolgozott, s ez nem más, mint a flamand barokk festő és metsző, fiatalabb Pieter de Jode (Pieter de Jode II., 1604–1674) 1640 körül készült képe.

4 „A bécsi Albertina Grafikai Gyűjteményben a még nem teljesen befejezett rézdúcok próbalevonataival egy kolligátum-kötetben találkozunk, amelynek címlapja 1632-es dátumával terminus ante quem-et szolgáltat a dúcok elkészültéhez. Mivel az 1664-es kiadás az 1654-ben meghalt IV. Ferdinánddal, a korábbi anyag pedig II. Mátyással végződik, valószínű, hogy a dúcok Mátyás halála, 1619. március 20. után, már II. Ferdinánd uralkodása idején keletkeztek, de ő, mint élő uralkodó, már nem szerepelt.” RÓZSA, *i. m.*, 467.

5 Vö. Kees TESZELSZKY, *Elias Berger Historia Ungarica című művének keletkezése és háttere (1603/4–1645)* = *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. TÓTH Gergely, Bp., 2014 (Magyar történelmi emlékek. Értekezések).

6 Joachim von Sandrart (Frankfurt am Main, 1606. május 12.–Nürnberg, 1688. október 14.) német festő és rézmetsző.

7 G. ETÉNYI, *i. m.*, 129. A szerző közlésében nem jelzi a *Mausoleum* metszeteiről szóló szövegközlésének eme felfedezés értékű vonatkozását.

Pieter de Jode II. és Joachim von Sandrart metszete II. Ferdinándról

Kevésbé látványos a hasonlóság, de szinte bizonyos, hogy III. Ferdinánd arcának megrajzolásához is Jode metszete volt az előkép:⁸

Pieter de Jode II. és Joachim von Sandrart metszete III. Ferdinándról

*

Ideológiájában a *Mausoleum Révay Péter De monarchia et sacra corona Regni Hungariae centuriae septem...*⁹ című, a bécsi udvarnak megfelelni akaró, ám alapvetően protestáns országtörténetével tart rokonságot, azzal a művel, amelyet címjegyzete szerint „Quas emendatas et auctas publicabat Comes Franciscus de Nadasd [...] Francofurti [...] 1659.” (Kiemelés tőlem, K. P.) A Habsburgokat ugyan dicsőítő, de törökpolitikájuk ellen (is) íródott, immár felekezetifüggetlen

8 Valószínű, de egyelőre nem tudom bizonyítani, hogy Sandrart többi metszetének is Pieter de Jode metszete az előképe.

9 Vö. Tóth Gergely, *Lutheránus országtörténet újszoikus keretben. Révay Péter Monarchiája = Clio inter arma...*, i. m., 117–146.

országlegendának, a *Mausoleum*nak legfőbb célja, a „rendi nemzet”-nek¹⁰ mint a magyar szuverenitásnak a dicsőítése, végső soron – Révay nyomán – a nemzeti identitástudat megfogalmazása volt.

A koncepciónak megvoltak a humanista előzményei.

Oláh Miklós középkori és humanista hagyományt folytatva, Kézai, Thuróczy János, Werbőczy, Bonfini nyomán akart és tudott országimázst teremteni. E vonulat élén két műve áll: a *Hungaria* és az *Athila*,¹¹ amelyet Zsámboki János adott ki először Antonio Bonfini *Rerum Hungaricarum decades* című nagy történeti munkájának 1568. évi bázeli kiadásához fűzve. Mint humanista, Oláh kivívta Rotterdami Erasmus elismerését, s munkáit már a 16. században több nyelvre lefordították.¹² I. Ferdinánd egyik kegyence volt, Zsámboki pedig a Habsburgok (I. Ferdinánd, II. Miksa és II. Rudolf) tanácsosa, udvari orvosa és történetírója. Esetükben szó nem lehet bármiféle Habsburg-ellenességről. De fő műveikben ők is a magyar identitástudatot ápolják, a dicső (nyilván: kreált) magyar múltat népszerűsítik.

Ezt teszi Leonhardus Uncius¹³ (1550 előtt–1584 után), erdélyi szász humanista is hexameterben írt magyar történelmében (a kezdetektől Hunyadi Mátyás király haláláig; *Poematum libri septem de rebus Ungaricis Leonhardo Uncio Transylvano auctore, Cracoviae 1579*), amely azonban elsősorban Báthory dicsőítését szolgálja. És ezt teszi még számos történetíró, akiket itt nincs terünk felsorolni. *A reprezentáció minőségében és jellegében azonban egyik sem hasonlítható a Mausoleumhoz.*

Kép és szöveg egy folyamat része, a dicsőségvágyat kielégítő nemzetterápiáé. Ebből az egy szempontból – minden különbözősége ellenére – ugyanazt a funkciót tölti be, mint Tinódi históriás énekei. Ám a terapeuta által kínált gyógyszernek, mint a gyógyszereknek általában, megvolt a maga mellékhatása. Adott esetben a máig élő hamis nemzeti tudat.

A közvetlen előzmények közül kiemelkedően fontos az osztrák, birodalmi és magyar előkelőket ábrázoló Elias Wideman metszeteit tartalmazó, háromkötetes kiadvány kötetenként 100–100 portréval. Míg az 1646-ban és 1649-ben megjelent I–II. kötetben mindössze 19 magyar arcképe van, az 1652-ben, Bécs-

10 Pontosan abban az értelemben használom a fogalmat, mint könyvében Kees TESZELSZKY, vö. *Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás*, Pannonhalma, 2009 (*Historia pro futuro*).

11 Az Attila–Mátyás-párhuzamra lásd G. LÁBOS Olga, *A humanista és barokk népkarakterológia Attila–Mátyás-vonatkozásaihoz*, *Studia Litteraria*, 22 (1985), 55–60, különösen 58–59; MIKÓ Árpád, *Divinus Hercules és Attila secundus. Mátyás király műpártolásának humanista aspektusai*, *Ars Hungarica*, 19(1991), 2. sz., 145–156; ÁCS Pál, *Attila-kultusz a Báthory-korban = Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, Pécs, 1996, 113–119; SZÖRÉNYI LÁSZLÓ, *Zrínyi és Attila = Uő, Hunok és jezsuiták*, Bp., 1993, 11–14; vö. Uő, *Attila, a jámbor honfoglaló és Meghalt Mátyás, oda az Isten kardja = Uo.*, 94–106, ill. 110–118. Vö. még: VÁSÁRY István, *Őstörténet és nemzeti tudat a reformkorban*, ItK, 84(1980), 18.

12 Pl. Maciej Strykowski krónikájában is megtalálhatók egyes részei (1582).

13 BITSKEY István, *História és politika. Leonhardus Uncius verseskönete a magyar történelemről = Uő, Mars és Pallas között*, Debrecen, 2006, 87–106 (Csokonai Universitas Könyvtár, 37).

ben megjelent, többnyire *Icones illustrium heroum Hungariae* címmel emlegetett III. kötet portréi a Magyar Korona alá tartozó részek előkelőit ábrázolják. A kiadványsorozat mecénása gróf Johann Christoph Puchheim tábornagy volt, az Udvari Haditanács alelnöke és több mint egy évtizedig Komárom várának főkapitánya. Az első két kötet vélhetőleg az ő elképzeléseit tükrözte, a harmadik már kevésbé. Buzási Enikő szerint

Puchheim háttérbe kerülésére utal, hogy míg családi címere az első két kötetben a címlap és az ajánlás között megrendelőként minden esetben egy teljes oldalt kapott, addig a harmadikban már csak a címlap bal sarkában szorított neki helyet a kompozíció inventora, Karel Škréta,¹⁴

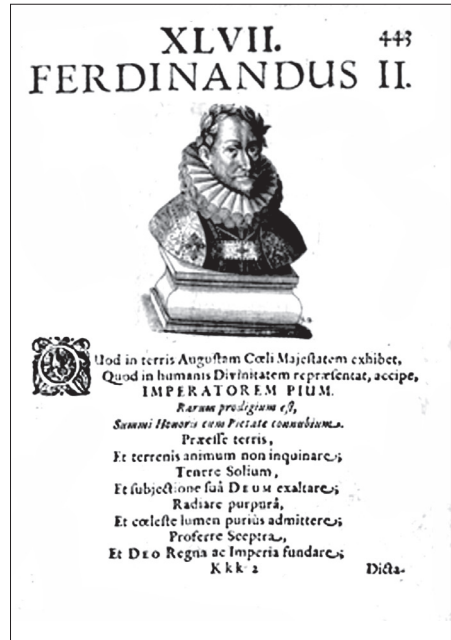
a Puchheim-címer helyére pedig a magyar korona rézmetszetű képe került. Azt is Buzási Enikő állapította meg, hogy a Wideman-kötetben nem pontos másolata jelent meg az 1613-ban Révay Péter *Szent Koronáról* írt könyvéhez készült Kilian-rézmetszetnek, hanem az eredeti dúcról nyomva, újból maga a Kilian-metszet. Ugyancsak Buzási bizonyítja be meggyőzően, hogy a magyar korona metszete Nádasdy Ferenc révén került a kötetbe. Ebből és egyéb adatokból is következik, hogy Nádasdyt tarthatjuk magyar témájú kötet egyik szellemi irányítójának, aki ebben a munkában is a Révay Péter által megfogalmazott koncepciót képviselte.

A másik, ugyancsak közvetlen előzmény a Habsburgok ősgalériájaként is felfogható, a jezsuita Nicolaus Avancini által írt és összeállított *Imperium Romano-Germanicum...* (Bécs, 1658), amely az ötven német-római császár mellképét és a vonatkozó előgiumokat tartalmazza Nagy Károlytól I. Lipótig.

A szöveg szerzője azonos: Rózsa György bizonyította be, vagy legalábbis erősen valószínűsítette, hogy a *Mausoleum* előgiumainak szerzője szintén Avancini. A szöveg korábbi formálódásához Lanczmar (Lanzmayr, Lanzmar) Ferencnek (1623–1658), majd Caspar Jongelinus ciszterci apátnak is köze lehetett.¹⁵

14 Buzási Enikő, *A portrészorozatok szerepe a 17. századi magyar arisztokraták politikai reprezentációjában*, Századok, 144(2010), 849–852.

15 RÓZSA, i. m., 471: „Nádasdy intenciói szerint Lanczmar gyűjthette össze a könyv nyersanyagát, azaz kiválogathatta a forrásokból az adatokat és kijelölhette az aktuális vonatkozásokat a szövegezés számára. A halál azonban megakadályozta a befejezésben.” Uo., 472: „Nádasdy [...] a jó latinista hírében álló Jongelinust is be akarta vonni a *Mausoleum* előkészítésébe, talán rá akarta bízni a Lanczmar-féle adatok alapján a latin szöveg végleges megfogalmazását. Emellett a Révay-kiadásban megjelent nádor- és országbíró-jegyzékkel kapcsolatban Jongelinus felszólítja olvasóit, hogy az esetleg birtokukban levő ismeretlen dokumentumokat juttassák el hozzá, mivel erről a témáról is nagyobb kötetet készít elő. Az apát azonban nem tudta ígéreteit beváltani, mert a rendelkezésünkre álló adatok szerint 1660-ban visszatért hazájába, ahol még 1669-ig élt. A *Mausoleum* szövege nem származhat tőle, mivel a már említett, Nagyvárad átadására vonatkozó adat alapján a szövegnek 1660 augusztusa után kellett íródnia.” Uo., 473: „Az újlatin irodalom egyik fontos alakja, a jezsuita Nikolaus

Nicolaus Avancini S. J., *Imperium Romano-Germanicum...*,
Gerard Bouttats gyengén sikerült rézkarcai

Jellemző az Avancini két munkája közötti különbség: az *Imperium...* föltünteteti szerzőjét, míg a *Mausoleum*nál ez rejtve marad. Mint ahogy a német fordító is. Egyértelmű, hogy a *Mausoleum* minden Habsburg-dicsérete ellenére: tiltott gyümölcs. Vagy legalábbis: nem feltétlenül kívánatos. Ez lehet a *nem* Bécsben nyomtatás legfőbb oka.

Érdekes a kötet végén lévő REGUM HUNGARIAE – INTROITUS ET EXITUS, azaz a magyar királyok nevét, koronázásuk és halálozásuk idejét közlő lista. Semmiképpen sem azonos egy tartalomjegyzékkel, a számtalan magyar herceg, kapitány, még Attila is, aki a szöveg szerint „König der Hungarn” *kimrad*. Miért? Csak mert a mesés történelmi alakokhoz nem tudtak volna pontos

Avancini (1611–1686) összegyűjtött drámáinak első kötetét 1655-ben Nádasdy Ferencnek ajánlotta, tehát már ebben az időben szoros kapcsolatban kellett állniok egymással.” *Uo.*: „1658-ban a bécsi egyetem egy folio formátumú, »lapidáris stílusban« írott, latin elogiumokat és ódákat tartalmazó kötetet ajánlott a jubiláns I. Lipótnak császárrá választása alkalmából, amely az ötven német-római császár képmását tartalmazza Nagy Károlytól Lipótig.” Rózsa megállapítja, hogy a *Mausoleum* és az említett mű között szó szerinti azonosságok vannak, lásd *Uo.*, 476: „A párhuzamokat legegyszerűbben úgy magyarázhatjuk meg, ha a két mű szerzőjének azonosságát tételezzük fel. Nádasdy és Avancini szoros kapcsolata, a két mű megjelenésének gyors egymásutánja, s végül a szövegegyezések alapján, további adatok felbukkanásáig, Nikolaus Avanciniben, »a Ferdinándok udvari költőjében« jelölhetjük meg a *Mausoleum* latin szövegének szerzőjét.”

<p style="text-align: center;">REGUM HUNGARIAE INTROITUS ET EXITUS.</p> <p style="text-align: center;">S. STEPHANUS REX ET APOSTOLUS UNGARORUM: Coronatus Anno Salutaris 1001, mortuus 1038.</p> <p style="text-align: center;">P E T R U S REX II UNGARORUM: Coronatus Anno 1038, priuatus coronâ 1041. Coronatus fecundâ 1044, mortuus 1047.</p> <p style="text-align: center;">A B A REX III UNGARORUM: Coronatus Anno 1041, obiit 1044.</p> <p style="text-align: center;">A N D R E A S REX IV UNGARORUM: Coronatus Anno 1047, obiit 1059.</p> <p style="text-align: center;">B E L A REX V UNGARORUM: Coronatus Anno 1059, obiit 1069.</p> <p style="text-align: center;">S A L O M O N REX VI UNGARORUM: Coronatus Anno 1069, priuatus coronâ 1073, obiit 1077.</p> <p style="text-align: center;">G E Y S A REX VII UNGARORUM: Coronatus Anno 1073, obiit 1076.</p> <p style="text-align: center;">S. LADISLAUS REX VIII UNGARORUM: Coronatus Anno 1076, obiit 1095.</p> <p style="text-align: right;">COLO.</p>	<p style="text-align: center;">C O L O M A N N U S REX IX UNGARORUM: Coronatus Anno 1096, obiit 1114.</p> <p style="text-align: center;">S T E P H A N U S I I REX X UNGARORUM: Coronatus Anno 1114, obiit 1125.</p> <p style="text-align: center;">B E L A I I CIRCUS REX XI UNGARORUM: Coronatus Anno 1125, obiit 1141.</p> <p style="text-align: center;">G E Y S A I I REX XII UNGARORUM: Coronatus Anno 1141, obiit 1161.</p> <p style="text-align: center;">S T E P H A N U S I I I REX XIII UNGARORUM: Coronatus Anno 1161, obiit 1179.</p> <p style="text-align: center;">LADISLAUS II REX XIV UNGARORUM: Coronatus & mortuus Anno 1179.</p> <p style="text-align: center;">S T E P H A N U S I V REX XV UNGARORUM: Coronatus Anno 1179, priuatus coronâ 1173, mandem recepit & obiit eodem Anno.</p> <p style="text-align: center;">B E L A I I I REX XVI UNGARORUM: Coronatus Anno 1173, obiit 1196.</p> <p style="text-align: center;">E M E R I C U S REX XVII UNGARORUM: Coronatus Anno 1196, obiit 1206.</p> <p style="text-align: right;">LADIS.</p>	<p style="text-align: center;">LADISLAUS III REX XVIII UNGARORUM: Coronatus Anno 1206, obiit 1207.</p> <p style="text-align: center;">A N D R E A S I I I REX XIX UNGARORUM: Coronatus Anno 1207, obiit 1237.</p> <p style="text-align: center;">B E L A I I I REX XX UNGARORUM: Coronatus Anno 1237, obiit 1259.</p> <p style="text-align: center;">S T E P H A N U S V REX XXI UNGARORUM: Coronatus Anno 1259, obiit 1278.</p> <p style="text-align: center;">LADISLAUS IV REX XXII UNGARORUM: Coronatus Anno 1278, obiit 1290.</p> <p style="text-align: center;">A N D R E A S I I I I REX XXIII UNGARORUM: Coronatus Anno 1290, obiit 1301.</p> <p style="text-align: center;">V E N C E S L A U S REX XXIV UNGARORUM: Coronatus Anno 1301, obiit 1307.</p> <p style="text-align: center;">O T H O REX XXV UNGARORUM: Coronatus Anno 1307, Coronâ priuatus 1304.</p> <p style="text-align: center;">C A R O L U S I REX XXVI UNGARORUM: Coronatus Anno 1310, obiit 1342.</p> <p style="text-align: right;">LUDO.</p>
--	---	---

REGUM HUNGARIAE – INTROITUS ET EXITUS

(szintén fiktív) évszámot rendelni? Mert – Attila kivételével – csak vezérek (*dux*), kapitányok voltak? Mert pogányok? (Gézát kereszténynek írják.) Több oka is lehet, de az eredmény mindenesetre az, hogy a fiktív elemek – legalábbis ebben a vonatkozásban – kikerülnek a szövegből, *szétválik a mese és a történelem*. A királylista hiteles.

Miközben a *Mausoleum* a Habsburgokat is a magyar panteon részének tekintti, a magyar vezér- és uralkodóábrázolások segítségével egyfajta magyar dicsőségtáblát vázol fel, amely a jelen megnyomorodott országa és országlakója számára ősi és dicső identitást biztosít. Révay Péter *Monarchiájának* kiadatása, a Wideman-féle portrészorozat III. kötetének koncepcióváltása és a *Mausoleum* logikusan épülnek egymásra, ugyanannak a nemzetideológiának a megfogalmazásai, egy kiküzdött, századokon át újrafogalmazott nemzetkép rögzítései. Az olvasó, a „viator”, azaz az utazó/látogató ebben a képzelt mauzóleumban nem marad vezető nélkül, a hagyomány fogja kezét.

*

Ha a szöveg (a latin) 1660 és 1662 között készült, érdemes – a jelen keretek között csak rendkívül vázlatosan – ezt az időszakot közelebbről szemügyre venni. Jegyezzük meg, hogy ez az időtáv csak a véglegesre formálás időszakára vonatkozik, a terv nyilván még korábbi, különben nem lehetett volna szerepe benne a már 1658-ban meghalt Lanczmar Ferencnek.

Szempontunkból már a III. Ferdinánd halálát (1657. április 2.) követő időszak is bizonyosan fontos. Bonyolult állapotok vannak ekkor (is) Magyarországon. A legfőbb méltóságok, mint Wesselényi nádor és Nádasdy Ferenc országbíró, igen rossz viszonyban voltak (főleg 1662-ben), Lippay György érseknek és

Szelepcsényi György kancellárnak is meglehetősen ellentmondásos a viszonya a többi főméltósággal. Bonyolítja mindezt az Erdély-kérdés, II. Rákóczi György politikája, a vallási sérelmek, a magyar lakosságra iszonyú teherként nehezedő német katonaság s az, hogy a bécsi udvar csak egy valamiben következetes: a törökkel való béke mindenáron való fenntartásában. A magyarok a németeket okolják, a németek – mint Montecuccoli (hamis vagy nem hamis) nevezetes röpiratából kiderül – a magyarokat. Sok (rész)igazság él egymás mellett. Birodalmi szempontból a keleti részek sokkal kevésbé fontosak a nyugatiaknál, ám akik itt élnek, érthető módon másképp gondolják; a magyar rendek legfőbb két követelése: távozzon a harácsoló, mindent felélő, úgymond: „német katonaság”, továbbá hogy a török támadásokkal szemben a Habsburgok biztosítsák az ország védelmét. Az, hogy a két követelés egymásnak szögesen mond ellent, kevesen vették észre. Döbbenetesen hasonló ehhez a horvát–magyar viszony; míg Mohácsig a horvátok vállaltan „hungarusok”, a 17. századra már egyértelműen kirajzolódik a különállás, az önálló horvát történelem megrajzolásának igénye, miközben a legfőbb kifogás a magyarság ellen: egyrészt elnyomják a horvátokat, másrészt nem nyújtanak kellő védelmet a török támadásai ellen. *A nemzeti és a birodalmi érdek végzetesen nem esett egybe.*¹⁶

II. Rákóczi György a ma történésének szempontjából kilátástalan és balga vállalkozása, a lengyelországi hadjárat, a kortárs magyar főurak többsége szerint, *egy Nádasdy Ferenc, egy Zrínyi Miklós látta így*, lehetőség volt a török kiűzésére, ezzel a német katonaság eltávolítására, végső soron az országegyesítésre. Miközben felmérték az Erdély esetleges elvesztésével járó veszélyeket is. Ezt a gondolatmenetet a bécsi udvar nem értette, de a maga szempontjából nem is érthette: Bécs azt tudta, hogy sem gazdaságilag, sem katonailag nincs felkészülve a háborúra, azt mindenáron el kell kerülni.

Lipótot 1658. július 18-án megválasztották császárrá. A magyar urakat egyre kevésbé vonták be a döntésekbe, Bécs és a magyar főurak és a rendek között egyre elkeseredettebbé vált a viszony. 1659-ben némi magyar összefogás jelei látszanak az erdélyi kérdésben: Lippay, Wesselényi, Szelepcsényi és Nádasdy mintha valami nézetazonosságra jutna Rákóczi támogatásában. A józan számításokat azonban Rákóczi Erdélybe való betörése keresztülhúzta, Rákóczi ezzel veszítette el végleg az udvar támogatását.

Rákóczi halála (1660) és a Váradot fenyegető török sereg kellett ahhoz, hogy a magyar urak között viszonylagos egyetértés jöjjön létre. Abban teljes egység volt, hogy Váradot meg kell védeni. Souches tábornok azonban olyan parancsot kapott, hogy ne bocsátkozzon hadba a törökkel.

16 Vö. PÁLFFY Géza, *A hosszú 17. század új megvilágításban – a kiegyezések és kompromisszumok évszázada? = Kompromisszumok a közép-európai politikai kultúrában*, szerk. GERŐ András, Bp., 2014, 11–19.

Várad elését a magyarok nem tudták megbocsátani, Nádasdyék az uralkodóhoz terjedelmes emlékiratot intéztek, amelyben igen rebellis gondolatok is voltak. Az egyik, hogy az udvar politikája azt eredményezheti: *a magyarok kénytelenek lesznek elfogadni a török uralmat* (amit nehéz lett volna másképpen érteni, mint hogy az is jobb, mint a Habsburg-uralom), a másik egy olyan út felvázolása, amely Bécs elképzeléseitől a legtávolabb állt: ki kell üzni a törököt. Ha van aktuálpolitikai mondandója a *Mausoleum*nak, mint már korábban is írtuk, akkor az ez. Magyar részről elrendelik a vármegyék és a hajdúság felkelését, a fejedelemszöveg is adna katonaságot, így a német csapatokkal már 25 ezren lennének. Az udvar válasza: meg kell segíteni Váradot, de a német egységek nem bocsátkozhatnak harcba a törökkel.

Nádasdy Ferenc országbíró már 1659-ben így fogalmazott II. Rákóczi György erdélyi fejedelemhez írt levelében:

Mi magyarok, Nagyságos Uram, egy szóval utolsó veszedelemben vagyunk, az kinek oltalmazni kellene, nem gondol velünk, sőt hinnyi, hallanyi sem akarja veszedelmünket, talán inkább örülik. Megfogyatkoztunk magunk is tagjainkban, előttünk járóink élvén holtak, érzéketlenek, egynéhányan erőtlenekek vagyunk, az többinek nincs egy akarata; érezzük a fájdalmat, orvoslást nem találhatunk, mert más nincs, hanem az, mely talán keresztyénységgel ellenkezni láttatnék, ha mindnyájan pogány alá adjuk magunkat...¹⁷

A nemzetpusztulás víziója ez. Zrínyi Miklós egy ismeretlen címzetthez küldött, 1663 májusában írt levelében így töpreng:

Úgy látom, az gonosz Fátum minden jó tanácsokat az inevitabilis necessitással excludál mitőlünk, szegény magyaroktól. Imo venit summa dies et ineluctabile fatum Pannoniae, minden más applicatióink, úgy tetszik, bolondság, contra stimulum calcitrare.¹⁸

Majd, ugyanebben a levélben, alább így ír:

Ne ítéljen azért Kegyelmed felőlem, hogy oly desperatióban vagyok csak, mint az oktalan állat, mert úgy gondolom: praestat mori ut leonem, quam vivere sicut asinum. Ha veszni kell hazámnak (kell penig), azon vagyok, rajtam kezdje el az veszedelmet. [...] Jön a legvégső nap és Magyarország leküzdhetetlen végzete.¹⁹

17 SZILÁGYI Sándor, *II. Rákóczi György fejedelem összeköttetése gr. Nádasdy Ferencsel*, Századok, 8(1874), 472.

18 ZRÍNYI Miklós *Összes művei*, II, *Levelek*, kiad. CSAPODI Csaba, KLANICZAY Tibor, Bp., 1958, Nr. 279.

19 *Uo.*

Ezt Nádasdy, Zrínyi ugyanúgy látta.

1661. január 1-jén Kemény János lett Erdély fejedelme, a Porta ellenére. Kemény szövetségésének akarta Lipótot, aki áprilisig halogatta a döntést, majd Székelyhíd, Szamosújvár, Illye átadásáért cserébe hajlandónak látszott megsegíteni Keményt.

1661 nyarán további német katonaság érkezett, s a Dunántúlon Louis Raduit Souches tábornagy német, Batthyány pedig magyar csapatokkal tört be török elfoglalta területekre. Zrínyi Kanizsa környékén szállt hadba a török ellen, s 1661 tavaszán elkezdte építeni Muraköz határán Új-Zrínyivárat. Nádasdy és Lippay járt közben az udvarnál, ennek köszönhető, hogy Bécsben belenyugdtek az építkezés tényébe.

1661. október 31-én meghalt Köprülü Mohamed. A nagyvezíri tisztségben fia, Ahmed követte, aki újabb igényekkel állt elő. Kemény 1662 elején meghalt. Lipót 1662. június 8-ra összehívta a birodalmi gyűlést, Magyarországon pedig országgyűlést hirdetett. A helyzet igen feszült: Montecuccoli iratai a magyar-ságot, a magyarok Montecuccolit és a németeket tartják minden baj okának.²⁰

Nádasdy ekkor részesült a magas méltóságnak számító titkos tanácsosi ki nevezésben. Ez egyrészt igen nagy megtiszteltetés volt, másrészt Nádasdy magyarok előtti tekintélyét inkább rombolta. A nádor és az országbíró viszonya ekkor van mélyponton. Az országgyűlésre végül 1662. május 1-jén került sor. Konszenzus helyett azonban csak az ellentétek éleződtek.

Mindent rövidre zárt a Porta Bécs halogató taktikáját megelégedő lépése: 1663. március 19-én a szultán elindult Drinápoly felé, és június 8-án bevonult Nándorfehérvárra. A török hadüzenet híre Bécsben megdöbbenést és pánikot keltett. És 1663-ban létrejön az utólag sokféleképpen értelmezhető szövetséglevél Zrínyi, Nádasdy és Wesselényi között.²¹

A *Mausoleum* befogadásának körülményeit ezek a történések határozták meg. A szelíd tiltakozás (lásd a Szapolyai Jánosról írottakat)²² ebben a kontextusban felerősödött, az ún. Wesselényi-féle összeesküvés²³ ideológiai csirájává, előzményévé vált.

Nádasdy azon kevesek egyike volt, akik értették a feloldhatatlan kettősséget. Még a nagy csalódás előtt vagyunk. Még nem történt meg a szentgotthárdi csata, még nem köttetett meg a vassvári béke. Habsburg primátus alatt, viszonylag önálló, Erdéllyel egyesült Magyarországon hitt, s nemcsak ő, hiszen végső soron ez az ún. Wesselényi-féle összeesküvés ellentmondásainak, a mindenféle árulásoknak (nagyon) leegyszerűsített háttere.

20 Vö. Zrínyi Miklós Montecuccolinak írt nevezetes levelével [1662]: ZRÍNYI Miklós *Válogatott levelei*, s. a. r. BENE Sándor, HAUSNER Gábor, Bp., 1997, 192–199.

21 [1663 ősz], *Uo.*, 199–200.

22 Rózsa György hívja fel a figyelmet rá: RÓZSA, *i. m.*, 469.

23 Helyesebben, mint erre már többen felhívták a figyelmet, inkább szervezkedés, s inkább – mint a korabeli iratokban is – „Zrínyi–Frangepán” címkével illetendő.

A valamilyen szinten alávetettségbe, kisebbségbe kerülő nép – mint ezt a zsidók babiloni fogsága kapcsán hangsúlyozni szokták²⁴ – két dolgot tehet: vagy asszimilálódik, vagy egyre erősebben rajzolja meg saját kontúrjait, a többségtől vagy az erősebb idegen hatalomtól való különbözőségét. Nádasdy, legalábbis a *Mausoleum* koncepciójában, harmadik utat sugall, mint utána még oly sokan a magyar történelemben. *Egyrészt* asszimilálódni, *másrészt* megőrizni, sőt erősíteni az identitást. Ez a vágyott fából vaskarika sikertelen volt. Sikertelen, mint utána még oly sokaknak, akik a magyar történelemben (egészen napjainkig) hasonló utat választottak, bár egy részleges kivételt ismerünk: Esterházy Pált.²⁵ A félresikerült szervezkedést (az ún. „Wesselényi-féle összeesküvést”), ugyan csak az *egyrészt* asszimilálódni, *másrészt* megőrizni, sőt erősíteni az identitást vágya jellemezte, eme ambivalencia lehet az egyetlen magyarázat a résztvevők ún. árulásaira, a Zrínyi–Frangepán–Nádasdy-szövetség gyengéségére.

Az identitás pszichológiai értelemben véve személyes és társadalmi közvetítő-konstrukciót jelent az egyén és a társadalom között. Azaz az állandóság, azonososság vélelme az embernek saját magára és társas-társadalmi környezetére vonatkozóan.²⁶

Valamilyenfajta identitás nélkül, legalábbis társadalomban, nem lehet élni. Létezhet ugyan kettős és többes identitás, de ezek nem kerülhetnek ellentétbe. Lehet identitásképző elem a vallás (nem véletlen a református hit 16. századi „magyar vallás” elnevezése), de nem lehet valaki egyszerre keresztény és pogány. És lehet identitásképző elem, egy ideig, a hazudott történelem, a dicső és ősi múlt, s kötődhet ugyan valaki egyszerre birodalmi és nemzeti eszmékhez, de nem akkor, amikor ezek szöges ellentétben állnak egymással.

A *Mausoleum* egy utolsó, kétségbeesett kísérlet a végletekig kiélezett helyzet megoldására (eredetileg, írása idején, talán még nem annak volt szánva, de megjelenésekor azzá vált), a Habsburgok és a magyar rendek mindenkori veze-

24 Vö. DÉNES Gabriella, *A babiloni galut hatása a zsidó identitás alakulására* = GYÖRGYINÉ KONCZ Judit, KOZMA Gábor: *Tudományra nevelve*, Szeged, 2011, 23–30.

25 A kivételnek azonban ára volt. Nádasdy reprezentatív országtörténetet és országuideológiát adott ki, a nemzet közösségének őseit rajzoltatta meg. A *Mausoleumot* sok szempontból mintájának tekintő (Attila esetében a képek és a felirat is megegyeznek), Esterházy Pál készíttette *Tropheum...* családi ősgalériává alakul. (*Trophaeum nobilissimae ac aniquissimae domus Estorasiannae in tres divisum partes...*, Viennae 1700; 171 metszetet tartalmaz.) Ezt szimbolikusan tekinthetjük. Vö. RÓZSA György, *A magyar történelemábrázolás a 17. században*, Bp., 1973, 75. Az Esterházy-mű eszmei őse sokkal inkább Marcus Forstall *Stemmatographiája*, „A Zrínyi grófok hősi családjának története”, ford. BENE Sándor = *Zrínyiek a magyar és horvát történelemben*, szerk. BENE Sándor, HAUSNER Gábor, Bp., 2007, 321–371. Amely azonban a maga korában nem jelent meg, nem készültek hozzá metszetek stb. Bár, ha Zrínyi nem hal meg...

26 Vö. *Magyar Nagylexikon*, IX, szerk. GLATZ Ferenc, Bp., 1999, 757; idézi DÉNES, i. m.

tőinek valamilyen egységes történelemmé s ezáltal elfogadható jelenné formálására. Mintegy fél évvel Zrínyi Miklós, három évvel Wesselényi Ferenc nádor halála előtt jelent meg: a politikai helyzetet ekkor már a *Mausoleum*énál radikálisabb hang sem változtathatott.

*

Ami messze nem jelenti azt, hogy ne lett volna hatása: nem volt még egy 17. századi, magyar vonatkozású könyv, amelynek akkora nemzetközi sikere lett, s nem volt még egy, amely a magyarországi képzőművészetre, az ábrázolások jellegére s egyben a magyar történelmi tudatra ilyen mértékben hatott.

Egy extrém példával zárnam írásom: a történelmi személyek a játékkártyafestők kedvelt mintái. 1885-ben Ludwig Jaeger bécsi kártyagyáros egy különleges tarokk-kártyát hozott forgalomba, nyilvánvalóan a magyar játékosokra számítva. A kártyákra, a *Mausoleum* metszeteit követve, a hun és a magyar vezérek, továbbá a magyar királyok kerültek. Tíz évvel később a Piatnik Kártyagyár adott ki hasonlót „Millennium-tarokk” néven, amelyet aztán a Millennium ünnepségein árultak.

Ennél jobban már nem popularizálódhattak volna Nadasdy alakjai.

Miskolci Csulyak Gáspár (1627–1696) írásai és könyvtárának fennmaradt példányai

Miskolci Csulyak Gáspár (1627–1696) az apja albumában található családfa alapján Miskolci Csulyak István zempléni esperes negyedik feleségétől származó harmadik gyereke volt.¹ Korábban már írtam a kálvinista lelkész megtalált könyveiről,² de egy pataki s egy erdélyi kutatóútnak köszönhetően azóta újabbakkal gyarapodott ez az állomány, s így a már ismerteket rövidítve, az újakat értelmezve közlöm, a sorrendet az írás, az adományozás vagy a birtoklás időbelisége adja. A saját írásait római, a possessorori bejegyzéssel jelölt saját tulajdonú köteteket arab számmal jelölöm.

Ifjúkori könyvek

Miskolci Csulyak Gáspár neve irodalmi szinten elsőként apja halálát követően (1645) kerül elő: az apa halotti chartáján kiadott verses életrajz még a zempléni esperes műve, ennek befejezése, egy záró epigrammával való ellátása és kiadása a váradi nyomdában azonban már a fiúhoz fűződik.

I) MISKOLCI CSULYAK István, MISKOLCI CSULYAK Gáspár, *Diégézisz historiké: De vita et obitu... patris*, Varadini, ex typographia Vardiensi, [1645], 2° (RMNY 2131). Helye: OSZK, jelzete: Oct. Lat. 656/2.

* A szerző a Nyíregyházi Főiskola oktatója.

1 Miskolci Csulyak István versei = *Régi magyar költők tára*, 17/2, kiad. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, et al., Bp., Akad., 1962, 282.

2 CSORBA Dávid, *Miskolci Csulyak Gáspár könyvtárának néhány példánya* = „Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem”: *Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára*, szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, OLÁH Róbert, Debrecen, 2015 (TTREKGY kiadványai), 209–221.

A zempléni esperes fia természetesen pataki diák volt. Ebben az időszakban, még kisdiákként kapott apjától néhány kötetet, melyek ránk maradtak. Első ismert kötetét 1643-ban kapta, egy Kálvin *Institutiót*: a régi és az új tulajdonos a szimbólumát, bibliai jellegét és a szerzés dátumát a címlapon rögzítette:

Zsid 13,6–7 („Az Úr az én segítségem, nem félek; ember mit árthat én nékem? / Emlékezzetek meg a ti előjáróitokról, akik szólották néktek az Isten beszédét, és figyelmeztvén az ő életök végére, kövessétek hitöket.”): Caspar P. Miskolcini 1643”

A könyvet elsőként Ősz Előd írta le:³

1) Johannes CALVIN, *Institvtio Christianae religionis*, Genevae, Johannes le Preux, [1592], 8°. Helye: Bukaresti Nemzeti Könyvtár, jelzete: 98484.

Időrendben a fennmaradt példányok közül a második kötetét szintén az apjától örökölte, de hamar túladott rajta. Ez a nonkonformista irategyüttes az apa marburgi iskoláztatásának érdekes színfoltja, a rózsakeresztes Fludd híres műve mellett a lengyel protestáns Zaborowskinak és Chrastoviusnak a jezsuitákkal folytatott hosszú vitái közül két-két kiadvány található, melyek igen ritka példányok magyar földön. A kötet előzéklapján található bejegyzések pedig gyors cserékre utalnak, s úgy tűnik, hogy a fiút sem kötötte le túlzottan, s apja halála után (1646) nem sokkal továbbadta azt egy barátjának: „Fratri dilecto Andreae Vilmanyi offerabat Caspar P. Miskolci An[n]o reparatae salutis 1647 die 1 Aprilis”:

2) Robert FLUDD, *Tractatus theologo-philosophicus de Vita, de Morte, de Resurrectione*, Oppenheim, Johann Theodore de Bry, 1617, 4° (VD17 12:123050M). Helye: a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, jelzete: F 648.

Még szintén az apai örökségből maradt rá egy másik kötet, melyet a nagyváradi római katolikus egyházmegyei könyvtár őriz: egy jezsuita exegetikai-homiletikai gyűjtemény.⁴ Az apa tulajdonát jelölő supralibrost (S. P. M. 1613) és címlapbejegyzést számos egyéb követi: csak a 17. században hat tulajdonosa volt a kötetnek, s köztük a század közepére jutott Csulyak Gáspár tulajdonába.

3 Ősz Sándor Előd, *Kálvin-kötetek a régi erdélyi könyvtárakban = Tanulmányok Kálvinról és magyarországi jelenlétéről*, szerk. G. SZABÓ Botond, Debrecen, 2011, 149–187; Uő, *Bibliotheca Calviniana Transylvanica: Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben: Frühneuzeitliche Calvin-Ausgaben in Siebenbürgen*, Kolozsvár, 2014 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 21), 69. tétel.

4 Az adatot a könyvtár teljes feltárását és leírását közlő Emödi Andrásnak köszönöm. Ld. EMÖDI András, *A Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya*, II, Bp.–Nagyváradi, 2008 (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei, 2), 709. sz.

Az első előzéklap rectóján ez áll: „Dono dabat Dnus ac Doctus Juvenis D. Caspar Miskolcini[us] Anno 1648 die 11 Junii.” Annyi bizonyos, hogy 1696-ban már Bakó János tulajdonába került a kötet: leghamarabb a lelkész halálát követően:

3) Johannes OSORIUS, *Concionum R. P. Johanni Osorii, Societatis Iesu, T. IV, qui Sylua inscribitur*, Coloniae Agrippinae, apud Antonium Hierat, 1605, 8° (VD17 12:193102X). Helye: a Nagyváradai Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár, jelzete: Káptalan 15334.

Ez a három kötet, melyeket Csulyak Gáspár atyai örökségként kapott meg, azt jelzik, hogy az eddigi olvasmányélményei alapján ő maga sem tartozott a veszedelmes újítások megszállott olvasói közé, inkább csak mint érdekességekbe nézett bele az utóbbi két kötetbe, de ezeket hamar továbbadta.

Az egyháztörténeti szakirodalom rögzítette, hogy az immáron tógás pataki diák az 1649–56 közt Patakon tanító Tolnai Dáli János ellen valamit vétett, s így 1651 táján „eltávolították” az iskolából.⁵ Ebből következően hamarabb kezdte meg külföldi peregrinációját, s nem az apja német irányát követte (Heidelberg, Marburg). A harmincéves háború a Palatinátust is elérte, s Heidelberget elpusztító Tilly zsoldosai miatt az egyetemi képzés helyét és diákjait 1622-től átvették a németalföldi univerzitások és akadémiák. Miskolci Csulyak Gáspár is ennek megfelelően Leidenben, Utrechtben (1651–53) s Franekerben (1653) tanult. Ebből az időszakából származik egy bizonytalan idejű vásárlása:

4) *Statvs particularis Regiminis S. C. Majestatis Ferdinandi II.*, [Leydae], [Elzevier], 1637, 8° (VD 17 3:307460E). Helye: a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára, jelzete: I 257.

A több kiadványt tartalmazó kötet belső tábláján áll a hollandiai valutával való vásárlást rögzítő, s Csulyak Gáspár keze nyomát viselő bejegyzés („Const. Ultanj stif. 21.”), a címlapon pedig az egyszerű tulajdonosi jegy („Miskolci Cs. Casparé”), és a pataki kollégium könyvtáros diákjának a bevételi jegyzete a 19. század elejéről. A bécsi Habsburg udvar több jogi-közigazgatási iratát (külön címlappal, de folyamatos számozással), az udvar felépítését és a legfőbb birodalmi tisztviselőket bemutató kiadvány mellett egy németországi útleírást és a lengyel állam hasonló leírását Stanisław Krzysztanowicz tollából tartalmazó kötetben nem található egyéb bejegyzés.⁶ A kiadványt ezekkel a kolligátumok-

5 ZOVÁNYI Jenő, *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., 1977³, 407.

6 Utóbbi mű címlaptalan példánya a VD17 alapján beazonosítható volt, de a fejléc elég zavaró így is (a lengyel jogász nevének latinos alakja és a cím egyszerűsítése, mely ekként áll: „Stanislai Krasztanowic Statvs Regni Poloniae depictoso”).

kal és ebben a formátumban a leideni nyomda terméke, s feltehetően Csulyak számára a legegyszerűbb módon, németalföldi beszerzésnek tűnik.

Sorszám	Címleírás	Referencia
[1]	<i>Statvs particularis Regiminis S. C. Majestatis Ferdinandi II.</i> , [Leydae], [Elzevier], 1637, 8°.	VD 17 3:307460E
[2]	<i>Ordinarius Status Aulicus (...) Eleonora</i> , Viennae, s. n., [1636], 8°. (foly. szám.: 163–224)	
[3]	<i>Formae Diplomatum Ferdinandi Secundi</i> , S. l., s. n., s. a, 8°. (foly. szám.: 225–296)	
[4]	Daniel EREMITA, <i>Iter Germanicum</i> , S. l., s. n., 1609, 8°. (foly. szám.: 297–365)	
[5]	Stanisław KRZYSZTANOWICZ, <i>Polonia Seu Brevis Descriptio Statuum Regni Poloniae : Cum Partitione Provinciarum, Et Ordinum</i> , [Moguntiae], [Albinus], [1606], 8°.	VD17 12:190463

Külföldi tanulmányai alatt Csulyak Gáspár ismét csak polémiába keveredett, legalább két ízben. Az egyik eset ismertebb, a másik kevésbé, s a maga nemében teljesen unikális. Franekeri tanára, a lengyel származású harcos protestáns teológus Nicolaus Arnold támogatásával, annak előszavával jelentette meg magyarul 1654 májusában az *Angliai independentizmust*, mely Amesius egyik művének a tömörítése.⁷ Erre adott feleletet a korábban szintén pataki diák, Telkibányai P. István, aki a Bradshaw-féle *Puritanismus Anglicanust* (Amesius latin fordítását) ültette át magyarra s adta ki ugyanott a rákövetkező héten, 1654 pünkösd havában.⁸ A puritánellenes traktátus körül kibontakozott hitvitája a patakiaknak⁹ részben Tolnai Dáli János és Comenius pedagógiai és kegyességi szemléletéhez, részben pedig a Rákócziak kultúrpolitikájához és vármegyében betöltött szerepéhez kapcsolható, részben pedig, úgy tűnik, Csulyak Gáspár személyiségéhez kötődik. Ennek a vitatott műnek az egyik példányát a fordító Babocsai Izsáknak ajándékozta, amint ezt a pataki könyvtárban található kötet belső tábláján található ajándékozási („Uramnak a (...) hűségös Notariussának küldöm ajandokon. Miskolci Caspar”) és a címlapon található possessorii bejegyzés rögzítette („Isaáci Babocsai”). Babocsai Izsák jogi képzettségű, zemplén-hegyaljai literátor volt, akinek a ne-

7 RMNY 2558.

8 RMNY 2559. Ld. ehhez még Komáromi Csipkés György elveszett Amesius-fordítását (RMK I, 988).

9 Lásd BERG Pál, *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*, Bp., 1946 (OSZK kiadványai, 21).

véhez egy kortörténeti krónika is fűződik, mely az író régiójának mikrotörténetébe ad betekintést:¹⁰

II) MISKOLCI CSULYAK Gáspár, *Angliai independentizmus*, Utrecht, Waesberg, 1654 (RMNY 2558). Helye: a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára, jelzete: N 946.

A másik esetre Ferenc Postma, a franekeri kiadványok legkiválóbb ismerője és bibliográfusa talált rá, s ezúton is köszönöm neki, hogy megosztotta velem ezt a publikálás előtt álló információt. 1654-ben ugyanis egy másik hollandiai peregrinussal is összerúgta a port Csulyak Gáspár, és ismét csak egy volt pataki diákkal. A szerző Kállai P. András, feltehetően az ismert lengyel s magyar hátterű Kállai/Kaľai család tagja volt,¹¹ akiről túl sok adat nem maradt fenn, kivéve azt, hogy az 1654-es évben Franekerben publikált prédikációja előszavában utalt a Csulyakkal s Budai Parmenius Istvánnal köztük lévő elmérgesedett nézetkülönbségre. Az RMK-ban és az RMKP-ben nem szereplő unikum bibliográfiai adatait és a szöveg kontextusát a kiadvány megtalálója, Postma professzor fogja hamarosan részletesen ismertetni.

Ebből az időszakból maradt fenn egy kötete Csulyak Gáspárnak, mely külföldi beszerzésnek tűnik. Erre utal ugyanis a kötet belső tábláján álló jelzés („Constat in 4 Volum: Imper: 8.”) elvben külföldi vásárlásra utal:

5) Caspar SIBELIUS, *Meditationum Catechetiarum*, Pars 4, (...) in *Catechesi Palatino-Belgica*, Daventriae, Typis Johanni Colombii, & sumptibus Joannis Janssonii, (1650), 4°. Helye: Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár, jelzete: 02452.

Sibelius meditációi közkedvelt olvasmánynak számítottak a korban. Ezt a deventeri 1650-es kiadást frissen, 1654-ben vásárolta a magyar lelkész a címlap kézírásos („Miskolci Csulyak Casparé Ao. 1654.”) és a kötés nyomtatott supralibrosa alapján („C[aspar]. C[hulyakinus]. M[iskolcziensis]. 1654”). A kötet a családban hagyományozódott tovább. Az első előzéklap rectóján levágott bejegyzésből csak a „Samueli” látszik: elvben lehetett a fiáé is. Ami viszont biztos: a címlapon áll a következő bejegyzés: „Cessit Steph. Pataki per dona[ti] onem A. 1692. Jehova p[ro]videbit”. Ez alapján még lehetne [Sáros]Pataki [Tót] István, Apafi II. Mihály nevelője a tulajdonos,¹² vagy Pataki István, a radnóti

10 BABOCSAY Izsák, *Fata Tarczaliensia = Tanulmányok Tokaj-hegyalja múltjából: Tokaj és Hegyalja*, XIX., szerk. BENCSIK János, Tarcal, 1998, 175–292.

11 D. MOLNÁR István, *Kálvinista csepp a katolikus tengerben: A lengyelországi reformátusok és kultúrájuk*, Budapest, 2009, 246.

12 DIENES Dénes, *Pataki Tóth István (1640/41–1693. január 2.): Néhány adat életrajzához és teológiai álláspontjához*, Református Szemle 106(20131), 63–72.

lelkész.¹³ Talán nem tévedek nagyot, ha az utóbbit azonosítom az új tulajdonos személyével, különösen amiatt, hogy ő Miskolci Csulyak Gáspár Judit nevű leányát vette feleségül. Ebben az esetben ezt a kegyességi kiadványt Csulyak Gáspár a haláláig megőrizte. Ezt erősíti meg Ősz Előd elemzése is, aki a radnóti lelkész könyvvallományát rekonstruálta.¹⁴ Ennek halála után (1705) a kötet aztán továbbvándorolt a címlap tanúsága szerint („Georgi Kis-Éri 1708”), illetve a gerincen található possessori jegy szerint külföldi tulajdonosra talált végül („Ex Libris Moyses Deusingii ab Anno 1792 die 9mo 7br[i].”).

Még egy másik bejegyzése szintén erre az időszakra vonatkozik, s 1654 körülre tehető, s a következő áll a címlapon: „Cl[ariss]imi ac Erud[itissimi]. Juvenii D[omi]no Casp[ari]. P. Miskolci Rector Sch[olae]. Tokaian[ae]. (...) mittit Author”:

6) [HERCZEG]SZŐLŐSI János, *Responsio ad ea, quae... Andreas Horvat... in disputatione de omnipraesentia carnis Christi contra reformatos concinnata... disertationis publicata edisseruit*, Patakini, typis principis, 1651, 4° (RMNY 2392).¹⁵

Lásd itt a 12. sz. kötet 8. számú kiadványát.

1651. augusztus 30. volt a disputa napja Herczegszöllősi János (tanított 1647–54 közt Patakon) elnöklete alatt. Ekkor Miskolci Csulyak Gáspár már tavasz óta Utrechtben tanult, ugyanis eltávolították Patakról, mivel 1651 februárjában Tolnai Dáli János ellen lépett fel. Tolnainak ez a második pataki korszakára esett (1649–56), s ekkor már Comenius is itt tanított.¹⁶ A dedikáció szerint Miskolci Csulyak a másik tanárnak kedves diákja volt, aki neki saját búcsúja és diákjának pedig tokaji rektorsága idején dedikálta ezt a művét, azaz – bár erről sem Zoványi lexikona, sem a tokaji reformációtörténeti kutatás nem tud – hazaérkezését követően 1654 után.¹⁷ Tokaj reformációbeli szerepéhez, mecenatúrájának viszonyaihoz csak annyi megjegyzést hadd tegyek: Tolnai Dáli János (1644–45) végezte itt lelkészi szolgálatát, s majd egy évtized múltával a diákok közti ellenfele, Miskolci Csulyak Gáspár (1654) lett az iskolában rektor, majd kb. 1658-tól pedig Ónodon lelkész. Ugyanebben az időben Tolnai Dáli Tarcalra ment lelkésznek, s itt dolgozott haláláig (1656–1660). Ez a fenti kiadvány bekötve található Csulyak Gáspár egy gyűjteményes kötetében, mely összeállításának ideje bizonytalan (lásd erről még később a listában a 12. számú könyvről írtakat).

13 Ősz Sándor Előd, *Ismeretlen lelkészi könyvtár a 17. század végéről*, Református Szemle 104(2011), 659–684.

14 Uo.

15 Az RMNY szerint a Ráday Könyvtár példánya unikum, de van belőle a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában is, jelzete: RMK 372.

16 DIENES Dénes, UGRAI János, *A Sárospataki Református Kollégium története*, szerk. Uő, Sárospatak, 2013, 32–38, [202].

17 DIENES Dénes, *A tokaji református egyház története = Tokaj: Várostörténeti tanulmányok*, III, szerk. BENCsik János, Tokaj, 2002, 231–257.

A következő kötetét, amely mainzi kolligátum, vagy külföldi tanulmányai-ból hazafelé jövet vásárolhatta (s később rögzítette az időpontot), vagy itthon, már tokaji rektorként szerezte be Csulyak Gáspár. A bécsi jezsuita Becanus protestánsokkal vitázó művének címlapján ugyanis ez a felirat áll: „Miskolci Cs. Gaspare. 1655.”:

7) Martinus BECANUS, *Apologia pro Iudice Controversiarvm fidei ac Religionis, Moguntiae, Ex Officina Ioannis Albini, 1617, 8°.* Helye: Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár (tovább: AKv), jelzete: R 83669.

Coll. Uő, *Libellvs de Invocatione Sanctorvm, Mogvntiae, Ex Architypogra-phaeo Ioannis Albini, [1617], 8r. – AKv, R 83670.*

Coll. Uő, *De Ecclesia Christi, imetqve de Ecclesia Romana, qvae est Catholicorum; et de Reformata, qvae est Lutheranorum & Caluinistarum, Moguntiae, Ex Officina Ioannis Albini, 1615. – AKv, R 83671.*

Használt könyvként vehette meg a lelkész az 1617-es kiadványt, ugyanis a kötet supralibrosa (WEDR [1]6[1]8) nem magyar hátterű tulajdonosra utal. A harmadik tulajdonos pedig az első kiadvány címlapján jegyezte fel nevét, s azt, hogy a kolozsvári kollégiumban vette a kötetet: „Sumptib(us) Michael Szomondi. Constat. in Illustr. Orth. Coll. Claud. Anno 1685. 4 9bris. den. 40”. Tehát Csulyak Gáspár maga adta tovább ezt a kötetét.

Összegzésként elmondható, hogy az eddig fellelt adatok szerint Miskolci Csulyak Gáspárnak az ifjúkorához tartozó kötetei közt találunk két saját kiadványt és a könyvtárához tartozó 7 egyéb kötetet. Az előbbiekhöz tartozik (1645–55 között készített) az apja sírversének a halotti chartára való előkészítése és befejezése, illetve az angliai disszenternek, William Amesnek a kálvinisták közti hitvitában alkalmazott puritán címkéhez („label”) való viszonyát jelző írásának a fordítása. A feltehetően 1643–55 között szerzett (vásárolt és kapott) 7 saját kötete közt találunk 2, a kálvinisták világában egzotikusnak tűnő nyomtatványt (ld. a 2. sz. nonkonformista és a 4. sz. diplomatikai kiadványt), melyeken gyorsan túladott, 1–1 dogmatikai (1. sz.) és kegyességi művet (5. sz.), melyek mellett életében kitartott; 2 katolikus kiadványt (2. sz., 7. sz.), s 1 hazai disputációt (6. sz.). Ezek magyar (I. sz.: Várad, 6. sz.: Patak), svájci (1. sz.), hollandiai (II., 5. sz.), német (2., 3., 7. sz.) és osztrák (4. sz.) nyomdák termékei. Felekezeti pedig túlnyomórészt kálvinista, kisebb része katolikus (3., 7. sz.), illetve akad egy nonkonformista (2. sz.) s egy ilyen tekintetben semleges (4. sz.) jellegű. Szemléletileg ezen kiadványok nagyobb része dogmatikai (1–2. sz.) és polemikus mű (II, 6. sz., 77. sz.). Az már itt feltűnő, hogy a kora újkori szerzőnek a 28 éves koráig, munkába állásáig rögzített kis lista színes képet mutat, de jellegadóan a kálvinista s hitvitázó irányt képviseli.

Miskolci Csulyak Gáspár itthoni állomáshelyei gyakran váltották egymást: Ónod (1658?–68?), Bodrogkeresztúr (1668–78), majd az ellenreformáció elől menekülve előbb Szilágysomlyó (1678–85), Nagybánya (1689k.), majd még tovább, Erdély lett a menedék. Az itteni lelkészi helyek száma is ehhez hasonló (sok és gyakran változik): Csulyak Gáspár előbb Teleki Mihály kancellár görgényi várában (1690k.) s Gernyeszegen (?–1692) szolgált, majd Magyarigen (1692–95) és Székelyudvarhely (1695–96) lelkésze, utóbbi helyen az egyházmegye esperese is lett.¹⁸ A következő kiadványok nagy részéről nem tudni, hogy hol és milyen módon jutottak Csulyak Gáspár kezéhez: annyi bizonyos csak, hogy ezek a kollégái reprezentációs ajándékai voltak, azaz küldeményként kaphatta bárhol. Ezeket az aprónyomatványokat mind egy kötetbe köttették valamikor az 1693-as év után (lásd még később részletesebben a 12. sz. könyvnek a leírását).

1663 után, talán még ónodi lelkészként kaphatta meg Martonfalvi Tóth Györgytől, az előbb váradi, ebben az időben már debreceni retorika-homiletikai professzor egyetlen magyar nyelvű prédikációjának a publikált szövegét (a hátlapján: „Tiszteletes Miskolczi Gaspár Uramé” szöveg áll). Ez a kiadvány sokáig lappangott, csak a második kiadását ismerte a szakma a professzor egyik vejének, Debreceni Ember Pálnak a jóvoltából, aki vasárnapi prédikációinak kiadása mellékleteként közölte azt (1700) kis változtatással.¹⁹ Jelenleg ez ennek a kiadványnak az unikum példánya:

8) MARTONFALVI TÓTH György, *Keresztényi Inneplés, Avagy Lelki Szent Mesterség*, Debrecenben, Karancsi György, [1663], 4° (RMNY 3077).²⁰ Lásd itt a 12. sz. kötet 20. kiadványát.

Idős Köleséri Sámuel tokaji lelkészségből (1667–71) került 1673 után a cívisvárosba, Csulyak Gáspár tőle az egyik első debreceni prédikációjának kiadását, egy rokona felett tartott temetési beszédét kapta meg (a levágott ajánlás ekként szól: „Tiszteletes Miskolczj Gáspár ke...”), bodrogkeresztúri lelkészként. Ismét csak egy ritka aprónyomatvány:

18 Ősz, *Bibliotheca Calviniana Transylvanica...*, i. m., 268.

19 MARTONFALVI TÓTH György, *Keresztényi Inneplés, avagy Lelki Szent Mesterség*, Debrecen, Karancsi, 1663 (RMNY 3077); *Keresztényi Inneplés*, Kolozsvár, Tótfalusi, 1700² (RMK I, 1001) = DEBRECENI EMBER PÁL, *Innapi ajándékul az Isten Satoraba fel-vitetett Szent Siklus*, Kolozsvár, Tótfalusi, 1700 (RMK I, 1556), 1. sz. melléklete. A margináliákat elhagyó, tömörítő, de szép szövegkiadás az utóbbi kiadás alapján készült, l. FEKETE Csaba, *Martonfalvi György (1635–1681)*, Zsoltár 13(2006), 5–11.

20 A címlapról, a kolofonból hiányzik az évszám, csak az elhangzás időpontját rögzíti. A második kiadás címében megjelölte Debreceni Ember Pál ennek az idejét.

9) Idős KÖLESÉRI Sámuel, *Szem gyönyörűsegenek mertekletes Siratása* [Halotti beszéd Kalmár Kata felett], Colosvár, Veres-egyházi Szentyel Mihály, 1672, 4° (RMK I, 1128). Lásd itt a 12. sz. kötet szám nélküli, utolsó előtti kiadványát.

Martonfalvi professzorral fenntartotta a jó viszonyt, a debreceni tanár újabb művét kapta meg 1673-ban, melyet a címlap bizonyít: „Tiszt. Miskolci Gáspár Uramnak”:

10) Georgi[us] MARTONFALVI TÓTH, *Orthodoxa diatribe, De Hodierna famosa peccatorum Paresi & Aphesi, seu Piorum V[eteri]. T[estamenti]. plenissima peccatorum remissione*, Debrecini, Georgius Karancsi, 1673, 4° (RMK II, 1316). Lásd itt a 12. sz. kötet 11. számú kiadványát.

Ez a debreceni kapcsolat megmaradt továbbra is: Köleséri Sámuelnek 10 éves volt a sokra érdemes fia, amikor váratlanul meghalt, s diáktársai és tanárai köszöntő kötetet adtak ki a tiszteletére, sirató carmenekkel, disztichonokkal. Az aprónyomtatvány címlapján található ismét az adományozás jele: „Tiszteletes Miskolczy Gáspár”:

11) *Sympathia memoriae nominis Michaelis Köleseri, Puelli*, Debrecini, Johannes Rosnyai, 1679, 4° (RMK II, 1443). Lásd itt a 12. sz. kötet 16. sz. kiadványát.

A Magyar Királyság területéről Zemplénből Szilágyságba, Szilágysomlyóra menekült az erőszakos katolikus offenzíva elől Csulyak Gáspár, s itt datálta a zürichi teológiai professzor traktátusát, mely a magyar gályarabok tiszteletére született. A beszerzés éve éppen az 1670-es üldözéseket leállító, a korábbi jogállapot visszaállítását (még ha korlátozott módon is) jelentő 1681/26. tc. megszületése utánra esik („Ex libris Casparis Miskolczy In Somlyó 1682”):

12) Johann-Heinrich HEIDEGGER, *Consolatio Christiana S[anctae] Martyrum*, Resp. J. H. Ziegler, F. Brunner, Tiguri, typis D. Gessneri, [1678], 4° (VD17 3:315675E). Helye: Dunántúli Református Egyházkerület Ráday Könyvtára, jelzete: K 1, 365.

A címlap verzőján a gályarabok nevének felsorolásánál Otrókócsi Fóris Ferenc neve mellett ez áll: „authoris Origines Linguae Hungarica”, azaz bizonyos, hogy ezt a zürichi mártírkiadványt 1693 után jegyeztelte meg a tulajdonos, hiszen a franekeri nyomdát ekkor hagyta el ez a hatalmas, két kötetes nyelvészeti, vallástörténeti elemzés.²¹ A szöveget 1682-ben szerezhette be, de 1693

21 Franciscus OTROKÓCSI FÓRIS, *Origines Hungaricae*, Franequerae, Leonard Strik, 1693 (RMK III, 3797).

után valamikor, már magyarigeni lelkészként újraolvashatta, s ezt az adatot jelölte: a kéz mindenestre a név aláírásánál és ennél a bejegyzésnél is meg-egyezik.

Itt, Somlyón szerzett be magának egy korábbi váradi kiadványt (a címlap szerint: „Miskolci Gáspár 1685”), mely annak idején a pestis elleni félelemről és annak lehetséges lelki orvosságáról született. Az ok megint nyilvánvaló: Szep-si W. András második pataki lelkészségét (1658–71) hagyta ott szintén 1671-ben, a felvidéki ellenreformáció kezdetekor, s került Erdélybe, ekként találhattak egymásra könyv és olvasója:

13) SZEPSI [WENDIGH] András, *Dögihalál ellen Orvosság, Az az: A' Pestises időkbek, s' helyekben való s' lakó embereknek ki-adatott Szent Elmelkedes*, Saros-Patakon, Rosnyai János, 1662, 4° (RMNY 3065). Lásd itt a 12. sz. kötet 18. sz. kiadványát.

1693-ban vásárolt magának még könyvet. A sárospataki könyvtárban található kötet címlapján olvasható a tulajdonosi bejegyzés: „Miskolczj Gáspár 1693”:

14) SZATHMÁRNÉMETHI Mihály, *Dominicalis Praedicator Toldalikia*, Kolozsvár, Némethi Mihály, 1686, 8° (RMK I, 1353). Helye: Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára, jelzete: R 34.

Az ekkor már igen idős (66 éves), mai fogalmainkkal élve nyugdíjas korú lelkész, székelyudvarhelyi esperes, szerzett magának egy Szathmárnémethi-kötetet: kevésbé prédikációs segédkönyvnek, inkább olvasmánynak, vagy még inkább emléknek, mint a nemrég (1689) elhunyt kolozsvári esperes utolsó, még életében nyomtatást megért művét kapta/vette meg. A possessor bejegyzésével együtt olvasható ugyanott a címlapon a három évvel későbbi hagyatékozás: „adta Bányai Andrásnak halála buzgóságába 1696[.] 26 Januarii. C[asparus]. Misk[olczi].”

Ebben az időszakban, felnőtt korában, 28 és 66 éves kora közt (1655–93) szinte csak mások reprezentatív kiadványaiból maradtak ránk példányok. Ezek között a hazai nyomdák száma domináns (3 debreceni, 2 kolozsvári, 1 pataki kiadvány), s csak 1 külföldi akad (a zürichi Gessner nyomdától), de az is hungaricum, a magyarországi gályarabokat érintő témája és ajánlása miatt (12. sz.). Ezek az adatok elenyészőek (38 év alatt csak 7 kötet), s csak azt jelzik, hogy a felnőttkorban szerzett könyvek ajándékok, s az író-olvasó lelkészek közti kapcsolatrendszer szerepét emelik ki.

Ide három olyan kötet tartozik, amelyeknek az összeállítása kapcsolódhat Csulyak Gáspárhoz, de épp olyan indokkal a könyvek későbbi tulajdonosaihoz is. Semmi jel sem utal ugyanis a kötésre, összeállításra, csak a possessori jegyzetek alapján adhatjuk meg annak terminus post quemjét. Az egyik kötet már korábbi elemzésemben részletesen bemutattam, itt most csak a főbb szempontokat érintem, amelyek a kötet előállításához és annak birtoklásához kötődnek.

Az egyik kötet még Csulyak Gáspár adományozását is megőrizte, s Medgyesi Pál-szövegeket tartalmaz. A gerincen lévő, a bekötetés rendezettségét jelző szöveg („Medgyesi Pál Sz. Atyák öröme és a Magyarok siralmi”) és a kötetben található legkésőbbi possessori bejegyzések a Telekiekre utalnak.²² Bár a *Hármas jajj* címlapján található Csulyak bejegyzése, de a kötetben ezt követő kiadványok is tartozhattak öhozzá: a 3–10. tétel egybetartozik és Medgyesi kiadásában a gyűjteményes kötetében ebben a formában szerepeltek.

15) MEDGYESI Pál, *Erdély s' egész Magyar nép... Hármas jajja*, Váradon, Szenci Ábrahám, [1643], 4° (RMNY 2504). Helye: Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár, jelzete: THq-79.

A tulajdonosok közt Bethlen Péter,²³ Makfalvi István és Marosvásárhelyi György neve tűnik még fel.²⁴ Az egész kötetet tehát valószínűleg nem Csulyak Gáspár állította így össze magának. A *Hármas Jajj* címlapján egy gnómán túl csak a név áll („Sum tua pila, jacias quocunque per orbem, Tume dejicias, ne modo rejicias. Casparem Miskolcj), időpont nem. Itt a továbbadás, a végső adományozás bejegyzése olvasható a címlap hátlapján (A1v): „Énnekem Nagj Bányai Andrásnak ajandekozta Tiszteletes Tudós Miskoci Caspar Uram halála orajan Anno D: 1696. Die 4. böjt más havanak [március].”, „Tiβteletes Bányai András Úr ajandekozásából már, Bányai S. Istváné mppia. Ab Anno 1728. die 4 Máji”. Bányai tehát elvitt egy Szathmárnémethi- (14. sz.) és egy Medgyesi-kötetet (15. sz.) biztosan. Miskolci Csulyak Gáspár életének utolsó hagyatékaként adta egyik ismerősének a kötetet, s másnap, 1696. március 5.-én távozott az élők sorából.

22 A belső táblán: gr. iktári Bethlen Zsuzsánna gr. Teleki Sámuelné címere; 2. előzéklap rectóján index található 10 címmel; 3. előzéklap verzóján: G. Bethlen Susanna mp. Simb. Az Úr gondot visel mert akik ötet félik nem leszen azok[na]k soha semmi szükségek.

23 Az első kolligátum címlapján a B[ethlen]. P[éter]. monogram áll.

24 A második kolligátum címlapján olvasható bejegyzések: „Step. Makfalvi verbi Dni (...) Mppia fuit 1690. 12. 8bris Mppia.”; „Ex donatione Rev. ac Doctissimi Viri Dni Steph. Makfalvi possidet; Georgius M. Vásárhelyi An[n]o 1709”.

Sorszám	Címleírás	Referencia
1	MEDGYESI Pál, <i>Sz. Atyák öröme</i> [vs. SJ. Vásárhelyi Dániel], Alba Juliae, Typis Cels. Principis, 1640, 4°.	RMNY 1826
2	Uő, <i>Sok jajokban... merült... Magyarok siralmi</i> , Patak, Rosnyai, 1658, 4°.	RMNY 2796
3	Uő, <i>Erdély s' egész Magyar nép... Hármajajja</i> , Váradon, Szenci Ábrahám, [1643], 4°.	RMNY 2504
4	Uő, <i>Igaz magyar- nép negyedik jajja s siralma</i> , Patak, Renius, [1657].	RMNY 2729
5	Uő, <i>Az Istenhez-való igaz Meg-térés</i> , Patak, [typ. Principis], 1657.	RMNY 2794/1
6	Uő, <i>Ötödik Jaj és siralom</i> , Patak, [typ. Principis], [1658].	RMNY 2794/2
7	Uő, <i>Rabszabadeto isteni szent mesterség</i> , Patak, [Rosnyai], [1657].	RMNY 2731/1.
8	Uő, <i>Külön ülő keresztyén</i> , Patak, [Rosnyai], [1657].	RMNY 2731/2
9	Uő, <i>Serva Domine</i> , Patak, [Rosnyai], [1657].	RMNY 2731/3
10	Uő, <i>Igazak sorsa e világon</i> [halotti beszéd Bocskai Istvánné felett], Patak, Renius, [1657].	RMNY 2730

A második ilyen posztumusz összeállt kötet az én itteni listámon a 12. számú tétel neve alatt s a Ráday Gyűjteményben őrzött kötet. Ebben 20 kiadvány található, s 1641–81 között megjelent kiadványokat tartalmaz, és közvetett bizonyítékok alapján megállapítható, hogy az 1654–93 közötti időszakra tehető a szövegek beszerzése és olvasása. A kötet a családban hagyományozódott tovább, de ezúttal Csulyak Gáspár másik lányának, Borbálának az ágán (1696), majd a kötet útja egészen a 19. századig követhető. A korábban említett lánya, Judit (Pataki István, radnóti lelkipásztor felesége) ugyanis ekkor már nem élt (1686-ban halt meg a férje naplójának a tanúsága szerint).²⁵ Nem tudni, hogy az iménti fenti kiadványokból ki és mikor állította össze ezt a gyűjteményt, de mivel Borbála bejegyzése (1696) ott áll, feltehető, hogy ez őneki köszönhető. A kolligátumok eredeti számozott sorrendje nem következetes, viszont mivel ez Miskolci kézjegyét mutatja, lehetséges, hogy a lelkész kötetét, vagy a halála után maradt krúdában álló gyűjteményét végül a lánya köttette egybe, s ennek köszönhető az újabb stílusú kötés.

²⁵ Ld. Ősz, *Ismeretlen lelkészi könyvtár...*, i. m., 664–665.

Látszólag a kötetbe azonos, negyedré méretű kiadványok kerültek bekötetésre, azonban mind a tematikus, mind a kontextuális összefüggések erősebb hálózatot, szövegek közötti kapcsolatot rejtenek. Az itt szereplő 20 kiadvány az egyházi irodalom különböző műfajaihoz tartozik: egyrészt iskolai anyagok (disputa, segédkönyv, esszé, vers; össz. 13 db, 65%), másrészt a prédikáció alműfajai (téma- és halotti beszéd) képviseltetik magukat itt (7 db, 35%). A kiadványok felében találunk possessori bejegyzést és egyéb referenciális margináliákat. A bejegyzések stílusa több esetben gunyoros, és az elmeél fitogtatása pedig öntudatos és ítélező arculatot sejtet.

A beszerzés egyedi útjain kívül részben kitapinthatóak az általánosabb helyzetek is, illetve e kötet bejegyzésének adatai és az életút párhuzamai alapján Miskolci Csulyak Gáspár szorosabb kapcsolatai új megvilágításba helyeződnek. Életútjából ismerjük, hogy a katolikus ellenreformáció miatt ő is vándorbotot ragadott, s Bodrogkeresztúrról Szilágysomlyóra jutott. Ebben a kolligátumban nagy számban találhatóak olyan kiadványok (13 db, 65%), melyeket vagy különböző menekült/elüldözött lelkipásztorok jelentettek meg, vagy azok családtagjait érintik, vagy önekik ajánlott szövegről van szó. A menekültek kiadványain túl pedig jelentős számban képviseltetik magukat Miskolci kolligátumában a debreceni szerzők kiadványai (az összes szöveg 60%-át teszik ki, 12 tételt). A két fenti csoport (menekült és debreceni) közt érthetően nagy az átfedés: az alföldi iskolaváros az ellenreformáció nyilvános megerősödésekor egyedül maradt talpon a magyarországi területeken (Váradot a török, Pápát és Patakot a német kényszerítette futásra). A 17. század második fele kálvinista nyomdászati termésének legmeghatározóbb vonulatát éppen ezért Debrecen adta, mind arányában, mind volumenében. Az itt szereplő szövegek azonban nem a debreceni nyomda jól ismert jelenségét, a magyar nyelvű kegyességi kiadványok korabeli nagy számát vannak hivatottak erősíteni,²⁶ hanem éppen az ellentétét: a latin nyelvű, az iskolához és az egyházi reprezentációhoz (disputa, halotti beszéd) kötődő műfajokét. A disputák és esszék teológiai szemléletük alapján mind témaválasztásukban, mind kifejtésükben (ezen szövegek coccejánus-ellenessége) illeszkednek a korabeli kálvinista ortodoxia világképéhez. A bekötetés logikáját tehát a hasonló műfaj (iskolai és prédikációs minták) és szemlélet (kálvinista ortodoxia, azon belül is a felekezeti mártírium értékmintája) adhatta, de emellett – ha nem a szerzőnk állította össze még életében – akkor a méret és a tárgy is elegendő indokul szolgálhatott.

A harmadik kötet ismét egy saját írás: Miskolci Csulyak Gáspár még görgényi papsága idején, 1691-ben készítette el 4 hónap alatt, de csak posztu-

26 CSORBA Dávid, *Az 1661–1705 közötti debreceni nyomdászat eszmetörténeti képe = Jubileumi könyv- és nyomdatörténeti szimpózium legrégebb folyamatosan működő nyomdánkról: Tanulmánykötet*, szerk. ZENTAI Csilla, Debrecen, 2011, 45–69.

musz, jóval halála után látott kétszer is napvilágot az *Egy jeles Vad-kert* című Frantze-fordítása (1702, 1769), mely ilyen módon az első magyar nyelvű állattani munka.

III) MISKOLCI CSULYAK Gáspár, *Egy jeles Vad-kert* (ford. Wolfgang Frantze), kiad. MISKOLCI CSULYAK Ferenc, Lőtsén, [Sophia Brewer], 1702 (RMK I, 1658).

Miskolci Csulyak Gáspár irodalmi életútja tehát apjának szánt tisztelgő írással kezdődött, s az ő életműve pedig szintén egy posztumusz műve kiadásával zárult, melyet számára szintén a fia hozott a napvilágra. Jóllehet csekély számú kötetet sikerült beazonosítani, ezek azonban részint a tulajdonos szellemiségére, de még inkább az azóta eltelt több mint 300 év könyvtári viszonyaira mutatnak rá. Egyrészt tehát a lelkésznek a legjellemzőbb kötetei a teológiai polémákat (főként felezetek közötti vitatható téziseket tartalmazó disputákat) és halotti szövegeket, kisebb részben kegyességi szövegeket tartalmaznak. A válogatás szemlélete mögött nehéz nem észrevenni a kálvinista ortodoxia teológiai és az ellenreformáció korának művelődéstörténeti világát, annak korabeli témáit és vitatételeit. Másrészt pedig jellemző a Kárpát-medence azóta számos sorsfordulót megélt világára, hogy a 3+15 kiadvány 8 könyvtárból állt össze, s annak fele romániai (Kolozsvár Akadémiai, Teleki Téka, Nagyvárad és Bukarest; ld. 1., 3., 5., 7. és 15. sz.), a másik fele hazai intézmény (OSZK, Debrecen, Patak, Ráday könyvtár, ld. I, II, 2., 4., 6., 8–14. sz.); számát tekintve azonban az összes kiadvány 2/3-a (12 db) magyarországi könyvtárakban található. Ez alapján sejthető, hogy nem ért véget a kutatás: egy valaha létezett lelkészi házikönyvtár darabjai bárhol s bármikor felbukkanhatnak.

A *Jesu, dulcis memoria* 1700 körüli magyar nyelvű variánsairól

A *Jesu dulcis memoria* kezdetű, sokáig Szent Bernátnak tulajdonított, népszerű középkori himnusz magyar nyelvű utóélete máig folyamatos. A 20. század végi keresztyén/keresztyén felekezeti énekeskönyvekben egyaránt fellelhető néhány (egymástól eltérően válogatott) strófával. A katolikus énekeskönyvekben Sík Sándor fordításában öt,¹ az evangélikusban Babits Mihály fordításában hat,² a reformátusban a Ráday Pál által 1715-ben közölt változathoz nyolc strófával szerepel.³ Babits Mihály *Amor sanctus* című himnuszfordításai közé tizenhat,⁴ Sík Sándor *Himnuszok* könyvében tizenöt ugyancsak eltérő versszakot fordított le.⁵ A gyakran címként előforduló *Jubilus* szó Babitsnál Szent Bernát *Ujjongása*, Sík Sándornál, korábbi előfordulásokra hivatkozva *Szíve öröme tapsolása*.

Mielőtt a *Jubilus* korábbi magyar nyelvű fordításairól, előfordulásairól szólnok, megemlítem, hogy a himnusz latin alapszövege (egyházi körökben) máig használatos, az *Éneklő Egyház* latinul is közzétette a kiválasztott öt strófát. A *Cantus catholici* (1651) és Kájoni János *Cantionale catholicuma* (1676) az általában szokásos 48 strófájából 47-et közölt, a 16.-at „kifelejtve”. A kihagyott versszak mindkét esetben szerepel a latint követő magyar fordításban. Migne *Patrologia Latinájában* is 48 strófát olvashatunk.⁶ A Húsvétot és Krisztus mennybemenetelének misztikus tanítását megverselő, eredetileg 42 versszak

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tagja, egyetemi tanár.

1 *Éneklő Egyház: Római katolikus népénektár – liturgikus énekekkel és imádságokkal*, Bp., 1985, 261–262. A Szent István Társulat által folyamatosan piacon tartott *Hozsanna* című népénekeskönyvben a 152. számú ének.

2 *Evangélikus énekeskönyv*, Bp., 1982, nr. 360.

3 *Énekeskönyv magyar reformátusok használatára*, Bp., 1970, nr. 452.

4 *Amor sanctus: Szent szeretet könyve: Középkori himnuszok latinul és magyarul*, ford. és magyarázta BABITS Mihály, Bp., 1988, 171.

5 Sík Sándor, *Himnuszok könyve: A keresztyén himnuszok költészet remekei*, Bp., 1989, 17, 305–306.

6 Jacques Paul MIGNÉ, *Patrologiae cursus completus, Series Latina*, CLXXXIV, 1862, 1317–1320.

kiegészített változatai a *Breviarium Romanum* Jézus neve-ünnep officiumának verseivé lettek.⁷ Heinrich Lausberg megállapítása szerint a 48 strófás szöveg 11., 13., 15., 17., 36. és 44. szakaszai utólag betoldottak.⁸

A 17. századi magyar fordításoknak tizenegy változatát vette számba Holl Béla az ének kritikai kiadásakor. Három önállóan közölt alapszöveg (Hajnal Mátyás fordítása,⁹ a *Petri András énekeskönyv* szövege¹⁰ és a *Kuun-kódex* szövege¹¹) alapján felrajzolta a 17. századi szövegek családfáját.¹² Hajnal Mátyás 1629-ben közzétett fordításának erősen átalakított erdélyi változatát találjuk a *Kuun-kódex*ben, a *Pálffy-énekeskönyv*ben és a *Mihál Farkas-kódex*ben, és ez egyik forrása Kájoni János 1676-ban közölt szövegének. Az 1642. évi Hajnal-kiadását követi az 1651. évi *Cantus catholici*, azt jelentősen átalakította a kassai, 1674-es *Cantus catholici* (ez utóbbit Holl a jegyzetek közt teljes terjedelemben közzétette). Kájoni János *Cantionale catholicum*ának kiadásakor mindkét változatot (Hajnal 1642-es kiadását követő 1651. évi *Cantus catholicit* és Hajnal 1629-es kiadás valamiféle leszármazottját) felhasználta. Kájoni János szövege és az 1651. évi *Cantus catholicié* egyaránt kimutatható a *Lelki paradicsom* (1700) és az 1693-as *Lelki útiköltség* officiummá alakított szövegeiben. Az utóbbi szintén teljes terjedelemben olvasható a kritikai kiadás jegyzeteiben. A fenti változatoktól független a *Petri András-énekeskönyv* szövege.¹³

A *Jesu dulcis memoria* kezdetű himnusz magyar fordításainak, parafrázisainak, rövidített és bővített változatainak a képe rendkívül sokszínű: a strófák számában, azok elhelyezkedésében gyakoriak a variánsoknak már nem, legfeljebb parafrázisnak tekinthető szövegeltérések. Van négy sorba, illetve két sorba elhelyezett közlés, valamint strófánként folyamatosan elhelyezett forma, sőt ezek rendszertelen váltakozása is. Gyakori a nem mindig egyenlő terjedelmű három részre és – a Jézus Neve tiszteletére mondott kisofficium himnuszaként – hét részre tagolás.

A továbbiakban megkísérlem érzékeltetni e változatosságot. Csak az egyértelműen fordításnak, vagy nagyrészt fordításnak tekinthető változatokat vizsgálom. Érdeklődésem most elsősorban két 18. század elején megjelent protestáns változatra irányul. Ezek egyikében, a református Ráday Pál *Lelki hódolás* című ima- és énekeskönyvében katolikus gyakorlatból átvett változat található, másikában, az M. Sartorius János által ortodox evangélikusok számára kiadott *Magyar lelki órában* (Wittenberg, 1730),¹⁴ inkább egyéni vonások domi-

7 *Régi magyar költők tára*, XVII. század, 7, *Katolikus egyházi énekek, 1608–1651*, s. a. r. HOLL Béla, Bp., 1974 (a továbbiakban: RMKT XVII/7), 519. (Holl Béla)

8 *Uo.*, 521.

9 RMKT XVII/7, nr. 68.

10 *Uo.*, nr. 133.

11 *Uo.*, nr. 168.

12 *Uo.*, 510.

13 A Holl Béla által felrajzolt családfa: RMKT XVII/7, 512.

14 *Magyar lelki óra, avagy ... Énekes könyv ... világgosságra kibocsátott[a]* M. SARTORIUS János,

nálnak. Vajon van-e, s ha igen, milyen jellegű a katolikus, evangélikus és református forrásokban fellelhető változatok közötti összefüggés?

Több mint 30 nyomtatott és kéziratos magyar nyelvű *Jubilus*-változatról készítettem strófaegyezesi konkordanciát, hogy az egyes változatok strófa-rendjét, strófaelhagyásait és -betoldásait jól szemügyre vehessem. A vizsgálatom célkitűzése szempontjából szoba jöhető kiadásokat lásd az I. számú mellékletben. Elöl áll mindig a vizsgált változat számozott (néhány esetben a számozás tőlem származik) strófaszáma. Ezt követi zárójelben a közismert és állandónak tekintett, 48 strófából álló latin nyelvű alapváltozat tartalmilag megfelelő strófaszáma.¹⁵

Ráday Pál *Lelki hódolás*ában az ima- és énekszövegek párhuzamosságában is tetten érhetően, a misztika jegyeivel, hagyományos, középkori kifejezésekkel fordul Istenhez. Nem vizsgálom, hogy Ráday Pál Jézus-misztikája az evangélikus pietizmusból, vagy a továbbélő puritán kegyességből táplálkozik-e,¹⁶ számomra most mindössze annak a ténynek a rögzítése fontos, hogy Ráday énekei közé a *Lelki hódolás* 1715. évi debreceni kiadásába Szent Bernát *Jubilus*ának katolikus környezetben csiszolódott változata került be. Ráday korábban is ismerte és parafrázálta a *Jubilust*, énekei összeállításának autográf kéziratában, majd az 1710. évi kassai kiadásában¹⁷ is szerepeltette azt a 21 nyolcsoros strófát tartalmazó versét, amelynek címirata és tartalma egyaránt bizonyíték erre.

MAS Azonról [ti. A Fiú Istennek dicsíretiről]
Mely a Bernhard Doktor Énekéhez alkalmaztatott
Nótája: Mindenkoron áldom

Zengj nyelvem ékesen
Az én édes Jézusomnak,
Kegyes lelki orvosomnak,
Szólj szerelmetesen;
Mert csak ő érdemel
Áldást, és minden szerelmet,
Ki reám önt bő kegyelmet,
S köszálra felemel.
[...]

Wittenberg, 1731, 382–388: *Sz. Bernárd Doctor szíve örömének tapsolása*.

15 A latin nyelvű alapszöveg 48 strófája (azonos rendben) olvasható: RMKT XVII/7, 519; NÉGYESY László, *Rádai Ráday Pál munkái*, Bp., 1889, 209.

16 MAKKAI László, *Ráday Pál és a magyar művelődés = Ráday Pál, 1677–1733, Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára*, szerk. ESZE Tamás, Bp., 1980, 113–123; CZEGLÉDY Sándor, *Ráday Pál lelki arca = Uo.*, 235–260.

17 RÁDAY Pál, *Lelki hódulás*, Kassa, 1710, 53.

Hogy Ráday hogyan jutott az 1715-ben közölt szöveghez, nem tudom. Hogy milyen szöveghez/szövegekhez jutott hozzá, azt kutatom. Lehetséges, hogy az 1710. évi kassai *Lelki hódulás*ban kiadott, imént idézett versének olvasója hívta fel figyelmét a katolikus változatokra. Abban bizonyosak lehetünk, hogy elnyerte tetszését az a szöveg, amelyet kötetének végére helyezett.

A *Lelki hódulás* másodszeri nyomtatásától kezdve az énekek utolsó tétele: *Bernárd Doktor éneke a Jézus Nevéről* című fordítás, melyhez Gorzó Gellért szerint Ráday Pál a *Cantus catholici* (1651) című kötetben szereplő magyarítást használta fel.¹⁸ Párhuzamos szövegközlésekkel mutatta ki a Ráday által közölt szöveg és a *Cantus catholici* című énekeskönyv egyezéseit és eltéréseit. Ráday Pál betoldásának tulajdonítja a 7., 31., 33. és 46. strófákat.¹⁹ Ahol Ráday „az átvett szövegen változtatott, mindenütt a hűség rovására, de a szabatosság és a rhytmus javára tette, ami, ha költői leleményének nem is, de ízlésének dicséretére válik.”²⁰

De vajon tényleg a *Cantus catholiciból* vette-e át Ráday a szöveget, s toldotta meg azokat újabb strófákkal? A változtatások okát alaposabban kellene meggyaráznunk. Miért változtatott gyakran az átvett szövegen, ha teológiai ok egyszer sem támasztja alá a változtatást? Mindössze a malaszt szót mellőzi, bizonyára tudatosan, áldást írván helyére.

A mellékletben közölt I. számú táblázatban is látható, hogy sok a terjedelmi eltérés az egyes változatok között. (A 18. században ez még jelentősebbé vált.) A változások néhány esetben jellemző összefüggést mutatnak. A *Jubilus* officiumi énekként való használata, memoriter ismerete ehhez jelentősen hozzájárulhatott. Ha táblázatunk azon strófáit vesszük szemügyre, amelyek nem szerepelnek a latin alapszövegben (és az azt követő Hajnal Mátyás-féle fordításban, amelyet a *Cantus catholici* 1651. évi kiadása is átvett), kiderül, hogy a Rádaynál többletként szereplő strófák (7., 31., 33. és 46.) megvannak Kájoni János *Cantionale catholicum*ában. Ezek után már talán nem is meglepetés, hogy a Gorzó által kigyűjtött és Ráday szövegváltoztatásainak vélt eltérések szintén előfordulnak a Kájoni által közölt változatban. Mindez természetesen nem terelheti el a figyelmet arról, hogy a *Lelki hódulás*ban olvasható strófák többsége egyezik az 1651. évi *Cantus catholici* szövegével. Az biztos kimondható, hogy Ráday nem saját strófákat toldott be a *Cantus catholici* szövegébe; ugyancsak bizonyos, hogy a Gorzó által felsorolt egyéb eltérések sem tőle származnak.

Arra a kérdésre, hogy Ráday az 1651. évi *Cantus catholiciból* (vagy azzal azonos szövegváltozatot tartalmazó forrásból) és Kájoni János *Cantionale catholicum*ából (vagy azzal azonos szövegváltozatot tartalmazó forrásból) hozta létre az általa közölt változatot, vagy készen kapta a kétféle fordítás elemeit

18 Gorzó Gellért, *Rádai Ráday Pál*, Bp., 1915, 112 és négy csatolt táblázat.

19 *Uo.*

20 *Uo.*, 117.

egyesítő szöveget, nem tudok válaszolni. Mindenesetre eddig olyan változat nem került elő, amelyet egyedüli forrásként használhatott volna.

Elgondolkodtató, hogy a Rádaynál 31., Kájoninál 36., azonos szövegű strófa (Azért immár botod alá, Hódolok szép zászlód alá, / Minden búmban szárnyad alá, Sietek oltalmad alá) előfordul még a *Lelki paradicsomban* (33. strófa) is (Immár vígan botod alá, Holdolok szép zászlód alá, / Minden búmban szárnyad alá Sietek, oltalmad alá). Nem kizárt, hogy latin, esetleg német vagy cseh (szlovák) változatuk is előkerül, a vizsgálatokat ebbe az irányba folytatni kell.

Az M. Sartorius János által a *Magyar lelki óra* első részében közölt fordítás egyedülállónak tűnik, nem sikerült átvételként értékelhető összefüggést találnom benne a többi változattal, ezért azt önálló fordításnak (néha parafrázisnak), vagy még ismeretlen szöveghagyományon alapuló változatnak tekintem.

A II. számú mellékletben a *Jubilus* fordításaiból adok ízelítőt, két-két egymásnak megfelelő strófa közlésével. Ebben Ráday Pál szövege szóról szóra egyezik a *Cantus catholici* 1651. évi kiadásában közölt Hajnal Mátyás-fordítással. A *Cantus catholici* 1675. évi kiadásának szerkesztője a kassai 1674. évi *Cantus catholiciben* olvasható fordulatokat is beépített az általa közölt szövegbe. Az összehasonlítás során kiderült, hogy jobban kell figyelniük az 1675. évi *Cantus catholici* variánsaira, amelyek nem kerültek be a kritikai kiadásba, mert azok az 1651. évi kiadástól jelentős mértékben eltérnek. A szövegvariálódás (különösen a közismert és közkedvelt témák esetében) ösztönösen is történhetett, amikor a lejegyző, szerkesztő a memóriájában rögzült azonos tartalmú és ritmusértékű fordulatokat kicseréli. Az ilyen irányú vizsgálatot is segíteni fogja majd készülő adatbankunk.²¹

Végezetül: Ráday Pál szövegátvételével egy ritkán tapasztalt jelenségre figyelhetünk fel. Illyés István zsoldárfordításaiban (nyilván a katolizált hívek áhítati és érzelmi igényeinek kielégítése érdekében) katolikusok használatára vett át, gyakran tudatosan alakított át protestáns gyűjteményekből énekeket. Korábban tiltott gyülekezeti énekek kerültek ezzel „megjobbítva” katolikusok ajkára.²² Ráday Pál szövegátvétele fordított irányú: egy katolikus gyakorlatban népszerű himnuszfordítás került át népszerű, sok kiadást megért református ima- és énekeskönyvbe.

21 Az 1800 előtti magyarországi népelemek adatbázisa: nepenek.btk.ppke.hu [2015. 06. 05.]

22 MILLEI Rita, *Az Illyés-parafrázisok és forrásaik textológiai megközelítése = Misztika a 16–18. századi Magyarországon*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 5), 211–234.

Mellékletek

I.

A *Jubilus* magyar fordításban megjelent változatainak strófarendje²³ (Nyomtatott kiadások, 1651–1730)

[SZÖLŐSY Benedek,] *Cantus catholici: Régi és új, deák és magyar ájíttatos egyházi énekek és litániák*, [Lőcse], 1651, 102. Cím: *Sz. Bernárd szíve öröme táplálása*.

RMK I 856. (A kötet ajánlottja: Kisdi Benedek.) A kötet részletező leírása: RMKT XVII/7, 645–656. Kritikai kiadása: RMKT XVII/7, nr. 68.

Strófák rendje: 1–16(1–16), Második rész: 17–32(17–32), Harmadik rész: 33–48(33–48), 49(–) A fordítást Hajnal Mátyás készítette. NB. A kiadvány a latin változatot is közli (p. 99.), abból hiányzik a 16. strófa. A 40–41. strófa sorrendje a latin változatot és nem Hajnal Mátyás felcserélt sorrendjét követi.

ÁGOSTON Péter, *Lelki patika*, Lőcse, 1669, K₁₂v. Cím: *Szent Bernárd Szíve örömeinek tapsolása*.

RMK I 1087a.

Strófák rendje: 1–39(1–39), 40(41), 41(40), 42–48(42–48), 49(–)

Cantus catholici Latino-Hungarici, autoritate et liberalitate Francisci Leonhardi Szegedi, Kassa, 1674, 147.

RMK I 1159. (A kötet szerkesztője: Zsámbár Mátyás, ajánlottja: Szegedi Ferenc Lénárd.) A kötet részletező leírása: RMKT XVII/15/A, 43–67. A kötetben Hajnal Mátyás (*Cantus catholici*, 1651-ben közölt) lényegesen átformált szövege található, ezt teljes terjedelmében közölte Holl Béla az RMKT XVII/7, nr. 68. tételhez készített jegyzetek között, 512–514.

Strófák rendje: 1–8(1–8), 9(10), 10(11), 11(12), 12(13), 13(14), 14(15), 15(16), Második rész: 16(17), 17(18?), 18(32?), 19(23), 20(–), 21(26) 22(27?), 23(28), 24(29?), 25(30), 26(–), 27(–), Harmadik rész: 28(33?), 29(–), 30(35), 31(–), 32(37), 33(38?), 34(39), 35(40?), 36(–), 37(42?), 38(43), 39(44?), 40(–), 41(–), 42(47), 43(48), 44(–)

Cantus catholici, régi és új, deák és magyar ájíttatos egyházi énekek és litániák, Nagyszombat, 1675. (Editio Szelepcsényiana.)

RMK I 1183a. (A kötet ajánlottja: Szelepcsényi György.) NB. Sok és jelentős a szövegvariáns benne (különösen a 6. strófától a költemény feléig), amit a *Jubilus* kritikai kiadása RMKT XVII/7, nr. 68. nem említ.

Strófák rendje: 1–16(1–16), Második rész: 17–32(17–32), Harmadik rész: 33–48(33–48), 49(–)

23 Forrásjelöléseiben az ének kezdő lapszámát adjuk meg.

KÁJONI János, *Cantionale catholicum*, Csík, 1676, 299.

RMK I 1188. Kritikai kiadás: RMKT XVII/7, nr. 168/II.

Strófák rendje: 1–5(1–5), 6(6?), 7(–), 8(7), 9(8), 10(9), 11(10), 12(11), 13(12), 14(13), 15(14), 16(15), 17(–), 18(16), 19(17), 20(18), 21(19), 22(–), 23(20), 24(21), 25(22var), 26(23), 27(24), 28(22var), 29(25), 30(26), 31(27), 32(28), 33(29), 34(–), 35(30), 36–38(–), 39(32), 40(33), 41(34), 42(–), 43(36?), 44(37), 45(38), 46(35), 47–51(–), 52(40), 53(41), 54(42), 55(43), 56(44), 57(45), 58(46), 59(47), 60(48), 61(–), 62(–)

Lelki útiköltség, Lőcse, 1693, 51. (= *Lelki virágos kert*, Nagyszombat, 1712, 61.)

RMK I 1444. A kötetben Hajnal Mátyás (*Cantus catholici*, 1651-ben közölt) lényegesen átformált szövege található. Lásd az RMKT XVII/7, nr. 68. tételhez készített jegyzetek között, 514–519.

Strófák rendje: *Matutinum*: 1–3(1–3), 4(5), 5(6); *Prima*: 6(7); 7(–), 8(8), 9(10), 10(11); *Tertia*: 11(12), 12(13), 13(15), 14(–), 15(–); *Sexta*: 16(18), 17(19), 18(20), 19(21), 20(22); *Nona*: 21(23) 22(–), 23(26), 24(27), 25(28); *Vecsernye*: 26(29), 27(30), 28(31), 29(34), 30(35); *Completa*: 31(36), 32–35(–)

Lelki paradicsom, 1700, O₄ b.

RMK I 1572. A *Lelki útiköltségtől* gyakran jelentősen eltérő szövegű kis-officium-változat.

Strófák rendje: *Matutinum*: 1–6(1–6); *Prima*: 7–13(7–13); *Tertia*: 14–21(14–21); *Sexta*: 22(–), 23(22), 24(23), 25(24), 26(25), 27(26), 28(27); *Nona*: 29(28), 30(29), 31(30), 32(31), 33(–), 34(–), 35(–), 36(32), 37(33), 38(34); *Vecsernye*: 39(35), 40(36), 41(37), 42(38), 43(39), 44(40), 45(41); *Completa*: 46(42), 47(43), 48(44), 49(45), 50(46), 51(47), 52(48), 53(–) + 3 strófa ajánlás.

Cantus catholici ex editione Szelepcséniana, régi és új, deák és magyar ájtatos egyházi énekek és litániák, Nagyszombat, 1703.

RMK I. 1679. NB. A kötet nem tartalmazza a *Jubilust*.

KÁJONI János *Hymnariuma (latin–magyar versgyűjteménye)*, 120. Csíksomlyó, Ferences Könyvtár.

Leírása: RMKT XVII/15/A, 120–135. A *Jubilus* latin és magyar szövegével (p. 118.). Jesu dulcis memoria dans vera corda gaudia – Jézus édes emlékezet Adván színe szent örömet. Hajnal Mátyás. RMKT XVII/7, nr. 68. A fordításnak a *Cantionale catholicum*-ban megjelent változattal való azonosságát nem tudtam ellenőrizni.

RÁDAY Pál, *Lelki hódolás*, Debrecen, 1715, 64. (Az énekek végén.) Cím: *Bernárd doktor éneke a Jézus nevééről*.

Strófák rendje: 1–5(1–5), 6(6?), 7(–), 8(7), 9(8), 10(9), 11(10), 12(11), 13(12?), 14(13), 15(14), 16(15), 17(16), 18(17), 19(18), 20(19), 21(20), 22(21), 23(22), 24(23), 25(24), 26(25), 27(26), 28(27), 29(28), 30(29), 31(–), 32(30), 33(–), 34(31), 35(32), 36(33),

37(34), 38(35), 39(36), 40(37), 41(39), 42(40), 43(41), 44(42), 45(43), 46(-), 47(44), 48(45), 49(46), 50(47), 51(48), 52(-)

Magyar lelki óra, avagy ... Énekes könyv ... világosságra kibocsátott[a] M. SARTORIUS János, Wittenberg, 1731, 382. Cím: Sz. Bernárd Doctor szíve öröme-nek tapsolása.

Strófák rendje: 1–3(1–3), 4(-), 5–7(5–7), 8(-), 9–10(9–10), 11(11?), 12–14(12–14), 15(-), 16(17), 17(18), 19(20), 20(21), 21(22), 22(23), 23(24), 24(26), 25(27), 26(28), 27(-), 28(30?), 29(31), 30(32), 31(34?), 32(35), 33(36), 34(37), 35(38), 36(41), 37(42), 38(43), 39(44), 40(45), 41(46), 42–43(-)

II.

A *Jubilus* 10. és 11. strófájának változatai

Petri András énekeskönyve (RMKT XVII/7, nr. 133.)

10. Maradj mivelünk, mi Urunk, És világosítsd világunk,
Elűzvéen szívink homályát, Add meg világi édességed.
11. Mikor szívink látogatod, Akkor fénlík igazságod,
Meghűl ez világ hívsága És fér szerelmed szívünkbe.

HAJNAL Mátýás, 1629 és 1642; *Cantus catholici*, 1651 (RMKT XVII/7, nr. 68.)

10. Uram Jézus, maradj nálunk, Légy lelkünkben fényes napunk,
Oszlatván homályosságunk, Vigasztalj, ó vigasságunk.
11. Meglátogatván bennünket, Megvidámítod szívünket;
Megvettétvén földieket, Égbe emeled kedvünket/lelkünket.

ÁGOSTON Péter, *Lelki patika*, Lőcse, 1669, K₁₂v.

10. Uram Jézus, maradj nálunk, Légy lelkünkben fényes napunk,
Oszlatván homályosságunk, Vigasztalj, ó vigasságunk.
11. Meglátogatván bennünket, Megvidámítod szívünket;
Megvettétvén földieket, Égbe emeled kedvünket.

KÁJONI János, *Cantionale catholicum*, Csík, 1676, 299. (RMKT XVII/7, nr. 168/II.)

11. Uram Jézus, maradj nálunk, Légy lelkünkben fényes napunk,
Hogy elmenjen setét éjünk, Csak te légy világosságunk.
12. Mikor látogatsz bennünket, Megvidámítod szívünket,
Földhöz ragadt elménket, Égbe emeled lelkünket.

Cantus catholici, Kassa, 1674 (Editio Szegediana), 147. (RMKT XVII/7, 512–514.)

9. Uram Jézus, maradj nálunk, Téged fényes napnak vallunk:
Oszlasd el szomorúságunk, Légy szívbeli vigasságunk.
10. Látogass Jézus bennünket, Megvidámítsad szívünket:
Hozzád emeljed kedvünket, Bétöltvén remenségünket.

Cantus catholici, Nagyszombat, 1675 (Editia Szelepcsényiana), 67.

10. Úr Jézusunk maradj nálunk, Légy mi fényes napvilágunk:
Oszlasd el szomorúságunk; Légy szívbeli vigasságunk.
11. Midőn látogatsz bennünket, Vidámítod mi szívünket,
Égben emeled kedvünket; Bétöltöd remenségünket.

Lelki útiköltség, Lócse, 1693, 51. (RMKT XVII/7, 514–519.)

9. Urunk Jézus, maradj nálunk; Légy setétben fényes napunk,
Távozzék lelki homályunk, Csak te légy világosságunk.
10. Mikor látogatsz bennünket, Megvidámítod kedvünket;
Elhagyjuk a földieket, Hozzád emeljük szívünket.

Lelki paradicsom, H. n., 1700, O₄b.

10. Uram Jézus, maradj nálunk, Légy lelkünkben fényes napunk,
Oszlasd el szomorúságunk, Légy szívbeli vigasságunk.
11. Midőn látogatsz bennünket, Megvidámítod szívünket;
Földhöz ragadott elménket; Mennybe emeled lelkünket.

RÁDAY Pál, *Lelki hódolás*, Debrecen, 1715, 64.

11. Uram Jézus, maradj nálunk, Légy lelkünkben fényes napunk,
Oszlatván homályosságunk, Vigasztalj, óh vigasságunk.
12. Meglátogatván bennünket, Megvidámítod szívünket,
Megvettetvén földieket, Égbe emeled kedvünket.

Magyar lelki óra, I, Wittenberg, 1730, 382.

10. Maradj kérünk azért nálunk, Légy lelkünkben fényes napunk,
Ínségünkben vigasságunk, Szükségünkben gazdagságunk.
11. Ha te vagy szívnek vendége, Igazságnak szentsége
Fénylik: merő Aspis mérge, Ez világ gyönyörűsége.

Écsi énekeskönyv, 1700–1725, 108v.

10. Ur Jézusunk, maradj nálunk, Légy mi fényes napvilágunk,
Oszlasd el szomorúságunk, Légy szívbeli vigasságunk.
11. Midőn látogatsz bennünket, Vidámítod mi szívünket;
Égben emeled kedvünket, Bétöltöd remenségünket.

Szoszna Demeter énekeskönyve, 1714–1715, 325.

9. Uram Jézus maradj nálunk, Téged fényes napnak vallunk:
Oszlasd el szomorúságunk, Légy szívbeli vigasságunk.
10. Látogass Jézus bennünket, Megvidámítsad szívünket:
Hozzád emeljed kedvünket, Bétöltvén remenségünket.

Herchl Antal énekeskönyve, 1765–1801, 26.

9. Uram Jézus maradj nálunk, Légy setétben fényes napunk,
Távozzék lelki homályunk, Csak te légy világosságunk.
10. Mikor látogatsz bennünköt, Megvidámítod kedvünköt,
Elhagyjuk a földieket, Hozzád emeljük szívünköt.

SZENTMIHÁLYI Mihály, *Egyházi énekes könyv, Eger, 1797, 241.*

10. Uram Jézus maradj velünk, Légy mindenkor mi napfényünk,
Űzd el lelki setéségünk, Örömeddel teljen szívünk.
11. Mikor látogatsz bennünket, Megvidámítod kedvünket,
Megvetjük földi kincsünket, Hozzád emeljük szívünket.

Bozóki Mihály énekeskönyve, 18. század második fele, 104.

9. Uram Jézus maradj nálunk, Légy setétben fényes napunk,
Távozzék lelki homályunk, Csak te légy világosságunk.
10. Mikor látogatsz bennünket, Megvidámítod kedvünket,
Elhagyjuk a földieket, Hozzád emeljük szívünket.

Bozóki Mihály, *Katolikus karbéli kótás énekeskönyv, Vác, 1797, 205.*

9. Uram Jézus, maradj nálam, Légy setétbe[n] fényes napom,
Távozzék lelki homályom, Ő igaz világosságom.
10. Mikor látogatsz engemet, Megvidámítod kedvemem,
Elhagyom a földieket, Hozzád emelem szívemet.

Kuruckodó jezsuiták a 18. században: Csete István („mester”- író) és Gyalogi János („tanítvány” – fordító, értelmező, közvetítő) esete

1. „Folytonosság” Csete és Gyalogi között

Doktori disszertációm középpontjában két, a 17–18. század fordulóján élő és alkotó jezsuita prédikátor – Csete István (1648–1718) és Gyalogi János (1686–1761) – prédikációi álltak.¹ Értekezésem egyik opponense Dr. habil. Bartók István, DSc. volt, aki idén ünnepli 60. születésnapját. Köszönetként szeretném meglepni ezzel a tanulmánnyal, amelyben egyik konferencia-előadása írásos változatának „továbbírására” vállalkozom.²

Csete István latin kézírataiból (1611 beszédből) Gyalogi János összeválogatott, összeszerkesztett és kiadott nyomtatásban két kötetet: egy 89 – vasárnapi – prédikációt tartalmazó latin nyelvűt,³ valamint egy 67 – Máriáról és szentekről szóló – prédikációt tartalmazó magyar átdolgozott, kibővített fordítást.⁴ Elsődleges célom annak a bebizonyítása volt, hogy a nyomtatott változatban Gyalogi a kiadás előtt átdolgozta, kiegészítette, átírta Csete vázlagszerű beszédeit, valamint sajátokkal bővítette a Csete-hagyatékot.

Kutatásom folyamán kirajzolódott az uralkodói reprezentáció, szentkultusz, katolikus vallás és aktuálpolitika viszonya. Nyilvánvalóvá vált, hogy Csete és Gyalogi két külön prédikációszerző. Gyalogi a nevek és a szövegkor-

* A szerző magyar nyelv- és irodalom szakos tanár (Nagykároly).

1 CSETE István *Kéziratos prédikációi hat kötetben*. Jelzetük: Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, Katolikus kéziratár, Mss C. 141–146.

2 BARTÓK István, *Lojalitás vagy Habsburg-ellenesség?: Kuruckodó jezsuiták a 18. században = Kuruc(kodó) irodalom: Konferencia a kuruc kor irodalmáról és az irodalmi kurucokról*, szerk. MERCS István, Nyíregyháza, 2013 (Modus Hodiernus, 6), 22–32.

3 [CSETE István, GYALOGI János], *Reverendi Patris Stephani Csete e S. J. per Hungariam et Transylvaniam habiti ad populum Sacri sermones...*, I–II, Claudiopoli, 1750–1751.

4 [CSETE István, GYALOGI János], *Panegyrici sanctorum Patronorum Regni Hungariae, Tudniillik, Nagy Aszszonyról, Magyar Szentekről, Es az Országhoz tartozandó kivált-képpen-való Innepekre Jeles Prédikatiók...* Karsán, 1754-dik Esztendőben.

puszok összemosására törekedett a nyomtatott változatokban, de a kéziratok segítségével a szövegek és szerzőjük szétválasztható. Gyalogi szöveggondozói és szövegkiadói tevékenysége során saját munkamódszereket, eljárasmódokat teremtett meg, amelyek különböznek, eltérnek a kéziratokétól, vagy megváltoztatják azokat szerkezetben, stílusban, mondanivalóban. Gyalogi a kéziratok motívumait, mondanivalóit saját korának megfelelően átalakította, átírta és átértelmezte. Tizenöt módját ismertem fel az ő fordítói, kiadói és közvetítői munkamódszerének. A kötetek anyagának kiválasztása, egybeszerkesztése, fordítása, értelmezése, átírása, kibővítése és tolmácsolása által saját mondanivalót, eszmei- és motívumhálót, saját vallási identitást, saját kötetkompozíciót hozott létre és teremtett meg, amelyet nagymértékben befolyásolt III. Károly és Mária Terézia valláspolitikája.

A hatkötetes kolozsvári gyűjtemény 315 kéziratolatin prédikációja között nyolc olyan beszédet találtam, amelyek egyezést mutatnak a magyar nyomtatvány beszédeivel.⁵ Mivel kevés olyan beszéd van, amelyek szövegrészei megegyeznek, úgy gondolom, hogy a fordítás, kiadás, közvetítés, értelmezés és tolmácsolás helyett, sokkal inkább folytonosság tételezhető fel „mester” és „tanítvány”, kézirat és nyomtatvány között.⁶

Ha a *Panegyrici sanctorum* szerkezetét figyeljük, észrevehető, hogy a kötet elején található a legtöbb olyan beszéd, amely hasonlóságot, szinopszist mutat Csete kéziratolatin szövegeivel. A folytonosságot feltételezve két oka lehet a hasonló beszédek többségének a kötet elején való elhelyezésének. Egyrészt annak elhitegetése, hogy valóban kéziratolatin alapú és kiadó által átdolgozott beszédek olvashatóak a kötetben, másrészt a két szerző közötti gondolati, stílusi és retorikai folytonosságának a megalapozása. Ezek szerint úgy kell tekinteni a hasonló, szinoptikus beszédekre, mint amelyek áthidalják és kitöltik Csete és Gyalogi, a „mester” és a „tanítvány”, a kézirat és a nyomtatvány közötti időszakot.

A folytonosság látszatkeltésének ellenére Csete eszmei tételei Gyaloginál kidolgozottabbak, mélyebbek; Gyalogi hangneme hazafiasabb, mert az ünnepek magyar vonatkozásait erőteljesebben hangsúlyozza; nemzet- és történe-

5 1. Nagyboldogasszony napi VIII. sermo és XII. beszéd. CSETE, *i. m.*, II, 81–96; CSETE, GYALOGI, *i. m.*, 85–90. Nagyboldogasszony napi XI./XVI. sermo és VII. beszéd. CSETE, *i. m.*, II, 129–145, 209–225; CSETE, GYALOGI, *i. m.*, 53–58. Nagyboldogasszony napi XIII. sermo és IX. beszéd. CSETE, *i. m.*, II, 157–168; CSETE, GYALOGI, *i. m.*, 65–72. Nagyboldogasszony napi XIV. sermo és II. beszéd. CSETE, *i. m.*, II, 169–192; CSETE, GYALOGI, *i. m.*, 11–18. Nagyboldogasszony napi VI./XVII. sermo és I. beszéd. CSETE, *i. m.*, II, 49–65, 225–252; CSETE, GYALOGI, *i. m.*, 5–11. Urunk színeváltozása (és I. nyomtatott beszéd az ünnepről). CSETE, *i. m.*, IV, 313–332; CSETE, GYALOGI, *i. m.*, 281–288. Szent György napján (és I. nyomtatott beszéd az ünnepről). CSETE, *i. m.*, V, 201–221; CSETE, GYALOGI, *i. m.*, 115–123. Szent István király napján (és II. nyomtatott beszéd az ünnepről). CSETE, *i. m.*, V, 401–420; CSETE, GYALOGI, *i. m.*, 182–192.

6 „Fejlődés nincsen folytonosság nélkül, sokáig él még a régi, mikor már új mozzanatok vegyültek belé; s az újnak elemei szórványosan már akkor fel-feltűnedeznek, mikor a réginek uralmát senki kétségbe nem vonta még.” HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, kiad. KOROMPAY H. János, Bp., 1976, 171.

lemszemlélete összetettebb, rendszerezettebb (pl. a nemzeti nyelv,⁷ a szent vér és a kettős kereszt kiemelése⁸). Gyalogi egyéni kötetkompozíciót dolgoz ki: beszédeit vándorló mondatok (pl. *Hungariae Patrona fuit, nec definit esse.*⁹), vándorló madármotívumok (pl. pelikán, fönixmadár), vándorló jelszavak (pl. *Pro Deo, Rege, Patria!*¹⁰), vándorló vágyálmok (*Adgy előnkbe egy Pásztort: és takarodnak a' farkasok! Egy Anyát a mennyekben, egy Anyaszentegyházat a' földön; légyen Unus Deus, unus Rex; una Fides, una Lex.*)¹¹ fűzik össze.

Az erdélyi fejedelemség végnapjait megélő, az erdélyi fejedelmekkel kapcsolatban lévő, Rákóczi-szabadságharcban résztvevő Csete az uralkodó réteg-gel, politikával sokszor konfliktusba kerülhetett és kegyvesztett lehetett.¹² Gyalogi a kiadásokkal, átírásokkal lehetséges, hogy rehabilitálni akarta rendtársát és nézeteit. Gyalogi 40 évet összefoglaló mondatának eseményei nem hagyhatóak figyelmen kívül,¹³ mert III. Károly és Mária Terézia egyházpolitikája nagymértékben meghatározta Gyalogi korának nemzetszemléletét, amely a Csete-kéziratokkal való foglalkozásra is rányomta bélyegét.

III. Károly és Mária Terézia egyházpolitikája¹⁴ következtében Gyalogi álma egy egységes keresztény Magyarország,¹⁵ amelynek megrajzolásában bibliai ké-

- 7 Sz. Istvan Királyt... nem más Ország határiból, nem idegen Nemzetből, ki a Magyarok nyelvét nem értené; hanem az égből várnök. CSETE, GYALOGI, i. m., 177.
- 8 Az Ország Tzímeriben a' nem egy, hanem kétágú Kereszt, nagyobb szerentséket-e, avagy háborúkat jövendölt valaha az Orzágnak? Azt nyilván tapasztaltuk, minek-utánna a' Magyarság nyelvén a' Crux fordult és változott Kurucz névre, a' szeretnse, és áldások-is elváltozván, a' déltzeg szabadságnak, hittől el-pártolásnak, el-hatalmazott és ár-víz módgyára terjedő törvénytelen dolgoknak érdemlett büntetése vala az égből kiáltó Anagramma: Czuruk, avagy Hatra... Nemes Ország! tízimeres Keresztet tartsd-meg, és az téged meg-tart. Uo., 468.
- 9 Uo., A3r, 6, 15, 35, 191.
- 10 Az Istenért és religióért; a királyért és hazájért; a lélekért és jószágos cselekedetért. *Pro Deo, et religione; Pro Rege, et patria; Pro anima, et virtutibus.* KISS Imre, *Halotti beszéd Báthori Zsófia felett = Régi magyar prédikációk*, szerk. SZELESTEI N. László, Bp., 2005, 231.
- 11 CSETE, GYALOGI, i. m., 312.
- 12 ESZE Tamás, *Rákóczi „Responso”-ja = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Bp., 1974, 60–61, 81–89. LUKÁCSY Sándor, *Kuruc pap? = Uő, A végtelen jövő: Irodalmi tanulmányok*, Bp., 1998, 217–237.
- 13 „Te ó Seregeknek Ura! ki a tengernek határt vetettél, a Törököt tartóztattad frígyben. Ma Negyven esztendeig tartó Békességben az Ország szaporodik, Vár-megyék erősödnek, Városok, faluk épülnek, Szentegyházak fel-állanak, Kalastromok terjednek, megyék nevedeknek, Törvény meg-virágozik, szegényektől húzás-vonás tilalmaztatik, hadi erő szárnyára kél.” CSETE, GYALOGI, i. m., A3–A3v.
- 14 BÍRÓ Vencel, *A katolikus restauráció kora. (III. Károly, Mária Terézia, II. József) = Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene*, I. Dicsőszentmárton, 1925, 148–152, 108–109, 150–161; KÖVÁRI László, *Erdély történelme*, 6, Kolozsvár, 1866, 91–135; ORBÓK Attila, CSATÁRI István, *Erdély és a visszatért keleti részek*, Bp., 1941, 29–30; R. VÁRKONYI Ágnes, *Az erdélyi fejedelemség utolsó évtizedei (1660–1711) = Erdély rövid története*, szerk. BARTA Gábor, Bp., 1993, 376; MARTON József, *Az erdélyi /Gyulafehérvári/ egyházmegye története*, Kolozsvár, 1993, 72.
- 15 „Istenesen vette-fel a N. Ország: avégre hogy Conjunctio animorum, az Országban egység legyen, és békesség, s-igaz Unio: hogy szükséges az egész Magyarságnak egy hitben lenni, aki által elsőben-is az Ur Istennel minnyájan együvé szövetkezzünk.” CSETE, GYALOGI, i. m., 291.

peket használ: *Egy akol..., egy pásztor..., egy Anya..., egy Anyaszentegyház.*¹⁶ Gyalogi az összetartozás eszméjét már a kiadvány *Bé-ajánló Imádságában* előrevetíti:

Ők [a magyar szentek] a' Te szólódben a' napnak terhit és hevét viselték, mint hivatalos munkások, egyenlő vállal és lélekkel előbb mozdították az Isteni tiszteletedet, hirdetvén egy Istent, egy Hitet, egy Keresztséget, egy akolt, egy pástort.¹⁷

A magyar kiadvány utolsó mondata így hangzik:

Kérd, és nyerd-meg a' Felséges Istentől, hogy újólag szegény Magyar Hazánkban virágozzék-meg mindenütt ez az igazság: hogy egy az Isten; egy a' Hit, egy a' Keresztség; egy az Akol; egy a' Pásztor; és a' Keresztyéni Törvény az egész Magyar Nemzetnél.¹⁸

Ez is bizonyítja, hogy a kötetkompozíciót, a gondolatmenetet Gyalogi alakította ki, azonban ez a gondolat egyszerű változatban a kéziratban is felfedezhető.¹⁹ Gyaloginak kételyei vannak az egység létrejöttében:

Szép dolog az Unio, és Istenes, ha Deák Unió, de mikor fele deák, fele Magyar, a' ki nem egyéb, hanem Uni-Jó, az az a' mi se Istennek, se Királynak, se Hazának, hanem egy embernek hasznos, és jó, az ilyen Unio nem tsinál jó vért.²⁰

A magyarok szerint önmegmentésre kell törekedjenek, amelynek az Urunk színéváltozása napjára készített magyar prédikációjában ad hangot, amikor egy 1550-ben kelt törvényt idéz:

Azon kell lennünk minnyájunknak, hogy a' közönséges... Catholicia Sz. Hit és Religio, 's az Úr Istennek... Tisztelete, az Országban mindenütt helyre állítassék... mind egyik Státusok és Rendek állandó-képpen meg egyezzenek, és úgy-mint Ország tagjai együvé szövetkezzenek; hogy így sok szívek között megegyező álhatatos szeretet, 's-az Országban az Unio, és az által az Ur Isten áldása napról-napra inkább s-inkább nevedgyen.²¹

Csete és Gyalogi szövegeinek összehasonlító elemzése és Gyalogi szövegeinek későbbi felhasználása, azaz a szövegek metamorfózisa (átváltozása, formavál-

16 *Uo.*, 313.

17 *Uo.*, A3v; 290, 516, 522.

18 *Uo.*, 522, 515.

19 CSETE, *i. m.*, VI, 403v.

20 CSETE, GYALOGI, *i. m.*, 303.

21 *Uo.*, 290.

tozása),²² további megközelítési lehetőségeket vetettek fel bennem. Úgy gondolom, hogy Gyalogi nemcsak Csete szövegeinek kiadója, fordítója és interpretálója, hanem sokkal inkább a prédikátorelőd szövegeinek és hallott beszédeinek tolmácsolója, a beszédek üzenetének átadója, továbbvivője és elmélyítője, az előd követője és eszmevilágának folytatója.

2. „Kapcsolatháló, motívumháló” kézirat és nyomtatvány (valamint a nyomtatvány egyes beszédei) között

Gyalogi beszédeit saját történelmi–liturgikus–biblikus–filozófiai kontextus, saját prédikáció- és retorikaelmélet mentén hozta létre, amelyeket eszmék, motívumok és alakok kapcsolathálója köti össze. A kéziratokat és nyomtatott beszédeket összevetve²³ megállapítható, hogy a beszédek főszereplői, magyar szentjei és bibliai szentjei kapcsolathálót alkotnak, valamint együtt egy vallásos (kuruc szabadságharccal összefüggő) nemzetszemléletet tükröznek, adnak tovább hallgatóknak és olvasóknak egyaránt.²⁴ Tanulmányom hátralévő részében arra törekszem, hogy ezt a személyi- és eszmei kapcsolathálót átláthatóbbá tegyem.

A szentek közösségi érdekek eszmei szolgálói.²⁵ Gyalogi Csete-kiadásának figyelemfelkeltő és célmegfogalmazó címének második részében fejt ki:

Ezt a munkát, az Ur Istennek (ki az ő Szenteiben tiszteltetik) dütsőségének terjedésére; ős elejünk distiretes és Szent nyomdokainak követésére; Nemzetünk megmaradására, s' konkolyok előtt plántáltatott Igasságnak tovább-való gyarapodására...

Csete kézírataiban Szent István vértanú Magyarország látnoka, aki előre megjövendölte István király születését.²⁶ Az álomlátás és híradás alkalmas arra, hogy az első vértanú emléknapján magyar toposzokat és eszméket hirdessen a

22 MACZÁK Ibolya, *A királyok tüköre: Magyarországi barokk prédikációk Szent István Királyról = István, a szent király. Tanulmánykötet és kiállítási katalógus Szent István tiszteletéről halálának 975. évfordulóján*, Székesfehérvár, 2013, 107–114.

23 Csete István 44 magyar szentről szóló (ebből 24 az Árpád-háziakról) és 20 Nagyboldogasszony-napi latin kézirat predikációja, Gyalogi magyar nyelvű kiadásának magyar szentekről szóló 26 és Nagyboldogasszony napjáról 12 beszéde.

24 „O tempora, o mores! Quo sua laus et pietas discessit: Habuit ergo olim Hungaria pietissimum Regem Ladislaum; totis pro Fide Catholica pugnantem, et Sanctitate fulgentem toto orbe; habuit ex Innocentiae Juventutis imaginum Americum, Casimirum, inter Episcopos S. Adalbertum, Gerardum, et Benedictum Andream, inter Mulieres Elizabetham inter Virgines Margaritam Andrae Regis filiam.” CSETE, *i. m.*, III, 385r–385v.

25 TÜSKÉS GÁBOR, KNAPP ÉVA, *Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században*, Bp., 2001, 180.

26 CSETE, *i. m.*, VI, 13v.

prédikátor: a korona és az ország apostoli;²⁷ a katolikus egyház és hit minden királyság és ország megtartója;²⁸ az angyali koronát István király Mária kezébe helyezte.²⁹ Gyalogi Szent László-beszédeiben rengeteg információt közöl István királyról:

Szent István már az anya méhéből menyei jelentéssel Királyi méltóságra hivatalos volt.³⁰ Az Országának nem kevés örömmel szolgál, az Úr Istennek egy ilyen hív és okos szolgájára mutatni, Első Szent István Királyra, kit a' Magyar Kereszténységnek első zengéjében az ő Anyaszent-egyházára rendelt úgy-mint Keresztyén Szentségnek Fundátorát és fel-állítóját, ki Nemzetünket Istennek isméretire vezérelné, és tanítaná a' gonosztól távozni és jót cselekedni.³¹

Gyalogi a két király személye által két országrészt kapcsol össze. A szentek alkalmasak arra, hogy földterületeket kössön össze nevük által: Felső-Magyarország és a Duna két oldala Istváné, az Alföld, Erdély, Havasalföld, Horvátország Lászlóé.³² Gyakori jelenség mindkettejükénél, hogy a szent születési helyéhez kötődő szentségét, kultuszát kiterjesztették egy teljes országrészre:

Örvendgy Dunán-túl-való föld ilyen Hazád-fián! Örvendgy Magyar Nemzet a' te véredből Született Sz. Vitézen... Szent Márton Püspök Szombathelyt született... Katonából Püspök, Pogányból Szent és Szentek tüköre teremtetik... Egy Katona, egy Magyar-Országból született Vitéz.³³

A vitézség által szoros kapcsolatba kerültek gyűjteményük beszédeiben olyan szentek, mint Márton, György és László.

Az országrészekről beszélve, most néhány sor erejéig kitérek arra, hogy hogyan látják a keleti országrész, Erdély helyzetét. Csete beszédeiben visszamegy Erdély kezdeti történetéig. Az egység koronájáról beszélve, az egység ellenpéldájaként hozza Szapolyai János megkoronázását, mert akkor egy országban két király uralkodott (Szapolyai és Habsburg Ferdinánd), és belviszály zülalta szét az országot (Erdélyt).³⁴ Az ellenpéldát Gyalogi átveszi, de Orseolo Péter és Aba Sámuel példájával egészíti ki.³⁵ Erdély helyzete mint negatív példa

27 *Uo.*, VI, 42r, 47v.

28 *Uo.*, VI, 42r–42v.

29 *Uo.*, VI, 47v.

30 CSETE, GYALOGI, *i. m.*, 143.

31 *Uo.*, 141.

32 „Ó Tisza mellyéke! Ó Szabolts! Ó Várad! Ó Erdély! a' hol édes Hazánk földén a' Szent Király lábai nyomdoka máig fenn' van... A' mint Székes Fehérvárt az Hit Első Fundátorának sz. tetemivel ékesítette, úgy az Al-földet Sz. László koporsójávalmagasztalná, és az Apostoli Országot, mint két gyémánt lántzal bé-kerítené örök oltalomra.” *Uo.*, 174, 138–139.

33 *Uo.*, 243.

34 CSETE, *i. m.*, III, 398v.

35 „Ezen a' Nemzetes Országon, Koronán, Nagy Bóldog Aszszony Kezét tartya mint tulajdon

néhol közmondásban ismerhető fel: „Bizonyosság lehet Nemes Erdély Országa-is, a' hol példa-beszédben szokás vólt mondani Ergo, Berdo,³⁶ e' kettő rontotta-meg az országot.”³⁷

Gyalogi az Erdélyben ismert Lászlóról szóló népmondák sűrített változatait hozza, amelyek erdélyi templomok freskóin is feltűntek és az erdélyi történelem közösségi emlékezési helyeinek részei.³⁸ Várad, a lászlói föld centrumának³⁹ eleste és visszafoglalása Cseténél és Gyaloginál egyaránt központi téma.⁴⁰ Csete hangsúlyozza, hogy Mária a benne bízókat ellenségeikkel szemben támogatja,⁴¹ Gyalogi pedig kiemeli, hogy a keresztény hadvezérek a Szűzanya közbenjárásának tulajdonították győzelmüket,⁴² hiszen a régi magyaroknál Jézus, Mária nevével volt szokás hadba menni.⁴³ Csete felhívja a hallgatóság figyelmét, hogy Mária oltalma a szentistváni országfelajánlás következménye.⁴⁴ Gyalogi hozzát teszi, hogy a jelenben I. Lipót kardot ránt Szűz Mária örökségének szabadsága mellett,⁴⁵ leborul Mária képe előtt,⁴⁶ és segítséget kér tőle, mert Várad „Israél váltságát várja.”⁴⁷

Amint korábban említettem Gyalogi Szent István és Szent László király által összeköti Erdélyt és Magyarországot.⁴⁸ „Felső Magyar-országot Sz. István; az Al-földet pedig Sz László Király Szentséggel, és tsudákkal nemesítené; két égő fáklya”, amely a két országrészt megvilágosította: István a „Dunának mind

örökségén, se nem engedi... az erő-szakos Uralkodóktól az ő népét torkon verve fojtogatni...”
CSETE, GYALOGI, *i. m.*, 23.

36 A mondás értelmének megfejtése Mikes Kelemen *Törökországi levelek* (Bukarest, 1967) című művének 105. és 109. leveléhez vezetett. A *berdo* fogalom kétszer fordul elő mindössze Mikes leveleiben: „Még Médiolánumban [Milánó] sem kiáltanak már berdót.” *Uo.*, 203. „Kedves néném, a kegyelmed parancsolatjára Orsovát megvevök. Már most nem berdót, hanem Allát kiáltanak benne.” *Uo.*, 241. A *berdo* jelentése: német – wer da?, magyar – ki az?, ki az ott?, Állj, ki vagy? *Uo.*, 329. A *Csinom Palkó*, *Csinom Jankó* kuruc dal szerint a *berdo* a 17. században az őrt álló katonák kiáltása volt, amellyel megállásra szólított föl: „Alig nyílik fel a szája / Berdó kiáltásra / Korog-morog öres hasa / Siet jóllakásra.” *Az ergo* jelentése: tehát, hát.

37 CSETE, GYALOGI, *i. m.*, 361.

38 „Imádságra forrásokat fakasztott, az ezüst, 's-arany pénzt kövekké változtatta... Az ütközetre az égből vett szerentséltető jelet, midőn a' ki-állított Seregek előtt látá, hogy Geyzának az ő Battyának fejére Angyali kéz által Korona tétetnék.” *Uo.*, 158, 162. „Angyali kézek vezetetik a' szekeret-is azon Várad Templomba.” *Uo.*, 139.

39 CSETE, *i. m.*, III, 361r.; VI, 398v.

40 CSETE, *i. m.*, II, 81; CSETE, GYALOGI, *i. m.*, 85.

41 „Ostendere, qualiter contra hostes agat... Varadinum, ope Virginis expugnandum.” CSETE, *i. m.*, II, 82, 93. „A' Szüz MARIA Keresztyán hadaknak nagy segítsége.” CSETE, GYALOGI, *i. m.*, 85.

42 „Mariae Victoria, auxilium Christianorum.” *Uo.*, 86.

43 *Uo.*, 25, 88.

44 CSETE, *i. m.*, II, 85–86.

45 CSETE, GYALOGI, *i. m.*, 89.

46 I. Lipót 1658-ban, német-római császárrá koronázása után Altöttingenben Mária oltalmába ajánlotta magát és országát.

47 *Uo.*, 89.

48 *Uo.*, 509.

két részei”-t, László „Erdély, Havas-al-föld, Horvát, Tót Nemzetek”-et. A gondolatmenetben mélyebbre menve Szent István vértanút Jeruzsálem búzájának nevezi, és a keleti országrészeket mondja az övének, Szent Lőrincet a nyugati országrészek tulajdonosának nevezi, ő Rómáé.⁴⁹

Gyalogi szerint Erdély kezdetek óta a Magyar Királyság, a szentistváni föld része volt,⁵⁰ de a török hódítás tönkretette.⁵¹ Ennek kifejtésében nagy hangsúlyt fektet a regionális, erdélyi vonatkozásokra.⁵² A regionális elemekhez hozzákapcsolja azt, hogy az erdélyi katolicizmus megmentésében a jezsuita rend nagy szerepet játszott, amelyben rendi öntudatának is hangot ad.⁵³ Loyolai Szent Ignác kultuszának elterjedését hirdeti Erdélyben.⁵⁴ A második Xavéri Ferenc-beszédben Magyarország, mint „Regnum Mariano Apostolicum”,⁵⁵ Erdély, mint „az Apostoli verítéknek földje” jelenik meg.⁵⁶

Csete Szent Márton- és Szent Adalbert-napi beszédei szintén alkalmasak eszmei mondanivalók továbbadására. Márton-napi beszédében Csete a keresztény egység megvalósításának kifejezésére az egy akol és egy pásztor, valamint a Noé bárkája képeket használja.⁵⁷ Adalbert napi beszédében Csete a régiót és a religiót szétválasztja, az utóbbi elsőbbségét és fontosságát emeli ki.⁵⁸ Magyarország és királyai apostoli hatalommal rendelkeznek.⁵⁹ Pethő György története alapján Csete elmeséli Eszék elfoglalását, kifejti, hogy a jelenben az igazi ellenség a török és a tatár, valamint az eretnokség, amelyet Mária is megsirat.⁶⁰ Kiemeli, hogy Adalbert tanította a hitre Géza fejedelmet, ő az első keresztény tértő Magyarországon, ő keresztelte meg Istvánt,⁶¹ ő Magyarország első főpapja,⁶² Magyarország patrónusa. Géza, István és Adalbert által született meg a keresztény Magyarország, ő az ország üdvössége,⁶³ a Mária-kultusz elindítója,⁶⁴ az apostolok *successora*,⁶⁵ aki sokat buzgólkodott a magyar katolikus egyház létrejöttéért.⁶⁶

49 *Uo.*, 138–139, 174.

50 *Uo.*, 140.

51 *Uo.*, 293.

52 „Ha ki Erdélyben tenne ditséretet, méltán azt a' Hazát úgy-mint a' koronának egyik sarkát nevezhetné, és számlálhatná ditséreti közé, az említett Szent Leo Pápa szavával. Ut quam &c. Hungaria Stephano: tam illustre fieret Transylvania Ladislao. Ugy az Horváth, Tóth, Dalmatia Nemzetek &c.” *Uo.*, 140.

53 *Uo.*, 371.

54 *Erdélyben Ūri háznál tartatik titkon Sz. Ignác képe. Uo.*, 356.

55 *Uo.*, 391.

56 *Uo.*, 393.

57 CSETE, *i. m.*, VI, 403v.

58 CSETE, *i. m.*, V, 188.

59 *Uo.*, V, 195.

60 *Uo.*, V, 197, 200.

61 *Uo.*, III, 126v, 138r.

62 *Uo.*, III, 130r.

63 *Uo.*, III, 131r.

64 *Uo.*, III, 131v.

65 *Uo.*, III, 132r.

66 *Uo.*, III, 134r.

A keresztény Európában István, Imre és László szentté avatása teremtette meg azt a szakrális legitimitációt, amely tekintélyt adott az Árpád-háznak a kontinens előtt.⁶⁷ Gyalogi és Csete a szentség terjedését, hitelességét az alakok és tevékenységük összekapcsolásával, párhuzamával fejezi ki:

Lésznek Sz. Mártonok, Sz. Adalbertek-is, és kintsek, a' kikkel a' meg-dólt Szent-egyházakat talpra állítsák... születnek új Sz. Imrék, Ersébetek, Advigák.⁶⁸ Az Ország Sz. Adalbert, Sz. Gellért Püsp. Praedikálására tért-meg.⁶⁹ Szent Márton, ki Magyar vérből született vitéz volt.⁷⁰ Sz. Mártont említeni annyi, mint Benedekben Szent Mártont látni, Sz. Mártonban Benedeket. Az első Szent István M. kegyes volt Sz. István Királyhoz, Sz. István Sz. Mártonhoz, Sz. Márton Sz. Benedekhez... mind nagy kereskedő Szentek.⁷¹ Hit..., amelyet ültetett a' Magyarok Szívébe Első Sz. királyunk, Sz. István Király; amellyet vérevel-is öntözött e' mái dütsőséges Sz. Mátyr, Sz. Gellérd Püspök.⁷² Sz. Gellérd... született Velencez városában... Nevelkedett Gellérd, Sz. György M. neve alatt lévő Kalástromban... Sz. István színe eleibe érkezvén, Szent Imre Hertzeg oktatójává tétetett... N. Aszszonyunknak, a' Boldogságos Szűznek, Isten után, tiszteletét gyarapította.⁷³ István Albertnek Primogenitus, első szülött-fija volt lélekben.⁷⁴

Gyalogi kapcsolathálójának középpontja Mária, a Boldogasszony, a magyar szenteket a Mária-kultusz, a régi Magyarország földterülete,⁷⁵ a pogányok, törökök ellen folytatott harc köti össze, ezért a hálózatban sok történelmi vonatkozás, kortörténeti esemény és hagiográfiai elem kap helyet. Gyalogi egyes kijelentései csak a kapcsolatháló által érthetőek meg, amelyre két példát hozok: „Józsue az Istennel, Józsue a néppel, akkor hallanak a pogányok⁷⁶ és Két Hadi Vezérek, két Keresztyén Herkulesek, Mársok, és több vitéz Rendek.”⁷⁷ A kapcsolatháló következtében a mondatok többletjelentést kapnak. Józsue a beszédekben maga Szent István,⁷⁸ így a mondat jelentése átértékelődik, átírha-

67 BITSKEY István, „Erkölcöknek tündöklő gyönyögzyszeme” (Szent Erzsébet a kora újkor magyar irodalmában) = *Árpád-házi Szent Erzsébet: Magyar-német kultúrkapcsolatok Közép-Európában*, szerk. GÁBOR Csilla, KNECHT Tamás, TAR Gabriella-Nóra, Kolozsvár, 2009, 10.

68 CSETE, GYALOGI, i. m., 206.

69 *Uo.*, 518.

70 *Uo.*, 209.

71 *Uo.*, 210.

72 *Uo.*, 522.

73 *Uo.*, 515.

74 *Uo.*, 106.

75 „A föld nem az a régi?... Fenn vagyunk; az égben-is változást én nem látok, sem a föld, a Duna, a Tisza, a Tátra, a Fátra, a Mátra nem más ma, mint-sem akkor voltak az Hazánk tzímeriben, azon tzímerünk ma-is arany pénzen, az Ország zászlóján; azon nyelv, és öltözet, azok maradványi és örökösi volnánk.” *Uo.*, 289.

76 *Uo.*, 304.

77 *Uo.*, 304–305.

78 *Uo.*, 13–14.

tó: *István az Istennel, István a néppel*. Győr megvételeének emlékbeszédében három idősík kapcsolódik össze: Józsué bevette Jerikót, Szent István legyőzte a pogány Koppányt, Pálffy Miklós és Adolf von Schwarzenberg visszafoglalta Győr városát a pogány töröktől. Gyalogi Istvánt és Lászlót nevezi Marsnak, Herkulesnek.⁷⁹ Ezáltal a második mondat átírható, szintén összeköti a közelmúltat a régmúlttal: „Két hadi vezérek, István és László, Pálffy Miklós és Adolf von Schwarzenberg.”

A fenti gondolatmenet jól tükrözi azt a megállapítást, hogy a tudatot, a tudatformák alakulását a lét változásai határozzák meg; az irodalom fejlődését a történelmi fordulatok irányítják. Történelem, politika és irodalom állandó kölcsönhatásban van.⁸⁰

Csete kéziratának középpontja István király, magyar szentjeit a Mária-tisztelet mellett, az erények hálózata,⁸¹ ereklyék fűzik össze,⁸² a történelmi és életrajzi adatokat az erények bizonyítására használja fel.

A nyomtatott–fordított–kibővített–szűkített változatokon megfigyelhető – mivel Gyalogi prédikációi a magyarság történetét a Máriához való viszony perspektívájában értelmezik –, hogy a Csete-kéziratok István király-napi eszméi, motívumai, mentalitásai átkerülnek a fordítás során a Nagyboldogasszony-napi beszédekbe. Gyaloginál „Nagy Bóldog Asszony egyéb Innepek koronája”,⁸³ Cseténél Mária a koronák koronája. István alakja és tettei a Mária-ünnepeken is előkerültek.⁸⁴ Nagyboldogasszony napján az országot Szűz Mária oltalmába illet ajánlani.⁸⁵ Csete az 1684-es gyulafehérvári kéziratban Mária mennybemenetele mellett kiemelte, hogy az ország *hereditano* Máriáé,⁸⁶ az 1689-es gyulafehérvári prédikációban, hogy ahogyan Mária teste épen maradt, úgy maradt épen az irgalmasság következtében István jobb keze is,⁸⁷ az

79 *Uo.*, 173.

80 MEZEI Márta, *Egy irodalmi korszak vége az irodalomtörténet-írásban = Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 1996, 395.

81 Igazságosság (Imre, László, István), bátorság (Imre, László, István), alázatosság (Imre, Márton), bőkezűség (Imre, László, Erzsébet, István), jámborság (Imre, László, Márton), könyörületeség (Erzsébet, István), tisztaság (Imre, Erzsébet), erősség (Imre, László, István, Erzsébet), irgalmasság (László, Erzsébet, István). Csete erényei az *Intelmek* és legendák erényeit viszik tovább.

82 Pádúai Szent Antal romolhatatlan nyelve, Alamizsnás Szent János romolhatatlan keze, Szent István király romolhatatlan jobb keze. CSETE, *i. m.*, II, 27.

83 CSETE, GYALOGI, *i. m.*, 17.

84 CSETE, *i. m.*, II, 64, 86, 92. „Mitsoda Innepek légyen ma tudgyátok: Nagy Asszonyunk mennyen földön terjedő dütsőségének napja: oda fel a' dütsőség Koronáját Fíának kezéből ma vette-el; ide alá Sz. istván Testamentomából ajánlott Koronával, ezen napon koronáztatott-meg és választatott Haereditaria Örökös Asszonyunkká.” CSETE, GYALOGI, *i. m.*, 37.

85 SZELESTEI N. László, *Az erdélyi ferencesek Szent István-képe 17. századi prédikációkban = „Hol vagy, István király?”: A Szent István-hagyomány évszázadai*, szerk. UÓ, Bp., 2006, 277.

86 CSETE, *i. m.*, II, 1–2, 85–86.

87 *Uo.*, II, 27.

1685-ös gyulafehérvári beszédében, hogy „Parentes nostri, veri Ungari, veri Hungaria filis” hagyományozták ránk „Nagy Boldog Aszszony” nevét és tiszteletét. Csete folyamatosan kiemeli, hogy csak a magyaroknál nevezik Nagyboldogasszonynak.⁸⁸ Erre alapozva jegyzi meg Gyalogi: „Anyát Magyarok Nagy Aszszonyának, és népemet Szűz Mária örökségének hívom és nevezem... E volt nálunk Hazánk Patrónája neve, e léssen örökké.”⁸⁹

Csete az 1695-ös monostori beszédébe belefűzte, hogy István Mária kezébe helyezte a koronát és a királyságot.⁹⁰ Az 1698-as monostori beszédben párhuzamba állította a magyar nép Máriával való összekapcsolását azzal, amikor Jézus az anyját János apostolra bízta. A Máriának való országfelajánlást ugyanolyan fontos jelenetnek tartja a magyar történelemben, mint amikor a keresztre feszített Jézus János apostolra bízta anyját.⁹¹ A magyar nemzetet Mária nemzetének tartja.⁹²

Gyalogi az 1699. évi kolozsmonostori beszédében hivatkozik arra, hogy István az ország patrónájának választja Máriát.⁹³ Az 1698-as kolozsmonostori beszéde szerint István a koronát és az országot Mária testamentumába hagyta;⁹⁴ ő foglalta törvénybe Mária tiszteletét; apostol volt, angyali koronában részesült;⁹⁵ a magyar nemzetet Mária örökségévé tette.⁹⁶ Az 1705-ös győri beszéd arra utal, hogy István Gyümölcsoltó boldogasszony és Nagyboldogasszony tiszteletére érsekséget alapított, az első ünnepen kapta a koronát, a másodikon koronázták meg, halt meg;⁹⁷ Máriával szövetséget kötött.⁹⁸ Az 1702-es győri beszéd szerint István privilégiuma, hogy „Nagy Boldog Aszszony”-nak nevezte Máriát.⁹⁹ Az 1703-as győri beszédbe kerülnek be az uralkodói jelvények, a korona¹⁰⁰ és a királyi pálca.¹⁰¹

A magyar szentek hálózata – Csete és Gyalogi magyar szentekről szóló, valamint Nagyboldogasszony napi beszédeiben – a nemzeti szentséget voltak hivatottak tükrözni, kiemelni, és kiterjeszteni Európára, valamint a kora újkori katolikus identitástudat megerősítése.

88 *Uo.*, II, 34, 92. „Mária Nevének e’ változtatását az Úr Isten a’ Magyaroknak tartotta, István privilégiuma, hogy Magna Dominának, Nagy Boldog Aszszonynak nevezte.” CSETE, GYALOGI, *i. m.*, 30.

89 *Uo.*, 35.

90 CSETE, *i. m.*, II, 154.

91 CSETE, GYALOGI, *i. m.*, 18.

92 CSETE, *i. m.*, II, 171, 192.

93 CSETE, GYALOGI, *i. m.*, 6.

94 *Uo.*, 11.

95 *Uo.*, 13.

96 *Uo.*, 17.

97 *Uo.*, 19.

98 *Uo.*, 27.

99 *Uo.*, 30.

100 *Uo.*, 37.

101 *Uo.*, 42.

3. „Nemzet és haza” mester és tanítványa

Csete kézírataiban a nemzet- és hazafogalom csak toposzokban, rövid kijelentésekben van jelen, amit Gyalogi a kötetben kidolgoz, elmélyít, értelmez. Csete gondolatainak jelentéstöbbletet ad a szentek, eszmék, motívumok kapcsolat-hálója által, amelyben a Szent István által Máriának ajánlott korona képzete és az országfelajánlás kerül újra előtérbe.¹⁰² Gyalogi prédikációiban az országot és a koronát egymással azonosítja: „Ezen a’ Nemzetes Országon, Koronán, Nagy Bóldog Aszszony Kezét tartya.”¹⁰³ Szerinte Mária elhagyása miatt jutott az ország romlásra,¹⁰⁴ de Mária és István érdemei miatt megkönyörül raja Isten.¹⁰⁵ A bűnök az oka a török pusztításnak, ők a „virga Dei”.¹⁰⁶

A hazát gyakran tekintették szent földnek,¹⁰⁷ amit Gyalogi szintén beépít a kötet beszédeibe:

A’ mint Szent István által Pogányságból ki-tért az Ország, ugy az eretneki el-pártolás után a’ régi Pogányság majd nem vissza-tértítettett, és a’ Szentek földéből (ó fájdalom!) lött tolvajok barlangja.¹⁰⁸

Gyalogi, amikor az ideális és jogos uralkodó képét rajzolja meg, a haza területéről, mint Istentől kapott földről beszél:

102 BENE, *Hol vagy, István király? (Bevezetés)*, 7–9.

103 CSETE, GYALOGI, *i. m.*, 23.

104 *Uo.*, 198, 202–203. A Mária-tisztelet elhanyagolása, mint a romlás oka, elterjedt nézet volt a katolikusok liturgikus énekeiben is (Nyéki Vörös Mátyás, *Mária-ének*, 1633; Kájoni János, *Cantionale catholicum* Szent István-énekei, 1676). SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „*Hol vagy István király?*” = *Hol vagy István király?*: A *Szent István-hagyomány évszázadai*, szerk. BENE Sándor, Bp., 2006, 283 és 285.

105 „A’ Testamentom mellől elállani, nem egyéb vólt, hanem az Országot temetni..., a’ Testamentomtól és szövetségétől el-állott, akkor idegen kézre ment a Királyi páltza..., másnak adatik a’ Birodalom..., valahová a’ bűn bétsúszik nyomában a’ pusztulás: káromkodás, eretnenségek, a’ fő-rendek eltávolodása Istentől.” CSETE, GYALOGI, *i. m.*, 42.

106 BITSKEY István, *A nemzetsors toposzai a kora újkori magyar irodalomban* = *Uő, Mars és Pallas között. Múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban*, Debrecen, 2006, 48. „Isten az Országot a’ törökök kezére adta... a’ Török porázát, másfél Saeculumig tartó nagy Isten ostorát.” CSETE, GYALOGI, *i. m.*, 198.

107 KRUPPA Tamás, *Szent István kultusza a Báthoryak Erdélyében* = „*Hol vagy, István király?*”: *A Szent-István hagyomány évszázadai*, szerk. BENE Sándor, Bp., 2006, 57–62.

108 CSETE, GYALOGI, *i. m.*, 15. „Sz. István, Sz. László Királyok bötsületes tetemi, Sz. Imre Hertzeg Szűz testének hamva, és pora, előlünk máig-is el-vannak rejtve, és talán mind addig el-lesznek titkolva, még a’ Szűz Mária ellenségei az ő öröksége földit tapodgyák... Nem lehettek felejtékenyek vagy a’ téjel mézzel folyó földről, kit az Atyáitoknak adtam... Sz. István Királyban láttatok új Moysést, Szent Lászlóban második Jósuet tsudákkal és jelekkel, Szűz Szent Imre Hertzegben meg-testesült Angyalt a palotában... Mementót kívánok... A’ földünk az Isten irlalmasságának földje... Pro Deo, Rege, Patria... Mártius Hava, az Úr győzedelminek hasadó piros Hajnala, szabadságnak kezdete Israelben.” *Uo.*, 204, 306.

A' kire az Isten mutatna saját vérünkből, Nemzetünkből választandó Személyre és Szentre: Mikor bé-menendezs a' földre, a' kit az Úr Isten adand te néked: azt rendellyed, a' kit a' te Urad Istened fog választani az atyádfiai közül. Más nemzetből Királyt nem tehetsz a' ki atyádfia ne légyen. (Deut. 17.)¹⁰⁹

Gyalogi szerint a nemzet születési adottság, amelyet a *magyar vér* emlegetésével jelez.¹¹⁰ Beszédeiben a magyar nép kiválasztottságának hirdetője: „ez Kristus régi népe, ez Mária öröksége, ez a' választott ország.”¹¹¹

Az országra alkalmazott toposzokat¹¹² Gyalogi egy városra alkalmazza, Győr a teljes országot jelenti:

Itt húsz-ezeret vett-bé a' Ráháb Fia... Töröknek kézbe adta a' nagy erőseget, elárulta ezt a' Nagy-Aszszony örökségét, Magyar Koronának egyik ágát le-törte, Austria Kóltsát Pogányok által-adta.¹¹³

Győr a „Keresztyenség erős Bástyája.”¹¹⁴ Győr városa és felszabadítása a Stuar Hall-i értelemben válik szimbólummá, a magyar nép pedig cselekvő közösséggé.¹¹⁵

Gyalogi a 17. századi jezsuiták közkedvelt jelszavát használja buzdításként az egység megvalósításához: *Pro Deo, Rege, Patria*. Gyalogi szövege egy egységes ország felépítésében gondolkodik,¹¹⁶ amely megvalósításában az egyéni érdekek előtérbe helyezését tartja akadálynak.¹¹⁷ Beszédeiben a magyar királyok, mint országot védő, igazságos háborút folytató, keresztény hitet és értékeket védő személyek, magyar Marsok jelennek meg.

A második Győr felszabadításáról szóló beszédében Gyalogi kijelenti, hogy a győzelem Isten műve, amely a magyar, szentistváni kettős keresztben válik

109 Uo., 177.

110 Uo., 16.

111 Uo., 43.

112 BITSKEY István, „*Én mast szóllok csak vitézlő dolgokról*”(A *nemzeti sors toposzai Tinódi históriás énekeiben*) = Uő, *Virtus és religió*, Miskolc, 1999, 90.; BITSKEY, A *nemzetsors toposzai...* i. m., 41.

113 CSETE, GYALOGI, i. m., 302.

114 Uo., 305.

115 A nemzeti kultúrák úgy alkotják meg az identitásokat, hogy a nemzet fogalmát jelentésekkel töltik fel, amellyel identifikálódhatunk. Ezeket a jelentéseket a nemzetről mesélt történetek, a nemzet jelenét a múltjával összekötő emlékek és azok a képek tartalmazzák, amelyeket ezek alapján konstruálunk. A nemzeti kultúrát, mint elképzelt közösséget, a múlt emlékezete, a vágy, hogy együtt éljenek és az örökség folytatása alkotja. STUART HALL, *A kulturális identitásról*, ford. FARKAS Krisztina, JOHN Éva = *Multikulturalizmus*, szerk. FEISCHMIDT Margit, Bp., 1997, 69–73.

116 „Ó ha ma ez a Concordia, és sok szíveket egybefoglaló egység lántza közöttünk fenn-vólna. Két nép, lélekben egy.” CSETE, GYALOGI, i. m., 302.

117 „Uni-Jó, az az ami se Istennek, se Királynak, se Hazának, hanem egy embernek hasznos.” Uo., 303.

jelenvalóvá.¹¹⁸ Isten segítségével mellett Mária is oltalmazza a magyarokat.¹¹⁹ Az Árpád-házi királyok a múltban Magyar Herkulesek voltak, a jelenben pedig Pálffy Miklós, Győr felszabadításának hőse a Magyar Herkules.¹²⁰ Gyalogi a győzelem sikerét Isten és Mária segítségével, az összefogásban látja.¹²¹ A felszabadító harc leírásában saját korára utal Gyalogi: feltűnik a kuruc szabadságharc kedvelt hangszere (tárogató), valamint a gubernátori tisztség.¹²²

Csete beszédeinek nemzetszemlélete egyszerűbb, vázlatosabb. Kézirataiban kiemeli, hogy amióta István vértanú Saroltnak álmában jelezte István király születését, azóta Krisztusé a magyar nép.¹²³ A magyar nép, mint Isten kiválasztott népe jelenik meg.¹²⁴ Csete a magyarok Mária-tiszteletének dicsérője, valamint a koronatan hirdetője: „Coronam Ungariae Angelicam esse és Coronam Apostolicam esse.”¹²⁵ Az ország lakóit „genti Mariae”-nak nevezi,¹²⁶ amely Mária védnöksége alatt áll.¹²⁷

118 „Az Ország Tzimériből adatik néki a' Jónás Próféta jele, a' kettős Kereszt, a' ki ötet megrottntya, a' kit ő a' Keresztyén toronyokból Kristus Keresztinek ellensége, le-vert, és megtsúfolt.” *Uo.*, 308.

119 „A' Kristus Királyi Széke előtt le-borúl az Ország Patrónája, a' kié a' Győri Basilika.” *Uo.*, 309.

120 *Uo.*, 313.

121 „Svarzenburgicus a' kaput víja... Pálffy Miklós a' belső Várat víja... Éllyen a' Pálffy Ház! Éllyen a' Magyarság!” *Uo.*, 312.

122 „Már-már az éneklő harcban dob, trombita, tárogató sípok készülnek a' nagy Victoria adó Seregek Urának ditsőséget zengeni.” *Uo.*, 303.

123 CSETE, *i. m.*, II, 120.

124 *Uo.*, II, 123.

125 *Uo.*, II, 125, 126.

126 *Uo.*, II, 175.

127 *Uo.*, II, 179.

Nyelvemlék, közköltészet, hamisítás

A „tudós hazafiság” mozgalmának¹ egyik fontos eredményeképp a 18. század utolsó harmadában megélénkült az érdeklődés a magyar kultúra írott öröksége iránt. A forráskutatók lendülete mindenfelére kiterjedt a hazai régiségből: professzionális és műkedvelő történészek másolgatták a családi levéltárak muzeális okiratait, a bontakozó irodalmi sajtóban is fel-felbukkant egy-egy középkori vagy kora újkori nyelvemlék. Az Anonymus-*Gesta*, a *Halotti beszéd*, majd további régi irodalmi források felbukkanása és gyors recepciója valósággal átírta a középkorra vonatkozó ismereteinket. A szövegrelíkviai kora volt ez – talán nem is véletlenül, hiszen a közelmúlt (Rákóczi-szabadságharc, az Erdélyi Fejedelemség aranykora) emlékezetét szintén a kultikus szövegek hosszabbították meg olyan nemzedékekig, amelyeknek már nem voltak személyes benyomásaik róla. E folyamatban kulcsszerep jutott a magyar közköltészetnek, méghozzá egyszerre „alanyi jogon” – mivel ez a hagyománylánc biztosította a tiltott, rebellis vagy csak egyszerűen profán műfajok jelenlétét –, másrészt mint tudományos tárgy is fontossá vált, ekkoriban még összemosva a népköltészettel. Révai Miklós, Pálóczi Horváth Ádám és Jankovich Miklós a hiteles régiségek hordozójaként, spontán értékmentőként tekintettek rá. Az alábbi apró adat jelzi: jogosan.

Közköltészeti forrásokban két okból is rábukkanhatunk írott régiségekre, amelyek néha évszázadokkal korábbiak a lejegyzés idejénél. Egyrészt a kéziratok hagyomány gyakran konzervatív, tehát önmagában is sok régi szöveget görgetett (némiképp összefonódva az iskolai-kollégiumi műveltséggel). Filológusaink még csak szórványosan fedezték fel a 18. századi kéziratokba lemásolt

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. A dolgozat az OTKA 104758. sz. pályázat és az MTA Bolyai János Ösztöndíj támogatásával készült. Külön köszönetet mondok Hoffmann Gizella, Madas Edit és Tóth Zsuzsa segítségéért.

1 A téma legrészletesebb bemutatása: DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Bp., 2009.

antik vagy neolatin epigrammákat, elégiákat, alkalmi verseket vagy a középkori vágáns költészet töredékeit. Böven lesz dolga a kritikátörténészeknek az iskolai jegyzetek közt megbúvó idézetekkel, olvasmányjegyzékekkel, komoly és tréfás szótárakkal, rejtvényekkel is. A 18. század vége felé azonban egyre több forrás tanúskodik a tudatos régiséggyűjtés programjáról, a másolat általi megőrkítés-megőrzés szempontjáról. Ez egyrészt a közköltészet saját műfajaira vonatkozott, különösen a történeti és vitézi énekekre, a keservekre és a virágénekekre. Jankovich Miklós, Aranka György, Dugonics András vagy Pálóczi Horváth Ádám kéziratai muzeális szövegeket is őriznek, mintegy meghosszabbítva ezek közköltészeti életidejét. Az ilyen gyűjteményeket szekunder forrásoknak szoktuk nevezni.²

Szűkebb témánkat tekintve ilyen szórványemléknek tarthatjuk, amikor Mészáros Ignác, a *Kártigám* leendő szerzője 1765 táján lemásolja kéziratosa verseskönyvébe Sylvester János hexameterait az Újtestamentum elejéről.³ Csokonai az *Anákreoni dalok* bevezetőjében nemcsak a korabeli nép- és közköltészet ajánlja a magyar literátorok figyelmébe, hanem a „veszekedő prédikációkat”, illetve Szenci Molnár Albert munkásságát is.⁴ A középkori nyelvemlékek irodalmi hatását jelzik Dugonics András idézetei az *Etelka*-sorozatban, akárcsak Kazinczy Ferenc közköltészetté váló verse, a *Fekete szemű szép hölgyecske* (1789), amelyet egy keresztes vitéz szerelmes dalaként, középkori ortográfiával adott közre az Orpheusban – sokáig a kortársak is hiteles relikviának vélték.⁵

A *Pannóniai ének* felbukása és gyors elterjedése szintén a 18. századra tehető; elsőként 1774-ben, Pray György leveléből értesülünk róla. Hubert Ildikó kimutatása szerint többféle változat is keringett a magyar értelmiség körében. Hogy eredetileg hány alakja volt az éneknek, s valóban variánsokban létezett-e, nem tudjuk, mivel nem maradt ránk a középkori alapszöveg, csupán ezek a hitelesnek mondott, mégsem egyező másolatok,⁶ illetve egy 17. századi töredék Batizi András Jónás-históriájának egyik példányára írva. A záró vers-

2 Csörsz Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840*, Bp., 2009 (Irodalomtörténeti Füzetek, 156), 39.

3 *A magyar kéziratosa énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, 2., bőv. kiad., összeáll. STOLL Béla, Bp., 2002 (a továbbiakban: STOLL + tételszám), 280. sz., I. 145b–146a.

4 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Jegyzések és Értekezések az Anákreoni Dalokra* = *Uő, Tanulmányok*, s. a. r. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, Bp., 2002 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei), 86–106; itt: 97–98.

5 *Keresztes Bálint kedveséhez Tornai Margithoz, a' Szent Földről. Kassán, Septemb. 24dik 1789; Fekete szemew zeep Hwlgiechke* = KAZINCZY Ferenc *Összes költeményei*, s. a. r. GERGYE László, Bp., 1998 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 2), 50. sz. és jegyzetei. Az Orpheusban kiadott változat (1790. február): *Első folyóiratunk: Orpheus*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 2001 (Csokonai Könyvtár: Források, 7), 66–67.

6 HUBERT Ildikó, *A Pannóniai ének XVIII. századi másolatai – és a belőlük levonható következtetés* = *Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., 2010, 99–104, itt: 101–103. Lásd még Uő, *Dugonics András levele Gruber Antalhoz a Pannóniai Énekről*, ItK, 99(1995), 95–102.

szakok esetenkénti hiánya megkérdőjelezheti akár Csáti Demeter szerzőségét is. A filológia és a történeti hitelesség nézőpontjából ez a bizonytalanság valóban nem segít, ugyanakkor a *Pannóniai ének* ekkori élete teljesen megfelel a közköltészeti létmódnak: nincs pontos alapszöveg, a másolatok személyes láncban terjednek, s szabadon felhasználhatók (vö. Dugonics). Ez a nyelvemlék tehát az *eredeti státuszától függetlenül* lépett be a variogenezis világába, ami – úgy tűnik – a mégoly gondos másolók körében is természetes dolognak tűnt. Közköltészeti felhasználása ilyen formán a vers születése után legalább 270 évvel következett be.⁷ Bizonyos értelemben a 17. századi udvari szerelmi líra popularizálódása is ugyanezt tükrözi: az új (köznemesi, majd paraszti) közönség számára azok a versek sem ereklyék voltak, hanem adaptálható, felhasználható szövegminták.

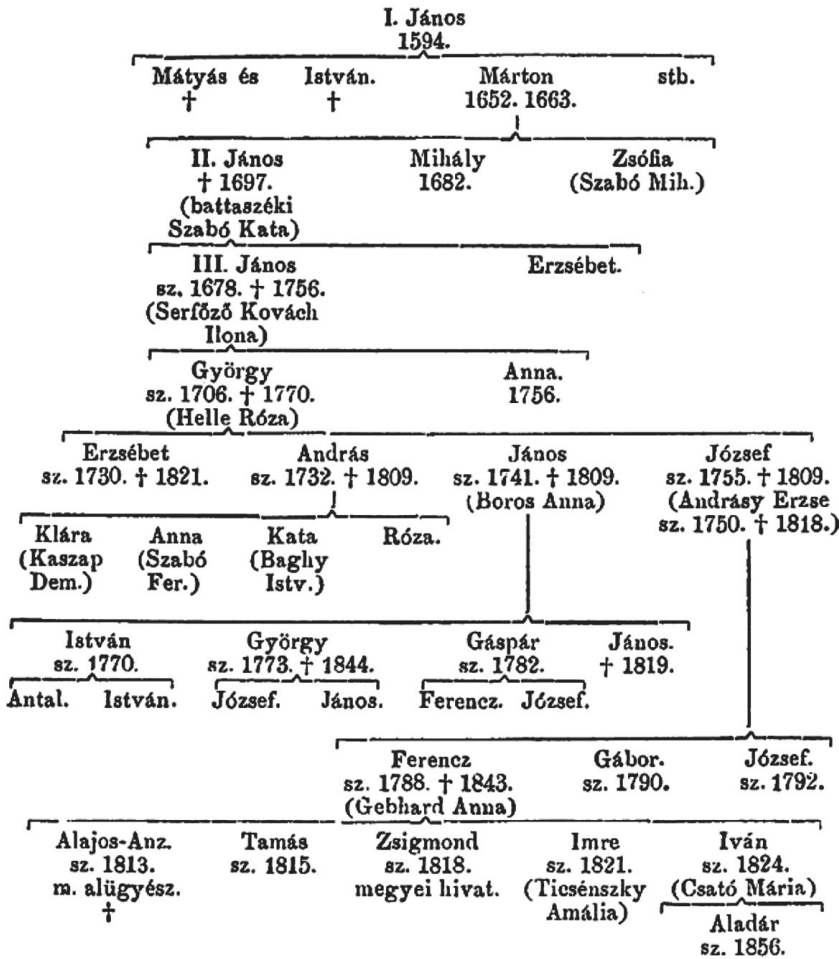
A *Pannóniai ének* esetéhez időben és kultúrtörténeti szempontból is egészen közeli adatra bukkantam az Országos Széchényi Könyvtár egyik, ritkán kutatott kis kéziratában (Oct. Hung. 1159).⁸ Teljes címe a törzsanyag kézírásával: *Magyar Szivnek Fohászkodásai egybeszedegette egy Hazáját szerető árva Magyar a' Romlásnak, Pusztulásnak szomorú Esztendejiben*. A nyolcadrét alakú, 18 lapos kézirat címlapján több latin névbejegyzés és dátum olvasható: András[s]y József, Nagy József (1783), Helle György – ez utóbbi 1727. [?] március 19-ei datálással, átsatírozva –, a borítóbelsőn pedig Nagy Ferenc aláírása, illetve Nagy Iván bélyegzője. (Az eredeti címlapot tövig kivágták, s a bélyegző helyén is volt valaha egy beragasztott ex libris, mint arra a nyoma utal.) A címlap tetején reszketeg, idős emberre valló kézírással: „Eösi neni Fohaskogyasai Amen”.

A felsorolt személyek közt nem nehéz összefüggést találni. Haladjunk visszafelé az időrendben! Nagy Ferenc (1788–1843) a történész Nagy Iván apja volt, s többek közt táblabíróként és Nógrád megye főlevéltárosaként szerzett érdemeket. Közköltészeti érdeklődéséről is tudunk; ifjúkori kéziratosszerű gyűjteményei (1806, 1812–1816), illetve azok másolatai a Magyar Tudományos Akadémiára és az OSZK-ba kerültek, némelyiket már Erdélyi János kézhez kapta.⁹ Ő azonban legfeljebb a kései örököse lehetett a kéziratnak, hiszen 1783-ban

7 SZATHMÁRI István nyelvtörténeti okokból korábbra datálja a szöveget (*Miről árulkodik a Pannóniai ének nyelve és helyesírása?* = *Ghesaurus, i. m.*, 105–114), ugyanakkor hiteles ősszöveg híján e jelenségek némelyikét akár a 18. századi kreatív másolók saját beavatkozásának is tarthatjuk.

8 Nem tudni, miért, de kimaradt STOLL Béla bibliográfiájából is (*i. m.*), holott semmiképp sem egyetlen szerző autográf kézirata, hanem – mint látni fogjuk – antológia. Annyi bizonyos, hogy 1950-ben került az OSZK-ba Balassagyarmatról, a Palóc Múzeumból, csaknem 300 másik dokumentummal együtt.

9 Pl. STOLL 538. és 631. sz., ez utóbbit Nagy Ferenc 1812 és 1816 között másolta korábbi kéziratokból: egyrészt a sajátjából (1806), másrészt viszont egy egész fejezetnyit „néhai e. Atyám 1788dik Esztendőbeli énekes könyvéből” (11b–25a). Ez azt jelenti, hogy Nagy Józsefnek egy másik, saját maga által összeállított versgyűjteménye is volt. A két kötet repertoárjában nincs átfedés.

még meg se született. A következő fontos név édesapjáé, Nagy Józsefé (1755–1809).¹⁰ A jogi végzettségű, vármegyei tisztségeket is betöltő nemesember feleségét Andrássy Erzsébetnek hívták (1750–1818), az ő révén a kiterjedt Andrássy család egyik ágával is rokonságba kerültek. Andrássy József az ő fivére volt, aki Nagy Iván szerint egri megyei papként tevékenykedett s fiatalon elhunyt. A családi protokollum – amelynek még nagy szerepe lesz – Andrássy Józsefről pontosabb adatokat közöl: 1756-ban született,¹¹ és 1784. április 6-án hunyt el a Zemplén vármegyei Tarcalon, ahol káplánként szolgált, s április 8-án ott is temették el.¹² Helle György neve szintén beilleszthető a Nagy család rokoni

10 NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, VIII, Pest, 1861, 67.
 11 *Protocollvm Familiare Georgii Nagy*, OSZK Fol. Hung. 1325 (a továbbiakban: *Protocollum*), 38b; Nagy József feljegyzése.
 12 *Uo.*, 37a. Prédikációiból is fennmaradt egy autográfnek tűnő kézirat 1782-ből: OSZK Quart. Hung. 2984.

körébe. Nagy József édesanyját Helle Rozáliának hívták (1730-ban házasodtak össze Nagy Györggyel, s 1784-ban halt meg); neki volt egy Helle György nevű testvére, róla azonban semmit sem tudunk. Mindazáltal lehetséges, hogy őt rejti az átszírozott név, hiszen feltehetőleg már/még élt 1727-ben (ha jól olvassuk az áthúzott bejegyzést). Ezek a bejegyzők tehát mind rokonok: Nagy József, az ő anyai nagybátyja, a sógora és a titokzatos „Eösi neni”, vagy a rá hivatkozó újabb ismeretlen.

Az első szöveg végén (4a) újabb, nehezen kiolvasható nevek és további évszámok következnek: „Ex Dono Est Dei SN [?]go P[ater] Aloy[sius] Suteö [?] 1723. possedit hunc Lib[rum] D[ei] Gr[atia]. Más kézzel: Ab Em[erico] Ban accepit Jos[ephus] Andrásy A[nn]o 1779”. E két adat nyomán valószínű, hogy a gyűjtemény, vagy legalábbis egy része már az 1720-as években elkészült, ekkor Sütő Alajos páter (?), majd Helle György tulajdona volt, őáltala kerülhetett a Nagy család közelébe. Csaknem 50 évig nem tudunk a kézirat útjáról, mindenestre 1779-ben a szintén papi hivatást választó Andrassy József „kapta meg” Bán Imrétől, tőle pedig korai halála után sógorához, Nagy Józsefhez került. Vagy még inkább: *visszakerült*. A bejegyzők névsora ugyanis nem feltétlenül a gyűjtemény vándorlásának útvonalát jelzi, inkább csak azt, hogy mindnyájuknak megfordult a kezében.

A kötet feltehetően egyetlen kéz írása, amely láthatólag egyik, fentebb említett possessossal sem azonos. Az egész gyűjtemény gondos, tisztázatnak tűnő szöveget őriz (talán ajándékképp készült), a lapokon előre megvonalazott keretbe írva. Mindössze a két utolsó lap üres, de ezeket meg sem vonalazta az összeíró; talán a tartalomjegyzéket szánta ide. A szövegek helyesírása változó, gyakran régies (*gh*, *eö* stb.) – vagy azért, mivel a lejegyzés idején még ez a betűhasználat érvényesült (ez szól az 1720-as évek mellett), vagy azért, mivel a másoló különös műgonddal akart reprodukálni egy régebbi alkotást. Az első szöveget feltehetően ugyanaz a kéz írta le, mint a többi, bár talán korábban, más tintával, iskolásabb írással. Ezeken a lapokon sötét elszíneződés jeleit látjuk, de nem kivakarását. Annak is lehet némi jelentősége, hogy csak e szöveg végén, illetve a címlapon láthatunk névbejegyzéseket és a különböző dátumokat – talán először csak eddig tartott a kézirat. Elég valószínű, hogy minden évszám helyes, s az 1720-as években ugyanaz a személy írta be az első fohászt a szépen előkészített, keretezett kéziratba, aki később (vagy ugyanakkoriban?) a címlapot és a többi szöveget. A tinta színe és a betűformák épp erre utalnak.

A Nagy család körében fennmaradt fontosabb 18. századi kéziratok, s a benünk szereplő kézírások átböngészése után – melyben Hoffmann Gizellától is hatalmas segítséget kaptam – csaknem biztosra vehető, hogy a versek-imák megörökítője valóban nem a névbejegyzők egyike volt, hanem egy korábbi nemzedék tagja, méghozzá Nagy József édesapja, Nagy György (1706–1770). A család „újraalapítója” saját életének eseményeit is gondosan feljegyezte csa-

ládi protokollumába (OSZK Fol. Hung. 1325), amelyet 1759-től haláláig vezetett, tehát ekkoriban 11 éven át nyomon követhetjük kézírásának változásait.¹³ A versgyűjteményhez leginkább hasonló tintával és betűformákkal, illetve a régies helyesírás jegyeivel (eö, esetenként gh is) a protokollum 8a–9b lapjain találkozunk, itt épp az 1710–1720-as évek eseményeire emlékszik vissza. Ha a *Magyar Szivnek Fohászokadásai* első imádságát valóban Nagy György írta le az 1720-as években, nincs mit csodálkoznunk az írás eltérésein, hiszen ha az ember huszonéves, az írásképe még sokat formálódik. A protokollum lapjait szintén előre bekeretezte, számos üres lapot is hagyott a pótlások számára, ugyanígy előkészítve. A két kötet papírja is hasonló, de vízjegyeik nem azonosak (ez érthető, hiszen csaknem 30 év választja el őket).¹⁴

A protokollumban a verseskönyv „Eösi neni”-t említő bejegyzéseivel gyakorlatilag egyező, szaggatott, darabos írásképet is találunk, elsőként a 36a lapon; az sz helyett itt is tévesen s-t használ, mint a verseskönyv címlapján. Az 1771. február 18-ai ökörvásárlási feljegyzés már Nagy György halála után keletkezett, akárcsak az előző emlékeztető, amelyet talán azonos, talán más (de szintén akadozva író) kézzel írtak: „Koecka [!] Istvantu [!] 18 for felvette Jóska fiam 1771”. Ez volna tehát Nagy József édesanyjának, Helle Rozáliának az írása?

De ki lehet a rejtélyes „Eösi neni”? Valószínűleg nem az Eösi (Eössy) család tagja, mert tudtommal nem álltak rokonságban. A protokollumot böngészve viszont hamar feltűnik, hogy a családban az Erzsébet nevű rokonokat több ízben *Eörsebet* névalakban említi (például: „Andrásy Eörsebet”, 39b). Meglehet, hogy „Eösi neni” nevét egy nehézkesen író, idősebb rokon jegyzi fel, s valójában Örszi néninek kell olvasnunk. Több gyanús személy is van, akit Erzsébetnek hívtak a családban. Egyikük Nagy Jánosnak, Nagy György apjának Erzsébet nevű húga, akiről Nagy Iván ugyan semmilyen adattal nem szolgál a családfán való feltűntetésen túl,¹⁵ maga Nagy György azonban megemlékezik a nagynénjéről, még hozzá nagyapjának, id. Nagy Jánosnak feljegyzéseinek másolójaként: „Eötödik Leány gyermekünk az Eörsik, lett az világra A^o 1670dik Pünköst hava 15^{ik} napján Fileken, kit Isten Eö Szent Felséghe nevellyen fel az Eö dicseösséghe jámborságban és szeretetben. Amen”.¹⁶ Nagy Erzsébet halálozási dátumát nem ismerjük, de könnyen lehet, hogy az ő emlékére írták be az ismert bejegyzéseket, ezzel is utalva a szövegek korára és családi fontosságára. Esetleg épp arra, hogy az ifjú Nagy György a nagynénje által ismerte meg azokat.

13 Korábról is ismerünk egy kéziratot tőle, egy litániáskönyvet (*Martirologivm sive Lytania...*, 1732, OSZK Oct. Lat. 716); ennek azonban csak tulajdonosa volt, s maga az összeíró, Bukovay Vince ajándékozta neki 1737-ben, tehát ebben nem az ő kézírása található.

14 A protokollum vízjegyei közt ugró szarvast és IGS betűket találunk, a versgyűjteményben egy Angliától Hollandián át hazánkig ismert papírjegy, a *Pro Patria* feliratú, kertben álló kardos oroszlánt és Britannia női allegóriáját ábrázoló vízjelet azonosított Tóth Zsuzsa. Más lapokon pedig egy halszájkára emlékeztető minta szerepel a bordák között.

15 NAGY, i. m., VIII, 67.

16 *Protocollum*, 6b–7a.

Valamivel idősebb rokon a másik, még valószínűbb jelöltünk: Nagy György feleségének, Helle Rozáliának nagyanyja, nemesbikki Nyireő Erzsébet.¹⁷ Ő még egy nemzedékkel korábban született,¹⁸ s mint Nagy György írja:

Azon időben [1729] már régtől fogvást járatos lévén János nevelő Bátyám a Vámos Györki Plébanoshoz mint jó esmerőséghez, annak az házánál ő vele ösmérkettem meg egy Istenfelő Jámbor szemérmes máskülönben is derék szép hajadon leanyzóval Helle Rosáliával, nehai Nemes Helle Istvan elmaradott Árvájával, kinek az Édes Anyya N[eme]s Nyireő Eörsébeth Borsod V[árme]gyébül NemesBük helységbül származott, de már szinte megholt vala.¹⁹

Az ifjú pár menyegzőjének évében, 1730-ban, úgy tűnik, már nem élt, viszont Nagy György és Helle Rozália ez évben megszületett első gyermekét „szerelmes kedves hitvesem az néhai jó édes Anyya Nemes Nyireő Eörsébeth aszszony emlékezettyére és nevére hagyott kereszteltetni Eörsebetnek [...]”.²⁰ Ennek fényében nem is volna meglepő, hogy rá gondolt a bejegyző. A „Mamuskaje” utalás tehát jó eséllyel az unokától, Helle Rozáliától való.

Itt újra felvetném a kézirat útjával kapcsolatos gyanúmat. Erről nincs pontos adatunk, többféle megoldás is elképzelhető. Az egyik változat egyenes vonalú családi hagyományláncot feltételez: Nagy György még a házassága előtt, az 1720-as években teleírta a kéziratot, majd fiára, Józsefre szállt, tőle annak fiára, Nagy Ferencre, tőle pedig Nagy Ivánra. Ebben az esetben a többi possessor csak kölcsönkaphatta, lévén rokonok vagy papi ismerősök. Nagy György felesége, illetőleg özvegye pedig némelyik szöveghez odaírta, hogy „Örzi néni”-től valók, aki jó eséllyel az ő nagyanyját, Nyireő Erzsébetet jelöli, s akit Nagy György személyesen ismert. Hogy netán a nagymama kézírása lenne a gyűjtemény, elvethetjük, mert furcsa lenne egy ennyire idős embertől ennyire rendezett íráskép, ami ráadásul szoros kapcsolatban áll Nagy György leendő írásstílusával. Előfordulhat azonban, hogy egyes szövegeket Örzi néni saját imakönyvéből vagy versfüzetéből másolhatott az ifjú.

A bonyolultabb útvonalat sem zárhatjuk ki, mivel ez jobban megmagyarázza a sokféle tulajdonost és az évszámok sorrendjét:

1723	Sütő Alajos
1727. március 19.	Helle György
1779	Bán Imre → Andrássy József
1783	Nagy József
	Nagy Ferenc, Nagy Iván

17 Uo., 54b; Nagy Ferenc feljegyzése.

18 A fia, Helle István is csak 1714-ig élt. Uo., 37a; Nagy József feljegyzése.

19 Uo., 9b.

20 Uo., 10b. A szöveg itt tévesen Helle Rozália édesanyjaként említi Nyireő Erzsébetet, holott világos, hogy a nagyanyja volt.

Ebben az esetben az 1720-as évek során a kézirat (Sütő Alajos páter közreműködésével, aki talán a tanára vagy pártfogója volt)²¹ Nagy Györgytől, illetve leendő sógorától, Helle Györgytől évtizedekre eltávolodott, s talán egyházi környezetbe került: Bán Imre (?), tőle pedig Andrassy József kezére. A fiatal tarcali káplántól még életében, 1783-ban visszajutott a sógorához, Nagy Józsefhez, tőle pedig annak fia, majd az unokája örökölte tovább. Mivel ebben az évben még Nagy József édesanyja, Helle Rozália is élt (hiszen 14 évvel túlélte a férjét), ekkoriban írhatta be az Örzi nénire utaló széljegyzeteket, bizony szintén igen idős korában. Ez utóbbi mozzanat mindkét esetben igaznak tűnik a protokollum írásmintája alapján.

Térjünk vissza a versgyűjtemény szövegeihez! A címadás tudatos kompozíciót sugall, s a kötetben valóban hazafias tárgyú fohászokat és énekeket olvashatunk a kuruc korból, későbbiről és régebbiről. Akárki volt a lejegyző, abban, hogy a Nagy család is megőrzésre méltónak tartotta a kéziratot, szerepet játszott az ősök kuruc identitása. Nagy József nagyapja, (III.) Nagy János (1678–1713) Rákóczi ezredeseként szolgált. Érdekes, hogy Nagy Iván épp a saját dédapja életrajzában hibázott: szerinte „szécsényi ősi lakhelyéből a forradalom [!] után, miután 1716-ban nemesi bizonyítványt nyert, fiával Györgyvel Heves megyébe, majd a jáász kerületbe költözött”,²² az életidejét tévesen 1678 és 1756 közé teszi.²³ Úgy gondolom, inkább hihetünk Nagy Györgynek, aki határozottan állítja, hogy édesapja 1657. október 20-án született,²⁴ s 1713-ban halt meg. A hosszan betegeskedő Nagy János gondosan elrendezte mind lányának, Katalinnak a sorsát, mind Györgyét: a fiút Szécsényi Szabó János gyámsága alá helyezte, akire hálával és szeretettel emlékszik vissza.²⁵ A verseskönyv címlapján tehát nemcsak frázis az összeíró árvasága, hanem személyes sorsáról is tudósít.

A gyűjteményt egy *Magyar Oratio* (utólag melléírva: *Imádság*) kezdi, a fohász végén külön megjelölve, hogy „az Felsőghes Rakoczi Ferencz Fejedelemnek az Imádcsága”. Ez utóbbihoz egy másik kéz hozzátoldotta: „Volt a meddig az Isten ez Világbul ki nem szolletotta. Pugnemus pro Patria” (2a–4a). A szöveg az 1703-ban Debrecenben kinyomtatott imádság másolata, apró eltérésekkel: „Uram Istenem igasságnak kutfeje es kegyelmességnek kimerithetetlen Forrása” kezdettel.²⁶ A cím fölé itt is odaírták: „Eösi Neníj”. A betoldott megjegyzés

21 1723-ban Nagy György 17 éves volt, s tudomásunk szerint épp a gyöngyösi ferencesek iskolapadját koptatta. Lásd alább!

22 NAGY, *i. m.*, VIII, 66.

23 *Uo.*, 67.

24 *Protocollum*, 6a. Ez a rész id. Nagy János (a kuruc ezredes apja) önéletírásának másolata.

25 *Uo.*, 8b–9a.

26 Az eredetit Thaly Kálmán közli: *Felső-Vadászi Rákóczi Ferencz Fejedelem és Saáros-Vármegyei Örökös-Főispán Magától a Kegyelem szerint formáltatott alázatos Imádság [...]* [Debrecen, Vince György, 1703] = *Rákóczi Tár*, szerk. THALY Kálmán, I, Pest, 1866, XXIII–XXIV. A kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár példánya az interneten is hozzáférhető: <http://dspace.bcucuj.ro/handle/123456789/39256> [2015. 06. 06.]

elvileg 1735 utánra utal, hiszen Rákóczi ekkor halt meg Rodostóban, ám erről a magyar közvélemény csak jóval később szerzett tudomást. Maga Nagy György sem említi az 1735-ös év összefoglalásakor.²⁷

A fejedelemnek tulajdonított imádság után a *Rákóczi-nóta* (*Faj, régi szép magyar nép*) 6 szakaszos változata olvasható *Szép ének* címmel (4b–6b),²⁸ majd *Az Hymnus* címmel, folytatólagosan egy latin rebellis ének következik: *Quid furores, tot cruores saevi martis ruitis* (6b–9a), a végén: „Eösi Nenije Mamuskaje”. Ez utóbbi, 20 strófa terjedelmű szövegnek eddig egyetlen változatát ismertük, amelyet Thaly Kálmán adott ki *A nemzeti szövetség hymnusa* címmel, állítólag II. Rákóczi Ferenc levéltárából (Vörösvár, Vas vm., Rákóczi–Aspermont–Erdődy család levéltára), de ez a forrás máig lappang.²⁹ Varga Imre is csak ennek nyomán közölte³⁰ – most immár egy új, bár kétségkívül későbbi verzió is előkerült, amely egyébként pontosan egyezik a Thaly-félével.

A következő ének szintén a kuruc korból ered, s nem más, mint a *Szentseidaloskönyv* (1704 előtt) eddig társtalan Rákóczi-monológjának, a *Fölséges nagy Isten* kezdetű versnek a változata, amely egy belső szakasszal kezdődik: *Ha kihoztál minket, Uram, Scithiából*.³¹ Ebben az alakjában semmiképp sem lehet kuruc kori, hiszen a Habsburgok birodalmi integrációs törekvéseiről, például a pénzverdék elkobzásáról és a pénzrontásról van benne szó, ami a 18. század első felében jellemző. Utána az *Őszi harmat után* kezdetű, ugyancsak 17. századi eredetű bujdosóének kicsit átalakult változata folytatja a gondolatkört (*Mas Cantio*, 11a–12b). A strófák 8 sorosak, két Balassi-sorból és annak megismételt 3. kissorából állnak:

Őszi harmat után
Nagy hegyeknek orman
Fuidogál a hideg széll
Fuidogáll a hideg széll
Zöld erdő harmatyát
Piros csizmám nyomát
Hóval lepi be a tél
Hoval lepi be a tél.

27 *Protocollum*, 12a–b.

28 *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom*, s. a. r. Csörsz Rumen István, Küllös Imola, Bp., 2013 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 14; a továbbiakban: RMKT XVIII/14), 10/VIII. sz. A kiterjedt szövegcsaládban a hatstrófás változatok nagyon ritkák; a kéziratunkban szereplő variáns legközelebbi rokona egy Pannonhalmán őrzött, közel egykorú versfüzetben maradt ránk *Szomorú Ének mellyet Hajdant Rákotzi pengetett* címmel. *Connotationes versuum* (1790) STOLL 392. sz., 3b–4a. Uo., 10/XVI. sz. (főszövegben olvasható Uo., 49–50).

29 THALY Kálmán, *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor költészetéhez*, II, Pest, 1872, 443–445.

30 *A kuruc küzdelmek költészete*, kiad. Varga Imre, Bp., 1977, 166. sz.

31 RMKT XVIII/14, 14. sz., jegyzetek: 379.

Ezt az altípust eddig csak a 18. század végéről ismertük.³² E változatok azonban – Keresztesi József 1784-es feljegyzésén kívül – *sosem* ezzel az incipittel kezdődnek (inkább a szöveg régebbi korszakában, a 18. század első felében volt jellemző), hanem a *Zöld erdő harmatát* sorral. A kéziratos verzió egy-két elírástól eltekintve strófarendjében és szövegében is pontosan megegyezik az- zal, amelyet szintén Thaly Kálmán közölt az *Adalékok*ban egy lappangó kéz- iratból, amelyre állítólag a Bercsényi-levéltárban bukkant rá. Riedl Frigyes nyomán Esze Tamás támadta meg a Thaly által közölt szöveg eredetiségét, s több sort hozzáköltésnek minősített.³³ Anélkül, hogy itt módunk lenne eldön- teni a kérdést (a Thaly forrásául szolgáló kézirat híján), a *Magyar Szivnek Fo- háskodásai* ezt mindenképp megkérdőjelezi, hiszen 1) a bejegyzett évszámok legkésőbbike, illetve az íráshibák is kizárják, hogy bárki az *Adalékok*ból má- solta volna; 2) a bujdosódal régies kezdősora ebben az összefüggésben amel- letti érvként hozható fel, hogy már a 18. század első felében kialakult ez a tö- redékesebb, de új fogalmazású altípus a szövegcsaládban. Érdekes, hogy az is összeköti a *Quod furores...* hagyományláncával, hogy Thaly mindkettőt levél- tári forrásból idézi. Ha a hitelesség fölötti kételyt félretesszük, talán van némi jelentősége, hogy a két ritka szöveg épp a kuruc elit örökösének körében buk- kan fel; a Nagy család protokolluma Bercsényi-levélmásolatokat és egyéb re- likviákat is őriz, a családi múlt iránti literátus érdeklődés pedig sok nemzedé- ken átívelő hagyomány volt a családban. Ami tehát Thaly (más esetben jogos) átköltői szerepét illeti, itt inkább az a benyomás erősödik meg, hogy az *Adalé- kok*ban igenis a hitelességre törekedett, s a jelzetek pontatlanságain túl in- kább csak a datálásban, különösen a történeti háttérmotívumok terén engedte szabadon a képzeletét.³⁴

32 A szövegcsalád kritikai kiadása: *Szerelmi és lakodalmi versek*, s. a. r. STOLL Béla, Bp., 1961 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 3), 276. sz. A sorisméltó versformájú altípus képviselőit elsőként 1784-ből ismerjük: *Uo.*, 707–709.

33 ESZE Tamás, *Őszi harmat után*, It, 38(1950), 64–70. Az általa felhozott alapos érvek egyébként mind helytállóak, s joggal figyelmeztetnek a vers aktualizáltságára, a szövegcsalád többi tagjához képesti invariáns jellegére. A most előkerült forrás voltaképp ugyanezt igazolja, csak nem Thaly számlájára írva a beavatkozásokat, hanem a vers valamely egykorú használójára, átköltőjére. A bujdosóénekek hagyománya néhány vonatkozásban egyébként is eltér a közköltészet alapvető szabályaitól, épp azért, mivel a szövegek használói a sorsuknál fogva messzebbre kerülnek eredeti közösségüktől (iskolájuktól, családjuktól stb.), vagyis a közköltési tudásbázistól, amely más alkotások variálódását egyenletesebb körülmények közt biztosítja. A többit nem maguk írják, hanem mintegy rájuk emlékezve az otthon maradtak! Csupán a Jánóczi András nevét őrző *Ideje bujdosásimnak* variálódása tűnik szabályszerűbbnek – nyilván a ponyvakiadásaival összefüggésben –, ám ennek kuruc kori datálása ellen elég sok érvet fel lehet hozni. Vö. CSÖRSZ Rumen István, „*Bujdosom szoros utakon*”: *A régi magyar bujdosóénekek poétikája*, I = *Doromb: Közköltészeti tanulmányok*, 3, szerk. Uő, Bp., 2014, 139–186, itt: 162–163. – Az *Őszi harmat* esetében tovább árnyalják a régi alapszöveg, a *Boldogtalan vagyok...* 18. századi ponyvakiadásai, amelyek bizonyos sorokat-frázisokat visszahoztak a köztudatba.

34 Thaly módszereinek árnyaltabb megítéléshez alapvető új szakirodalom: SZENTPÉTERI Márton, *Perújrafelvétel: Javaslat Thaly Kálmán rehabilitálására*, Iskolakultúra, 11(2001), 4. sz., 9–23.

A kuruc témakör sorozatát egy érdekes kompiláció zárja *Én is hajdan magyar voltam* kezdettel (13a).³⁵ Ez a rezignált, bujdosásra ösztönző ének szintén a 18. század végi nemesi ellenállás terméke, de az itteni változatba beépült a Rákóczi fohászaként (!) ismertté vált *Győzhetetlen szép kőszálmom*³⁶ egyik strófája is. Mindkét szövegcsalád eddig ismert variánsai a 18. század közepéről vagy későbből valók.

A folytatásban először ismét egy *Magyar Oratio* olvasható; a cím ezúttal egy verses alkotást jelöl (*Ó, dicsőséges Szentlélek*; 13b–14b), majd egy latinból fordított *Szép Hymnus* következik Krisztushoz (*Csillagoknak alkotója*; 15a–b). E két népének szintén régebbi, legkésőbb a 17. század óta közismert alkotás, a második egy középkori latin himnusz protestáns fordítása.³⁷ A kis kötet három záró éneke közül kettő a középkorhoz vezet vissza: a *Cantilena S[ancti]. Steph[ani]*. csak tematikájában, hiszen 18. századi szöveg, az 1730-as évektől ismert (*Oh, hol vagy, magyarok tündöklő csillaga*; 16a–17a), a tanulmány tárgyául szolgáló vers viszont ezen túlmenően is. A sorozatot egy 16. századi, protestáns eredetű, de széles körben használt zsoltárparafrázis két strófája zárja: *Az ki veti segedelmét* (18a).³⁸ Ez utóbbi egyúttal összegzi az antológia mondanivalóját: csak az Istenbe vetett hit segíthet át a nehézségeken. Nem lehet észrevétlenül elmenni az ökumenikus válogatás mellett, de arra is felfigyelhetünk, hogy csaknem mindegyik szövegben szerepet kap a *csillagok* motívuma, hol a bujdosók vezérlőjeként, hol a világ teremtése kapcsán, hol metaforikusan.

E hosszas felvezetésre, nyomozásra és a kontextus kifürkészésére azért volt szükség, hogy az utolsó előtti vershez némi fogódzót találjunk. Ez ugyanis nem más, mint a *Mátyás-émlékdal* címmel emlegetett, nem sokkal 1490 utánra datált középkori magyar nyelvemlék! Eddig egyetlen forrását ismertük: az 1500 körüli *Gyöngyösi kódexet*, amelyet hivatalosan csak 1836-ban „fedeztek fel” a gyöngyösi ferences könyvtárban.³⁹ Az itt szereplő változat azonban jóval rövidebb, csupán a kódexbeli összöveg 1., 7. és 9. versszakát tartalmazza, s a 2. (7.) strófa több helyen el is tér. Lássuk az itteni szöveget, jobb oldalon pedig a *Gyöngyösi kódex* eltéréseit.

35 RMKT XVIII/14. 27/I. sz.

36 *Uo.*, 6. sz.

37 RPHA 0227.

38 RPHA 0074.

39 Legújabb összefoglalásként Dömötör Adrienne leírására támaszkodtam, DÖMÖTÖR Adrienne, *Gyöngyösi Kódex = „Látjátok feleim...” Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*, szerk. MADAS Edit, Bp., 2009, 344.

Néhai való jó Matyás királ

Sok országokat te bírál,

Nagy dicseretű akkoron valál,

Ellenségednek ellene állál.

dicherethtel

Magyar országnak fényes Tükőre

Igasságnak oltalmazó Öre,

Az hadaknak erős Bajnoka.

Halalod lön Veszedelmünk oka.

thykere [csil]laga

ees rethenetes baynaka

numurultaknak kies haylaka

nagh ekefflegnek ees the walal oka

Királyok között lól te hatalmas

Es nagy igyeknek diadalmas,

Néped közöt nagy bizodalmas.

Légy Ur Istennél mar nyugodalmas!

kezeth lel

kezeth

Imar

Anélkül, hogy mindenre választ adhatnánk, érdemes a problémákat összegyűjteni.

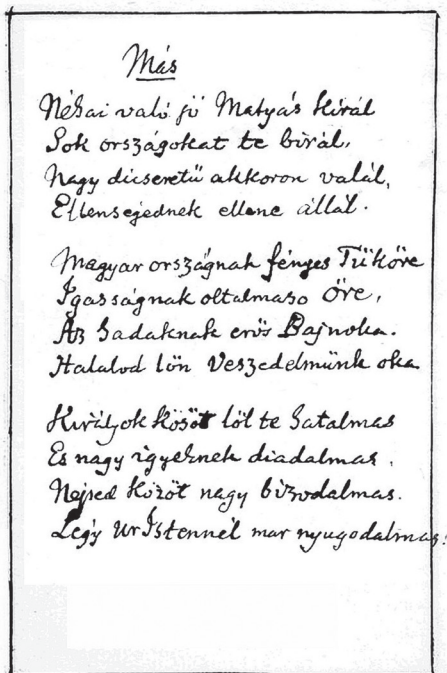
Vagy volt még egy forrás a *Gyöngyösi kódexen* kívül, amihez a *Magyar Szivnek Fohászkodási* összeírója hozzáfért, de mi már nem ismerjük (vö. a *Pannóniai ének* kapcsán írott kételyeket), vagy pedig ő is az általunk ismert összeveget forgatta. A gyanúm inkább az utóbbi felé hajlik. Egyrészt a leginkább esélyes Nagy György maga írja a protokollumban:

Eképen mikoron én mar életemnek Tizedik Esztendejét betöltöttem, és jól olvasni azonkepen írni megtanultam, es nemi nemű Elementaris tanításban is az Szécsényi Klastromban Gerardus Patertul oktatast vettem, circa 1716. Esztendőben vítt az nevelő Bátyám Gyöngyösre grammaticalis iskolába, holott az diak iskolakat absolvalvan circa 1720. mentem Nagyszombatba Poesisra és Rhetoricara [...].⁴⁰

Tehát igenis volt esélye, hogy Nagy György a gyöngyösi iskolaévek során vagy azt követően is kezébe vehesse a kódexet, illetve az akkor talán még különálló magyar nyelvelmékeket.

A kompilatív technika a közköltészetben egyáltalán nem ritkaság, épp a dinamikus, kreatív szöveghasználat jeleként értelmezhető. A kis kézirat esetenként más szövegekből is csak részleteket közöl, illetve kompilál – ez alól természetesen több kivétel akad, például a nyitó imádság, a latin rebellis ének

40 *Protocollum*, 9a.

vagy a *Rákóczi-nóta* szokatlanul hosszú változata. A *Gyöngyösi kódex*ben olvasható Mátyás-émlékdal ráadásul a mai szakkutatók számára is nehezen kibetűzhető, egyes sorai talán eleve romlott lejegyzésben maradtak ránk. Az itt 2. strófaaként feljegyzett eredeti 7. szakaszt Nagy György – minden bizonnyal a szokott közköltészeti módszerekkel, némileg aktualizálva – egyszerűen átírta. A rím��t mindig igyekezett kiolvasni, s inkább a sorok elejét fogalmazta át; ez is folklorikus vonás, ami nagyban hozzájárult a régi magyar vers „ereszkedő” karakteréhez és rímtoposzaihoz. Stíluskritika is csak részben illeti: a kiolvashatatlan strófa elején maga a kódexmásoló hibázott, s „odakölcsonőzte” szomszédos *Szent László-ének*

egyik (itt amúgy hiányzó, csak a *Peer-kódex*beli teljes változathól ismert) rím-szavát, vö. „szent kerályoknak fényes tüköre”, a Mátyás-vers régi kiadásaiban is így szerepel.⁴¹ Ez a technika a 18. századi közköltészetben sem ritka, hiszen a kéziratok szomszédos szövegei gyakran utalnak egymásra akarva-akaratlanul egyes motívumokkal, tematikusan vagy azonos dallamuk-metrumuk révén. A *Gyöngyösi kódex*ben épp ez a helyzet, hiszen a *Szent László-ének* és a *Mátyás-epitáfium* versformája gyakorlatilag azonos.

Végül egy apróság: egyetlen módosítással mégis „leleplezi” magát a 18. századi feljegyző. Épp amiatt, hogy a Mátyás királyra emlékező szöveg jobban belesimuljon a hazafias fohászok közé. A 8. sor: „Halálod lön veszedelmünk oka” – ehhez nincs hasonló a *Gyöngyösi kódex*ben. Ez nem más, mint a *Meghalt Mátyás király, oda az igazság* proverbium szabad átfogalmazása, amelyről azonban nincsenek korai adataink, csak a 16. századból, de még inkább a 17. század végétől. Az *Emlékdal* összvegében már csak azért se lehet nyoma, mivel az közvetlenül a nagy király halála után született, de még egyértelműen Mohács és a magyar királyság végromlása előtt. A későbbi történelmi utalás az egész ének aspektusát megváltoztatja, egyúttal viszont közelebb hozza a gyűjtemény többi versének-imájának hangulatához.

Az *Emlékdal* kivonata tehát, mint láthattuk, egyszerre szolgálta a régi szövegereklye felidézését és az aktualizálást. A kérdések ellenére egy dolog máris

41 Annak ellenére, hogy a scriptor a *csillaga* szó részletét is odairta a vendégszöveg fölé.

biztos: a jeles nyelvemléket – méghozzá jó eséllyel a *Gyöngyösi kódexben*, a ferencesek könyvtárában – valaki már a „felfedezés” (1836)⁴² előtt egy évszázaddal megismerte, lemásolta, s illő helyen bekapcsolta a kultikus magyar történelmi szövegek láncolatába.

42 Ennek körülményeiről és páter Magócsy gvárdián segítségéről Döbrentei Gábor részletesen beszámol: *Régi magyar nyelvemlékek*, II, kiadta a Magyar Tudós Társaság DÖBRENTÉI Gábor mint szerkesztő felügyelése alatt, Pest, 1840, 365–368. Mint megtudjuk, évtizedekkel korábban már Horvát István is járt a gyöngyösi ferencesek könyvtárában, s megfordult kezében a kódex (legalábbis amit akkor ekként írt le). Döbrentei elmarasztalja Horvátot, hogy egyáltalán nem tett említést a Szent László- és Mátyás-énekről, holott azt csaknem bizonyosan látta.

A szimbolikus gondolkodás és az irodalom születése

Bevezetés

Írásomban¹ Leibniz két művét, az *Elmélkedések a megismerésről, az igazságról és az ideákról* (*Meditationes de cognitione, veritate, et ideis*) és az *Unvorgreifliche Gedanken, betreffend die Ausübung und Verbesserung der deutschen Sprache* címűt, illetve az elsőtől elválaszthatatlanul Pascal *A geometriai gondolkodásról és a meggyőzés művészetéről* című írását hangsúlyozottan irodalomtörténész-ként, filológusként vizsgálom. Célzatos ez a vizsgálat, mindezzel annak a folyamatnak a megértéséhez kívánok közelebb kerülni, ami – meglepő módon – Európa szerte nagyjából egy időben, a korábbi korokban egységesnek felfogható szöveghalmaz, a *litterae* tudományágakra bomlásához, s végső soron az irodalom magára maradásához, vagy másként felfogva: megszületéséhez vezetett.

A szavakkal (és nem ideákkal) való gondolkodás feltételezése

Előlegezve az elmondandókat: tulajdonképpen nem állítok mást, mint hogy a modern szépirodalom létrejötte egy, a korban felismert, a világot radikálisan megváltoztató ténnyel magyarázható: azzal, hogy szavakkal, és nem ideákkal mint a valóságot pontosan leképező, elménkben azt hiánytalanul visszaadó jelenségekkel gondolkodunk, illetve azzal, hogy a nyelv tökéletlensége miatt *képtelenség* a világról egyértelműen eldönthető igaz vagy hamis ismereteket

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet tudományos főmunkatársa. A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

1 Dolgozatom a 2014 szeptemberében a *Leibniz: Monadológia* című műhelykonferencián elhangzott előadásom szerkesztett változata. Barátsággal és köszönettel ajánlom a 60 éves Bartók Istvánnak („There will be an answer, let it be...”).

szerezni, s azokat másokkal megosztani. Rendszerszerűen mindezt Leibniz foglalta össze először az *Elmélkedésekben*, bár természetesen vannak szinte kortárs előzményei (itt csak vázlatosan megemlítve):

1. Francis Bacon kérdőjelezi meg a *Novum Organum*ban azt az arisztotelészi hagyományt, amely szerint habár a nyelv önkényes emberi produktum, az elménkben a valóság ideák általi leképezése mindenki számára azonosan adott. Ő az emberi értelmet, elmét már görbe tükörhöz hasonítja, amelyet az akarat és az érzelmek görbítenek meg. A tükörmetafora az ismeretelméleti irodalomban gyakran visszatér, s értelmezésekor nem lehet eltekinteni annak Pál apostoli előképétől sem.² Bacon már csak a természetet, a befogadandó valóságot tartja önazonosan adottnak, más kérdés, hogy az mennyiben hozzáférhető? Ez alapján fogalmazza meg az általa önkényesnek tartott tudományág-felosztások kritikáját is.

2. Descartes már a valamiképp megszerzett ismeretek minőségi felosztását taglalja *Elmélkedések az első filozófiáról* című munkájában, s osztja fel azt tökéletlen-zavaros és világos-elkülönített ellentétpárookra.³

3. Hobbes a *De Corpore*ban már a nyelvvel való helyettesítést említi:

A név olyan emberi hang, amelyet az emberek önkényesen arra használnak, hogy vele mint jeggyel elméjükben felidézhesék elmúlt gondolataikat [...] Mivel pedig a nevek, a meghatározás szerint, beszédben elrendezve a dolgok felfogásának jelei, nyilvánvaló, hogy nem maguknak a dolgoknak a jelei.⁴

Fontos ez a megkülönböztetés, mert nem arról van szó, hogy az ideáknak, pláne nem, hogy maguknak a reprezentált dolgoknak lennének megfeleltethetők. A dolgok felfogása így nem más, mint az elménkben lévő ideák emlékezet segítségével való felidézése, majd annak a felidézés során felfogott valaminek a felcímkézése.

Leibniz: Meditationes...

Leibniznak meglehetősen kevés műve jelent meg még életében nyomtatásban, de amelyik megjelent, az széles körű ismertségre tett szert, mint pl. a *Meditationes...* is. A szöveg először az *Acta Eruditorum*ban látott napvilágot 1684 novemberében; az 1768-as összkiadás előtt még 1740-ben is újra kinyomatták.

2 Francis BACON, *Novum Organum*, I. Aforizmák a természet magyarázatáról és az ember uralmáról = Uő, *Novum Organum*, I: Új Atlantisz, ford. CSATLÓS János, SARKADY János, Bp., 1995, 10.

3 René DESCARTES, *Elmélkedések az első filozófiáról*, ford. BOROS Gábor, h. n., 1994, 40–41.

4 Thomas HOBBS, *Logika, rétorika, szofisztika*, ford. BÁNKI Dezső, h. n., 1998, 45, 46.

A kritikai kiadás⁵ szerint 1684 nyarán kezdett a munkába, de keletkezésének körülményeiről és a motivációkról nem sokat tudni, az a kevés viszont igen beszédes. Ugyanis Leibniz a szöveg vége felé egy elejtett megjegyzésével arra utal, hogy mindazt, amit kifejtett, Pascal egy általa ismert szövegéhez írt kiegészítésnek tekinti:

Maga a lángeszű Pascal abban a kiváló értekezésében a geometriai gondolkodásról (melynek töredéke megvan a híres Antoine Arnauld kitűnő könyvében: a helyes gondolkodás mesterségéről) azt mondja, hogy a geométernek kötelessége minden, a legkevésbé is homályos kifejezést meghatározni és minden, a legkevésbé is kétes igazságot pontosan megvizsgálni. Csak azt kívántam volna, hogy jelölje meg azokat a határokat, melyeken túl a fogalom vagy kijelentés a legkevésbé sem homályos vagy kétes többé. Hogy azonban erre nézve mi az irányadó, az az [általunk] mondottaknak figyelmes vizsgálatából megállapítható...⁶

Leibniz itt az Arnauld és Nicole jegyezte *Port Royal logikára* utal, amelynek már az előszava is említi Pascal *A geometriai gondolkodásról és a meggyőzés művészetéről* című munkáját, s *A meggyőzés művészetéről* szövegének definíciókra, axiómákra és a bizonyításra vonatkozó szabályait közli is. Ennek azért van jelentősége, mert bizonyítja, hogy Leibniz ismerte Pascalnak a tökéletes megismerés előfeltételeiül megállapított szabályait, de akkor még nem ismerte azok teljes kontextusát, tehát nem tudja hogy ezek a szabályok egyben magyarázatok is, és hogy csupán a logikai (geometriai) igazságok felismeréséhez és kifejtéséhez használhatók. Ezért állítja szerénytelenül, hogy az általa kifejtettek magyarázzák Pascal szabályait. Pascal művére még visszatérek.

Leibniz elmékedésének tárgya

A kritikai kiadás szerint a kéziratban a mű eredeti címe ez volt: *Meditationes De Veritate, et Ideis* – ez lett kiegészítve később, első helyen a *Cognitionéval*.⁷ A cím első változata mintha azt sugallná, hogy a szöveg eredeti szándéka szerint a

5 Gottfried Wilhelm LEIBNIZ, *Meditationes de cognitione, veritate, et ideis* = Gottfried Wilhelm LEIBNIZ, *Sämtliche Schriften und Briefe*, Teil A, 6. Reihe, 4. Band, Göttingen, 1999 (Philosophische Schriften, 1677–Juni 1690), 585–592. Leibniz írása magyarul is megjelent: Gottfried Wilhelm LEIBNIZ, *Elmékedések a megismerésről, az igazságról és az ideákról (1684)* = BOROS Gábor, *Leibniz gyakorlati filozófiája*, Bp., 2009, 113–116. Az írás mértékadó német fordítása: Gottfried Wilhelm LEIBNIZ, *Betrachtungen über die Erkenntnis, die Wahrheit und die Ideen* = Uő, *Fünf Schriften zur Logik und Metaphysik*, übers. und hrsg. von Herbert HERRING, Stuttgart, 1995 (Universal-Bibliothek, 1898), 9–16.

6 LEIBNIZ, *Elmékedések...*, i. m., 116.

7 LEIBNIZ, *Meditationes...*, i. m., 585.

hamis vagy igaz ideák elkülönítéséről szolt volna. Ezt a feltételezést egyébként a szöveg első mondata, legalább is annak első fele is alátámasztja, amely így szól:

Minthogy napjainkban kitűnő férfiak között vita folyik az igaz és hamis ideákról, ez a dolog pedig igen fontos az igazság megismerése szempontjából [...] ezért időszerűnek tartom röviden kifejtteni mindazt, mi nekem az ideák és ismeretek különbségeiről és azok kritériumairól megállapíthatónak látszik.⁸

Viszont a mondat első felének eredeti megfogalmazása egészen másképp hangzott:

Minthogy az összes ismeretünk (megismerésünk) [*Quoniam omnis cognitio nostra...*] vagy az érzékelésből vagy lelkünk ideáiból jön létre...⁹

A mondat első megfogalmazása szerint lehetséges az ismeretszerzés közvetlenül az érzékelésen keresztül, s a vagylagosság miatt nem merül fel annak talán még ideák általi közvetítettsége sem. Ez viszont azt is jelentheti, hogy az eredeti fogalmazás még nem különbözteti meg az ismeretet/megismerést és az ideát. Ezt a kijelentését Leibniz alapvetően megváltoztatja kiegészítve a címet és az első mondatot, s így ismeret és idea egyértelműen két különböző dolog lesz, továbbá ebből következően nem lehetséges már a valóság közvetlen megismerése sem.

Az ismeretek minőségi felosztása

Mondhatjuk azt, hogy az egész szöveg nem más, mint az első bekezdés nevezetes utolsó mondatának kifejtése (a magyar fordítás mellett idézem a latin eredeti, és a német fordítás kifejezéseit is, ennek még lesz jelentősége):

Az ismeret ugyanis [*Cognitio est...*; *Eine Erkenntnis ist...*] vagy *homályos* [*obscura*, *dunkel*], vagy *világos* [*clara*, *klar*]; a világos ismét lehet vagy *zavaros* [*confusa*, *verworren*] vagy *elkülönített* [*distincta*, *deutlich*]; az elkülönített pedig vagy *inadekvát* [*inadaequata*, *inadäquat*], vagy *adekvát* [*adaequata*, *adäquat*]; az adekvát lehet ismét vagy *jelképes* [*symbolica*, *symbolisch*], vagy *szemléleti* [*intuitiva*, *intuitiv*]: amelyek pedig adekvát és szemléleti, az a legtokéletesebb.¹⁰

8 *Uo.*, 113.

9 *Uo.*, 585.

10 LEIBNIZ, *Elmélkedések...*, i. m., 113.

Nem foglalkozom most az egyes szintek sokak által ismert, az ismeret minőségi különbségeivel, csak arra emlékeztetnék, hogy amit Leibniz a legtökéletesebb ismeretnek/megismerésnek tart, arról ő maga azonnal ki is jelenti, hogy az az emberi értelem gyengesége miatt elérhetetlen. Fontosabbnak tartom megjegyezni, hogy még itt a szöveg elején egyértelműen *cognitió*ról van szó, a kifejtés során két helyen a *notio* kifejezést használja a következőképpen: „Obscura est *notio*...”¹¹ (a fordításokban is megkülönböztetve: *Begriff*, fogalom), illetve „At distincta *notio* est...”¹² (a fordításokban újra: *Begriff*, fogalom). A kritikai kiadás szerint ezeken a helyeken az első megfogalmazásban még az *idea* kifejezés szerepelt, ami az eredeti, rövidebb címet ismerve érthető, viszont fontos hangsúlyozni, hogy a végleges szövegben a *cognitio* és *notio* kifejezések szinonimaként értendők (mint ahogy valójában azok is voltak), semmiképpen sem a megismerés újabb, másfajta szintjére utal a fogalmazásbeli különbség. Ezért nem vagyok benne biztos, hogy az általam megnézett fordításokban jó megoldás-e az olyan kifejezésbeli megkülönböztetés, amikor nem szinonimák szerepelnek a *cognitio*–*notio*-fogalompár megfelelőjeként, mint ismeret/megismerés szemben a *fogalommal*, vagy *Erkenntnis* szemben a *Begriff*el.

Vizsgont az utólagos javítással beírt *notio* kifejezés óhatatlanul utal arra (de tulajdonképpen a *Begriff* és a *fogalom* kifejezések is, bár nem szinonimaként), amit Leibniz később fejt ki a szövegben, hogy tudniillik az ismereteknek ez a fogalmi szintje is már csak nyelvi, szószzerűen képzelhető el, amely nyelviség a rendelkezésünkre álló ilyen-olyan ideák megismerése, megragadása során konstituálódik (vö. *begreifen*, 'megfogni'). Egyszerű példával: feltéve, hogy habár homályos ismeretem/fogalmam van valamely dologról (tulajdonképpen valamely dolog ideája ilyen az elmémbe, az áll rendelkezésemre), és így nem tudom, hogy mi vagy milyen az a dolog, mégis képes vagyok beszélni róla, eltekintve attól, hogy igazságtartalomról ilyen esetben messze nem beszélhetünk. Mindezt azért fontos hangsúlyozni, mert az adekvát szinten belüli szimbolikus/jelképes vagy Leibniz szerint vak megismerés helyettesítő jeleiről nem állítja, hogy azok nyelvi jelek lennének: nem véletlenül hozza a számokat erre példaként, hiszen pl. az ötös szám felidézésével adekvát ismeretem lesz az „ötöség” fogalmáról, anélkül, hogy azt intuitív módon kellene megtapasztalnom. Intuitív és egyben adekvát ismeretet – nagyon megengedően – szerinte csak a nominális definíció során feltárt egyszerű/elsődleges/primitív, tehát tovább nem osztható fogalmak/ismeretek megismerése során szerezhetünk, minden egyéb esetben azt lehetetlennek tartja: „Az egyszerű, elkülönített fogalmak megismerése nem lehet más, mint szemléleti, miként az összetett fogalmak gondolása a legtöbb esetben csak jelképes.”¹³

11 LEIBNIZ, *Meditationes...*, i. m., 586.

12 Uo.

13 LEIBNIZ, *Elmélkedések...*, i. m., 114.

Ebből két dolog következik: 1. adekvát ismeretek helyett a gondolkodás során jeleket használunk, hamisan azt gondolva, hogy tudjuk, ismeretében vagyunk teljesen annak, ami helyett a jeleket (leginkább szavakat) használjuk. 2. viszont ezzel nem teszünk eleget annak az igazságkritériumnak, miszerint az elkülönítetten megismert dolgok ideáit csak akkor ragadhatjuk meg, foghatjuk fel, ha az intuitíven, szemléleti módon történik. Mivel ez ritkán lehetséges, így tehát becsapjuk magunkat, amikor azt gondoljuk, hogy mivel használunk szavakat valamire, akkor annak az eszméje/ideája is ott kell, hogy legyen az elménkben, illetve, hogy ez közvetve utalhatna a valóság dolgaira is.

Leibniz egyik következtetése, hogy a nominális definíció, még adekvát ismeretek esetében is csupán ahhoz elég, hogy egy dolgot megkülönböztethessünk más dolgoktól. Ahhoz, hogy lehetséges létéről is számot lehessen adni, ahhoz a reális definíció eljárása szükséges. Nagyon fontos ez a megállapítás, mert ez azt jelenti, hogy – mivel bizonyítottan nem lehet, vagy csak kivételes esetekben, intuitíven bizonyított igaz vagy hamis állításokat tenni – nem marad más, mint valami lehetséges létének a megállapítása. Ennek belátása *a priori* vagy *a posteriori* valósul meg. Adekvát ismeret esetén megvan az *a priori* lehetősége az elemzés végsőkéig folytatásának (de erre nem igazán képes az ember), ezért a tapasztalásból indulunk ki (*a posteriori*) a legtöbb esetben, ha egy dolog létének lehetőségét vizsgáljuk.

Pascal

Anélkül, hogy most Pascal *A geometriai gondolkodásról és a meggyőzés művészetéről* című művének¹⁴ szükségszerűen felületes elemzésébe belekezdzenék, mindenképp előtte a Leibniz által is hivatkozott *A bizonyítások szabályai* című részt idézném, s abból is a legfontosabbat, miszerint a definíciók gondolatban mindig behelyettesítendőek a definiált szavak helyére, hogy ezáltal elkerülhetővé váljanak a definíciók által korlátozott kifejezések eredeti többértelműségéből eredő tévedések. Vagy, ahogy a szükségszerű szabályok taglalása során fogalmaz:

Minden állítást bizonyítani kell oly módon, hogy bizonyítékként csak önmaguknál fogva tökéletesen evidens axiómák [megjegyzem: amik az önmaguknál fogva tökéletesen evidens dolgokon alapulnak], illetve előzetesen elfogadott vagy igazolt állítások használhatók.

14 Blaise PASCAL, *A geometriai gondolkodásról és a meggyőzés művészetéről*, ford. PAVLOVITS Tamás = Blaise PASCAL, *Írások a szerelem szenvedélyéről, a geometriai gondolkodásról és a kegyelemről: Válogatott írások*, Bp., 1999 (Sapientia humana), 35–75.

Ne éljünk vissza a kifejezések többértelműségével, ami akkor válik lehetségessé, ha elmulasztjuk gondolatban behelyettesíteni definícionkat, amelyek korlátozzák vagy magyarázzák őket.¹⁵

Pascal természetesen a definíció fogalma alatt végig a nominális definíciót érti, és ezt a módszert kizárólag a geometria, logika, algebra művelése során tartja teljesen tarthatónak, hiszen: „a geometriát művelők és mindazok, akiket a módszeres gondolkodás jellemez, csupán a fejtegetés lerövidítése érdekében adnak nevet a dolgoknak...”¹⁶

Tehát a név, a szó a geometriai gondolkodásban, és csak ott, csupán helyettesít, és a definiált szó helyére gondolatban bármikor behelyettesíthető az előzetes definíció. Ez megfeleltethető Leibniz adekvát és jelképes megismerésének. Viszont, s ezt Pascal kiemelten hangsúlyozza, ez a módszer valóban csak a geometriai gondolkodásban használható, ennek kivitelezése más területen az ember számára teljességgel lehetetlen, s ebből le is vonja a radikális következtetést: „Mindebből úgy tűnik, hogy az ember – bizonyos természetéből fakadó és meghaladhatatlan módon – képtelen arra, hogy bármely tudományt tökéletesen lezárt rendben tárgyaljon.”¹⁷

Pascal megoldása

Pascal és Leibniz legfontosabb következtetése lényegében azonos: nyelvi korlátai vannak annak, hogy – bizonyos körülhatárolt területeket leszámítva – az ember az általa megismerni vélt valóságról, világról legalábbis adekvát kijelentéseket tudjon tenni, s ennek az éppen megszülető tudományokkal s ahhoz kapcsolódva a tudományos nyelvhasználattal szemben támasztott verifikációs elvárások szempontjából később jelentős következményei lesznek. Pascal egyrészt az ún. elsődleges vagy primitív, tehát nem definiálható szavakban/dolgokban bíz, mivel azt feltételezi, hogy – miközben definíciójuk felesleges és lehetetlen – az azok és az általuk reprezentált ideák közötti kapcsolat, viszony (tehát nem maga az idea) mindannyiunk számára közös, így ennek segítségével elkerülhetők a csak zavaros ismereteken alapuló megnyilvánulások. Emellett művének *A meggyőzés művészetéről* szóló részében kifejti, hogy a feltárt igazságok

a szellem és a szív kapuin át léphetnek a lélekbe, de azt is hozzá kell tennem, hogy igen kevés jut oda a szellem által, míg az akarat kiszámíthatatlan szeszé-

15 PASCAL, *A geometriai gondolkodásról...*, i. m., 68.

16 Uo., 41.

17 Uo., 42.

lye révén tömegével fogadnak el igazságokat az emberek anélkül, hogy az értelem beleegyezését adná.¹⁸

Mindentudó narrátorként hozzátehetjük, hogy nem csupán az akarat kiszámíthatatlan szeszélye miatt, hanem egyszerűen azért, mert a nyelvi korlátok miatt másképp nem megy, és az emberek nem csak igazságokat fogadnak el így tömegével, hanem éppen hazugságokat is. De ebből az is következik, hogy az emberi nyelv mégis képes valamiképpen az igazságok közlésére, s ha arra igen, akkor azok megszerzésére is. Leibniz éppen ezzel a problémával foglalkozik az *Unvorgreifliche Gedanken...* című művében.

Leibniz egyik megoldása: Unvorgreifliche Gedanken...

A korábbi szakirodalom a *Meditationes...* kétségbevonhatatlan tekintélyét hangsúlyozva gyakran nem vette figyelembe, hogy Leibniz a kényszerűen helyettesítő funkciót betöltő jelek elméletét nyelvelméletté dolgozta ki ebben a munkájában, kiemelten hangsúlyozva az anyanyelv megismerésben betöltött szerepét.

A szöveg – teljes címe: *Unvorgreifliche Gedanken, betreffend die Ausübung und Verbesserung der deutschen Sprache* (magyarul, értelmező fordításban: *Jelentéktelen gondolatok a német nyelv csinosítását és tökéletesítését illetően*)¹⁹ – 1697 és 1709 között keletkezett, s már 1712-ben publikálni akarta, más nyelvtudományi munkáival együtt. Végül 1717-ben, halála után jelent meg nyomtatásban, egy ma már nem ismert kézirat alapján.

Az értekezés nemcsak azzal hívja fel magára a figyelmet, hogy Leibniz ritka, teljes egészében németül kidolgozott műveinek egyike, hanem azzal is, hogy az anyanyelv kiművelésének szándékát egyértelműen episztemológiai szükségyszerűségként magyarázza.

Helyettesítés

A nyelv megismerésben betöltött primátusát már a szöveg elején, az elméleti bevezető részekben hangsúlyozza, kiemelve, hogy a szavak nem csupán a gondolatainknak, hanem ezáltal maguknak a reprezentált dolgoknak is jelei, mivel a szavakra, a nyelvre nemcsak az ismeretközlés miatt van szükség, hanem

¹⁸ *Uo.*, 61.

¹⁹ Gottfried Wilhelm LEIBNIZ, *Unvorgreifliche Gedanken, betreffend die Ausübung und Verbesserung der deutschen Sprache* = UÖ, *Unvorgreifliche Gedanken, betreffend die Ausübung und Verbesserung der deutschen Sprache: Zwei Aufsätze*, hrsg. von Uwe PÖRKSEN, komm. von Uwe PÖRKSEN, Jürgen SCHIEWE, Stuttgart, 1995 (Universal-Bibliothek, 7987), 5–46. Az idézeteket a továbbiakban a saját fordításomban közlöm.

azok a gondolkodás során is nélkülözhetetlenek.²⁰ A kereskedelemhez hasonlóan jár el az elme, ahol is az elszámolásig a valóságos pénz helyett váltót használnak. Egészen pontosan úgy fogalmaz Leibniz, hogy az elme a *Bildnisse der Dinge*, tehát a dolgok képmásai helyett él jelekkel (értsd: szavakkal).

Megelégszik azzal az elme, miután egyszer már jól felfogta a szó jelentését, hogy a szót nem csupán a kommunikáció során, de a gondolkodásban és a belső beszélgetésben is a dolog helyén használja.²¹

Feltűnő, hogy nem tér ki itt a „jól-felfogott-szó” jelentésének problematikájára, de valójában érthető is, hiszen az *Elmélkedések*ben éppen ennek lehetőségét vagy inkább teljes lehetetlenségét taglalja. Sokatmondó, hogy a szavakat máshol a számjegyekhez hasonlítja, s ez egy nagyon fontos megállapítás, hiszen – visszaemlékezve a *Elmélkedésekre* – az adekvát és szimbolikus/jelképes ismeret megszerzését éppen a számok példájával demonstrálta, viszont azzal, hogy a szavakat ebben a művében a gondolkodás során a számokhoz hasonlítja, korábbi kijelentésemet erősíti, miszerint a megismerés Leibniz által feltételezett összes szintjén csak szimbolikus, nyelv által közvetített ismerettel rendelkezhetünk.

Viszont ez, mint láthattuk, aligha vezet bizonyíthatóan igaz ismeretek megszerzéséhez. Leibniz erre megoldásként – mivel gondolkodásunk és az ismeretszerzés alapja csak a nyelv általi behelyettesítés lehet – a szavak összegyűjtését és vizsgálatát javasolja. Nem egyszerűen arról van szó, hogy a szavak feltételezett szó szerinti vagy elsődleges jelentésének megállapítását tűzte célul, hiszen kifejti, hogy az egyes tudományágak, mesterségek szakszavainak magyarázatával maga az adott tudomány vagy mesterség is nemhogy könnyebben elsajátíthatóvá, de egyenesen megértetté válik: „...a szavak megfelelnek a dolgoknak, ezért nem szabad feledni, hogy a nem közönséges szavak jelentésének kifejtése az ismeretlen dolgok megismerését hozza magával.”²²

Persze ehhez az is szükséges, hogy minél gazdagabb legyen egy nyelv a szavakban, mert ez kell ahhoz, hogy minél erőteljesebben tudja szavak által a dolgokat elképzelni és kifejezni.

S hogy a szavak összegyűjtése és vizsgálata számára nem egy hagyományos nagyszótár megteremtését jelenti, bizonyítja az, hogy egyrészt kritikát fogalmaz meg a megvalósult olasz, franci szótárakkal szemben, másrészt az, hogy mi módon kívánta a szavakat rendezni. Egyrészt hagyományosan, az ABC szerint, s ezt nevezi *Deutungsbuch*nak, értelmező szótárnak. Másrészt fontosnak tartja, hogy a szavak „nach der Natur” is rendezve legyenek egy

20 LEIBNIZ, *Unvorgreifliche...*, i. m., 1995, 6.

21 *Uo.*, 5.

22 *Uo.*, 21.

*Bennenungsbuch*ban, névtárban, ami akkor segít, ha egy megismert dolognak keressük a nevét, tulajdonképpen az azt jelölő szót. Az előbbi – szerinte – a szóból kiindulva tart a dolog felé, míg utóbbi éppen fordítva. Egy ilyen taxonomikus rend szerint szerkesztett szótárban az egymás mellé rendelt – állítása szerint – rokon dolgok egymás megértéséhez is hozzájárulnának.²³

Anyanyelv

Anyanyelvelméletnek neveztem korábban az *Unvorgreifliche Gedanken*ben megfogalmazottakat, s ezt alapozhatom már a mű legelső, hatásos mondatára is: „Ismert, hogy a nyelv az értelem tükre, és hogy a népek, ha az értelmet magásra jutattatják, egyidejűleg alaposan kiművelik nyelvüket is.”²⁴

Azon túl, hogy szerintem itt a tükörmetafora finom utalás a tükör homályosságára is, fontos megjegyezni az értelem és a nyelv kiművelése közti egyidejűség feltételezését is. Nem arról van szó tehát, hogy az egyik előfeltétele lenne a másiknak.

Viszont ebből az is következik, hogy különbséget lehet tenni a nyelvek és nemzetek között az alapján, hogy az adott partikuláris nyelv az ember által megszerezhető ismeretek mely területén a legalkalmasabb azok kifejtésére. Leibniz például nem restelli büszkén megállapítani, hogy a németnél nem ismer kifejezőbbet a bányászati, a tengerhajózási, a vadászati szaknyelvet illetően, továbbá minden olyan területen, amely közvetlenül összefügg az öt érzék által közvetített valóság felfogásával. Hiányt tapasztal azonban az elvont gondolkodás, a filozófia, logika, metafizika, és általában a belső, személyes hangulatok, érzések kifejezése terén, és ezt ha valakinek, hát neki elhihetjük.²⁵

Viszont fontosnak tartja megjegyezni, hogy nem létezik olyan bármennyire is szegény nyelv, amelyen ne lehetne bármit legalább körülírással kifejezni. Ez viszont együtt jár azzal, hogy az adott dologról így még nehezebben szerezhetünk adekvát ismeretet, viszont a dolog létének lehetőségességéről már biztos tudást lehet szerezni ezáltal is.

A szavak és a magára maradó irodalom

Az irodalom magára maradása nem azt jelenti, hogy az az írásművek nagy halmazán belül korábban is elkülöníthető lett volna, hanem azt, hogy valamilyen elvek szerint elkülönült. Ennek az elkülönülésnek szerintem oka, hogy

23 *Uo.*, 33–34.

24 *Uo.*, 5.

25 *Uo.*, 8.

alapvetően megváltozott a rendelkezésre álló és a megszerezhető ismeretekhez való viszony, átértékelődött az igaz-fogalmának jelentése (és ezáltal szükségszerűen megváltozott a fikcionalitás fogalma is), megváltozott a megismerés (korabeli magyar szóhasználat: az érzékenység) képességébe vetett hit, de mindenek előtt megfogalmazódott a nyelvvel mint az akkorra már egyedüli megismerési médiumnak tartott eszközzel szembeni szkepszis. A világ megismerésébe vetett optimista hit megerősödése együtt járt az egyetlen lehetséges eszköz alkalmasságába vetett hit lassú elvesztésével, ami egyrészt az évszázadokon keresztül a tapasztalati ismeretszerzés és tudományos igazságokkal szemben primátust élvező autoritás-elv sérüléséhez vezetett, másrészt a nyelvvel, nyelvekkel, sőt anyanyelvekkel való behatóbb foglalkozást hozta magával, hogy a tudományos igazságok verifikációjának igénye kielégíthetővé váljon (a valóság/természet szemlélőtől független önazonosságát nem kérdőjelezi meg). Végső soron egy morális probléma, az igaz és a hamis kijelentések, ismeretek megkülönböztetésének igénye vezetett a *litterae* egységes szöveghalmazából az egyes tudományágak szaknyelvének megszületéséhez, s ezzel párhuzamosan a figurális nyelvhasználat és a világról sem igazat, sem hamisat mondani nem akaró, nem tudó szövegek időleges leértékelődéséhez.

Végezetül az elmondottak megvilágítására egy korabeli hazai példát hozok a Kolozsvárott 1777-ben megjelent ezópuszi állatmesegyűjtemény ismeretlen fordítójának tollából; kedvenc szöveghelyem ez, szeretem idézni:

Mikor a' mi gondolatunk meg-egyez a' dolognak valóságával, a' mellyről gondolkodunk, ez neveztetik *Veritas* Logicanak, mint ha elmémben forгатom valamelly Toronynak tsonkaságát, és valójában tsonka-is, ezt *Logicè* igaznak lenni mondjuk; ha pedig a' mi gondolatunk nem égyez a' dolognak valóságával, a' mellyről gondolkodunk, ez neveztetik *Falsitas* Logicanak...

Igy már hasonlóképen ha a' mi beszédünk a' mi szívünk' gondolatjával meg-egyez, ez neveztetik *Morális Veritas*nak; ha pedig nem egyez, *Moralis Falsitas*nak p. o. ha azt mondom, hogy láttam fejér szeretsent, holott tudom az én gondolatomban, hogy olyan nintsen, tehát ez az én beszédem *Moraliter falsum*...²⁶

Számomra ez a „fejér szeretsen” jelenti, jelképezi, szimbolizálja a modern szépirodalmat.

26 AESOPUS, *Külömb külömb féle autoroknak Görög, és Deák Nyelvből most újjra Magyar Nyelvre fordított Meséik...*, Kolozsvár, 1777, Elöl-járó beszéd.

„A leg-fogatosabb imádságok [...]”
– Magyarországon és magyarul

A 18. század utolsó harmadában keletkezett katolikus kegyességi irodalom kutatása közben figyeltem fel a *VI. Pius pápa imádságos könyve* címen összefoglalt, 1782-től ismert kiadvány-együttesre. Ennek forrása – a címszövegek tanúsága szerint – egy olasz nyelvű munka volt. Ezt követték – szintén a címlapokat alapul véve – a feltűnően nagy számú német, magyar, francia, szlovák és latin nyelvű fordítások.

A VI. Pius nevét feltüntető nyomtatványokat az első lépésben két kiadás-sorozatba különítettem el: a Magyarország határain kívüli kiadások sorozata mellett összeállítottam a magyarországi megjelenésű kiadványok bibliográfiáját. Ezt követően feltártam a jelentős számú kiadás korabeli visszhangját, s felfigyeltem a könyvvel kapcsolatos nyitott kérdésekre. Ezek közül az egyik legfontosabb az, hogy már 1783-ban vitatták VI. Pius pápa szerzőségét. Másfelől az újabb és újabb kiadások címlapján folyamatosan feltüntetett olasz nyelvű forrás példány szerint elérhetetlennek bizonyult, s az első próbálkozásra ezt az állítólagos olasz művet németre fordító Simeon Schmitz irodalmi tevékenysége sem volt megragadható.

A kiadások állandó szövegrészeit a legfontosabb katolikus alapimádságok, a *Miatyánk*, az *Üdvözlégy Mária* és a *Hiszekegy* értelmező magyarázatai, valamint hét litánia szövege alkotja a legfőbbnek mondott erényekről (jó szándék, hit, remény, isteni szeretet, isten szeretetéből származó bánat, Isten akaratával való egyetértés, hálaadás). Ezekhez járul a szentmise alatt mondandó imádságok sorozata, valamint a Szent Péterről szóló „versek”, kiegészítve VI. Pius pápa búcsúengedélyével. Mindezekhez a későbbi kiadásokban további áhítati szövegek kapcsolódnak. Az egymást követő kiadások igénytelen, 18. századi ponyvanyomtatványokra emlékeztető külsejéből, viszonylag kis terjedelméből és közérthető tartalmából arra következtethetünk, hogy a kiadványt a szélesebb

* A szerző az ELTE Egyetemi Könyvtár főtanácsosa, a tudományos ügyek referense.

rétegek számára készítették. A popularitás e jellemzői egyúttal korabeli miszsiós szándékot sejtetnek, melynek célja a katolikus vallásosság és hitélet tudatosítása, megerősítése lehetett.

A 18. század két utolsó évtizedében és a 19. század első felében egymást viszonylag gyorsan követő kiadásokat számba véve körvonalazódott a felismerés, mely szerint a II. József-féle felvilágosult abszolutista törekvések által kiváltott vallási, egyházpolitikai és társadalmi konfrontáció során a kötet címében úgy használták fel VI. Pius nevét, hogy a pápát szerzőként is lehessen értelmezni. VI. Pius nevének kiemelt helyen történő szerepeltetése a pápa sikertelen bécsi útját követően vált szimbolikus jelentőségűvé, mivel alkalmasnak bizonyult a konzervatív szemléletű vallásosság és a felvilágosult klérusnál mérsékeltebb elveket valló reform-katolicizmus hívei egyet nem értésének jelzésére. E kérdés körüljárásához szükségessé vált a kiadvány műfaji előzményeinek, valódi szerzőjének és fogadtatásának feltárása, s érdemesnek látszott megvizsgálni és összevetni a különböző nyelvű kiadások szövegét.

Műfaji előzmények

A pápák neve alatt kiadott áhítati nyomtatványok folyamatosan jelentek meg a 15–16. század fordulója óta.¹ Az ezekben közölt imádságokhoz általában búcsúengedélyek kapcsolódtak. A *VI. Pius pápa imádságos könyve* legelső német nyelvű kiadásáról (*Die allerbesten Gebeter [...]*, [Augsburg], J[ohann] G[eorg] Bullmann, 1782) nem találtam korabeli kritikai visszhangot. Ez azzal is magyarázható, hogy közel egykorúan több, VI. Pius nevéhez fűződő, egymáshoz közel álló szerkezetű és tartalmú kiadvány készült, melyek közül ekkor még semmivel sem tűnt ki a *VI. Pius pápa imádságos könyve*. Ilyen volt például az 1775-ben Rómában megjelent, *Preces et orationes recitandae a Pio in patriarchalibus basilicis pro consequendo jubilaio*² című és az 1775-ben és 1799-ben szintén Rómában kiadott, *Ritus servandus ac preces dicendae a sanctissimo domino nostro Pio papa VI. in aperitione portae sanctae Vaticanae basilicae*³ című munka. 1780-ban Münchenben német nyelven jelent meg egy hasonló kiadvány, *Gebeth, welches von Sr. Itzt [!] regierenden päbstl. Heiligkeit Pius dem Sechsten für die gegenwärtigen Bedrängnisse der Kirche berhen verordnet worden ist* (gedruckt bey Joseph Zängl) címen.⁴

Magyarországon is kiadtak ezekhez hasonló nyomtatványokat. Így például 1775-ben Temesváron látott napvilágot az *Allgemeines Jubeljahr verliehen von St. Pápst. Heiligkeit Clemens dem Vierzehnten, worinne nebst einem [...]* *Unterricht von*

1 Lásd a következő nemzetközi adatbázisokban: GW, VD 16, VD 17

2 Használt példány: Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek.

3 Használt példány: Roma, Biblioteca Romana dell'Archivio Storico Capitolino.

4 Használt példány: München, Bayerische Staatsbibliothek.

*Ablaß [...] die kräftigsten und heiligsten aus der heil. Schrift gezogenen Gebether enthalten sind*⁵ című munka. Ebben a jubileumi évről szóló, kérdés–felelet formájú magyarázatot három imádság követi ugyanúgy, mint a vizsgált imádságos könyvben: *Das heilige Vater Unser; Der englische Gruß; Der apostolische Glaube*. A kiadvány második részében olvasható egy Szentlélek-himnusz, újabb imádságok és litániák, majd végül a teljes búcsú elnyeréséhez szükséges három további imádság található. Hasonló típust képvisel például az az előbbinél rövidebb terjedelmű, magyar nyelvű nagyszombati nyomtatvány, mely szintén VI. Pius nevéhez kötődik, s a jubileumi év és búcsú magyarázatán kívül tartalmazza a búcsú elnyerésének feltételeit.⁶

A pápák nevével forgalomba hozott, példaként felsorolt nyomtatványok ugyanakkor egyetlen, ám nagyon fontos ponton mégis eltérnek *VI. Pius pápa imádságos könyvétől*. Míg a *Die allerbesten Gebether [...]* egyetlen kiadása sem kapcsolódik konkrét egyházi alkalomhoz (például jubileumi évhez), a bemutatott nyomtatványok kivétel nélkül alkalmi jellegűek, s általában már a címük utal a megjelenés aktualitására. A kiadványtípusok közötti eltérés valószínűleg gyorsan nyilvánvalóvá vált az 1783-ban különböző nyomdahelyeken megjelent, legalább hét német nyelvű kiadás⁷ révén – mind a konzervatív vallásosság követői, mind a jozefinista egyházi körök számára. Úgy tűnik fel, elsősorban egyúttal ebben a – továbbiakban részletesen bemutatandó – sajátosságban kereshető a magyarázat az összeállítás kedveltségére, illetve megjelenésének hibávaló tiltására a jozefinizmus részéről.

Eszmetörténeti háttér: a német nyelvű kiadások fogadtatása

A munka egyik első, a tartalomra is figyelő bemutatása 1783-ból olvasható a *Nova Bibliotheca Ecclesiastica Friburgensis* hasábjain, a „libelli ascetici” részben.⁸ A művet a több mint egy oldalnyi latin nyelvű leírás szerint Simeon Schmitz „O. S. F. minorum Conventualium”, a római Szent Péter templom német gyónatója fordította olaszból. A Münchenben 1783-ban nyolcadrét formátumban, 47 oldalon megjelent könyv ismertetése a pápa szerzőségének megerősítése helyett a „pápa nevével elterjedt kiadvány”-fordulattal kezdődik, majd azzal a kétértelmű kijelentéssel folytatódik, hogy nincs miért szégyenkeznie a pápának e

5 Matthäeus Jospheus Heimerl nyomdájában. A használt példány az Országos Széchényi Könyvtárban található.

6 A keresztyényi jubilaeumról, mellyet hatodik Pius [...] pápa [...] 1776. esztendőben ki-adott [...], Nagy-Szombat, [Akad. ny.], (1776) – használt példány: Országos Széchényi Könyvtár.

7 Ezek megjelenési helyei: Botzen, Coblenz, Friedberg, Konstanz, Ottobeuren, Wels, Steyr. A kiadványról szóló, a továbbiakban részletezett ismertetések és kritikák általam ismeretlen kiadásokra is hivatkoznak, így például München, illetve Köln–Aachen kettős nyomdahellyel.

8 *Nova Bibliotheca Ecclesiastica Friburgensis*, VII, Fasc. I, Friburgi in Brisgovia, ex Typographia Satroniana, 1783, 164–165.

kis mű miatt, ha valóban ő a szerzője.⁹ A megállapítást a tartalom bemutatása követi, mely szerint a munka az *Úr Imádsága (Miatyánk)*, az *Angyali Üdvözlét (Üdvözlégy Mária)* és az *Apostoli Hitvallás (Hiszekegy)* magyarázatát, valamint a főbb erényekről szóló hét litániát tartalmazza, melyekhez járulnak a szentmise alatt mondható imádságok és egy himnusz Szent Péter apostol dicséretére.¹⁰ Az ismertetés további fél oldalon foglalkozik a munka rövid bevezetőjével. Egyetértő módon kiemeli a gondolatot, mely szerint a mechanikusan végzett imádságnál sokkal többet ér az értelemmel elmondott, amire jó példának tartja az ismertetett kiadványt. A megjegyzés felhívja a figyelmet arra, hogy a kiadvány egyik célja a katolikus imádkozási gyakorlat felvilágosult szellemű megújítása volt, melynek keretében a szövegek gépies ismétlése helyett szorgalmazták az azok tartalmán elgondolkodó, az értelmet is foglalkoztató imádkozási formát.¹¹

A „nincsen miért szégyenkeznie a pápának” fordulat egyben arra is figyelmeztet, hogy az ismertetés írója hallhatott vagy olvashatott már negatív kritikát a kiadványról. Ez aligha lehetett más, mint a szintén 1783-ban a szerző nevének feltüntetése nélkül, *Warnung eines österreichischen Pfarrers vor einem neuen Betbuche* című, nyolcadrét formátumban 47 oldalon megjelent munka. A szerző nem más, mint Markus (Marx) Anton Wittola (1736–1797), a Bécs melletti Probstdorf plébánosa, von Swieten barátja, a jozefinista reformkatolicizmus és államegyház feltétlen híve, a janzenizmus ausztriai „szóvivője”.¹² Wittolának ekkorra már megjelent egy másik, széles körben ismertté vált műve a tolerancia kérdéséről (*Schreiben eines österreichischen Pfarrers über die Toleranz*, 1781), melynek két magyar nyelvű fordításváltozata ismert.

Wittola a *Warnung* [...]ban kizárólag a VI. Pius pápa imádságos könyvének részletes kritikájával foglalkozott. Bírálata elején leírta, melyik kiadását használta a műnek (München, 1783, „gedruckt nach dem Boßner Original”).¹³ Hivatkozásai szerint ez egy olyan kiadás, melynek a 66. oldalán kezdődik a Szent Péter-himnusz. Eszerint tehát Wittola föltehetően nem ismerte az ezen a címen már egy évvel korábban megjelent első német kiadást, melynek terjedelme 48

9 „Nomine summi pontificis libellus iste circumfertur. Neque esset, cur Papam opusculi huius puderet, illius revera si foret auctor.” *Uo.*, 164.

10 Utóbbiról – megtudjuk – olvasni lehet másutt is: „legi meretur diarium litterarium: Der Freymüthige Parte XII pag. 174 et seqq.” *Uo.*, 165. – Ezt a munkát hiába kerestem.

11 Klaus GOTTSCHALL, *Dokumente zum Wandel im religiösen Leben Wiens während des Josephinismus*, Wien, 1979, 34. A prédikációk jozefinista szellemű megújítását célozta a *Wöchentliche Wahrheiten* című, 1782–1784 között Bécsben megjelent hetilap a beszédek új nyelvi, tartalmi és formai előírásainak szorgalmazásával.

12 Manfred BRANDL, Marx Anton WITTOLE, *Seine Bedeutung für den Jansenismus in deutschen Landen*, Steyr, 1974.

13 Az általam ismert hét 1783. évi kiadás között nincs müncheni kiadás. Ezek megjelenési helyei: Botzen, Coblenz, Friedberg, Konstanz, Ottobeuren, Wels, Steyr. Mindez felhívja a figyelmet, hogy hétnél jóval több kiadás jelent meg 1783-ban, s 1783-ban legalább két, eltérő terjedelmű müncheni kiadással számolhatunk.

oldal,¹⁴ s nem tudott a többi 1783-as kiadásról sem. Az érzelmeiktől sem mentes kritika kiterjed a nyomtatvány minden részletére. A *Warnung [...]* elején két csoportra osztja a katolikus imádságos könyveket, s a munka helyét nem a „gute, reine, und schriftmäßige Andachtsbücher” körében jelöli ki, hanem a „schlechte, fantastische, abergläubische Palmgärtlein, Mirrhenbüchlein, goldne [!] Himmelschlüssel”-ek közé sorolja.¹⁵ Összegzésként nyíltan felszólítja a pápát, határolódjon el ettől a munkától és nyilvánítsa ki, nem ő a szerzője, továbbá ismerje el, hogy a kiadvány helytelen (*falsch*) és megbotránkoztató (*anstössig*) áhítatokot tartalmaz.¹⁶

A *Warnung [...]* részletes elemzése külön tanulmányt igényelne, most mindössze néhány, a VI. Pius pápa imádságos könyve szempontjából lényegesnek tűnő mozzanatra hívom fel a figyelmet. Wittola különleges érdeklődését és rosszallását egyaránt kiváltotta a mű címe, a pápa rövid bevezetője, a szöveg szellemisége és a Szent Péter-himnusz a búcsúengedéllyel, továbbá a mindehhez szorosan kapcsolódó fő aktualitás, VI. Pius 1782. évi bécsi útja. A kritikában a teológiai tudás és vádak mellett (például utalás a janzenista tanokra; VI. Pius kálvinista eszméket hirdet; a skotizmus és a kvietizmus kérdésköre)¹⁷ helyet kaptak jezsuitaellenes megnyilatkozások (például dél-amerikai missziók)¹⁸ és formális kifogások (például a szövegek kétértelműsége vagy az adott imádságok elmondhatatlansága a szentmisében rendelkezésre álló idő alatt).¹⁹ Az olaszból történt fordítás tényére – a fordító nevének megemlékezésével – mindössze egyszer tért ki, mégpedig olyan összefüggésben, hogy az adott szövegrész tekintetében lehetségesnek tartja: Schmitz rosszul adta vissza a szöveg eredeti értelmét.²⁰ Wittola a későbbiekben, így például az 1784–1789 között megjelent, *Wienerische Kirchenzeitung* című lapjában már nem foglalkozott a művel – valószínűleg azért, mert a *Warnung [...]* megjelenése után már feleslegesnek tartotta ezt, s a kiadások az állami rosszallás ellenére amúgy is egyre sokasodtak.²¹

14 [Markus Anton WITTOLA], *Warnung eines österreichischen Pfarrers vor einem neuen Betbuche*, [Wien], 1783, 4. Az általam ismert első német nyelvű kiadás Augsburgban jelent meg 1782-ben Johann Georg Bullmann nyomdájában 48 oldal terjedelemben nyolcadrét formátumban.

15 *Uo.*, 3. Az utóbbi kifejezések utalások P. Martin von Cochem 17. század második fele óta közkedvelt, nagy példányszámban megjelent áhítati munkáira. Vö. Konradin РОТН, *P. Martin von Cochem 1634–1712, Versuch einer Bibliographie*, Koblenz-Ehnebreitstein, 1980; KNAPP Éva, *Martin von Cochem Magyarországon, 1, Mennyei követek – Len kötelecske – Az két atyafi szent szüzek Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve, 1681–1876*, Zebegény, 2014 (Régi magyarországi vallásos nyomtatványok, 1).

16 „Erkläre es offenbar, daß dieses Buch nicht dein Werk sey. [...] es falsche und anstössige Andachten sind [...]” [WITTOLA], *i. m.*, 47.

17 *Uo.*, 12–13, 17, 35.

18 *Uo.*, 11–12.

19 *Uo.*, 13–14, 40.

20 *Uo.*, 22–23.

21 Magyar nyelven és Magyarországon például a határozott helytartótanácsi tiltás ellenére 1784–1790 között hétszer adták ki.

Néhány évvel később a jénai *Allgemeine Literatur Zeitung* 1785. évi évfolyamához készült ötödik, supplementum kötetében (*Supplementum zur Allgemeinen Literatur-Zeitung vom Jahre 1785*) a *Gottesgelahrtheit* című rovatban foglalkoztak ismét a művel. Ez a bírálat a kettős működési helyű, kölni és aacheni Guinbert kiadónál 1783-ban VI. Pius pápa képével²² megjelent 71 oldal terjedelmű, nyolcadrés formátumú, *Die allerbesten Gebeter, welche von Ihro Päpstlichen Heiligkeit Pius VI. erklärt und ausgelegt [...] worden* című kiadást ismerteti.²³ Az itt közölt címléírás szintén olaszból németre fordítottnak tartja a munkát, ugyanakkor nem közli a címlapszövegek alapján fordítóként számon tartott Simeon Schmitz nevét. A másfél hasábos szövegben a pápa szerzőségének megkérdőjelezése és a tartalom rövid bemutatása után a Wittolától már ismert kritikához közelálló kifogások, valamint a fordítás németiségének bírálatja olvasható („ganz undeutsch ist”). Végül a nevét elhallgató szerző kételyét fejezi ki, hogy egy ilyen kiadvány megjelenése szerencsés azokban az országokban, amelyekben „beginnt heller zu werden”.²⁴ A korai német kiadások és a jozefinista bírálatok hátteréhez tartozik, hogy az 1782–1785 közötti évek a szerzetesrendek többségét feloszlató rendeletek és más, a vallásos élet szabályozását célzó reformintézkedések időszaka.²⁵ Feltételezhető, hogy VI. Pius 1782-es bécsi útjának eredménytelenségét és az ezzel kapcsolatos jozefinista brosúrák sorozatát és sajtókampányt katolikus egyházi részről ilyen kiadványokkal is igyekeztek ellensúlyozni.²⁶

A II. József halála után három évvel, 1793-ban ugyancsak Jénában megjelent, csupán címléírást közlő *Allgemeines Repertorium der Literatur für die Jahre 1785 bis 1790* első kötetének első felében szakrendbe sorolva²⁷ található egy apró, zárójelben elhelyezett utalás arra vonatkozóan, hogy a *Die allerbesten Gebeter [...]* talán mégsem tekinthető „előzmény nélküli”-nek. A 4813. számon leírt,²⁸ „Köln – Aachen, Guinbert Verlag, 1783” impresszumú kiadás címléírása itt sem tartalmazza a címlapokon általában szereplő állítólagos fordító, Simeon Schmitz nevét, ehelyett az „A[us] d[em] Italiänischen übersetzt (von W.

22 Vö. Wolfgang BRÜCKNER, *Papstbilder für jedermann*, Jahrbuch für Volkskunde, Neue Folge, 1(1978) 236–237.

23 *Allgemeine Literatur Zeitung vom Jahre 1785*, Fünfter Band, Die Supplemente enthaltend, Jena–Leipzig–Wien, 1787, Supplemente Nr. 20, 77. – Az itt hivatkozott kiadást egyetlen számonra elérhető könyvtár katalógusa sem tartja számon.

24 „Man muss sehr zweifeln, dass dieses Werkchen in Ländern, wo es beginnt heller zu werden, einiges Glück machen werde.” *Allgemeine Literatur Zeitung...*, i. m., Nr. 20. 77.

25 Derek BEALES, *Enlightenment and Reform in Eighteenth-century Europe*, London, 2005, 227–255.

26 Elisabeth KOVÁCS, *Neue Aspekte und Forschungen zur Reise Pius VI. nach Wien*, Das Achzehnte Jahrhundert, Mitteilungen der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts, 1(1983) 31–43, itt: 40–41.

27 III. Fach. Theologische Literatur, (III) Gesang und Gebetbücher, B. Von Katholiken, B. Besonders, B. Gebetbücher, I. Allgemeine und vermischte, nr. 4813.

28 A tétel végén rövidített hivatkozás az A[llgemeine] L[iteratur] Z[eitung] [17]85. V. 77-re. Vö. 23. jegyzet

Hausen)” megjegyzés olvasható. Ez az imádságoskönyv vonatkozásában eddig ismeretlen név elvezetett az összeállítás valódi szerzőjének személyéhez.²⁹

A nyomtatvány itt vázolt fogadtatása azt mutatja, hogy a munka első német nyelvű kiadása 1782-ben, VI. Pius sikertelen bécsi útját követően még nem váltott ki számottevő reflexiót. Ezzel szemben az 1783-ban megjelent, legalább hét újabb, német nyelvű kiadás visszhangja és kritikája már jelentősnek mondható.³⁰ Ugyanakkor alapos kutatás ellenére sem találtam egykorú magyar nyelvű, vagy magyarországi ismertetést a könyvről.³¹ Ennek oka egyrészt a II. József kori cenzúra Magyarországra figyelő intenzív működésében kereshető.³² Másrészt a kiadvány tartalmával hallgatólagosan egyetérthetett a Magyarországon többségben lévő konzervatív, pápa-hű, jozefinizmus-ellenes püspöki kar, klérus és világi értelmiség.

A szerző meghatározása és VI. Pius pápa nevének aktualizálása

A *Die allerbesten Gebether* [...] címen 1782-től adatható munkát és a különböző nyelvű fordításokat a bibliográfiák ma egységesen VI. Pius pápa szerzőségével, továbbá a fordító(k) megnevezésével regisztrálják. Ugyanakkor már egykorúan éppúgy nyilvánvaló lehetett, mint ma, hogy a 18. századi pápák nem írtak vagy szerkesztettek ilyen jellegű, rövid terjedelmű, igénytelen külsővel megjelent áhítati munkákat. Közvetve erre utal az is, hogy amikor a Helytartótanács 1784. január 26-i rendeletével kimutatást követelt a Landerer Katalin által vezetett budai nyomda termékeiről, hogy összevethesse azt a beszolgáltatott kötelespéldányokkal, az első magyarországi, német nyelven megjelent kiadást (1784) Landerer Katalin az állítólagos fordító és nem a pápa neve alatt vette jegyzékbe, a „Schmitz Simon: Die allerbesten Gebether” formában.³³ VI. Pius (Giovanni Angelo Braschi, 1717–1799) ugyanakkor – tudomásom szerint – nem tiltakozott nevének szerzői névvé emelése ellen, mivel – ha egyáltalán tudomást szerzett róla – feltehetően egyetértett a mű tartalmával.

A német nyelvű kiadások címében szinte kivétel nélkül olvasható Simeon Schmitz neve, mint aki a munkát olaszból németre fordította. A címadatok szerint Schmitz minorita szerzetes volt, s a római Szent Péter bazilika német gyóntatójaként készítette a fordítást. Schmitzet a kölni minorita rendtartomány tagjaként, 1775-ben a harmadrendi ferencesek gyóntatójaként tartották

29 Azaz, vagy „W. Hausen” lenne a művet olaszból németre fordító személy, vagy az olaszból németre fordított munka meghatározatlan módon szorosan kapcsolódna „W. Hausen”-hez.

30 Ld. 13. jegyzet.

31 Vö. pl. Magyar Hírmondó; RADÓ Antal, *A magyar műfordítás története (1772–1831)*, Bp., 1883.

32 Vö. *Megbíráltak és bírálók. A cenzúrahivatal aktáiból (1780–1867)*, vál., sajtó alá rend., ford., bev., jegyz. MÁLYUSZNÉ CsÁSZÁR Edit, Bp., 1985.

33 A jegyzéket közli: GÁRDONYI Albert, *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században, különös tekintettel Budára és Pestre*, Bp., 1917, 19–23.

számon. 1784-ben megfordult az itáliai Loretóban és valóban élt Rómában.³⁴ Írói munkásságát a bibliográfiák nem tartják számon, neve egyedül a *Die allerbesten Gebether [...]* állítólagos fordítójaként ismert. A fordítás alapjául szolgáló olasz nyelvű munka és annak eredeti címe ugyanakkor fellelhetetlen. Ennek ellenére Schmitz ismereteim nem tiltakozott fordítóvá minősítése miatt.

A művel összefüggésben – mint említettem – először 1793-ban, egy számomra jelenleg elérhetetlen 1783. évi Köln–Aachen impresszumú kiadás címléírása végén zárójelben olvasható a „W. Hausen” szerzői megjelölés. A névalak valóságos személyt takar: Wilhelm Hausen (Hauser) bajor jezsuita volt, aki Dillingenben született 1710-ben, s terjedelmes életművet hagyott maga után. Egy kanonoki alapítványnak köszönhetően az eichstätti püspökség utolsó jezsuita misszionáriusaként tevékenykedett harminc éven át az egyházmegye területén.³⁵ Amikor a *Die allerbesten Gebether [...]* 1783-ban Augsburgban tizenkettedrét formátumban megjelent,³⁶ már két éve halott volt († Eichstätt, 1781 november). Ugyanezt a munkáját korábban, így például 1779-ben Augsburgban más címen adták ki: *Das gemeinste, aber aller fürtrefflichste Gebet, erklärt und ausgelegt, samt Litaneyen*. A munka ezen a címen negyedik kiadásban ugyanitt 1782-ben látott napvilágot.³⁷ Jelenlegi ismereteink szerint tehát a *VI. Pius pápa imádságos könyvének* alapul szolgáló mű valójában nem az olasz, hanem a felvilágosodás-kori délnémet kegyességi irodalom egyik jellegzetes darabja.

Összeállítva a *Das gemeinste [...] Gebeth [...]* címen, Wilhelm Hausen szerzőségének feltüntetésével megjelent munka kiadástörténetét, a példányból számomra megismerhető kiadások közül egy 1774-ben Dillingenben megjelent bizonyult a legkorábbinak, mely a címlap szerint már a mű harmadik kiadása volt.³⁸ Ennek a 72 oldal terjedelmű összeállításnak a tartalma lényegében szó szerint megegyezik a *Die allerbesten Gebether [...]* című kiadványokéval: a szerzői előszót (3–8.) a *Miatyánk* (9–19.), az *Üdvözlégy Mária* (20–27.) és a *Hiszkegy* (28–42.) magyarázata követi, majd a hét, erényekről szóló litánia (43–72.) zárja a gyűjteményt.

34 Konrad EUBEL, *Geschichte der Kölnischen Minoriten-Ordensprovinz*, Köln, 1906, 304.

35 Birgit BOGE, *Der Bucherwerb der Fürstbischöflichen Hofbibliothek Eichstätt im Zeitraum 1750–1800 = Die Aufklärung in den deutschsprachigen katholischen Ländern 1750–1800. Kulturelle Ausgleichsprozesse im Spiegel von Bibliotheken in Luzern, Eichstätt und Klosterneuburg*, hrsg. von Dieter BREUER, Paderborn–München–Wien–Zürich, 2001, 197–428, itt: 284.

36 *Lexikon der vom Jahr 1750 bis 1800 verstorbenen deutschen Schriftsteller*, ausgearbeitet von Johann Georg MEUSEL, V, Leipzig, 1805, 249.

37 Címe ekkor: *Das gemeinste, aber allerfürtrefflichste Gebet, erklärt und ausgelegt, welches samt verschiedenen Litaneyen von den vornehmsten Tugenden zum allgemeinen Nutzen in Druck gegeben*. *Lexikon...*, i. m., 249; Joseph Georg SUTTNER, *Bibliotheca Eystettensis Dioecesana*, Erste Abtheilung, Eichstätt, 1866, 66.

38 Ez minden valószínűség szerint a harmadik dillingeni kiadás, de az is elképzelhető, hogy a cenzúra megtévesztése érdekében utaltak a korábbi kiadásokra. Wilhelm HAUSEN, *Das gemeinste, aber allerfürtrefflichste Gebeth, erklärt und ausgelegt, welches sammt verschiednen Litaneyen von den vornehmsten Tugenden zum allgemeinen Nutzen in Druck gegeben* Guilielm Hausen, Priester und Bußprediger. Mit Erlaubniß der Obern, Dritte Auflage, Zu finden bey Maria Helena Schnablin, verwittibten Hofbuchbinderin zu Dillingen, 1774.

A Hausen nevét feltüntető, *Das gemeinste, aber aller fürtrefflichste Gebet [...]* címen megjelent negyedik és egyben utolsó kiadás 1782-ben látott napvilágot Augsburgban. Ez a szöveg-együttes jelent meg még ugyanebben az évben ugyanott *Die allerbesten Gebether [...]* címen, egy ismeretlen személy által „aktualizálva” és VI. Pius pápának tulajdonítva. Ezt az átalakítást VI. Pius sikertelen bécsi útja éppúgy ösztönözhetette, mint a Hausen halála után adódó alkalom a valódi szerző nevének elhallgatására. Simeon Schmitz nevének feltüntetését fordítóként és a mű olaszból történt fordításának állítását egyrészt a várható jozefinista kritika tudatos félrevezetésének szándéka magyarázza. Másrészt az is elképzelhető, hogy a kiadvány tartalmát kibővítő új áhítati szövegeket vagy ezek egyikét, talán éppen a Szent Péterről szóló himnuszt, fordította olaszból németre Schmitz, s neve ezért olvasható a címlapokon. Úgy tűnik fel, a felvilágosult kritika figyelmének elterelése sikeres volt, mivel például Wittola a *Warnung [...]*-ban nem nevezi meg a szerzőt, s csupán a fordító nevét említi.³⁹

Nem tudtam kideríteni, ki lehetett az a feltehetően augsburgi illetőségű egyházi személy, aki új címet adott Hausen több kiadást megért munkájának. A megváltoztatott című munka tartalma – amint az az imádságoskönyvek történetében gyakran megfigyelhető⁴⁰ – újabb, ismeretlen szerzőjű részekkel bővült a további kiadásokban. Először a szentmise alatt mondandó imádságokat és a VI. Pius pápától száz nap búcsúengedéllyel ellátott Szent Péter-verseket adták közre, később – így a németből más nyelvekre fordított kiadásokban – újabb áhítati részekkel egészítették ki az eredeti művet.

A továbbiakban kizárólag azokkal az 1782 után megjelent kiadásokkal foglalkozom, melyeknek a címe *Die allerbesten Gebether [...]*, illetőleg a címben és/vagy a keretszövegekben megtalálható VI. Pius neve. Ennek oka, hogy az 1782-ig megjelent kiadásoknak nem találtam magyar vonatkozását, s magyarul, illetve Magyarországon ez a változat nem jelent meg.

A kiadástörténet tanulságai

A kiadástörténet összeállításában a rendelkezésemre álló bibliográfiákon, elektronikus könyvtárakon és a szakirodalmon kívül a magyarországi könyvtárakban, magángyűjteményekben található példányokat használtam. Szembetűnő, hogy a magyar vonatkozású kiadások nem találhatók meg a külföldi bibliográfiákban és a nemzetközi elektronikus adatbázisokban.

39 Ld. 20. jegyzet. Birgit BOGE utal Marx Anton WITTOLA Hausen itt elemzett műve ellen irányuló kritikájára. BOGE, *i. m.*, 284.

40 Vö. pl. Officium Rákócziánium – KNAPP Éva, *Officium Rákócziánium. Az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv története és nyomtatott kiadásai*, Bp., 2000.; vagy Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve – KNAPP, *Martin von Cochem...*, *i. m.*

A *Die allerbesten Gebether* [...] 1782–1856 közötti kiadásai

Magyarországon kívüli nem magyar nyelvű kiadások	Megjelenés ideje	Magyarországi és magyar nyelvű kiadások (a magyar nyelvű kiadásokat aláhúzás jelzi)
1	1782	0
10	1783	0
1	1784	1+ <u>1</u> =2
4	1785	1+ <u>1</u> =2
1	1786	<u>1</u>
0	1787	0
1	1788	1
0	1789	1 [1789 előtt]
1	1790	1 [?]
–	—	—
1	1796	0
1	1797	1
0	1798	0
0	1799	2
0	1800	1
1	é. n., XVIII. sz.	0
–	—	—
1	1802	0
0	1804	1
1	1805	0
1	1806	1+ <u>1</u> =2
1	1810	0
1	1812	0
1	1821	0
0	1825	1
0	1831	1
1	1833	0
1	1837	0
2	1839	0
2	1856	0
–	—	—
34	Összesen	17

A táblázat szerint a kiadások Magyarországon kívül 1782–1856 között,⁴¹ Magyarországon, illetve magyar nyelven 1784–1831 között⁴² adathatók; azaz 74 évnyi európai kiadástörténetnek (összesen 34 kiadással)⁴³ 47 évi, összesen 17

41 Az európai kiadástörténet csaknem hiánytalanul adatható a Karlsruher Virtueller Katalog segítségével. Külön összeállítást e kiadássorozatról nem készítettem.

42 A magyar nyelvű, illetve magyarországi kiadások bibliográfiáját – tekintettel a terjedelmi korlátra –, nem közlöm.

43 Lehetséges újabb kiadások előkerülése.

magyar vonatkozású kiadást tartalmazó időszak feleltethető meg. Ez természetes jelenség, mivel egy korábban más címen, ismereteim szerint kizárólag Magyarországon kívül kinyomtatott, majd egy adott évtől új címen, a korábbitól eltérő szerzőséggel, németül, német nyelvterületen megjelent munka magyarországi kiadástörténetéről van szó.

A magyar vonatkozású kiadások mindössze két éves késéssel követik a német nyelvterületen kinyomtatottakat, azaz a hazai recepció kezdeti szakasza viszonylag gyorsnak mondható. Ez minden valószínűség szerint a felvilágosult eszmék terjesztésének jozefinista politikájával és az ezekre megfogalmazódó válaszokkal függ össze. Az imádságos könyv ismételt megjelentetése VI. Pius sikertelen bécsi útját követően – új címen, a pápa nevével – a II. József-féle felvilágosult eszmékkel szembeni konzervatív katolikus reakciók egyikeként is értékelhető.

A kiadástörténet két sorozatának időbeli dinamikája – valószínűleg az előbb leírtak miatt – egymáshoz hasonló módon alakult. 1782–1790 között, azaz a kiadástörténet II. József uralkodása alatti szakaszában a Magyarországon kívüli tizenkilenc kiadásnak⁴⁴ nyolc magyar vonatkozású kiadás⁴⁵ felel meg. Ez a kilenc év egyben az egész kiadástörténet legintenzívebb időszaka. Egy-egy új kiadás megjelenésének már a pusztá ténye is szembenállást fejezett ki, és nyomatékosította az elhatárolódást a II. József-féle eszméktől. Nem véletlen, hogy a legkorábban, 1784-ben megjelent két budai kiadás egyaránt kihívta a Helytartótanács rosszallását. Landerer Katalin – ismereteim szerint Magyarországon elsőként – német nyelven adta ki a nyomtatványt. A Helytartótanács még ugyanebben az évben számon kérte a Landerer nyomdától, hogy miért jelentette meg ezt a birodalom területén éppen csak megtúrt munkát. A nyomda azzal védekezett, hogy a kiadás csupán utánnyomás, s az eredeti mű „cum permissione superiorum” jelent meg. A Helytartótanács ennek ellenére megtiltotta a munka további kinyomtatását és árusítását, mert – az indoklás szerint – a birodalomban „megtúrt nyomtatványokat” nem szabad kiadni Magyarországon.⁴⁶

A másik budai kiadás a „Királyi Akadémia Betűivel” jelent meg magyar nyelven, a fordító nevének elhallgatásával. Ezért a kiadásért a Helytartótanács – a pannonhalmi főapát közvetítésével – a közismerten konzervatív elveket valló Vajda Sámuel tihanyi bencés apátot róttá meg.⁴⁷ A címlapon a „fordítottat a tihanyi klostromban” megjegyzéssel kinyomtatott könyvről a pannonhalmi főapát révén kérdezték meg Vajda Sámuel: ő fordította-e a könyvet, hol és milyen szándékkal nyomtatta ki és hány példányban készült el a munka. Vajdát arra kötelezték, hogy a kérdésekre írásban válaszoljon. 1784. október 19-én kelt vá-

44 Ez a szám az összesen 34 kiadás 56%-a.

45 Ez az összesen 17 magyar vonatkozású kiadás 47%-a.

46 GÁRDONYI, *i. m.*, 19, 33, 65. jegyzet.

47 LUKÁCSI Márk, *Vajda Sámuel élete és irodalmi munkássága*, Pannonhalma, 1997 (Pannonhalmi Füzetek, 40), 110–114.

laszában Vajda elismeri, ő fordította a munkát, de – mentegetőzik – nem tudta, hogy a könyv kiadása tilalom alá esik, s ő gyakorlatlan az ilyen ügyekben. Indoklásában arról írt, látta, hogy németül már kapható a könyv, s úgy gondolta, jó lenne, ha magyarul is megjelenne. Vajda megnevezte a nyomdát, s leírta, a fordítást elküldte az egyetemi cenzúrához, hogy annak engedélyével jelenjen meg. Ezután arra hivatkozik, a budai egyetemen tudniuk kellett volna, hogy megjelenhet-e a mű a Királyi Akadémia betűivel. Ez az első magyar nyelvű kiadás – ugyancsak Vajda levele szerint – hatszáz példányban készült, de egyetlen sem adott el belőlük pénzért, hanem ingyen osztogatta a vendégeknek és az apátság alá tartozó népnek.⁴⁸ Vajda azt is közölte, hogy a kiadásból őriznek még harmincnégy példányt Tihanyban, s ezeket nem fogja szétosztani.⁴⁹

A mű magyarországi kinyomtatásának tilalma ellenére 1790-ig további hat kiadás jelent meg: magyarul Győrben (1785) és Bécsben (1786), németül Besztercebányán (1785), Pest-Budán (1788) és Sopronban (1789 előtt), továbbá egy példányból nem ismert, feltételezhető kiadás szlovákul Nagyszombatban (1790).⁵⁰ A példányból ismert kiadások egyikében sincs nyomtatási engedély, annak ellenére, hogy a német kiadások címlapján kivétel nélkül olvasható a „Mit Erlaubnis der Obern”, illetve a „Cum permissu superiorum” megjegyzés.

Magyarországon kívül 1791-től 1800-ig mindössze három további kiadás jelent meg; közülük egy németül, kettő pedig németből franciára fordítva, Belgium katolikus lakossága részére. Ugyanebben az időszakban eggyel több, négy volt a magyarországi kiadások száma, közülük kettő német, egy-egy szlovák és latin nyelvű.

1801–1825 között összesen hat külföldi és négy hazai kiadás hagyta el a sajtót. A magyarországi kiadások közül kettő 1806-ban, a szerzetesrendek magyarországi részleges visszaállításának évében látott napvilágot, az egyik magyarul, a másik németül jelent meg a pesti Trattner nyomdában. Trattner 1825-ben ismét megjelentette a munkát.⁵¹ Ez egyrészt bizonyítja Trattner Mátyás kiadvánnyal kapcsolatos ismereteit, másrészt jelzi az imádságos könyv szoros kapcsolatát az egyházipolitikai változásokkal.

A következő harminc évből (1826–1856) ugyancsak hat külföldi kiadást, de csupán egyetlen kivonatos magyarországi kiadást (1831) vettem számba, ami mutatja az összeállítás egyházi, politikai jelentőségének lassú háttérbe szorítását. Ebben az időszakban a Magyarországon kívüli kiadások kizárólag német

48 Az általam használt gyűjtemények közül egyedül az Országos Széchényi Könyvtárban találtam példányt ebből a kiadásból, ennek címlapján a Somogy megyei segedi ferences kolostor tulajdonosi bejegyzése olvasható a „Següdi kolostoré” formában.

49 *Uo.*, 110–111.

50 Lukácsi nem ismeri az imádságoskönyv magyarországi kiadásait. Szerinte a „titokzatos sorsú kis imakönyv-fordítás a sors szeszélyéből [...] nem válhatott széles körben ismertté”. *Uo.*, 110, 114.

51 A bibliográfiailag korábban ismeretlen unikum példány Borda Lajos Gyűjteményében található.

nyelven jelentek meg, s részben új címeken, átszerkesztve kerültek ki a nyomdákból. A minorita Henricus Gossler által szerkesztett főcíme például a *Hirtenstimme* lett.⁵² A változatlan szövegű összeállítás két évvel később, 1839-ben a *Geistlicher Seelentrost* [...] című áhítati munka függelékeként jelent meg Augsburgban,⁵³ ezt 1856-ban követte a két utolsó, *Die allerbesten Gebethe* [...] című kiadás.

Összegzés

Megvizsgálva a munka eredetét, fogadtatását, egykorú kritikáját, s meghatározva a szerzőt és a fordítók egy részét, nyilvánvalóak a kiadvány aktuális egyházpolitikai vonatkozásai. A magyar vonatkozású kiadástörténet ráirányítja a figyelmet arra, hogy a kötet valójában a II. József elképzeléseivel történt tudatos szembehelyezkedés kifejezéseként értékelhető. A birodalomban megtűrt mű Magyarországon üldözött és tiltott kiadványnak számított, ennek ellenére újra és újra nyomdafestéket látott különféle szövegváltozatokban. A többször módosított szerkezettel a kiadók igyekeztek mintegy „megszelídíteni” a kötetet várhatóan elutasító jozefinista fogadtatást. Tekintetbe véve a jozefinizmus búcsúkkal szembehelyezkedő álláspontját, elsősorban VI. Pius Szent Péter-versekhez kapcsolt búcsúengedélyét hagyták ki, esetenként magát a verset is, továbbá azokat a részeket, melyek valamiképpen a pápa személyéhez kapcsolódtak.

A kutatás által eddig nem vizsgált magyarországi és magyar vonatkozású kiadásokat az európai szakirodalom mindeddig nem tartotta számon. E kiadások vizsgálata ráirányítja a figyelmet arra, hogy milyen apró eltérésekben ragadhatók meg az ideológiai, egyházpolitikai különbségek a konzervatív, a reformkatolikus és a jozefinista elveket vallók táborá között.

52 Ez a cím a VI. Pius pápának tulajdonított rövid bevezető, ajánló sorokra utal. A kiadvány alcíme a „Die allerbesten Gebethe” maradt. Münster, Verlag von Friedrich Regensburg, 1837. Vö. *Der Katholik; eine religiöse Zeitschrift* [...] herausgegeben von Dr. WEIS [...], Speyer, 70 (1838) 10. Heft, October, XLII.

53 Druck und Verlag von Anton Herzog (Leonhard Doll).

Wagner Károly, a modern genealógus

A magyar művelődés és a magyar társadalom története szempontjából meghatározóak azok a folyamatok, amelyek a 18. században zajlottak. Igaz, hogy nem egyforma erővel, de mindenhol megkezdődik a modernizálódás, amelynek elsődleges területe nem a politika vagy a gazdaság, hanem a kultúra, a művelődés volt. Ennek legfőbb okára Tarnai Andor hívta fel a figyelmet, amikor a 18. századi értelmiség társadalmi helyzetéről tett fontos megállapításokat irodalomtörténet-írásunk kezdeteinek társadalmi háttérét vizsgálva.¹ A következő bekezdésekben az ő gondolatait összegzem. Véleménye szerint a Rákóczi-szabadságharc bukása után a magyarországi feudális nemességnek lehetősége nyílt volna arra, hogy az immár egyre jelentősebb számú és súlyú polgársággal, valamint az értelmiséggel szövetkezve megkezdje az ország modernizálását, ám ezt a lehetőséget a nemesség akkor elszalasztotta, a század közepétől viszont a bécsi udvar használta ki az értelmiségi réteg buzgó tenni vágyásának erejét. Ezzel az elzárkózással jelentősen csökkentette a társadalom működése szempontjából kiemelkedően fontos réteg politikai lehetőségeit. A polgári értelmiségi rétegekben sűrűsödő energiák a politikai diskurzus helyett más területeken érvényesültek. Számukra a művelődés terepe látszott alkalmasnak arra, hogy ott kiemelkedő érdemeket szerezzenek, s ezzel legitimálják saját helyüket és helyzetüket a társadalomban. Az egymást követő értelmiségi generációk a történettudomány, a honismeret, a historia litteraria, és a természettudományok területén bontakoztatták ki a tehetségüket.

A század enciklopédikus tudományosságának kulcsfogalma a *historia litteraria*, melynek kialakulása, megszilárdulása és felbomlása alapvető előfeltétele volt az egyes szaktudományok önállósulásának. Az is tudott dolog, hogy

* A szerző doktorjelölt az ME Irodalomtudományi Doktori Iskola klasszikus szövegtudomány képzési programjában.

1 TARNAI Andor, *A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása*, ItK, 65(1961), 646.

a historia litteraria körébe sorolt magyarországi szerzők nem egységes tudománytörténeti hagyományt képviselnek, számottevőek a tartalmi, felfogásbeli és módszertani különbségek, eltérők a motivációk és a célkitűzések. A tudományok művelőinek körében egyaránt érezhető az egyes ágak (irodalom- és történettudomány, földrajz és orvostudomány, stb.) összeforrottsága és önállósulásra való törekvése. A diszciplináris elkülönülés eseménye műfajukat tekintve heterogén szövegek megszületését vonta maga után.

A *historia* korábban magába foglalta a genealógiát, a helyi krónikákat, különböző természettudományos feljegyzéseket. Ebben a heterogén szövegcsoportokból álló konglomerátumban a műfajok és témák szerinti világos elhatárolás nem állt rendelkezésre. A 18. századtól jelenik meg a törekvés a Hérodotosz-féle historiográfiai tradíció továbbvezetésére: a történelmet mint hagyományt értelmezni úgy, hogy az a természettudományokkal konkurálni tudjon.² A historiográfia a 18. században nem a források által alátámasztott elbeszélést jelenti, hanem egy olyan tudományos eljárást, amely különböző historiográfiai eszközök együttes játékában megpróbálta rekonstruálni a történelmet. Ehhez eszközül a segédtudományokat használja fel. A 18. században a historiográfia Nyugat-Európában egyértelműsíti a történelmet, az lemért, ellenőrzött és bizonyított tényné válik.

A történettudomány megszületése során az antikvitásban gyökerező, geográfiailag kiegészített és kronológiailag szinkronizált narrációt – amely ekkorra alapvetően egy vallási alapokon nyugvó gyűjteménye a történelmi eseményeknek, furcsaságoknak – a 18. században felváltja a historiográfia mint „kompiláló konstrukció”, amely annak lehetőségét teremtette meg, hogy a történelem elbeszéléssé válhasson.³ Ez a folyamat nem hagyta érintetlenül a genealógiát sem, hiszen annak egyre inkább a történetiséghez, a születendő *történelem*hez lesz köze, s elkezdik azt halálosan komolyan venni.

A genealógiát itt nem történettudományi lásd segédtudományi szerepében, hanem attól alapvetően más jelentésben, gondolkodásmódként⁴ értem, amelynek nem tudományos, hanem kulturális karaktere a meghatározó. Olyan *jelenség*, amely rendszerező kompetenciájánál⁵ fogva térbeli és időbeli viszonyokat

2 Martin GIERL, *Geschichte als präzisierte Wissenschaft: Johann Christoph Gatterer und die Historiographie des 18. Jahrhunderts im ganzen Umfang*, Stuttgart–Bad Cannstatt, 2012 (Fundamenta Historica, 4), 3.

3 Uo., 4.

4 Sigrid WEIGEL, *Genea-Logik: Generation, Tradition und Evolution zwischen Kultur- und Naturwissenschaften*, Paderborn–München, 2006; Kilian HECK, *Der Ahne als Denkform = Wozu Geschichte(n)?: Geschichtswissenschaft und Geschichtsphilosophie im Widerstreit*, hrsg. von Volker DEPKAT, Stuttgart, 2004, 155–171; Kilian HECK, Bernhard JAHN, *Genealogie im Mittelalter und Frühen Neuzeit. Leistungen und Aporien einer Denkform = Genealogie als Denkform in Mittelalter und früher Neuzeit*, hrsg. von Kilian HECK, Bernhard JAHN, Tübingen, 2000 (Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur, 80), 1–9.

5 *Das Konzept der Generation: Eine Wissenschafts- und Kulturgeschichte*, hrsg. von Ohad PARNES, Ulrike VEDDER, Frankfurt am Main, 2008, 41.

képes leírni. A 18. századig a genealógia egy olyan folytonosságot és levezethetőséget mutató eljárás, amely az egymástól távol lévő személyeket, dolgokat, fogalmakat, eszméket összekapcsolta. A 18. századi fordulat során az alapvetően mitikus jellegű genealógiai gondolkodásmód levetkőzi az antik allegóriákkal dolgozó, majd a 17. század folyamán teologizált és legendásított reprezentációs nyelvi mintázatait, és a 18. századtól kezdve kizárólag tudománytörténeti összefüggésben kerül említésre.

A mitikus genealógiai gondolkodás alapja az a felfogás, miszerint a távoli időben élt egy ősatya, melytől a nemzetség származott és amely ős maga is valamely istenség leszármazottja volt. A nemzetség minden tagjában, csírájában benne vannak azok a tulajdonságok, amelyek az ősatyát jellemezték. Az ősatyától származók nem olyanok, mint egy mester által készített, attól különválasztható műalkotások, hiszen nem általa, hanem belőle lettek teremtvé, belőle hordoznak egy-egy részt, amely dicsérendő, esetleg elmarasztalható.⁶ Klaus Heinrich a genealógia funkcióját vizsgálta a mítoszokban, s véleménye szerint a mítoszok egy feltétlen hatalmasságnak, az eredet hatalmasságának (*Mächtigkeit des Ursprungs*) a kifejezői. A mítosz hatalma az eredet erejében van. Hogyan tudnak részesülni az eredet erejében azok, akik időben távol esnek attól? A hagyományos genealógia szerepe itt ragadható meg: mítoszbeli funkciója az, hogy a szentnek vagy kivételesnek tekintett eredet erejét átvigye a jelenben élőkre, a tőle származókra.⁷ Éppen ezért a genealógia funkciója a mítosz funkciójával azonos. A genealógia nemcsak azt a konfliktust akarja megoldani, amely az eredet távoliségéből, a múltbéli kezdet és a jelenbeli pillanat között van, hanem az eredettel való összekötés egyben a „semmitől azonosnak lenni” érzésére válaszol.⁸ A genealógiának közvetítő szerepe van, amikor kibékíti az egymással konkuráló alakokat azzal, hogy összehozza őket, egy – a rokoni kapcsolatokban megjelenített – sajátos genealógiai rendszerben.

A mitikus genealógiai gondolkodás jellemzője, hogy a nemzetségnek egyetlen közös őst (*Spitzenahnt*) feltételezett, továbbá a hozzá fűződő kapcsolat leírásakor nincs szüksége a nemzedékeken átvezető, azok pontos leszármazását visszaadó lineáris rendre. Az első ős fontos számára, nem pedig a hibátlan, „lyukak nélküli” genealógiai sor, amely a múltbéli őstől a jelenbeli élő leszármazottakig vezet. Az első ős mitikus múltbelisége a lineáris származás igényét feleslegessé teszi, hiszen szükségszerűen hézagokba ütközik az, aki a régi előd és a jelen elői között vonalat akar konstruálni.⁹ Nem lehet tudni pontosan, hogy mikor váltotta fel a mitikus genealógiai gondolkodást a genea-lineáris levezetés. Ez utóbbi-

6 Wolfgang SPEYER, *Genealogia*, IX, Stuttgart, 1976, 1205.

7 Klaus HEINRICH, *Die Funktion der Genealogie im Mythos = Uó, Parmenides und Jona: Vier Studien über das Verhältnis von Philosophie und Mythologie*, Basel–Frankfurt am Main, 1982, 12.

8 *Uo.*, 13.

9 HECK, JAHN, *Genealogie im Mittelalter...*, i. m., 5.

nak két kora újkori fajtájáról beszélnek: az egyik egy múltbéli őstől a jelenben élő személyig levezetett leszármazási sor, a másik a jelenbeli személyt középpontba állítva vezet egészen a múltbéli ősökig.¹⁰ A lineáris levezetés támadhatatlanná tette a genealógiai érvelést. Hasznára volt a közép- és késő középkori genealógiáknak, abban az esetben is, amikor a genealógiai levezetéseket különböző jogi igény igazolására használták, de ugyanígy ezt az eljárást kombinálták a nevek-ből történő grammatikai-etimológiai levezetéseknél is.¹¹

Bár a 17. század folyamán a forráskritika hatása immár erőteljesen érvényesül a genealógiairás esetében is, és már ekkorra régen idejétmúlttá vált az etimológiai alapon működő genealógiai diskurzus, még megvan az a mitológiai allegóriákat használó reprezentációs nyelv, amelynek véglegesen a 18. században a történeti episztemológia fejlődése, illetve később az orvostudomány fejlődésével járó eredmények adják meg a kegyelemdőfést.

Wagner Károly és az Analecta

Wagner Károly azon a vidéken született, melynek történeti feltárásában a legmaradandóbbat alkotta: a Magyar Királyság északi vidékén, a sáros megyei Zborón látta meg a napvilágot 1732-ben. A 18. századi tudósok között elsősorban genealógiai kutatásai révén tartják számon, de jelentős forráskiadó tevékenysége is.¹² Bár az életéről és működéséről megjelent néhány tanulmány, történettudományi tevékenysége, műveinek fogadtatástörténete és tudósi levelezése ez idáig feltáratlan.¹³ Wagner a jezsuita történetírói iskola második nemzedékéhez tartozott. Eddigre a jezsuita tudományos eszmény egyházi körökben is kritika tárgyává lett. Míg a történetírói iskola korábban a bécsi udvar támogatásával jött létre, a hangyaszorgalmat igénylő adatgyűjtés elsődleges célja vallási volt: az egyházi intézmények birtokjogának messzemenő okleveles bizonyítása. A nemzeti szempont megjelenése Hevenesi Gábornál (1656–1715) a jellegzetes barokk „vallási propaganda” szolgálatában állt.¹⁴ Ezzel szem-

10 GALAVICS Géza, *Barokk családfák és genealógiák (A Magyar Nemzeti Múzeum, az Iparművészeti Múzeum és a Magyar Nemzeti Galéria kiállítása)* = *Főúri ősgalériák, családi arcképek a magyar történelmi képcsarnokból*, Bp., 1988, 22–25.

11 A középkori genealógikus gondolkodás premisszái szerint a nevek jelentése az emberek és dolgok esetében nem véletlenszerű, sőt az etimológiai és genealógiai analízisek egybeestek, a nevek-ből gyakran származási levezetések következtek. HECK, JAHN, *Genealogie im Mittelalter...*, i. m., 6.

12 Kiadta Sáros vármegye okmánytárát (*Diplomatarium comitatus Sarosiensis*, Pozsony–Kassa, 1780) és Váradai Péter leveleit (*Epistolae Petri de Warda*, Pozsony–Kassa, 1776).

13 SZELESTEI N. László, *A 18. századi magyarországi respublica litteraria (tudóslevelezések tükrében)* = *Ünnepi kötet Maróth Miklós hetvenedik születésnapja tiszteletére*, szerk. FODOR György, Bp., 2013, 145–152.

14 HÖLVÉNYI György, *Wagner Károly és a Bél-iskola*, Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei, V, 1971, 331.

ben a Kaprinai István (1714–1786) és Pray György (1723–1801) nevével fémjelzett forráskritikai igényű második nemzedék már tudatosan a magyar nemzeti múlt feltárásán dolgozott. Katolikus voltuk nem jelentett előítéletet sem a történelmi adatgyűjtés során, sem más hazai vagy külföldi történétírók kutatási eredményeinek megítélésében.¹⁵ Az anyaggyűjtés esetében Wagner megtalálja az utat más felekezeti tudós társaihoz: az evangélikus Dobai Székely Sámuel nyugalmazott százados közreműködését több irat beszerzésében kikéri, s rendszeresen levelez református tudósokkal, például Benczúr Józseffel. Wagner a grammatikai osztályokat Kisszebenben végezte a piarista gimnáziumban, majd Egerben tanult, ahol fiatalon belépett a jezsuita rendbe. Nagyszombati teológus éveire tehető az ismeretsége Kaprinai Istvánnal, Katona Istvánnal és Pray Györggyel.¹⁶ A Kaprinai-Pray-Wagner triászt Kovachich Márton György úgy emlegette, mint akik elvi módszerekkel képesek előmozdítani a magyarországi történelem kutatását.¹⁷ Ennek a történeti hozzáállásnak fő erénye a források józan kritikájában, az éles logikában és a kronológiai kérdések módszeres, szabatos tisztázásában állt, s szaktudományi módszeressége az utókorra is termékeny hatással volt. 1762-ben Wagnert Szepeshelyre küldték az ottani káptalani iskola grammatikai osztályainak vezetésére, itt a káptalan levéltárában és könyvtárában szorgalmasan kutatott és gyűjtötte az anyagot a térség történetéhez. Hitszónokként működött Radványban, Mitsinben és ezek környékén, és levelezéséből tudható, hogy a rendi feladatok mellett itt is tudományos munkálkodással töltötte idejét. Társai segítőkészségéről számol be akkor, amikor ezeknek az éveknek a munkáját összegzi, hiszen barátai nemcsak helyeselték, hanem hevesen buzdították az összegyűjtött anyag kiadására.¹⁸

Wagner vállalkozását, az *Analecta Scepusia sacri et profani* I–IV. sorozatot ma sem sikerült felülmúlni. De annak még egyes darabjait sem. Nemcsak azért, mert nem készült még egy olyan gyűjtemény, amely a Szepesség történetének forrásait akképpen dokumentálná mint az *Analecta* (több irat kizárólag ebben a gyűjteményben található meg), hanem olyan tudós sem akadt még egy, aki

15 Módszertani mintáiként azonban Wagner jezsuita történétírókat és összefoglalásokat választ.

16 *Uo.*, 331.

17 Kovachich Márton György véleményét idézi: Milota MALOVECKÁ, *Karol Wagner: Egy történész patriotizmusa*, ford. DEMMEL József, *Sic Itur ad Astra*, 18(2006), 3–4. sz., 116.

18 „Anni complures sunt, quod me, quum in Scepusio voluntate Majorum agebam, nec paucae, nec novae, offenderunt tabulae, codicesque manuscripti. Id studii genus uti mirifice jam ante deamaveram, ita occasione, quam locus et tempus aperuit, omnino utendum esse constitui. Ergo dum monumenta evolvo, dum altera atque alterum excerpto, ea cogitatio suiit animum, uti quae praecipua censebam, deligerem, lucique vulgarem. Consilium hoc posteaquam ad Amicos effluxit, non probabant modo, sed urgebant etiam vehementer: uti quod instituissem.” *Analecta Scepusia sacri et profani pars I. Bullas Pontificium, Caesarum Regumque Diplomata, Illustrium virorum epistolas aliaque monumenta literaria ad notitiam Scepusia facientia*. Collegit et notis illustravit Carolus WAGNER, Viennae, 1774, 1. (A továbbiakban: WAGNER, *Analecta...*, i. m., I.)

Wagnerhez hasonló száraz következetességgel vizsgálta volna a tájegység történetét és forrásait. Bár kezdeti kutatásaira nagy hatással volt Bél Mátyás Szepes vármegyét feltárni kívánó anyaggyűjtése,¹⁹ Wagner később tudatosan eltért ettől, ami a két tudós különböző írói attitűdjének, érdeklődésének köszönhető. Bél Mátyás a világot megismerni vágyó természettudós érdeklődésével kutatta a térséget, munkásságában a geográfiai inspiráció kiszorítja a történetit. Wagnert csak a régmúlt idők érdeklik, a történettudós megszállottságával keresi fel a poros iratokat: minél régebbi egy emlék, az annál értékesebb a számára.

A wagneri vállalkozás modernsége

Az *Analecta* első két kötetét egy-egy recenzió mutatta be az Allergnädigst-privilegirte Anzeigen című bécsi folyóirat hasábjain.²⁰ A recenzió írója önmagát Cz. szignummal nevezte meg, amely minden bizonnyal Czirbesz Jónás András iglói lelkészt takarja. Az első recenzió egy Bacontól származó gondolattal kezdődik: minden ember – ha a vakságot elkerülni vágná – két szeméből az egyik a világról szóló ismeret (*Weltweisheit*), másik a történelem (*Geschichte*) legyen. Ha e kettő közül egy is hiányozna, egyszeműként még tájékozódhat, de ha mindkettőnek híjával van, akkor bizony teljes vakként (*stockblind*) elveszett.²¹

Ebből a gondolatból fejti ki Czirbesz azt az érvet, hogy bár mindkettő dolog igen fontos, mégis talán a történelem az, amit a kettő közül szükségszerűen birtokolni kellene. A baconi idézetből látszik, hogy Czirbesz kétféle történelmet különböztet meg: a világ eseményeivel, annak törvényszerűségével foglalkozó világbölcsességet (ma egyetemes történelem), illetve a lokális eseményeket kutató *Geschichtskundét*, amit ma helytörténetnek nevezhetnénk. Úgy tűnik, ez utóbbi mellett foglal állást, amikor fájóan megjegyzi, hogy a polgárok sokkal mohóbbak és figyelmesebbek (*viel begieriger und aufmerksamer*) olyan dolgok iránt, amelyek a világ dolgait érintik – sőt inkább időpazarló írásokkal és történetecskékkel töltik tele a fejüket, mintsem saját szülőföldjük történetére figyelnének. Még akkor is idegenek (*Fremdlinge*) kívánnak maradni e tárgyban, ha egy-egy esemény jelentős változásokat hozott vagy fontos következményekkel járt saját térségük (így saját sorsuk) vonatkozásában is. Éppen ezért

19 TóTH Gergely, *Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae...” című művének keletkezéstörténete és kéziratának ismertetése*, 2007, 16 (doktori disszertáció). Interneten: <http://doktori.btk.elte.hu/hist/tothgergely/diss.pdf> [2014. 06. 05].

20 A. Priviligirte Anzeigen (a továbbiakban: Anzeigen), IV Jahrgang, XV. Stück den 13. April 1774, 113–117. Illetve: IV. Jahrgang, XXXVII. Stück, den 14. September 1774, 289–292, 297–300.

21 Anzeigen, IV. Jahrgang, den 13. April 1774, 114.

nagyon dicséretesek azok a fáradozások, amiket Wagner Károly tesz, aki saját hazájának – a cipszerek felső-magyarországi grófságának – történetét igyekszik megvilágítani.²²

Az *Analecta*, ahogyan ezt a címe is mutatja, válogatás a Szepesség egyházi és világi történetéből. De vajon mik voltak ennek a válogatásnak a szempontjai? Melyek azok az iratok, amelyeket Wagner fontosnak tart beemelni az *Analecta*ba és melyeket mellőzi? A wagneri szelekcióban az okleveles források melletti határozott elköteleződés figyelhető meg. A legfontosabb forrásnak a diplomát tekinti, ismeri az ausztriai, lengyel és német gyűjteményeket, azok iratait gyakran kölcsönzi is. Történeti értéket az olyan oklevelek képviselnek nála, amelyek a tájegység joggyakorlását mutatják, illetve amelyek révén mérhető a hatalom működése.

Wagner az *Analecta* első kötetének elkészítésekor főleg Lőcse, Késmárk és Kassa levéltárainak anyagából merített. A kéziratos források mellett három nyomtatott gyűjteményt használt fel: Mathias Dogiel lengyel tudós és pap *Codex Diplomaticus*át, Friedrich Wilhelm von Sommersberg *Silesiacarum rerum scriptores*ét (1729), illetve néhány részt kölcsönzött Gottfried Schwarz történeti kommentárjaiból. Előszavában Wagner neheztelve ír a magyarországi okleveles gyakorlatról. Míg más nemzetek, a gall, a germán, az angol, a belga és az olasz népek észrevették az oklevelekben rejlő történeti értéket és vaskos köteteket írtak tele efféle iratokkal, addig Magyarországon efféle kötetekben hiány mutatkozik. Pedig – Wagner szerint – csupán az oklevelek révén érthető meg a múlt. Ezen állítás alátámasztására egy kortárs szerző, Franz Xaver Mannhardt²³ gondolatait idézi. Mannhardt gondolatmenetét érdemes összefoglalni abból a célból, hogy láthatóvá váljék, a történeti kutatás során mi iránt érdeklődött az őt idéző és gyakorlati útmutatásait követő Wagner Károly.

A diplomák tanulmányozásával (1) a régmúlt időkben élő császárok, királyok, hadvezérek, ispánok, előkelő férfiak, nem kevésbé különböző püspökök, főpapok, egyéb előljárók méltóságát és címét, illetve hatalmát, uralmának kiterjedését ismerjük meg.²⁴ Mannhardt tőlünk igen távol lévő időről (*a nobis longissimo temporis tractu*) és annak szereplőiről beszél. Egyúttal az említett személyek jelleméről is tudomást szerezhethünk, és jámborságukról, jóságuk-

22 Uo.

23 Az innsbrucki jezsuita Franz Xaver Mannhart (1696–1773) 12 kötetes művéből (*Bibliotheca domestica bonarum artium ac eruditionis studiosorum usui instructa et aperta*) Wagner a negyedikre, az oklevéltani munkára hivatkozik: *De re diplomatica, deque philosophia naturali et morali* (1762).

24 „Imperatorum, regum, ducum, comitum, illustrium virorum, nec minus pontificum, archiepiscoporum, caeterorumque praesulum longissimo temporis tractu a nobis dissitorum dignitatem, titulos, potentiam et regiminis amplitudinem inde cognoscimus: praeclara eorum facta, pietatem in superos, liberalitem in amicos et bene meritos, fidei publicae integritatem, aliosque mores seculis illis priscis, nempe argenteis aureisque congenitos, grandibus veluti characteribus descriptos legimus.” WAGNER, *Analecta...*, i. m., I, 2.

ról, a közért tett cselekedeteikről is képet kaphatunk az oklevelek megértése révén. (2) Az oklevelekből megértjük továbbá a királyi uralom és birtokok határait, városok, falvak, várak, birtokok, földek és tulajdonok kiterjedését, és mi az, amit zálogbirtoknak neveznek. Ezek uraikhoz vételként, teljes jogon adományként vagy hűbéri átengedés útján jutottak. Megértjük a korok eljárás módját (*ratio*), s így egy korszak, az uralom évei, az indictiók, s az uralkodók, illetve örökösök folytonossága is világossá válnak.²⁵ Ez a gondolat az okleveleket mint földrajzi iratokat veszi számba, amelyből azonban jogi következtetésekre lehet jutni: olyan birtokok – s elsősorban zálogbirtokok – kilétét, jogi állását lehet megérteni az oklevelek révén, amelyek uraikhoz vételként, adományként vagy hűbérként kerültek. Az oklevelek tanulmányozásával a korok eljárás módja is érthetővé válik, különösen az uralkodási ciklusok, az indictiók megfejtésével, ami pedig az uralomra való jogfolytonosság megértéséhez segít hozzá. (3) Régi családok múltját is megismerjük az oklevelekből: a családok eredete, érdemeik, növekedésük és pusztulásuk válik világossá sőt világosabbá annál, mintha márvány- vagy érc táblákról kellene azt kinyomoznunk.²⁶

A korábbi gyakorlat – a tárgyi emlékekre, sírkövekre, táblafeliratokra szorított genealógiai adatgyűjtés – elvetése mellett más is olvasható tanulságként a mannharti összegzésben: „valóban nagy támaszai ezek [az oklevelek] a históriának, a geográfiának és a genealógiának.” Bár ezek a tudományterületek (történa, geográfia és genealógia) ekkor még nem különültek el a történeti vizsgálódás egészének gyakorlatában, e kijelentésben mégis megragadható az a hozzáállás, amely egy forrásdokumentum különböző tudományterületeken való felhasználhatóságát regisztrálja.

Az oklevelek révén a múlt megismerése után sóvárgó értelmünk válik gazdagabbá, erre utalnak az érteni ige különböző változatai: *cognoscimus*, *perspicimus*, *discimus*, *intelligimus*. Az iratok révén olyasmik válnak elérhetővé, ami ezek nélkül téves, homályos úton tartana bennünket. A múltbeli események így azonban ismeretessé, világossá válnak (*innotescunt*). Wagner maga is többször használja a fényt hoz, megvilágít igéket, amikor saját szerepéről és munkájáról beszél. Egy helyen az *Analecta* vállalkozásáról úgy nyilatkozik, mint ami a Szepességet fedő sötétség eloszlatásában segít. Művének előszavában szól hivatásáról és kijelenti, hogy mindazok tévednek, akik azt gondolják, hogy amikor az okleveleket és régi iratokat a ládákból előásta, azokkal buzgón idegen javakra való jogokat kihirdetni vagy őstáblákat védelmezni akart. Nem

25 „Perspicimus regnorum, ditionum ac latifundiorum fines, quousque se extenderint: urbes, pagos, castra, praedia, fundos et possessiones, quas vocant fiduciaras, ad quos dominos pertinuerint olim, quibusque ista vel vendita, vel pleno jure donata, vel in feudum concessa fuerint: rationem quoque temporum discimus, qua aetatis, ac regiminis anni, indictiones, series continua dominorum ac haeredum palam fiunt.” *Uo.*, I, 2.

26 „Praeterea innotescunt nobis nobilium quarumque familiarum origines, dignitates, munera, incrementa, vicissitudines et interitiones: haec omnia inquam facile intelligimus diplomatum ope, quae in marmoribus et aere vetusto frustra inquireremus.” *Uo.*, I, 3.

másért írta művét, mint hogy a Szepességből kiűzze a sötétséget és oda – ahová lehetséges – fényt árasszon. Mindezt azzal a gondviselő szándékkal tette, hogy Hungária históriájában némi gyarapítást tegyen.²⁷

Wagner szerint nemcsak az a baj, hogy Magyarországon az okleveleket kevésbé tanulmányozzák a múlt megismerésében, hanem az is, hogy az efféle iratokat ékítményként, sem a kisebbitést, sem a magasztalást nem mellőzve históriákba vagy annalesekbe illesztik. Bár sokan vannak azok, akik így tettek, hiszen „kitaposott útja ez a tudósoknak,” Wagner teljes mértékben elkülöníti magát ettől a társaságtól.²⁸

Wagner elsősorban a kéziratok, az ismeretlen források vagy az eddig kiadatlan iratok összegyűjtését tartja feladatául. Ott, ahol már megjelent forrást közöl, igyekezett a kiadott dokumentum eredetijét is felkutatni, és mentegeti magát olyan esetek alól, ahol a sietség, az autográf iratok hiánya, az elérhetetlen gyűjtemények vagy az utazgatásból adódó kényelmetlenség nem tette ezt lehetővé. A korai Szepesség első pergamenjeinek felkutatására fordított minden szorgos nyomozása időpazarlás volt, alig talált olyasmit, ami a tatárjárás előtti időben keletkezett.

Az iratok közlése során szükséges volt a források egységesítése, nevek, titulusok, következetes rövidítésére. Ebben Wagner az egyszerűség híve, a rövidített formákat szívesebben alkalmazza a tisztségek és rangok leírására, mint az „ócskaságokat és régiségeket”, melyek csak bonyolultabbá teszik a szövegek olvasását. Az iratokat a legtöbb esetben ő nevezte át, mert az eredeti elnevezések nem mindig voltak egységesek. Ahogyan írja, az elnevezések elvét tekintve korábbi idők gyakorlatát követte.

A 18. századi tudományos genealógia

Az *Analecta* előszavából kiderül, hogy Wagner eredetileg három kötetre tervezte a gyűjteményt. Az első kötetébe olyan okleveleket gyűjtött (összesen 283 darabot), amelyek a magyar és lengyel királyságok közötti szerződéseket

27 „Fallitur autem, quisquis me quum diplomata, vetustasque literas de scriniis protraho, aut aliena jura temere vulgare, aut foro patrocinarı velle opinatur. Non aliud propositum erat, quam ut Scepusio tenebras depellam et lucem, quoad possem, affundam. Illud deinde curavi, ad Hungariae historiam accessiones aliquas faciam.” *Uo.*, I, 3. Czirbesz Jónás is hasonlóan nyilatkozik Wagner „megvilágító” szerepéről, amikor azt írja, hogy olyan térségről szól műve, ami még igen sok sötétségbe burkolószik (*die noch in so viele Dunkelheiten eingehüllet ist*). *Anzeigen*, IV. Jahrgang, den 13. April 1774, 114.

28 „Atque hinc est, quod Hungari quoque, qui res patriae illustrandas hodie suscipiunt, nec parce, nec sine laude hoc ornamento historias amplificant, hoc adminiculo annales fulciunt. Trita est haec eruditorum semita. Complures, quos percensere longum esset, prae me iverunt. Itaque cum ipse chorum (quod ajunt) minime ducam, extra invidiam fuero, si tot exterorum juxta, atque domesticorum Scriptorum vestigia premere non dubitem.” WAGNER, *Analecta...*, i. m., I 3.

dokumentálják vagy a két állam közötti találkozásokat traktátusok formájában megörökítik. Továbbá olyan állami diplomákat, amelyek az egész Szepesség sorsát, fejlődését befolyásolták (pl. kereskedést szabályozó rendelkezések vagy a prépostok és lelkészek számára kiállított egyházkerületi oklevelek és iratok). A második kötetbe a szepességi elbeszélő forrásokat gyűjtötte, míg a harmadikba az egyházi és világi tisztségviselők (szepesi prépostok és ispánok) listáinak kiadását tervezte, amelyet a kiválasztott családok genealógiájával egybekötve szándékozott megjelentetni. Mivel a hivatalviselők lajstromai, illetve a tisztségekhez tartozó dokumentumok terjedelmük miatt egy teljes kötetet kitétek, Wagner úgy döntött, hogy a kihalt szepesi családok iratait külön kötetben jelenteti meg. Bár nem volt szándékában pusztán családtörténetet írni (hiszen a célja alapvetően a Szepesség múltját felölelő szintézis megírása volt), az *Analecta* önállóra sikeredett negyedik kötetét módszertani mintaként, a „genealógiai iskola” alapító darabjaként emlegeti a történettudomány.²⁹

Wagner genealógiai kutatásai során kizárólag olyan családokat gyűjtött össze, amelyek egykor a Szepességen virágoztak (*Complectens genealogiam illustrium familiarum quae olim in Scepusio floruerunt*), de saját korára, a 18. századra már kihaltak. A negyedik kötetének előszavában részben megmagyarázza ezt a döntését. Ahogyan korábban³⁰ ígéretet tett arra, hogy elkészíti a szepességi családok genealógiáját, a jelen kötetel be is tartja a szavát. Az viszont mégsem várható munkájától, hogy olyan családokról szóljon, akik ma is virágoznak. Az efféle kutatás ugyanis, nem a jelen vállalkozáshoz tartozna.³¹

Wagner óvatosságának megvan az oka, hiszen a nemesi cím igazolásának folyamatában a leszármazási tábla jogi dokumentumként is felhasználásra került. Így egyrészt a genealógia kivirágzását tapasztaljuk ebben a században, másrészt ilyen sokféle genealógiai táblát, őspróbát, lajstromot nem láttunk korábban, mintsem a 18. században. Sokkal többen kezdenek el ősokról, családi címerekről, sőt címeres levelekről beszélni és gondolkodni. Genealógiát írni, ősoket keresni, címereket, okleveleket másolni – a kiváltság és a társadalmi előny megszerzésének reményében esetenként hamisítani – igen elterjedt tevékenység lett, és nehéz az efféle – az iratok mutogatásával a nemesi kiváltságokra aspiráló – argumentációban az igazságot és az egyediséget felfedezni. Az efféle fogalmazványok, felterjesztések nagyon hasonlóak voltak, az egyes csa-

29 „Wagner családtörténeti munkásságával egyenesen iskolát alapított.” Továbbá „Wagner példát mutatott e tudomány szak művelésére, mikor Szapolyai, Thurzó, és Thököly-családok történetét okleveles alapon megírta” GÁRDONYI Albert, *A történelmi segédtudományok története*, II. Bp., 1926 (A Magyar Történettudomány Kézikönyve), 11.

30 *Analecta Scepusii Sacri Et Profani Pars Iii. Complectens Seriem Praecipuorum Scepusii Magistratum Ecclesiasticorum Et Politicorum*. Collegit Et Notis Illustravit Carolus WAGNER, Posonii et Cassoviae, 1778, 3.

31 *Analecta Scepusii Sacri Et Profani Pars Iv. Complectens Genealogiam Illustrium Familiarum Quae Olim In Scepusio Floruerunt*. Collegit Et Notis Illustravit Carolus WAGNER, Posonii Et Cassoviae, 1778, 3.

ládok feloldódnak a kor jogi ügymenetében. Kevésbé van jelentősége annak, hogy egy familia miféle érdemmel, erénnyel rendelkezik, s azon még kevésbé gondolkodnak, hogy a család e sajátsága miatt valóban nemesnek nevezhető-e, mert csak az számít: tudja-e ezt a társadalmilag elfogadott kvalitást jogilag igazolni. A genealógia e praktikus, életben történő felhasználása mellett viszont érdekesebb a történettudományban végbement pozícióváltása, amely a történettudomány kifejlődésével állt összefüggésben.

Az *Analecta* negyedik kötete négy szepességi családdal (a Szapolyai, a Thurzó, a Thököly és a Warkotsch) foglalkozik, és mindegyikük feltárásában hasonló elveket követ (bár a Warkotsch nemzetség esetében csak töredékek állnak rendelkezésére). Mind a négy család esetében fontosnak tartja a hivatalok és javadalmak elnyerését dokumentálni,³² és minden olyan oklevelet, amely egy-egy birtok, tisztség vagy pozíció birtoklásához segítette hozzá tulajdonosát, teljes terjedelmében közöl. Előkelő és gazdag családokról ír, kik egykor a Szepességen virágoztak, de ezt az előkelőséget definiálni, a gazdagság eredetét is tudni kívánja. A tisztségek és birtokok elnyerésére, illetve bővítésére vonatkozó iratok mellett a személyes „genealógiai adatok” érdeklik. A fontosabb életeseményekről (születés, gyermekek száma, házasságkötések és halálok ideje) mindig igyekszik dokumentálni és ahol nem áll rendelkezésére oklevél ott ahhoz a forráshoz nyúl, ami adatott: elbeszélő műveket, énekeket és sírfeliratokat is bevesz narrációjába, de igen kevés alkalommal hagyatkozik a hagyományra, illetve az illető személyről szóló szóbeszédre. Wagner célja, hogy a család első feltűnésétől annak fiúági kihalásáig minden leszármazottját bemutassa. Genealógiája teljes, ír a leány gyermekekről, a fiatalon elhunytakról és azokról is, akik a családi nevet nem örökítették tovább. A gyermekeknél azokról is szót ejt, akik gyámság útján kerültek a familiába vagy akik nem éltek meg a felnőttkort.

A családtörténeti fejezeteit általában két alfejezetre osztja, ahogyan teszi ezt például a Thurzók esetében is. Az elsőben a familia eredét, előfordulásuk első írásos nyomait gyűjti össze és ezt nevezi genealógiának (*Genealogia Familiae Thurzo de Bethlenfalva*). A következő rész ennek a genealógiának a bizonyításait (*assertiones*) és kifejtéseit (*explanationes*) tartalmazza, azaz a *tabella genealogicát*, vagyis a leszármazási táblát. Az első részt Wagner maga is *praeavianak* nevezi (*Dissertatio praevia ad tabellam genealogicam*), amely igyekszik tudományos magyarázatot adni a család eredetére, kezdeteire. A jóval terjedelmesebb *kifejtés* a Thurzó-leszármazottakról kíván iratokat és adatokat közölni. Leszármazási táblákat Thurzók esetében nem közöl Wagner egyetlen kis stemmát leszámítva, amit Thurzó Judit személyénél mellékel lábjegyzet-

32 A tartalomjegyzéket is úgy állítja össze, hogy abban feltünteti, hogy ezek a családok a szepesi ispánság tisztségét is viselték (*Genealogia Familiae de Zapolya, quae titulo Perpetuorum Comitum Scepusiensium usa est* vagy *Genealogia Familiae Thurzo de Bethlenfalva, quae itidem titulo Perpetuorum Comitum Scepusiensium usa est*).

ben. A stemmák helyett a leszármazottak számbavételekor az úgynevezett számozott genealógiát, az egyik legegyszerűbb genealógiai felosztást alkalmazza. Az ötletet akár Philipp Jakob Spenertől is meríthette, aki több számozott genealógiát használt³³ és akire a Thurzó-eredet esetében Wagner maga is hivatkozik. Az *Analecta* e fejezetében hatvannyolc Thurzó leszármazott szerepel, az 1-es szám az őst, lőcsei Thurzó Györgyöt jelöli, az utolsó Thurzó Imre Nyáry Krisztinától született Erzsébet nevű leányát.

Végezetül csak egyetlen dolgot említek. A historia litteraria felbomlásának következménye volt, hogy a történeti jellegű műveknek a későbbiekben nem keletkeztek szépirodalmi, művészi hajtásai. Abban a pillanatban, amikor valódi tétje lett a genealógiának, megszűnt irodalom lenni, viszont a praktikus életben való alkalmazása a történettudományban is segítette tudományos, segédtudományi módszertani kereteinek kiformalódását. Minden bizonnyal tanulságokkal járna annak a kérdésnek részletesebb vizsgálata, hogy a wagneri kezdeményezés után miért csak a 19. század hozza el a nemzetközi szinttel is összemérhető tudományos genealógiai munkákat, holott már a 18. század magyar tudósai is ismerték nyugat-európai kortársaik tudományos eredményeit.

33 Wurzel, Stamm, Krone: *Fürstliche Genealogie in frühneuzeitlichen Druckwerken*, hrsg. von Volker BAUER, Wiesbaden, 2013 (Ausstellungskataloge der Herzog-August-Bibliothek, 97) 146–149.

Adalék 1785-ből Kalmár György világnyelv-tervezetének ismeretéhez

Közel negyven év „szaladt el” azóta, hogy 1977-ben megjelent a Weöres Sándor (és Kovács Sándor Iván) nevével fémjelzett, a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból válogató antológia, a *Három veréb hat szemmel*, mely ismét a kutatói érdeklődés előterébe emelte Kalmár György (1726–?) életét és munkásságát. A debreceni Kalmár-konferencia (1994) előadói már jelentős eredményekről adhattak számot,¹ s ez a folyamat nem szakadt meg a továbbiakban sem; Szelestei N. László összegező s egyben előremutató munkája 2000-ben,² Hegedüs Béla kismonográfiája³ 2008-ban látott napvilágot.

A jelen írás szerzője, jőllehet 1994-ben előadja volt az említett debreceni konferenciának, akkori előadását csak néhány évvel később publikálta Kalmár György ismeretlen, a pécsi Klimó-gyűjtemény egyik kötetében rejtőző verséről. A 30-soros, 15 disztichonból álló latin nyelvű verset Kalmár sajátkezűleg írta be a Coccejus-művekből még a 17. század folyamán összeállított és egykorú hártyakötéssel ellátott kolligátum elejére, egyes szavakat aláhúzással kiemelve. A cím szerint *Georgius Kalmár in laudem Academiae Florentinae praecipue novae illius, quae Agriculturam profitetur*, vagyis Kalmár György a Firenzei Akadémiát magasztalja, kivált azt az újat, amelyik a mezőgazdasággal foglalkozik. A vers forrásértékét növeli Kalmár záró megjegyzése, melyből kiderül, hogy a Lotharingiai Ferenc által 1753-ban alapított mezőgazdasági akadémiát (Georgophilorum Academia – Accademia dei Georgofili) dicsőítő versét az Egykedvűek Akadémiája (Academia Apathistarum – Accademia degli Apatisti)

* A szerző irodalomtörténész és költő (Pécs).

1 Irodalomismeret, 1995/1–2, 95–144. (Egyed Emese, Hegedüs Béla, G. Szabó Botond, Fekete Csaba és Szelestei N. László tanulmányai.)

2 *Kalmár György, „a magyar nyelv szerelmese”*, s. a. r., bev. SZELESTEI N. László, Piliscsaba, 2000 (Pázmány Irodalmi Műhely. Források, 2).

3 HEGEDÜS Béla, *Prodromus, Kalmár György (1726–?) világról*, Bp., 2008 (Irodalomtörténeti füzetek, 164).

tagjainak a körében adta elő Firenzében, 1754. március 14-én. (*Dixi in circulo Academicorum Apathistarum, Florentiae. 14. Martii 1754.*)⁴ Megjegyzése lehetővé teszi, hogy térben és időben „elhelyezzük” első nagy utazásának egyik fontos állomását.

Móro Mária Anna (1944–2010) katalógusából is tudható, hogy Kalmár legfontosabb művei jelen vannak az egykori püspöki könyvtár állományában, részint Klimó, részint az utódok gyűjtéséből.⁵ Hozzátehetjük: jelen vannak az állományban olyan, Kalmár életében jelentős szerepet játszó tudós külföldi személyiségek művei is, mint Johann Jacob Breitinger (1701–1776), Johann Heinrich Lambert (1728–1777), Francesco Antonio Gori (1691–1757), Angelo Maria Querini-Quirini (1680–1755) vagy Domenico Silvio Passionei (1682–1761).⁶

Klimo György és a pécsi irodalmi műveltség „rovaticím” alatt kiváló szerzők írásait olvashattuk nemrég a *Jelenkorban*. Témánk szempontjából különösen fontos Bartók István irodalomtörténész, egyetemi docens *A latintól a világnyelvig. Régi grammatikák a Klimó Könyvtárban* című írása. A 18. század végéig tartó időszak nyelvi műveltségére legjellemzőbbeknek tartott munkákból válogatott a szerző, s mondhatni természetesen, hogy Kalmár György „főművei” sem maradhattak ki a válogatásból. „Azokról a kiadványokról szólok röviden, amelyek mind az európai nyelvtudomány-történet, mind a magyar művelődéstörténet számára fontosak.” – írja a bevezetésben. Kalmár 1770-ben, Pozsonyban megjelent *Prodromus*áról megjegyzi, hogy „Ez nem rendszeres nyelvtan, hanem a magyar nyelvhez kapcsolódó grammatikai, helyesírási és prozódiai megjegyzéseket tartalmaz, új szavak bevezetését javasolja.” – Majd hozzáteszi: „A munka a kortársak körében teljes érdektelenséget és elutasítást váltott ki.”

Bartók István megállapítása szerint magyar szempontból is nagyon fontosak „Kalmár György (1726–1782⁷) nyelvtudós, költő nyelvelméleti munkásságá-

4 BODA Miklós, *Kalmár György ismeretlen verse a pécsi Klimó-gyűjteményben = Fülöp Géza emlékkönyv, Művelődéstörténeti és könyvtártudományi írások*, szerk. BARÁTNÉ HAJDU Ágnes, Bp., 1999, 59–63.

A három Coccejus (Johann Koch) művet egybe foglaló kolligátum könyvtári jelzete: HH.V.10/1–3. Az 1754-ben nyomtatott Klimó-exlibris nem ad támpontot a beszerzés idejére, de valószínű, hogy ugyanaz a kötet került a pécsi püspök birtokába, mely a Kalmár György által 1762 tavaszán az országba hozott könyvek Szelestei N. László által közölt jegyzékén ekképpen szerepel: *Titoli Talmud per Coch, Amstelodami 1629.* (SZELESTEI N., i. m., 37/51. tétel.) A pécsi kolligátum elejére is ugyanezt a művet (*Duo tituli Thalmudici etc., ed. a Joanne Coch, Amstelodami 1629*) kötötték; az idézett könyvjegyzék készítője nyilván elegendőnek tartotta az első „darab” leírását a kötet azonosításához.

5 *A Pécsi Egyetemi Könyvtárban őrzött Klimó-könyvtár katalógusa*, 1, *A könyvek betűrendes katalógusa*, összeáll. MÓRO Mária Anna, Bp., 2001, 320, K12–K17. tétel.

6 Érdemes megjegyezni, hogy Passionei bíboros, 1741-től a Vatikán Könyvtár helyettes prefektusa, Quirini (Quirinius) halálát (1755. január 6.) követően prefektusa, azonos azzal az egyházi személlyel, aki Hermányi Dienes József gyakran idézett feljegyzésében mint *cardinal Tassionzi* szerepel. V.ö., G. SZABÓ Botond, *Kalmár György vándorlásai és megtérése*, Irodalomismeret, 6(1995), 110; SZELESTEI N., i. m., 82 és 182; HEGEDŰS, i. m., 133.

7 Az 1782-es évszám valójában Kalmár „eltűnésének”, Kazinczy és Kalmár utolsó

nak dokumentumai.” Kalmár világnyelvvel kapcsolatos elképzeléseinek lényegét az életmű kutatóját, Hegedüs Bélát idézve foglalja össze, kiemelve azt is, hogy három egymást követő évben, három különböző helyen és nyelven (előbb latinul, majd olaszul, végül németül) publikálta világnyelv-tervezetét Kalmár, hogy előfizetőket toborozzon a *nagy mű* kiadásához. Ez – mint ismeretes – nem készült el, „de a tervezet is elég volt ahhoz, hogy fenntartsa a nemzetközi érdeklődést Kalmár György iránt.” Bartók nyilván jó érzéssel konstatálta, hogy a pécsi könyvtárban megvan a tervezet mindhárom kiadása: a *Praecepta grammatica atque specimina linguae philosophicae sive universalis* (Berlin–Lipcse, 1772), a *Precetti di grammatica per la lingua filosofica, o sia, universale* (Róma, 1773) és a *Grammaticalische Regeln zur philosophischen oder allgemeinen Sprache* (Bécs, 1774) is része a történeti állománynak.⁸

Hogy a Kalmár György „világnyelvére” irányuló érdeklődés valóban nemzetközinek mondható-e a szó 18. századi értelmében, nyilván további megerősítést igényel. Szerény adalék ehhez egy neves holland (flamand) személyiség, Rijkhof Michaël van Goens (vagy Cuninghame van Goens⁹) irodalmár, filológus, politikus, sok éven át az utrecht-i egyetem tanára, francia nyelvű levele (Hága, 1785. december 24.), mely Kalmárunkra és világnyelv-tervezetére vonatkozó sorokkal zárul. A levélíró a *langue universelle* lehetőségét fontolgatván Leibnitzre s bizonyos Évêque Wilkinsonra hivatkozik, majd megjegyzi, hogy az általa ismert utolsó olyan ember, akit ez a téma foglalkoztatott, egy Kalmár nevű magyar volt, *plus délié*, mint az országából érkezettek többsége. Mint írja: Kalmár három napon át igyekezett elmagyarázni neki a Berlinben kinyomtatott *Prospectus*ában foglaltakat, s ő úgy látta, hogy jók a „vendég” elképzelései.¹⁰ Nagy benyomást tett rá, ahogy Kalmár dicsőítette a magyar nyelvet, melyet szerinte egy idegen sohasem érthet jól igazán. Végül felteszi a költői kérdést levele címzettjének: vajon lát-e a *Monsieur* annyi „filozófiát” a nyelvekben, mint Kalmár?

Mielőtt a terjedelmes, nyolc nyomtatott lapot kitevő levél keletkezési körülményeiről, címzettjéről és a „szöveg” lelhelyéről szólnánk, érdemes eredetiben is idézni a bennünket leginkább érdeklő sorokat.

találkozásának feltételezett időpontjára utal. Hegedüs Béla szerint: *Valószínűbb az 1781-es dátum.* HEGEDÜS, *i. m.*, 27, 3. l.; 148, 14. l. Szelestei N. László véleménye: *A leírt események szerint a találkozás 1780-ban vagy 1781-ben történhetett.* SZELESTEI N., *i. m.*, 189, 157. l. Az „élő” Kalmár Györgyről lényegében Kazinczy visszaemlékezése az utolsó forrás, halálának ideje és helye ismeretlen. Virág Benedek 1804-ben megjelent művének (*Magyar poéták kik római mértékkel írtak*) egy megjegyzése szerint (1804-ben?) már nincs az élők sorában Kalmár.

8 Tételszámuk a Móró-katalógusban: K 15, K 16, K 13.

9 A szövegközlésben *Goens* helyett *Goenz* olvasható.

10 A fentebb már emített *Praecepta* etc. (Berolini–Lipsiae, 1772.) A három napos „gyózködés” emlékeztet a Lambert-Penzel levelezésében (1772. augusztus) olvashatókra. Vö. HEGEDÜS, *i. m.*, 146.

Le dernier homme, que j'ai connu, qui s'est occupé de cet objet, étoit un nommé KALMÁR, Hongrois, mais plus délié que la plupart des échantillons qui nous viennent de son pays. Il a passé trois jours à m'expliquer le Prospectus qu'il venoit d'imprimer a Berlin de ses idées, et il me paroît qu'il y avoit de bonnes vues. Je vous parle encore de cet homme pour les grands éloges qu'il me fit de sa langue hongroi, en assurant toujours qu'un étranger ne pouvoit jamais bien l'apprendre. Si Vous la savez, Monsieur, dites moi je Vous prie, si Vous la croyez, comme lui, la plus philosophique en Langues?

Cunningham van Goens, mint a levél bevezető sorai elárulják, akkor ragadott tollat, amikor a londoni *Gentleman's Magazine* 1785. szeptemberi számában immár franciául is olvashatta azt a *prospektust*, mely eredetileg orosz nyelven jelent meg Szentpéterváron, levelének címzettje, Peter Simon Pallas (1741–1811) aláírásával. A levélíró méltatja II. Katalin cárnő kezdeményezését a világ 200 nyelvére kiterjedő összehasonlító szótár létrehozására, s tudván, hogy a „projekt” irányítása Pallasra hárul, megosztja vele észrevételeit, tanácsait elvi és gyakorlati kérdésekben egyaránt.¹¹ Közben felmerül az emlékezetében Kalmár berlini „prospektusa” (*Praecepta grammatica* etc.) 1772-ből, s a feltehetőleg ehhez kapcsolódó személyes találkozás. (Találkozásuk valószínűleg Berlinben történt, de Kalmár „mozgékonyágának” ismeretében akár Utrechtben, a levélíró akkori állomáshelyén is történhetett.)¹²

Cunningham van Goens szóbanforgó levele Friedrich Adelung (1768–1843) Szentpéterváron, 1815-ben megjelent könyvének 55–64. lapján olvasható; a Kalmárra vonatkozó szövegrészt a *post scriptum* végén, a 63–64. lapon találjuk. Adelung könyvcíme Nagy Katalin cárnő érdemeinek méltatását helyezi kilátásba az összehasonlító nyelvtudomány nézőpontjából. A pusztá dicsőítésnél azonban sokkal többről van szó a könyvben, mely 1976 óta már rendelkezésünkre áll hasonló kiadásban is, Harold Haarmann bevezető tanulmányával.¹³ Adelung nagy érdeme, hogy összegyűjtötte, feldolgozta a *Linguarum*

11 P. Simon Pallas összehasonlító szótárának első kötete már a következő évben megjelent (*Linguarum totius orbis vocabularia comparativa*, Petropoli, 1786), és rövidesen (1789) megjelent a 2. kötet is. V. ö., FOGARASI Miklós, *Pallas szótárának magyar anyagáról*, Magyar Nyelv, 52(1956), 338–347.

12 A levélíró életrajzához: S. W. F. MARGADANT, *Goens (Rijklof Michaël van) = Nieuw nederlandsch biografisch woordenboek*, 3, Leiden, 1914, 473–478; Jacobus WILLE, *De literator R. M. van Goens*, Zutphen, 1937, repr.: Amsterdam, 1993; *Goens, Rijklof Michaël van = Winkler Prins Lexicon van de nederlandse letterkunde*, Amsterdam, 1986, 157.

13 Friedrich ADELUNG, *Catherinens der Grossen Verdienste um die vergleichende Sprachenkunde*, St. Petersburg, 1815. Hasonmás kiadása Harold HAARMANN bevezető tanulmányával: Hamburg, 1976. A bevezető 16 oldala számozatlan, erre // -ben utalok majd vissza. A szerzőről: August LESKIEN, *Friedrich v. Adelung = Allgemeine deutsche Biographie*, 1, Leipzig, 1875, 80; Megjegyzésre érdemes, hogy Friedrich Adelung neves nagybátyja, a germanista, lexikográfus és könyvtáros Johann Christoph Adelung (1732–1806) több művével is jelen van a pécsi püspöki könyvtárban. MÓRÓ, *i. m.*, A88–A90. tétel.

totius orbis vocabularia comparativa úgyszólván teljes munkaanyagát, és ennek alapján megírta Peter Simon Pallas (Bacmeister és mások közreműködésével készült) nagy művének alkotás-történetét. Az 1785. május 22-i dátummal Európa-szerte terjesztett és megfelelő mintával is kiegészített felhívásra (*Avis au Public*) annak idején sokan reagáltak. A Szentpétervárra beérkezett írárok közül teljes terjedelmében csakis Cuningham van Goens levelét közli Adelung, benne a Kalmárral való találkozás emlékét idéző sorokkal, mivel a levélíró úgymond nemcsak a cárnő kegyét kereste, hanem érdemi észrevételekkel, javaslatokkal is szolgált. (Közben címzettjét, Pallast is emlékeztette Cuningham van Goens egykori személyes találkozásukra, melynek Hága volt a színhelye, 1764-ben.)

Friedrich Adelung szóbanforgó munkája nemcsak Kalmár-adalékkal szolgál. Érdekes lehet mindazok számára is, akik a Pallas szótár magyar szóanyagának eredetével kívánnak foglalkozni, ahogy Fogarasi Miklós is tette 1956-ban, fentebb már idézett tanulmányában. Miként Adelung, Fogarasi Miklós is foglalkozik az európai nyelvek, s ezen belül a magyar nyelv „felelőse”, Bacmeister (az elkészült szótárban: Bakmeister) szerepével. Gondja van azonban a név tulajdonosának azonosításával, tekintve, hogy nemcsak egy Bacmeister volt jelen akkoriban a cárnő „vonzáskörében”. Ő Iván Grigorjevics Backmeister (*Johann Vollrath*) személyére „voksol”, míg Adelung könyvében ennek unokafivére, Hartwig Ludwig Bacmeister (1730–1805) szerepel.¹⁴ Érdeklődésre tarthat számot Friedrich Adelung könyvének az a fejezete is, melyben az Oroszországban tevékenykedő nyelvtudósok – a nagy mű létrehozása érdekében tett – erőfeszítését méltatja. „Ganze Übersetzungen seines Aufsatzes erhielt Bacmeister in folgenden Sprachen” – olvassuk az első fejezetben, majd *Ungarisch* címszó alatt, mely hatvannyolcadik a nyelvek itteni sorában, ez áll: „a) durch Thunmann, b) durch Ernst, c) durch Güldenstädt, d) durch Josef Radowitz in Siebenbürgen; mit Anmerkungen, Durch Rüdiger.”¹⁵

A Kalmárral való találkozását felidéző Cuningham van Goens (1748–1810) személye és munkássága önmagában is érdekes lehet a számunkra, mivel – címzettként – magyarok is szerepelnek a levelezésében: *Gabr. Tülep de Or, 1764; S. Nagy de Dalnock, 1764; M. P. Szathmari, 1764; S. Horwáth, 1776.*¹⁶ Személyük a rendelkezésre álló életrajzi források (Szinnyei, Ladányi etc.) segítségével a következőképpen pontosítható: *Óri Fülep (Fülöp) Gábor (1739–1823), Dálnoki Nagy*

14 ADELUNG, *i. m.*, 26. Teljesebb nevén Hartwig Ludwig Christian Bacmeister. V. ö., HAARMANN, *i. m.*, /13/.

15 ADELUNG, *i. m.*, 26 és 68. Néhány további kutatást igénylő adat a felsorolásban szereplő személyek azonosításához: a) Johann Eric Thunmann (1746–1778): svéd-német nyelvész, történész, teológus (?); b) Ernst (?); c) Johann Anton Güldenstädt (1745–1781): litván-német természettudós, felfedező; d) Joseph Maria Radowitz (1745–1819): Kolozsvár – Johann Christian Christoph Rüdiger (1751–1822): Halle.

16 *Rijklof Michael Cuninghame van Goens (1748–1810)* = Documentatieblad verkgroep Achttiende eeuw, Jg. 1968, 4, 6. lj.

Sámuel (1690-?), Szathmári Pap Mihály (1737–1812) és Horváth Sámuel (1753–1826). Kalmár György életét és életművét sokoldalúan, a fiziognómia nézőpontjából is megközelítő Hegedüs Béla pedig bizonyára felfigyel arra, hogy Cuningham van Goes közeli barátja és levelezőtársa volt Johann Gaspar Lavater (1741–1801).¹⁷ Idővel talán azt is megtudjuk, hogy Peter Simon Pallas válaszolt-e Cuningham van Goes 1785. december 24-én feladott levelére, és ha igen, szó esett-e a válaszban az „eltűnt” Kalmár György személyéről, netán hogylétéről.¹⁸ Pallas és Kalmár 1767–68-as itineráriumának – igaz, csak hozzávetőleges – ismeretében sem elképzelhetetlen, hogy találkoztak, vagy legalábbis hallottak egymásról. 1767-ben Kalmár, miként Pallas, még Németországban volt, a következő évben pedig már Oroszországból vannak róla adataink,¹⁹ ahová időközben Pallas is áthelyezte a székhelyét, hogy Katalin cárnő rendelkezésére álljon.

Amikor 1785 karácsonyán Cuningham van Goens „levelét megírta”, Kalmár György, ha még életben volt, már közel járt a 60-hoz. Életvitelének, utazási „készségének” ismeretében azonban *elképzeltető*, s egy záró mondat erejéig talán a képzelet „forrására” is hivatkozhatunk, hogy hírért vette a szentpétervári készülődésnek. Harmadízben is elindult Oroszországba, de már nem ért, nem érhetett el odáig. Ez a „végtelenített” vég valahogy megnyugtatóbb számunkra, mint annak a tudata, hogy halála idejét és helyét fel sem jegyezték világvándorként is szeretett és tisztelt hazájában.

17 HEGEDÜS, *i. m.*, 92–93; Felix FALK, *Lavaters Freundschaft mit Rijklof Michael Cuningham van Goens*, *Zwingliana*, 7(1941), 7, 6. lj.

18 A terjedelmes Pallas-irodalomból: Folkwart WENDLAND, *Peter Simon Pallas. 1741–1811, Materialien einer Biographie*, 1–2, Berlin, 1991–1992; Uő., *Peter Simon Pallas, 1741–1811*, München, 2001.

19 SZELESTEI N., *i. m.*, 9–10.

H. KAKUCSKA MÁRIA

Báró Orczy Lőrinc Horatiusa

A cím utalás a „Horatius Noster” című kötetre.¹ Vas István a kötetéről írt bírálataiban² Babits Mihályt idézi:

[...] Horatius nem a nagy világeszmék költője, nem is a gyengéd, légies szépségké. Ő gyalogjáró, szellemes, modern típusú és urbánus poéta, az emelkedettség legcsekélyebb igénye vagy póza nélkül...

E sorokkal Orczy Lőrincet és költészetét is jellemezhetnénk. Mindez igaz és mégsem. Legigazabbnak tekinthetjük az általam gyakran idézett Arany János-i megértő kritikát.³ Különböző dokumentumok megtalálásával igyekeztem bizonyítani Horváth János feltevését, hogy még 1755 előtt elkezdett verselni. Találtam is a MOL-ban a feltételezést bizonyító dátumos kéziratokat, például Alexander Pope *Essay On Man* című költeményéből tetszőlegesen kimásolt sorokat, kétféle variációban. Ezek azonban nem a mai fogalmaknak megfelelő, „saját” szerzemények, hanem „idegen” költő verseiből összeállított centók. Orczy 1754-ben Horatiusból is összeállított egyet, mely kéziratban maradt.⁴ Ezzel azonban hasonlóan jártam, mint Czóbel Minka⁵ édesanyja, Vay Eveline, aki keresztlevelét kereste Zsolcán, amely „Miskolcra megkerült”. Az a Horatius-kötet, amelyet én kerestem és amelyből Orczy kiválogathatta a sorokat, napjainkban Aradon található, s itt a *keresztleveli* csavar: ha a kötet barna ceruzás megjegyzéseit követjük, egy centót,

* A szerző irodalomtörténész.

1 *Horatius Noster*; Anthologia, bev. KERÉNYI Károly, összeáll. TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, Bp., 1935.

2 Vas István, *Horatius Noster*; Nyugat, 28(1935), 8. sz., 78–82.

3 Lásd: H. KAKUCSKA Mária, *Mikor kezdett el verset írni Orczy Lőrinc?*; ItK, 102(1998), 536–540, című tanulmány bevezető sorai.

4 Lásd: Mária H. KAKUCSKA, *Lőrinc Orczy, „L’ Orazio di Tarna-Eörs = L’eredità classica in Italia e in Ungheria dal Rinascimento al neoclassicismo*, a cura di Péter SÁRKÖZY, Vanessa MARTORE, Bp., 2004., 445–458.

5 Czóbel Minka (1855–1947) Orczy Lőrinc (1718–1789) unokája volt.

de egy *újnak* tekinthetőt, állítunk össze. Megismétlődik Pope esete, a kétféle variáció. A MOL-ban található kéziratos Horatius-cento 2004-ben megjelent a 4. jegyzetben említett tanulmánykötetben, a kötetből összeállítottat e sorok végére mellékeltem. Orczy Horatius-fordításai az 1786-ban névtelenül megjelent kötetében találhatók, de az említett centók egyike sincs benne.

2006-ban vehettem kézbe Orczy Lőrinc Horatius-példányát, a *Q. Horatii Flacci Opera Omnia*⁶ az aradi A. D. Xenopol Könyvtárban. A könyv sérült, nincs benne possessorbejegyzés, de a végén Orczy kézírásos feljegyzését találjuk. E kötet érdekessége, hogy kiadója a rotterdami holland humanista, Jan Minell (Johannes Minellius, 1625–1683) nyomdokain haladó jénai tudós iskolamester – Leibniz-kortárs –, az evangélikus Christian Juncker (Drezda, 1668. okt. 16.–Altenburg, 1714. jún. 19.) volt. A könyv bal oldali lapjának illusztrációján olvashatók szerint egyszer már 1709-ben megjelent.

Q. Horatii Flacci Carminum Lib. I. Ode I.⁷

2. l.

15–26. sor:

Luctantem Icareis fluctibus Africum
Mercator metuens, ocium et oppidi
Laudat rura sui; mox reficit rates
Quassas, indocilis pauperiem pati.
Est, qui nec veteris pocula Massici,
Nec partem solido demere de die
Spernit, nunc viridi membra sub arbuto
Stratus, nunc ad aquae lene caput sacrae.
Multo castra iuuant, et lituo tubae
Permistus sonitus, bellaque matribus
Detestata. Manet sub Ioue frigido
Venator, tenerae coniugis immemor.

Carminum Lib. I. Ode II.

7. l.

45–50. sor:

Serus in coelum redeas diuque
Laetus intersis populo Quirini:
Neue te nostris vitiis iniquum Ocyor aura
Tollatt heic magnos potius triumphos,
Heic ames dici pater atque princeps:
Neu sinas Medos equitare inultos
Te duce, Caesar.

6 A kötet teljes címléírása: *Q. Horatii Flacci Opera Omnia Quotquot exstant, emendatissime nunc denuo edita et notis intellectu facillimis in Vsum Juuentutis Scholasticae ad modum Johannis Minellii illustrata. Accessit Index locupletissimus studio Christiani Jvnckeri, Ill. Gymn. Isenacensis Rectoris Cum Privilegio Serenissimi Regis ac Elect. Sax., Lipsiae, Sumtibus M. G. Weidmanni, Sac. Reg. Pol. Majest. Acelect, Saxoniae Bibliopolae Anno 1741.*

7 A szöveg helyesírása a kötetével megegyező. Nem emendáltam. A versszám után a kötetnek azon lapszáma következik, ahol az adott vers található, az idézett részek pedig azok a szöveghelyek, amelyeket aláhúzott.

Carminum Lib. I. Ode III.

8–10. l.

8–11. sor:

Et serues animae dimidium meae.
Illi robur et aes triplex
Circa pectus erat, qui fragilem truci
Commisit pelago ratem

21–25. sor:

Nequisquam deus abscedit
Prudens Oceano dissociabili
Terras: si tamen impiae
Non tangenda rates transiliunt vada .
Audax omnia perpeti
Gens humana ruit per vetitum nefas.

37–40. sor:

Nil mortalibus arduum est.
Coelum ipsum petimus stultitia neque
Per nostrum patimur scelus
Iracunda Iouem ponere fulmina

Carminum I. Liber IV.

10–11. l.

12–13 sor:

Seu poscat agna, siue malit hoedo.
Pallida mors aequo pulsat pede pauperum tabernas.

Carminum Lib I. Ode IX.

20–23. l.

9.sor:

Permitte diuis 12 caetera: qui simul

13. sor:

Quid sit futurum cras, fuge quaerere:

21.sor:

Nunc et latentis proditor intimo

Carminum Lib I. Ode XI.

23–24. l.

1–6. sor:

Tu ne quaesieris scire, nefas, quem mihi, quem tibi
Quae nunc oppositis debilitat pumicibus mare
Tyrrenum sapias, vina liques, et spatio breui

Carminum Lib I. Ode XXIV.

46–47. l.

1. sor:

Quis desiderio sit pudor ut modus

6. sor:

Urget? cui pudor, et iustitiae soror

18–20 sor:
Nigro compulerit mercurius gregi.
Durum; sed laeuius sit patientia,
Quisquid corrigere est nefas.

Q. Horatii Flacci Carminum Liber Secundus Ode I.

71–73. l.

5. sor:
Nondum expiatis uncta cruoribus.

8. sor:
Suppositos cineri doloso.

20. sor:
Terret equos, equitumque vultus.

24. sor:
Praeter atrocem animum Catonis.

29–30. sor:
Campus sepulchris impia praelia
Quis non Latino sanguine pingior

Q. Horatii Flacci Carminum Liber II. Ode II.

73–75. l.

1–3. sor:
Nudus argento color est, auris
Abditae terris inimice lamnae,
Crispe Saluti, nisi temperato splendeat usu.

8–10. sor:
Latius regnes audum domando
Spiritus, quam si Libyam remotis
Gadibus iungas, et uterque Poenus seruiat uni.

17–19. sor:
Vocibus, regnum, et diadema tutum
Deferens uni, propriamque laurum:
Quisquis ingentes oculo irretotto Spectat acervos.

Q. Horatii Flacci Carminum Liber II. Ode IV.

75–77. l.

15–17. sor:
Dum res, et aetas, et sororum
Fila trium patiuntur atra.
Cedes coemtis saltibus, et domo,

25–28. sor:
Omnes eodem cogimur: omnium
Versatur urna serius, ocyus
Sors exitura, et nos in aeternum
Exilium impositura cymbae.

Szerény köszöntés – a 18. század végéről

A pálos Kreskay Imre mint a világi társas élet szervezője

Kreskay Imre pálos szerzetest, majd világi papot a felvilágosodás második vonalbeli költői között tartja számon az irodalomtörténet-írás. Mind személye, mind munkássága jellegzetesen modellálja azt az értelmiségi életpályát, amelyet a korszak egyházi keretek között élő, világi értékek felé nyitott literátorai bejártak a 18–19. század fordulójának évtizedeiben. Így biográfiájának bizonyos pontjai is paradigmaticusan illeszkednek a korszak lehetséges értelmiségi karriertörténeteibe. Munkásságának java része a Dunántúlra tehető, Székesfehérváron született 1748-ban, s Pápán halt meg 1809-ben. Földbirtokos szülőktől származott, apja csak 1755-ben kapott nemességet. Társadalmi felemelkedést a művelődés és az egyházi szolgálat jelentett számára, igen fiatalon, 16 évesen belépett a pálos rendbe, mely az erkölcsstelen világgal szemben a tiszta menedék képzetét ébresztette benne:

Én is ama hires Pozsony Városában
Láttam a világot önnön hivságában...
Minél inkább maga magát kívántatta,
Avval, s annál inkább magát utáltatta.
Felborzadott hajam, látván feslettségét,
S az iffiabbik nemnek szemérmelenségét.
Gondoltam, hogy a' föld lesüllyed alattam,
Vagy ég mennyköveit pattogni hallottam.
Katzagták társaim illy félénkségemet,
Példával kiszivetvén dobogó szívemet...
Akkor magányosság édes rejtekében
Elrejtvén magamat Szent Pál szerzetében.¹

* A szerző az ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének docense.
A munka az OTKA 83599. sz. projektjének támogatásával készült.

1 *Költői levelezések Kreskay Imre hátra hagyott irataiból*, életrajzi adatokkal s jegyzetekkel közli HATTYUFFY Dezső, Bp., 1906 (Régi Magyar Könyvtár, 22), 5.

Személyiségének kialakulásában, látókörének szélesedésében nagy szerepet játszott, hogy beutazta Itáliát, négy évig tartózkodott Rómában, hazafelé néhány hetet Bécsben. Ebből az időszakból datálódik jelentős barátsága Molnár Elekkel és Virág Benedekkel.² Hazatérve a rend egzisztenciális biztonságát és értő szellemi közeget biztosított számára: a pesti rendház könyvtárosa volt, ugyanakkor lelkesen csatlakozott Bessenyei művelődési programjához. Barátaival a pálos rend akkori karakterisztikus költő és irodalomszervező személyiségei közül kerültek ki: Virág Benedek mellett Ányos Pál, Verseghy Ferenc, de a református Bessenyeihez is barátság és azonos gondolkodásmód kapcsolta, és buzgón üdvözölte katolikus hitre térését. A Kassai Magyar Hírmondó szellemi csoportjához csatlakozott, mind Batsányi, mind Baróti Szabó Dávid sokra tartották munkásságát, művei közül néhány ebben az orgánumban látott napvilágot.³ A rend feloszlata nagy törést jelentett az életében, éppen azért, mert megszűnt számára ez a szociális és szellemi háló. Világi papként élt tovább, és egyre több ambícióval töltötte el irodalmi munkássága. Életében kevés műve jelent meg, de hagyatéka, mely az OSZK Kézirattárában található, több műnemben született alkotását is őrzi: írt latin és magyar nyelven lírát, elsősorban ódákat, episztolákat és alkalmi költeményeket, valamint több drámát.

Drámaírói működését az alkalmi köszöntésre írott dialógusok és a Metastasio-fordítások határozzák meg, ez utóbbiak irodalmi hagyományformáló ereje jóval nagyobb.⁴ Csokonai mellett ő az, aki felfedezi az olasz mester által kedvelt *azione sacra* és az *azione teatrale* műfajában rejlő lehetőségeket, és lefordítja tőle a *La Passione di Gesù Cristo* című bibliai tárgyú szent akciót, az *Il sogno di Scipione* című rövid darabot, valamint a *Temistocle* című népszerű melodrammát.

Habár ódaköltőként és iskoladráma-fordítóként is korának jelentős alkotója, jelen munkánkban egy olyan kis versére hívnánk fel a figyelmet, amely arról tesz tanúbizonyságot, hogy bár szinte gyermekfejjel a világi élet feszültségei előtt keresett menedéket a rendnél, később a szellemi életben forgolódva a társasági életet és a polgári szórakozásokat is előnyben részesítette, sőt költészetébe is beemelte. Most bemutatni kívánt rövid versezete a balatonfüredi fürdő- és társadalmi élet egy kis epizódjára világít rá: tréfás szabályt szerkeszt arra vonatkozóan, hogy a társaság tagjai hogyan **nem** köszönhetik egymást, és ha ezt elvétik, akkor zálogot kell fizetniük.

2 Életrajzi adatokat bőségesen közöl: LAUSCHMANN Gyula, *Kreskay Imre pálos költő*, Bp., 1905. és HATTYUFFY, i. m.

3 Vö. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, VII, Bp., 1900, 270–273.

4 A szakirodalom legrészletesebben *Temistocle*-fordítását dolgozta fel, l. többek között Amedeo Di FRANCESCO, *Metastasio heroikus drámáinak fordításai a XVIII. századi magyar irodalomban*, ford. ORDASI Zsuzsa, Színháztudományi Szemle, 13, Tematikus szám a Budapesten rendezett Metastasio-szeminárium anyagából, szerk. NYERGES László, sorozatszerk. FÖLDÉNYI F. László, Bp., 1984, 21–63. Különösen: 56–60. és BAGOSSY Edit, *Pietro Metastasio színpadi művei Magyarországon: A metastasioi melodráma hatása a 18–19. századi magyar drámára és színházművészetre*, Debrecen, 2011, 158–170.

A két rövid versszak a polgári életforma kialakulásának dokumentuma. A fürdőélet mint jellegzetes szórakozás a 18. század folyamán jelenik meg Magyarországon, hogy a reformkor idején Balatonfüreden a szellemi élet egyik fontos mozzanatává váljék. Gvadányi *Pöstyéni feredése* kitűnően mutatja be ennek az élénk társasági életnek a kezdeti formálódását:

Vág' partyán deszkákbul áll hoszszú épület,
Különös kamarák ebbe, 's jó készület,
Semmiben a' vendég itt meg nem szűkülhet,
Végezvéen fürdését, nyoszolyán hevülhet.

Két köz fürdők vannak ez előtt munkálva,
Áll az kerületek deszkákbul tsinálva,
Ezekbe bé-ülhet minden szegény, 's árva
Heverhet fenekén a' fekete sárba.

Förödik itt Papság, fördik Katonaság,
Városok' lakosi', s számos Uraság,
Mossa röhét zsidó, szennyét a' czigányság,
Förödik Tóth, Németh, és Magyar Polgárság.

Egy hagyításnyira, van itt' Teplicz falva,
Ki tsak förödni jön, ebbe vagyon szálva,
Ebbül mégyen ki ki, a' vízizig sétálva,
Egyedül czigányság campíroz el-válva.⁵

Tudjuk, hogy a nemesség szívesen látogatott a fürdővárosokba, amelyekről ha nem is születtek olyan kimagasló irodalmi alkotások, mint a bath-i férjvadászokat karikírozó Jane Austen-regények, de pl. Kazinczy életét is kishíján más irányba terelték a fürdői élmények: Félixfürdőn ismerte meg Sárosyné Ilosvay Krisztinát, akiért többen rajongtak, egy katonatiszt még vízbe is ugrott miatta. Ha a diószegi szüreti események (tehát ismét egy társadalmi alkalom) nem alakulnak úgy, ahogyan alakultak, nem biztos, hogy Török Sophie vonul be az irodalomtörténetbe mint Kazinczy felesége.⁶

5 [GVADÁNYI József], *Pöstyéni fürdés a' mellyet Egy Magyar Lovas Ezeredbül való Százados az ottan történt Mulatságos dolgokkal élő Magyar nyelven, Versebbe foglalt, 1787. Esztendőbe, Rák hava 12, napján, Tsöbörtökön*[Pozsony], a' Caspius tenger partyán azon Esztendőbe, 13–14.

6 A történetről Kazinczy részletesen beszámol feljegyzéseiben, leveleiben. Vö. KAZINCZY Ferenc, *Az én életem*, s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Bp., 1987 (Nemzet és emlékezet). Különösen: 233–239, 246–249 és 324–325.

Kreskay mint dunántúli társasági ember versében a szituációt balatonfüredi környezetbe helyezi, és mint „A' Méltóságos, Tisztelendő, Nemes Balaton-Füredi Savanyó-víznél mulatozó Társaságnak Végzése” aposztrofálja.

A török kiűzése után a mindennapi élet konszolidációjával a szórakozások és időtöltések is más dimenzióba kerültek Magyarországon, és ennek hatását a Balaton körül formálódó lehetőségek is mutatták. Először 1694-ből van híradás a tó vízének frissítő hatásáról, majd 1728-ban már megépült az első fürdőház a füredi kútforrás tövében. A Tudományos Gyűjtemény 1817-ben közöl egy részletes Balaton-leírást, amelyből tudjuk, hogy

ezen tartományt Galérius Romai Császár, mivel felette termékenynek lenni találta, minekutánna Balatont a' viznek letsapolása által jóval kisebbé tett volna... Tihonyt, melly ez előtt egész sziget volt, a' szárazzal öszve kaptsolta, és itt egy szép Várost kezdett építtetni: ezen Császár' Feleségére Válériára fognám (ha Poëta volnék) hogy Ura' halála után Tihonyban lakott; 's mitsoda tsudálatos módon talált a' Füredi savanyú vízre, a' hol, mivel a' beteges Annya Prisca tökéletesen meggyógyult, Diána' tészteletére egy ekes Templomot építtetett...⁷

Bél Mátyás 1734-ben írja:

Nagyob hírnévre és látogatottságra tett szert a másik fürdő [az egyik Tapolca], melyet Tihany félszigeten túl Fördöd falu igazgat... Az egyik kút vize inkább ivásra használatos, mivel sokkal higabb és kellemesebb ízű a másikkal... Ennek a jóhíre május hónapban tömegesen csábítja ide [t.i. Fördödre] az embereket...⁸

Ezután megnyílt az első fogadó, és a három tölgyfa deszkával kerített forrás közelében szaporodni kezdtek a nyári lakok. Fürdő leglátogatottabb területe, a főforrás körül sétatér alakult ki, a hársfák körül zajlott az ivókúra. A kút épületének négy nyílásánál álltak sorba a kúra vendégei. Az ún. meringélők, akik egyenruhában öltöztetett hajdúk voltak, tisztán kiöblített poharakban tálcán nyújtották át a vizet. Ebben az esetben tehát Fürdő nem a fürdeni vágyók számára alkalmas fürdővárosként funkcionált, hanem a gyógyvizet fogyasztók által kedvelt helyként jelent meg. A savanyú vizet adó forrás köré épített kút vonzotta a társaséletet, és az ivókúrázó vendégeket német- és cigányzene vidította és játékkedvelők számára asztalokat állítottak fel.⁹ Fürdőben ráadásul a kétféle fürdőélet találkozni is tudott: a vizet fürdőzésre használók, és a gyógyvizet fogyasztók társasága, bár láthatóan a savanyúvíz

7 Tudományos Gyűjtemény, 3(1817), 69–70.

8 BÉL Mátyás, *Veszprém vármegye leírása*, ford. TAKÁTS Endre, Veszprém, 1989 (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai, 6), 206–207.

9 Vö. WIRTH István, *Fürdőkultúra – A magyarországi fürdőélet újjászületése* http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop412A/2010-0019_furdokultura/ch10.html [2015. 05. 10]

ivókútjai körül jöttek létre a társaságok, és itt alakultak ki változatos szórakozási formák.

Az itt idejüket töltő társaság tagjai bizonyára nemcsak zenével és társasjátékkal szórakoztak, hanem az ugratás, tréfálkozás, szellemes társalgás is viszsztatérő eleme volt az időöltéseknek. A versben kirajzolódó helyzetkép szerint az eltúlzott, túlhangsúlyozott köszöntési forma helyett a társaság tagjai az egyszerűbb, méltóságosabb és demokratikusabb köszönési formát követendő szabályként írták elő maguk és a társaság többi tagja számára. Ezt a tréfás törvényt foglalta írásba és örökítette meg Kreskay Imre a társaság épülésére és okulására a következőképpen:

A' Méltóságos, Tisztelendő, Nemes Balaton-Füredi Savanyó-viznél
mulatozó Társaságnak Végzése.

A' Férfiaknak.

Nem szabad Kalpagot
Itt, avagy Kalapot
Egymás előtt levenni:
Ki ezt általhágja,
Szegények' számára
Egy garast fog letenni.

Az Aszszonyi Nemnek.

'A Szebb Nem tsak főhajtással,
Nem pedig farbukkantással
Váltsa fel tisztelőjét:
Ki 'e Végzést meg nem valja,
Egy garassal vigasztalja
'A szegények' pörsöljét.¹⁰

Ezzel a szolid főhajtással zártam volna köszöntésemet, de a hagyaték további böngészése olyan játékos meglepetéssel szolgált, hogy feltétlenül meg kell osztanom az ünnepelttel ezt az élményt!

Kreskay egy külön kötetet is összeállított *Pápay Sybilla loteri játéokra alkalmaztatva*¹¹ címmel, amely egy társasjáték „forgatókönyve”. Címlapjának megszerkesztettsége, kalligrafikus kidolgozása (a címlap évszáma: 1806) és a belső lapok tisztázatlansága alapján valószínűleg kiadásra készült, aminek oka talán a játék népszerűsége lehetett. A kézirat azonban sajnos hiányos, mintegy 20 vers hiányzik belőle, így ma sem kiadásra termett, de egy olyan társasjátékot

10 A kézirat vers lelhelye: OSZK Kézirattár, Quart.Hung., 2202, 11r.

11 Uo., Quart. Hung., 2198.

dokumentál, amelyet a közös játékok alapvető, ma is visszatérően jelen lévő sajátosságai működtetnek. A *Pápai Sybilla* azért pápai, mert ott készült, ott játszották, és azért Sybilla, mert jóvendőmondáson, illetve a játékban részt vevők jellemrajzának kialakításán alapszik – természetesen nem komolyan vehető formában. A játékosok kockák segítségével ternót vetettek, azaz három számot húznak egytől 90-ig. A *Sybilla* 90 darab háromversszakos verset tartalmazott, és a játékos az első sorszámának megfelelő vers első versszakát kapta, a második számának megfelelő versből a második versszakot, a harmadik számához rendelt versnek pedig a harmadik versszakát. Így mindenkinek saját háromversszakos verse jött létre, amely a személyiségére utalt, és a jóvendőjére figyelmeztetett.

Mivel mi most ternót nem húzhattunk, az ünnepelt születési dátumából (55–7–5) összeállítottam az ő Sybilláját, amely a következő:

1.

Ha sikos jégre vitettél,
Ha pille után tévettél,
Még időd van, térj vissza:
Életének közepette
Magát már szennybe temette,
Ki Venus mártzát iszsza.

2.

Véletlen boszuság,
'S egy kis szomorúság
Majd meglepi szivedet:
Egy Vendég házadhoz
Sőt tsupán magadhoz
Siet, és vár tégedet.

3.

Ne boszkonkodgy Sibillámra,
Mert ez felel tsak olly számra,
Millyent elejbe tettél:
Arról ő nem adhat számat,
Hogy te nem huztál jobb számat,
Avval magad vétettél.
Hogy hibánkat letennénk,
Örömet másra kennénk.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

Propertius és Petőfi

Néhány hete Rónai Pál *Latin költők* című antológiáját tanulmányoztam, amely 1941-ben jelent meg. Én ugyan egy Sarbiewski-vers fordítása miatt nyúltam a kötethez, de nem állhattam meg, hogy újra végig ne olvassam az egészet. Megtaláltam benne Propertius egy elégiáját is, mégpedig az I. könyv 19. darabját. Szeretném most beidézni a különben nem hosszú költeményt, ugyanis azóta sosem közölték, sem a különböző római költészeti antológiák, sem a Komoróczy Géza által szerkesztett, Szepessy Tibor által lektorált, jegyzetelt és utószóval ellátott összkiadás, amely Bede Anna fordítását választotta.¹ Lássuk tehát a régebbi fordítást:

Cynthiához

Cynthia, én nem az elmúlástól félek, a máglya
nem rémít: a halált úgyse kerülhetem el.
Az búsít, ami még a halálnál is szomorúbb, hogy
elveszi tőlem a vég tán a szerelmedet is.
Nékem már Cupido a szememben örökre tanyát vert,
hantom alatt is majd képedet őrzi porom.
Protesilaost is vak méhe takarta a földnek,
Laodameiáját ott se feledte soha.
Árnyak közt tengett, csont és vérnélküli árnyék,
de hazahozta a vágy asszonya karja közé.
Engemet is, mikor egykori önmagam árnya leszek csak,
áthoz majd a sötét vizeken a szerelem.
Várhatnak lenn rám seregestül a trójai rabnők,
a feldúlt Ilion válogatott szüzei;

* A szerző az MTA BTK emeritus kutatóprofesszora és a SZTE BTK professzor emeritusa.

1 TIBULLUS és PROPERTIUS *Összes költeményei*, Bp., 1962, 136–137.

egy sem lesz kívánatosabb, ó Cynthia, nálad.
 (Légy irgalmas, Föld: nő gyönyörűbb sose volt!)
 Még ha sok év múltán vénen szállsz is le a sírba,
 vesztedet én odalenn akkor is elsíratom.
 Ha te is így sírnál, mikor életem üszke kilobban,
 mily derüsen mennék bárhol a végzet elé.
 De tudom – és ez fáj – akaratlan-akarva feledsz majd,
 friss sírdombomról új szerető vezet el.
 Elhallgat panaszod, könnyed forrása kiszárad,
 mert a durva parancs hű szívet is leigáz.
 Míg lehet, éljünk hát, egymás csókjának örülünk,
 mert hisz elég hosszú nem lehet a szerelem.²

Érthető módon a vers olvastán eszembe jutott Petőfi. Ellenőriztem is azonnal a kritikai kiadás megfelelő kötetében, ott azonban először a névmutatóban nem találtam, azután magát a verset nem találtam, de ez csak azért volt, mert elfelejtettem, hogy Kerényi Ferenc, szegény azóta elhunyt barátom természetesen már az új textológiai szabályoknak megfelelően a hónapnevet nem sz-szel írta, hanem s-sel, ezért máshol kellett keresnem a címek és kezdősorok mutatójában, ám végül az apparátusban sem találtam, holott az rendkívül alapos, de úgy látszik, hogy a vers topikájának előtörténetéről író, itt, az apparátusban természetesen beidézt Horváth János vagy Tolnai Vilmos és Szücsi József figyelmét is elkerülték az antik előzmények, miközben hűségesen írtak a bibliai, a byroni és – Ányos Pál és Bajza József révén – a magyar költészeti előzményekről.³ Tehát néhány percig örvendeztem, mint majom a farkának, hogy lám-lám, mekkora felfedezést tettem.

Másnap persze kétség ébredt kebelemben, és ezért – ha már a Petőfi-szakirodalom kielégítetlenül hagyott – a Propertius-szakirodalomban kezdtem böngészni. Találtam is egy disszertációt, amelynek példánya azonban, úgy látszik, nemigen található, mert csak az interneten láttam a címlapját, de van hozzá egy rövid kivonat, amelyben Propertius utóéletének magyarországi szereplői között

2 *Anthologia Latina, Textus carminum Latinorum a Paulo RÓNAI in linguam hungaricam translatorum – Latin költők [...] költeményei RÓNAI Pál fordításában* (Kétnyelvű Klasszikusok), Budapestini–Budapest, MDCCCXLI–1941, 64–67. – Megjegyzendő, hogy az akkor már Lisszabonban, egy Brazília felé induló hajóra váró Rónai Pál helyett a kötet nyomdai íveinek korrektúráját barátja, Radnóti Miklós végezte. Ennek ellenére becsúszott egy hiba, de csak a latin szövegbe, mert magyar fordítása korrekt: ugyanis a vers 18. sora helyesen így hangzik: „cara tamen lacrimis ossa futura meis”; az utolsó szó helyett a Rónai-féle kötetben ez áll: „tuis”. Ez a változat egyetlen kéziratban sem szerepel variáns gyanánt, úgyhogy mindenképpen sajtóhibának tekintendő. Vö.: Sex. PROPERTII *Elegiarum Libri IV*, edidit Rudolf HANSLIK, Leipzig, 1979, 31.

3 PETŐFI Sándor *Összes költeményei (1847)*, kritikai kiadás, s. a. r. KERÉNYI Ferenc, Bp., 2008 (Petőfi Sándor *Összes Művei*, 5), 529–532.

Vörösmarty mellett Petőfit is megemlíti.⁴ Ez a Petőfit is említő felsorolás később még kibővült Balassival és Babitscal, és végigvándorolt néhány kiadványon. Ezek közül a legfontosabb az *Auctores Latini* című latin szövegkiadás-sorozat, amelynek egyik kötetének bevezetésében szerepel Petőfi, illetve egy teljes bevezetés a költő magyar utóéletével foglalkozik.⁵ (Megjegyzendő, hogy a kötet másik szerkesztője, Szabó Kálmán a *Világirodalmi Lexikon*ba is átvitte a Petőfire vonatkozó utalást, hiszen ő írta a lexikon Propertius-címszavát.)⁶

Ez a címszó azért is fontos, mert a végén olvasható bibliográfiában szerepel, mégpedig helyes dátummal, mivel az *Auctores Latini*-kötetben még 1886-os évszámmal szerepelt, a legelső és sokáig egyetlen magyar nyelvű összkiadás, Csengeri János műve.⁷ Nos, végül is ebben sikerült megtalálnom a legelső említést, amely a Petőfi-párhuzamot tartalmazza. Csengeri címekekkel látta el az általa fordított költeményeket. Az I.19. számú elégiának ezt a címet adta: *A síron túl*. A hozzá fűzött kommentárt így kezdi:

A halálban is öröklő [=öröklődő, örökös, örökké tartó, Sz. L.] szerelem szép gondolata, ép úgy, mint Arany *Bor vitéz*-ében, vagy a *Kádár Kata* cz. székely népballadában, vagy hogy lyrikus költeményt is említsünk, Petőfi *Szeptember végén* cz. költeményében. Sőt, ez utóbbi egyenesen rokon a jelen elégiával.⁸

Csengeri találó és szerintem tökéletesen igaz megfigyelését a magyar irodalomtörténészek, úgy látszik, hanyagolták, a klasszika-filológusok azonban nem. Bizonyítja ezt Némethy Géza műfajmonográfiája, amelyet a római elégiának szentelt. Így ír ugyanis a szóban forgó elégiáról:

Zavartalannak tünteti föl a viszonyt még a *tizenkilenczedik* elegia is. A költő boldogtalannak érzi magát Cynthia mellett, de a szerelem gyönyörűségei közben sötét árnyék gyanánt vonul át lelkén a közeledő halál sejtelve. Nem az bántja őt, hogy a földi boldogság nem tarthat örökké, hanem attól fél, hogy halála után Cynthia elfeledi:

A zordon haláltól, Cynthiaám, nem félek,
Lerovom adómat a máglya tüzének;
Csak egy aggaszt: szörnyűbb az minden halálnál,
Hogyha szerelmeddel síromtól megválnál.

4 BOKROS Béla, *Propertius a Magyar(sic!) irodalomban*, Bp., 1912.

5 LESSI Viktor, *Bevezetés = Szemelvények Tibullus és Propertius elégiáiból*, a szöveget gondozta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta LESSI Viktor, SZABÓ Kálmán, Bp., 1970 (*Auctores Latini*, XI), 5–25, a Petőfire vonatkozó hely: *i. m.*, 21.

6 SZABÓ Kálmán, *Propertius = Világirodalmi Lexikon*, XI., pragm.-Rizz, Bp., 1989, 129–130.

7 PROPERTIUS *Elégiái (latinul és magyarul)*, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta CSENGERI János, Bp., 1897 (Görög és Latin Remekírók).

8 *Uo.*, 305–306.

Mert az ő szerelme nem ér véget a halállal: mint Protesilaus egykor feljött az alvilágból, hogy hitvesét, Laodamiát még egyszer ölelhesse, úgy marad ő a Cynthiáé még Hades ölében is:

Tied leszek én is, legyek ott akármi:
Szerelmem hatalmasb, mint a Styx hullámi.
Ott majd deli hősnők raja élém járul,
Kiket a görög had elragadt Trójából:
Veled egy sem ér fel előttem szépségben,
Cynthia! és (Tellus engedje, úgy légyen!)
Akármilyen hosszú öregséget érsz el,
Akkorig elvárlak síró epedéssel.
Óh, ha porom iránt, élve, ezt éreznéd,
Éppen nem fájlálnám a halál keservét.

De Ámor nem törődik a holtakkal s a költő előre retteg attól a gondolattól, hogy a pajkos isten új szerelmet ébreszt Cynthia szívében akarata ellenére is és fenyegetéseivel könnyeit felszárítani kényszeríti. Itt a földön kell hát a szerelmesnek minden percet felhasználnia:

Szeressünk s örüljünk hát, míg a sors enged:
Rövid az öröklét szerető szíveknek.

A halált is túlélő szerelem gondolata, minden idők szerelmi költészetének a kedves témája, jut bensőséges kifejezésre a rövid dalban, mely emlékeztet a mi Petőfinknek *Szeptember végén* című gyönyörű versére. Nagy gyöngédség rejlik a befejező részben: nem akarja kedvesét azzal vádolni, hogy önként szegi meg a hűséget a halott iránt, hanem érzelmei változását Ámor isten kényszerítő hatalmának tulajdonítja. Abban nem is kételkedik, hogy a hű leány őt, a míg él, el nem hagyja.⁹

(Érdeemes talán hozzátennünk mindehhez, hogy Némethy Géza az idézett mű előtt is már hosszabban foglalkozott a propertiusi életmű éppen nem egyszerű kronológiai problémáival, és egy tanulmányában rekonstruálta például az I. könyv Cynthiához intézett elégiájának a föltételezhető, a versekhez kronológiai háttérrel adó szerelmi viszony a költő által megszerkesztett ciklusát. És eszerint a rekonstrukció szerint a szerelem kezdetétől egészen a szakításig tartó hét epizód közül éppen a legelsőnek, amelyet a boldog szerelem korszakának nevezhetünk, összesen öt darabja van, azaz a 2., 3., 4., 14. és éppen a mi elemzésünk tárgyát képező 19. elégia.)¹⁰

9 NÉMETHY Géza, *A római elegia*, Bp., 1905, 227–229.

10 NÉMETHY Géza, *Parerga Propertiana*, EPhK, 28(1904), 625–651. – Hogy megfigyelése mennyi-

Mindent összevéve Némethy Géza óvatosabbnak látszik, hiszen az analógiát felhasználja, de egyúttal enyhíti is azzal, hogy a hasonlóságot csak olyan-
nak nevezi, amely „emlékeztet” minket Petőfire.

Az tehát kiderült, hogy nem fedeztem fel a spanyolviaszt, de legalább megtaláltam egy könyvről könyvre húzódó vagy könyvről könyvre elfeledett gondolat rekonstruálható vagy pillanatnyilag áttekinthető történetét.¹¹

Hogyan lehetne továbbmenni?! A fennmaradt könyvtárjegyzék nem alkalmas az élénk tűzött célra, ugyanis nem tartalmazza Propertius verseit, de tudjuk, hogy ez a jegyzék csupán az osztrák rendőrhatalóság által a költő pesti lakásán lefoglalt könyvtárra vonatkozik.¹² Ettől függetlenül természetesen olvashatta, hiszen könyvben mindenevő volt, például Aszódon kisdiák korában, a csodálatos módon megmaradt kölcsönzőjegye szerint egyszerre olvasta németül Platón *Phaidónját* és Cook kapitány Csendes-óceáni utazásait. Aszódon ugyanúgy hozzájuthatott egy latin elégikusokat tartalmazó kötethez – Propertiust e korban általában együtt adták ki a tibullusi korpusszal –, mint később Selmecen, Pápán vagy Sopronban. Saját példánya is lehetett, könyvtárból is kölcsönözhetette, barátaitól is, akár Koltón is találhatott egy példányt. Zseb-Horatiusát, mint tudjuk, mindig magával hordta, és talán ez magyarázza azt is, nem csupán a Koltót övező hegyvidék látványa, hogy egy tipikusan horatiusi, a havas Soractét földidéző természeti képpel kezdi a verset, amelyet a korán őszülő hajra tett byroni fordulattal folytat, amely – mint jól tudjuk – Aranyt is megihlette, valamivel később. Mivel tehát pozitív bizonyítékot egyelőre nem tudunk fölhajtani, egy kicsit ki kell tágítanunk a hipotézisek körét. Egyrészt bevonhatjuk esetleg Vörösmarty költészetének, illetve személyes barátságának hatását is, hiszen – a Lessi-Szabó-féle fejezet szerint – mind a *Zalán futásában*, mind a *Délszigetben* érezhető a Propertius által keltett benyomás. (A Vörösmarty-szakirodalomban eddig erre nem találtam direkt célzást, de annyi bizonyosnak látszik, hogy a mindenki által hangoztatott és fölismert ossziáni hatás mögött igenis ott lehet Propertius is. Nem beszélve arról, hogy Vörösmarty latin nyelvű költőként kezdte, tehát nyilván Helvila vagy a Délszaki Tündér mögött nemcsak Ossziánt kell éreznünk.)

A másik hipotézis ennél jóval nehezebb és kétségesebb. Tudjuk, hogy a *Szeptember végén* a költő életében sosem jelent meg, jó pár szerelmi tárgyú versével egyetemben. Ilyen például *A szerelem országa* című, a filológusokból már eddig is sok hajmeresztő hipotézist kiprovokáló vers is. Petőfi ciklusalkotó zsenialitásáról Martinkó András írásaiból tudjuk a legtöbbet. Azonban természetesen az ő elem-

re helytálló, azt bizonyítja az is, hogy egy későbbi kitűnő német kommentár ugyanilyen sorrendet állapít meg az első könyvön belül. Vö.: *Die Elegien des Sextus Propertius erklärt von* Max ROTHSTEIN, Erster Teil, Erstes und Zweites Buch², Berlin, 1920, 181–186.

11 Azért is élek ezzel a megszorítással, mert mostanáig sajnos még nem jutottam hozzá BARABÁS Ábel cikkéhez: *Propertius és Kisfaludy Sándor szerelme*, Temesvár, 1902.

12 Vö.: MEZŐSI Károly, *Petőfi lefoglalt könyvtára és irományai*, MKSz, 86(1970), 24–38. Később kötetben: Uő, *Közelebb Petőfihez*, Bp., 1982.

zései azokra a ciklusokra terjedhetett ki, amelyeket a költő még maga megszerkesztett, és megjelentetett. Ha tehát föltételezzük, hogy egy valódi és komoly olvasmányélmény, vagyis Propertius-hatás áll a *Szeptember végén* mögött, akkor nyugodt lélekkel föltételezhetjük, hogy Petőfi valamiféle szerelmi ciklus egyik fordulópontjának számító, kulcsfontosságú szerepet játszó darabjának tervezte, mert hiszen ha olvasta Propertiust, akkor nyilván nem ezt az egy elégiát olvasta csak el, hanem föltehetőleg mind a négy könyvet, és úgy is, mint az ebből rekonstruálható, végül is szakításba forduló szerelmi regény darabjait, illetve a záródarabot, amelyben a költő mindenek ellenére megbocsát imádott kedvesének.

Ha pedig esetleg így van, akkor *A szerelem országa* rémlátomás-sorozata is merőben más összefüggésbe kerül. Én ugyanis a magam részéről egyetértek Kerényi Ferencsel, aki az általa rendkívül tisztelt Martinkó András véleményével is szembeszállt, nem hitte el neki ugyanis, hogy Petőfi csupán áthelyezte volna ebbe a szöveggörnyezetbe egy korábban írott versét.¹³

Megfontolásra méltónak tartok egy-két összefüggést a tervezett, de végül is ebben a formában meg nem valósult ciklus létezésével kapcsolatban. Az első: huszonnégy verset látott el Petőfi a Koltóra utaló helynév-megjelöléssel. Propertius elégiái I. könyvének huszonnégy darabja van. Másodszer: a föltételezhető ciklus egyik legdrámaibb darabja kétségtelenül a *Beszél a fákkal a bús őszi szél...* című költemény. Ennek a dinamikáját nem egyéb adja, mint a tökéletes szerelmi boldogság és az apokaliptikus történelmi rémlátomás egyre fokozódó ellentéte. Nem tartom tehát teljesen indokolatlannak, hogy utaljak vele kapcsolatban arra a nagyon híres propertiusi elégiára (II,1), ahol – hosszas vonakodás után – tesz egy halvány ígéretet Maecenasnak, aki bevonta őt Horatius és Vergilius mellé a maga baráti körébe, valamint folytonosan ösztönözte, hogy írjon eposzt Augustus dicső történelmi szerepéről, ám ezt az ígéretet később indulatosan visszavonja, mondván azt, hogy ő csatákról, diadalokról és hasonlókról képtelen írni, ő csak a saját szakmájában tud hitelesen szólni, azaz a szerelemről.

Ám nagy Iuppiter és a vad Enceladus csoda-harcát
gyenge tüdőből nem dörgheti Callimachus,
s gyengeszívű, én sem bírnám hős dallal emelni
Caesar dicsfényét trójai őseihez.
Szélről szól a hajós, ha mesél, a paraszt a bikákról,
sebhelyről a vitéz, pásztor a nyájairól.
S másról én, ki csatát csak a keskeny pamlogon álllok;
más szakmát művel mindegyikünk, s ez a jó.
Szép belehalni a hű szerelembe; kitartani is szép
egynél. Csak legyen ő mindig enyém, az enyém!¹⁴

13 PETŐFI, *i. m.*, 537.

14 Horváth István Károly fordítása.

Megkockáztatnám továbbá azt is, hogy az I. könyv 22., záró darabja a lehető legnagyobb keserőséggel és politikai kiábrándultsággal emlékezik vissza Augustus és vetélytársai polgárháborújára, amelynek áldozatává vált az ő rokona is – rokonítható a koltói versek közül *A koldús sírja* című darab hangnemével.

Kiktől származom én, s a szülőháza hol is állott –
tudni barátodtól, Tullusom, ezt akarod.
Hogyha hazánknak sírja, Perusia, ismeretes tán,
és ama gyászfelleg Italiának egén,
hol testvéreivel szállt harcba a római polgár
(etruszk föld pora, mély bánat az én szivemen,
túrted, hogy szétszórják holttetemét rokonoknak,
és nyomorult csontját most se takarja rögöd!)
hát itt – itt, hol a dombhátak völgyé szelidülnek,
dúsgazdag földjén jórögű Umbria szült.¹⁵

De addig is, amíg egy nálam fürgébb elméjű és szerencsésebb kezű kolléga tovább nem tud lépni ebben a kérdésben, tudom ajánlani mindenkinek, hogy bibliográfiai tájékozódáskor mindig forgassa a hungarológiai alapkönyvészek mellett Moravek Endre, Borzsák István és Ritoók Zsigmond klasszika-filológiai bibliográfiáit is.

15 Horváth István Károly fordítása.

SAS PÉTER

Kelemen Lajos levéltáros-történész

(1877–1963)

Kelemen Lajos történész-levéltáros neve és munkássága összeforrott az egykori Erdélyi Nemzeti Múzeum, az Egyetemi Könyvtár és az Erdélyi Múzeum-Egyesület nevével, s így tudományosan értékelhető módon az erdélyi művelődéstörténet 20. századi historiájával.

Nagyernyei Kelemen Lajos, Erdély legendás levéltárosa 1877. szeptember 30-án született a székely fővárosként és a Bolyaiak városaként emlegetett Marosvásárhelyen.

Székely kisbirtokos nemesi családból származott. Édesapja, Kelemen Miklós a marosvásárhelyi királyi ítélőtáblánál volt törvényszéki irodatiszt.¹ Édesanyja, Csomoss Johanna – akitől jó emlékezőtehetségét örökölte – három fiú- és három leánygyermeknek adott életet. Kelemen Lajos különös jelentőséget tulajdonított édesanyja felmenőinek.

A tehetséget anyai ágon örököltük, mégpedig Csomoss Miklós ádámosi nagyapám édesanyja, Kibédi Péterfy Kata révén, aki a Péterfyeknek egy már régebbi Ádámosra szakadt ágából származott. E családnak a M. Tud. Akadémia megalakulásakor (1832) egyszerre három tagját választották meg az Akadémia tagjává, ami azóta sem ismétlődött egy családba se meg.²

Nemcsak pályaválasztásában, egész életében meghatározóak voltak azok az esztendőik, melyeket szülővárosa nevezetes Református Kollégiumában töltött. Latintanára, Koncz József még inkább felerősítette benne a történelem felé for-

* A szerző irodalom- és művelődéstörténész (Bp.). A munka a 3802/04560 számú NKA kérésében készült.

1 Kelemen Lajos közlése Kelemen Miklósról (Kolozsvár, 1925. szept. 5.). Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kolozsvár (továbbiakban ROLKMI) Fond 593.

2 Kelemen Lajos levélmásolata Gálfalvi Antalné Kelemen Rózának (Kolozsvár, 1962. július 19.). ROLKMI Fond 593.

Tanítványával, Gidófalvy Pistukával
(Fotó: Kató József, Kolozsvár)

duló figyelmét. A múlt megismerésére olvasmányélményein kívül anyai nagyapja, Csomoss Miklós volt 1848-as honvéd visszaemlékezései – Kelemen Lajos sajátos, nyelvújítás kori szóhasználatában „élményei” – tovább ösztönözték.

A múlt iránti érdeklődését elmélyítette Orbán Balázs szülőföld-bibliája, *A Székelyföld leírása* és Kőváry László egyik máig ható alpműve, az *Erdély régiségei* címen kiadott munkája. Hazafias hevületében a „legnagyobb székely” Marosvásárhelyen felállítandó szobrára gyűjtött adományokat. A letűnt korok emlékei kutatásának vágyában kirándulócsoporthoz szervezett és gyalogszerrel járta be főleg Kalotaszeg és Székelyföld feltáratlan régiségeket rejtő falvait, hogy történelmüket megismerje és néprajzi, valamint művészeti értékeiket

felfedezve közkinccsé tehesse. Így talált rá 1894-ben kollégiumbeli osztálytársával, ifj. Nemes Ödönnel az ádámosi unitárius templomban Magyarország legrégebbi évszámos (1526) mennyezetfestményére.

A levéltári anyagok fontosságára hamar ráérezett, első kutatási élményei az otthoni családi levelesláda feltárásához, megismeréséhez fűződtek. Tanulótársában, ifj. Biás Istvánban, a Teleki család alkalmazásában álló, később városi levéltárosban hozzáértő szakmai társat kapott, együtt nézték át a marosvásárhelyi szabó és szűcs ipartársulat régi okleveleit, számadáskönyveit. A szűcs céh 1608. évi kiváltságlevelét Kelemen Lajos lemásolta és beküldte Kolozsvárra Szádeczky Lajos egyetemi tanárnak, aki a fontos 17. századi forrásközlést a *Székely Oklevéltár* sorozatban közzétette.³

Az érettségi vizsgáján elnökként megjelent Szádeczky Lajos visszaemlékezett reá, hozzáértését elismerve továbbtanulásra biztatta. Bátorítására 1896

3 Báthory Gábor erdélyi fejedelem megerősíti és átírja a marosvásárhelyi szűcsöknek a város tanácsa által ugyanazon évben megújított céhlevelét. Kelt Kolozsvárt, 1608. szept. 25. = *Székely Oklevéltár IV, 1264–1707*, szerk. SZABÓ Károly, s. a. r. SZÁDECZKY Lajos, Kolozsvár, 1895, 177–181.

őszén elkezdte tanulmányait a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem történelem–földrajz szakán. Világlátásában döntő változást hozott Erdély szellemi, kulturális fővárosa, mely nemcsak méreteivel volt hatással rá, intellektuálisával is lenyűgözte. Ott volt Erdély 1872-ben alapított egyetlen felsőfokú oktatási intézménye, ahol európai szintű és rangú professzorok oktattak és ott volt a székhelye a gróf Mikó Imre önzetlen felajánlásával megvalósított „erdélyi akadémiának”, az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek.

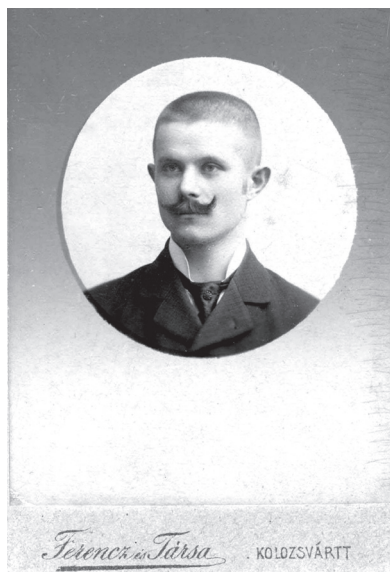
Szádeczky Lajos ajánlásának köszönhetően Dr. Gidófalvy István királyi közjegyző fia, a református kollégium diákja, Pistuka nevelője lett. Ez a munkája adott lehetőséget arra, hogy a modern nagyvárosban élhessen és 1901-ben elvégezhesse az egyetemet. Azokban az években különösen az öreg Gergely Sámuel történésztől tanult sokat, aki Teleki Mihály kancellár jobbára csak általa kiolvasható, gyorsírásszerű levelezését rendezte sajtó alá.

Az időközben végbement társadalmi változások Kolozsváron tudatosultak benne, szakíthatott a régi, 1848 szellemiségében gyökerező álomvilággal. Felismerésében döntő szerepe volt Gidófalvy István közjegyzőnek, aki élénk társadalmi életet élt, az akkori liberális polgári világ egyik fontos személyiségként tagja volt az Unió elnevezésű szabadkőműves páholyoknak. Egyetemi tanár, unitárius lelkész és református püspök páholytársaival a vidék felemelkedését próbálta elősegíteni, ezért kapta „a szövetkezeti mozgalom apostola” jelzést. A Gidófalvy-házban megtapasztalt jólét és gondtalanság nem zavarta meg otthonról hozott puritán felfogását. A régi rendi világ értékrendszere és a polgári haladás új életminősége alakította ki véglegessé vált gondolkodásmódját, világlátását, a protestáns hazafiasság és a világra tekintő polgári nyitottság nemes ötvözetét.

1902-ben Gidófalvy István közjegyző ajánlására jutott be napidíjasként az Erdélyi Múzeum Könyvtára helyszíni katalógusának munkálataihoz. 1903. január 1-jétől az Egyetemi Könyvtárban a neves irodalmár, Erdélyi Pál igazgató keze alá, állami szolgálatba helyezték. Betöltetlen levéltári állás nem lévén, napidíjasként egy évig a Hírlapkönyvtárban, majd egy évig a Régi Magyar Könyvtár (RMK) részlegnél kapott munkalehetőséget. A későbbiekben az Erdélyi Nemzeti Múzeum Kézirattárában alkalmazták a leíró katalógus felvételezésére.

1907 májusában egzisztenciális okokból elfogadta a kolozsvári Unitárius Kollégium harmadszori felkérését, történelem–földrajz tanár lett. Előtte igazgatójának írt levelében lemondott könyvtári címzetes segédtségi állásáról. Lelke mélyén érezte vagy remélte, hogy búcsúja nem végleges: „Nem távozom messzire. Testileg-lelkileg közel maradok ahhoz az intézethez, melyhez csaknem hat év szép emlékei fűznek.”⁴ Tétovázását öt esztendővel korábban, szüleinek írt sorai magyarázhatják.

4 Kelemen Lajos levélfogalmazványa Erdélyi Pálnak (Kolozsvár, 1907. augusztus 29.). ROLKMI Fond 593.

A fiatal tanár
(Fotó: Ferenczi és Társa,
Kolozsvár)

Sokkal jobban szeretném, ha vizsgám letéve is valami könyvtári vagy levéltári állásba juthatnék. Itt nincs annyi ostoba filkóval bajom, mintha egy tanári karba becseppenek. Mert minden tanár magát egy mintaszerű, tökéletes Istenségnek tartja, s minden mást semminek. Utálatos, pökhendi faj; fizetésemelés minden életcélja, s a tisztességes embert még lenézi. Nem tudom, mit ad nekem a sors; de ha lehet választani: inkább levéltárhoz, vagy könyvtárhoz megyek.⁵

1918 májusáig pedagógusként dolgozott. Tanárként is önmagát adta, alapelveit átvették tanítványai, ahogyan egyik növendéke levelében olvasható:

Deák Lajos nem a tavalyi haszontalan, helytelen gyerek többé, hanem egy komoly, érett fiú, akire most Kelemen Tanár úr nem ismerne rá. Aki Kelemen Tanár úr minden tanácsát megfogadta és megtartotta, de elsősorban is azt, hogy minden körülmény közt mondj igazat, mert akkor csak a megérdemelt büntetést kapod, s megmarad a becsület, hogy igazat mondasz.⁶

A lelkiismeretes és tehetséges tanerőt az Unitárius Egyház Főtanácsa 1908. október 25–27-én tartott ülésén megbízta a Benczédi Gergely két évvel korábban bekövetkezett halálával megüresedett egyházi levéltárnoki állás betöltésével.

Kollégiumi tanársága idején, 1908 őszén újabb megtisztelő feladatot kapott, az Erdélyi Múzeum-Egyesület titkára lett. Ezt a tisztséget 1921 végéig látta el. Tovább nem maradhatott, mert a román állam közalkalmazottjaként a Ferdinánd román királyról elnevezett egyetem „magyarfaló” jelzővel elhíresült dékánja, Onisifor Ghibu távozásra kényszerítette. Formailag lemondott ugyan, de helyettesítőként 1927 júliusáig megmaradt posztján. Az EME Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztálya 1911. január 25-én tartott közgyűlésén választmányi tagnak választotta.⁷

5 Kelemen Lajos levele Kelemen Miklósnak és feleségének (Kolozsvár, 1902. február 9.). ROLKMI Fond 593.

6 Deák Lajos levele Kelemen Lajosnak (Bp., 1912. április 3.). ROLKMI Fond 593.

7 Schilling Lajos elnök és Seprődi János levele Kelemen Lajosnak (Kolozsvár, 1911. február 15.). Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára KL hagy. 9.

Becsés levelezése pótolhatja hiányos értesüléseinket, szakmai előrelépési lehetőségét egyik kollégája, Persián Kálmán örökölte meg:

Ma délután bent járt nálam Márki professzor úr. Az aradi kultúrháznak igazgatót keres, s akar ajánlani, reád és reám gondolt. A fizetés egyelőre rendes tanári, esetleg gyönyörű természetbeni lakás. 1–2 év alatt már a VIII. fiz. osztályba állítják. Elsősorban könyvtáros és levéltáros ember kell oda. Lesz 40 000 kötetes könyvtára, s igen szép, 48/49-es levéltára. Gondolkozz rajta, reád ott gyönyörű missio vár.⁸

Nem éltek a lehetőséggel, Persián Kálmán már korábban kérte Pozsonyba történő áthelyezését. Kelemen Lajost semmi sem kötötte Aradhoz, másrészt egy hangzatos címért nem adta volna fel az évtizede várt, hosszú távra tervezett, egész Erdély forrásanyagaira rálátást és gyűjtési lehetőséget biztosító kolozsvári levéltárosi pozícióját.

Az első világháború új helyzetet teremtett az Egyetemi Könyvtár, az Erdélyi Nemzeti Múzeum és az Erdélyi Múzeum Levéltára életében. Sorra vonultatták hadba a tudományos szakembereket, a jövő magyar tudományosságának egy jelentős része senyedett és vérzett el távoli idegenben. A háború felnyitotta Kelemen Lajos szemét, aki a maga világában élve nem sejtette, milyenné válhatnak az emberek, hogyan torzul el a társadalom.

1918. május 1-jétől szolgálattételre berendelt állami középiskolai tanárként a „kolozsvári Tudományegyetem és Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtára levéltári osztályának” munkatársa lehetett.⁹ Igazgatója, Gyalui Farkas visszaemlékezésében:

Április 5-én végre megtörtént Kelemen Lajos kinevezése. A levéltárnál volt nálunk és 10 évig unitárius tanár volt kénytelen lenni Erdélyi közömbössége miatt. Hogy visszajött ez a derék, jó ember, csak kissé meglassúdott az unitáriusoknál.¹⁰

Kelemen Lajos így vallott évtizede abbahagyott munkája folytatásának lehetőségéről.

Midőn tíz évvel ezelőtt az Erdélyi Nemzeti Múzeum gyönyörű Kézirattárától majdnem sírva búcsúztam el, megmaradt az a reményem, hogy valaha e szép anyag közkinccsé tételében még részem lehet. Most oda készülök vissza, a régi nagy erdélyi magyar élet kiaknázatlan kincsbányája, az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára mellé, ha valaha időm lekötöttsége mellett úgy nézhettem

8 Persián Kálmán levele Kelemen Lajosnak (Kolozsvár, 1912. június 20.). ROLKMI Fond 593.

9 *Kelemen Lajos önéletrajza*, közlő MOLNÁR B. Lehel, Keresztény Magvető, 103(1997), 230.

10 GYALUI Farkas, *Emlékirataim (1914–1921)*, s. a. r., jegyz., előszó SAS Péter, Kolozsvár, 2013, 229.

MÁV-igazolványa
(Kolozsvár, 1917.
október 30.)

csak a gyönyörű erdélyi múlt tömérdek emlékét, mint az összekötözött kezű ember a reáboruló megrakott gyümölcsfát: most már a kezem fölszabadul. Dolgozni akarok, s csak Isten békét és egészséget adjon: fogok is.¹¹

Kolozsvári távlatból Károlyi Mihály őszirózsás köztársasága idegennek, Kun Béla vérvörös tanácsköztársasága taszítónak látszott. Egyik naplóbejegyzése költőien érzékeltette az akkori lelkiállapotot: „A lelkünkre nehezülő lidércnyomásban orgiákat ül a hiszteriás képzelődés.”¹² Beláthatatlannak vagy nagyon is jól beláthatónak tűnt az akkor hozott intézkedések Erdélyre gyakorolt hatása. A magyar katonaság felszámolása és a területi integritás feladása szoros összhangban állt egymással. Mindezt Csécsy Imre, a Társadalomtudományi Társaság elnöke így magyarázta.

Legyünk tisztában azzal, hogy a területi integritás politikája ma éppen olyan ideológiai fellegvéra a reakciónak, mint amilyen nemrég a függetlenség vagy a szupremácia volt. Legyünk tisztában azzal, hogy a területi integritás politikája sem ma, sem a jövőben nem lehet más, mint hatalmi politika, aminek csupán egyetlen eszköze lehet: a militarizmus. Az októberi magyar forradalom tisztára antimilitarista forradalom volt. Minthogy pedig a területi integritás megvédése – ma éppúgy, mint holnap – egyedül militáris eszközökkel képzelhető, a dilemma így tevődik fel: határainkat védjük-e meg, vagy a forradalmat? A magyar progresszióra hárul a kötelesség önmagával és a nemzetiségekkel szemben, hogy a területi integritás ellenforradalmával egyszer és mindenkorra leszámoljon.¹³

11 Kelemen Lajos levele az Erdélyi Irodalmi Társaság elnökének (Kolozsvár, 1918. január 24.). ROLKMI Fond 593.

12 Kelemen Lajos naplója, 1919. június 3-i bejegyzés. ROLKMI Fond 593.

13 csécsy Imre, *Területi integritás = „Rengj csak Föld!”*, közreadja REMETE László, Bp., 1968, 246.

Kelemen Lajos egész életében követett világnézeti meggyőződésének, társadalmi szerepvállalásának a megértésére szolgálnak az első világegés időszakában megfogalmazott mondatai:

Fajtánknál és múltunknál fogva a magyarság és nem a világ sebeinek gyógyítására vagyunk hivatva. Teljesítsük a magunk kötelességét, s végezzük jól a magunk dolgát. A világreformok azután következő és nem tőlünk függő, nem rajtunk megforduló föladatak. [...] Hiszen minden olyan ember, aki a maga dolgát nem végzi jól, a világét akarja jól végezni.¹⁴

1919. május 12-én a Kolozsvárt megszálló román hadsereg átvette az Egyetemi Könyvtárat. A magyar alkalmazottak mindent megtettek a könyvtár és a levéltár páratlan gyűjteményeinek megmentéséért. Az új, Ferdinánd királyról elnevezett román egyetem fizetési kötelezettség nélkül formált igényt a táarak, a gyűjtemények további használatára. Ebben a helyzetben megszűnt az intézmény iránti közbizalom. Akik családi levéltárukat biztonságban akarták elhelyezni, egyedül Kelemen Lajos személyében látták a biztosítékát, hogy letétjüket gondosan megőrzi, nem kallódik el. Jakó Zsigmond meglátásában: ő lett az „egyszemélyes hiteleshely”.¹⁵

A magyar tudományos élet amolyan nobile officium, fizetés nélküli nemesi hivatallá vált, melynek műveléséhez az anyagiakat garantáló hivatal kellett. Az 1920-as történelmi változás hatására az erdélyi magyar tudományosság mozgásteret beszűkült, az új hatalom oktatás- és tudománypolitikája visszahúzó erővé vált. A területileg megnagyobbodott Románia megadta az erdélyi magyarságnak és vele együtt tudományosságának is – Tavaszty Sándor filozófiai értelmezésében – sorsának értelmét, az újrakezdés művészetét. Kelemen Lajos ebben a korparancs szülte paradigmaváltó folyamatban nemcsak helyét és szerepét találta meg, hanem munkásságával a 20. század első negyedében lezajló tudományos Metamorphosis Transylvaniae egyik legeredményesebb, legmeghatározóbb kultúr munkása lett.¹⁶

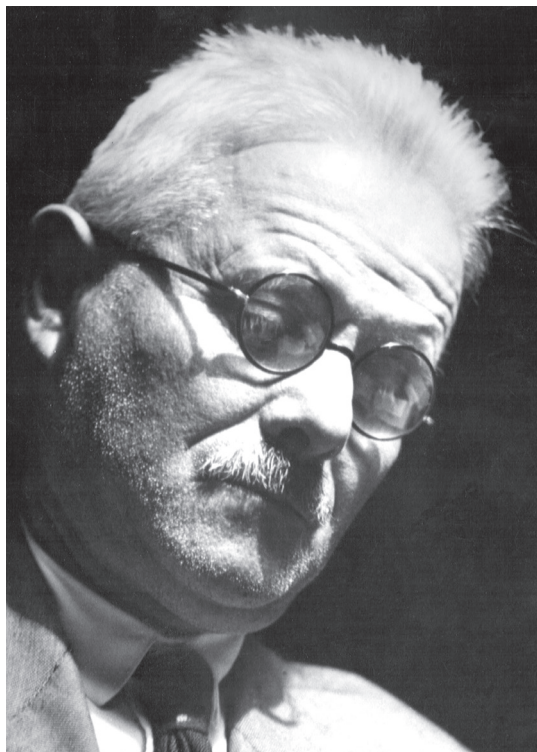
Az időközben nyugalmazott szakértőt szeretettel köszöntötte tudományos egylete, melyért szinte egész életében tevékenykedett. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület választmányának 1938. január 28-i ülésén Kelemen Lajos „elévülhetetlen érdemeit” jegyzőkönyvben örökítették meg.

1938. január 1-én nyugalomba ment az Erdélyi Múzeum érdemekben gazdag levéltárosa, Kelemen Lajos, ki egy emberöltőn át kezelte mindig ritka odaadással

14 Kelemen Lajos naplója, 1917. április 5-i bejegyzés. ROLKMI Fond 593.

15 JAKÓ Zsigmond, *Kelemen Lajos (1877–1963) = Erdélyi csillagok*, szerk. KÁNTOR Lajos, Bp., 1990, 63.

16 SAS Péter, *Az erdélyi magyar tudományosság 1920 utáni paradigmaváltása = Tükörjáték, Emlékkönyv Cseke Péter 65. születésnapjára*, szerk. BOTHÁZI Mária, GYÖRFFY Gábor, Kolozsvár, 2010, 83–96.

Nyugdíjas korában
Dr. Tóth Gyuláné, Gidófalvy Etelka
felvétele)

vünk szeretetét továbbra is biztosítja számára. Adja Isten, hogy nagyon sokáig szolgálhassa még utasításaival a tudományosságot, de elsősorban arra kérjük őt itt is, hogy a rá ezután következő, talán nyugodalmasabb időt használja fel arra, hogy gazdag tudását írott művekben adja át mindnyájunk épülésére és örömére a tudományos világnak.¹⁷

Kelemen Lajos viszontválaszában így fogalmazott:

Ha életem legnagyobb része nem forrasztott volna örökre össze az Erdélyi Múzeum-Egyesülettel s az Erdélyi Múzeum Levéltárával, ez a szívből jövő és lélekhez szóló nagybecsű megemlékezés magában is örökre hálára kötelezne – aminthogy kötelez is. [...] A nagy magyar erdélyi múzeum volt életem legszébb álma és eszménye. Ezt igyekeztem szóval, írásban és gyűjtőmunkásság-

17 Az Erdélyi Múzeum-Egyesület levele Kelemen Lajosnak (Kolozsvár, 1938. március 17.). ROLKMI Fond 593.

Csoportkép a kolozsvári Egyetemi Könyvtár aulájában. Az első sorban balról jobbra: Kesler Ede, Bartalis János, Andrássofszky János, Monoki István, Kelemen Lajos, Köpeczi Sebestyén József, Reischel Arthur, Jakó Zsigmond. Jobbról a harmadik sor szélén Jékely Zoltán (Kolozsvár, 1944. szeptember)

gal szolgálni. [...] Igénytelen pályámon és életemben legtöbbet az EME-nek köszönhettem. Ez és a Tek. Választmány és az Egyesület megtisztelő elismerése kötelez arra, hogy örök hálámon kívül még hátralevő életemben igyekezzem beváltani az irodalmi munkásságom iránt kifejezett remények és kívánságok legalább egy részét is. Adja Isten, hogy ezen a téren is szolgálhassam az Egyesület hagyományait, reményeit és érdekeit.¹⁸

A második bécsi döntés után visszahívták munkahelyére, 1940 őszétől múzeumi és levéltári főigazgatóként folytathatta munkáját. A korhatár-előírások miatt 1942. július 1-jétől formailag ismét nyugdíjba helyezték, de ez gyakorlatilag semmit sem változtatott helyzetén, pótolhatatlanságára való tekintettel augusztus 20-tól továbbra is megbízást kapott a főigazgatói munkakör ellátására. Kinevezése alkalmából a „legrégebb nyelvemlékek tudós magyarázója” táviratban köszöntötte. „Személyes találkozás nélkül is meleg vonzalommal üdvöz-

18 Kelemen Lajos levélfogalmazványa az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek (Kolozsvár, 1938. április 2.). ROLKMI Fond 593.

löm Méltóságodat, hogy elfogadta megbecsülhetetlen munkásságának némi méltánylását.¹⁹

1940-ben, az őszi történelmi fordulópontra hatására kiszélesedett az észak-erdélyi magyar tudományosság mozgásterét. Gróf Teleki Pál tervbe vette új tudományos intézetek, központi irányító műhelyek alapítását: Sepsiszentgyörgyön a Székely Tudományos és Közművelődési Intézetét, Kolozsváron az Erdélyi Tudományos Intézetét. Váratlan halála után Hóman Bálint kultuszminiszter döntésére az újonnan létrehozott Teleki Pál Tudományos Intézetben az Államtudományi, a Magyar Történettudományi és az Erdélyi Tudományos Intézet kapott helyet.²⁰ Az utóbbi intézmény munkájában elsősorban az egyetemi tanárookra számítottak, de kinevezése alapján tagjának érezhette magát Kelemen Lajos is. Az intézet igazgatója, Tamás Lajos szakmai tanácsát kérte, tegyen javaslatot erdélyi történelmi forráskiadványok megjelentetésére. Tervezetében kerek száz kötetből álló sorozatot indítványozott. Az ETI fennállása alatt *Monumenta Transsilvanica* sorozatcím alatt három kiadványt adtak ki: Varjas Béla: *XVI. századi magyar orvosi könyv* (1943), Veress Endre: *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése 1556–1580, I–II.* (1944), és Jakó Zsigmond: *A gyalui vártartomány urbáriumai* (1944).

Kelemen Lajos tudományos szervezői feladatai ellátása mellett tanított a „felekezeti magyar egyetem”-nek is nevezett Erdélyi Református Egyházkerület Teológiai Fakultása Tanárképző Intézetében Erdély történetének 1540 és 1613 közötti időszakát, *Bevezetés az oklevéltanba és oklevéltani gyakorlatok* címen diplomatikát. A református és az unitárius Teológiai Akadémián ugyancsak oklevéltant, és a római katolikus Szent József Fiúnevelő Intézet szemináriumában ötvösmű-történetet.²¹ A felsoroltakon kívül tudományos-ismeretterjesztő előadások sorát tartotta szabadegyetemen, az Erdélyi Múzeum-Egyesület szakosztályi rendezvényein és vándorgyűlésein, valamint a római katolikus tan- és leánynevelő intézet, a Marianum kirándulásain. Tevékenységével nagymértékben hozzájárult az erdélyi magyar közgondolkodás és történelmi tudat hiteles forrásokon alapuló alakításához, megerősítéséhez. 1943-ban a kolozsvári Nyári Egyetemen *Körséta Kolozsvár történelmi városrészeiben* címen, valamint *Kolozsvár műemlékei* elnevezéssel közkedvelt városvezetést vállalt.

Már fiatal korában kitűnt íráskészségével, szerkesztési hozzáértésével. 1908-ban a kolozsvári székhelyű Erdélyi Irodalmi Társaság, 1910-ben a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság választotta tagjává. A tudományos elismerések sem vártak magukra sokáig. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1927-

19 Pais Dezső távirata Kelemen Lajosnak (Bp., 1940. október 20.). ROLKMI Fond 593.

20 Sas Péter, *Egy tudományos szervezési emlékirat 1942-ből*, Korunk, 16 (2005), 4. sz., 99–100.

21 Kelemen Lajos hagyatékában maradt kézírásos fogalmazvány alapján *A diplomatika írástani része és gyakorlata, Az ötvösség története, fő tekintettel Erdélyre, A kelyhek története, fő tekintettel Erdélyre és A mennyezetfestmények Erdélyben* címen tartott előadásokat. ROLKMI Fond 593.

ben igazgató-választmányi tagjául fogadta. 1938. május 4-én a Magyar Tudományos Akadémia Balogh Jenő és Gombos Albin hivatalos javaslatára külső tagjai sorába választotta.²² Nem ismert adalék, hogy akadémiai tagságát elsőnek Lukinich Imre sugallta: „Jelöltetésedet, mint azt gondolhattad, én vettem fel az osztályban, én is ajánlaltak néhány tagtársunkkal, mert jelét akartuk adni annak, hogy nagyon értékeljük eddigi munkásságodat.”²³ (Tudományos címét 1947 után elvették – „Andics Erzsébet et comp. engem is kidobtak”²⁴ –, majd 1962-ben visszaadták.) Akadémiai tagsága alkalmából sokan köszöntötték. Egykori igazgatója, Gyalui Farkas versével lepte meg.

Kedves Barátom, Kelemen Lajos
Veled találkozni most bajos,
A „kéz nyelvén” szólok hozzád, nem zajos.
Bár ért a csúfság, hogy lettél akadémikus:
Sokáig éljél s a halálnak, – Kuss.
Kívánja a barátod, kinek olvasod majd kövén
Itt nyugszik Gyalui, kiből nem lett semmi,
Még akadémikus se tudott lenni.²⁵

Kolozsvárt, 1940. október 24-én megkapta a magyar művelődés és szellemi élet kiemelkedő munkásainak járó, csak meghatározott, zárt számban kiosztható Corvin-láncot. Az elismerések további munkára ösztönözték, számtalan társadalmi feladatot vállalt az Erdélyi Népművelési Bizottság, a Könyv- és Levéltárosok Egyesülete, az Országos Cserkész Főtanács, az Unitárius Irodalmi Társaság elnökségében, a Magyarországi Unitárius Egyház Fő- és Képviselő Tanácsának tagjaként, 1941–50 között a Kolozsdobokai Egyházkör felügyelő gondnokaként és élete utolsó három évében az Unitárius Egyház főgondnokaként.

Megérhette, hogy barátai, kollégái, tanítványai emlékkönyvvel tisztelegtek munkássága előtt. Eredetileg 1947-ben, 70. születésnapjára szánták kiadását, de akkor politikai jellegű tiltás miatt nem jelenhetett meg. A kinyomtatott füzetekből Szabó T. Attila öt teljes kollekciónak bekötöttetett, ennyi példányban létezik a kéziratban maradt emlékkönyv. Saját példánya utolsó lapjára beírta:

22 Akadémiai Értesítő, 48 (1938), 466, 10.

23 Lukinich Imre levele Kelemen Lajosnak (Bp., 1938. május 19.). ROLKMI Fond 593.

24 Kelemen Lajos levele Incze Gábornak (Kolozsvár, 1958. október 25–27.). Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Lt. Kt. D. 2050. Incze Gábor hagyatéka. A döntésről nem értesítették az érintetteket, az ötvenes évek közepén a szóbeszédet hallva, Kelemen Lajos egykori kollégiumi tanítványát, az Akadémiai Könyvtárban dolgozó Gergely Pált kérte meg, írja meg a „puszta valót”. Életkorára hivatkozva már nem tulajdonított nagy jelentőséget az ügynek. „Akárm: engem sem föl nem emel, se le nem aláz.” Kelemen Lajos levélfogalmazványa Gergely Pálnak (Kolozsvár, 1954. június 13.). ROLKMI Fond 593.

25 Gyalui Farkas verse, 1938. Lajos napján aug. 25.” ROLKMI Fond 593.

Az itt egybekötött és címlapelőzékkel ellátott kiadványok K. L. 1947. szeptember 30-án bekövetkezett 70. születési évfordulójára tervezett emlékkönyv különlenyomatban megjelent tanulmányai. Az emlékkönyv megjelenését az Erd. Tud. Intézet utolsó igazgatója, Gaál Gábor – előttem ismeretlen okokból – akadályozta meg.²⁶ Az előzék-címlapból mindössze annyi példány készült, ahány szerző volt. A tervezett emlékkönyv elkészült tanulmányaiból e kötethez hasonlóan még négy kötetet kötettem össze. Bár a többi szerző is megkapta kötetlenül az összes különnyomatban megjelent tanulmányokat és a címlap-előzékét, alkalmasint egyik sem kötetete össze a tanulmányokat. Így az ilyen kötet bibliofil-ritkaságok közé tartozik.²⁷

Kelemen Lajos hagyatékának eddig nem kutatott részeiben találtam meg Mályusz Elemér kézirattal is kedveskedő köszöntését.²⁸

Őszinte és soha el nem múló hálám jeléül küldöm a mellékelt kéziratot, amelyet a tisztelőid által átnyújtott emlékkönyvbe szántam, hogy a világ előtt is kifejezhessem szeretetemet. [...] Egy olyan népnek mint a magyar, amely az igazság helyett jobban kedveli a dajkameséket, tekintettel kell lenni az érzékenységére. Kéziratomat így már eleve abban a meggyőződésben gépeltem le, hogy nem fog napvilágot látni.²⁹

A „Kelemen Lajos hetvenedik születésnapjára a félszázados munkatársnak ajánlja tisztelettel és hálával az Erdélyi Múzeum” dedikálású folyóiratszám Tavasz Sándor református filozófus tanulmányával indított, aki barátja nevét újabb szinonimával bővítette: „Azok a nemzedékek, akik együtt éltek át jó és

26 A valószínűleg pártutasításra cselekvő Gaál Gábor a Kelemen Lajos 70. évfordulójára tervezett emlékkönyvön kívül más tudományos kiadványoknak is útját állta. „Gál [!] Gábor különben ugyancsak most megakadályozta György Lajosnak a XVI. századi Valkai Andrásról írott tanulmánya kiadhatását is a Tud. Intézet Évkönyvében. Ez az üldözés egyik jelensége, de jellemzi a tudományos színvonalat, becületfelfogást, s a párdiktatúra minden irányú uralmát; de ezzel aljasságát is.” Kelemen Lajos levele Gyallay Pap Domokosnak (Kolozsvár, 1947. szeptember 25.). László Gyula hagyatéka, magántulajdon, Bp., (A továbbiakban LGy hagy.).

27 BENKŐ Samu, *Az Erdélyi Tudományos Intézet = Uő, Újrakezdések. Tanulmányok, előadások, beszélgetések, búcsúztatások 1990–1995*, Csíkszereda, 1996, 229.

28 Az említett kézirat nem jelent meg az emlékkönyvben, Kelemen Lajos egyik levelében beszámolt ennek okáról. „Gál [!] Gábor aztán Ūristen-helyettes is most már. Megfellebbezhetetlen egyesbírāja lett Mályusz Elemér egy nagyszerűen megírt tanulmányának, Kossuth és Jancu tárgyalásairól 1849-ben, melynek kiadhatását megakadályozta, mivel Mályusz Kossuth hiszékenységéről és hiúságáról nem az Áldor Imre, Boross Mihály és Gracza álláspontját, hanem a magáét írta meg. Eddig a historia magistra vitae volt –, most már szolgálói szerep jut csak neki az egyedül üdvözítő erőszak-párt mindennemű kiszolgálására.” Kelemen Lajos levele Gyallay Pap Domokosnak (Kolozsvár, 1947. szeptember 25.). LGy hagy.

29 Mályusz Elemér levele Kelemen Lajosnak (Bp., 1947. május 14.). ROLKMI Fond 593.

rossz napokat, úgy néznek reá, mint Historicus Transsylvanicus-ra...³⁰

Az engedélyezett Kelemen Lajos emlékkönyv születésének 80. évfordulójára, 1957-ben válhatott közkinccsé. A tetszetős kiállítású kötetben a magyar tisztelgők mellett román és szász történészek tanulmányai is megjelentek. A jeles évfordulóra rendre érkeztek a köszöntő levelek, köztük két zenei szaktekintély táviratával. „A nevezetes jubileumon szívből, szeretettel köszöntik Szabolcsi Bencék és Domokos Pál Péterek.”³¹

Életének utolsó, tevékenynek mondható szakaszában fontos elfoglaltsága a városvezető séta volt. Kolozsvár belvárosában és az „Erdélyi Panteon”-ként emlegetett Házsongárdi köztemetőben számtalan érdeklődőt kalauzolt. „Több mint félszázad alatt legalább 15–20.000 emberrel ismertetem meg Kolozsvár nevezetességeit. [...] Azzal gyanúsítanak, hogy mint szemtanú mesélem el a Bethlen-bástya újjáépítését” – tette hozzá kacagva.³²

Az egyedül élő, magáról gondoskodni nem tudó idős ember Fazakas János igazgatónak köszönhetően 1961 januárjától 1963. február közepéig bő két évet töltött az Ortopédiai Kórházban, biztonságban és gondos ápolásban. Hosszas, súlyos betegeskedés után Kolozsvárt, 1963. július 29-én hunyt el.

Temetéséről Bágyuj Lajos építőmester számolt be. „Tudtommal a Magyar Tud. Akadémia sem képviseltette magát, csak táviratot küldött. [...] Egy fiatal unitárius lelkész – Sebe³³ – tartott kitűnő, valóban szívekbe markoló beszédet,

Síremléke a kolozsvári Házsongárdi temetőben (Sas Péter felvétele)

30 TAVASZY Sándor, *Kelemen Lajos*, Erdélyi Múzeum, 52(1947), 1.

31 Szabolcsi Bence és Domokos Pál Péter távirata Kelemen Lajosnak (Bp., 1947.). ROLKMI Fond 593.

32 MIKÓ Imre, *Kelemen Lajos közöttünk = Uő, Akik előttem jártak*, Bukarest, 1977, 250.

33 Sebe Ferenc magyarországi unitárius lelkész, 1949-től 1951-ig a Kolozsdobokai, 1961–63 között a Kolozsvári Egyházkör esperese. MOLNÁR B. Lehel, *Nevek és korok, Az Erdélyi Unitárius Egyház egyházköreiből 1948 és 2009 közötti változása; esperesei és felügyelőgondnokai*, Keresztény Magvető, 115(2009), 303.

melyet a Román Tud. Akadémia román nyelvű megemlékezése, majd az egyetem Bodor nevű történésének³⁴ magyar nyelvű beszéde követett.”

Tudományos fokozattal nem tudta bizonyítani tudását, egyetemi katedrát sem kapott, hogy páratlan felkészültségét megoszthassa hallgatóival. Doktorátus és katedra nélkül is elismert szakembergárdát nevelt ki, akik közé elsősorban Jakó Zsigmond történettudós, Szabó T. Attila nyelvészprofesszor és Benkő Samu művelődéstörténész sorolható.

„Robotos”-ként – ahogy önmagát nevezte – végzett munkája sok mindenért kárpótolta. Főbb eredményei közé sorolható felfedezései az 1520-as évekbeli adámosi mennyezetfestmény és a homoródszentpéteri karzattöredék, az ugyancsak középkori marosszentkirályi és a nyárádszentlászlói falfestmények, az 1400 körüli *Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák* anyakódexe, a rovásírásos bejegyzések, vagy a mezőségi gyepűvonal, a kora Árpád-kori országhatár.³⁵

Mindezek ellenére írásainak bibliográfiája több mint 400 tételt tesz ki és felöleli sokszínű alkotó tevékenysége: a hely-, a politika-, a művelődés-, művészet-, egyház- és gazdaságtörténet, a régészet, a néprajz, a múzeum-, könyvtár- és levéltártörténet témaköreit.³⁶ Tizenhat jelentős munkája maradt kéziratban. Közülük kiemelendő a *Székely Oklevéltár* 9. kötete számára végzett adatgyűjtés, az erdélyi családok adatgyűjteménye, Kolozsvár számadáskönyveinek részleges (1560–1660) és Kolozsvár legrégebbi polgárkönyvének (1589–1614) teljes másolata.

Eredményei önmagukért beszélnek, de nincs okunk elhallgatni, mennyi kínlás árán, milyen nehezen indult el az általa választott pályán. Mára világosan kirajzolódott, hogy fő műve az Erdélyi Múzeum levéltárának kiteljesítése volt. Amikor a kolozsvári székhelyű levéltárat megismerhette, 40 ezer darabot számláló gyűjteményt alkotott. Ezt az állományt 1918-ig közel félmillió nagyságúvá fejlesztette, 1944-ben a levéltár anyaga már megközelítette a 600 ezres darabszámot. Amikor a Román Szocialista Köztársaság Akadémiája átvette és nevét Történeti Levéltárrá módosította, már milliós nagyságrendet számlálhattak. Számára a levéltár pótolhatatlan élményeket jelentett, ahol kézzel fogható, tapintható közelségbe kerültek a régen tovatűnt múlt és az elporladt nagyságok életjelei. A porlepte papirosok feltárták titkaikat, széthajto-

34 Bodor András (1915–1999) történész, egyetemi tanár. 1948–59-ben a Bolyai Egyetem előadótanára, 1949–50-ben prodeánja, 1954–58-ban dékánja. 1959-től 1980-ig, majd 1990-től a Babeş–Bolyai Tudományegyetem professzora.

35 Sas Péter, *A mezőségi tőrendszer, mint az egykori határvédelmi rendszer, a gyepű része = Mezőség, Történelem, örökség, társadalom*, szerk. KESZEG Vilmos, SZABÓ Zsolt, Kolozsvár, 2010, 398–407.

36 Kelemen Lajos nyomtatásban megjelent írásainak gyűjteményes köteteit lásd *Művészettörténeti tanulmányok*, s. a. r. B. NAGY Margit, Bukarest, 1977; *Művészettörténeti tanulmányok*, s. a. r. B. NAGY Margit, Bukarest, 1984; valamint *Művelődéstörténeti tanulmányok*, s. a. r., szerk. SAS Péter, Kolozsvár, 2006; és *Művelődéstörténeti tanulmányok*, II, s. a. r., szerk. SAS Péter, Kolozsvár, 2009.

gatásuk során kézfejére szóródott az egykoron használt porzó. Az Erdélyi Múzeum levéltárát sajátjánál sem gondolhatta volna erősebb odaadással, nagyobb szeretettel. Máig helytálló Jakó Zsigmond értékelő mondata: „Joggal tekinthetjük az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárát mai formájában Kelemen Lajos legszemélyesebb munkájának, élete fő művének.”³⁷

Számosan fordultak hozzá felvilágosításért, adatért. Legalább fél élete a szó- és levélbeli válaszok megadásával telt el. Saját kutatásai eltolódtak, feldolgozásuk elmaradt. „Az én életem mások ügyének szolgálatában aprózódott és veszett el.”³⁸ Megállapítását Lukinich Imre visszaigazolta: „Az egész életed abban telt el jóformán, hogy másoknak tettél szolgálatot és nem volt senki, aki Tőled üres kézzel távozott volna.”³⁹ Az irodalmárok és történészek mellett írók is igénybe vették szakértelmét, hogy történelmi tárgyú regényeik minél hitelesebbek legyenek. Közéjük tartozott a mindig jegyzetelő, akkurátus Móricz Zsigmond, a főállású galgói körorvos, Bárd Oszkár, az egész életében tanárként viselkedő Berde Mária, az egyházból „kiugrott” székely író-politikus, Nyirő József, a Ferencz József unitárius püspök családjába nősült sokoldalú kultúrhistorikus, Siklóssy László. A *Kutatóárok* mélységébe merült egykori piarista diák, Passuth László így köszönte segítségét: „Szíves engedelmevel be fogok számolni, ha a munkámat elkezdem, s megírom, miként hasznosítottam azt a sok nyers kincset, vagy valódi gyöngyöt, mely Bátyám levelében rejtőzködik.”⁴⁰

Közössége szolgálatában, fogalmazhatnók meg egy rövidke tömondatban, ha összegzését akarnók adni élete és munkássága alapvetésének. Ezzel rímelve Imreh István saját kérdésére adott válaszával: „Mi végre volt Kelemen Lajos e világon? Választ egy életmű egésze ad e kérdésre, a szolgálatért.”⁴¹ Munkásságával meghatározó módon járult hozzá a helytörténeti, a művelődés- és művészettörténeti kutatások magas szintű szakmai követelményeihez igazodó közéletéhez és azok mind szélesebb körű befogadásához. Korábban nem eléggé értékelt stúdiumokat emelt diszciplínája segédtudományi rangjára. Akár az Erdélyi Múzeum levéltárosaként, akár – őt idézve – „levéltári források forgatója-kutatója”-ként, akár unitárius egyháza főgondnokaként, mindent alárendelt közössége szolgálatának. 1977-ben, születésének századik évfordulóján erre a legfőbb tulajdonságára, mint tanításra emlékezett és emlékeztetett legkedvesebb és legközelebbi tanítványa, Szabó T. Attila.

37 JAKÓ Zsigmond, *Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának múltja és feladatai*, Kolozsvár, 1942, 6.

38 SZABÓ T. Attila, *Kelemen Lajos, az ember és a tudós, Emlékbeszéd születése százados ünnepén = Uő, Nép és nyelv, Válogatott tanulmányok, cikkek*, IV, Bukarest, 1980, 618.

39 Lukinich Imre levele Kelemen Lajosnak (Bp., 1938. június 13.). ROLKMI Fond 593.

40 Passuth László levele Kelemen Lajosnak (Bp., 1958. június 16.). ROLKMI Fond 593.

41 IMREH István, *Emlékeztető Kelemen Lajosra*, Utunk, 39(1977), 1.

A testi halál csak a mának élő, önző emberi élet számára jelent véget, az önzetlen szolgálatban eltöltött élet a maga gazdag eredményeivel, követésre kész tető példaadásával örökre beleépül a közösség erkölcsi, társadalmi, művelődési és tudományos életébe.⁴²

Megállapítását felerősítette a másik közeli tanítvány, Jakó Zsigmond. „Közöségi felelősségben és az önzetlen szolgálat alázatában Kelemen Lajos marad minden időkre felülmúlhatatlan mintaképe Klió erdélyi magyar napszámó-sainak.”⁴³ Kinyilatkoztatásszerű mondatának alapját saját tapasztalata szolgáltatta: „Életében éppen példájával és gyakorlatával nevelt.”⁴⁴ Finály Henrik mondását – „a múzeumok átváltoznak iskolákká”⁴⁵ – parafrázálva, nála a levéltár változott át iskolává, sajátos Kelemen Lajos-féle szabadegyetemmé. Méghozzá a mindent tudó Kelemen deák képében, ahogyan Móricz Zsigmond a *Nagy fejedelem* című regényében halhatatlanná tette. Ez olyanforma tiszteletadás, amelyet Reményik Sándor fogalmazott meg: „Mélyen tisztelt Professzor Úr! Megengedi úgy-e, hogy így szólítsam – hiszen mindnyájunk Tanítója.”⁴⁶

Az eddig megfogalmazott értékelések, a személyiségét felidéző írások legfőbb jellemzője a sztereotípiákat továbbéltető megközelítésmód. Az iskolateremtő levéltáros egyre bővülő tanítványi körének visszaemlékezései nem tudták átlépni az emberi életidő szabta korlátokat. Ők már a felesége és egyetlen gyermeke elvesztése miatti mély lelki válságban megtört, idősödő Mesterrel, s nem az életerejé teljében lévő, a természeténél fogva indulatos kitörésekre hajlamos fiatal Kelemen Lajossal szembesülhettek, aki ellenfeleivel erkölcsi igazáért utcahosszat, akár a párbajt is vállalva vitázott. Tragikomédiába fulladt öregkori tehetetlenségét Bajor Andor megverselte, amikor eltűnt órája miatt az Úristennel perlekedett.⁴⁷ Legtalálóbbs Kiss András meglátása: „Rendkívüli ember volt, nehéz őt pontosan megeleveníteni, mert sokkal több volt mindannál, mint amit el lehet mondani róla.”⁴⁸

Amit legbenső énjéről vallott egyik levelében, azt el kellett volna mondani búcsúztatásakor, a temetésén. Ezt az elmaradt lehetőséget pótoljuk egykori mondatai felidézésével:

42 SZABÓ T. Attila, *Kelemen Lajos élete és munkássága = Művészettörténeti tanulmányok, i. m., I, 31.*

43 JAKÓ Zsigmond, *Kelemen Lajos üzenete*, Korunk, 35(1978), 374.

44 *Uo.*, 367.

45 FINÁLY Henrik, *A múzeum*, Erdélyi Múzeum, 14(1897), 1. sz., 5.

46 Reményik Sándor levele Kelemen Lajosnak (Kolozsvár, 1941. január 21.). ROLKMI Fond 593.

47 BAJOR Andor, *Kelemen Lajos legendája = Sas Péter, Erdély legendás levéltárosa, Kelemen Lajos és az erdélyi magyar tudományosság*, Bp., 2009 (Kisebbségkutatás könyvek), 5.

48 SÁNDOR Boglárka Ágnes, *Erdélyben a levéltáros fogalma Kelemen Lajossal azonosult, A 130 éve született kutatóra Kiss András emlékezik*, Szabadság, 18(2007), december 22., 3.

Én az étellel már leszámoltam. Nekem nincs már egyéb kérnivalóm Istentől, mint hogy csendes, és kevés szenvedéssel járó elmúlással ajándékozzon meg. Szinte mindent elveszítettem, ami nekem kedves és drága volt az életben, s oly egyedül maradtam, mint a késő őszi mező magányos vadfája, mely nemsokára még árnyékot se nyújt, s egyetlen haszna, ha kidőlve és meggyújtva még egyszer világosságot és meleget nyújt, mielőtt hamva örökre elvegyül a föld porával. A sok nehéz nap alatt, mit az utolsó évben átéltem, sokszor megnyugtattott az, amit Wesselényi Miklós naplójába írt be egy súlyos párbaja előtt, hol a halállal is számolni kellett:

Legyen álom, legyen bíró: bátran megyek elébe,
Mint az elfáradt utazó nyugalom enyh-helyére.
Mert ha álom: nyugalmat ad, –
Mert ha bíró: nem vádol vád.⁴⁹

Kelemen Lajos életének és munkásságának a teljesség igényével történő megismerésére akkor lesz lehetőség, ha közkézen foroghat, olvasható lesz naplója és teljes levelezése, amikor közkinccsé válhat teljes, az eltitkolt magán- és a feldolgozatlan közgyűjteményekben lappangó tárgyi és szellemi hagyatéka: az egész magyar/erdélyi/székely közösséget megillető tudományos és kulturális öröksége. Közösségéért végzett életművét nem sajtátíthatja ki senki, Magyar Örökség-díjasként, egyetemes szellemi kincsként nemzeti közössége és az erdélyi művelődéstörténet elidegeníthetetlen része.⁵⁰

49 Kelemen Lajos levele Balogh Jolánnak (Kolozsvár, 1945. augusztus 24–25.). MOL R 343/1. Kelemen Lajos által írt levelek. Az idézet BERZSENYI Dániel *Életfilozófia* című költeményéből való. Lásd az eredeti verssorokat: „Légyen álom, légyen bíró, / Bátran megyek elébe, / Mint egy elfáradt utazó / A vadon enyhelyébe. / Mert ha bíró: nem furdal vád, / Mert ha álom: nyugalmat ad.” *Berzsenyi Dániel összes művei, Költem s folyóbeszéd*, Közrebocsátá DÖBRENTEI Gábor, Buda, 1842, 42.

50 Vö. SAS Péter, *Erdély legendás... i. m.*

Egy adalék Voinovich Géza *Magyar Passiójához*

A címben szereplő darabot a Nemzeti Színházban, Hevesi Sándor rendezésében mutatták be 1931. március 27-én (Ódry Árpád főszereplésével), majd további 24 alkalommal játszották. A szerző, Voinovich Géza (Debrecen, 1877 – Budapest, 1952) nagy tekintélyű alakja a magyar irodalmi életnek,¹ 1910-től a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1923-tól rendes tagja, 1911 óta a Budapesti Szemle szerkesztője. Irodalomtörténészként az Eötvös-kritikai kiadás gondozója, több nagymonográfia írója.² Novellákat is ír, s végül hosszú színházkritikusi múlttal a háta mögött megpróbálkozik a dráma-írással is.³

Az a szenvedélyes érdeklődés, mely öt éveken át a színpadi kritika felé vezette, végül is drámaíróvá csínált belőle. Drámájába belevitte a kritikus erényeit, a nagy színházi műveltséget, választékos ízlést, lelkiismeretes gondosságot, a színház ügye iránti szeretetet és az írói becsületességet.

– írta róla Schöpflin Aladár 1922-ben, a *Mohács* bemutatásakor. Ahogy a kritikus látja, a *Mohácsban*

a gyermek-király a nemzeti veszedelem nagyszerű pillanatában magára vállalja a nemzet végzetét, önkéntes hordozójává lesz sorsának s halálával megváltja népe számára, ha már a jelent nem lehet, legalább a jövőt... s a mohácsi csata-

* A szerző az Eszterházy Károly Főiskola Magyar Irodalomtudományi Tanszékének egyetemi docense. A munka a 83599. számú OTKA pályázat keretében készült.

1 Életrajzát és a róla szóló szakirodalmat lásd: ZOLTÁN Gyuláné MÁTÉ Judit, *Voinovich Géza = Új Magyar Irodalmi Lexikon*, III, főszerk. PÉTER László, Bp., 1994, 2267–2268.

2 *Eötvös József*, Bp., 1904; *Madách és Az ember tragédiája*, Bp., 1914.

3 Az OSZK Quart. Hung. 2944. jelzetű kéziratos kötetében van egy levél, amelyben Voinovich Pintér Jenő irodalomtörténészt meghívja a darab főpróbájára. A kötet, amelyre Jankovics József hívta fel a figyelmemet, a Pintér Jenőhöz 1922-ben írt köszönő és gratuláló leveleket tartalmazza, a feladók nevének ábécérendjében.

vesztés, történelmileg nézve egy rossz és esztelen politika keserves következménye, a nemzeti tragédia színvonalán emelkedik. Ez a koncepció, amely emlékeztet arra a felfogásra, hogy Zrínyi eposzában beállította szigetvári ősenek halálát, Voinovich drámájának kétségtelen és legnagyobb értéke. [...] Ha azonban Voinovich Gézának volt darabjával már a szigorú értelemben vett drámai célon túlhaladó célja is, ha a tipikusan magyar katasztrófa tükrében akarta összefogni a magyar sors rugóit és a négyszáz év előtti magyarság képében akarta magára, a saját rossz ösztöneinek tudatára döbbsíteni a mindenkori magyarságot és benne a mait is, akkor célját jórészt elérte és pedig irodalmi eszközökkel, nem lépve ki a színpadról, a dráma természetes körén belül maradva... Egy szóban úgy foglalnám össze a képet, melyet a darabról és Voinovich drámai képességéről kaptam: megvan benne a kiváló drámaíró minden fontos tulajdonsága, kivéve az erőt és merészséget.⁴

Ugyanebbe a gondolatkörbe kapcsolódnak bele későbbi darabjai is,⁵ s különösen az a kettő, amely már a műfajjal és a címmel is hangsúlyozza a magyarság kálváriájának (és leendő megváltásának) szimbolikáját: a *Keresztút* (1930), és a *Magyar Passió* (1931).

A passiójátékok átpolitizálódásának nem ez az első példája a 20. századi magyar irodalomban. 1922-ben Eger mellett, Mikófalván mutattak be egy passiójátékot a falu lakosai a helybeli plébános vezetésével.⁶ Az eredetileg csak az oberammergau passiót követő amatőr kezdeményezésre azonban hamarosan rátelepedett a politika.

A magyarság keserves vergődése és kínlódása különösképpen fogékonyakká tette a magyar szíveket a legnagyobb szenvedőnek, a szomorú Isten-embernek a drámája iránt. Az ember, amikor már-már roskadozik a megpróbáltatások keresztje alatt, elzarándokol lélekben a Golgotára, hogy onnan, szomorú szenvedései láttára erőt gyűjthessen. Ezért időszerű a vérző Csonkamagyarországban a magyar passiójáték gondolata.⁷

Több adat is szól arról, hogy eredetileg június 4-re volt kitűzve a bemutató (ez pontosan egybeesett volna a trianoni békediktátum aláírásának napjával), de nem végeztek az előkészületekkel, az első előadás így 1922. június 10-én, illetve 11-én (vasárnap) volt.

4 Nyugat, 15(1922) 3. sz. <http://www.huszadikszazad.hu/1922-februar/kultura/mohacs-voinovich-geza-otfelvonasos-tragediaja-a-nemzeti-szinhazban> [2015. 05. 12.]

5 Rákóczi (1923, Nemzeti Színház); Szivárvány (1926, Nemzeti Színház Kamaraszínháza); A lidérc (1933).

6 PINTÉR Márta Zsuzsanna, *A passiójátékok és a politika a 20. században = Szín-Játék-Költészet: Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére*, szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp.-Nagyvárad, 2013, 425–437.

7 Egri Népiújság, 1922. június 17.

A mikófalvi passiót végül is 25 ezer ember látta a nyár folyamán, s bár a politikai-kulturális elit tagjai demonstratív módon az előadás mellé álltak,⁸ az anyagi és a szervezési problémák miatt a kezdeményezésnek nem lett folytatása. A Nemzeti Színház új igazgatója, Hevesi Sándor azonban látva a misztériumjátékok iránti közönség-igényt,⁹ két év múlva bemutatót egy középkori passiót a Nemzeti Színház színpadán.¹⁰ Az Arnoul Gréban (1420–1471) által írt, 1452 körüli passiót Csathó Kálmán rendezésében játszották. 1924. április 12-én került színre, s „bemutatása egyben két évtizeden átnyúló új műsorszervező hagyományt teremtett”.¹¹ Hevesi 1929-ben egy kortárs darabot választott, Max Mell (1882–1971) misztériumjátékát, *Új Passiójáték a mi urunk Jézus Krisztus követéséről* címmel.¹²

Voinovich passiója tehát szervesen illeszkedett abba a sorozatba, amely 1918-tól kezdve a világháborús kataklizmát és a trianoni tragédiát a magyarság passiójaként, szenvedéstörténeteként értelmezte és vitte sajátos eszközökkel színpadra. A szenvedés és az áldozathozatal motívuma, a bibliai apokaliptiszishez mérhető pusztulás, majd a feltámadás reménye magától értetődően talált érvényes kifejezési formát a középkori és a modern passiójátékokban, amelyek a hivatásos színházak mellett a népi (amatőr) színjátszás (pl. Budaörs, 1933) repertoárjába is bekerültek, jelentős kultúrpolitikai támogatással.

Voinovich két részből álló, verses drámájának teljes címe: *A mi urunk Jézus Krisztus életének, kínszenvedésének és halálának üdvösséges emlékezetére testben szem elé ábrázoltatik Kassa városában Magyarországi Szent Erzsébet épülő egyháza előtt a kassai venerabilis szerzetesrendek és nemes nemzetes tanuló ifjak által az Úrnak 1465. esztendejében*. A passiójáték szövege nyomtatásban is megjelent, valószínűleg közvetlenül a bemutató után.¹³ Amikor néhány hónap múlva döntés születik a szegedi szabadtéri játékok megindításáról,¹⁴ egyértelmű, hogy a Nemzeti Színház reprezentatív előadását hívják meg a nyitóelőadásra. A szegedi bemutatóra 1931. június 13-án és 14-én került sor, Gróf Klebelsberg Kunó szerint

8 A passiójáték fővédnöke Csernoch János hercegprímás, Szmrecsányi Gyula egri érsek, P. Zadravec István tábori püspök, Vass József miniszter és Gárdonyi Géza volt. PINTÉR, *i. m.*, 432–433.

9 Korábban Gárdonyi Géza is írt misztériumjátékot a Nemzeti Színház számára, a *Karácsonyi álom* bemutatója 1901. december 23-án volt. Gárdonyi szürreális elemekkel teli betlehemes játékát a színház 1923-ban és 1933-ban (Voinovich igazgatósága alatt!) újra bemutatta. PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Gárdonyi a színházi diskurzusban = Mesterkönyvek faggatása: Tanulmányok Gárdonyi Géza és Bródy Sándor művészetéről*, szerk., BEDNANICS Gábor, KUSPER Judit, Bp., 2015, 365–369.

10 SZÉKELY György, *Misztériumjátékok a Nemzeti Színházban 1924–1943 = Uő, Mozaikok. Hét évtized színháztörténeti írásaiból*, Bp., 2009, 238–251.

11 SZÉKELY, *i. m.*, 238.

12 A darabot Kosztolányi Dezső fordította.

13 VOINOVICH Géza, *Magyar passió*, Bp., é.n.

14 Vö.: KERÉKES Amália, KINDL Melinda, SZABÓ Judit, *Post festum. Szabadtéri Játékok a két világháború között Salzburgban, Szegeden és Pécsen*, Bp., 2009.

Voinovich Géza Magyar Passiója a szegedi Dóm téren még jobban érvényesült, mint a Nemzeti Színházban. Nemcsak azért, mert a szabadtéri színpad háromszor akkora, mint a Nemzeti Színházé; hanem azért is, mert a darab egész elgondolása, a kerete, amibe foglalva van, az, hogy a passiót a kassai dóm előtt játsszák s így annak egy valódi dóm homlokzata előtti előadása csakugyan a végletekig fokozza az illúziót.¹⁵

Voinovich keretjátékában egy 1465-ös kassai misztériumjátékra készülnek a szereplők, (utalva a 15. századi magyarországi misztériumjátékokra), a darab színhelye így a kassai dóm előtti tér, a díszlet az épülő templom maga, a szereplők pedig mesteremberek, polgárok, szerzetesek, iskolásfiúk.

A kiadott szöveg bevezetőjének végén egy érdekes lábjegyzet olvasható:

Akik itt a passiót rendezik: Gratianus Kézdi, Bonaventura Potyó és Chrysogonus Csergő, misztérium-játékok szerzői voltak – A fák királyválasztása motívumának csirája – az eseményekkel való minden kapcsolat nélkül – egy régi magyar misztériumban maradt fenn.¹⁶

Voinovich nem nevezi meg ezt a régi magyar misztériumot, de a csíksomlyói passiók ismeretében nem nehéz azonosítani a szereplőket és az idézett misztériumjátékot: Fülöp Árpád 1897-ben megjelent *Csíksomlyói nagypénteki misztériumok* című kötetéből vette a neveket és a témát,¹⁷ de lehetséges, hogy ismerte Alszeghy Zsolt és Szlávik Ferenc csíksomlyói antológiáját¹⁸ is. Ebben ugyanis nemcsak a passióskötetről, hanem a többi fennmaradt misztériumszövegről (és szerzőikről) is van egy rövid ismertetés,¹⁹ sőt az antológia közli Kézdi Graciánnak egy késői passiójátékát is.²⁰ A Voinovich által felidézett szerzetesek mindhárman a csíksomlyói ferences gimnázium tanárai,²¹ legkiválóbb színjáték-írói voltak. Ma már több darabjuk is olvasható a „*Nap, hold és csillagok, velem zokogjatok*” című antológiában,²² és a *Ferences iskoladrámák* I. kötetében,²³ s hamarosan minden kéziratos misztériumjátékuk megjelenik nyomtatásban.

15 *Szeged, Budapest, Eger, Esztergom. A szegedi ünnepi játékok után.* Írta Klebelsberg Kúnó, Pesti Napló, 1931. június 21. 1–2.

16 VOINOVICH, *i. m.*, 6.

17 *Csíksomlyói nagypénteki misztériumok*, kiad. FÜLÖP ÁRPÁD, Bp., 1897 (Régi Magyar Könyvtár 3).

18 *Csíksomlyói iskoladrámák*, kiad. ALSZEGHY ZSOLT, SZLÁVIK FERENC, Bp., 1913.

19 ALSZEGHY, SZLÁVIK, *i. m.*, 9–15.

20 *Misericordia et Justitia dei* = ALSZEGHY, SZLÁVIK, *i. m.*, 51–89.

21 Életrajzukat lásd: PINTÉR MÁRTA ZSUSZANNA, *Ferences iskolai színjátékok a 18. században*, Bp., 1993, 133–137.

22 „*Nap, hold és csillagok, velem zokogjatok*” *Csíksomlyói passiójátékok a 18. századból*, szerk. DEMETER JÚLIA, utószó PINTÉR MÁRTA ZSUSZANNA, a latin szöveget gondozta KILIÁN ISTVÁN, Bp., 2003.

23 *Ferences iskoladrámák*, I, kiad. DEMETER JÚLIA, KILIÁN ISTVÁN, PINTÉR MÁRTA ZSUSZANNA, Bp., 2009 (RMDE, 6/1), 940.

Potyó Bonaventura volt a szerzője valószínűleg az 1737-es²⁴ és az 1739-es nagypénteki passiójátéknak,²⁵ 1742-ben pedig pünkösdi játékot írt magyar–latin nyelven, allegorikus szereplőkkel *Mundus Redargutus et ex parte Consolatus* címmel.²⁶ Csergő Krizogón egy nagypénteki passiójáték szerzője volt 1745-ben.²⁷ Kézdi Graciánnak pedig négy színjátékát mutatták be: két passiójátékot nagypénteken 1774-ben és 1775-ben, egy ószövetségi játékot Áchábról és Jezabelről 1776-ban, és egy pünkösdi játékot a babiloni fogságról 1777-ben.²⁸

1930 körül, a passiójáték megírásának idején összesen 11 szöveget lehetett nyomtatásban olvasni a csíksomlyói kéziratos anyagból,²⁹ ahogy már láttuk, Kézdi Gracián egyik passiója is köztük volt. Voinovich azonban nem ezt, hanem a legkorábbi csíksomlyói kötetben megjelent 1752-es passiót³⁰ választotta saját misztériumához, illetve ennek a közjátékát, a fák királyválasztásáról szóló jelenetsort.³¹ A passió szövegében azonban kimutatható a kötet többi darabjának a hatása is (ószövetségi előképek és allegorikus szereplők alkalmazása, a bűneit megbánó *Adolescens* – Voinovichnál *Ficsúr* – szerepeltetése stb.)

A kerettörténet főszereplői (*Gratianus*, *Bonaventura* és *Chrysogonus* néven) nemcsak játékmesterként (és a szerző gondolatait közvetítő iskola- vagyis tanító-mesterként, rezonőrként) vannak jelen a színpadon, hanem több szerepet (Simeont, Szent Pétert) is eljátszanak. A szöveg több szinten is utal Trianonra:

MENYHÉRT (*dobbant*):
Magyarország ez a föld itt,
Hát magyar a templom is.
A mi földünk, amin áll,
A mi kövünk a fala,
A mi eszünk építi:
István mester tudománya,
Mátyás király aranya.³²

24 *Hippoclidés tragédiája* = „*Nap, hold és csillagok, velem zokogjatok*”..., i. m., 119–152 (a szöveget gondozta: MEZEI Mariann); *Ferences iskoladrámák*, i. m., I, 805–846 (sajtó alá rendezte: DEMETER Júlia).

25 *A mi üdvözítőnk tizennégy stációra osztott keresztútja* = „*Nap, hold és csillagok, velem zokogjatok*”..., i. m., 153–210 (a szöveget gondozta: DEMETER Júlia, SOMOGYI Gréta); *Ferences iskoladrámák*, i. m., I, 877–940 (sajtó alá rendezte: DEMETER Júlia).

26 PINTÉR 1993., 116.; MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei*, Budapest–Kolozsvár, Balassi–Polis, 1999, 119.

27 PINTÉR, *Ferences iskolái*... i. m., 117; MUCKENHAUPT, i. m., 120.

28 PINTÉR, *Ferences iskolái*... i. m., 122–123; MUCKENHAUPT, i. m., 116–117, 123.

29 PINTÉR, *Ferences iskolái*... i. m., MUCKENHAUPT, i. m., 142–146.

30 *Sub gloriosissima dei nostri Jesu Christi spinea sed salutifera corona militantium felix exitus: e contra aspernantium damnum irreparabile*, kiad. FÜLÖP, i. m., 92–127.

31 A darabot elemezte: BÉCSY Tamás, *Kétféle királyság = Barokk színház – barokk dráma*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, Debrecen, 1997, 170–175; BÉCSY Tamás, *Másvilág és evilág*, It, 77(1996), 61–93.

32 VOINOVICH, i. m., 11.

A mesteremberek jelenete után megérkeznek a domonkos és ferences szerzetesek, hogy előadjanak a polgárokkal egy passiójátékot: „Jobbfelől fehércsuhás Domonkos-rendiek és barna köntösű ferencesek jönnek; elől a ferencrendi Gratianus Kézdi, idős páter; mögötte fráter Bonaventura ferencrendi és P. Chrysogonus dominikánus barátok”.³³ A passióban (akárcsak a csíksomlyói darabokban) a közönség által jól ismert népénekek (*Mennyből az angyal, Hol vagy István király, Boldogasszony anyánk*) szólaltak meg, az ószövetségi jelenetek közül Káin és Ábel, Dávid és Góliát, József eladatása, Ábrahám és Izsák története került bele a szövegbe. Judás árulásának pillanatában visszatérünk a keretjátékhoz, a templom teteje megroppan, a játék abbamarad, István mester azonban megnyugtatja a kassaiakat: „ne féljete! Ez a templom / Sok száz éve már, hogy áll... / Őserő van a kövekben.”³⁴ A templom épületének leomlása majd újraépítése szimbolikus jelentést kap, ahogy Voinovich a bevezetőben írja: „történt épp a mondott évben, hogy az épülő szentegyház alapjaiban megrendült. István állította helyre, István magyar architektus. Ez kész példázat nekünk. – Így ez magyar passió.”³⁵ Az utolsó részben a fák királyválasztásának jelenetei váltakoznak a passió jeleneteivel,³⁶ amíg ki nem vágják Krisztus keresztjéhez az olajfát (az 1752-es csíksomlyói darabban a galagonya lesz a fák királya, amelyből Krisztus töviskoszorúja készül). Az utolsó előtti jelenetben megelevenednek a templom magyar szenteket ábrázoló szobrai és együtt könnyörögnek a néppel egy győzedelmeskedő nemzetért.³⁷

Voinovich pályája a következő években (politikai döntésre) még inkább a színház felé fordul, 1933–35 között a Nemzeti Színház kormánybiztosának nevezik ki.³⁸ A *Magyar passió* néhány év múlva újra színpadra kerül, hasonlóan szimbolikus helyzetben: 1942-ben a Kolozsvári Nemzeti Színház ezzel a darabbal ünnepli Észak-Erdély visszacsatolását.

Budapesten sem ér véget a misztériumjáték-hagyomány Voinovich távozásával. Az őt követő új igazgató, Németh Antal is egy misztériumjátékkal (*Missia Solemnis*) mutatkozik be 1935-ben, 1940-ben pedig Csanády György *INRI* című húsvéti színjátéka került színre. A Nemzeti Színház utolsó passió-előadása 1943 áprilisában volt, amikor újra elővették Gréban hatalmas vízióját – a doni katasztrófa, a háborús kataklizma megjelenítésére is egy passiójáték lett az autentikus színházi kifejezési forma.³⁹

33 *Uo.*, 14.

34 *Uo.*, 67.

35 *Uo.*, 6.

36 *Uo.*, 84–97.

37 *Uo.*, 127–129.

38 Voinovich 1935–1949 között az MTA főtitkára, 1936-tól 1952-ig a Kisfaludy Társaság elnöke, 1939-től országgyűlési képviselő, felsőházi tag.

39 Az első világháború idején is játszottak passiójátékot Budapesten: a Városi Színház (a mai Erkel Színház) Georg Fuchs darabját mutatta be 1918-ban. PINTÉR, *A passiójátékok...*, i. m., 425–426.

Voinovich passiója azért érdemel külön figyelmet, mert első ízben emeli be (a még csak 2–3 évtizede ismert) csíksomlyói passióhagyományt saját modern passiója értelmezési keretébe, felhasználva annak motívumait, szövegrészleteit és gondolatiságát is. A kezdeményezést Venczel József (Csíkszereda, 1913 – Kolozsvár, 1972) folytatta, aki az 1759-es csíksomlyói passió alapján (azt kiegészítve több jelenettel) írta meg saját *Misztériumjátékát* 1940-ben.⁴⁰ Négy évtized múlva pedig Balogh Elemér és Kerényi Imre (ugyanazzal az alkotói módszerrel) létrehozta a *Csíksomlyói passiót*, elindítva egy újabb emblematis életheadászorozatot a csíksomlyói passiójátékok nyomán.⁴¹

40 VENCZEL József, *Misztériumjáték*, Kolozsvár, 1940 (Népművelési Füzetek, 7.) Újabb kiadása: VENCZEL József, *Misztériumjáték*, sajtó alá rendező, utószó: SZÉKELY András Bertalan, Heves, 1993.

41 Várszínház, 1981. november 15., az előadás szövege megjelent: BALOGH Elemér, KERÉNYI Imre, *Csíksomlyói passió*, Bp., 1982.

„Semmi sem oly könnyörtelen, mint a fehér”

A hó, a fehér és a lap Illyés Gyula 1945 utáni költészetében

A kortárs kritika gyakran Illyés lírájának hiányosságaként rója fel, hogy verseiből hiányzik „a létszemléleti eredetű kétely”, amely szerintük századunkban az ember megváltozott metafizikai helyzetére adható válaszok viszonylagosságából keletkezett.¹ Kulcsár Szabó Ernő szerint például lírája hangsúlyosan a közérdekű, nyilvános beszéd műfajának tekintette a verset, és verseibe nem férköznek személyiség-filozófiai dilemmák.² Kulcsár Szabó gondolatainak alátámasztásához a nagy gondolati költeményekre hivatkozik, és nem említi Illyés líra-poétikai kísérleteit, az *Abbahagyott versek* című kötet töredékes verseit, a *Jegyzőfüzet* és *Táviratok* című kötetek rövid verseit, de a prózaverseket sem. Pedig a formai kísérletezés már az első verseiben megtaláljuk, és az első kötetében, a *Nehéz föld* címűben is jelen van. Tanulmányunk célja, hogy a költő verseinek ritmikai, tipográfiai vizsgálatával felhívjuk a figyelmet ezekre a kísérletezésekre.

Illyés elszórt vallomásai is abban erősítenek minket, hogy a költő modernségéhez közelebb kerülünk, ha verseit formai és ritmikai szempontból vizsgáljuk meg. Illyés 1971-ben például a következő módon határozta meg a modernséget:

A vízvázlatzó az azelőtti s a mostani (az azutáni) közt Mallarmének ez a mondata, Poe nyomán: A vers értelmi tartószervezete háttérben marad, ott épül – és hat – a strofákat elkülönítő térben, a papír fehérségében: megalkotni ezt a kifejező csöndöt nem kevésbé szép, mint magát a verset (*L'armature du poème se dissimile... és: ...il n'est pas moins beau de composer etc.*³).

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet segédmunkatársa.

1 Lásd: KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Bp., 1993, 49.

2 *Uo.*, 48–49.

3 *Réponses à des enquêtes* = Stéphane MALLARMÉ, *Œuvres complètes*, Paris, 1945, 872.

4 ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek (1961–1972)*, Bp., 1989, 363.

Az sem véletlen, hogy Illyés Reverdtyt tartotta a „nagy modernnek”,⁵ akinek költészetében nagy szerepet kapott a tipográfia, a vers és a lap kapcsolata.

Illyéshez hasonlóan több huszadik századi költő gondolta úgy, hogy a fehér lap nem elhanyagolható része a költeménynek. Paul Claudel, akinek költészetét Illyés jól ismerhette, *Réflexion sur la poésie (Gondolatok a költészetéről)* című esszéjében erről így vall:

A kapcsolat a költészet és a csend között, az írás és a fehér között különleges forrása a versnek, és ezért a lap a költészet fontos része, éppúgy mint a prózának a könyv. A fehér nem vers következménye, nem egy rajta kívül álló anyagi kényszerűség, hanem létezésének, életének és lélegzetének a feltétele.⁶

Tanulmányunk célja, hogy megvizsgáljuk, hogy vajon Illyés Gyula e tudása a papír fehérségéről megjelenik-e a költészetében, és ha igen, milyen jelentést kap.

Illyés Gyula verseinek az értelmezésében a mai napig nagy szerepet játszanak az életrajzi és politikai olvasatok. Az irodalomtörténészeket egyáltalán nem, vagy csak kis mértékben érdekli a verseinek formája és ritmusa. Alföldy Jenő *Halandó kézzel halhatatlanul* című, többnyire verselemzéseket tartalmazó könyve egyenesen nélkülözhetetlennek tartja a versek értelmezésekor a szerzői ént.⁷ Egy ilyen megközelítés azonban nem tud magyarázatot adni az illyési líra visszatérő formai sajátosságaira: a töredékességre és az illyési líra hatalmas százalékát kitevő szabadversek vizualitására.

Alföldyvel ellentétben Kulin Borbála a lírai ént helyezi az illyési életmű középpontjába. Szerinte a modernitás legnagyobb kérdése ugyanis, az Istenember-világ közötti viszony újrendezése. Szerinte mindennek a költői beszédben alapvető következményei és lenyomatai vannak: a versek a megváltozott én világtapasztalatáról számolnak be. Ilyenkor nem csak az én világbéli pozíciója és tárgyakhoz való viszonya változik, de a nyelv és a nyelvet használó költő kapcsolata is. Ezért a transzcendenciáról való beszéd vizsgálatakor a tematika mellett a költői szövegek e jegyeit is hangsúlyosan figyelembe kell venni.⁸ Úgy érezzük, hogy Kulin Borbála, Alföldy Jenőhöz hasonlóan, nem ad számot az illyési líra általunk felsorolt jellemzőiről. Míg előbbi az életrajzi ént keresi és véli megtalálni a versekben, addig Kulin Borbálát a nyelvhasználó

5 *Ady hatása* = ILLYÉS Gyula, *Iránytűvel*, II, Bp., 1975, 424.

6 Paul CLAUDEL, *Réflexions sur la poésie*, Paris, 1955, 119.

7 „Verseinek életrajzi folyamat ugyanolyan fontos, mint Ady ciklusokba rendezett költőkompozíciói. És nemcsak az életrajzi folyamatra való tekintettel, hanem azért is, mert az életmű egyúttal történelmi dokumentum is ország-világ jó fél évszázadáról.” ALFÖLDY Jenő, *Halandó kézzel halhatatlanul: Elemzések és tanulmányok Illyés Gyula verseiről*, Bp., 2003, 17.

8 KULIN Borbála, *A transzcendenciát tematizáló beszéd a húszas-harmincas évek Illyés-lírájában*, It, (3)2011, 360.

szubjektum érdekli, mintegy ezt leválasztva az illyési szövegek konfigurációjáról, formájáról. A két fenti elképzeléstől eltérően, Meschonnichez hasonlóan, úgy gondoljuk, hogy a versek lírai énjét, azaz a szubjektivitást a vers ritmusában kell keresni.⁹

Illyés is többször beszél a vers ritmusának a fontosságáról, ami szerinte a líra nélkülözhetetlen eleme. Szomorúan jegyzi meg egy interjúban, hogy Németh László óta a kritikusok alig foglalkoznak a prozodiával, pedig nagy szükség lenne rá.¹⁰ Máshol a rossz verset zöreinek nevezi és úgy gondolja, hogy a rossz vers írójának fogalma sincs a zenéről.¹¹ 1929-ben, amikor a versírás gyötrelmes munkáját taglalja, megjegyzi, hogy az első sorok leírása után a vers egy rím vagy egy megejtő ritmus sugallatára merőben új cél felé kanyarodhat.¹² A ritmus egyediségéről és lefordíthatatlanságáról ír Ady *Góg és Magóg fia vagyok én...* című verse kapcsán: „Minden vers tulajdonképpen ráolvasószöveg, bűbáj-rigmus, lefordíthatatlan, csak a törzsbeliek érthetik.”¹³ Szerinte a ritmus a nyelvhez tartozik, ezért egy francia, „aki csak franciául tud, sose nyerhet fogalmat arról, mi lehetett Shakespeare és Horatius, vagy Petrarca. Sose hallhatja eredeti zengésüket”.¹⁴ Ez a néhány vallomás nagyon jól mutatja, hogy Illyés milyen fontos jelentőséget tulajdonított a versritmusnak.

Ha meg akarjuk vizsgálni az illyési ritmus szubjektivitását, először is beszélünk kell a már fent részben említett, Henri Meschonnic költő és irodalomtörténész ritmuselméletéről. Szerinte nem lehet a ritmusról úgy beszélni, mint egy elhanyagolható formáról, mert a szöveg egészének a szervezője: konfigurációja, elrendezője. Ez azért lehetséges, mert a ritmus a nyelvnek a sajátja, a nyelvhez tartozik. Mivel a szövegtől nem különíthetjük el a jelentését, így a szöveg formáját adó ritmus is összefügg a jelentéssel, és azt is az alakítja ki. Ha pedig a ritmus részt vesz a szöveg szervezésében, nem lehet egy másodlagos és így elhanyagolható komponense a szövegnek. A jelöltek hierarchiája a szövegtől és szövegben elfoglalt helyzetüktől függ. A szövegben a ritmus több jelentésre vagy más jelentésre tehet szert, mint a szavak jelentése. Mintegy a szöveg intonációját adja. Meschonnic szerint a nyelvészet nem foglalkozik a diszkurzus intonációjának a jelentésével, pedig időnként a szöveg egész jelentésének a kulcsa lehetne, hiszen teljesen más jelentésvariációk forrása.¹⁵ Meschonnic Antonin Artaud-t hozza fel

9 „A versritmus a jelentés létrehozója a szövegben. És mivel a jelentés a kijelentés alanyához köthető, a ritmus az alany létrejötté, mint szöveg a szövegben vagy a szöveg által.” Ha a ritmus a szöveg mozgásának a szervezője, nem áll szembe a jelentéssel, azaz forma és nem leválasztható a jelentésről, hanem együtt él vele. HENRI MESCHONNIC, *Critique du rythme: Anthropologie historique du langage*, Lagrasse, 1982, 217.

10 *A világosság szürrealistája: Hornyik Miklós beszélgetése Illyés Gyulával* = ILLYÉS, *Iránytűvel*, i. m., II, 668.

11 ILLYÉS, *Naplójegyzetek...*, i. m., 239.

12 *Uo.*, 15.

13 *Uo.*, 161.

14 *Uo.*, 198.

15 MESCHONNIC, *Critique du rythme*, i. m., 70.

példának, aki felfigyelt a kiejtett szavak zeneiségére, amely időnként teljesen más jelentést hozhat létre, mint ami a szó eredeti jelentése volt. Így létrejön az „összefüggések és analógiák titkos áramlása a nyelv alatt”.¹⁶

Meschonnic szerint tehát a ritmus a jelentés mozgása, amely a kapcsolatok megjelenítése segítségével összeköti, és elválasztja a nyelv egyes komponenseit, s egyedi jelentést hoz létre, amely független a szavak lexikális jelentéstől, és amit Benveniste-hez hasonlóan jelölődésnek (*signifiante*) nevez. A ritmus a szöveg jelentésének a szervezője. És mivel a szöveg jelentése a kijelentés témájának a tevékenysége, ezért a ritmus a szöveg témájának az irányítása a szöveg által.¹⁷ Így a ritmus definíciója nem lehet kizárólag metrikus, fonetikus sem, mint ahogy Jakobson gondolja.¹⁸ Meschonnic líraelméletében nagy szerepet kap a beszéd (*oralité*) fogalma. Így tud beszélni a ritmus szubjektivitásáról. Ez a ritmikus szubjektivitás szervezi a szöveget. A ritmus egy kézmozdulat, egy testiség, a szubjektivitás a nyelvben, amely szövegenként eltér, és amely nyilvánvalóvá teszi a beszédet (*oralité*) az írásokban. Így beszélhetünk Joyce, vagy Baudelaire beszédeiről, melyeket más-más ritmus szervez. Meschonnic elmélete azért is fontos elemzésünk szempontjából, mert új lehetőségeket nyit a szabadversek értelmezéséhez, amelyek igen nagy hányadát teszik ki Illyés költészetének is.

Általában a verstanok a szabadverset olyan versnek tartják, amelynek van ritmusa, de nincs mértéke, azaz hiányosságait konstatálják.¹⁹ Ha a szabadverset a versmérték hiányaként írjuk le, és nem tulajdonítunk a műformának pozitív, tehát nem a szabad vers „hiányosságait” leíró meghatározást, ez nem kedvez a műfaj megítélésének.²⁰ Nem beszélve arról, hogy a szabadvers nemcsak új „hangzásszerkezetet” hoz létre, hanem a versek vizuálitása is fontossá válik. Lucie Bourassa szerint a szabadvers, a fehér lapot jelentésbe hozó, modern költészet újításai a vers vizualitásának a fontosságára hívják fel a figyelmet, szemben a hallhatóságával, zeneiségével.²¹ A szabadvers vizualitásának a fontosságában erősítenek meg a költők vallomásai is. A 19. századi versújítások nagy része is összekapcsolódott a vizuálitással.²² Michel Aquien úgy gondolja, hogy Victor Hugo *Djinns* (*Dzsinnek*) című verse, ahol a verset körül vevő tér először telitődik jelentéssel, mert a verssorok hosszabbodnak, illetve rövidülnek, ahogy a versben felidézett veszély közeledik, majd távolodik.²³

16 Uo., 222.

17 Uo., 217.

18 Lásd Paul RICEUR, *Az élő metafora*, ford. FÖLDES Györgyi, Bp., 2006, 216.

19 HORVÁTH Kornélia, *A versértelmezés ritmikai aspektusáról* = Uő, *A versről*, Bp., 2006, 17.

20 Lásd: T. S. ELIOT, *Gondolatok a szabad versről* = Uő, *Káosz a rendben*, ford. GSPANN Veronika, Bp., 1981, 60.

21 Lucie BOURASSA, *De l'espace au temps, du voir à la voix*, Poétique, 91(1992), 345.

22 David SCOTT, *La structure spatiale du poème en prose: D'Aloysius Bertrand à Rimbaud*, Poétique, 59(1984), 295–308; Uő, *Spatial structure and the prose* = Uő, *Pictorialist poetics: Poetry & the visual arts in nineteenth-century France*, Cambridge, 1988, 116–146.

23 Michèle AQUIEN, *Dictionnaire de poétique*, Paris, 1993, 181.

A magyar irodalomban Kassák²⁴ és Nemes Nagy Ágnes is a szabadvers szemmel látható külsőségeiről beszél. Ez utóbbi szerint a líra vizuális kiemelt-sége a prózához képest mindig is létezett, legalábbis az írástörténet egy pillan-atától kezdve. A szabadvers ezt a kiemeltségi tényezőt egyáltalán nem veszi semmibe, sőt erősen használja, nemcsak a puszta sorképzéssel, hanem a papíron való verselhelyezés módozatait szaporítva, egészen a képversig vagy azon is túl.²⁵ Tolnai Gábor, a szabadvers egyik első teoretikusa, a műfajról szóló tanulmányában szintén a költemények vizualitására fekteti a hangsúlyt. S bár írásának több kérdése vitatható,²⁶ azon gondolata, hogy a szabadversek a szem-nek szólnak, kétségtelenül igaz.²⁷ Lotman is felhívja a figyelmet a szabadvers sajátos grafikai felépítést követelő formájára, melynek szerinte célja, hogy a szöveget ne a próza, hanem a versbeszéd formájaként értsék meg.²⁸

A szabadvers külső formáját leginkább szem előtt tartó elmélet Jacques Roubaud nevéhez fűződik, aki szerint a szabadvers mindenekelőtt tipografikus létmóddal rendelkezik. Így a szabadvers olyan szöveg, amelynek önálló és ál-landó sortagolása van, és a sorvégi „fehér részek” a verssor részét alkotják, szemben a prózával, ahol teljességgel véletlenszerű a sortagolás, így pedig az a „csend”, amely két verssort elválaszt egymástól (illetve amely két sort mégis-csak összeköt) minden tekintetben hiányzik belőle. Ami tehát a szabadverset meghatározza, az a sorokban való léte, amely mint tipográfiailag elrendezett nyelvi metszetek döntő egymásutánisága jelenik meg.²⁹ Ebben a létmódban nagy szerepet kap a vers margója, a fehér lap.

A nyelvészek, amikor a központosásról vagy az írásjelekről beszélnek, alig említik, vagy egyáltalán nem tárgyalják a fehér lap szerepét, pedig a különböz-ő szövegegységek elkülönítésében, tagolásában az írásjelekhez hasonló funk-ciójú helyközöknek is szerepük van. Bár Laczkó Krisztina és Mártonfi Attila megemlíti az írott szöveg írásképeének az írásjelekhez hasonló fontosságát,³⁰ csak a sorköz tagoló szerepéről beszélnek, és nem értekeznek a modern líra újításairól. Keszler Borbála is csak a bekezdések sortagolásakor használatos

24 „A laikus által úgynevezett szabad versforma, szerintünk a legkomplikáltabb forma – a lényeg formája. A szabad vers formáját éppen a belső struktúra adja, az adódó téma, életdarab tudatos centrumba lökése alakítja a vers szemmel látható külsőségeit.” „A rettenetes nagy hamu” alól Babits Mihályhoz = KASSÁK Lajos, *Verseik, tanulmányok*, Bp., 1983, 576.

25 NEMES NAGY Ágnes, *Megjegyzések a szabadversről* = Uő, *A magasság vágya: Összegyűjtött esszék*, II, Bp., 1992, 168–169.

26 Tolnai Gábor azon gondolata, hogy a könyvnyomtatás előtti akusztikus megjelenési mód lehetőségeire kialakult verses formák az új viszonyok között vizuális alakot öltenek, figyelmen kívül hagyva a líra zeneiségre való törekvéseit.

27 TOLNAI Gábor, *A szabadvers és a lírai formák válsága: Formátörténeti tanulmány*, Szeged, 1931, 26–27.

28 HORVÁTH, *i. m.*, 17.

29 Jacques ROUBAUD, *La vieillesse d'Alexandre: essai sur quelques états récents du vers français*, Paris, 1988, 120.

30 LACZKÓ Krisztina, MÁRTONFI Attila, *Helyesírás*, Bp., 2004, 299.

fehér részekről beszél munkáiban.³¹ A francia nyelvtanok közül az 1964-ben megjelent *Grammaire Larousse du français contemporain* tárgyalja azokat a tipográfiai újításokat, amelyek kapcsolatban állnak a modern költői eszköztárral. A fehérről az alábbi definíciót olvashatjuk itt:

A fehér helyköz használata egy modern eljárás, amit főleg a modern költészet használ: ennek segítségével elválasztanak egyes szócsoportokat, még akkor is (főleg akkor), ha szintaxis összekötné azokat.³²

A könyv nem merészkedik odáig, hogy a fehér lapot az írásjelek között tárgyalja, de úgy említi, mint a modern költészet fontos elemét. Ezzel szemben Védénina definíciójában a fehér részek is nagy szerepet kapnak:

A központozáshoz soroljuk nem csak az olyan jeleket, mint a pont és a vessző, de olyan tipográfiai eljárásokat is, mint a nyomdai betűk és a jelek közötti fehér hely stb. A központozás ilyen tág értelmezése magába foglalja a grafikai jeleket is.³³

Védénina szerint a jel hiánya is jel (zéró jelnek hívjuk), és a 20. században az irodalom új utakat kutatva gyakran használta. Ennek a századnak az elején sok író elhagyta az írásjeleket, Védénina szerint ezzel az íróknak határozott céljuk volt: megakadályozni az olvasót abban, hogy gyorsan átfussa a lapot, azaz lassítani az olvasás ritmusát azzal, hogy megnehezítik azt, és így több időt kell szánni az üzenet megfajtására.³⁴

Meschonnic az első nyelvész (ő költő is egyben), aki hosszan értekezik a fehér lapról az általa írt *Írásjelek* fejezetében a *Dictionnaire universel des littératures* című könyvnek. Szerinte a korábbi kritikák a lap fehérjében csak az írásjel elhagyását látták, és nem tekintették egy bizonytalanságot létrehozó eljárásnak, a költészet egy termékeny jelének. Márpedig paradox módon Mallarmé és Apollinaire írásjeleket elhagyó költészete felfedezte a fehér lapot, amely a ritmizálásnak is nélkülözhetetlen módja. Így a fehér nem a hanyatlás és a zavarosság jele, hanem „a fehér és a grafikus elrendezés – amely műveknél eltérő – új alapokra helyezi a ritmust, amely így a beszéd mozgása az írott szövegben.”³⁵ A fehér Meschonnic felfogásában a legfontosabb írásjel, mert a legritmikusabb és a legszubsjektívebb, a legegységesebb konfigurációkra képes.

31 Lásd: KESZLER Borbála, *Fejezetek az európai írásjelhasználat történetéből*, Bp., 1993; Uő, *Írásjelten: Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története*, Bp., 2004.

32 Jean-Claude CHEVALIER, Michel ARRIVE, Claire BLANCHE-BENVENISTE – Jean PEYARD, *Grammaire du français contemporain*, Paris, 1964, 38–39.

33 Ludmilla VÉDÉNINA, *Pertinence linguistique de la présentation typographique*, Paris, 1988, 1.

34 Uő.

35 *Dictionnaire universel des littératures*, éd. Béatrice DIDIER, Paris, 1994, 2935.

A kritikusok szerint a fehér kétfajta lehet, azaz kétféle viszonya lehet a vers nyelvével: megkülönböztetik az ún. üres fehéret, amely a verssorok között és a strófák között húzódik meg, és jelentésre nem tesz szert, és a telített fehértől (*blanc du plein*), ahol a fehér jelentéssel telítődik. Meschonnic szerint is a fehér lap a vers része. Nem csupán a szöveg szegélye, hanem a lap fehérje is belekerül a vers szövegébe. A fehér megjelöli a versben az ismertet és az ismeretlent, a kimondott és a kimondatlan szót egyaránt. A fehérnek poétikai funkciója lehet, ha beágyazódik a szövegbe, és a szöveg megjelöli, vagyis kapcsolódik a mondatszerkesztéshez vagy a szintagmákhoz. „A fehér nem a szöveg idejébe ékelt tér, hanem a szöveg elmozdulása, a mondandó vizuális része”.³⁶ Úgy gondoljuk, hogy a szabadversek fehér része sem mindig telítődik jelentéssel, és sokszor a versritmusban játszik szerepet.

Illyés ugyan nem beszél a szabadvers plasztikusságáról, de versei azt bizonyítják, hogy tudatában volt annak jelentőségével. A szabadvers újbóli divatba jövését a század második felében „nagy fölszabadulásnak” tartja, mert „nagymértékben segíti a vers gondolati elemeinek a kifejezését”.³⁷ Ezen kívül az egyik legnehezebb és legszubjektívebb formának gondolja. Szerinte „ilyet a legnehezebb írni, mert ott, »helyben« kell a poétikáját, a ritmikáját, a megköttöttségét kidolgozni”. Ha megnézzük első, különböző avantgárd lapokban megjelent szabadverseit, láthatjuk, hogy előszeretettel használja ki a rövid és a hosszú sorok adta plasztikus lehetőségeket, beljebb kezd sorokat, így kiemelve azokat. Erre jó példa az *Ék* folyóiratban 1924-ben megjelent *Világosság* című verse, amely ugyan nem tartalmaz versszakokat, de azzal, hogy a 3–5. majd 9–11. verssorok beljebb kezdődnek, külön egységet képeznek a versben, úgy, akár a versszakok.³⁸ Az *Ék* című lapban 1924-ben megjelent *Éjjelben győzni* vers is váltogatja a rövid és hosszú sorokat, amelyek hol a verssor elejére, hol a végére kerülnek, így még vizuálisabbá teszik a verset.³⁹

Illyésnek a vizualitáshoz való vonzódását jól mutatják a korai Apollinaire kalligramma fordításai, és az ebben az időszakban franciául írt képverse is. Később is előszeretettel írt ilyen verseket. Az *Egy év* (1945) kötetben megjelent *Repülő* című vers rövid és hosszú sorok segítségével egy repülő képét adja. Ezt a verset azért is emeltük ki, mert nem a kalligrammák hagyományát követi, hanem a nyomtatott szöveget teszi vizuálissá, azzal, hogy láthatóvá válik a fehér lap és az írás kontrasztja. De ennél a versnél a vizualitás inkább illusztrációja a szövegnek, szemben néhány későbbi verssel, ahol a fehér lap hozzájárul a vers ritmusához, és jelentésre is szert tesz.

Tudjuk egy vallomásából, hogy Illyés vonzódott az írásjelekhez. Az eddig meglevő írásjeleket is kevésnek találta a költő. Viszont ötletesnek tartja, hogy

36 MESCHONNIC, *i. m.*, 304.

37 *A világosság szürrealistája...*, *i. m.*, 668.

38 *Világosság* = ILLYÉS Gyula *Összegyűjtött versei*, III, Bp., 1993, 381.

39 *Uo.*, 382.

a spanyolok a kérdőjelet a mondat elején is kiteszik. Ráadásul irigyli a zeneszerzőket, akik a hangjegyek közé árnyaló jelet iktathatnak be, és még a vonal fölé is odaírhatják: allegro, lento, parlando. Illyés szerint van, amikor a verssor, az ütem fölöslegessé teszi a vesszőt, a pontot, és az lenne mégis a boldog kor, ha szövegünk margójára mi is egyszerűen csak odakanyaríthatnánk: kacagva, fölháborodva, zokogva. Ezért Illyés újszerű írásjeleket követel az újító költőtől.⁴⁰ Talán a vers széli fehér részek súlyával is tisztában volt. Mindenesetre nemcsak a lap fehérje képes a nagyobb szünetet és/vagy a csendet érzékelni a szövegben, hanem az egyedül álló gondolatjelek, illetve a három pont is.

E két írásjelhez gyakran folyamodik a magyar költő is már első verseiben. Egyik kedvelt írásjele a sor végi gondolat jel már a *Dokumentumban* megjelent versekben is megtalálható. Ráadásul a *Csendben és Minden ami veszendő...* című versek a csendet tematizálják. Az egy gondolatjel Michel Favriaud szerint a megszakítás és ugyanakkor újrakezdés jele is: egy kevésbé hangsúlyos újrakezdés, amely a mondatban egy elágazódást vezet be, amelyet a retorikában az anakoluthon képes létrehozni.⁴¹ Tehát az egy gondolatjel szünet és hiány egyben. Széttöri függőlegesen a mondatot és jelzi a mondat törését. Ezzel párhuzamosan a gondolatjel nem akar lezárni. Ha megnézzük a *Szomorú béres* című vers gondolatjeleit, láthatjuk, hogy a beszéd újra indul. Michel Favriaud is felhívja a figyelmet a gondolatjel eme ellentmondásos szerepére:

A gondolatjel kétértelmű, mert megszakít és felfüggeszt. Hangsúlyos és nyitott jel, amely megtöri a mondat linearitását, és az félfordulatot vesz, és függőlegesen elhajlik, tekinthetünk rá, mint az írás ideogrammájára.⁴²

A *Nehéz föld* című kötetben szintén sokszor találunk egy-egy gondolatjelet. Sőt, időnként a három pont is szerepel (lásd például *Búcsúztató*), amely a kihagyást, a gondolat félbeszakítását, a befejezetlenséget jelöli.⁴³ A sor végi, illetve eleji fehér hasonló funkciót tölt be a modern költészetben, mint az egy gondolatjel vagy a három pont: a hiányt, a befejezetlenséget sugallják.

Úgy gondoljuk, hogy Illyés művészetében a fehér nagyobb jelentőségre tesz szert az 1945 utáni költészetében, ami részben köszönhető a naplóírás gyakorlásának. A napi gondolatok, érzések és történések leírását Kozmutza Flóra, Illyés felesége kérte, hogy a költő depressziójával járó írásképtelenségét gyógyítsa. Ilylyés a naplójegyzeteiben 1968-ban így vall: „Ezeknek a lapoknak az lett volna a hivatásuk, hogy valamiféle elvégzett munka érzetét keltsék bennem, s ezáltal megkönnyítsék az idő – az aznapi idő – elviselését.”⁴⁴ A naplóírás és a versírás

40 ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek (1973–1974)*, Bp., 1990, 126–127.

41 Michel FAVRIAUD, *Lorand Gaspar*, Cahier seize, 16(2004), 241.

42 *Uo.*, 124.

43 Lásd: KESZLER, *Fejezetek az európai...*, i. m., 21.

44 ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek (1961–1972)*, i. m., 297.

közötti rokonságot mutatják a versek címei is. Az *Egy év* című kötet felépítése követi a naplóformát, de a *Jegyzőfüzet* kötet cím is a naplókra utalhat.

A fehér papírlap iránti ambivalens vonzalmáról és az üres laptól való félelmeről gyakran vall költőnk e naplójegyzetekben:

Mihelyt gondolatomat papírra kellett vetnem, ha csak egy levelet is, ami először átsuhant a fejemen, a papír értékessége volt, s nem a közlendőmé. Ahogy kezdtem, az előbbit a boltból kellett hozatnunk. Ettől az érzéstől mindmáig nem tudok megszabadulni. Hatvanéves múltam, s fogalmazni nyugodtan csak eldobásra szánt, egyik oldalukon már telegépelt, vagy valami elévült szöveggel telenyomtatott lapokon tudok. Eldobni ezeket is sajnálom, ha a fogalmazással nem vagyok megelégedve. Inkább kivakarnám a rossz szöveget. Sokszor – hosszú munkával – ki is vakarom. Nem becsülöm sokra, mert lényegében nem tartom sem tanulságosnak, sem jellemzőnek az írói kéziratokat; piszkozatok, helyük a szennyesek közt van. Az enyéim jellemzőek lehetnek, nem a gondolati résszel, ismétlem, hanem hátlapjukkal. Már a kézmozdulatban, ahogy a papírért és tollért nyúlok, kiúzhathetetlenül benne van a gondos szegénység élménye. Ilyen író vagyok.⁴⁵

Illyés nevet is ad a naplóírás munkájának, papírfeketítésnek nevezi több helyen, így utalva az írás és a fehér lap kontrasztjára.⁴⁶ Ezeket az írásokat máshol „egérrágtat írásoknak” is becézi. A fehér a költészetének is visszatérő motívuma, sok téli tájleírásának nélkülözhetetlen eleme. Megjelenik a novemberi havas táj az *Egy ősz* című versében az 1928-as első kötetében éppúgy, mint az 1945 utáni kötetekben. A fehér hóban való nyomhagyás motívuma és az írás összekapcsolódik a *Hunok Párisban* című önéletrajzi regényének a végén. A narrátor nemcsak olvassa a várost, azaz a város egyes részei bizonyos párizsi regényeket juttatnak az eszébe, hanem az írás és a séta is egyre jobban összekapcsolódik. Először csak szerkeszt az utcán, majd verset is ír. A szöveg szintjén az írás egyre gyakrabban a járás, lépés az írás metaforájaként jelenik meg.⁴⁷ A regény utolsó sorai, a havas járdán nyomot hagyó narrátor is felfogható az írás metaforájaként:

A járda egyre fehérebb lett. Hó volt ez. Párisban! De a lépések annál feketébb nyomot hagytak benne. Gyenge hó volt, egy érintésre elolvadt. Egy éve voltam

45 *Uo.*, 158.

46 1968-as évnél például a következő sorokat olvashatjuk: „Ha a reggeli nyomás ellenszerül használna ez a féle papírfeketítés, a szalmacséplés micsoda kompromittáló kazlait dönteném épkézláb könyveimre is.” *Uo.*, 299.

47 „Elbeszélés közben az ember, ahogy az események útvonalán ballag, akaratlanul is sok minden részletet elhagy, mint megannyi szívességből vállalt apróbb-nagyobb csomagot.” *Uo.*, 483.

el hazulról. Igen, mindez nagyjából egy év leforgása alatt fordult így körbe (hogy aztán az én fejemben már megállíthatatlanul forogjon), s most már kezdődhetnek a történetek.⁴⁸

Illyés 1945 utáni költészete is bővelkedik a téli zimankókban. A *Lábnymok* és a *Hegyre, hóban* című versek már címükben utalnak tartalmukra. Tanulmányunk szempontjából azonban fontosabb az *Új versek* kötetben megjelent *Fehér* című vers. Itt a hó fútta tájon megjelenik a fehér egér: „Fehéren fehér / Mennyyel valóságosabb a csönd is, hogyha él”. A vers a fehéret azonosítja a Csenddel.

A *Dőlt vitorla* kötetben a fehér táj további jelentésekkel bővül. A verses kötet előszavában Illyés felhívja a figyelmet a versek vizualitásának fontosságára is: „A versek az érlelődő tekintettől szökkenek szárba.”⁴⁹ A telet és a vizualitást tematizálja a kötet nyitó verse is, az *Újévi ablak* képvers. A verssorok egy ablakot jelenítenek a 'hó' és az 'oh' szavakkal. A két betűből álló, és nagyon hasonló szótengerből kiugrik, és rögtön láthatóvá válik négy sor: „hány bukás hány elsikoltott néma / [...] mennyi végső késő / [...] mennyi hiábavaló [...] mennyi halál-tiszta szó”.⁵⁰ A vers formája kiemeli ezt a négy sort, és előbb látjuk, mint olvassuk, illetve értelmezzük.

A tél visszatérő motívuma a verses kötetnek. A *Hideg ház* című versben „kendőből a tél dühe dől”.⁵¹ A *Levél* címűben behavazódott a tavon a jég, és egy éjszaka „mészfehérré vált”⁵² a tó. Ennek a kötetnek a verse a *Szigorú tél* című is, ahol a fehér lap nemcsak a ritmus része, de úgy érezzük, jelentést is kap. Ha a referencialitása felől közelítjük meg a költeményt, több ponton érthetlenné válik. A cím és az első két versszak az sugallja, hogy egy tájleíró verssel van dolgunk. De ebben a kontextusban nem világos a költemény utolsó versszaka: „Sehol egy folt /Nincs védelem/ Semmi sem oly könyörtelen, mint a fehér”. Bár a fehér lehet a behavazott táj jellemző színe, de miért könyörtelen, ha nincs rajta folt?

Ha viszont megnézzük a vers strófászerkezetét és a sorokat, közelebb kerülünk a vers esetleges jelentéséhez. Az első két versszak négysoros, közel azonos szótagszámmal, amely elég gyakori strófászerkezet Illyés szabadverseiben. A harmadik versszak már csak háromsoros, de ezt is előszeretettel használja költőnk. A negyedik versszak ennél rebellisebb, mert az utolsó soráról nehéz eldönteni, hogy külön álló versszak, vagy a negyedik része. Ez utóbbi sejtésünket erősíti meg, hogy grammatikailag erőteljesen kötődik ehhez a versszakhoz, viszont a nagy fehér hely az ellenkezőjét sugallja.

Ha megnézzük a vers rímszerkezetét, további furcsaságokat találunk. Az első két versszak rímképlete alapján is közel áll egymáshoz. Az első nyolc sor-

48 *Uo.*, 602.

49 *Dőlt vitorla előszava* = ILLYÉS Gyula *Összegyűjtött versei*, II, Bp., 1993, 271.

50 *Újévi ablak* = *Uo.*, 273.

51 *Hideg ház* = *Uo.*, 273.

52 *Levél* = *Uo.*, 274.

ban két rímfajta ismétlődik, szemben a harmadik versszakkal, ahol teljesen megváltozik a rímképlet, sőt a harmadik versszak harmadik sora a negyedik sor ún. leszakadó sorával rímel: veszély / fehér. További furcsasága a negyedik versszaknak, hogy első sorának: „Sehol egy folt”, nincs rímpárja. Méltán merül fel az a gondolat, hogy ez a sor valójában a következő sor része, csak elcsúszott és került hangsúlyos pozícióba. Bárhogyan van is, tény, hogy ez a rövid sor azáltal, hogy tipográfiaileg kiemelt pozíciót élvez a versben, különösen fontossá válik.

Ami a lírai alanyt illeti, bár az első versszak szemlélődő pozíciójában is ott van, egyszer fedi fel magát a versben, a második sor igéjében: „Vágyódva léptem ki a tájba”. Ez az ige a *Dólt vitorla* verseinek kontextusában plusz jelentésekkel telítődik. A *Szigorú tél* című verset a *Levél* című követi. Ebben a versben is megjelenik a kilépni ige, és ebben a versben is a lírai én a téli tájba lép ki, amely „mészfehérré vált” a havazásban: „Félek kilépni, – hisz betűket írna / két lábam le a végtelen papírra.” Jól látható, hogy ebben a versben a lépés és az írás metaforája, és a behavazott táj a „végtelen papíré”. Ez a metafora a *Levél a parttól* című vers első sorában is megismétlődik: „hó fehérbe vont, mint egy levelet / A nagy boríték bontatlanul simul. / Nem érinti napokig újra ujj. / E címezést sem kapott / levél minden tartalma én vagyok, / e hét határnyi hó / alatt egyetlen közölnivaló.”

A két másik mű kontextusában a vágyódva kilépés gyaníthatóan nem az egyszerű séta jelentésével telítődik, hanem az írás metaforája lesz. Ebben a kontextusban a vers strófaszerkezete által kiemelt helyzetbe került fehér pedig a lap metaforája. Ha így olvassuk a verset, arra is választ kapunk, miért veszélyes a fehér. De leginkább a furcsa strófaszerkezet válik értelmezhetővé. A sok szünet mintegy játékba hozza a nyelvet, és így a referencialitáson túl a szó anyagsága is. A negyedik versszak a természetlen költőiség félelmét sugallja, az ijesztő csendet, amelyen semmilyen tollvonás sincs. Illyés alkotása nem tesz mást, mint felrajzolja a papírra a hiány és a csend határait, láthatóvá teszi a hiányt, olyannak határozza meg, amilyen.

Rövid elemzéséből is kiderült, hogy Illyés tájleíró versében is összekapcsolódik a táj és szemlélődő érzései, Illyés tája is egy „szubjektív terület”,⁵³ ahol a táj maga a szerző lelki állapota.⁵⁴ A vers szubjektivitása azonban ritmus és a központozás segítségével jelenítődik meg, és a kétkedés is ezeken a jeleken át válik érzékelhetővé. Az írásjelek funkciója (ide soroljuk a fehér lap csendjét is) jelöli a szerzőnek a mondanivalóhoz való viszonyát, azaz a mondatok modalitását.⁵⁵ Így a látszólag tájat ábrázoló költemény képes az írással szemben ér-

53 Fontanille szerint a táj mindig jelentéssel telítődik a nézőpontnak köszönhetően. Jacques FONTANILLE, *Sémiotique du visible*, Paris, 1995, 39

54 Lásd Jean-Pierre RICHARD írását: „egy író tája, talán az író maga, ami alanya és tárgya a saját írásának”. Jean-Pierre RICHARD, *Paysages de Chateaubriand*, Paris, 1967, negyedik borító.

55 Lásd KESZLER, *Fejezetek az európai... i. m.*, 108.

zett szorongás ábrázolására, mert a vers „vallomásos személyességét”⁵⁶ átírja, megváltoztatja a versforma, a tipográfia és az írásjel használat. Merleau-Ponty *Signes (Jelek)* című művében így határozza meg a látszólag másodlagos jelek szerepét:

Az író elhelyezkedik a kiválasztott jelek közé, beszédes módon, és csak azt kéri tőlünk, hogy rendezzük újra a jelentést úgy, ahogy ő a jelek segítségével nekünk mutatja. De vajon a nyelv ugyanazt fejezi ki a szavak között, mint a szavak által? Az által, amit nem mond, és az által amit mond?⁵⁷

Úgy gondoljuk, hogy a modernség jegye nem csak a deperszonalizáció, hanem azzal párhuzamosan vagy azt megelőzve a versek tipográfiája és az írásjelek kölcsönös játéka is. Ezt bizonyítják a 19. század második felének költői (Baudelaire, Mallarmé), akik nagy érdeklődést tulajdonítanak a versek hordozó közegeinek. Erről az új jelenségről az alábbi módon ír Paul Bourget, a 19. század második felének írója és kritikusa: „a könyv egysége felbomlik, hogy átadja a helyet a lap függetlenségének, a lap felbomlik, hogy függetlenítse a verssort, a verssor felbomlik, hogy függetlenné váljon a szó”.⁵⁸ Bourget itt lényegében egy új laptördelésről beszél. Ez a módszer előszeretettel támaszkodik a szavak hálójára, és nem szereti a részekre nem bontható szöveget. Michel Butor szerint az eltérő módon elrendezett szavak egy eltérő nyelvtant hoznak létre, és a szavak vizuális elrendezése éppoly fontos, mint hangzóságuk szerinti elrendezésük.⁵⁹ Meschonnic szerint a szavak elrendezésének, a tipográfiának mindig jelentősége van, mindig egy átgondolt választás következménye: „nincs semleges poétikai tér. [...] A hagyományos tipográfia megszüntetése a logocentrizmus ellen irányul. Mondhatjuk, hogy olyan poétika, amelyet átjár a metafizika”.⁶⁰

56 Kulcsár Szabó Ernő Kassák Lajos bizonyos verseivel szemben használja a kifejezést megrovólag: „...Ki üdvözöl téged születő pillanat? Alanyiség és deperszonalizáció a húszas évek Kassákjánál = KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, *Beszédmód és horizont: formációk az irodalmi modernségben*, Bp., 1996, 127.

57 Maurice MERLEAU-PONTY, *Signes*, Paris, 2001, 72–73.

58 Paul BOURGET, *Essais de psychologie contemporaine*, I, Paris, 1919, 20.

59 Robert MÉLANÇON, *Entretien avec Michel Butor*, *Études françaises*, 1(1975), 78.

60 MESCHONNIC, *i. m.*, 307.

S. SÁRDI MARGIT

Apróságok

Velence, Kemence...

Mindig úgy tudtuk, úgy tanítottuk, hogy a manierizmus modorosságának, a hangzásvilág értelmet legyűrő primátusának egyik bizonyosága a manierista költészet rímtechnikája. Minden magyar manierista (de bármilyen stílusban író) költő közül a legkülönlegesebb rímhármast Rimay János alkotta meg a szelence-kemence-Velence rímekkel:

Mert az te szerelmed
Engem úgy körülvelt,
Mint pézsmát ó szelence,
Az én szívem kívül
Szintén úgy hívült [hevült] el,
Mint tűz miatt kemence,
Mert te szépségedbe
Szívem úgy merült be,
Mint tengerben Velence. (*Én édes Ilonám...*)

Ezek a rímek csak igen művelt, mesterségükben is képzett költőknél bukkan-
nak föl újra, akár variált alakban, így Tóth Árpádnál, Kosztolányi Dezsónél,
József Attilánál.

Mindig állítottam, hogy a Hupikék törpikék-CD-k zenei paródiáira igen-
csak művelt, olvasott szerző/k írja/írják a szöveget. Ne mondja nekem senki,
hogy egy ilyen rím magától keletkezik a tollán:

* A szerző az ELTE BTK Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének nyugalmazott habilitált
egyetemi docense.

Húsz kemencém
van nekem Velencén... (*Sütibolt*)

Igaz, a ma már keresettnek ható *szelence* ebbe a rímhármásba nem jutott be. Éppen a harmadik rím a bizonyosság rá, hogy a versszerző tudatosan és parodisztikusan használta a rímeket:

Reggelre friss cipó
lesz Hami kredencén...

Hogy mennyire nem véletlenül kerültek e rímek a paródiaszövegbe, az mutatja, hogy a szövegíró/k más nevezetes rímpárokat is fölhasznált/ak:

Az ám,
ez az én hazám... (*A Hupikék-völgy*)

Á la József Attila... És egy másik rímklasszikus:

Rég lehullt már az áfonya,
lelkemen a tegnapok lábnnyoma... (*Törpevággy*)

Ennek Radnóti rímpárja az eredetije:

És ott a park, a régi szerelmek lábnnyoma;
a csókók íze számban hol méz, hol áfonya...

Ne becsüljük le a hagyomány erejét. Ott lappang az mindenütt, a tanult ember játékában is.

A lélekcseré

Tizenhetedikként jelzett versében Balassi annak adja okát, hogy él, noha a lélek a szerelmeséhez elszökött tőle – és ezzel egy nagyon szép és elterjedt humanista motívumot honosított:

Csókolván ez minap az én szép szeretőmet,
Szerelmes szájában felejtém én lelkemet,
Lelkem nélkül lévén, keresni elküldém lelkem után szívemet. [...]

De ha kérded, hogyhoggy élhetek lélek nélkül,
Ha lélekkel együtt megyen élet emberbül?
Ne csudáldjad szómot, érts meg csak dolgomot, okát adom ezentül:

Ugyanakkor, mikor lelke tőlem elszökék,
Szeretőm lelkében magamnál megmaraszték,
Ki nagy szerelmemben mégis éltet engem, hogy szinte ki ne múlnék.

Ugorjuk át az azóta eltelt évszázadok parafrázisait a témára, és érkezzünk el a huszadik századi közkultúra szövegeihez. Mindnyájan találkoztunk Szenes Iván és Aldobolyi Nagy György szívcsérés szerzeményével (Tolnay Klári és Páger Antal előadásában lett népszerű):

Orchideák, fehér orchideák,
mondjátok el, hogy szeretem;
orchideák, lila orchideák,
vigyétek hozzá a szívem;
Mivelhogy szív nélkül nincs élet mégse,
hozzátok el az ő szívét cserébe... (*Orchideák*)

Alig elképzelhető, de a motívum egy gyermekek számára készült katolikus népénekben is előfordul. Az ének valamivel a II. világháború után már ismert volt, keletkezéséről nem sikerült megállapítanom semmit. Ma is nagyon elterjedt, és ennek megfelelően több változatban is él:

Jézuska, Jézuska, figyelj most reám,
kis szívem, hű szívem szeret igazán,
szívemet egészen neked adom,
szeress te is engemet nagyon-nagyon!

Jézuska, Jézuska, köszönök, és hazamegyek,
áldj meg, és segíts, hogy otthon jó legyek, (Segíts, hogy otthon is mindig jó legyek,
neked itt egyedül rossz lesz nagyon,
azért a kis szívemet Nálad hagyom.

Bár az internetes előfordulások csak az idézett két versszakát közlik, amelyekben csupán a szív odaajándékozása szerepel, a mai közlésekből hiányzó harmadik strófa kiteljesítette a lélek (szív) cseréjét:

Jézuska, szív nélkül mégsem élhetek,
cserébe add nekem a te szívedet,
így aztán boldog és szent lehetek,
segít engem, s vezet majd a te szíved.

Titkon sírok, ne tudja más...

A jobb sorsra érdemes, maga után zavaros emlékezetet és nem kifogástalan hírnevet hagyott fejedelemné, Apafiné Bethlen Kata hosszú életű bestsellert alkotott meg *Bujdosásnak emlékezetköve* (Lócse, 1726.) című, „házáján és házán kívül”, „maga bűnein titkon kesergő” bűnbánatában írt imakönyvével. A kötet élén a 42. zsoltár személyes indíttatású parafrázisa áll. A több versszakon átívelő, bonyolult szerkezetű mondatok, a remekmívű hasonlatok és metaforák, az önkínzó személyesség („Házi ellenségem a test”, „Titkon sírok, ne tudja más, lett két szemem két sós forrás”), valamint a gyönyörű rímek (sért-ért-tért 'teret'-fért, test-fest-rest-délljest, más-forrás-darázs-marás, felleg-meleg-lecsepeg-meg) művészivé teszik a sokszor földolgozott zsoltárt. A benne alkotott kép (a *forrás* vizénél *ezerjőfüvet* kereső szarvas) még Arany *Toldijának* 4. énekében is visszatér.

A népszerű, 1859-ig tizennégy ízben kiadott kis kötet a népi kultúrában is talált parafrázéalt, elsősorban Erdélyben. Előfordul a kalotaszegi (ökrösi) mulató énekek között:

Sírok titkon, nem látja más,
hull a könnyem, mint kútforrás (*Édesanyám rózsafája*)¹

1941-ben Bözödön (Udvarhelyszék) is fölgyűjtötték:

Sírok titkon, kit más nem lát,
Könnyem orcámon árkot ás.²

Ugyanebben az alakban megtaláljuk a Mezőségen és Moldvában is:

Sírok titkon, kit más nem lát,
Könnyem arcomra árkot ás. (*Ez a világ olyan világ...*)³

Egy variációja több erdélyi községben elterjedt vendégülő dal részeként is előfordul:

Titkon szeress, ne tudja más,
tőled várok vigasztalást. (*Tarka paszur az ágy alatt*)⁴

1 http://www.szepi.hu/nota/nepdal/szoveg/%C3%96kr%C3%B6s/Kalotaszegi_mulat%C3%B3_%C3%A9nekek/lista.html [2015. 04. 20.]

2 http://folkradio.hu/radio/album/felvetel/4057/sirok_titkon_kit_mas_nem_lat [2015. 04. 20.]

3 <http://www.szatmarneptanc.com/index.php?oldal=nepdalok&menu=nepmuveszet> ;
http://album.hagyomanyokhaza.hu/album/felvetel_show.php?id=17892 [2015. 04. 20.]

4 Egyéb tréfás dalok és táncok, 181. sz. 3. vsz.,
<http://ebookbrowse.com/10-egyeb-trefas-dalok-es-tancok-karikazok-pdf-d80606961> [2015. 04. 20.]

Ez a maroknyi példa megsokszorozható volna, ha szisztematikusan gyűjténénk az előfordulásokat. Úgy tűnik, az erdélyiek között sokáig visszhangzott a boldogtalan fejedelemasszony panasza.

Az iskolai argó történeti változatai

Népszerű rejtvényűségünk, a Füles az 1950-es és 1960-as évek fordulóján a következő viccet közölte egyik hátlapján:

- Te Márta, hogy is van a *Tetemrehívás* utolsó versszaka?
- Nézd, apafej, a szövegre nem emlékszem pontosan, de valahogy így volt:

A spiné lestartol az utcára,
csurglizni, zingölni se szívbajos,
csinálja a felhajtást, hogy aszondja,
volt egy lány,
aki úgy rázta át a pacákat,
mint a sicc.

Ezt a viccet én sokszor fölhasználtam pedagógiai célokra, mígnem egyszer arra kellett rádöbennem, hogy diákjaim már nem értik a szavai jó részét. Az *apafej*, a *csurglizni*, *zingölni* időközben kihalt, a *pacák* meg reménytelenül elavult, csak az unokáikkal kommunikálni igyekvő nagyszülők használták olykor-olykor. Így aztán, hogy a pedagógiai célt továbbra is szolgálhassa, az 1980-as évek végén hallgatóimmal újra lefordítottam a versszakot, pontosabban annak hajdani fordítását, hiszen már abban átalakult a „dala víg”, s úgy vélttem, a vicc és a pedagógiai cél kedvéért nem a *Tetemrehívás* utolsó versszakához, hanem a már megszületett szerkezethez kell hűnek maradnunk. Az elkészült fordítás így hangzott:

A spinkó lezúg az utcára,
nótázni, csörögni se majrés,
veri a tamtamot, hogy
volt egy csaj,
aki úgy rázta át a krapekot,
mint a huzat.

A pedagógiai cél mellett egyszeriben kidomborodott, milyen érdekes egymás mellett látnunk két nemzedék iskolai argóját egyazon szöveg „fordításában”. A játék úgy megtetszett, hogy egy évtized múlva, tehát az 1990-es, 2000-es évek fordulóján, amikor az iskolai argó változása a jelek szerint igencsak fölgyorsult, hallgatóimmal újra készítettem egy fordítást. Ez született:

A bige lenyomul a placra,
csipogni, denszelni sem égő neki,
nyomja a fesztet, hogy
volt egy luvnya,
aki úgy verte át a csávót,
mint a szart a palánkon.

Hozzá kell tennem, az utolsó sor csak némi huzavona után született meg, magyar szakos egyetemi hallgatókról lévén szó, talán velem szemben, talán az épülettel szemben érezve tartózkodást, nehezen jutottak arra a végeredményre, hogy nincs jobb változatuk ennél.

A három változat egymás mellett már ad lehetőséget némi összehasonlításra.

1. Szembeötlő jelenség, hogy e harmadik, legmodernebb változat a névelőkön, kötőszavakon és a *volt* állítmányon kívül *minden* szót le tudott fordítani argóra.

2. A harmadik sornak a „dala víg” helyettesítésére szolgáló alakzata mindig azonos tárgyas szerkezet maradt.

3. Ebben a legmodernebb változatban viszont átalakult a „szégyell” megfelelőjeként addig alkalmazott, állítmányként álló jelző (szívbjajos, majrés) szerkezete (égő neki).

4. Az eddig használt jövevényszavak mellett, a „zingölni” után először újra megjelentek az idegen szavak (denszelni, feszt).

Mindemellett én mindedig élvezni tudtam az iskolai argóban rejlő teremtő erőt, a kifejezőképességet, a Sylvester óta annyiszor dicsért képes beszédet, s amíg a hallgatóim megőrzik „kétnyelvűségüket”, addig örülni fogok neki. A szavaimba vegyülő kesernyés ízt az okozza, hogy most először e harmadik fordításnál nekem kellett fölmondanom a *Tetemrehívás* eredeti utolsó versszakát, mert a hallgatóim nem tudták fölidézni a szöveget. Ez számomra rosszabb tapasztalás, mintha csak „argóul” tudták volna elmondani.

Az elmúlt egy-két évben nem voltam abban a helyzetben, hogy az esedékes új változatot egyetemi hallgatókkal elkészíttessem. Egykori hallgatóm, Csuti Emese átvette a játékot, és ceglédi szakközépiskolás tanítványaival újra „fordítottatta” a strófát. Íme néhány változat:

Egy gádzsi lent dzsal a streeten,
be van állva, mint a gerely,
és szarul énekel:
„egyszer volt egy bula,
aki úgy játszott a brével,
mint baba a csörgőjével.” (Zsolti és István, 10. o.)

Telepi kiscsaj kint a streeten
Breakelt, beatelt, és semmit se szégyellt;
Szövegél beállva:
„egyszer volt egy gádzsi,
Ki úgy baszta át a palit,
mint Tomot a Jerry!” (Oki és Dávid, 10.o.)

Kint ledzsal az úttestre,
Rázza-ropja magát,
adja alá az ütemet,
Nyomatja neki:
„volt egy suna,
aki sokszor átcseszett egy pasit.” (Bea és Dóri 11. o.)

Ismerjük el, fantázia és alkotó erő van e variációkban! A fiatal iskolások láthatóan élvezték a feladatot, olykor rímet-ritmust is megpróbáltak újraalkotni. Az angol jövevényszavak nagy száma már nem meglepő, de különösség a cigány jövevényszavak sokasága, ami talán érthető, ha eszünkbe idézzük, hogy ezek a változatok vidéki középiskolásoktól származnak.

Nem tudhatom, mit rendelnek felőlem az égi és ninivei hatalmak, leszek-e olyan helyzetben a 2020-as évek közepén, hogy az esedékes újabb fordítást elvégeztessenem vagy akár csak ösztönözzem. Kollégák, átadom nektek a játékot, hogy játsszátok tovább, amíg csak marad fiatal, aki rendelkezik e „kétnyelvűség” becses erényével, s képes argóra fordítani egy Arany János-strófát.

Az óizlandi eddikus verselés – magyarul

Köztudott, hogy egy sajátos (valamely nyelvhez kötött, később „nemzeti”) verselést akkor tudunk igazán jellemezni, ha azt összevetjük más verselési megoldásokkal, mind az illető költészet történetében, mind összehasonlító irodalomtörténeti távlatban. A magyarban a „klasszikus” és a „nyugati” verselés kibontakozásának történetével sokszor foglalkoztak. Ma már jól látjuk, hogy nem a 18. század végétől kezdődő, vagyis egy későbbi, az írók által vezényelt korszak, hanem a tágan vett 16. század egész kultúrájának átalakulása jelentette a fordulópontot. Ezóta beszélhetünk nyelvünknek oly sokféle poétikai irányba való kifejesztéséről, a kor poétikai tudatosságától – következésképpen az ünnepelet Bartók István tevékenységétől – elválaszthatatlanul. Akkori fordítóink, későbbi műfordítóink pedig megkísérelték nemcsak a klasszikus és kortárs európai verselést átültetni a mi nem-indoeurópai nyelvünkre, hanem később akár az indiai vagy perzsa verselés magyar nyelven való utánzását is. Az eredetihez közel álló módon tudták visszaadni a finn *Kalevala* (különbön nem is olyan egyszerű, és különféle fejlődéstörténetekkel magyarázott) verselését – legalább négyféle, egymással sem mindenben egyező magyar metrikával. Az erre vonatkozó kommentárok igen ritkán – és akkor sem érvek alapján – még arra is utaltak, hogy a finn és a magyar „alliterációnak” vannak hasonló vonásai is (ami pedig csak hallatlanul távoli összefüggésben értelmezhető, már csak a két nyelv szókezdő fonémarendszereinek különbözősége miatt is).¹

Meglepő módon nálunk többször vetették egybe az „óizlandi” és a magyar verselés lehetséges rendszerét is. Ennek során azonban nem az óizlandi verselés leírása, hanem egy „modern magyar metrika” megteremtése volt a cél. Eh-

* A szerző az ELTE BTK Néprajzi Intézete Folklore Tanszékének professor emeritus oktatója.

1 Bizonyos mértékig utalhatok az általam szerkesztett iskolai (ám szövegű) válogatásra, amely Vikár Béla fordítását közli, itt-ott „jobbítva”, azaz metrikailag Lönnrot szövegéhez közelebb hozva a magyar verssorokat. Lásd: *Kalevala: Válogatás*, szerk. VOIGT Vilmos, Bp., 2006 (Európa diákkönyvtár), 173–187.

hez a törekvéshez háttér-információként is érdemes tehát külön is tárgyalni az óizlandi verselés néhány sajátosságát: pontosabban ennek igen régi szövegeit, a *Verses Eddát*.

Amint köztudott, a ma is beszélt északnyugati germán nyelv, az (új)izlandi középkori előzménye az „(ó)izlandi”, amelynek versanyagát a 10–13. század közötti korból sok száz kéziratban és sok ezer sornyi szövegből ismerjük. E „helyi nyelv” ilyen gazdag költői használata társtalan az akkori Európában és máig izgathatja a költészettel foglalkozókat. Egyébként a magyar metrikák ugyanilyen sajátosak Európában – érdemes is ilyen szempontból is foglalkozni velük. Az európai filológia ezen „eddikus” versekről mindig is tudott, tudományos kiadásuk immár a 18. század óta szakadatlanul folyik. Időnként magyar skandinavisták is akadtak, akik foglalkoztak ezzel a költészettel.² Az is köztudott, hogy az óizlandi költészetnek két nagy tömbjét különböztethetjük meg: az ún. *Verses Edda* a mondott időszakon belül a régebbi – mitológiai és hősi történeteket ad elő, amelyek germán előzménye és hátere nyilvánvaló. Az ilyen versek szerzőit nem ismerjük, műfaji és metrikai megoszlásuk azonban jól elhatárolható. A másik tömb: már az európai feudalizmus korának „udvari” költője, a *skáld*, aki ismeri a régibb versformákat, ám ehhez képest gazdagon továbbfejlesztett és bonyolult metrikát használ. A fejedelmeket dicsőíti, és költői öntudatról is tanúbizonyságot tesz, ráadásul gyakran szerelmi bánról és a sors általi hányattatásról szól – ami bizony különbözik a *Verses Edda* témáinak világától. Noha a tartalmilag és formailag bonyolult skáldversekből legtöbbször csak töredékek maradtak ránk, ez a metrika is igen pontosan leírható – a kiváló óizlandi „poétikák”, elsősorban Snorri Sturluson 1222 körül készített tankönyvszerű összegezése (*Háttatal*)³ jóvoltából, amely maga is költemény, és 102 strófában egy-egy (tudatosan 10x10, azaz összesen 100) példával mutatja be a versformákat és azok változatait. Egyébként már 1140 körül készült egy hasonló („rég”-nek nevezett) áttekintés (*Háttalykill inn forni*), amely ugyancsak egy 41 kettős strófából álló költemény formájában körülbelül ugyanannyi, a skáldok által használt versformát sorolt fel, és maga is felírta a *clavis poetica* megjelölést. A középkori poétikai és ritmikai oktatás is példaként lebeghetett az összeállítók előtt. Végül a *Háttalykill* (szó szerint ’*clavis metrorum*’) 1432 előtt keletkezett és 90 strófában sorolja fel a különböző verselési megoldásokat. Priscianus és Donatus nyelvtanait követi, ám a szerző a maga izlandi metrikai környezetét természetesen e keretbe be-

2 Minthogy ezek nálunk közismert tények, amelyekről például a *Világirodalmi Lexikon* megfelelő címszavai jó tájékoztatást adnak, ezekre külön nem is hivatkozom.

3 Itt és a következőkben az óizlandi szavakat és szövegeket némileg egyszerűsített átírással adom, ám az eredetinek megfelelő módon. A sajátos betűket olykor helyettesíteni kellett. (Így az ékezettel ellátott *q* betű e dolgozatban *q̄* betűvel van helyettesítve. De ez zavart nem okoz az „értők” körében. A közismert szavakat (pl. *Völund*) a nálunk megszokott írásmóddal említtem. A szövegpéldákat a régebbi átírásban (Hildebrand nyomán Gering) adom.

illesztette. Még a 13. század közepére datálható, ún. *Harmadik grammatikai traktátus* is tartalmaz ilyen, a verselésre vonatkozó megjegyzéseket.⁴

Csak a biztonság kedvéért írom ide, hogy mind e „poétikákban” idézett szövegpéldák, mind az összeköltő szövegek természetesen óizlandi nyelven íródtak.

A 19. század végi magyarországi filológusok (gyakorlatilag a német földön egyetemre járó germanisták)⁵ ismerték legalább a *Verses Edda* metrikáját. Meltzl Hugo, Heinrich Gusztáv, Wlilocki Henrik, Wigand János, és valószínűleg Katona Lajos és Szász Károly tudtak erről. 1894-ben a Kisfaludy-Társaság Évlapjaiban⁶ jelent meg Léderer Ignác tollából a *Helgi*-dalokból készült magyar fordítás, amely szándéka szerint az eredeti verselés magyar metrikai megfelelőjét adja. A szerző nem más, mint a „modern magyar metrika” legismertebb úttörője, Gábor Ignác (1868–1944/45 tele).⁷ Ugyanő 1903-ban 7 *Edda*-dal fordítását teszi közzé *Edda-dalok* c. kötetében. Ez 1911-ben egy második kiadásban is napvilágot látott, változatlan szöveggel. Gábor ugyan Heinrich Gusztávot nevezi mesterének, ám maga Párizsban (és nem német földön) járt egyetemre. Kiváló nyelvérzéke volt, és 1929-ben a héber verselés eredetéről szóló, német nyelvű füzeté is megjelent. (Most nem foglalkozunk azzal, hogy 1908-ban *A magyar ősi ritmus* címmel nagy hatást kiváltó tanulmányt jelentetett meg, amely egy „tagoló” rendszerű történeti magyar verstan körvonalait adja. Ez a vita máig se ült el, és mind Gábor Ignác, mind az őt idézők alkalomadtán ismétlik óizlandi verselési példáit is, ám azt nem tartották szükségesnek, hogy ezek eredeti körülményeire is kitérjenek.) Voltaképpen az ő fordítási gyakorlatát követték a *Verses Edda* későbbi magyar fordítói:⁸ Szász Béla (1938), Tandori Dezső (és N. Balogh Anikó), valamint Bernáth István (1967-től kezdve több kiadványban is). Azok a költők (Gulyás Pál, Weöres Sándor), akik lefordítottak egy-egy óizlandi verset, ezt a magyar metrikai közvéleményt ismerték, vagy

4 A számos modern áttekintés közül az alábbi ajánlom figyelembe: Klaus VON SEE, *Germanische Verskunst*, Stuttgart, 1967 (Sammlung Metzler, Realienbücher für Germanisten, Abt. E: Poetik, M67). Egy közönséges lexikoncímű szót messze meghaladó színvonalú szócikk: BERNÁTH István, *Nyelvtani értekezések = Világirodalmi Lexikon*, IX, főszerk. SZERDAHELYI István, KIRÁLY István, Budapest, 1984, 492–493.

5 Sajnos a magyarországi skandinavistikának, ezen belül az óizlandival való foglalkozásnak mindmáig sincs történeti áttekintése. Csak elszórt megjegyzésekben találunk ilyen hivatkozásokat.

6 *Az Edda Helgi-dalaiból, Ó-izlandiból fordította LEDERER Ignác, A Kisfaludy-Társaság évlapjai*, 29(1894–95), 99–122.

7 Munkásságáról népszerűsítő áttekintést ad: *Gábor Ignác tudós és pedagógus*, szerk. BÍRÓ Ferenc, SZABÓ Ferenc, Bp., 2009.

8 Lásd: *A Verses Edda*, Ó-skandináv eredetiből fordította SZÁSZ Béla. Budapest, 1938. – *Edda. Óészaki mitológikus és hősi énekek*. Válogatta, szerkesztette, a nyersfordítást készítette, jegyzetekkel ellátta és az utószót írta N. BALOGH Anikó, fordította TANDORI Dezső, Bp., 1985. – Bernáth István fordításai közül lásd a legutóbbi: BERNÁTH István, *Skandináv mitológia*, Bp., 2005. Az alábbiakban ezekből a kiadványokból idézek. Ők különböző, általában meg nem nevezett, de gondos filológiai kiadványokat használtak, ezért itt-ott például a nevek némileg különbözhetnek egymástól. Ugyanez vonatkozik egyes stórfák sorrendjére (és számozására) vonatkozóan is.

segítőkik ezt a felfogást közvetítették hozzájuk. Magukban az ilyen tartalmú kiadványokban azonban legfeljebb igen rövid tájékoztatást kapunk az óizlandi verselésről.

Voltaképpen csak nem is olyan régen és két helyen történt meg e verselés bemutatása. Szepes Erika és Szerdahelyi István áttekintése⁹ a „hangsúlyszámláló alliterációs vers” csoportjába osztja és „az ógermán vers” névvel illeti, és inkább „germán” távlatokat említ, példája sem óizlandi, hanem az ófelnémet *Hildebrand-ének*. Elismerően szólnak Bernáth István megoldásairól és a *Világirodalmi Lexikon* számára írt szócikkeiről. Idézik a német verselés néhány fontos áttekintését, ám éppen az óizlandi verselést ebből a különben nem téves paragrafusból nem lehet felismerni (és néhány fogalom itt is homályosan kerül elő).

Noha mind az „óizlandi” címszavak felelőse, Bernáth István, mind a *Világirodalmi Lexikon* szerkesztője, Szerdahelyi István kifejezetten érdeklődött a metrika iránt, a témánkba vágó ismereteket csak igen rafinált módon lehet megtalálni a lexikon húsz kötetében. Bernáth szócikkeiben egyetlen megoldást találunk. A *Verses Edda* metrikáját a nagy „Edda” címszóba rejtve 25 keskenyhasábú sorban találjuk.¹⁰ Ebben utalnak a *fornyrðislag* és a *ljóðahátt* címszavakra.¹¹ A *szkaldikus költészet* igazán nagy címszavat kapott,¹² ennek elején veti össze Bernáth az „eddikus vers” és a „szkaldikus vers” kategóriáit, ám itt csak címszóként utal a metrikára, és ezt a strófikus formára utalva érzékelteti. Szerencsére Bernáth írta a *germán verselés* címszót is.¹³ Ebben felsorol óangol, ófelnémet, ószász költői alkotásokat is. A címszó végén említi a germán metrika legfontosabb kézikönyveit is. Az évszámokból látjuk, hogy legalább húsz év alatt készültek a lexikon-szócikkei, és időközben, ha nem is a magyar, de a germán metrikai kutatás bizony megváltozhatott.

Annak ellenére, hogy a külföldi világirodalmi lexikonokhoz mérten igazán gazdag és pontos információt ad a magyar mű, több fontos kérdést illetően azonban mégis túl rövid, hiányos, pontatlan. Vonatkozik ez a kiindulópontokra, a legrégibbnek tekinthető jelenségek megnevezésére, valamint a *Verses Edda* metrikájának továbbfejlődéséről mondottakra egyaránt. A legfontosabb két tévedés az, hogy ez a verselés (mind a germán nyelvekben, mind az óizlandiban) nem „hangsúlyos” és nem „alliteráló”, hanem nyomatékokra épül és törímeteket használ.

Anélkül, hogy a germán verseléstörténet egyébként szövevényes kérdéseit sorra vennénk, érdemes egy pillantást vetni e téma kutatástörténetére.¹⁴

9 SZEPES Erika, SZERDAHELYI István, *Verstan*, Bp., 1981. 480–482.

10 *Világirodalmi Lexikon*, II, 1972, 950a hasáb.

11 *Világirodalmi Lexikon*, III, 1975, 275b–276a, illetve 7. kötet, 1982, 350ab.

12 *Világirodalmi Lexikon*, XIV, 1992, 489a–493b.

13 *Világirodalmi Lexikon*, III, 1975, 511b–512b.

14 A nagyközönség számára készült, ám igazán pontos és áttekintő munka: Rudolf SIMÉK, Hermann PÁLSSON, *Lexikon der altnordischen Literatur*, Stuttgart, 1987 (Kröners Taschenausgabe Band 490). Élete végén Bernáth is ezt használta kommentárjaihoz.

Minthogy a „régii” verses szövegek az óangolban, az ószászban, az ófelnémetben és természetesen az óízlandiban évszázadok óta ismertek voltak, a modern kiadásokban (ha kellett) strófákra is tördelték ezeket, a „versforma” is minden olvasó számára látható volt.¹⁵ Azt viszont csak Snorri és a már említett óízlandi verselési felsorolások ismerői tudták, hogy milyen sok külön szóval nevezett formát különböztettek meg egymástól az óízlandi „metrikai” ismeretekkel rendelkezők.

Nagyot fejlődött a germán verselés kutatása a 19. század végén. Bizonyos előtanulmányok után a fonetikus Eduard Sievers 1893-ban jelentette meg az első áttekintést a germán verselésről, *Altgermanische Metrik* címmel. Nem sokkal később megkezdett előtanulmányok után jóval később, 1925-ben jelentette meg Andreas Heusler a maga áttekintését, *Deutsche Versgeschichte mit Einschluß des altenglischen und altnordischen Stabreimverses* címmel. Noha a két szerző véleménye egymástól sokszor különbözik, a keretek és a megnevezések azonosak. A két világháború között sok kérdésben továbbfejlesztett, egymástól is különböző felismerések fogalmazódtak meg. Ezek főként a különböző „hangsúlytípusokra” és a szótagok számlálásának nehézségeire, a versszakok egészének mondattani felépítésére – azaz nem is annyira az eddikus költészetre vonatkoztak. Az 1960-as években olyan új áttekintések láttak napvilágot, amelyekben már az egykori előadásmód rekonstruálását is megkísérelték. Itt azonban még mindig sok az ismeretlen összefüggés. Az új áttekintések sem elsősorban az óízlandi metrika területén hoztak új eredményeket.

Ami e témakör magyar ismeretét illeti, Gábor Ignáctól kezdve mindenki idézte Sievers és Heusler nevét, Bernáth időnként felsorolt újabb műveket is. Igazán meglepő volt, amikor Szerdahelyi a *Világirodalmi Lexikonban* a „Stabreim” és „Stabreimvers” címszavait közölte.¹⁶ Ez ugyanis más felfogást tükröz, mint amit egy évtizeddel korábban kiadott *Verstanában* olvashatunk (és aminek értelmezése voltaképpen hiányzott a lexikon „germán verselés” címszavából). Sajnos, az itteni bemutatásban is megtartotta a „hangsúly” és „alliteráció” elnevezéseket.

Éppen az óízlandi szövegek alapján jól leírhatunk egy régi, mégis már állandósult verselési megoldást.

15 Megint csak az egyszerűség kedvéért említem meg, hogy a Verses Edda szövegei a szóbeliség keretében alakultak ki és ezeket ilyen előadásban használták. Még a leírt szövegváltozatok is ezt a célt szolgálták. Ugyanakkor a skáldika már írott szövegeket (is) hozott létre és használt, noha még a bonyolult metrikáról és a körmönfont szemantikáról az egykorú források alapján is tudjuk, hogy a költők emlékezetből alkottak és ilyen módon adták elő verseiket – olykor egyetlen éjjel fogalmaztak egy egész hősi, dicsérő verset. A közönség és a „poétikával” foglalkozók pedig százzszámra tudtak fejből idézni skáld-vers-strófákat! Az ízlandi irodalom kutatói számára nyilvánvaló, milyen sokáig a „hallott” – és nem a „leírt” vers volt az általános.

16 *Világirodalmi lexikon*, XIII, 1992, 495b és 496a–497a.

A sztichikus versformában az alapegység a „rövid sor” (németül: *Kurzzeile*), amelyben van a metrumban összekapcsolható két „nyomaték” (*Hebung*). Két ilyen rövid sor ad egy „hosszú sort” (*Langzeile*). A hosszú sor két részét a „törím” (*Stabreim*) kapcsolja össze: a második rövid sor első szótöve (*Hauptstab*, a mai izlandiban *höfuðstafur*). Ezt az alábbi példákban így jelöljük: (1) fonetikailag összekapcsolható az első rövid sor bármelyik (2), vagy mindegyik (2 és 2) nyomatékos szótagjával. A második rövid sor második nyomatékos szótagja (3) viszont ki van zárva ebből a fonetikai összekapcsolásból.

Példa a *Völuspá* többször megismételt (a 44., 49., 58.) versszakára, amely az elkövetkező világvégre utal (zárójelben az említett jelöléssel azt érintett szótag után):

Geyr (2) *nú Garmr* (2) *mjok*
festr (2) *mun slitna*
ffjqlþ (2) *veitk fróþa*,(2)
umb ragna (2) *røk*,(2)

fyr Gnipa (1) *helli*, (3)
en freki (2) *rinna!* (3)
fram (1) *sék lengra* (3)
rõmm (1) *sigtíva*. (3)

Ez a példa a *Verses Eddában* megszokott „epikus” *fornyrðislag*-strófa: négy azonos felépítésű hosszú sorból áll (ez a sztichikus jelleg), amelyek szövege tartalmilag nem megy át a következő hosszú sorba. Maga a strófa is zárt egység: egy mondanivalót közöl. Még az is jól megfigyelhető, hogy az első rövid sorok felvetnek egy állítást (ezért másik német nevük: *Anvers*), majd ezt vezeti le a második rövid sor (*Abvers*).

Sajnos a magyar fordítások képtelenek voltak következetesen visszaadni ezt a strófasszerkezetet (és tartalmilag is változtattak rajta). Pedig más *fornyrðislag*-strófák fordításában ők is megmutatták, hogy ez lehetséges.

Szász Béla fordítása:

Hél ebe (2) ordítóz (2)	odvában (1) üvöltve (3)	nem jó a (3), mivel törímet adna
Széttörnek (2) a láncok,	szörnyek (1) szabadulnak (3)	nem jó a (3), mivel törímet adna
Én messzire (2) látok,	megmondom (1) ma (3) is már (3)	a (3) helyett az <i>m</i> hang kétszer van ismételve
Ázok viadalmát (2),	világoknak (1) végét (3)	nem jó a (3), mivel törímet adna.

Tandori Dezső fordítása:

Vonít most Garm (2) veszettül török a bilincs,	a Gnipa (1) – barlangnál, (3) fut Fréki tüstént.	egyáltalán nincs e sorban törím
---	---	---------------------------------

Látom messzibb jövőben	– ōs tudások tudó ő –	egyáltalán nincs e sorban tőrím
hatalmasok (2) hulltát, (2)	hadistenek (1) gyászát.	

Az érthetetlen rövid sort nem is említve (talán „ōs tudások tudója ő” a helyes szöveg), a minden rendszer nélküli alliterációk félrevezetik a magyar olvasót az eredeti verselést illetően.

Bernáth István fordítása (itt a 44. strófa):

Vonít Garmr veszettül	Gnipahellir-kőnél:	egyáltalán nincs tőrím a sorban
béklyója fel(2)pattan,	szabadul a Farkas (1) –	az (1) tőrím rossz helyen van
Ősi múltba (2) nézve	messzi (1) jövőt látok:	
Istenek Végzetét (2),	vitéz (1) istenekét.	sajnos a két sor végi szó rímel

Viszont a sztichikus és strófikus szerkesztést a magyar szerzőknek sikerült jól lefordítani.

Ami a tőrímet illeti, itt a mássalhangzók csak egymással kapcsolhatók össze, de az *sk-*, *sp-*, *st-* kezdetek egyenértékűek¹⁷ Első tekintetre ennél meglepőbb, hogy bármelyik magánhangzó bármelyik magánhangzóval alkothat tőrímet. A tőrím nem mindig a szó elején álló hangokat, hanem a jelentéssel bíró „szótöveket” használja. Ugyanez érvényes az összetett szavakra is. A rövid sorokban a szótagok száma nincs meghatározva, két szótagtól akár hat szótagig is terjedhet. Természetesen mindezek a szabályok nem egyetlen soron vagy versszakon belül érvényesek. A versszakok sorai nem „folytatják” a tőrímet, minden hosszú sor egymagában ad ilyen egységet.

Például (Völuspá 19. versszak):

<i>Ask (2) veitk standa,</i>	<i>heitir Ygg(1)drasils, (3)</i>	
<i>hór (2) baþmr ausinn</i>	<i>hvíta (1) auri; (3) ausinn és auri</i>	nem alkothatnak tőrímet
<i>þaþan koma dǫggvar (2)</i>	<i>es í dala (1) falla,</i>	
<i>stendr æ (2) of grónn</i>	<i>Urþar (1) brunni.</i>	

17 Pontosabban ez az ún. *Gnystuduls* rendszere, amelyhez később az *sl*, *sm*, *sn* szókezdéseket is hozzáadták, úgy, hogy ma hat osztálya van ennek a sajátos csoportnak. Lásd: Ragnar Ingi ADALSTEINSSON, *Ljóðstafurinn s í íslenskum kveðskap. Són. Tímarit um óðfræði 3:59–85*. Sajnos, a “studul” fogalmáról hazai metrikusaink eddig nem értesültek. Ez nem óizlandi, hanem modern megnevezés, a sorok közötti és ezek feletti metrikai összekapcsolási szabályokra vonatkozik.

Szász Béla fordítása:

Ismerem (2) Yggdrasilt, (2)	az öreg (1) kőrisfát, (3)	
Fehér (2) felleg (2) fészkel (2)	a fa (1) koronáján, (3)	ritka a hármastörím
Honnan (2) a harmat (2) hull (2)	völgyekre, hegyekre, (1)	az (1) nem lehet a (3) helyén
Örökzölden (2) ott (2) áll (2)	az Urd (1) forrásánál. (3)	ritka a hármastörím-

Tandori Dezső fordítása:

Tudok egy (2) kőrist,	neve Ygg (1) draszill, (3)	
szép szál fehér (2) fa (2)	nedvesség fürdeti, (1)	az (1) nem állhat a (3) helyén
Harmatot hullat	völgy-ölekbe:	nincs törím
örökzölden Urd (2)	forrása felett áll.(1)	az (1) nem állhat a (3) helyén

Megjegyezhetjük, hogy Tandori felfigyelt arra, hogy az óizlandiban igazában nincs névelő, és ezt magyarul is visszaadva „súlyosabb”, „általánosabb” lesz a vers megfogalmazása.

Bernáth István fordítása:

Ismerek egy (2) kőrist,	neve Ygg (1) drasil, (3)	
óriás szál, fehér (2)	nedv fürösztí, (1)	(1) nem állhat a (3) helyén
hull (2) a völgyekbe	harmatja (1) alá, (3)	
örökzöld, (2) lábánál	Urd (1) forrása buzog.	

A *fornyrðislag* szó szerinti értelme 'ősi-szó-ütés', amely minden archaikus kapcsolata ellenére is az *ictus* (magyar: *ütem*) szavak szemantikájára is emlékeztet. Egyébként Snorri használta, ha nem is legelőször, ám legrégebben.

A másik eddikus strófaforma ebből fejlődött ki. Általában a „gnómikus”, vagy „párbeszédes” költemények formájának szokás nevezni. Ez a *ljóðaháttir* (szó szerint 'dal-mérték, versszak-mérték'). Az ilyen metrumú ránk maradt alkotások azonban maguk is lehetnek igen régiek.

Ez is a sztichikusból a strófikusba fejlődést tanúsítja. Amikor már strófákban írnak, e forma két egyenlő felépítésű részre tagolódik. Az első hosszú sor olyan, mint egy *fornyrðislag*-sor: két-két nyomaték között alakítják ki a törímeket. A következő, a harmadik sor voltaképpen egy (általában az előbbihez képest több szótagú) sor, amelynek két nyomatéka egymással alkot törímet. Ugyanez a helyzet a versszak második felével, 4–5. és 6. sorok is.

Példa a *Hávamál* 2. versszakára:

Ugyanitt a rövid sorokból álló hosszú sorokban (a nyomtatásban ezek az 1. és 2., valamint a 4. és 5. rövid sorok) a következő számú nyomatékokat találjuk: 1. versszak = 2 + 2 és 2 + 2, 2. versszak = 2 + 2 és 2 + talán 3, 3. versszak = 2 + 2 és 2 + 2, 4. versszak = 2 + 3 és 2 + 3, 5. versszak = 2 + 2 és 2 + 3, 6. versszak = 2 + 4 és 2 + 2, itt a strófa végére még egy hosszú és egy teljes sort is oda írtak: ezek nyomatékainak száma 2 + 3 és 3 (a teljes sorban), 7. versszak = 2 + 3 és 2 + 2, 8. versszak = 2 + 2 és 2 + 2, 9. versszak (ez utólag, a 8. versszak kommentálása-ként került ide) = 2 + 3 és 2 + 3, talán 4, 10. versszak = 2 + 3 és 2 + talán 4.

A példákat nem könnyű egyetlen sorozatba illeszteni, és a különböző variánsok e tekintetben sem mindig egyeznek. Annyi azonban felismerhető, hogy a második rövid sorban tendencia a három nyomatékos fogalmazás. Egyébként, minthogy Snorri ismerte és idézi a *Hávamál* szövegét, számára sem volt furcsa, kijavítandó ez a megoldás.

A rövid sorok, és a hosszú sorok lezárt jellege itt még feltűnőbb. Mivel a *Hávamál* életbölcseességeket közöl, különösen a 3. és 6. sorok szentenciázó megfogalmazásúak, a kutatók szerint ez régi, szinte még a hivatásos költészet előtti fokozat. Vagy az egész hat rövidsoros versszak egyetlen bölcs tanácsot ír le, vagy az 1–3. sorok ilyen mondatához a 4–6. sorok újabb szöveget, parafrázist illesztnek.

A versszakok között csak tematikai összekapcsolás van, metrikai nincs.

Az a megoldás, hogy egy „epikus” versmértékű teljes sor után egy annál rövidebb, annak a metrikáját megváltoztatva megőrző sor jöjjön, nem ismeretlen a világirodalomban. Legismertebb formája az antik *disztikhon*, amelyben a rövidebb 2. sor önmagában két, egymástól cezúrával elválasztott részből áll, amelyek metrikája azonos. Az ilyen formát követő *leoninus* versforma még inkább hangsúlyozza a sormetszeteknek egy metrikai szimmetria két oldalára helyezését.

Komoly szerző sosem állította, hogy a *ljóðahátrr* a különben a gnómius mondanivalót rendkívül gyakran kifejező *disztikhon* leszármazottja lenne. Ám a középkorban poétikai iskolákat kijáró óizlandiak ezt az antik formát ismerték. Sajnos, a magyar fordítók nem figyeltek fel erre, pedig ez megkönnyítette volna munkájukat és magyarul is jól értelmezhető strófákat eredményezett volna.

Egyébként a *ljóðahátrr* történetéről többféle elképzelés alakult ki. A legkorábban kialakult nézet szerint a *fornyrðislag*-ban meglevő hosszú sor ismétlő, összegező jellegű fejleménye, amely kiváltképpen hatásos volt gnómius szövegekben, ahol a „teljes sor” alkalmas volt a tanulságok levonására. Példa (*Hávamál* 88. versszak):

<i>Akri ársǫnum</i>	<i>trui engi maþr</i>	Hamar vetett rozsban	ne higgyen az ember,
<i>né till snimma syni:</i>			sem frissen jött fiúban:
<i>veþr ráþr akri,</i>	<i>en vit syni,</i>	idő kell árpanak	és okos fiúnak,
<i>hátt es þeira hvárt.</i>		megváltozik mindkettő.	

Minthogy a versszakok szerkesztése bonyolultabb, mint a *fornyrđislag* esetében, és van, ahol soronként számlálták a nyomatókokat – ami a skáld versekben is megtalálható –, a gnómikus vers egyes megoldásait a skáldika hatásának tekintették. Tanulságos, hogy még a fejlettebb strófákban is a *Zeilenstil*, és nem a *Hakenstil* /Sievers/ vagy *Bogenstil* /Heusler/ megnevezésével érvényesül: vagyis a sor végén a mondat vagy egy önálló része véget ér, nem kapcsolódik a következő sorhoz, mint a sokféle *enjambement*, sőt akár a *tmesis* eseteiben – amelyek viszont előfordulnak a skáld-versekben. A magyar fordítók valamit észrevettek ebből, ám nem tudták pontosan visszaadni.

Egyébként néhány kétes példa mégis ismert. A különben is rendezetlen szövegű *Atlakviða* 14. versszaka után következő sorok (általában a 15. versszak 1–3. soraiban) ilyen egymásba kapcsolódó szószerkezetet tartalmaznak, legalább három sorban:

<i>En þar drakk Atli</i> (egy rövid sor hiányzik)	Ottan iszik Atli (hiányzik)
<i>vín í valhǫllu,</i>	bort harci csarnokban, öröket kiküldve,
<i>verþir sǫtu úti,</i>	hogy figyeljék Gunnart
<i>at varþa Gunnari</i>	

Ezt a ritka szerkesztést (legalább három rövid sorban folytatódik ugyanaz a mondat) nem fedezték fel a magyar fordítók, sőt éppenséggel épp e versszakban igen határozottan lezárták az egyes rövid sorokat.

Érdekes a Snorri és mások által *málahátrr* néven említett formáról külön is szólni. Ezt a *Verses Edda* alapul vett verseléséhez képest későbbi fejleménynek tekintik. A szó 'mál-metrum' jelentésű, és eredetileg nyilván arra utalt, hogy a *Verses Eddában* többször is előforduló „műfajnév” (*mál*) ilyen formájú. Közülük az *Atlamál* az ilyen, minden rövid sor ötszótagos. A szótagszámlálás nem jellemző a *Verses Edda* dalaira, viszont különféle változatokban igen fontos a skáldok metrikájában. Az 1. versszak:

<i>Frétt hefr ǫld ófǫ</i>	<i>þás endr of gǫrþu</i>	öreg rege szólt	hogy összejöttek
<i>seggir samkundu:</i>	<i>sú vas n fáestum;</i>	hajdan a hősök	és hasznuk sem lett;
<i>óxtu einmæli,</i>	<i>yggþ vas þeim síþan</i>	titkolt tanácscon	törtek vesztére
<i>ok et sama sunum Gjúka,</i>	<i>es vǫru sannráþnir.</i>	Giúki-fiak ellenében,	és igazság nélkül.

(Az utolsó két sor nem ötszótagos.)

Szász Béla fordítása:

Régi rege mondja	rejtőzve hogy' jöttek
Hősök hajdan össze.	Haszon nem lett ebből,
Titkon tanácskoztak,	többek veszte lett az,
Giúkiak rászédve	gonoszul, galádul.

Tandori Dezső fordítása:

Viszályról vett hírt a világ;
találkozóra gyűltek,
titkon termett szó
Giuki fiaira átkot

hajdan, hogy a hősök
nem, gyönyörűségre:
szörnyeket szabadított rájuk,
és rút árulást.

Szász mindvégig hatszótagos rövid sorokban fordít, ám a törímekeket jól adja vissza. Tandorinál két rövid sor (véletlenül) ötszótagos, de egyébként e strófa a *fornyrđislag* szabályait nem mutatja, és olyan szótagszám-szabadságot tükröz, ami tőle szokatlan. Sőt, sajnos, a szöveg elég érthetetlen, pontosabban zavaros. Pedig egyszerű, szó szerint: „a régi időkben beszéltek arról, hogy tanácskozni jöttek össze a vezetők, amelyből nem sok jó származott; a titkos beszédekből szörnyű dolgok következtek Giuki fiaira, elárulva az igazságot”. Persze, a magyar nyelv általában hosszabb szavai és más mondatszerkezete nehezé teszi a rövid sorokba fordítást, hát még ha azok ötszótagosak. De azért ez lehetséges.

Nem csoda, hogy ilyen magyar strófákat olvasva senkinek sem lesz kedve tovább nézni a szöveget. És azt bármilyen lelkes előszó vagy utószó sem éri el, hogy hihető legyen: az eredetiben ezek élvezhető költemények, jól komponált tartalommal és felismerhető, érdekes metrikával – és éppen ennek az éneknek az esetében egy sajátos változatban. Egyébként a szakkutatás szürkének, monotonnak, költőietlennek, pongyolának, melankolikusnak szokta nevezni ezt a dalt, összevetve a sokkal rangosabb *Atlakviða* szövegével, amit igen szabadon és új motívumokat is belevéve használt fel a 12–13. század fordulóján élt szerző. A mellékelt magyar szöveg pedig jelzi: egy kis odafigyeléssel magyarul is utánozni lehet ezt a metrikát.

Ami az „alliterációt” illeti, a magyar közvélemény szerint ez *betűrím*, *előrím*, a szavak elején álló hangok ismétlése. (Noha a szó valódi értelmében a *rím* a szavak végének metrikai összekapcsolása.) Sokféle változata van, például a francia „asszonánc” esetében a kezdő hangok után következők is ismétlődnek.¹⁹ Ehhez képest az óizlandi (egykori és mai) metrikák más alapelveket használnak. Elméleti fejtegetés helyett néhány példát említek. Hogy ismert versre utaljak, a *Völundarkviða* verszakaiból idézek. Ez az igen fontos hősepikai ének a viking korból való, a ránk maradt szöveg elég gondatlan, többszörös korábbi átfogalmazást enged sejtetni. Formája *fornyrđislag*, különösebb sajátosságok nélkül. Az 1. versszak:

1. versszak, 1–2 rövid sorok:

Meyjar /2/ flugu sunnan myrkviþ (1) í gøgnum,
[leányok röpültek délről, a Myrkviþr erdön keresztül]

19 Lásd például SZEPES Erika, SZERDAHELYI István, *Verstan*, Bp., 1981, 78.

1. versszak, 3–4. rövid sorok:

alvítr (2) *ungar*, (2) *ørlog* (1) *drýgja*;
[fiatal valkyriák, hogy harcsorsot formáljanak]

1. versszak, 5–6. rövid sorok:

þær á sævar(1)*strǫnd* *settusk*(1) *at hvílask*,
[ott a tenger partján, leszálltak és pihentek]

1. versszak, 7–8. rövid sorok:

drósir(2) *suprónar* *dýrt*(1) *lín spunnu*.
[délhez tartozó asszonyok, finom lenfonal készítésére].

A törímeknél megfigyelhető, hogy az ide bevont szavak esetében az első más-salhangzó után eltérő magánhangzók következnek: *mey-* és *myrk-*; *sæ-* és *set-*; *drós-* és *dyrr*. A törímben szereplő magánhangzók esetében mindegyik bármelyik másik magánhangzóval összekapcsolható: *al-*, *ung-* és *ør-*. Ez a gyakorlat indokolja, hogy a mássalhangzók után különböző magánhangzókat választanak, és ezek együtt adják a törímet.

A példából is látszik, hogy a külön jelentéssel bíró szavakat választják, és az összetett vagy képzett szavaknál, az állandó szókapcsolatoknál is ez a megoldás: *myrk-viþ*, *ør-log*, *sævar-strǫnd*. Például felsorolások esetén láthatjuk, hogy ez a megoldás mennyire következetes.

Az ötödik versszakban az eltelt évek múlását mutatják be:

1–2. rövid sorok:

Sótu (2) *síþan* (2) *sjau* (1) *vetr at þat*,
[attól kezdve hét telet töltöttek]

3–4. rövid sorok:

en enn átta (2) *allan* (1) *þrōþu*,
[és az egész nyolcadikban vágyakoztak],

5–6. rövid sorok:

/en enn níunda (2) *nauþr* (1) *of skilþi*;/
[és a kilencedikben az eltávozás szükségéből]

A számnevekhez szemmel láthatólag utóbb szerkesztik a törímet, amint ezt a versszak különböző kéziratái is bizonyítják. Azt is láthatjuk, hogy a viszony-szavak (*at*, *þat*, *en*, *enn*, *of*) nem kapcsolhatók a törímelekhez.

A mondottakhoz azt tehetjük még hozzá, hogy az óízlandi skáld-költészetben jelentős szerepe volt az alliterációnak, mégpedig mind a fogalom általános értelmében, mind a törímelek használatának mindmáig továbbélésében. Ezzel azonban a kutatók csak újabban foglalkoztak.²⁰

20 Lásd Ragnar Ingi Adalsteinsson (és mások) tanulmányait. Egy igen tanulságos tanulmánykötet: *Alliteration in Culture*, ed. Jonathan ROPER, Basingstoke, New York, 2011. Ebben a mai

Mind a későbbi óizlandi költészetben, mind általában is lenne még hozzátenni valónk a fentiekhez. Erre most nincs terünk. Néhány általános megjegyzést itt csak röviden fogalmazok meg.

1. Noha biztosan van értelme annak, hogy minden szókezdet-összekapcsolást világszerte általában „alliterációnak” nevezzünk, ezen belül mégis egészen külön csoport a germán „Stabreim”-verselés, amely óizlandiban is megvolt, és sokáig meg is maradt. Ezt érdemes külön néven („törím”) tárgyalni.
2. Mind fonetikai, mind szemantikai szabályai vannak a törímek összekapcsolásának.
3. Feltűnő, hogy az összekapcsolás nem csak azonosságból áll, hanem ezen belül másodlagos különbségeket is tartalmaz. Nyilván a nyelvhasználatból és a teljesen általános „alliteráció” jelenségéből származik, hogy az egyeztetett szókezdő mássalhangzók után a különböző magánhangzókat válogatták össze. Ennek természetes társa az, hogy bármelyik szókezdő magánhangzó bármelyik más szókezdő magánhangzóval alkothat törímet.
4. A gyér magyar szakirodalom ezt így nem tárta fel, a műfordítók (és segédek) pedig nem fordítottak elég pontos figyelmet az óizlandi metrikára. Példáim viszont arra is rámutatni kívántak: a magyar nyelv alkalmas e metrikai rendszer legtöbb vonásának visszatükrözésére. Ezen felismerés alapján egyszer elkészülő magyar fordítások remélhetően végre olvashatóvá tehetik a *Verses Edda* sokszor dicsért alkotásait.

Legyen szabad itt egy több mint évszázados megoldást idézni. A már említett, Gábor Ignác 1903-ban adta *Atlakvíða* fordításban (7. lap) ezt olvassuk (most nyolcsoros versszakban), beírva a törím-jelöléseket), ez a legelső versszak:

Valamikor régen (2)	<i>Atli (2) sendi</i>
A ravasz (1) Knefrödröt (2)	<i>ár (1) til Gunnars</i>
Követségbe (1) küldte (2)	<i>kunnan (2) segg ríþa,</i>
Atli a király;	<i>Knéfrøþr (1) vas heitinn;</i>
Giuki (2) várába	<i>at gorrþum (2) kvam Gjúka (2)</i>
Gunther (1) csarnokába,	<i>ok at Gunnars (1) hǫllu,</i>
Hol sör mellett vígadtak (2)	<i>bekkjum (2) aringreypum</i>
A vitéz (1) vezérek (1).	<i>ok at bjóri (1) svǫsum.</i>

keresztnévadástól a politikai szónoklatokig sok minden „alliteráció”-téma. Számunkra különösen fontosak az óizlandi, mongol, balti finn és a magyar (!) alliterációról írott dolgozatok. Magam a magyar alliteráció típusait és történeti rétegeit próbáltam vázolni: Lásd: Vilmos VOIGT, *Around Analysis and Hypothesis on Hungarian Alliteration* = Uo., 180–194.

Ez mindmáig messze a legjobb, sőt az olvasók által is élvezhető megoldás. Gábor ugyan más sorrendben hoz néhány rövid sort, ám ettől a mondat mindvégig érthető marad. Az a megoldás, hogy hol egy, hol két tőrímet a különböző versszakokban adja vissza – teljességgel megfelel az óizlandi gyakorlatnak. Kár, hogy nem lett igazi folytatása.

Legalább utalásként megemlítem, hogy a „tőrím” (és nem „alliteráció”) szempontjából érdekes, a (különben az óizlandinál hosszabb) magyar szavakban lehetséges lenne a tőrímet nem a szavak legelején kiemelni. Például az igekötők erre jó lehetőséget adnak (kövér betűvel jelölve az ilyen megoldást): „**elküldte** Atli követét, Knéfrøpt”. Összetett szavak is alkalmasak erre: „ismert rová**sírást**”. Körülírások esetében is megvalósítható ez: „a tűz**helyet** körül**vő** padok”. Egyes jelzők/melléknevek is ugyanígy összekapcsolhatók: „**harcicsarnok**”, „**délországból** jött” „**kétszínű** férfi”. (A példák egyébként az idézett ének első két versszakában megfogalmazott szövegnek tartalmilag megfelelnek.)

*

Bartók István dolgozataiban számomra az a legfontosabb eredmény, ahogy „irodalmi gondolkodásunk” európai horizontját mutatta be. Különösen Sylvester János műveivel kapcsolatban az a legérdekesebb, hogyan alkalmazza az európai fogalmakat és irodalmi formákat a sajátos magyar nyelvre. Századokkal korábban ugyanezt a munkát folytatták az óizlandi poétika és metrika használói és leírói.

Tartalomjegyzék

Tabula gratulatoria	5
Mennyi minden még: Bartók István köszöntése	7
BALÁZS DEBÓRA: „Suos caracteres litterarum quos adinvenit, ita distinxit”. Aethicus Ister írásrendszerének középkori interpretációi	9
KORONDI ÁGNES: A meditáció fogalma és gyakorlata a késő középkori magyar nyelvű kódexirodalomban	17
RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: „More vulgi dicere”. Janus Pannonius a nép között Itáliában	31
MOLNÁR DÁVID: Báthory Miklós váci püspök filozófiai műveltségének lehetséges nyomai egy Ficino fordításában megjelent 1497-es Iamblikhosz-kiadásban	41
CSEHY ZOLTÁN: Augustinus noster. Augustinus Olomucensis Bohuslaus Hassensteinus a Lobkowicz verseiben	57
BOGNÁR PÉTER: „Udvarló módra” – a <i>Horvát-kódex</i> apácaregulájának az éneklésre vonatkozó szöveg helyéhez	65
KASZA PÉTER: Lupus in elegia. Verancsics Mihály <i>Querelájának</i> egyik motívumáról	69
SZILÁGYI EMŐKE RITA: Oláh Miklós mint szerkesztő. Szerkesztési eljárások és cenzúra-típusok az <i>Epistolae familiares</i> ban	81

MONOK ISTVÁN: A humanizmus jellegzetességei a Magyar Királyságban és Erdélyben	87
SZABÓ ANDRÁS: Magyarországi diákok a 16. századi strasbourgri főiskolán	105
HARGITTAY EMIL: Lipsius <i>Epistolica institutio</i> ja és a magyarországi episztolaszerkesztés	115
BIBOR MÁTÉ JÁNOS: „Meg-írta a’ maga ideje-béli Erdélyi dolgokat”. Gyulaffi Lestár följegyzéseinek, levelezésének és naplójának ma ismert töredékei	127
PETNEHÁZI GÁBOR: Forgách Ferenc és Don Carlos, avagy ami Heltai <i>Hálójából</i> kimaradt	141
LOVAS BORBÁLA: Exitus acta probat. Enyedi György a tanítókról és a hallgatóságról	159
RESTÁS ATTILA: Két bölöni unitárius kéziratot prédikációskötet tanulságai. Zsidó–magyar sorspárhuzam, szövegátvétel, kritikátörténet	173
SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA: Balassi Bálint barátai és a rejtélyes Fulvia	189
PAP BALÁZS: Egy apróság a <i>Balassi-epicedium</i> szövegével kapcsolatban	199
HORVÁTH IVÁN: A versindítás fordulata: 1590–1608	205
JANKOVITS LÁSZLÓ: <i>Soliloquium</i> és <i>oratio</i> Rimay egy versében. (Ne csudáld szívemet...)	211
H. HUBERT GABRIELLA: A <i>Rimay János imádságoskönyve</i> énekei	221
BALÁZS-HAJDU PÉTER: A Rimay-örökség Madách Gáspár tollán	227
PETRŐCZI ÉVA: Czeglédi István Hollandia-képe	245
MACZÁK IBOLYA: Az eklézsia hajója. Georg Scherer és Káldi György Vízkereszt utáni negyedik vasárnapra írt első prédikációjának összefüggései	253

BAJÁKI RITA: Pázmány, a deák nyelv és a citátumok	261
AJKAY ALINKA: Vae mihi. Egy 17. századi epigrammáról	269
FAZEKAS SÁNDOR: Az elme és a kelme. Új irodalomtörténeti toposz azonosítása a 17. század verses irodalmában és a <i>Fejedelmeknek serkentő órájában</i>	275
SZILÁGYI ANNA-RÓZSIKA: Illyés András legendáriuma: szövegkörnyezet, megszerkesztettség, szerzői szándék	285
TASI RÉKA: <i>Soliloquium divinum elegiacum</i> . Illyés András magános imájának forrásáról	303
KÓSZEGHY PÉTER: <i>A Nádasdy-Mausoleum</i> . (Fatum Pannoniae)	315
CSORBA DÁVID: Miskolci Csulyak Gáspár (1627–1696) írásai és könyvtárának fennmaradt példányai	329
SZELESTEI N. LÁSZLÓ: <i>A Jesu, dulcis memoria</i> 1700 körüli magyar nyelvű variánsairól	343
BALLA LÓRÁNT: Kuruckodó jezsuiták a 18. században: Csete István („mester” – író) és Gyalogi János („tanítvány” – fordító, értelmező, közvetítő) esete	355
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN: Nyelvemlék, közköltészet, hamisítás	369
HEGEDÜS BÉLA: A szimbolikus gondolkodás és az irodalom születése	383
KNAPP ÉVA: „A legfogatosabb imádságok [...]” – Magyarországon és magyarul	395
SZÓKE KORNÉLIA: Wagner Károly, a modern genealógus	409
BODA MIKLÓS: Adalék 1785-ből Kalmár György világnyelv-tervezetének ismeretéhez	421
H. KAKUCSKA MÁRIA: Báró Orczy Lőrinc Horatiusa	427
CZIBULA KATALIN: Szerény köszöntés – a 18. század végéről. A pálos Kreskay Imre mint a világi társas élet szervezője	431

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: Propertius és Petőfi	437
SAS PÉTER: Kelemen Lajos levéltáros-történész (1877–1963)	445
PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA: Egy adalék Voinovich Géza <i>Magyar Passiójához</i>	463
BENDA MIHÁLY: „Semmi sem oly könyörtelen, mint a fehér”. A hó, a fehér és a lap Illyés Gyula 1945 utáni költészetében	471
S. SÁRDI MARGIT: Apróságok	483
VOIGT VILMOS: Az óizlandi eddikus verselés – magyarul	491